

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№2 (36) 2016

ГҮЛДАНА ҚУАНАЛИЕВА

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры,
заң ғылымдарының докторы

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ
КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми - көпшілік журнал
Международный научно - популярный журнал
International popular - science journal

№2 (36) 2016

Бас редактор — Е. О. Алауханов
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор — Алауханов Е. О.
«Заслуженный деятель РК», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief — Alaukhanov Y. O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2016

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А. — ҚР қоғам қайраткері
Абдрасилов Б.С. — б.ғ. ., профессор
Абдурасулова К.Р. — з.ғ.д., проф. (Ташкент)
Байделдинов Д.Л. — з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О. — мед.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Н.С. — х.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Бисенов К.А. — тех.ғ.д., профессор
Бішімбаев У.Қ. — тех.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Бурханов К.Н. — с.ғ.д., профессор
Букалорова Л.А. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Ведерникова О.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С. — с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Дулатбеков Н.О. — з.ғ.д., профессор
Елешов Р. — а-ш. ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ. — ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С. — з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж. — ҚР ҰҒА академигі,
ҰҒА Президенті
Зарипов З.С. — з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А. — т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б. — с.ғ.д., профессор
Құл-Мұхаммед М.А. — з.ғ.д., профессор
Комиссаров В.С. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лебедев С.Я. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С. Я. — з.ғ.д., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — з.ғ.д., профессор
Мацкевич И.М. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мухамедиұлы А. — ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К. — профессор
Оразалин Н.М. — ҚР Парламенті Сенатының
депутаты
Сағадиев К.Ө. — э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сартаев С.С. — з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А. — з.ғ.д., профессор
Сұлтанов Қ.С. — с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б. — т.ғ.д., профессор
Рустемов Б.Т. — жазушы, публицист
Сматлаев Б.М. — з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т. — э.ғ.д., профессор
Усманов А. — п.ғ.д., профессор
Шестаков Д.А. — з.ғ.д., профессор, жазушы
Харченко В.Б. — з.ғ.д., профессор (Харьков)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу: доцент Мыктыбаев Т., ұялы тел. : +7-926-2190830

Рязань: проф. Зарипов З. С. ұялы тел. : +7-960-5726474

Краснодар: проф. В. П. Коняхин: ұялы тел. : +7-918-443 56 21

Киев: проф. Лиховая С. Я. ұялы тел. : +7 380674469485

Харьков: проф. Харченко В. Б, ұялы тел. : +7 380932339968

Ташкент: Абдурасулова К. Р., ұялы тел. : +7 998 909 63 92 51

Баку: тел. : (99412) 5962144; (99455) 715 63 99

Душанбе: проф. Бахридинов С. Э., ұялы тел. : + 992907702120

Бішкек: проф. Сыдыкова Л. Ч., ұялы тел. : + 996555753058

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М. — з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н. — з.ғ.д., профессор
Аманбаев Ә.Т. — 3-ші сыныпты мемлекеттік
әділет кеңесшісі
Айтжанов Б.Д. — вет.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д. — з.ғ.к.
Әбішев Х.А. — з.ғ.д., профессор
Байменов А.М. — тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М. — з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө. — ҚР Парламенті
Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В. - РФ еңбек сіңірген заңгері, з.ғ.к.
Джансараева Р. Е. — з.ғ.д., профессор
Жақып Б. Ө. — филол. ғ.д., профессор
Ивона Массакки — профессор (Польша)
Кәрібаев Б. Б. — т.ғ.д., профессор
Кленова Т. В. — з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С. Г. — с.ғ.д., профессор
(Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е. Қ. — вет. ғ.д.
Құрманалиев К. А. — ф.ғ.д., профессор
Лопашенко Н. А. — з.ғ.д., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — МЕАТР академигі
(Мәскеу)
Маткаримова Г.С. — з.ғ.д., профессор
Мельник Г.С. — с.ғ.д., профессор
Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х. — з.ғ.д., профессор
Омаров Б.Ж. — фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ. — б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С. — ҚР қоғам қайраткері
Сопыбеков А. — ҚР Жазушылар Одағының
мүшесі, ақын
Старостин С.А. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е. — академик
Тоғжанов Е.Л. — з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А. - п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т. — з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р. — з.ғ.д., профессор
Шаукенова З.К. — э.ғ.д., профессор
Усманов С.У. — т.ғ.д., профессор
Челадзе Г. — құқық докторы, өкімшілік
бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нгу Thinh - Вьетнам Жазушылар Қауым-
дастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А. — общественный деятель Республики Казахстан
Абдрасилов Б.С. — д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р. — д.ю.н., проф. (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л. — д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О. — д.мед.н., профессор
Бектурганов Н.С. — д.х.н., академик НАН РК
Бисенов К.А. — д.т.н., профессор
Бишимбаев В.К. — д.т.н., академик НАН
Бурханов К.Н. — д.п.н., профессор
Букалерева Л.А. - д. ю. н., проф. (Москва)
Ведерникова О.Н. — д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С. — д.п.н., профессор
Голик Ю.В. — д.ю.н., профессор (Москва)
Дулатбеков Н.О. — д.ю.н., профессор
Елешов Р. — д. с-х. н., академик НАН РК
Есим Г. — д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С. — д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж. — академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С. — д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А. — д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б. - д.полит.н., профессор
Кул-Мухаммед М.А. — д.ю.н., профессор
Комиссаров В.С. — д.ю.н., проф. (Москва)
Лебедев С.Я. — д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я. — д.ю.н., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — д.ю.н., профессор
Мацкевич И.М. — д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А. - д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К. - профессор
Оразалин Н.М. — депутат Сената Парламента Республики Казахстан
Сагадиев К.А. — д.э.н., академик НАН РК
Сартаев С.С. — д.ю.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А. — д.ю.н., профессор
Султанов К.С. — д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б. — д.и.н., профессор
Сматлаев Б.М. — д.ю.н., профессор
Рустемов Б.Т. — писатель, публицист
Турсынов С.Т. — д.э.н., профессор
Усманов А. — д.п.н., профессор
Шестаков Д.А. — д.ю.н., профессор, писатель
Харченко В.Б. — д.ю.н., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М. — д.ю.н., профессор
Агибаев А.Н. — д.ю.н., профессор
Аманбаев А.Т. — гос.советник юстиции 3-класса
Айтжанов Б.Д. — д.вет.н., профессор
Абишев Т. Д. — к.ю.н.
Абишев Х. А. — к.ю.н., профессор
Байменов А.М. — к.тех. н., профессор
Бишманов Б.М. — д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У. - депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В. - Заслуженный юрист РФ, к.ю.н.
Джансараева Р.Е. — д.ю.н., профессор
Жакып Б.О. — д.фил.н., профессор
Ивона Масаки — профессор (Польша)
Карибаев Б.Б. — д.и.н., профессор
Кленова Т.В. — д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — д. пол. н., профессор (Санкт-Петербург)
Канжигитов Е.К. — д.вет.н.
Қурманалиев К.А. — д.ф.н., профессор
Лопашенко Н.А. — д.ю.н., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С. — д.ю.н., профессор
Мельник Г.С. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х. — д.ю.н., профессор
Омаров Б.Ж. — д.фил.н., профессор
Саданов А.К. — д.б.н., профессор
Сапиев О.С. — общественный деятель РК
Сопыбеков А. — член Союза писателей РК, поэт
Старостин С.А. — д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е. — академик
Тогжанов Е.Л. — к.ю.н.
Тойлыбаев Б.А. - д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т. — д.ю.н., профессор
Рустемова Г.Р. — д.ю.н., профессор
Шаукенова З.К. — д.соц. н., профессор
Усманов С.У. — д.т.н., профессор
Челадзе Г. — доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нгу Thinh - Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)

Представительство редакция по СНГ:

Москва: доцент Мыктыбаев Т., моб. : +7-926-2190830
Рязань: проф. Зарипов З. С. моб. : +7-960-5726474
Краснодар: проф. В. П. Коняхин: моб. : +7-918-443 56 21
Киев: проф. Лиховая С. Я. моб. : +7 380674469485
Харьков: проф. Харченко В. Б, моб. : +7 380932339968
Ташкент: Абдурасулова К. Р., моб. : +7 998 909 63 92 51
Баку: тел. : (99412) 5962144; (99455) 715 63 99
Душанбе: проф. Бахриддинов С. Э., моб. : + 992907702120
Бишкек: проф. Сыдыкова Л. Ч., моб. : + 996555753058

EDITORIAL BOARD:

Abdulkarimov O.A. — public figure of the RK
Abdrasylov B.S. — Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R. — Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Baideldinov D.L. — Dr. of Law, professor
Baidaulat I.O. — Dr. of medical science, prof.
Bekturganov N.S. — academician of NAN RK
Bisenov K.A. — Dr. of technology, professor
Bishimbaev B.K. - Dr. of history, acad. NAS. RK
Burhanov K.N. — Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A. - Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N. — Dr. of Law, prof (Moscow)
Gayipov Z.S. — Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V. — Dr. of Law., Professor (Moscow)
Dulatbekov N.O. — Dr. of Law, professor
Eleshov R. — Dr. of agricultural sciences, acad.
NAS RK
Esim G. — Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S. - Dr. of Law, professor
Zhurinov M.Zh. — acad. NAS RK, President of
NAS RK.
Zaripov Z.S. — Dr. of Law, professor (Ryazan)
Udyrysov D.A. — Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B. - Dr. of political sciences, prof.
Kul-Muhammed M.A. — Dr. of Law, professor
Komissarov V.S. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Lebedov S.Y. — Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y. — Dr. of Law, professor (Kiev)
Mailybaev B.A. — Dr. of Law, professor
Matskevich I.M. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Mukhamediuly A. — Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K - professor
Orazalin N.M. - Member of the Senate
Parliament of the Republic of Kazakhstan
Sagadiyev K.A. - Dr. of Economics, acad. NAS RK
Sartayev S.S. — Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A. — Dr. of Law, professor
Sultanov K.S. — Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B. — Dr. of history, professor
Smatlaev B.M. - Dr. of Law, professor
Rustemov B.T. — writer, publicist
Tursunov C.T. - Doctor of Economics, professor
Usmanov A. — Dr. of political sciences, professor
Shestakov D.A. — Dr. of Law, professor, writer
Harchenko B.V. — Dr. of Law, prof. (Harkov)

Representative revision of the CIS:

Moscow: Associate professor Myktybayev T., mob . : + 7-926-2190830
Ryazan: prof. Zaripov Z. S. mob . : + 7-960-5726474
Krasnodar: prof. Konyahin V. P. : mob . : + 7-918-443 56 21
Kiev: prof. Likhov S. Y. mob . : +7 380674469485
Kharkov: prof. Kharchenko V. B., mob . : +7 380932339968
Tashkent Abdurasulova K. R., mob . : +7 998 909 63 92 51
Baku: tel . : (99412) 5962144; (99455) 715 63 99
Dushanbe: prof. Bahridinov S. E., mob . : + 992907702120
Bishkek: prof. Sydykov L. Ch., mob . : + 996555753058

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D. — Dr. of Law, professor
Agibaev A.N. — Dr. of Law, professor
Amanbaev A.N. — State counselor
of Justice of 3-rd class
Aitganov B.D. — a doctor of betener
sciences is a professor
Abishev T.D. — candidate of Law
Abishev H.A. — Dr. of Law, professor
Baimenov A.M. — candidate of tech, professor
Bishmanov B.M. — Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U. — Member of the
Parliament of Kazakhstan Majilis
Borbat A.V. — Deserved Lawyer of the
Russian Federation, candidate of Law
Jansaraeva R.E. — Dr. of Law, professor
Zhakyp B.U. — Dr. of philology, professor
Ivona Massaki — professor (Poland)
Karibaev B.B. — Dr. of history, professor
Klenova T.V. — Dr. of Law, profes. (Samara)
Korkonosenko S.G. — Dr. of polit, professor
(St.-Peterburg)
Kangigitov E.K. — a doctor of betener sciences
Kurmanaliev K.A. — Dr. of philology, prof.
Loopachenko N.A. — Dr. of Law, prof.
(Saratov)
Mazheika Kipras I. — acad. PANS (Moscow)
Matkarimova G.S. — Dr. of Law, professor
Melnik G.S. — Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N. — Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh. — Dr. of philology, professor
Sadanov A.K. — Dr. of biology, professor
Sapiev O.S. — The public figure of RK
Sopybekov A. - a member of the Writers'
Union of Kazakhstan, poet
Starostin S.A. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E. — academic
Toqshanov E.L. — Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A. - Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T. — Dr. of Law, professor
Rustemova G.R. — Dr. of Law, professor
Shaukenova Z.K. — Dr. of soc., professor
Usmanov S.U. — Dr. of history, professor
Cheladze G. — Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh - Chairman Vietnam Writer's
Association, poet (Vietnam)

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09. 02. 2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09. 02. 2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану, экономика және жаратылыстану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакция мақалалар мазмұны мен жазылу стиліне жауап бермейді.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, философия, искусствоведение, экономика и естественные науки.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Редакция не несёт ответственности за содержание авторских материалов.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Түлкібас, д. 49.

Главный редактор: д. ю. н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к. ф. н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Стамбульского университета
4. Библиотека Венгерского государственного университета
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека университета Карлова в Чехии
7. Библиотека Московского университета им. М. В. Ломоносова
8. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова
9. Библиотека Московской государственной юридической академии
10. Библиотека Московского университета МВД России
11. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
12. Библиотека института государства и права России
13. Библиотека ВНИИ МВД России
14. Библиотека Московского университета МВД России
15. Библиотека Российской академии правосудия
16. Московский библиотечно-информационный комплекс Финансовой академии при Правительстве РФ
17. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
18. Библиотека Рязанской академии права и управления
19. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
20. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
21. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
22. Библиотека Омской академии МВД РФ
23. Библиотека Томского государственного университета
24. Библиотека Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики
25. Библиотека Саратовской государственной академии права
26. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
27. Библиотека Самарского государственного университета
28. Библиотека Дальневосточного государственного университета
29. Библиотека Киевского государственного университета
30. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
31. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы
32. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
33. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б. Н. Ельцина
34. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
35. Библиотека Белорусского государственного университета
36. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
37. Библиотека Таджикского государственного университета
38. Национальная библиотека Азербайджана
39. Библиотека Ереванского государственного университета
40. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
41. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
42. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
43. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
44. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
45. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
46. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х. А. Ясави

**АҚЫЛДЫ АНА.
ЗАМАНАУИ ЗАҢГЕР.
ҒИБРАТТЫ ҒАЛЫМ**

*Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
заң факультеті
«Кеден, қаржы және экологиялық құқық»
кафедрасының профессоры м.а.,
заң ғылымдарының докторы
Гүлдана Амангелдіқызы Қуаналиева
жайында сыр*

«Сыйынатын болса өмірде құдірет, сыйынар ем Ана деген Тәңірге» деп Әйел-Анаға бас иген қазақтың тарихында ел анасы атанған, дана да сара әжелеріміз қаншама!... Осы ретте Домалақ Ана, Айша-Бибі, Бопанай ана, Ұлпан, Зере, Айғанымдардың есімін құрметпен айтатынымыз хақ! Олардың қай-қайсысы да ел тізгінін ұстаған азаматтың жан жары, сенімді серігі, арқа сүйер ақылшысы бола білген. Жаны нәзік әйел баласына артылатын жүк қашан да салмақты болған. Алайда құдіреті күшті Тәңірі оған нар көтере алмас жүкті көтеретіндей қайрат сыйлаған! Сол жігерін жұртының игілігіне жұмсап, ел еңсесінің биік болуы үшін пайдалана білу – бүгінгі қоғамымыздың әр саласында жемісті еңбек етіп жүрген қазақ әйелдеріне мирас болып қалғандай. Бүгінде қазақ әйелінің миссиясы бұрынғыдан да ауырлай түскен сияқты. Дегенмен қырлаған сайын жарқырай түсетін гауһар тастың құны ешқашан түспейтіні сияқты, нар жүгін азаматтай арқалайтын нәзік жандар – әйел қауымының абыройы асқақтай беретініне өзіміз де куә болып жүрміз.

Ақылды әйел, ғибратты ғалым, заманауи заңгер, ұлағатты ұстаз болу оңай емес және ондай биікке көтерілудің өзі екінің бірінен келе бермейді де. Жаратушымыз Гүлданаға сұлу сымбатпен бірге салауатты ақыл, терең білім, сезімталдық пен сергектік берген. Жүрегі жылы, ойы ұшқыр, ең әуелі өз басына қатаң талап қоя білетіндігінің арқасында ол ірі ғалым дәрежесіне көтеріліп, ізденістер мен қиыншылықтарға толы күрделі жолдан сүрінбей өтіп, биік тұлғалы қазақ зиялыларының қатарына қосылды.

Ғылыми жетекші - "Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері", заң ғылымдарының докторы, профессор А.Н.Ағыбаевпен бірге

Ғылыми кеңесші - "Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері", заң ғылымдарының докторы, профессор Е.О.Алаухановпен бірге

Академик, заң ғылымдарының докторы
С.С.Сартаевпен бірге

Қоғамдық ғылымдар әртүрлі мүдделілігіне қарамай, бір-бірін толықтырып отырады. Белгілі бір мәселені, оқиғалар мен құбылыстарды жан-жақты қарастырып, оны барынша байытып, тереңдетуге мүмкіндік береді. Гүлдана ең әуелі заңгер ғалым. Сонымен бірге адал еңбегі мен алғырлығы, таланты мен дарындығы арқасында Гүлдана ұлттық телеарналарда жүйрік тілді жүргізуші де болды. Оған мысал ретінде «Ер мен ел» бағдарламасындағы заң ғылымдарының докторы, профессор Е.О. Алауханов; атақты суретшілер мен кескіндемешілер Жұмақын Қайрамбаев, Кенжебай Дүйсенбаев, Аамандос Ақанаев; көрнекті жазушылар Қой-

шығара Салғараұлы, Дүкенбай Досжан, Бексұлтан Нұржекеев; археолог Абдеш Төлеубаев; талантты журналист Бейбіт Құсанбек сынды т.б. ұлтымыздың біртуар ғалымдары мен абыройлы азаматтарының келбетін келістіріп көрсеткендігін айтуға болады. Сонымен қатар, 2012 жылы түсірілген ұлттық телеарналарда жиі көрсетіліп жүрген Ғани Мұратбаевтың 110 жылдығына арналған деректі фильм мен Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясында өткізілген атақты сазгер Қыдырбек Мәлібековтың шығармашылық есеп беру концертін жоғары деңгейде жүргізгенін әлі күнге ұмытқан жоқпыз.

Сонымен бірге сүйіншілеп айтатын жаңалығымыз - жуық арада ұлттық арналардан көрсетілетін «Дәмелі» атты жаңа фильмде архивтің бастығы рөлінде Гүлдананы көретін боламыз. Ұлы Отан соғысына қатысқан ардагердің өмірі және немересі туралы жастарға үлгі болар тарихи кинодан алар әсеріміз аз болмасы анық.

Енді осындай үлкен өнер мен ғылымның жолына түсіп, оның алғашқы сатысын игерген Гүлдананың қажыры мен қайратының арқасында өрлеу баспалдақтары қалай биіктегеніне тоқталайықшы:

Білім мен біліктілікті жадына тұтқан Гүлдана Амангелдіқызы 1993 жылы Алматы қаласындағы №128 орта мектепті үздік аттестатпен бітіріп, сол жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң заң факультетіне түседі.

1993-1997 жылдар аралығында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң заң факультетінің студенті болып, оны үздік бітіріп шығады. 1997 жылы аталған жоғары оқу орнының магистратурасының қылмыстық-криминалистика мамандығына түсіп, 1999 жылы оны үздік аяқтайды. Студент, магистрант кезінде қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу құқығы және кримина-

Кафедра ұжымымен

листика бағытында ғылыми зерттеу жұмысымен белсенді шұғылданады. Ғылыми жұмысын педагогикалық жұмыспен ұштастырып, 1999-2002 жылдардың аралығында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң «Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасының ассистенті болудан бастайды. «Ұстазы ақылды болса, шәкірті дана болар» дегендей ірі ғалым-заңгерлерден іргелі ғылыми дайындықтан өтті. Ғылыми және педагогикалық жұмыстарын жемісті атқара жүріп, 2003 жылы 12.00.08. - қылмыстық құқық және криминология; қылмыстық-атқарушылық құқық мамандығы бойынша кандидаттық диссертациясын қорғады. 2002-2003 жылдардың аралығында аталған кафедрада оқытушы қызметін атқарады. 2003-2006 жылдары осы кафедрада аға оқытушы, 2006-2007 жылдардың аралығында кафедрада доцент міндетін атқарушы, 2007-2009 жылдары кафедрада доцент лауазымында жұмыс істеді. 2009-2011 жылдардың аралығында «Криминалистика және сот сараптамасы» кафедрасының доценті, ал 2011 жылдан қазіргі уақытқа дейін «Кеден, қаржы және экологиялық құқық» кафедрасының профессоры міндетін атқарушы болып еңбек етуде. 2010 жылы 12.00.09. - қылмыстық процесс; криминалистика және сот сараптамасы; жедел іздестіру қызметі мамандығы бойынша докторлық диссертациясын қорғады. 70-тен аса ғылыми еңбектердің, оқу-әдістемелік құралдар мен есептер жинақтарының, оқулықтардағы тараулардың авторы. Ол біздің республикамызда ғана емес, ТМД елдерінің, алыстағы шет елдердің ғылыми-педагогикалық жұртшылығына да кеңінен таныс, құрмет пен беделге ие болған тұлға. Еліміздегі қаржылық құқық, экологиялық құқық және адам құқығын қамтамасыз ету мәселелері саласындағы жетекші ғалым-заңгер. Оның ғылыми шығармашылығында айқын көзге түсетін ерекшелік – тақырыптарының жан-жақты, кешенді түрде болуы және терең талдануы. Ғылыми еңбектері өзінің ғылыми-практикалық құндылығымен ерекшеленеді. Отандық ғылым мен жоғары білімнің дамуына ат салысып келе жатқан ірі ғалым және көрнекті педагог. Ол өзінің шығармашылық қуатын, өміріндегі негізгі істеріне адал бола отырып, барлық күші мен білімін өсіп келе жатқан жеткіншек ұрпақтарға беруге арнап келеді. Жас студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына деген ынта-жігерін арттыруға көп ықпал жасайды. Әртүрлі отандық, жақын және алыс шетелдік халықаралық және республикалық конференцияларға белсенді қатысады. Ғылыми сарапшы, ресми оппонент және мемлекетіміздің әртүрлі жоғары оқу орындарындағы мемлекеттік емтихан комиссиясының төрайымы ретінде шақырылады. Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрлігі «Дарын» Республикалық ғылыми-практикалық орталық ұйымдастыратын әртүрлі олимпиадалар мен ғылыми жобалардың қазылар алқасының мүшесі. Іскерлігі мен ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң заң факультетіндегі жұмыс уақыты барысында кураторлық институттың төрағасы, 2003-2005 жылдардың аралығында «Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасындағы үйірменің орынбасары, одан кейін төрағасы болып қоғамдық жұмыстарды атқарды. 2008-2009 оқу жылдары арасында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң «үздік оқытушысы» атағына ие болды. Сонымен бірге, 2015 жылы 23-желтоқсанда әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ректоры Ғ.М.Мұтанов мырзаның бұйрығымен университеттің дамуына қосқан үлесі үшін «Қазақ ұлттық университетіне 80 жыл» мерекелік медалімен марапатталды.

Сөз жоқ, көшбастар көшелі азаматша, заманға лайық тұлға. Ол – ғылымға, өнерге, білімге жан-тәнімен берілген, бойындағы мол дарынын, қарымды қабілеті мен қажыр-қайратын, айтулы таланты мен тәлімді тәрбиесін, бар ықылас, ынта-жігері мен ой-ниетін өзі қалаған осы бір киелі де қастерлі өмір жолында жанқиярлығымен аянбай жұмсап келе жатқан, алған бетінен таймаған, ары таза, кемеңгер жан. «Өмір сыйлап, тәлім-тәрбие беріп, заң саласына баулытқан аяулы ата-анама және заң ғылымының қыр-сырын үйретіп білім беріп, шыңдатқан ұстаздарыма деген алғысым шексіз» деп жиі айтатын Гүлдана Амангелдіқызының асқақтығы - табиғи таланттылығында, ерендігі - еңбекқорлығында, сүйкімділігі мінезінде екен. Мұндай қасиеттер адамға бақ әкелері анық.

Роза Серікбайқызы

ф.ғ.к., доцент, ҚР Журналистер Одағының мүшесі

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

**Алауханов
Есберген Оразович**

Глава адвокатской группы «Даму»,
Главный редактор международного журнала
«Наука и жизнь Казахстана»,
«Заслуженный деятель Казахстана»,
доктор юридических наук, профессор
Президент Международного Казахстанского
криминологического клуба

О ВЗАИМОСВЯЗИ КРИМИНОЛОГИИ И УГОЛОВНОГО ПРАВА В КАЗАХСТАНЕ

В минувшем веке криминология доказала свою научную состоятельность и практическую необходимость. Эффективная организация борьбы с преступностью уже не мыслится без использования криминологических знаний и участия специально подготовленных специалистов. Их помощь необходима на этапе управления социальными процессами, в законодательской и правоприменительной деятельности.

Криминология, являясь общетеоретической наукой о преступности, имеет прямое практическое значение. Наиболее близко криминология соприкасается с уголовным правом. Исходные данные криминологии лежат в области уголовного права - преступление и преступник,

но криминология не ограничивается установлением их уголовно-правовых признаков, а выявляет закономерности, совокупности преступлений, их особенности, взаимосвязи преступности с ее причинами, с ее жертвами и с особенностями личности преступника.

Цель криминологии, по сравнению с уголовным правом, представляет собой широкой – исследование эффективности всех возможных методов и средств борьбы с преступностью и разработки методов и мер, направленных на предупреждение преступности.

Выдающиеся ученые-юристы советского и постсоветского периодов занимались углубленным изучением науки уголовного права, ее Об-

щей и Особенной частей. По мере же развития криминологии, как самостоятельной науки, многие исследователи заинтересовались изучением криминологии и внесли весомый вклад в ее распространении.

Плеяду ярких представителей юридических наук, в частности, криминологии, довоенного и послевоенного периодов составляют:

- А.А. Герцензон – д.ю.н., профессор, Заслуженный деятель науки РСФСР;
- В.Д. Меньшагин – д.ю.н., профессор, Заслуженный деятель науки РСФСР;
- А.А. Пионтовский – д.ю.н., профессор, член-корреспондент АН СССР, Заслуженный деятель науки РСФСР, вице-президент Международной ассоциации уголовного права.

К достойным последователям периода 70-80-ых гг. XX века и позже на заре формирования национальных научных школ мы причисляем:

- В.Н. Кудрявцев: Причины правонарушений (1976 год), Право и поведение (1978 год), Правовое поведение: норма и патология (1982 год), Социальные отклонения: введение в общую теорию (1984 год) и др.

В 1984 году в группе из 5 учёных был Государственной премии СССР за цикл трудов «Разработка теоретических основ советской криминологии». Новаторские исследования В.Н. Кудрявцева заложили основы советской криминологии, стали ориентиром для российских и зарубежных ученых.

- Н.Ф. Кузнецова: Преступление и преступность (1969 год), Сравнительное криминологическое исследование преступности в г. Москве (1971 год), Современная буржуазная криминология (1978 год), Проблемы криминологической детерминации (1984 год) и др.

Стояла у истоков отечественной криминологии. В 1984 году в группе из 5 учёных была удостоена Государственной премии СССР за разработку теоретических основ советской криминологии. Сферу научных интересов профессора Н. Ф. Кузнецовой составляли - проблематика Общей части уголовного права, спорные вопросы квалификации преступлений, проблемы международного уголовного права, зарубежное уголовное законодательство.

- М.М. Бабаев: Влияние социально-демографических процессов на преступность (1969 год), Социальные последствия преступности (1982), Права человека и криминологическая безопасность (2004 год) и др.

В течение 1979-1991 гг. М.М. Бабаев был бессменным ведущим телевизионной программы «Человек и закон».

- Г.А. Аванесов: Криминология и социальная профилактика (1980), Основы криминологии (1985 год), Социальные нормы и образ жизни (1983 год) и др.

Основными сферами научной деятельности являются общетеоретические проблемы криминологии, криминологическое прогнозирование, социальная профилактика преступлений.

- А.И. Долгова: Правосознание и его дефекты у несовершеннолетних правонарушителей (1970 год), Социально-психологический аспект преступности несовершеннолетних (1981 год), Преступность и общество (1992 год), Преступность, её организованность и криминальное общество (2003 год), Криминология (2007 год), Криминологические оценки организованной преступности и коррупции, правовые баталии и национальная безопасность (2011 год) и др.

- В.В. Лунеев: Советская криминология (1978 год), Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика (1980 год), Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР (1986 год), Преступность XX века (1997 год), и др.

Как констатируется в энциклопедии «Лауреаты государственных премий 1988-2003 гг.», работы В.В. Лунеева положили начало независимому системному мониторингу тенденций и закономерностей преступности в России и мире.

- Д.А. Шестаков: Введение в криминологию семейных отношений (1980 год), Убийства на почве семейных конфликтов (1981 год), Супружеское убийство как общественная проблема (1992 год), Семейная криминология: семья - конфликт – преступление (1996 год), Криминология: преступность как свойство общества (2001 год), Суждения о преступности и вокруг неё (2015 год) и др.

Благодаря трудам Д.А. Шестакова зародилась семейная криминология (криминофамилистика). Он заложил и развил нетрадиционные представления о преступности и социальном контроле над ней, обосновывает позицию о закономерности преодоления принципа возмездия в уголовном праве и отмене смертной казни в России. Им также разработана семантическая концепция преступности, составившая теоретический фундамент криминологической школы преступности социальных подсистем (невско-волжская криминологическая школа). Им построена девятиуровневая модель преступности - «воронка Шестакова». Разработал периодизацию новейшей российской криминологии.

Биографии и имена ученых можно продолжать и далее, в частности, Ю.В. Голик, О.Н. Ведерникова, В.Д. Филимонов и др.

Создание научной школы криминологии в Казахстане крепко связано с именем профессора С.Я. Булатова. Хотя на тот период криминология, как дисциплина не преподавалась в высших учебных заведениях, С.Я. Булатов верил, что она непременно возродится, и поэтому старался исследовательскую работу своих студентов направить в криминологическом направлении. Благодаря его неутомимым трудам в Казахстане была создана школа квалифицированных юристов.

Не менее почитаемым продолжателем науки криминологии и использования ее достижений в уголовном праве является его ученик и активный последователь - Елеген Каиржанов, доктор юридических наук, профессор, Заслуженный деятель науки и техники Республики Казахстан, академик Академии естественных наук Республики Казахстан, автор учебников и монографий по уголовному праву и криминологии, много сделавший для развития и становления уголовно-правовой и криминологической науки в нашей республике.

Нельзя не сказать и о деятельности следующей плеяды ученых-юристов, занимающихся актуальными проблемами современной правовой науки:

- У.С. Джекебаев: О социально-психологических аспектах преступного поведения (1971 год), Преступность как криминологическая проблема (1974 год), Мотивация преступления и уголовная ответственность (1989 год) и др.

Область научных исследований - проблемы мотивации преступного поведения; социально-психологические аспекты преступности. Один из основателей казахстанской криминологии. Автор более 10 учебников и монографий. Лауреат премии «Лучший криминолог Казахстана за 2006 год».

- И.И. Рогов: Уголовное право Республики Казахстан (1998 год, 2001 год, 2003 год), Экономика и преступность (1991 год), Криминология (2006 год).

Область научных исследований - проблемы причин и мер предупреждения экономической и коррупционной преступности. Автор более 100 научных и учебно-методических работ по уголовному праву и криминологии, опубликовано более 10 учебников и монографий, а также является соавтором ряда фундаментальных учебников и комментариев к УК Республики Казахстан.

В 2000 году по инициативе И.И. Рогова впервые была создана Криминологическая ас-

социация Казахстана, и ее первым президентом стал Заслуженный деятель Казахстана, доктор юридических наук, профессор И.И. Рогов. При ассоциации издается юридический журнал «Предупреждение преступности» и ее первым редактором журнала был избран д.ю.н. Н.Н. Турецкий.

В 2014 году создан Международный Казахстанский криминологический клуб (г. Астана), президентом которого был избран д.ю.н., профессор Е.О. Алауханов, почетными Президентами Криминологического клуба – И.И. Рогов и С.Т. Турсынов. При Международном Казахстанском криминологическом клубе издается международный журнал «Наука и жизнь Казахстана».

Работа по профилактике преступлений всем обществом продолжается:

- одними из первых казахстанский учебник по криминологии в составе коллектива российских авторов выпущен под редакцией И.И. Рогова и Е.О. Алауханова (2008 год);

- под общей редакцией д.ю.н., профессоров И.И. Рогова и С.М. Рахметова издан комментарий к ЗПК «О профилактике бытового насилия» (2010 год);

- изданы коллективом авторов (И.И. Рогов, Е.О. Алауханов, К. Маами, Н. Турецкий) комментарий к ЗПК «О профилактике правонарушений» и комментарий к этому же ЗПК «О профилактике правонарушений», подготовленный коллективом авторов под редакцией профессоров И.И. Рогова и С.С. Молдабаева (2011 год).

Ведущие казахстанские криминологи принимали активное участие в процессе обсуждения и принятия новых кодексов: Уголовного, Уголовно-исполнительного, Уголовно-процессуального и Кодекса об административных правонарушениях. Конечно, не все предложения, дополнения и изменения учтены были законодателем, поскольку они носили критический, научно обоснованный, а порой и прямо противоположный идеям законодателя характер.

По-прежнему остается актуальным проведение тщательной криминологической экспертизы всей совокупности уголовно-правовых норм, и внесения по ее результатам целого пакета изменений и дополнений в действующее законодательство.

Требуется, не нарушая самостоятельности уголовного права и криминологии решать проблемы борьбы с преступностью на основе междисциплинарного (комплексного) подхода. В рамках криминологии для этого целесообразно начать разработку нового самостоятельного на-

правления, посвященного изучению криминологической обоснованности уголовного закона. Конкретно, это означает, что уголовный закон должен не только соответствовать главным показателям современной преступности, но и учитывать коренные тенденции ее развития, используя научно обоснованный прогноз, составляемый криминологами.

Нормы и институты уголовного права не декларативно, а реально должны обеспечивать реализацию принципа справедливости на базе последовательной дифференциации и индивидуализации уголовной ответственности и наказания. Более опасные, профессиональные преступники не должны оказаться (как это, нередко, бывает на практике) в более выгодном, льготном положении, нежели менее опасные, «случайные» преступники. Уголовное право страны должно обладать не только чисто репрессивным, принудительным зарядом, но и в максимальной, большей, степени способствовать предупреждению новых преступлений и проступков.

В настоящее время криминология вынуждена давать свое определение преступления, которое имеет понятийные отличия от законодательной констатации. Такое криминологическое определение преступления впервые дано видным российским ученым-криминологом Д.А. Шестаковым (См. Шестаков Д. А. Криминология: преступность как свойство общества. Краткий курс. – СПб., 2001).

Считается, что степень защиты интересов личности в правовом государстве целиком или даже в основном зависит от того, на каком месте окажется в Особенной части уголовного закона соответствующий раздел. Однако данная позиция наносит существенный урон как раз интересам личности, благополучие которой в современных условиях в немалой степени зависит от

мощи или, напротив, слабости государства.

До начала 90-х годов отечественное уголовное право твердо стояло на принципах личной виновной ответственности (т.е. к субъектам преступления причислялись лишь физические лица). В первоначальном проекте УК Казахстана предполагалась уголовная ответственность юридических лиц лишь за некоторые деяния, посягающие на суверенитет республики и основы государственного управления.

В серьезном криминологическом обосновании нуждается и следующий обязательный признак субъекта преступления - возраст, по достижении которого возможно наступление уголовной ответственности.

За ряд особо тяжких преступлений, общественно опасный характер которых очевиден любому малолетнему, ответственность наступает лишь по достижении 16-ти лет (бандитизм, государственная измена, диверсия). В свете сказанного становится очевидным, что законодатель, устанавливая общий и пониженный возрастные пределы для наступления уголовной ответственности, исходит не из степени тяжести содеянного, а из распространенности таких посягательств именно в подростковой среде. В связи с этим требует изучения, в т.ч. путем проведения соответствующих криминологических исследований, вопрос о правомерности понижения возрастного порога за совершение особо тяжких преступлений против личности до 12-13-летнего возраста, а также о расширении перечня ч. 2 ст. 15 УК за счет вышеупомянутых преступлений, предусмотренных ст.ст. 188, 198 и ст. 305 УК.

Современное казахстанское уголовное законодательство нуждается в существенном реформировании, т.к. криминологически остается не вполне обоснованным.

Қуналиева Гүлдана Амангелдіқызы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ "Кеден, қаржы және экологиялық құқық"
кафедрасының профессоры м.а, заң ғылымдарының докторы, kuanalieva.guldanakz@mail.ru

Шарипханов Еркебұлан

Д.А.Конаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 1-курс магистранты

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ СЕБЕПТІ БАЙЛАНЫС ПЕН ӘРЕКЕТСІЗДІК АРАҚАТЫНАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Резюме. Данная статья рассматривает некоторые вопросы соотношения причинной связи и бездействия в уголовном праве. В связи с этим приводятся различные взгляды ученых и самих авторов на данную проблему.

Ключевые слова: уголовный закон, уголовные правонарушения, причинная связь, бездействие.

Түйін. Мақалада қылмыстық құқықтағы себепті байланыс пен әрекетсіздіктің ара-қатынасының кейбір мәселелері талданады. Осы тұрғыда бірқатар ғалымдардың пікірлері қарастырылып, авторлардың өз көзқарасы тұжырымдалады.

Түйін сөздер: қылмыстық заң, қылмыстық құқық бұзушылықтар, себепті байланыс, әрекетсіздік.

Summary. This article considers some questions of a ratio of a causal relationship and inaction in criminal law. In this regard different views of scientists and authors on this problem are given.

Keywords: criminal law, criminal offenses, causal relationship, inaction.

Еліміздің тәуелсіз мемлекет болып жарияланғанына биыл жиырма бес жыл болды. Осы жылдардың ішінде еліміз әлем сахынасы төрінде беделді орынға ие болып, көптеген жетістіктерге қол жеткізгені мәлім. Бұл жетістіктердің бірі адам құқығы мен бостандықтарын бірінші орынға қойып, оларды мемлекет тарапынан қорғауға алуға қатысты. Оған дәлел, 1995 жылы 30 тамызда бүкіл-халықтық референдум арқылы қабылданған Ата заңымыздың 1 бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» делінген [1, 4 б].

Тәуелсіздікті қорғау және нығайту ең алдымен мемлекеттің ішкі демінен, оның тыныс алуынан басталады. Ал қазіргі ахуал, оның ішінде қылмыстылықтың өрістеу деңгейі, адам құқығы мен бостандығының көп жағдайда тиісті түрде қорғала бермейтіні қатты алаңдатады. Мәселен, Қазақстан Республикасы бойынша 2010-2015 жылдардағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтың статистикасына көңіл аударсақ: 2010 жыл - 131896, 2011 жыл - 206801, 2012 жыл - 287681, 2013 жыл - 359844, 2014 жыл - 341291, 2015 жыл - 386714 [2]. Байқап қарасақ, соңғы 2015 жылы қылмыстық құқық бұзушылық саны өкінішке орай өсіп отыр. Қазақстан Республикасы бойынша 2010-2015 жылдардағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтың жалпы саны - 1714227 құрап отыр. Қылмыс санаттарына байланысты бөліп қарайтын болсақ, Қазақстан Республикасы бойынша 2010-2015 жылдардағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылық көрінісі келесідей:

Онша ауыр емес қылмыстар: 2010 жыл - 15969, 2011 жыл - 17620, 2012 жыл - 25460, 2013 жыл - 43990, 2014 жыл - 39608, 2015 жыл - 65771.

Ауырлығы орташа қылмыстар: 2010 жыл

- 90189, 2011 жыл - 156002, 2012 жыл - 228444, 2013 жыл - 279389, 2014 жыл - 271592, 2015 жыл - 249822.

Ауыр қылмыстар: 2010 жыл - 22784, 2011 жыл - 29657, 2012 жыл - 30696, 2013 жыл - 33836, 2014 жыл - 27941, 2015 жыл - 28741.

Аса ауыр қылмыстар: 2010 жыл - 2954, 2011 жыл - 3522, 2012 жыл - 3081, 2013 жыл - 2629, 2014 жыл - 2150, 2015 жыл - 2165 [2].

Қазақстан Республикасы Президентінің 24 тамыз 2009 жылғы № 858 Жарлығымен бекітілген 2010–2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасында былай делінген: «Мемлекетіміздегі құқықтық саясаттың ең маңызды бөлігі ол құқықтық саясат болып табылады, оны жетілдіру қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару құқықтарының, сондай-ақ құқық қолданудың өзара байланысқан кешенді жолымен жүзеге асырылады» [3, 2 б.]. Осының барлығы тұрақты түрде қалыптасқан адам құқықтарын қамтамасыз ету механизмін қайта қарауды талап етеді. Қазақстанның саяси-құқықтық даму тарихындағы саны жағынан үшінші болып табылатын аталмыш жаңа бағдарламалық құжат, мемлекеттің құқықтық жүйесінің болашақтағы онжылдығына негізгі бағыттарды анықтады. Концепцияда Қазақстандық мемлекет пен құқықтың болашақ дамуы туралы ғылыми негізделген болжамдардың отандық және дүниежүзілік тәжірибеде жинақталған оның дамуының қазіргі тенденцияларына негізделген ұлттық құқықтық жүйені жетілдірудің негізгі бағыттары баяндалған. Осының негізінде құқық салалары жетілдіріліп және еліміздің әрі қарай жаңаруының құқықтық негізі ретінде Қазақстан заңдарының жаңа кезеңі қалыптасып жатқанына куәміз. Оған, 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 жылы

4 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, 2014 жылы 5 шілдеде Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі, 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық - атқару кодексі, 2015 жылы 31 қазанда қабылданған Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі дәлел.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі заңға сәйкес тергеп-тексеру және кінәліні әшкерлеп, әділеттілікті қалпына келтіру қылмысқа қарсы күрес жүргізудің тиімділігін арттыратыны сөзсіз. Ал қылмыстық құқық бұзушылықтарды заңға сәйкес дұрыс ашу, істелген қоғамға қауіпті іс-әрекет пен одан туындаған зардаптың арасындағы себепті байланысты анықтауды талап етеді. Өйткені себепті байланыс дұрыс анықталмаса, нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамы орын алмайды. Кінәліге қылмыстық жауаптылықты белгілеуге, я болмаса оған жаза тағайындауға болмайды. Себепті байланысты құқық қолдану тәжірибесінде анықтамау немесе оны анықтау кезінде қателіктер жіберу соттардың қате үкімдер шығаруына және құқық қорғау қызметіндегі оққылықтардың пайда болуына негіз болады. Сондықтан да себепті байланысты дұрыс анықтаудың өте маңызды теориялық және тәжірибелік мәні бар.

Қылмыстық құқық теориясындағы себепті байланыс аса күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Орын алған қоғамға қауіпті іс – әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) пен одан туындаған зардаптың арасында себепті байланыс болмаса, қылмыстық жауаптылықтың объективтік негізі де жоққа шығады. Сондықтан да қылмыстық жауаптылыққа тартудың негізгі шарты қылмыстық іс – әрекет пен одан пайда болатын қоғамға қауіпті салдардың арасында себепті байланысты анықтау болып табылады. Сот тәжірибесінде, себепті байланысты анықтау өте маңызды. Себепті байланыс дұрыс анықталмайынша, әлде біреуді қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

Осыған карамастан, қылмыстық құқық теориясында себепті байланысты анықтауға қатысты белгілер жеткілікті деңгейде өз шешімін таппаған. Себепті байланыс туралы әр түрлі даулы ғылыми теориялар мен көзқарастар, анықтамалар бір арнаға келтірілмеген. Міне осы теориялар бір-бірінен ажыратылып, олардың дұрыс-бұрысы жан-жақты зерттеліп аталған мәселені шешу негізінде ғылыми ұсыныстар жасау қажеттілігі туындайды. Қылмыстық құқықтағы себепті байланыс мәселесін сот тергеу тәжірибесінің негізінде зерттеп, ғылыми-ой елегінен өткізу қажеттілігі ешбір күмән тудырмайды.

Себепті байланысты анықтау қоғамдық қауіпті әрекет жасалғанда ғана емес, қоғамдық қауіпті әрекетсіздік жағдайында да қажет. Адамның әрекеті секілді, қоғамға қауіпті әрекетсіздік те айналадағы

дүниеге белгілі бір өзгерістерді әкеледі. Әрекетсіздік мінез-құлықтың енжар нысаны болып табылады. Қылмыстық-құқықтық мағынада алғанда әрекетсіздік дегеніміз - әрқашанда адамның өзіне жүктелген міндеттерді орындамауы. Адамға белсенді қимылдау, белгілі бір әрекеттер жасау міндеті жүктеліп, ол оны орындамаған жағдайда соның салдарынан қоғамға қауіпті зардап туындаса ғана адамның әрекетсіздігі мен туындаған салдардың арасында себепті байланыс бар деуге болады. Адамда ондай міндет болмаса, оның әрекетсіздігі мен туындаған салдар арасында себепті байланыс туралы мәселе жайына қалады.

Қазақстан Республикасының заң әдебиеттерінде әрекетсіздік пен одан пайда болған қоғамға қауіпті зардаптың арасында себепті байланыстың болу мүмкіндігін көптеген заңгерлер мойындайды. Мысалы: Ғ.Ы.Баймурзин (Уголовное право Республики Казахстан Алматы.- 1998. 7 глава. С. 80-82); А.Н. Ағыбаев (Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы. - 1999. 71-73 б); Е.І. Қайыржанов (Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Алматы. - 1997. С.76); Б.Ж.Жүнісов (Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Караганда. - 1998. С.96); И.И.Рогов және С.М.Рахметов (Уголовное право Казахстана. Общая часть. Алматы. - 1998. С.99). Ресей заңгерлерінің ішінде: А.А. Пионтковский (Советское уголовное право, Т. I, М. - 1929. С.260-262; Проблема причинной связи в праве «Ученые записки ВИЮН и ВЮА», М. - 1949. С.88-89); А.Н.Трайнин (Уголовное право. Часть общая. М.- 1929. С.325-317); Н.Д.Дурманов (Понятие преступления. М.- 1948. С.54-55); А.А.Герцензон (Уголовное право. Часть общая М.- 1948. С.299-300); И.Б.Новицкий және Л.А. Лунц (Общее учение об обязательстве. М.- 1950. С.313-316.); А.В.Наумов (Российское уголовное право. Общая часть. М.- 1997. С. 116-174) және т.б. ғалымдар.

Алайда көрсетілген авторлардың тізбегі көп болғанымен әрекетсіздік кезіндегі себепті байланысты жоққа шығаратын заңгерлер де кездеседі. Мәселен, М.Д.Шаргородскийдің ойынша: «Әрекетсіздіктің өзі жеке алғанда ешнәрсе тудыра алмайды, ал әрекетсіздік кезіндегі жауаптылық, пайда болған зардапқа қатысты әрекетсіздіктің себептілік сипаты үшін емес, адам өзіне жүктелген міндетті жүзеге асырмай, зардаптың пайда болуын тойтаруға байланысты өзіне қойылған талапты орындамағаны үшін туындайды» [4, с.183-188].

Сонымен қатар, М.Д.Шаргородский әрекетсіздік қозғалыстың белгілі-бір нысаны болып табылатынын жоққа шығармайды. Бірақ ол үшін ғалымның ойынша, әрекетсіздік оқшауланбай, құбылыстардың жалпы ара-қатынасында қарастырылу қажет. Ол былай деп көрсетеді: «Әрекетсіздікті оқшауламай қоғамдық қатынастардың ара-қатынасында қарастырсақ, әрекетсіздіктің себептілік сипатында сөз жоқ, бірақ себеп және сал-

дар екеуі ара-қатынастардан ажыратып алынғанда ғана әрекет етеді және талдауға жатады, ал бұл жағдайда әрекетсіздіктің себептілік сипаты жойылады» [5, с.50]. Барлығы да екі құбылыс әрекет ететін ара-қатынасқа, шарттарға байланысты. Себеп және салдарды оқшаулау қағидасы ара-қатынас қағидасына кедергі болады.

Шетел қылмыстық құқығында әрекетсіздік кезіндегі себепті байланыс туралы мәселені алғашқылардың бірі болып 1836 жылы көтерген Люден. Оның айтуынша: «Жеке әрекетсіздіктің өзі себептілік сипатына ие бола алмайды, ал оған жол жөнекей болатын әрекет, пайда болған зардаптың себебі болып табылады» [6, с.87].

Сонымен қатар, Меркель және Глазер сияқты заңгерлер пайда болған нәтиженің себебі адамның белсенді әрекеті дей келіп, әрекетсіздік ешқандай нәтиже әкелмегендіктен оны екінші сатыға ығыстырады [7, р.139].

Бірақ ойлап қарасак, әрекетсіздікке алғы шарт болатын белсенді әрекеттің болмауы да мүмкін. Болған жағдайдың өзінде белсенді әрекет кінәсіз болып, нақты кінә кейіннен яғни себептілік сипаты жоқ әрекетсіздік жағдайында туындауы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда себепті байланыс мәселесі қалай шешілуі қажет?! Көріп отырғанымыздай бұл жерде қылмыстық жауаптылықтың объективтік және субъективтік жақтарында қарама-қайшылық бар. Демек, Меркель мен Глазердің тұжырымдаған алғы шарт болып табылатын адамның белсенді әрекеті мен одан кейін болатын әрекетсіздіктің бірлігін дәлелдеу жүзеге аспай қалады. Осы орайда орыс заңгері И.Я.Фойницкий былай деп көрсетеді: «Әрекетсіздік үшін жауаптылықты негіздеу алғы шарт болып табылатын кінәлінің белсенді әрекетіне байланысты болса, сонда қылмыс жасаудың жеке нысаны болып табылатын әрекетсіздікті қылмыстық құқықтан мүлде алып тастау қажеттілігі туындайды. Әрекетсіздік қылмыс жасаудың жеке нысаны ретінде қарастырыла алмайды, ол белсенді әрекеттің бір бөлігі болып табылады» [8, с.214-219]. Бірақ И.Я.Фойницкий әрекетсіздіктің жеке мағынасы жоқтығын дәлелдей алмады.

Н.Д.Сергеевский: «Әрекет және әрекетсіздік ұғымдарын ғылымда ажырата білу пайдалы және қажет» деп дұрыс көрсеткен [6, с.127]. Әрекетсіздік кезіндегі себепті байланысты жокқа шығаратын тұжырымдар өз қорытындысын мынаған негіздейді: әрекетсіздіктің өзі белсенді болмағандықтан ол механикалық әсер ете алмайды. Әрекетсіздіктегі себептілік туралы сөз қозғалғанда, қоғамға қауіпті зиян тигізу емес, қоғамға қауіпті зардапқа тойтарыс бермеу туралы айтылуы қажет. Адам өзіне жүктелген міндеттерді орындамауы салдарынан қоғамға қауіпті зардаптың пайда болуына тойтарыс бермейді.

Қоғамдық өмірде әрекетсіздік яғни адамның енжар мінез-құлқы белгілі бір жағдайда орасан зор

қоғамға қауіпті зардаптар туғызады. Оның негізі адамның өзіне жүктелген міндеттерді орындамауы. Мысалы, ҚРҚК-ң 370 бабының 1 бөлігі: «Қызметтегі әрекетсіздік, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында өзінің қызметтік міндеттерін орындамауы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соқса» қылмыстық жауаптылықты көздейді [9]. Осыған байланысты белсенді әрекет жолымен қылмыс жасалғанда себепті байланысты анықтаудың барлық талаптары мен шарттары адамның қоғамдық қауіпті әрекетсіздігі мен соның салдарынан туындаған қоғамдық қауіпті салдардың арасындағы себепті байланысты анықтауға да қолданыла алады деп ойлаймыз.

А.Н.Ағыбаев: «Әрекетсіздік қылмыстық-құқылық мағынаға ие болу үшін мынандай бірнеше белгілердің жиынтығына сәйкес келуі тиіс деп дұрыс көрсеткен. Осы белгілердің жиынтығы:

1. Әрекетсіздіктің нақты көрінісі неде, яғни айыпкер адам өзіне жүктелген нақты қандай міндеттерді істемеді?

2. Әрекетсіздік жасаған адам осы нақты әрекеттерді істеуге міндетті ме?

3. Осы әрекеттерді ондай адамның істеуге нақты мүмкіндіктері болды ма?» [10, 71 б.].

Әрекетсіздік кезіндегі себепті байланысты анықтап, қылмыстық жауаптылық мәселесін шешу үшін А.Н.Ағыбаевтың жоғарыда атап көрсеткен белгілерін анықтау қажет.

Сонымен қатар, адамның әрекетсіздігі басқа адамды (жәбірленушіні) белсенді әрекет жасауға мәжбүрлеуі мүмкін, яғни әрекетсіздіктің ниеттік мағынасы да бар деп айтуға болады. Бұл жағдайда әрекетсіздік қылмыс жасаудың тәсіліне айналады. Мысалы, көзі соқыр адамды жетектеп алып жүруші алдындағы шұңқыр туралы алдын ала ескертпейді, соның себебінен, көзі соқыр адам шұңқырға құлап өледі. Осы мысалдан көріп отырғанымыздай әрекетсіздік басқа адамның жүріс-тұрысына ниет жасайды. Бірақ әрекетсіздік ниет арқылы ғана әсер етіп себебін тигізбейді, ол сыртқы ортадағы себептіліктің жалпы тізбегіне қосыла алады. Мысалы, күзетші мемлекеттік мүлікті сақтау жөніндегі өзінің құқылық міндетін орындауға күні бұрын әдейі ұқыпсыз қарап, басқалардың осы мүлікті ұрлауына жол береді. Сөйтіп кәсіпорынды көп мөлшердегі материалдық залалға ұшыратады. Осы мысалдағы күзетшінің әрекетсіздігі себептілік тізбегінің дамуында қажетті бөлік болып табылады.

Адамдардың өзіне жүктелген белгілі бір, та-

лаптар орындау міндеттілігі әртүрлі жолдармен белгіленеді:

1) барлық азаматтардың заң талабын орындау міндеттілігі. Мысалы: қылмыс туралы хабарламау (ҚРҚК-ң 434 бабы). Қылмыстық Кодекс дайындалып жатқан немесе жасалғаны анық белгілі аса ауыр қылмыс туралы хабарлауды Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына (осы баптың ескертеуінен басқа) міндет етіп қояды; немесе Қазақстан Республикасының есі дұрыс, 18 жасқа толған ер азаматтары әскери қызметті өтеуге міндетті. Қылмыстық кодекстің 387 бабының 1 бөлігі, әскери қызметтен босату үшін заңды негіздер болмаған кезде әскери қызметке шақырудан жалтарған жағдайда қылмыстық жауаптылық жүктейді;

2) азаматтардың қызмет талаптарынан туындайтын міндеттер, яғни адамның қызмет немесе атқарып жүрген кәсіптік аясынан пайда болатын міндеттер. Мысалы, ҚРҚК-ң 316 бабының 1 бөлігі: «Салғырттық, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның өз міндеттерін қызметіне адал қарамауы немесе ұқыпсыз қарауы салдарынан орындамауы немесе тиісінше орындамауы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса» қылмыстық жауаптылық көзделген;

3) адамның адамгершілік нормасынан туындайтын міндеттер. Мысалы, ҚР ҚК-ң 119 бабының 1 бөлігі: «Өміріне немесе денсаулығына қауіпті жағдайдағы және сәбилігіне, қарттығына, науқастығына қарай немесе өзге де дәрменсіз күйі салдарынан өзін-өзі сақтап қалу шараларын қолдану мүмкіндігінен айырылған адамды көрінеу көмексіз қалдыру, егер кінәлі адамның сол адамға көмек көрсету мүмкіндігі болған немесе сол адамға қамқорлық жасауға міндетті болған не оны өміріне немесе денсаулығына қауіпті күйге өзі түсірген жағдайларда» қылмыстық жауаптылық жүктейді;

4) жанұялық және туыстық қатынастардан туындайтын міндеттер. Мысалы, ҚРҚК-ң 139 бабы: "Ата-ананың кәмелетке толмаған балаларын, сол сияқты он сегіз жасқа толған еңбекке қабілетсіз балаларын күтіп-бағуға сот шешімі бойынша қаражат төлеу жөніндегі міндеттерін үш айдан астам орындамауы не кәмелетке толған еңбекке қабілетті адамның өзінің еңбекке қабілетсіз ата-анасын күтіп-бағуға сот шешімі бойынша қаражат төлеуден үш айдан астам жалтаруы не еңбекке қабілетті адамның еңбекке қабілетсіз және материалдық көмекке мұқтаж жұбайын (зайыбын) күтіп-бағуға сот шешімі бойынша қаражат төлеуден алты айдан астам жалтаруы" үшін қылмыстық жауаптылық көрсетілген .

Қылмыстық құқық әдебиеттерінде «аралас

әрекетсіздік» деген термин қарастырылады. Адам өзінің алғашқы әрекетімен қоғамға қауіпті зардаптың пайда болуына мүмкіндік жасайды, содан кейін сол зардапты тойтаруға мүмкіндігі болса да, кінәлі түрде әрекетсіздік етіп зиянды салдарды тудырады. Мәселен, хирург, қайғылы оқиғадан кейін зардап шеккен адамды емдеу барысында, ішін кесіп ашады. Содан кейін жатқан ауру адам өзінің қас жауы екенін танып қойып, әдейі ота жасауды тоқтатады. Соның нәтижесінде ауру өледі. Бұл жердегі хирургтың алғашқы әрекеті /операция/ құқықтық жағынан пайдалы деп айтуға болады; ал дәрігер өзінің пайдалы әрекетін тоқтатқанда, ол құқыққа қайшы және кінәлі /қасақана/ сипатқа ие болады.

Адамның алғашқы жасайтын әрекеті кінәнің абайсыз нысанында да болып, одан кейінгі әрекетсіздік қасақана болуы да мүмкін.

Сонымен адамның әрекетсіздігі мен одан туындайтын қоғамға қауіпті зардап арасында себепті байланыс болатынына көзімізді жеткіздік. Жоғарыда көрсетілгенді тәмәмдай келе, біріншіден, адам қоғамдық қатынастар саласында өз міндетін атқару қажеттілігі әрекетсіздік пен қоғамға қауіпті салдар арасындағы себепті байланысты бекіту үшін жеткіліксіз. Ол үшін талап етілетін міндетті орындамаған адамның, сол міндетті орындау үшін нақтылы мүмкіндігінің болуы екінші шарт болып табылады. Үшінші шарт, адамнан заңмен талап етілетін әрекетті жасау, қоғамға қауіпті зардаптың пайда болуының алдын алу керек. Әрекетсіздік кезіндегі себепті байланысты анықтау ерекшелігі міндетті адам жасауға тиісті әрекет жасалса, ол қылмыстық нәтиженің туындауының алдын алатын ба еді деген мәселені шешу қажетігінен де туады. Бұл сұраққа оң жауап берілгенде ғана себепті байланыс қолда болады.

Сайып келгенде, біздің ойымызша әрекетсіздік пен одан туындайтын қоғамға қауіпті нәтиженің арасындағы себепті байланыс туралы мынандай қорытындыға келуге болады:

Біріншіден, қоғамға қауіпті әрекетсіздік, себепті байланыстың дамуына қажетті алғы шарт болып табылады.

Екіншіден, қоғамға қауіпті әрекетсіздік белгілі бір жағдайда себептілік тізбегінің дамуындағы байланыстырушы бөлік болып табылады.

Үшіншіден, адамға белгілі бір қоғамдық қатынастар аясында, ол атқаруға тиісті міндеттер жүктелуі керек.

Төртіншіден, адам сол міндеттерді орындауға толық мүмкіндігі болу қажет .

Бесіншіден, адам мүмкіндігі болған әрекетті орындау, қоғамға қауіпті зардаптың алдын алуы тиіс.

Осы шарттар орын алғанда кінәлінің қоғамға қауіпті әрекетсіздігі мен одан туындаған зардап арасында себепті байланыс орын алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 2014. – 51 б.
2. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеттің статистикалық есептері / pravstat.prokuror.kz
3. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 28 тамыздағы N 858 Жарлығы. / adilet.zan.kz/
4. Шаргородский М.Д. Причинная связь в уголовном праве, «Ученые труды ИЮН», вып.Х, 1947. - С.412.
5. Шаргородский М.Д. Некоторые вопросы причинной связи в теории права. // Советское государство и право, 1956. №7. С.38-51.
6. Сергеевский Н.Д. О значении причинной связи в уголовном праве. ч. II. Ярославль. – 1880.- 544 с.
7. Merkel- Liermann, Die Lehre von verbrechen und strafe, Stuttgart, 1912, 133-139 p.
8. Фойницкий И.Я. Мошенничество по русскому праву, ч.II, СПб, 1871, С. 214-219.
9. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ / adilet.zan.kz/
10. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық.Толықтырылып, екінші басылуы.- Алматы: Жеті жарғы, 1999.- 320 б.

Балтабаев Сабырғали Амантайұлы

Қазақстан Республикасы ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
Ғылыми-зерттеу институтының Ішкі істер органдарының әкімшілік қызметі және
басқару мәселелерін зерттеу бойынша орталығының бастығы, з. ғ. к., полиция подполковнигі
(Қарағанды қаласы, 87012772469; baltabaev.sabyrgali@mail.ru)

**АМЕРИКА ҚҰРАМА ШТАТТАРЫ МЕН ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ
ОТБАСЫ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ
ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚПЕН КҮРЕСТЕГІ ТӘЖІРИБЕСІ**

Түйін. Мақала отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылықпен күрес жүргізудің халықаралық-құқықтық тәжірибесі, нақтырақ, Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбританиядағы осы құқық бұзушылықтармен күрестің құқықтық тетіктері мәселелерін зерттеуге арналған. Бұл мемлекеттердің әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық көріністерімен күрес тәжірибесі әлемдегі алдыңғы қатарлы болып табылады. Осыған орай, осы саладағы халықаралық тәжірибе отандық заңнаманы жетілдіру үшін қажет.

Резюме. Статья посвящена вопросам изучения международно-правового опыта противодействия насилию в сфере семейно-бытовых отношений, в частности, правовым механизмам борьбы с данными с правонарушениями в Соединенных Штатах Америки и Великобритании. Опыт этих государств по борьбе с проявлениями насилия в отношении женщин является передовым в мире. В этой связи изучение международного опыта в данной сфере необходимо для совершенствования отечественного законодательства.

Summary. Article is devoted to the study of international legal experience to reaction violence in family relations, in particular, the legal mechanisms to reaction these offenses in the United States and the United Kingdom. The experience of these states to reaction violence against women is the best in the world. In this regard, the study of international experience in this area is needed to improve the domestic legislation.

Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылықпен күресте шетел мемлекеттерінің тәжірибесін саралай келе, біз Америка Құрама Штаттары (әрі қарай – АҚШ) мен Ұлыбритания сияқты мемлекеттерге ерекше көңіл бөлдік, себебі, бұл мемлекеттердің тұрмыстық негіздегі құқықбұзушылықтың алдын алу бойынша тәжірибесі орасан зор [1, 237-247].

АҚШ-та отбасындағы зорлық-зомбылық бойынша хабарламаларға ықпал ететін, отбасындағы зорлық-зомбылықтан немесе қайталанатын зорлық-зомбылықтан қорғау үшін Соттық тыйымды алуды («Тыйым салушы сот бұйрығы» деген атпен белгілі) қажет ететін топтар жұмыс жасайды. Соттық тыйым салу арызданушының отбасылық зорлық-зомбылық құрбаны болу қаупі бар деп санауға негіз болған жағдайда қолданылады.

Соттар «Отбасындағы зорлық-зомбылық туралы» АҚШ Федералды заңының ережелерін қолдана отырып, отбасында зорлық-зомбылыққа уақытша немесе тұрақты тыйым салады. Мұнда зорлық-зомбылық кез келген заң бұзушылық болып табылады – ол: ауырлатушы мән-жайлары бар шабуыл жасау, ұрып-соғу, зорлау, ұрып-соға отырып зорлау, қудалау, отбасы мүшесін ұрлау, заңсыз бас бостандығынан айыру, отбасы мүшесін отбасының басқа мүшесінің өлтіруі немесе тән жаракаттарын немесе өлім келтіретін кез келген қылмыс болуы мүмкін.

Арызданушы сотқа отбасы мүшесіне сот тыйымын салуға жүгінеді. Сот тыйымының екі түрі бар:

1. Соттық уақытша тыйым салу, сот отбасында анық тікелей қауіп бар деп шешкенде тағайындалады. Мұнда кінәлі тұлға үйіне, арызда-

нушының жұмысына келу мүмкіндігінен уақытша айырылады, отбасында зорлық-зомбылық актісін жасауға тыйым салынады. Уақытша тыйым салу мерзімі 15 күн, алайда жеткілікті негіз болғанда ұзартылуы да мүмкін;

2. Тұрақты тыйым салу. Қорғаудың мұндай түрі жәбірленуші тұлғаға отбасылық зорлық-зомбылық құрбаны болуы қаупі бар деп санауға жеткілікті негіз болғанда қолданылады. Қолданылу мерзімі ол өзгертілгенше немесе алып тасталғанша жалғасады [2, 47-48; 52-55].

Тұрақты соттық тыйым салу келесілерге мүмкіндік береді: жауапкерді арызданушыға немесе отбасының кез келген мүшесіне зорлық-зомбылық әрекетін жасаудан ұстау, жауапкерді отбасындағы зорлық-зомбылықпен күрес бойынша ресми тіркелген орталыққа жолдау, жауапкерді соттық тыйым салынғаннан кейін бірден барлық қару мен оқ-дәрілерді полиция бөліміне тапсыруға мәжбүрлеу.

Заңға сәйкес, ата-ананың біреуі отбасындағы зорлық-зомбылыққа қатысты ауыр қылмыс үшін сотталған болса, ол адамға кәметке толмағандарды тәрбиелеумен айналысуға тыйым салынады.

АҚШ-та, басқа да елдердегі сияқты отбасылық зорлық-зомбылықтың жасанды латенттілігі бар. Полиция офицерлері отбасылық жанжалдармен айналысқысы келмейді және көп жағдайда үй ішіндегі төбелес жайында қоңырау түскенде қандай да бір әрекет жасауға асықпайды. 80-жылдардың орта тұсында әйеліне шабуыл жасалған жағдайлардың не бары 1%-де ғана қамауға алу қолданылғаны есептелді [3].

Америка Құрама Штаттарының кейбір психологтары мен әлеуметтік қызметкерлері полиция

белсенді бітімгерші болуы тиіс деп есептейді: тұрмыстық жанжалдарды тергейтін офицерлер қамауға алудың алдында жанжалды мүмкіндігінше бейбіт жолмен шешуге тырысуы керек, тіпті келісімге келе алмайтын ерлі-зайыптыларға ақыл-кеңес берулері тиіс. Басқалары әсіресе әйелдер топтарының мүшелері бұл ұсынысқа сын айтады, олар әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық қолданатын ерлерге ақыл-кеңес бергеннен гөрі, оларды жазалау керек деп есептейді.

Криминолог-зерттеушілер Миннеаполисте эксперимент жасау барысында отбасында зорлық-зомбылық қолдану мүмкіндігін азайтуда ақыл-кеңес беру немесе қамауға алудың тиімді екенін анықтауға тырысты. Зерттеуге қатысқан полицейлер оқиға болған жерге келгенде ең алдымен жағдай зерттеу шарттарына сай келетінін анықтады: отбасылық жұптың екі мүшесі де бар ма, шабуыл соңғы төрт сағат ішінде жасалды ма және шабуыл соттық қарауға жата ма (яғни ұрып-соғу қамауға алатындай соншалықты қатты болды ма, алайда ауыр жарақаттар келтірмейтіндей және өмірге қауіп төнетіндей қатты болмауы тиіс). Одан кейін тиісті оқиға бойынша келесідей үш салдардың бірі орын алады: 1) шабуылдаушы қамауға алынады; 2) офицерлер жанжалдың қатысушыларын тыңдайды және кикілжінді жою бойынша ақыл-кеңес беруге тырысады; 3) офицерлер ер мен әйелді бір-бірінен ажыратады, шабуылдаушыны бірнеше сағатқа отбасынан алшақтатады. Қамауға алынғандар түрмеге ұзақ уақытқа тоғытылмауы керектігін түсіну керек; олардың 40% бір күн ішінде босатылды, 90% бір аптадан кейін немесе одан да ерте босатылды. Одан әрі не болатынын және зорлық-зомбылық қолдану қайталатынын анықтау үшін бұл отбасыларға 6 ай бойы бақылау жүргізілді.

Зерттеу қорытындылары келешектегі агрессиялық мінез-құлықтың алдын алудың ең күшті құралы екенін көрсетті. Полицияның ресми жазбаларына сәйкес өз әйелдеріне озбырлықпен қарағаны үшін қамауға алынған ерлердің 10% келесі 6 ай ішінде қайта қамауға алынған екен. Зорлық-зомбылықты қолдану жағдайларының қайталануы деңгейінің төмендігі өз әйелдеріне қарсы зорлық-зомбылық қолданғаны үшін қайта қамауға алынғандардың ішінде ақыл-кеңес тыңдағын ерлер 19% және отбасынан алшақтатылған ерлер 24% құрады.

Жасалған жаңалықтар әлеуметтік саясат үшін тәжірибелік тұрғыдан маңызды болды және эксперимент тұтас ұлттың назарын өзіне аударды. Миннеаполистің полиция бөлімінің нәтижелерге таң қалғаны сонша, отбасындағы зорлық-зомбылық жағдайларына деген өз көзқарасын өзгертті. Зерттеушілердің өздері отбасындағы физикалық зорлық-зомбылықтың қарапайым жағдайларының өзінде, әрине қамауға алу қолданылмайтын себепті негіз болған жағдайдан басқа, қамауға алуды қолдану керек деп шешті [4].

Ұлыбританияда отбасылық зорлық-зомбылық салдарынан әр үш күн сайын бір әйелден қаза табады. Жүргізілген зерттеулер бойынша 1995 жылы отбасылық зорлық-зомбылықтың 6, 6 миллион жағдайы тәркелген, бұл отбасылық зорлық-зомбылықтың құрбандары әйелдер де, ер адамдар да болған. Әр төртінші жағдайда әйелдер 16 жасынан зорлық-зомбылыққа душар болған. ПМ жүргізген №191 «Отбасылық зорлық-зомбылық: сауалнама арқылы Британдық қылмыстарға шолу жасау нәтижелері» зерттеулеріне сәйкес отбасында зорлық-зомбылыққа шыдай берген сайын бұл мәселе ушыға түсетінін анықтады. Көбіне, отбасылық зорлық-зомбылықтан жәбір көргендер полицияға жүгінгенге дейін отбасындағы кемсітуге ұзақ уақыт бойы душар болады, көптеген жағдайда бұл факт көрсетулерде айқындалмайды.

Отбасылық зорлық-зомбылық халықтың кез келген таптық, діни, жыныстық немесе ұлттық топтарына тән. Отбасылық зорлық-зомбылыққа әйелдер де, ер адамдар да душар болуы мүмкін. Дегенмен, отбасылық зорлық-зомбылықтың көпшілік актілері әйелдерге қарсы ерлер тарапынан жасалады. Тәжірибе көрсеткендей, ерлермен салыстырғанда әйелдер өмірі барысында зорлық-зомбылыққа көбірек душар болады, қайталанатын зорлық-зомбылыққа жағдайларына жиі ұшырайды, тән жарақатын жиірек алады және медициналық көмекке жиі жүгінеді, қорқытуға ұшырайды.

Сонымен қатар, Ұлыбританияда отбасылық зорлық-зомбылықтың жасанды латенттігі де бар. Полиция тіркемеген отбасылық зорлық-зомбылықтың елеулі саны да орын алып отыр.

Көбісі полициядан көмек сұрағаннан кейін құқықбұзушыны жауапкершілікке тартудың ресми процедураларынан бас тартады. Мұндай бас тарту өзінің серіктесін, балаларды, мүлкін, үйін, отбасын, жұмысын жоғалту үрейімен, қаржылық тұрақсыздық тәуекелімен, отбасының басқа мүшелерінің тарапынан мұндай зорлық-зомбылық қолдау табады деген қорқыныспен, бұдан да алапат зорлық-зомбылыққа ұшырау қорқынышымен байланысты болуы мүмкін. Полиция офицерлері мұндай реакцияға түсіністікпен қарауы тиіс, алайда жәбірленуші тарапынан мұндай көзқарас полицияны өзінің негізгі рөлі – жәбірленуші мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуден, қылмыс орын алған жағдайда, кінәліні жауапкершілікке тартудан алаңдатпауы керек.

Сондай-ақ, фактілер, әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық тәуекелі ажырасу шегінде тұрған отбасыларды, қаржылай тұрақсыз отбасыларды, сондай-ақ өзінің табысы жоқ және серіктесіне тәуелді әйелдер тұратын отбасыларда жоғары болатынын көрсетті.

Ұлыбританияда полиция жалғыз өзі отбасылық зорлық-зомбылықпен күресте қауқарсыз, сондықтан өзге де ресми ерікті агенттіктермен, соның ішінде Crown Prosecution Service (Корольдік айып-

тау бөлімі); сотталған қылмыскерлерге бақылау жасау қызметімен; заңгерлермен және медицина қызметкерлерімен; тұрғын-үй департаментімен; әлеуметтік қызмет бөлімімен; Әйелдерге Көмек көрсету ұйымымен және өзге де әйелдер ұйымдарымен және агенттіктерімен ынтымақтастық жасау керек деген қорытындыға келді [5, 3-6].

Қылмыстылықты қысқарту бойынша түрлі ұйымдармен және жергілікті форумдармен бірлесе қызмет ету арқылы адамдарға отбасылық зорлық-зомбылық құрбандары болуға мүмкіндік бермейтін стратегияларды дамыту қажет. Зорлық-зомбылық құрбандарына қолдау мен көмек көрсету бойынша бағдарламаларды мұқият зерттеу керек. Ренжітушіні қамауға алу мен жазалаудың өзінде құрбан зор қолдауға зәру болады. Жәбірленушілерге көмек көрсету уақытша немесе тұрақты баспанаға қол жеткізуді, мектепті ауыстыруға көмектесуді, қаржылық көмек көрсетуді, азаматтық нұсқамалар алу мен адамның үрейі мен қиындықтарын тыңдау және түсіну дайындығын қамтиды.

Барлық ұйымдардың бірлесе қызмет етуінің мақсаты құрбанның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жеткілікті қолдау мен көмек көрсету болып табылуы тиіс. Отбасылық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес нәтижелерінің тиімділігіне қол жеткізу үшін тек қана құқық қорғау жүйесінде жұмыс жасайтын ғана емес, барлық агенттіктер тарапынан тиісті реакция мен қолдау қажет болады.

Отбасылық зорлық-зомбылық жағдайында полицейлердің міндеті құрбандар мен балаларды (қажет болған жағдайда) зорлық-зомбылықтан қорғау болып табылады. Қамауға алу қажеттілігіне толық негіздер болған жағдайда күдікті ұсталуды керек. Кері жағдайда полиция қамауға алмау туралы өзінің шешімін түсіндіруі керек. Полицияның келесі бір міндеті болып айыпталушыны жауапкершілікке тарту болып табылады. Полиция тергеу жүргізгенде құрбанның ауызша және жазбаша арыздарына негізделіп қана қоймай, оқиғаның жалпы сипатын қарастыруы тиіс. Зерттеулердегі барлық актілерді жинаудың беріктігі іс бойынша сәтті қарау мүмкіндіктерін арттырады, әсіресе құрбан нақты көрсетулер бере алмаған жағдайда.

Британдықтар мемлекеттік және ерікті агенттіктермен бірлесе отырып қызмет етудің бұл мәселелерді шешудегі маңыздылығын атап өтеді.

Отбасылық зорлық-зомбылық жасалған жағдайда британдық полицейлердің шешулері тиіс бірнеше міндеттері бар: зорлық-зомбылық ісі бойынша тергеу жүргізу; құрбанға көмек көрсету; құрбанды үнемі ақпараттандыру; агенттіктермен байланысты үзбеу. Мұнда полицейлердің сәйкес білімдері мен қабілеттерін қолдануы маңыздылығы аталып өтеді, бұл психологиялық көмек беру бойынша қызмет көрсету ғана емес, істі тергеу дегенді білдіреді. Әкімшілік қызметтерді азаматтық персонал жүзеге асырады. Полицейлер персоналдың әрбір

мүшесі үшін лауазымдық нұсқаулар дайындаулары және басшы тағайындаулары тиіс.

Британдық заңгерлердің жүргізген зерттеулері тиісті басқару мен отбасылық зорлық-зомбылық мәселелері бойынша штаб-квартира тарапынан бақылаудың аздығы отбасындағы зорлық-зомбылық ресми басымдықтардың соңғылары болуына әкеп соғады. Отбасындағы зорлық-зомбылықпен күрестің мақсаттары мен әдістерінің сәйкестігін қолдау мақсатында осы мәселемен шұғылданатын органдарға өз саясатын дайындау барысында Корольдік Бас айыптаушымен байланыс жасау және келесі негізгі бағыттарды қамту ұсынылды:

- негізгі міндеттері құрбан мен қажет болған жағдайда баланы қорғау екенін жариялау;
- істі толық тергеу қажеттігі;
- алғашқы әрекеттер туралы ереже және тергеу бойынша стандарттар минимумы;
- қайта құдалау терминін анықтау;
- сәйкес құқықтық құзыреттіктерді баяндау;
- офицерлермен және өздері отбасылық зорлық-зомбылық құрбандары немесе құқықбұзушы болатын азаматтық персоналмен жұмыс бойынша басшылық;
- агенттіктер арасындағы серіктестіктің маңыздылығы;
- отбасылық зорлық-зомбылық бойынша бірлескен форумдардың жобаларын дайындау және кездесулерді ұйымдастыруға қатысу;
- отбасылық зорлық-зомбылықтың (кемсіту динамикасы) басқа зорлық-зомбылық түрлерінен айырмашылығы туралы ақпараттарды тарату маңыздылығы;
- полиция офицерлері үшін және қолдау көрсететін барлық персонал үшін, сондай-ақ, бақылау бөлмесінің персоналы және ақпараттарды табыстайтын персонал үшін ақпараттық тренингтер үшін нұсқамалар;
- саны аз топтар мәселелері;
- қажет болған жағдайда офицерлердің отбасылық зорлық-зомбылық бойынша қызметтік нұсқауларын дайындау;
- саясатты тұрақты бағалау мен бақылау маңыздылығы;
- тіркеу мен жазбаларды жүргізудің маңыздылығы;
- отбасылық зорлық-зомбылық бойынша мәліметтер туралы ақпараттары;
- басқа агенттіктерге сілтеме жасау бойынша хаттамалар.

Отбасылық зорлық-зомбылықтан жапа шеккендердің көбісі өзінің ренжітушісін сот алдында жауапкершілікке тарту үшін жауапты болғысы келмейтінін айтады. Алайда олар қайта зорлық-зомбылық құрбаны болғысы келмейтінін мәлімдейді. Мұндайда полиция әділ болуы тиіс және заң талаптарын орындауы тиіс. Егер зорлық-зомбылық жасау фактісі анық болса, кейбір жағдайды қоспағанда, жәбірленушінің көрсетулеріне қарамастан,

істі сотқа жолдау міндетті болып табылады. Істің сотқа жолданбауының себептері тіркелуі тиіс. Істің сотқа жолдау туралы шешім қабылдау құқығы The Crown Prosecution Service қызметіне тиесілі, ол бекітілген саясатқа, үкім шығарудың нақты мүмкіндіктеріне сәйкес, сондай-ақ қоғам мүдделерін ескере отырып қызмет етеді. Соттық қудалау мүмкін болмайтын ерекше себептер болған жағдайда, олар тіркеуден өтуі тиіс. Офицерлер жәбірленуші сотқа біраз уақыт өткеннен кейін жүгіне алатынын естен шығармауы тиіс. Қайткенде де, құрбан түсінушілікке, аяушылыққа және қолдауға құқылы болып табылады. «Тыныштықты бұзушыларды» қамауға алу кезінде олардың тарапынан қоғамдық тыныштықты сақтау туралы міндеттеме алу керек.

Қылмыс үшін айып тағылғанда, бұл қажетті шара деп саналған жағдайда айыпталушы қамауға алынуы мүмкін екенін білу қажет. Айыпталушыны қамауға алу мүмкін болмаған жағдайда, полиция өзінің шартты кепілдік алу құқығын қолдана алады. Бұл полицияға айыпталушының сотқа қатысуын қамтамасыз ету, сондай-ақ жәбірленушіге жақындауға тыйым салу құқығын береді. Мұндай кепілдемені бұзған жағдайда полиция айыпталушыны қайта қамауға алуға құқылы.

Егер айыпталушының белгілі бір әрекеттерінің алдын алу қажеттігі туындаса, кепілдіме қайтарылуы немесе «консервациялануы» мүмкін. Мұндай жағдайға келесілер жатады:

- кепілдеме қолданылу кезінде қылмыс жасау;
- куәлардың көрсетулеріне араласу немесе тергеуді қиындатудың басқа да жағдайлары.

1976 жылғы Кепілдеме туралы актінің 47(3) бөліміне сәйкес күдіктіні ұстау үшін фактілердің саны жеткіліксіз болса, күдікті жіберіледі, бұл полицияға іс бойынша қосымша фактілер жинауға мүмкіндік береді. Бұл жәбірленушіге болған істің мән-жайларын тағы бір ойлауға, шама келсе, арыздануға мүмкіндік береді.

Егер күдікті кепілдеме негізінде бостандыққа жіберілсе, бұл туралы жәбірленуші хабарлануы керек. Полиция жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдануына бақылау жасауы тиіс.

Корольдік айыптаушы нақты іс бойынша шешім қабылдауы үшін полиция болған жағдай

бойынша неғұрлым толық ақпарат беруі керек. Полиция айыптаушыларға барлық тиімділігімен жүргізуге мүмкіндік береді және қамауға алу жағдайында жәбірленуші мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Істі жүргізуге қажетті ақпарат келесілерді қамтуы керек:

- қарым-қатынастардың даму тарихы және орын алған зорлық-зомбылық бойынша барлық жағдайлар;
- жәбірленушіге келтірілген тән жарақаттары (медициналық анализ, фотосуреттер және жазбаша сипаттамасы);
- құқықбұзушының қару қолдануы;
- құқықбұзушы тарапынан қорқыту;
- болған жағдайдың балаларға әсері;
- құқықбұзушы тарапынан зорлық-зомбылықтың қайталану мүмкіндігі;
- қазіргі уақыттағы құқықбұзушы мен жәбірленуші арасындағы қарым-қатынастар мәртебесі;
- қарым-қатынастардың істі жүргізуге әсері және жәбірленушінің еркіне қарсы айыптау;
- іс жабылған жағдайда жәбірленушінің өз қауіпсіздігі және балалардың қауіпсіздігі туралы пікірі.

Кейбір жағдайда мұндай ақпарат зорлық-зомбылық жасалғаннан кейін бірден қолға түспейді, бірақ оны аз мерзім ішінде Корольдік айыптау Орталығына табыстау керек. Оны іс бойынша болып жатқан кез келген өзгерістер жөнінде хабардар ету керек.

Соңғы жылдары Ұлыбритания мен АҚШ-тың полициялары өзінің қызметін айтарлықтай жетілдірді. Осыған байланысты мұндай құқықбұзушылықтарды тіркеу артып келеді, себебі, жәбірленушілер полиция қызметіне сенімі артты, олардың кәсібилігі жұмыс деңгейін арттырады және зорлық-зомбылықтың өзіне деген көзқарасты өзгертеді, ол американдықтар мен британдықтар тарапынан қалыпты жағдай болып саналмайды Біздің ойымызша, шетел мемлекеттерінің отбасылық-тұрмыстық саладағы қарым-қатынастар саласындағы қылмыстардың алдын алу мен болдырмау бойынша тәжірибесіне назар аудару керек және оны Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының тәжірибелік қызметінде қолдану қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Д. Ражфорд. Великобритания. Практика применения мер борьбы с бытовым насилием // Актуальные проблемы предупреждения преступности в Республике Казахстан. Сборник материалов научно-практической конференции. Алматы: ТОО «Баспа», 2001.
2. Женщина и бытовое насилие (учебно-практическое пособие). Алматы. 2003.
3. Straus, M. A., & Gelles, R. J. (1990). *Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8, 145 families*. New Brunswick, N. J. : Transaction.
4. Sherman, L. W., & Berk, R. A. (1984 a. 1984 b). *The Minneapolis domestic violence experiment*. Police Foundation Reports (April). Washington: Police Foundation.
5. *Ненадежность гендерной защиты / Под ред. Б. Г. Тугельбаевой. – Бишкек: Ассоциация «Диамонд», 1996. - 117с.*

Аралбаева Айгерим Адилловна
заң ғылымдарының кандидаты,
тел. 87714158103 aralbaeva81@mail.ru

Тасыбаева Сауле Кенесбаевна
құқық магистрі, Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының аға оқытушысы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНКТІК ЖҮЙЕСІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Түйін.** Мақалада Қазақстан Республикасының банктік жүйенің кейбір мәселелері қарастырылады. Өзектілігі: еліміздің экономикасының маңызды секторларына шетелдік капиталды тартуда, еліміздің қаржы жүйесін дамытуға және халықаралық қаржы-несие қатынастарын дамытуға Қазақстан Республикасының қаржы несие жүйесінің қатысушыларының құқықтық мәртебесі қарастырылады. Сонымен қатар, АҚШ-тың Федералдық Резерв Жүйесі, Швецияның Орталық Банкі және банк жүйесінің құрылу тарихы Қазақстанның Ұлттық банкінің құқықтық мәртебесімен салыстырмалы түрде қарастырылған. Қазақстан Республикасының банктік құқықтық қатынастарына және банктік заңнамасына халықаралық банктік және экономикалық процесстердің әсер етуі айқын көрінетіндігі баяндалған. Банктік қызметке қатысты банктік және басқа да заңнаманы жетілдіру процесінде ескеруді қажет ететін факторлары бүгінгі таңдағы Қазақстанның банктік заңнамасымен салыстырмалы түрде сипатталған.*

***Резюме.** В статье рассматриваются некоторые вопросы развития банковской системы Республики Казахстан. Актуальность: в Республике Казахстан участники финансово-кредитных отношений играют важную роль в привлечении иностранного капитала для развития приоритетных секторов экономики, содействуют развитию финансового рынка страны, также содействуют развитию и укреплению международных финансово-кредитных отношений. Также проведен сравнительный анализ правового статуса и исторического развития центральных банков Республики Казахстан и других зарубежных стран, в частности: Швеции и США. В статье указано, что международные банковские и международные экономические процессы оказывают большое влияние на банковские правоотношения и банковское законодательство Республики Казахстан. Рассмотрены факторы влияющие на развитие банковских правоотношений и банковского законодательства Казахстана.*

***Summary.** This article about the banking system of the Republic of Kazakhstan. Relevance - In the Republic of Kazakhstan the participants of financial-credit relations take important role in attraction foreign capital in order to develop the main sectors of economy, assist in development of country's financial market, also assist in development and strengthens of international financial-credit relations. Also, a comparative analysis of the legal status and historical development of the central banks of the Republic of Kazakhstan and other countries, including: Sweden and USA. The article pointed out that the international banking and international economic processes have a great impact on the banking relationship and the banking legislation of the Republic of Kazakhstan. The factors affecting the development of banking relationships and banking legislation of Kazakhstan.*

Банктік құқықтық қатынастарға қатысты ізденіс мәселелері мен ғылыми зерделеу мән-жайларына байланысты зерттеулер тек 2000 жылдан (банктік құқықты кешенді құқық саласы ретінде танудан) бастап жүргізіле бастады.

Бүгінде егемен Қазақстандағы нарықтық экономиканың даму қарқындылығы және тиісінше жұмыс істеуі Қазақстан Республикасы банк жүйесінің қазіргі заманғы айрықша маңыздылығымен шартталынған банктік сектордың экономикалық қызметіне, сондай-ақ оның нормативтік құқықтық реттелуі тиімділігіне тікелей байланысты деп санаймыз. Өйткені Қазақстан Республикасының банктік заңнамасы мен өзге де нормативтік құқықтық актілерінің негізінде жұмыс істеп жатқан банк жүйесі және банктер мемлекеттің экономикалық саясатын іске асыруға, сондай-ақ елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тікелей ықпалын тигізеді.

Осындай мән-жайға орай, айта кететін маңызды жайт, 1995 жылғы 30 наурызда және

31 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заң күші бар Жарлығы - бүгінде Қазақстан Республикасының Заңдары елдің банктік секторын реформалау ісінің қызу ортасында көрініс таба отырып, Қазақстан Республикасы банк жүйесінің халықаралық банктік стандарттарға, сондай-ақ нарықтық экономика қағидаларына сай құқықтық және экономикалық іргетасын қалап, әрі бекіткен болатын.

Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі осындай банктер ел экономикасының тиісті секторларының өсуіне септігін тигізеді. Өйткені банк жүйесі экономика және әлеуметтік аялары мүдделеріне аса маңызды қызметтер көрсетеді және олардың мән-жайына бейімделеді.

Сонымен, Қазақстан Республикасының банк жүйесі банктік заңнама негізінде қарқынды дамып жатқан, ел егемендігі мен экономикалық

қауіпсіздігін сақтауға ат салысатын экономика секторы ретінде көрініс тауып отыр.

Осы банк жүйесін, оның ауқымындағы банктік қызметті және банктік заңнаманы ғылыми зерделеп, зерттеу жүргізіп, талдау жасамас бұрын Қазақстан Республикасы банк жүйесінің ұлттық даму тарихы мен дәстүрлі ерекшеліктерін қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Кеңестік биліктің дәуірлеп тұрған кезінде Қазақстанның өз банк жүйесі болған жоқ. Себебі кеңестік республика аумағында КСРО Мемлекеттік банкінің орталықтандырылған ақша-несие жүйесінің бөлімдері мен филиалдары жұмыс істеді. Осыған орай Қазақстан банк жүйесінің даму, қалыптасу тарихы КСРО мен революцияға дейінгі Ресей банк жүйесінің даму тарихымен тығыз байланыстырылған болатын. Кезінде патшалық Ресейдің банк жүйесі құрылымынан: мемлекеттік банк, акционерлік банктер, қалалық банктер, ипотекалық несиелік банктері мен басқа да банктер орын алды.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін банк ісін ұйымдастыруда мемлекеттік монополия қағидасы іске асырылды. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында мемлекеттік банктермен қатар кооперативтік және жекеше, мемлекеттік-капиталистік, шетел капиталының қатысуымен мемлекеттік емес басқа да несиелік мекемелер құрылды.

КСРО Мемлекеттік банкінің құқықтық мәртебесі жөніндегі айтылған Р. О. Халфинаның мынандай пікірін айтып өтсек болады: «КСРО Мемлекеттік Банкі екіжақты құқықтық мәртебеге ие болып келеді. Бір жағынан Мемлекеттік банкі - мемлекеттік басқару органы болса, ал екінші жағынан - ол шаруашылық субъектісі. Мемлекеттік Банкі қызметінен «мемлекеттік басқару құзыретін атқарушы мемлекеттік басқару органының және шаруашылық субъектісі ретіндегі заңды тұлғаны көрсек болады» [1, 8 б.].

Қазақстанның банк жүйесіне келсек, ол Қазақ КСР 1990 жылғы 7 желтоқсандағы «Банктер және банктік қызмет туралы» Заңына сәйкес реформалау сатысынан өтуі барысында таза мемлекеттік моделден аралас моделге көшкен болатын.

Аталған Заңға сай республикада жоғарғы деңгейінде Қазақ КСР Мемлекеттік банкі (қазір Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі), ал төменгі деңгейінде сол кезде жұмыс істеп жатқан барлық басқа мемлекеттік мамандандырылған банктер (Өнеркәсіп құрылыс банкі, Агроөнеркәсіп банкі, Тұрғын үй әлеуметтік банкі, Сыртқы экономикалық банк) және жаңадан құрылып жатқан әртүрлі мемлекеттік емес

банктер (акционерлік, кооперативтік, шаруашылық серіктестігі нысанындағы, жекеше және т. б.) бар екі деңгейлі банк жүйесі қалыптастырылды. Бұл жердегі өзіндік ерекшелік барлық банктердің (мемлекеттік, мемлекеттік емес) мәртебесі теңестірілді және «коммерциялық» деген категориямен біріктірілді [2, 110 б.].

Сонымен, 1990 жылғы 11 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясында қабылданған екі: «КСРО мемлекеттік банкі туралы» және «Банктер және банктік қызмет туралы» заң елдегі банк жүйесінің құрылу принциптерін және т. б. мән-жайлардың құқықтық негіздерін айқындады. Банктер жөнінде екі заңның қабылдануы банк жүйесін екі деңгейлі сызба бойынша дамыту қажеттілігіне байланысты болды. Осыған орай банк жүйесінің жоғарғы деңгейінде одақтас және автономды республикалардың орталық (мемлекеттік, ұлттық) банктерімен бірыңғай орталық банктер жүйесін құра отырып КСРО Мембанкі орын алды. Банк жүйесінің екінші (төменгі) деңгейінде әртүрлі коммерциялық банктер: акционерлік, кооперативтік, инвестициялық, инновациялық, салалық және салааралық банктер орналасты [3, 11- 35 бб.].

Банк реформасы банктердің халық шаруашылығымен байланысын нығайту мақсатында жаңадан Агроөнеркәсіп банкі, Тұрғын үй әлеуметтік банкі, Жинақ банкі, Коммерциялық-кооперативтік банкі, Сыртқы экономикалық банкі т. б. банкілерді құрды. Банк жүйесінің басты буыны – КСРО Мемлекеттік банкі [4, 191 б.].

Сөйтіп, 1993 жылғы 13 және 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы» Заңы мен «Қазақстан Республикасындағы банктер туралы» Заңдарға дейін қалыптасқан банк жүйесі осындай сипатта көрініс тапқан болатын. Аталған Қазақстан Республикасының Заңдарында Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі банк жүйесінің жоғарғы деңгейін көрсететін орталық банк ретінде айқындалған (1-бап, 1-абзацы). Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкпен - Қазақстан Республика орталық банкімен, мемлекеттік, жекеше, акционерлік, бірлескен және шетелдік банктер желісімен көрсетілген (2-бап, 1-абзацы) [5, 119-137бб.].

Қазақстан Республикасы банк жүйесінің екінші деңгейінде: Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 20 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының Халықтық банкі және оның салымшыларының мүдделерін қорғау туралы» Жарлығына сәйкес қайта құрылған Халықтық банк (бұрынғы ҚР мамандандырылған коммерциялық жинақ банкі), Қазақстан Респуб-

бликасы Президентінің 1994 жылғы 16-шілдедегі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік экспорт-импорт банкі құру туралы» Жарлығына сәйкес жаңадан құрылған мемлекеттік экспорт-импорт банкі (Қазақстан Эксимбанкі), Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 6 қыркүйектегі «Қазақстанның Мемлекеттік даму банкісін құру туралы» Жарлығына сай жаңадан құрылған Мемлекеттік даму банкі, Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 29 наурыздағы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік медетші банкі туралы» Жарлығына сәйкес төрт жылдан аспайтын мерзімге құрылған Мемлекеттік медетші банк орналасып, жұмыс істеген болатын.

Осыған байланысты 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының банктік жүйені дамытуға байланысты алатын орны ерекше екендігін атап өту қажет. Қазақстан Республикасы Конституциясының 44-бабына назар аударсақ, онда оның 4)-тармақшасында Қазақстан Республикасының Президенті: «Парламенттің келісімімен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төрағасын қызметке тағайындайды, оны қызметтен босатады» деп көрсетілгеніне көз жеткізуге болады [6, 15 б.].

Осы ретте, басқа мемлекеттердің банктік жүйесінің ерекшеліктерін салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, көпшіліктің сеніміне ие болған, үкіметке қызметтер көрсетуінің нәтижесінде эмиссиялық айрықша құқық берілген аса ірі банктер ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында көптеген елдің банк секторынан орын алған болатын.

Алғашқы орталық банк 1668 жылы құрылған Швецияның Орталық Банкі – Рикс банк болып табылды. 1694 жылы құрылған Англия банкі үкіметтің қаржылық органы болғанымен жекеше компания ретінде жұмыс істеген. 1844 ж. Пиль заңына сәйкес оған монополиялық эмиссиялық құқық, кейінірек ерекше мәртебе берілген. 1946 жылы Англия Банкі мемлекет қарамағына өткен.

Нарықтық экономиканы қалыптастыру процесіндегі Орталық банктің орны мен рөлі мынандай: «АҚШ банк жүйесі ұйымдастыру мен басқаруды орталықсыздандыруымен ерекшеленеді. Ал Германияның банк жүйесі керісінше, орталықтандырылуымен көрініс табады. Ресейдің орталық банкі коммерциялық банктердің қалыптасуына және қызметтер көрсетуіне зор ықпалын тигізді. Басқа елдерде орталық банктердің қалыптасуы коммерциялық банктер жүйесінің дамуымен қатар жүргізілді. Орталық

банк валюталық және қор операцияларын жүзеге асырады, макроэкономикалық көрсеткіштерге сүйене отырып ақша және кредит саясатын жүргізуге ат салысады, ақша массасының сапалы болуын сақтауға және қайта қаржыландыруды ұйымдастыруға жауапты болады. Орталық банк экономика және банктік іс саласындағы нақтылы мәселелерді жедел шешуге септігін тигізеді. Орталық банктің макроэкономикалық көрсеткіштерді, яғни инфляция темпін, ақша бағамы деңгейін, бюджеттің жай-күйін, ІЖӨ өсуін қалыптастыруға қатысуы заңнамалық негізде бекітілген және ол оның міндеті болып табылады.

Міне, нарықтық қатынастардың өркендеті даму үрдісіндегі АҚШ-та да коммерциялық банктердің қызметіне тигізілетін мемлекеттік басқару құралдарының реттеуші-мәжбүрлеуші ықпалының да қатаң сипатта болатынына көз жеткіздік.

Осы АҚШ-ның банк жүйесі жөнінде кейбір авторлар: «доллар бағамының төмендеуі объективті стихиялық сипатқа ие болғандықтан, АҚШ өзінің күш-қуатын ішкі экономикалық процестерге әсер етіп жатқан доллар бағамының төмендеуін реттеуге бағыттап отыр» дейді [7, 90 б.].

Сонымен, банк жүйесінің жоғарыда баяндалған мәселелерін қарастыру нәтижесінде Қазақстан Республикасы банк жүйесінің тиісті нормативтік құқықтық актілер негізінде жұмыс істейтін әртүрлі банктердің тиісті екі деңгейдегі өзара экономикалық және әкімшілік байланыстарын білдіретініне көз жеткіздік. Дегенмен, банк жүйесінің толық ұғымын, мән-жайын әлі де болса айқындап, әрі жан-жақты ашып көрсету қажет сияқты.

Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасының банктік заңнамасы банктердің, елдің банк жүйесінің және тиісті банктік құқықтық институттардың нормативтік құқықтық негізін құрайтын, барлық банктік іс-әрекеттер мен мәмілелерді, сондай-ақ оларға байланысты банктік қатынастарды құқықтық реттейтін, мемлекеттің ақша-несие әрі қаржы саясатын жүргізудің құқықтық негізін құратын Қазақстан Республикасының арнаулы және жалпы заңнамалық актілерінің (заңдарының) жиынтығы болып табылады.

Ал, Қазақстанның банк жүйесі тікелей Қазақстан Республикасының банктік заңнамасы негізінде жұмыс істейтін және осы жүйені құрайтын банктердің банктік операцияларын, мемлекеттік экономикалық және әкімшілік реттеуді, өзіндік басқару-реттеуді жүзеге асыратын

нарықтары мен инфрақұрылымдары бар, екі деңгейлі құрылым ретінде тиісті банктер мен басқа да қаржылық-несиелік институттардан қалыптасқан ел экономикасының банктік секторын білдіреді.

Сонымен, банктік құқықтық қатынастар күрделі әрі аралас нысандағы әлеуметтік-экономикалық өзара іс-әрекеттер барысында туындап, қалыптасатын конституциялық, қаржылық, азаматтық және әкімшілік сипатты-мазмұнды қоғамдық қатынастар ретінде банктік және өзге де заңнаманың реттеуші ықпалымен қамтылған экономикалық банктік қатынастар болып табылады. Оның субъектілері өзара сайма-сай заңи құқықтары мен міндеттерінің негізінде банктік және өзге де заңнамалық акті нормасының талаптарына сәйкес іс қимылдарды, сондай-ақ нақтылы банктік қызметті іске асырады.

Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі банктік құқықтық қатынас банктік заңнама мен өзге де нормативтік құқықтық актілерге және банктік лицензияларға орай нақтылы айқындалып берілген субъективтік құқыққа ие болу және оны пайдалану, сондай-ақ нақтылы айқындалып жүктелген заңи міндетті құру немесе атқару процесінде іске асырылатын, банктік құқық нормаларының талабына сай банктік құқықтық қатынас субъектілерінің өзара қатынастарының нысаны болып табылады. Қолданыстағы банктік заңнама тұрғысынан оның нормаларын іске асыру банктік қызметті жүзеге асыру барысында туындайтын банктік құқықтық қатынас субъектілерінің тиісінше мінез – құлықтары мен іс-қимылдарына орай уәкілетті мемлекеттік органдар жүргізетін құқықтық – биліктік реттеу әрі қадағалау – бақылау сипатында көрініс табады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Халфина Р. О. Правовое положение Госбанка СССР // Известия АН СССР. Отделение экономики и права. - 1947. - №1. - С. 3-15
- 2 Сулейменов М. К. и др. Право и предпринимательство в Республике Казахстан. / Сулейменов М. К., Покровский Б. В., Худяков А. И., Жакенов В. А. - Алматы: Жеті жарғы, 1994. – 145 с.
- 3 Саниев М. С. Банковская система в условиях рыночной экономики. - Алма-Ата: Ана тілі, 1991. – 112 с.
- 4 Саяси экономия. Оқулық. - Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
- 5 Сборник нормативных актов, регулирующих правовые основы рыночных отношений в Республике Казахстан / Сост. С. Ф. Хасанов. - Алматы: Рауан, 1994. – 335 с.
- 6 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. С изменениями и дополнениями, внесенными Законами Республики Казахстан от 2011 года. - Алматы: Юрист, 2014. – 44 с.
- 7 Питер С. Роуз Банковский менеджмент. Предоставление финансовых услуг / Пер. с англ. – 2-ое изд. - М. : Дело, 1997. – 768 с.

Бытымбаев Аманғалий Мұқашұлы

Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының PhD докторанты,
полиция капитаны amanbm@mail.ru

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ҰҒЫМЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Түйін. Аталған мақалада экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтың ұғымы мен маңызы қарастырылып экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа авторлық түсінік берілген.

Резюме. В данной статье рассмотрены понятия и значимость экологических уголовных правонарушений и дано авторское понятие экологическим уголовным правонарушениям.

Summary. In this article considered concept and meaningfulness ecological criminal offence and an authorial concept is given to ecological criminal offences.

Қазіргі уақыттағы экология, жаратылыстану мен қоғамдық ғылымдардың маңызды және күрделі ұштасуындағы даму кезеңінде. Бүгінгі таңдағы экологиялық мәселелер көп жағдайда әлеуметтік мәселелер ретінде қарастырылуда. Егер бұрын экология тек биологиялық ғылым ретінде болса, ХХ ғасырдың ортасынан бастап табиғат пен адамның өзара әрекеттестігі туралы ғылымға айналуға бастады. Экология түсінігінің мазмұнын алғашқы жаратылыстанудың ғылымдық мағынасымен шектеу мүмкін емес және оның қажеті де жоқ. Өйткені, мұндай жағдайда оны адам мен қоғамға жатқызу мүмкіншілік толықтай жоққа шығарылуы мүмкін. Бұл жөнінде И. П. Герасимов экологиялық мәселелерге зерттеу жүргізе отырып, осы тұрғыдағы пікірлерімен бөліседі [1, 76 б.].

Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар, өзіндік мазмұны мен ерекше қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір түрі болып табылады. «Экология» терминін ғылымға алғаш рет Э. Геккель 1866 жылы жалпыға бірдей морфология деген атаудағы жұмысында қарастырғандығын О. С. Колбасов өз еңбегінде атап өтеді [2, 5 б.].

А.М. Плешков болса экология сөзінің өзі көп уақыт аралығында жаратылыстану ғылымы пәндерінің – тірі ағзалардың қоршаған ортамен байланысын белгілеу үшін қолданылғандығын және соңғы кездерде экология түсінігіне әлеуметтік мағына беріле бастағандығын атай отырып, ол ең алдымен адамдардың өзіндік қызметі мен өндірістік қызмет сипатының өзгеруіне, табиғи ресурстарды тұтыну мен қолдану мәселелеріне жаңа көзқарасты қалыптастырудың және тағы басқалардың әсерінен, өмір сүру ортасының нашарлауымен байланыстығын қарастырады [3, 15 б.]. А.М. Плешковтың пікіріндегідей соңғы кездері экология түсінігіне әлеуметтік мағына беріле бастағандығы өз кезегінде қоршаған ортаға төнген қауіптің барлығын оның үлкен өзекті мәселеге айнала бастағандығын білдіреді. Осы өзекті мәселе А. М. Плешковтың атап отырғанындай адамдардың өзіндік қызметімен, өндірістік қызмет сипатымен, табиғи ресурстарды пайдалану мен қолдану мәселелеріне тікелей байланысты деуге келеді.

С.С. Шварц экология біздің көз алдымызда адамның табиғаттағы жүріп-тұру тәртібінің теори-

ялық негізі болып отырғандығын және экология, тірі ағзалар бірлестігі мен олардың өмір сүру ортасы арасындағы өзара байланыс туралы ғылым ретінде, қоғамның әлеуметтік құрылымын есепке алмай, ұйымдастырылу деңгейінде пайда болып та және жетіле де алмайтындығын атап өтеді [4, 100 б.]. Сонымен, экология жаңа мағынада қоғамның қоршаған ортамен өзара әрекеттестігі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі уақыттағы экологиялық мәселелер әлеуметтік мәселелер ретінде жиі қарастырылады.

С. Т. Базарбаев экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша өз пікірлерін ортаға сала келе экологиялық қауіпсіздік дегеніміз азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік маңызды мүддесінің, сонымен қатар табиғи ортаны, ресурстарды, биосфераны адамдардың денсаулығына қауіп төндіретін кез келген экологиялық қолайсыз әрекеттерден, эокөжүйенің тұрақты дамуы мен қызмет атқаруын және адамзаттың өмір сүруінің қорғалуы дегендей авторлық түсінігін береді [5, 211 б.]. С. Т. Базарбаевтың экологиялық қауіпсіздікке берген түсінігінен біз экологияға азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік маңызды мүддесінің, табиғи ортаны, ресурстарды, биосфераны, адамдардың денсаулығына қауіп төндіретін кез келген экологиялық қолайсыз әрекеттерді жатқызуға болады. Сонымен қатар С. Т. Базарбаев экологиялық қауіпсіздікті эокөжүйенің тұрақты дамуы мен қызмет атқаруының, адамзаттың өмір сүруінің қорғалуын қамтамасыз етеді. Осы экологиялық мәселелерге берілген бірқатар авторлардың пікірлеріне шолу жасау, экологияның мағынасын ашып экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа берілген ұғымдар мен түсініктерді талдай келе оның белгілерін қарастыруға жол ашады.

Э.Н. Жевлаков экологиялық қылмыс пен экологиялық қылмыстылық туралы мәселелерді кеңінен қарай отырып, экологиялық қылмыстың белгілеріне жеке-жеке тоқталып экологиялық қылмысқа сапалы әрі қолайлы табиғи ортаны сақтап қалу, оның ресурстарын тиімді пайдалану мен халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қоғамдық қатынастарға қол сұғушы қоғамға қауіпті, қылмыстық заңмен қарастырылған іс-әрекет экологиялық қылмыс деп аталады деген-

дей түсінігін береді [6, 27 б.]. Біз Э. Н. Жевлаковның экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа берген авторлық түсінігінен экологиялық құқық бұзушылықтардың келесідей белгілерін ашып қарауға болады:

- сапалы әрі қолайлы табиғи ортаны сақтап қалу, оның ресурстарын тиімді пайдалану мен халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қоғамдық қатынастарға қол сұғушылық;

- сапалы әрі қолайлы табиғи ортаны сақтап қалу, оның ресурстарын тиімді пайдалану мен халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қоғамға қауіпті іс-әрекет;

- сапалы әрі қолайлы табиғи ортаны сақтап қалу, оның ресурстарын тиімді пайдалану мен халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қылмыстық заңмен тиым салынып, қарастырылған іс-әрекет.

Э. Н. Жевлаковның экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа берген түсінігінде қамтылған белгілер қылмыстық құқық теориясы бойынша және құқық бұзушылықтар бойынша белгіленген қылмыстың немесе құқық бұзушылықтардың белгілерінің біріне жатқызылатын жауаптылық немесе жаза қамтылмаған деуге болады. Сонда да болса, Э. Н. Жевлаков экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық туралы заң нормасының негізгі мақсатына келесілерді жатқызған:

- сапалы әрі қолайлы табиғи ортаны сақтап қалу;

- табиғи ортаның ресурстарын тиімді пайдалану;

- халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 10-бабында қарастырылған қылмысқа берілген заңды түсінік келесідей белгіленген: «Осы Кодексте айыппұл салу, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты жасалған, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады.» [7]. Ал, қылмыстық теріс қылыққа: «Қылмыстық теріс қылық деп қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтірген не адамның жеке басына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамқор алу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады.» деген түсінік берілген [7]. Заң нормасымен қылмысқа және қылмыстық теріс қылыққа берілген түсініктердегі белгілерге назар салар болсақ, келесі белгілерді бөліп қарастыруға болады:

- қылмыстық кодекс бойынша жазалау қатерімен тыйым салынған іс-әрекет;

- қоғамға қауіпті іс-әрекет;

- айыпты жасалған іс-әрекет.

1998 жылдан 2015 жылға дейін қолданыста болған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 9-бабы бойынша қылмысқа берілген түсінік келесідей қарастырылған: «Осы Кодексте жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты қоғамдық қауіпті әрекет (іс-әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады.» [8]. Осы заңда қарастырылған түсінік бойынша қылмыстың келесі белгілерін белгілеуге болады:

- қылмыстық кодекс бойынша жазалау қатерімен тыйым салынған әрекет;

- қоғамға қауіпті әрекет;

- айыпты жасалған әрекет.

Біз салыстырмалы түрде жасалған екі қылмыстық заңдардағы қылмысқа және қылмыстық құқық бұзушылыққа берілген түсінік бойынша қылмыс пен қылмыстық құқық бұзушылық белгілерінің бір екендігіне көз жеткіздік.

Атмосфераны ластаудың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық проблемаларын зерттей келе Ғ. Т. Медетбекова экологиялық қылмыстарға келесідей авторлық түсінік береді: «Қоршаған ортаға, табиғи объектілерге елеулі зиян келтіру мен табиғатты қорғау заңнамасының нормаларын бұзатын, сондай-ақ белгіленген экологиялық құқық тәртібіне қол сұғушылықтарды экологиялық қылмыстар деп танимыз» [9, 10 б.]. Ғ. Т. Медетбекованың экологиялық қылмыстарға берген түсінігі бойынша экологиялық қылмыстардың келесі белгілері қарастырылады:

- қоршаған ортаға, табиғи объектілерге елеулі зиян келтіру мен табиғатты қорғау заңнамасының нормаларын бұзатын қол сұғушылықтар;

- белгіленген экологиялық құқық тәртібіне қол сұғушылықтар.

Алайда, Ғ. Т. Медетбекованың экологиялық қылмыстарға берген түсінігі бойынша біз кез-келген қоршаған ортаға, табиғи объектілерге елеулі зиян келтіру мен табиғатты қорғау заңнамасының нормаларын бұзатын, сондай-ақ белгіленген экологиялық құқық тәртібіне қол сұғушылықтардың барлығын дерлік қылмысқа жатқызамыз дегенмен нақтыланады. Сонда да болса экологиялық құқық бұзушылықтар тек қана қылмыспен ғана шектелмей олар әкімшілік құқық бұзушылық, азаматтық құқық бұзушылық, тәртіптік құқық бұзушылық болуы да мүмкін. Сондықтан, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар тек қылмыстық заң бойынша жазалау қатерімен тиым салынған, қылмыстық заңмен белгіленген қоғамға қауіпті, қылмыстық заңмен айыпты болып саналатын іс-әрекет болуы шарт.

Ю. И. Ляпуновтың пайымдауынша табиғатты қорғау саласындағы қылмыс болып табиғи ресурсқа байланысты, оны иеленіп алумен (иелік етумен), жоюмен (қырып жоюмен), бүлдірумен (бұзумен) көрініс тапқан, қылмыстық заңмен қа-

растырылған қоғамға қауіпті, кінәлі іс-әрекет жасау табылады [10, 17 б.]. Бұл түсінік қылмыстық құқықтың экологиялық бағыттағы қылмыстардың өзбетінше жеке болмаған кезде, шаруашылық қылмыстарының бір түрі ретінде қарастырылғанда берілген. Сонда да болса, Ю. И. Ляпуновтың табиғатты қорғау саласындағы қылмысқа берген түсінігінде екі белгі қарастырылады. Олар

- қылмыстық заңмен қарастырылған қоғамға қауіпті іс-әрекет;
- кінәлі іс-әрекет.

И. Ш. Борчашвили экологиялық қылмыстар деп адам мен қоғамның жағымды қоршаған ортаға деген құқықтарына қатысты, оған экологиялық зардап келтірген және табиғи объектілерді ластаумен, жоюмен көрініс тапқан, қоғамдық қатнасқа қол сұғатын, кінәлі әрекет танылатындығын айтады [11, 22 б.]. И. Ш. Борчашвилидің түсінігінің негізінде экологиялық құқық бұзушылықтар қоғамдық қатнасқа қол сұғатын және кінәлі әрекет болуы шарт. Сонда да болса И. Ш. Борчашвили өз түсінігінде қылмыстық заңмен қорғалатын немесе жазалау қатерімен тиым салынған сияқты белгілерді қамтымағандығы белгілі болып отыр.

Н. И. Ветров экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа өзінің экологиялық қылмыс дегеніміз Ресей Федерациясында бекітілген құқықтық тәртіпке, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне және қоршаған табиғи орта мен адам өміріне қол сұғатын қоғамға қауіпті іс-әрекет деген мағынадағы түсінігін береді [12, 170 б.]. Н. И. Ветровтың экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа берген түсінігі бойынша келесі белгілер қарастырылады:

- Ресей Федерациясында бекітілген құқықтық тәртіпке қол сұғатын қоғамға қауіпті іс-әрекет;
- қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне қол сұғатын қоғамға қауіпті іс-әрекет;
- қоршаған табиғи орта мен адам өміріне қол сұғатын қоғамға қауіпті іс-әрекет.

Р. Т. Нуртаевтың пікірі бойынша экологиялық қылмыс болып Қазақстан Республикасының заңымен бекітілген экологиялық тәртіпке, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне және адамның денсаулығына немесе қоршаған ортаға елеулі залал келтіретін қолсұғушылық жасау ретіндегі көрініс табатын зиянкестік әрекет табылады [13, 377 б.]. Р. Т. Нуртаевтың пікіріне сай, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілері болып саналады:

- Қазақстан Республикасының заңымен бекітілген экологиялық тәртіпке қолсұғушылық жасау;
- қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне және адамның денсаулығына немесе қоршаған ортаға елеулі залал келтіретін қолсұғушылық жасау.

В. Морару арнайы заңмен бекітілген табиғи ресурстарды қолдану, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету режиміне

қол сұғатын және қоршаған ортаға немесе адамның денсаулығына зиян келтіретін немесе осындай зиян келтіруге қауіп туғызатын қоғамға қауіпті іс-әрекет экологиялық қылмыс болып саналады деген мағынадағы экологиялық қылмысқа авторлық түсінігін береді [14, 356 б.]. Экологиялық қылмысқа берген В. Морарудың түсінігі бойынша экологиялық қылмыстардың келесі белгілерін бөліп қарастыруға болады:

- арнайы заңмен бекітілген табиғи ресурстарды қолдану, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету режиміне қол сұғатын іс-әрекет;

- қоршаған ортаға немесе адамның денсаулығына зиян келтіретін немесе осындай зиян келтіруге қауіп туғызатын қоғамға қауіпті іс-әрекет.

В. Морарудың экологиялық қылмыстарға берген түсінігіндегі экологиялық қылмыстардың белгілері жоғарыда қарастырып өткен Ғ. Т. Медетбекованың экологиялық қылмыстарға берген түсінігіндегі белгілер сияқты кез-келген экологиялық құқық бұзушылықтарды қылмысқа жатқызуға алып келеді.

Ресей Федерациясының қылмыстық заңында қарастырылған экологиялық қылмысқа В. В. Петров келесідей пікірдегі түсінігін береді. Экологиялық қылмыс болып Ресей Федерациясында бекітілген қоғамдық құқықтық тәртіпке, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне және қоршаған табиғи ортаға зиян келтіруші кінәлі құқыққа қайшы қоғамға қауіпті іс-әрекет табылады [15, 88 б.]. Экологиялық қылмысқа В. В. Петровпен берілген түсінік бойынша экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың белгісі ретінде танылады:

- кінәлі іс-әрекет;
- құқыққа қайшы іс-әрекет;
- қоғамға қауіпті іс-әрекет.

В. В. Петровтың түсінігінде қылмыстық заң бойынша жаза түрімен тиым салынған белгі қарастырылмаған болып отыр.

А. Н. Ағыбаев экологиялық қылмысқа өзінің келесідей түсінігін береді: «Экологиялық қылмыс дегеніміз қоршаған ортаға, оның ресурстарына, халықтың экологиялық қауіпсіздігіне қол сұғатын қоғамға қауіпті, қылмыстық заңға қайшы іс-әрекеттер болып табылады» [16, 330 б.]. А. Н. Ағыбаевтың экологиялық құқық бұзушылық бойынша берілген түсінігі талапқа сай және оның белгілері келесідей болып келеді:

- қоршаған ортаға, оның ресурстарына, халықтың экологиялық қауіпсіздігіне қол сұғатын іс-әрекеттер;
- қоғамға қауіпті іс-әрекеттер;

- қылмыстық заңға қайшы іс-әрекеттер.

Бұл жерде біз алдында қарастырылған экологиялық құқық бұзушылық бойынша берілген түсініктерге қарағанда жаңа белгі анықталып отыр ол «қылмыстық заңға қайшы іс-әрекеттер». Бұл өз кезегін-

де қылмыстық құқық бұзушылықты басқа құқық бұзушылықтардан өзара ажыратуға мүмкіндік береді дегіміз келеді.

Экологиялық қылмысқа А. Г. Князев, Д. Б. Чураков, А. И. Чучаевтермен берілген түсінік экологиялық қылмыс бұл адамның өмір сүруі үшін қолайлы табиғи органы сақтауды, оның ресурстарын тиімді пайдалануды және халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынасқа қол сұғатын қылмыстық заңмен қарастырылған қоғамға қауіпті, кінәлі іс-әрекет деген мағынадағы берілген түсінігін ортаға салады [17, 19 б.]. А. Г. Князев, Д. Б. Чураков, А. И. Чучаевтермен берілген түсікте қамтылған белгілер:

- адамның өмір сүруі үшін қолайлы табиғи органы сақтауды, оның ресурстарын тиімді пайдалануды және халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынасқа қол сұғатын іс-әрекет;

- қылмыстық заңмен қарастырылған қоғамға қауіпті іс-әрекет;

- кінәлі іс-әрекет.

Қылмысқа, қылмыстық құқық бұзушылықтарға, құқық бұзушылықтарға берілген түсініктер мен олардың белгілеріне назар сала отырып, Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілерін бөлек-бөлек талдап қарастырап көрелік. Қорыта айтқанда, қоршаған табиғи ортаға қамқор-

лық жасау, оның бар байлығын адам игілігі үшін мейлінше ұтымды пайдалану, қорғау және көркейтуді ісі бүгінгі күн талабына сай туындап отырған келелі мәселе. Дархан табиғат қаншама бай болғанымен, оның сан алуан ресурстарының қай-қайсысы болмасын шексіз емес екендігін күнделікті өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Экологиялық қылмыстық құқықбұзушылықтың түсінігін беру ұсынысы еңжарлыққа бой алдырмай, көзі қарақты, ойы ұшқыр азаматтардың қолдауын күтетін тұжырым деп білеміз.

Экологиялық құқық бұзушылықтар тек қана қылмыстық құқық бұзушылықпен ғана шектелмей олар әкімшілік құқық бұзушылық, азаматтық құқық бұзушылық, тәртіптік құқық бұзушылық болуы да мүмкін. Сондықтан, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар тек қылмыстық заң бойынша жазалау қатерімен тиым салынған, қылмыстық заңмен белгіленген қоғамға қауіпті, қылмыстық заңмен айыпты болып саналатын іс-әрекет болуы шарт. Осыған байланысты экологиялық қылмыстық құқық бұзушылыққа келесідей түсінік беруге болады: «Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық дегеніміз қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңымен қоғамға қауіпті болып танылып, жазалау қатерімен тыйым салынған кінәлі іс-әрекет».

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Герасимов И. П. *Методологические проблемы экологизации современной науки // Общества и природная среда.* – М., 1980. – С. 76.
2. Колбасов О. С. *Концепция экологического права // Право окружающей среды в СССР и Великобритании.* – М., 1988. – С. 5.
3. Плеваков А. М. *Уголовно-правовая борьба с экологическими преступлениями: Автореф. д. ю. н.* – М., 1994. – С. 15.
4. Шварц С. С. *Экологические основы охраны биосферы.* – М., 1975. – С. 100.
5. Базарбаева С. Т. *Обеспечение экологической безопасности как основное направление функции правовой политики Кыргызстана в экологической сфере // Вестник Юрид. инст. КНУ им. Ж. Баласагына.* – №2. – 2012. – С. 210-213.
6. Жевлаков Э. Н. *Экологические преступления и экологическая преступность: Учебное пособие.* – М. : Белые альвы, 1996. – 96 с.
7. *Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.* – Алматы: Юрист, 2014. -204 б.
8. *Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.* – Алматы: Юрист, 2013. -168 б.
9. Медетбекова Ф. Т. *Атмосфераны ластау: қылмыстық-құқықтық және криминологиялық проблемалары // Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.* – Аматы: –2006. – 164 б.
10. Ляпунов Ю. И. *Уголовно-правовая охрана природы органами внутренних дел.* – М., 1974. – С. 17.
11. Борчашвили И. Ш. *Экологические преступления: понятие и квалификация: Монография.* – Караганда: ВШ МВД Республики Казахстан, 1995. – 204 с.
12. Ветров Н. И. *Уголовное право. Общая и Особенная части: Учебное пособие. 2-с изд., перераб. и доп.* – М. : Книжный мир, 2000 – 224 с.
13. *Уголовное право Казахстана (Особенная часть). Учебник для ВУЗов /под редакцией д. ю. н., профессора И. И. Рогова и к. ю. н., профессора С. М. Рахметова.* – Алматы: ТОО «Баспа», 2001. –С. 377.
14. Морару В. *Охрана окружающей среды в уголовном законодательстве Республики Молдова //Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года).* – Москва: Проспект, 2010. – С. 355-359.
15. Петров В. В. *Экологическое преступление: понятие и составы // Государство и право. 1993. №8. С 88-89.*
16. Ағыбаев А. Н. *Қылмыстық құқық: Ерекше бөлім: Оқулық. Өңделген, толықтырылған 4-басылымы. 2011 жылдың I наурызына дейінгі өзгертулер мен толықтырулар ескерілген.* – Алматы: Жеті жарғы, 2011. – 632 бет.
17. *Экологические преступления: научно-практическое пособие / А. Г. Князев, Д. Б. Чураков, А. И. Чучаев; под ред. А. Г. Князева.* – Москва: Проспект, 2014. – 464 с.

Гаврилова Юлия Александровна

к. ю. н., доцент, зав. кафедрой «Права и международных отношений»
Казахстанско-Американского Свободного университета, г. Усть-Каменогорск,
8(7232)49-25-09, gavrilojuliya@yandex. ru

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ КАК ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА

Резюме. Автор приходит к выводу, что на сегодняшний день существует настоятельная необходимость стимулирования региональных интеграционных процессов в экономической, политической, экологической, образовательной и иных сферах, дающих возможность получения максимальной выгоды в условиях углубления международного разделения труда. Доказано, что региональная экономическая интеграция является закономерным процессом в государствах СНГ, обусловленная объективной необходимостью и обеспечивающая устойчивое развитие государств-членов ЕАЭС.

Түйін. Автор бүгінгі күнгі халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдеу жағдайында экономикалық, саяси, экологиялық, білім беру және басқа сфералардағы аумақтық интеграциялық үрдістерді сүйемелдеу қажеттілігі туындап отыр деген қорытындыға келеді. Аумақтық экономикалық интеграция ТМД мемлекеттердегі заңдық үрдіс болып табылады, ол ЕАЭО мүше-мемлекеттерінің тұрақты дамуын қамтамасыз етуден және объективті қажеттіліктен туындап отырғандығы дәлелденген.

Summary. The author concludes that there is an urgent need for developing regional integration processes in economic, political, environmental, educational, and other spheres, favoring the maximum benefit in terms of deepening of international labor division. It is proved that regional economic integration is a natural process in the CIS countries caused by the objective need and ensuring sustainable development of the EAEС Member States.

Многоаспектность сложных интеграционных процессов требуют сегодня их глубокого изучения со стороны ученых-теоретиков, практиков, занимающимися вопросами интеграции с правовой, исторической, политологической, социологической, экономической сторон.

Сам термин «integratio» в переводе с латинского означает «восстановление», «восполнение». Известный американский политолог М. Каплан определяет интеграцию как «способ объединения двух или нескольких частей в единое целое или же поглощение одной системы другой» [1]. Применительно к теории международных отношений доктор исторических наук Челябинский А. определяет интеграцию «как добровольный, объективный, осознанный и направленный процесс сближения, взаимоприспособления и сращивания национальных политических и финансовых систем, обладающий потенциалом регулирования и развития, основанный на интересе самостоятельных субъектов. Тем самым подтверждается понятие интеграции как сознательно регулируемого процесса [2]. Однако, определяя дефиницию интеграционный процесс, автор значительно сузил его предметную сферу, включив в него только политические и финансово-экономические составляющие. На самом деле, интеграционные процессы охватывают культурную, социальную, образовательную и иные сферы. Так, например, российский ученый Лымарь А. Б., рассматривая международное образовательное сотрудничество, подчеркивает, что «глобализация, согласно своей природе, служит гармонизации мира, ... взаимодействию политических систем, взаимообогащению национальных культур»... [3].

Одновременно интеграционные процессы охватывают и сферу экологического регулирования. На сегодняшний день глобальные и региональные экологические проблемы поставили государства перед необходимостью тесного международного сотрудничества, как на универсальном, так и на региональном уровне. Особенно остро экологические проблемы обозначились во второй половине XX века в связи с научно-технической революцией, полностью изменившей облик Земли и образ человеческой жизни. Прогрессивные достижения технического прогресса негативно отразились на человечестве. В результате чрезмерной эксплуатации земных ресурсов и бездумного загрязнения окружающей среды «человек создал новую угрозу своей жизни: угрозу экологической катастрофы». Для того чтобы решить эту проблему, международное сообщество должно выработать эффективные нормы, а также механизмы реализации этих норм, способствующие предотвращению и преодолению глобального экологического кризиса.

С этой целью уже были предприняты различные меры: от принятия международных договоров, направленных на регулирование отношений в сфере взаимодействия общества и природы, до создания разнообразных международных организаций, объединяющих усилия государств для разрешения экологических конфликтов.

Таким образом, интеграционные процессы – процессы, охватывающие добровольный, объективный, осознанный и направленный процесс сближения, взаимоприспособления, взаимопроникновения различных сфер социальной жизни государств, включая экономическую, политическую,

образовательную, экологическую и иные сферы сотрудничества участников международных отношений. Результатом интеграционных процессов, причем независимо от их сфер, является принятие международных договоров, создание различных интеграционных объединений.

Еще одной сущностной характеристикой интеграционного процесса является его видовой состав в зависимости от характера. В соответствии с этим критерием Попович А. выделяет два вида интеграции – мягкую и жесткую, подчеркивая, что при мягкой интеграции государство «остается независимо, полностью сохраняет свой суверенитет и остается отдельной частью интеграционного процесса, не размываясь в общем поле. Здесь можно вспомнить начало европейской интеграции, которая носила как раз характер «мягкой интеграции» [4].

Характер жесткой интеграции присущ для наднациональной интеграции, при которой государства, объединяясь в международные объединения, союзы, международные организации, теряют часть своего национального суверенитета. «Здесь основным признаком является принцип подчинения национальных органов руководства наднациональным, отчуждение части государственного суверенитета в пользу надгосударственной структуры, которая отныне берет на себя решение тех или иных задач, стоящих перед всем сообществом в целом. В сферу компетенции таких наднациональных органов входят не только экономика, но и общая внешняя политика, оборонная политика, значительная часть внутреннего законодательства, которое должно быть подогнано под общие стандарты всех интегрирующихся стран, не говоря уже о таких сферах, как экология, борьба с незаконной миграцией и наркотрафиком и т. д.» [4]. По нашему мнению, для жесткой интеграции характерны черты наднациональности, проявляющиеся в создании внутри интеграционного объединения специальных органов управления, которые создают обязательства для государств-членов не путем волеизъявления акторов, как это принято в международном праве, а собственным решением. Марышев А. А. отмечает, что «наднациональность может проявляться в процессе принятия решений, мониторинге и контроле за соблюдением законодательства. С этой точки зрения представляется целесообразным делать различия между двумя видами наднациональной организации. Первый предполагает взаимодействие между правительствами (при наличии или отсутствии других автономных институтов) и может быть обозначен как объединение суверенитетов. Суверенитеты объединяются в тех случаях, когда правительства принимают решения по иной процедуре, чем единогласие, и/или тогда, когда правительства соглашаются действовать или совместно или вообще отказаться от деятельности (исключительная компетенция), даже; если делают

это единогласно. Второй вид относится к делегированию полномочий автономным институтам, которые создаются государствами-членами интеграционного объединения» [5].

Наиболее распространенным критерием классификации интеграционных процессов является и географический признак, согласно которому интеграция подразделяется на универсальную и региональную, результатом которых является создание соответственно универсальных и региональных организаций. «...Всемирные, универсальные организации, цели и задачи которых имеют значение для всех или большинства государств, для международного сообщества в целом и которые поэтому характеризуются универсальным членством, и иные организации, которые представляют интерес для определенной группы государств, что обуславливает их ограниченный состав. К первой категории относятся ООН, ЮНЕСКО, ВОЗ, МАГАТЭ. Среди организаций второй категории принято выделять региональные международные организации, в которые объединяются государства, находящиеся в пределах какого-либо района и взаимодействующие с учетом их групповых интересов. Таковы – ОАЕ, ЕС, Совет Европы, СНГ...» [6, с. 314].

Существует еще множество научно-теоретических характеристик института интеграции, его сущности, видов, форм, уровней. Мы выделили лишь основные моменты, дающие характеристику общей сущности интеграционных процессов и их видов и уровней. Несмотря на различные виды, следует согласиться с мнением большинства ученых, что каждый вид интеграции имеет огромное значение и занимает особое место в процессах глобализации международных отношений.

Сегодня является очевидным факт того, что ни одно государство в мире, какое бы богатое и огромное оно ни было, не сможет существовать в изоляции от других государств. Причем, это касается всех сфер жизни общества – экономики, политики, экологии, образования, культуры и т. д., которые являются точками соприкосновения как на региональном, так и на глобальном уровнях. Как подчеркнул Президент Нурсултан Назарбаев, интеграция выгодна всем. Она влечет не только увеличение объема товарооборота и другие экономические дивиденды - это позволит занять свое место в мире, успешно противостоять в сложной экономической ситуации, глобальным вызовам и угрозам. Особую актуальность приобретают эти положения для Республики Казахстан, стремительно развивающегося интеграционные связи во всех направлениях сотрудничества, используя свой потенциал и важное геополитическое положение на мировой арене.

Причем особое место в системе интеграционных процессов РК занимает региональная евразийская экономическая интеграция. «Впервые в

истории на необъятных просторах Евразии на добровольно-равноправной, взаимовыгодной основе создается экономическое объединение с мощным природным и ресурсным потенциалом, стратегически важные в глобальном и региональном плане транспортные, энергетические, технологические системы. Мы объединили свой экономический потенциал, отвечая на вызовы XXI века. Евразийский экономический союз, прежде всего для простых людей и в кровных их интересах. На огромном пространстве от Балтики до Тихого океана, от Арктики до Тянь-Шаня, более 180 миллионов граждан государств-участников обретают равные возможности для ведения бизнеса, свободной торговли и занятости, пользования коммуникациями, расширения межрегионального сотрудничества, гуманитарного взаимодействия», - подчеркнул Президент РК Н. А. Назарбаев [7].

Таким образом, на сегодняшний день существует настоятельная необходимость стимулирования региональных интеграционных процессов в экономической, политической, экологической, образовательной и иных сферах, дающих возможность получения максимальной выгоды в условиях углубления международного разделения труда.

После распада СССР страны постсоветского пространства, которые обрели статус самостоятельных и независимых государств, столкнулись с огромными трудностями, обусловленными крахом хозяйственных отношений между бывшими союзными республиками. Причем, присоединяясь к мнению Айбазовой Ф. У. согласимся с тем, что «закрепление статуса национальных государственных образований было реакцией центральных властей на естественный в условиях социально-экономического развития страны рост национального самосознания населявших СССР народов и политических амбиций их элит» [8, С. 13]. Решение этих труднейших проблем виделось путем объединения усилий суверенных молодых государств, восстановлении их торгово-экономических и иных отношений. В таких условиях были предприняты шаги на пути создания региональной организации - Содружества Независимых Государств. «Необходимо было найти такие механизмы сотрудничества, которые позволили бы партнерам по СНГ действовать через межнациональные структуры, укреплять свою государственность, обезопасить себя от угроз, диктата и насилия» [8, С. 17-18].

Для этого на основе Устава СНГ, 1993 г. была создана структура органов управления Содружества на уровне Совета Глав Государств, Совета Глав Правительств, Межпарламентской Ассамблеи, Совета Министров Иностранных Дел, Исполнительного Секретариата, Совета Министров Обороны и т. д. Уставом также предусмотрено функционирование и органов отраслевого сотрудничества. Согласно статье 34 Органы отраслевого

сотрудничества (советы, комитеты) выполняют функции, предусмотренные в настоящем Уставе и в положениях о них, обеспечивая рассмотрение и решение на многосторонней основе вопросов сотрудничества в соответствующих областях [9], включая и экономическую сферу. Немаловажную роль в структуре СНГ занимает и Экономический суд – «это эффективно действующий орган, который осуществляет экономическое правосудие на пространстве СНГ», - подчеркивает Председатель Л. Э. Каменкова [10].

В течение 90-ых годов продолжается формирование органов отраслевого сотрудничества, в том числе в сфере экономики... «На первом этапе (1991 - 1996 гг.) страны СНГ переживали период своего становления и зачастую действовали изолированно друг от друга, что приводило к появлению многочисленных соглашений, решений, постановлений, которые по многим параметрам не стыковались друг с другом и, естественно, не всегда работали.

В конце этого этапа в Содружестве предпринимаются серьезные попытки осуществить реформу СНГ, чтобы превратить его в дееспособное интеграционное объединение на втором этапе. Начинается разработка Декларации об основных направлениях развития СНГ. Удалось найти цивилизованный механизм, инструмент выработки Декларации Специальный межгосударственный форум, который прошел в апреле 1999 года. ... К концу 1990-х годов в СНГ в основном сложился гибкий механизм сотрудничества, в том числе и в сфере экономики, позволяющий учитывать разную степень готовности и интереса к интеграции у индивидуальных участников этого процесса. Содружество было не только механизмом становления суверенности независимых государств, но и определенным гарантом поддержки жизненно необходимых экономических связей людей, проживающих в разных регионах постсоветского пространства. Оно было мощным морально-психологическим фактором, сохраняющим миллионам людей надежду на лучшую жизнь, на дальнейшее всестороннее экономическое сотрудничество всех стран СНГ» [11].

Однако, несмотря на положительные стороны интеграции, имеют место быть и негативные характеристики, определяющие причины отсутствия прогресса постсоветской интеграции: во-первых, разные уровни политического и экономического развития стран СНГ; во-вторых, разные подходы к проведению радикальных экономических преобразований и противоречивость интересов государств СНГ; в-третьих, предпочтения иных интеграционных векторов; в-четвертых, стремление найти собственный путь (Узбекистан, Украина); в-пятых, стремление России, Белоруссии, Казахстана взять на себя роль лидера; в-шестых, стремление некото-

рых государств уклониться от участия в договорных процессах и решить с помощью Содружества свои внутренние проблемы; в-седьмых, недостаточность физического времени для формирования необходимых организационных, правовых, социально-политических и экономических условий для успешного развития интеграции [12].

Одновременно, следует подчеркнуть, что некоторые причины являются одновременно и условием, и основанием создания самостоятельных экономических интеграционных региональных объединений на территории стран СНГ. Примером этому является создание ЕАЭС, явившегося «центром сотрудничества различных государств в решении стоящих перед ними задач». [13]. История развития и этапы экономической и таможенной интеграции будет представлены в третьей главе, в данном разделе перечислим лишь основные исторически значимые документы, благодаря которым существует современный ЕАЭС.

В 1995 году три государства – РФ, РК и РБ, являющиеся основными участниками ЕАЭС, заключили международное Соглашение о Таможенном союзе. Основной смысл документа сводился к устранению препятствий для свободного экономического сотрудничества, свободного товарообмена, добросовестной конкуренции. В 2005 году пять

государств создают Евразийское экономическое сообщество. 2003 год ознаменовался созданием Единого экономического пространства, а в 2007 году – заключен Договор о создании единой таможенной территории и формировании Таможенного союза между Россией, Казахстаном и Беларусью, который начал функционировать уже в 2011 году в рамках единой таможенной территории и единого таможенного тарифа. С 1 января 2012 года вступили в силу 17 соглашений, регламентирующих отношения в рамках Единого экономического пространства. 1 января 2015 года вступил в силу Договор о Евразийском экономическом союзе, к которому присоединяются Армения и Кыргызстан.

Причем, каждое государство-участник имел свои мотивы для создания или вступления в ЕАЭС. Однако, «всех партнеров объединяет и общая главная цель – снятие барьеров для движения товаров, услуг, капитала, трудовых ресурсов, предпринимательской активности и восстановление потерянных объемов взаимной торговли...» [14].

Таким образом, региональная экономическая интеграция является закономерным процессом в государствах СНГ, обусловленная объективной необходимостью и обеспечивающая устойчивое развитие государств-членов ЕАЭС.

Список использованных источников

- 1 Кузнецов Е. А. Некоторые вопросы теории интеграции // Вестник КазНПУ. – 2013// articlekz.com.
- 2 Челябинский А. Понятие интеграции в международных отношениях: теоретический аспект// Журнал международного права и международных отношений. – 2009. - №1.
- 3 Лымарь А. Б. Международная интеграция российского образования: программно-проектный и коммуникативный аспекты// Автореферат диссертации на соиск. уч. ст. кандидат социологических наук// <http://www.dissercat.com>.
- 4 Попович А. Интеграция: теоретические аспекты//<http://fmp-gugn.narod>.
- 5 Марышев А. А. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве в контексте евразийской перспективы// Дисс. на соиск. уч. степени кандидата политических наук. – Санкт-Петербург, 2013//<http://cheloveknauka>.
- 6 Международное право: Учебник для вузов. – 2-е изд. / Отв. ред. проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунов. – М., 2002. – 592 с.
- 7 2015 год войдет в историю как начало нового этапа евразийской интеграции – Н. Назарбаев// Информационный портал TENGE// <http://tenge.me/>.
- 8 Айбазова Ф. У. Становление и развитие СНГ в 90-ые годы XX века: опыт, уроки, проблемы. Автореферат диссертации доктора исторических наук. – М., 2008. – 46с.
- 9 Устав СНГ от 22 января 1993 года// <http://docs.cntd.ru/document>.
- 10 Экономический суд СНГ: у нас есть все преимущества// Юрист. – 2013. - №39 (792). – октябрь, 2013.
- 11 Лис Л. И. Экономическое сотрудничество стран-участниц СНГ в 90-е годы XX века. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. и. н. – Москва. – 2005// <http://www.dissercat>
- 12 Ибрагимова Г. Е. Содружество Независимых Государств в 2005-2010 годах: актуальные проблемы и перспективы. По материалам периодической печати// Вестник КарГУ. – 2010// <http://articlekz.com/article>
- 13 Губанова Е. В. Современное состояние и перспективы интеграции постсоветского пространства в Евразийском регионе. Диссертация на соиск. уч. степени кандидата экономических наук. 08. 00. 14. Специальность Мировая экономика. – 160 с.
- 14 Господарик Е., Ковалев М., Иришев Б. Место ЕАЭС в глобальной экономике//Банкаускі веснік, май. – 2015// nbrb.by

Булеулиев Бахтияр Тулегенович

д. ю. н., доцент КазУЭФМТ

Османова Динара Бахтияровна

к. ю. н., доцент КазУЭФМТ, тел. 87758313010, o_dinara82@mail.ru

Барсукова Рита Анатольевна

к. ю. н, профессор Университета «Туран-Астана»

Егизбаев Нургельди Оразгельдиевич

к. ю. н., доцент Университета «Туран-Астана»

ЛОГИКА И КВАЛИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

***Резюме.** Данная статья посвящена актуальным вопросам квалификации преступлений на современном этапе развития Республики Казахстан. Автором сделана попытка изучения логики в квалификации преступлений.*

***Түйін.** Мақала қылмыстарды саралаудың өзекті мәселелерін зерттеуге арналған. Автор қыйсын институтын қылмыстарды саралауда қолдану аспектілерін зерттеуге әрекет еткен.*

***Summary.** This article is devoted to topical issues of qualification of crimes at the present stage of development of the Republic of Kazakhstan. The author made an attempt to study logic in the qualification of crimes.*

Изменения, происходящие в настоящее время в Республике Казахстан, способствуют повышенному интересу со стороны общества в области уголовного права. Такие социальные явления как преступление наказание играют очень важную роль в жизни отдельного индивида и общества в целом. Правовые отношения в государственно-организационном обществе влияют едва ли не на всю деятельность людей, а государство является их весьма активным участником. Президентом Республики Казахстан Н. А. Назарбаевым перед руководством правоохранительных органов и судов поставлены задачи решительного усиления борьбы с преступностью, различными негативными явлениями в жизни нашего общества, при этом отмечается обеспокоенность обострением криминогенной ситуации, ростом организованной преступности, наркомании, проституции в стране.

Отсутствие обобщенных исследований по вопросам квалификации преступлений отрицательно сказывается на судебной и следственно-прокурорской деятельности. Оно ведет к разнобою в квалификации сходных по своей юридической конституции преступлений, а подчас может привести и к нарушению законности. Разобщенность и противоречивость отдельных советов и рекомендаций о квалификации, содержащихся в различных учебниках и комментариях, а также трудность усвоения их в виде разрозненных положений не способствует правильному применению закона.

Нехватка в уголовно-правовой литературе общих исследований по вопросам квалификации может восприниматься как подтверждение того,

что вообще нет, и не может, быть общих правил применения закона, что каждое дело конкретно и закон всякий раз может применяться по-разному. Подобная точка зрения прямым путем ведет к субъективному, нигилистическому отношению к теории и закону. Разработка общих проблем квалификации столь актуальна в наше время.

В процессе квалификации, используя данные, полученные по делу, и анализируя содержание правовой нормы, мы приходим к определенному выводу: о наличии или об отсутствии состава преступления. Эта мыслительная деятельность судьи, следователя или прокурора по своей форме является логической деятельностью.

«Значение логики в юриспруденции, в том числе для правильной квалификации преступления, не может вызывать сомнений. Пожалуй, нет другой такой области общественной жизни, где нарушение законов логики, построение неправильных умозаключений, приведение ложных аргументов могли бы причинить столь существенный вред, как в области права. Логичность рассуждений, строгое соблюдение законов правильного мышления при расследовании и разрешении каждого дела - элементарное и необходимое требование для каждого юриста.

В известной мере вошло в привычку, отменив вскользь положительное значение логики, далее всячески подчеркивать ее ограниченность, неполноту и формализм [1].

Логика в судебном исследовании, как и в любой другой области познания, не может быть ничем заменена. Законы логики не произвольны. Б. А. Куринов пишет: «. . . Практика человека, миллиарды раз повторяясь, закрепляется в сознании

человека фигурами логики». Данные, добытые путем применения логики, есть те «кирпичики», из которых строится человеческое сознание. Каждый такой кирпичик не заменяет здания, но является для него необходимым элементом [2].

Логические правила и формы имеют одинаковую силу, независимо от того, идет ли речь о связи суждений в области права или же в области в сфере исследований космического пространства. Логика изучает формы мысли, т. е. их строение, структуру. Применяя правила логики, мы всегда должны исходить из реального содержания явлений. Но далее мы можем абстрагироваться от этого содержания и оперировать самими формами связей между понятиями и суждениями.

При этом, поскольку законы логики правильны и нами соблюдаются, такие действия нас приводят неизбежно к правильному формальному выводу. Подставив в него истинное значение, подлинный смысл суждения, мы получим не только по форме, но и по существу правильный вывод. Вот почему, пользуясь логикой, можно прийти к правильному результату.

Так обстоит дело и в том случае, когда мы применяем логические правила в процессе квалификации преступления. Квалификация преступления - это итог сложного процесса познания, успешность которого находится также в прямой зависимости от знания и соблюдения законов логики.

При квалификации преступления, как и в любой другой области мыслительной деятельности, используются самые различные логические правила, категории и приемы. Однако наиболее характерным для квалификации является использование логической категории умозаключения.

В каждом случае применения закона мы имеем дело с двумя суждениями. Первое из них заключено в содержании нормы. Для того чтобы правовая норма могла быть использована при квалификации преступления, она должна быть выражена в форме общеутвердительного суждения. Иногда в скупой формулировке диспозиции это суждение подразумевается.

Второе суждение мы высказываем в результате анализа конкретных обстоятельств дела. Выработка ясного суждения об обстоятельствах дела представляет собою необходимое условие для квалификации преступления.

С точки зрения логики анализ обстоятельств дела в процессе расследования преступления и рассмотрения его в суде обязательно должен привести к тому, чтобы мы могли в результате сформулировать подобное утвердительное суждение (или отрицательное суждение, если факт не был доказан).

На основании двух приведенных выше суждений нетрудно далее построить умозаключение,

форма которого не вызывает сомнений.

Разрешение судом дела завершается тем, что суд установленный им факт преступления подводит под соответствующую норму, применяет эту норму к фактическим обстоятельствам рассматриваемого дела и выводит из этой нормы заключение для данного конкретного случая.

Квалификация, осуществляемая в ситуации конкуренции норм.

В переводе с латинского термин «квалификация» означает «качество». Следовательно, при первом приближении квалификация преступления есть отнесение содеянного по качественным признакам, свойственным определенному классу, виду преступлений.

Относительно того, что представляет собой квалификация преступлений, споры в теории идут по двум основным направлениям:

- с точки зрения операционной (это деятельность или результат деятельности);
- с точки зрения сущностной (это установление тождества, подобия, соответствия и т. д.).

В науке уголовного права о квалификации преступлений говорят в двух смыслах:

- а) как о деятельности либо определенном логическом процессе;
- б) как о результате деятельности, итоговой правовой оценке общественно опасного вида поведения и закреплении этой оценки в соответствующем процессуальном документе.

Видимо, точнее определять уголовно-правовую квалификацию следующим образом. Уголовно-правовая квалификация – это деятельность по соотношению (сопоставлению) признаков содеянного и признаков состава преступления, итогом которой является констатация совпадения или несовпадения таковых признаков.

От правильной квалификации преступлений зависят многие правовые последствия:

- признание лица виновным в совершении уголовно наказуемого деяния;
- возможность (или невозможность) освобождения от уголовной ответственности;
- вид и размер наказания, которые будут назначены по приговору суда;
- вид учреждения, в котором должно содержаться лицо в случае лишения его свободы;
- возможности признания наличия того или иного вида рецидива;
- условия досрочного освобождения от наказания;
- подсудность;
- подследственность.

Отсюда видно, что квалификация (уголовно-правовая оценка) содеянного – весьма ответственный акт, от качества осуществления которого зависят будущее обвиняемого и нормальное функционирование правосудия.

Выделяют философскую, логическую, психологическую и правовую основы квалификации преступлений.

Философской (методологической) основой является отношение единичного и общего. Единичное (преступление) выражает качественную определенность оцениваемого явления, его индивидуальность, своеобразие. Общее (уголовно-правовая норма) есть абстракция, которая отражает лишь типичные признаки явления. Ввиду того, что общее (норма) существует в отдельном преступлении, наличествует теоретическая база для установления совпадения признаков содеянного и состава преступления: сопоставляются конкретное, единичное (преступление) и общее (норма).

Логическая основа видится в том, что квалификация преступления – это продукт мыслительной деятельности, в основе которой лежит дедуктивное умозаключение: большой посылкой (суждением) при этом выступает уголовно-правовое предписание, а малой (вторым суждением) – признаки содеянного, на основе чего делается вывод о совпадении фактических признаков содеянного и признаков состава, предусмотренного уголовно-правовой нормой. При квалификации преступлений используются иногда и иные формы умозаключений, в частности разделительно-категорический силлогизм (например, при разграничении тайности-открытости хищения).

Психологический аспект квалификации предопределен тем, что квалификация – это мыслительный процесс, осуществляемый конкретным лицом в связи с решением конкретной задачи. Естественно, на формы и итоги решения влияют множество приводящих обстоятельств интеллектуального и эмоционального характера (уровень знаний, жизненный и профессиональный опыт, психофизиологическое состояние, наличие времени, сложность задачи, настрой на объективность или обвинительный уклон, умение и желание противостоять «телефонному праву» и т. д.).

Правовую основу квалификации преступлений составляет уголовный закон, конкретнее – состав преступления как необходимое и достаточное основание уголовной ответственности. Большинство его признаков описаны в соответствующих статьях Особенной части УК.

Ключевой момент, подлежащий уяснению при изучении следующего вопроса: устанавливается ли при квалификации преступлений объективная истина. Многие представители науки уголовного процесса полагают, что понятие материальной истины относится к установлению фактов, обстоятельств уголовного дела и не распространяется на юридическую оценку факта. Они мотивируют это тем, что деяние и характеризующие его обстоятельства – это объективный факт,

закон же меняется, неадекватно и представление судей о содержании закона.

Конечно, эти доводы несостоятельны, ибо уголовный закон – это объективная реальность, а представление судей об этой реальности имеет то же значение, что и относительно такой реальности, как фактические обстоятельства дела, деяние. Истина как результат деятельности человеческого мышления по форме всегда субъективна. Но если это мышление адекватно отражает предметы и явления действительности, воспроизводит их так, как они существуют вне сознания и независимо от него, есть все основания говорить о достижении объективной истины.

Сложность в том, что в процессе квалификации преступлений органы право применения последовательно устанавливают:

а) истину относительно фактической стороны дела;

б) истину относительно уголовного закона.

В результате этого должно возникнуть два адекватных представления: об обстоятельствах дела и об уголовно-правовых нормах. Затем по времени следует третий этап – соотнесение этих двух представлений. Сопоставляются, таким образом, две мысли, два представления, а не представление с объективной реальностью, что характерно для установления истины. На этом этапе возможно искажение отношения между самими мыслями, почему точнее, на наш взгляд, вести речь о правильности или неправильности квалификации, а не об истинности (либо неистинности) ее.

В основу определения количества совершенных преступных деяний (действий или бездействия) при квалификации преступлений положены понятия единого (единичного) преступления и множественности преступлений.

1. К единым (единичным) преступлениям, которые регистрируются и учитываются как одно преступление, относятся: длящиеся, продолжаемые, составные преступления.

А. Длящееся преступление, под которым понимается действие (бездействие), сопряженное с последующим длительным невыполнением обязанностей, возложенных на виновного законом под угрозой уголовного преследования. Было сказано, что длящееся преступление начинается с момента совершения преступного действия (бездействия) и заканчивается прекращением его самим виновным, пресечением правоохранительными органами или с наступлением иных событий, препятствующих дальнейшему его совершению.

Б. Продолжаемое преступление, т. е. преступление, складывающееся из ряда юридически тождественных действий (бездействия), направленных к общей цели, объединенных единым умыслом и единством объекта посягательства.

Началом продолжаемого преступления надлежит считать совершение первого действия из числа нескольких тождественных действий, составляющих одно продолжаемое преступление, а окончанием – момент совершения последнего преступного действия.

В. Составное преступление состоит из двух или более деяний, описываемых диспозицией одной статьи или ее части, когда каждое из них образует самостоятельное преступление. Однако, учитывая внутреннее единство этих действий, закон объединяет их в одно преступление.

Г. Преступление, совершенное несколькими лицами в соучастии, при условии отсутствия эксцесса исполнителя.

Д. Совершение одного преступного деяния, в результате которого потерпевшими оказываются несколько лиц.

2. В отличие от единого (единичного) преступления некоторые виды множественности преступлений – неоднократность и совокупность регистрируются и учитываются как два и более преступления.

А. В соответствии с УК РК неоднократно признается совершение двух или более тождественных преступлений, предусмотренных одной и той же статьей или частью статьи УК РК, а также совершение двух или более однородных преступлений, предусмотренных различными статьями УК РК, в тех случаях, когда это предусмотрено Особенной частью УК РК, каждое из которых характеризуется самостоятельным умыслом.

Однако если признаком неоднократности является наличие у лица, совершившего деяние, судимости, которая не погашена и не снята в установленном законом порядке, то регистрируется и учитывается одно преступление.

Б. Совокупность преступлений предполагает совершение в разное время двух или более преступных деяний (действий или бездействия), предусмотренных различными статьями или частями одной статьи Особенной части УК РК, имеющими самостоятельные санкции, ни за одно из которых лицо не было осуждено – реальная совокупность.

Совокупностью преступлений признается также совершение одного деяния (действия или бездействия), содержащего признаки преступлений, предусмотренных двумя или более статьями УК РК (идеальная совокупность).

При совокупности преступлений лицо несет уголовную ответственность за каждое совершенное преступление по соответствующей части или статье УК РК.

Регистрируются и учитываются также как два и более преступления:

а) если несколько лиц одновременно совер-

шили преступления, квалифицируемые по одной статье УК РК, когда каждый участник действовал независимо от других (при отсутствии признаков соучастия и единого умысла).

б) если один из соучастников преступной группы совершил преступление, не охватываемое общим умыслом соучастников.

Например, когда группа лиц по предварительному сговору совершает убийство, а один из участников независимо от других похищает у потерпевшего деньги, ценности или другие предметы;

в) если лицо (группа лиц) совершило два и более преступления, квалифицируемых по разным частям одной статьи УК РК.

Квалификация совершенного деяния как покушения на преступление должна происходить при установлении: 1) действий (бездействия), непосредственно направленных на совершение преступления; 2) умысла; 3) недоведения преступления до конца, причем по не зависящим от лица обстоятельствам.

1. Признак действий (бездействия), непосредственно направленных на совершение преступления, означает, что при покушении на преступление осуществляется деяние, предусмотренное статьей Особенной части уголовного законодательства. Этот признак отличает покушение на преступление как от любого не преступного (пусть и предосудительного) поведения, так и от приготовления к преступлению – создания условий для совершения преступления.

Если лицо не приступает к выполнению действий (бездействия), названных в соответствующей статье Особенной части, содеянное ни при каких условиях нельзя квалифицировать в качестве покушения на преступление.

2. Признак совершения умышленных действий (бездействия) сам по себе, конечно, не отличает покушение на преступление от оконченного преступления, но означает, что установление неосторожности сразу исключает квалификацию деяния как покушения на преступление. Известно, что умысел бывает прямым и косвенным.

3. Признак недоведения преступления до конца означает, что при покушении на преступление соответствующие действия (бездействие) либо выполняются не в полном объеме, либо не влекут общественно опасные последствия, предусмотренные статьей или частью статьи Особенной части уголовного законодательства.

Данное обстоятельство особенно важно для ограничения покушений на преступления от оконченных преступлений. Оно недвусмысленно свидетельствует о невозможности квалификации как покушения на преступление деяний, с помощью которых криминализуются в качестве оконченных преступлений покушения на престу-

пления. Речь идет об усеченных и в некоторых случаях формальных составах.

Например, совершение нападения в целях хищения при разбое уже само по себе без изъятия и обращения в свою пользу чужого имущества образует оконченное преступление; заявление при вымогательстве требования передачи чужого имущества без каких-либо действий, направленных на его получение, также образует такое преступление; оконченным преступлением является и просто посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля, лица, осуществляющего правосудие или предварительное следствие, сотрудника правоохранительного органа без цели воздействия на их профессиональную деятельность или мести за нее.

Рассматривая квалификацию преступления как деятельность, можно сказать, что она представляет собой сложный познавательный процесс, сущность которого заключается в отражении в нашем сознании объективно существующих событий действительности. Рассматривая же квалификацию как результат этого процесса, можно сделать вывод, что она включает в себя вывод о наличии состава определенного преступления и, следовательно, о той конкретной норме закона, которая должна применяться к виновному [3].

В реальной жизни преступление всегда конкретно. И уголовная ответственность может наступить не вообще, а лишь за конкретное преступление. Определить, какое именно преступление совершено данным лицом в конкретной ситуации, т. е. квалифицировать преступление, можно только с помощью такого инструмента как состав преступления. Следовательно, функция состава

преступления состоит в том, чтобы служить инструментом квалификации преступления.

При квалификации преступления должна быть указана часть, пункт, статья предусматривающая данный вид преступления или уголовный закон содержащий диспозицию и санкцию, но не входящая в УК, а также в случае необходимости статьи, пункта общей части УК.

Можно выделить пять основных этапов квалификации: возбуждение дела о совершенном преступлении; постановление о привлечении лица в качестве обвиняемого; составление обвинительного заключения; составление обвинительного заключения (однако, установление новых фактических данных после предъявления обвинения изменяет представления следователя о случившемся и ведет к пере предъявлению обвинения, переквалификации содеянного на иную статью); судебное рассмотрение дела, завершающееся вынесением обвинительного приговора.

Как видим, в процессе квалификации, используя данные, полученные по делу, и анализируя содержание правовой нормы, мы приходим к определенному выводу: о наличии или отсутствии состава преступления. Эта мыслительная деятельность судьи, следователя или прокурора по своей форме является логической деятельностью [4].

И так, при квалификации преступления, как и в любой другой области мыслительной деятельности, используются самые различные логические правила, категории и приемы. Однако наиболее характерным для квалификации является использование логической категории умозаключения.

Список использованной литературы:

1. Юридический энциклопедический словарь. М., 1999 г.
2. Наумов А. В., Новиченко А. С. «Законы логики при квалификации преступлений». М. 1978г.
3. Джолдасбаева Н. Ч. Проблемы квалификации убийств по уголовному законодательству законодательству Республики Казахстан, автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к. ю. н. -Алматы, 2007. -29 с.
4. Лыхмус У. Э. Квалификация соучастия в преступлении. ; автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к. ю. н. – Ленинград, 1985. – 16 с.

Булеулиев Бахтияр Төлегенұлы

з. ғ. д. доцент ҚазЭҚХСУ

Османова Динара Бахтиярқызы

з. ғ. к., доцент ҚазЭҚХСУ, тел. 87758313010, o_dinara82@mail.ru

Жаксыбекова Фарид Сатбергеновна

з. ғ. к., доцент КазГЮУ

Егізбаев Нүргелді Оразгелдіұлы

з. ғ. к., доцент «Туран-Астана» Университеті

ЖАҢАДАН АШЫЛҒАН МӘН-ЖАЙЛАРДЫҢ СОТ ШЕШІМІНІҢ ЗАҢДЫЛЫҒЫ МЕН НЕГІЗДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ

Түйін. Аталмыш зерттеу жаңадан ашылған мән жайлардың заңдылығына және сот шешімінің қисындылығына әсер ететін маңызды сұрақтарына арналған. Автор қазіргі кезеңдегі тәуелсіз Қазақстанның дамуы үшін осы сұрақты оқудың амалын жасады.

Резюме. Данное исследование посвящено актуальным вопросам влияния вновь открывшихся обстоятельств на законность и обоснованность решения суда. Автор сделал попытку изучения данного вопроса на современном этапе развития Независимого Казахстана.

Resume. This research is sanctified to the pressing questions of influence of the reopened circumstances on legality and validity of decision of court. Author cдел attempt of study of this question on the stage of development of Independent Kazakhstan.

Қазіргі уақытта, заңды күшіне енген және еңбеген сот шешімдерін қайта қарау маңызды болып табылады. Бұл мәселе ең алдымен сот реформаларында, сондай-ақ халықаралық ұйымдар қызметінде және адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотта қабылданған.

Идеология, саясат, экономика, құқық және басқа да қоғамдық өмірдің салаларында оның ішінде құқықтық пәндер арасында түбегейлі өзгерістер әсіресе «Азаматтық іс жүргізудің» әдістерін оқыту тәртібін жетілдіруге әкелді. Азаматтық іс жүргізу саласындағы мамандар өз құзыреттілігін, кәсіби мамандандырылған, заң білімін, мәдениетін игеруге сонымен қатар жаңа ашуларға дайын болуы тиіс.

Заң әдебиетеріндегі қателіктер, сот рұқсатымен азаматтық істерді қарау кезінде заң нормасына сәйкес қарастырылады. Сот қателерін түзетуге ерекше назар аудару керек. Осындай әдістің бірі күшіне енген жаңадан анықталған фактілер, ережелер мен соттың шешімін қайта қарау болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 13 бабында әр адамның өзінің бостандығы мен құқығын сот арқылы қорғай алатыны көрсетілген. Яғни, мемлекет міндетті түрде құқықты қорғауды толық жүзеге асыруын қамтамасыз етіп қана қоймай оны әділетті, білімді және тиімді болуы тиіс екендігін көрсетеді.

Жаңадан ашылған мән-жайлар институты процессуалдық заңда толығымен жаңармаған, сондықтан да ол даулы мәселе болып тұр. Азаматтық істі қарау соның ішінде жаңадан ашылған мән-жайлар заңды күшіне енген соң апелляциялық, кассациялық және қадағалау сатысында бо-

лады. Сонымен қатар жаңадан ашылған фактілер бойынша азаматтық істі қарау өзіндік сипатқа ие. Апелляциялық, кассациялық және қадағалау сатысынан өзгеше:

А) азаматтық істі шешу үшін іс бойынша барлық талаптарға сәйкес не құнды жай-жапсардың ісі үшін соттан тәуелсіз себептерге оған белгілі болмауына қарамастан әділсоттың актісі заңды күшіне енуіне мүмкіндік беру;

Б) мән-жайларды анықтауға, терең зерттеуге мүдделі тараптардың қатысуымен қамтамасыз ету;

В) күмәнді сот актілерін заңдылығын, қисындылығын жаңадан ашылған мән жайларға сәйкес жоюға кепілдік беру және сол уақытта осы негізге жетпеген әділсоттың заңды күшіне еңбеген актісін алып тастау [1, б. 206].

Жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты азаматтық іс туралы институтқа тоқталатын болсақ, осы кезеңде сот шешімдерін қайта қарау жарамдылығын тексеру мүмкін емес екенін есте ұстаған жөн. Сот шешімі заңсыз немесе негізсіз шешімге келген жағдайда оған көз жеткізу үшін, бар дәлелдемелерді немесе қылмыстық аударманы бұрмалау жағдайларын қоспағанда ҚР АҚ 404б. 2б. сондай-ақ, сот шешімінің заңсыздығы немесе жарамсыздығын білдерді, бірақ жаңадан ашылған мән-жайлар болғанда азаматтық іс сотқа өтініш берушінің шағым заңдылығын және уақтылығын тексереді. Алайда, сот назары жаңадан ашылған мән-жайларды ескере отырып, сот актісін соған қарай құруға міндетті. ҚР-ның Азаматтық іс жүргізу кодексінде мән-жайларды қайта қарау заң талаптарына бұзылғандығы туралы сотқа белгілі бол-

са, ол жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша өз шешімін қайта қарауға құқығы жоқ, сондай-ақ қадағалау тәртібімен оның күшін жою туралы мәселе қоюға тиіс [2, б. 5].

Осы үрдісті зерттеу сатысында заңды күшіне енген сот шешімін егжей-тегжейлі заңдылығы мен негізділігін тексеруге, сот актісін қайта қарау және жою туралы ресми мекемеге жүгіну керек. Жаңа мән-жайлар анықталған істің ақиқатына шешімнің заңдылығы мен негізділігіне күмән қояды [3, б. 7].

Жаңадан ашылған мән-жайлар заң бойынша мұрагерлер арасында мүлікті бөлу туралы сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін бір мұрагердің пайдасына шешілу тиіс.

Сот үкімі бұзылған жағдайда (белгіленген қылмыстық істерді қарау кезінде судья комиссияны әкеп соқса жаңадан ашылған себептер бойынша істі негізі заңы бұзылуы мүмкін Сонымен қатар, ерекше ретінде бекітіледі 404 ҚР АЖК) азаматтық сот істі ары қарай жүргізу үшін белгілі нысандарға тоқталады.

Алайда, осы мәселе айқындалған тәртіппен қаралатынын ұмытпауымыз керек. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексінің 408 бабында (сот үкімімен расталған судьяның қылмыстық істері) өтініш беруші белгісіз (дұрыс пайдалану немесе заң елемешілік сот ісін қолданылуы үшін) сот нәтижесі қате, бірақ маңызды мән-жайлар күшіне енеді. Ол қадағалау, сондай-ақ жаңадан ашылған мән-жайлар [4], с туралы істі қарау тәртібімен жағдайларға байланысты жоқ шығарған қаулысында (болашақта жаңа шешімдерді қабылдау мақсатында) қайта қаралады және жойылады тиіс әбден түсінікті, бірақ жаңадан ашылған мән-жайларға қаралады азаматтық істердің талдау (егер маңызды фактілер немесе растайтын толық құру мағынасында) шешімімен жарамсыздығы процессуалдық заң бұзушылықтар уәкілетті соттың салдары емес, ал Сотының нәтижесі болып табылады жағдайлар болуы мүмкін екенін көрсетеді оның бақылауынан тыс себептер, істің маңызды фактілер санаспай өз шешімін орнатыңыз. ол заңды және негізді көрінеді, бірақ жаңадан анықталған мән-жайлар жарық негізсіз, бірақ заңды болуы мүмкін қабылдау Мұндай жағдайларда, сот шешімі.

Басқаша айтқанда, жаңадан анықталған мән-жайлар және істің басқа еңбегі туралы заңды күшіне енген шешімдерін нәтижесі болуы мүмкін, істі бастапқы сараптама кезінде сот аяқталмаған жағдайда құрылатын мұндай фактілерді немесе хабардар шешім өзге де айғақтарды, және процессуалдық құқықты табылды сынған және дұрыс материалдық заң қолданылады емес. Мүмкін, бұл сот шешімі жай негізсіз болуы мүмкін, бірақ қорытынды күші жойылған шешім заңды әрі негізді, бірақ заңды немесе бір мезгілде заңсыз және негізсіз екеуі ма мүмкін қарау болды, түпнұсқамен жаңа шешім салыстыру арқылы ғана жүзеге асы-

рылуы мүмкін [5, б. 433]. Қазіргі жағдайда жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша істерді қарау, оның ішінде азаматтық сот ісін, бәсекелестік пен тең құқықтылық негізінде жүзеге асырылады, бұл ереже ретінде өз логикалық сипаттағы айтуынша, бұл презумпциясы, заттар немесе құбылыстар «қалыпты тәртібін» көрсететін жорамалдарды санатына қолданылады Кездесу барысында тараптар. Процесінің осы кезеңде тараптар дәлелдемелер ұсынуға және оларды зерттеуге қатысуға тең құқығы бар.

Азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды заңды және негізді қаулының қолдану жағдайда қамтамасыз ету үшін арналған күшінде бұнын жаңадан анықталған мән- шешімдер, сот шешімдерін, институты шолу.

Азаматтық істерді қаулысының заңдылығын тексеру үшін бір тәсілі- апелляциялық, кассациялық және қадағалау сот туралы істі қарау бірге жаңадан анықталған фактілері бойынша сот шешімдерін қайта қарау. Барлық төрт кезеңдері төрелігін тиісті үлес қосуға арналған.

Бұл проблемалар кезеңін қаратып Кейбір қоғамдастық олардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоққа шығармайды.

Қадағалау сатысындағы және жаңадан ашылған мән-қарау арасындағы ортақ-бұл тест өзінде, күшіне енген шешімдер, сондай-ақ ол және басқа да сахналық Азаматтық іс жүргізу ерекше қадам болып табылады қадағалау тәртібімен қайта қарау, оның ұқсастығы қарамастан, сот шешімдері қайта қарау және жаңадан ашылған мән-жайлар анықтамалар-азаматтық процесінің тәуелсіз кезеңі. Соған қарамастан, біз басқа көзқарастарды жоғалтып тиіс емес. Сондықтан профессор Ярковтың В. В. қадағалау сот шешімдерін қайта қарау осы түрін бөліп айырмашылықтар, арнайы санатта атап өтті, дегенмен жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша істерді қарау үшін негіз ретінде, іргелі ретінде қарастырылуы мүмкін емес екенінің айқын дәлелі мәселесін неғұрлым мұқият сараптама деп санайды [6, б. 311].

Жаңадан ашылған мән-жайлар-істі қарау емес, болды және не өтініш берушінің не Сотқа де белгілі, және ол даулы құқық қатынасы пайда, өзгеруін немесе тоқтауына әкелуі мүмкін емес, оның рұқсатымен, үшін маңызы уақытта болған заңды фактілер болып табылады

Осылайша, жаңадан ашылған мән-жайлар-бұл:

1) заңды факт, қазірдің өзінде есту кезінде болған. Осыған орай, жаңадан анықталған шешімінен кейін туындаған заңдық фактілер тиісті ерекшеленуі тиіс. шешім оны қабылдаған уақытта болған фактілер сәйкес болуы тиіс. кейіннен туындайтын фактілер, дұрыс шешімге куәгер мүмкін емес. Олар жаңа шағымын қабылдау үшін негіз бола алады. Осыған байланысты, бұл дәлелдемелер оларды ажырату қажет, мақсатты мән құқықтық фактілерді анықтау шектеледі;

2) осы іс үшін маңызы болып табылатын заңды факт, яғни, олар істі талқылау кезінде белгілі болды, егер материалдық, іске қатысушы адамдардың құқықтары мен міндеттері туралы сот қорытындысын әсер етуі мүмкін, ашық мұндай фактілер болуы тиіс;

3) істі қарастыру жоқ және істі қарау немесе кейіннен осы аталған адамның уақытта белгілі мүмкін емес мән-жай, де сотқа. Жаңадан анықталған факт шешім немесе шешім қабылдау сотқа белгілі болса, бұл, әрине, осы іс бойынша соттың соңғы қорытынды әсер етуі мүмкін. Жаңадан ашылған фактілер тараптардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болуы, өзгеру немесе тоқтатылуына анықтау фактілер, іске қатысушы басқа да тұлғалар болып табылады, олар фактілерді анықтау үшін сот-дәлелдемелер арналған ажыратуға тиіс болғандықтан [7, б. 379].

Бұл жағдайда қайта қаралған шешімінің заңсыздығы және негізсіз жаңа, яғни ашу нәтижесі болып табылады. Олар жоқ және өтініш берушіге де сотқа де белгілі болуы мүмкін емес еді, және олар тек шешімінен кейін белгілі болды, өйткені жаңадан анықталған мән-жайлар, сот шешімінің уақытта ескеру мүмкін емес. Жаңадан ашылған дәлелдемелерге регламенттерді қайта мәселесі іс бойынша тексеру үшін талап етілмейді шешу үшін сот шешімдерін, қадағалау анықтамаларының қарау тән белгілі бір сот ісін комиссия, дәлелдемелер дұрыс бағалау, заң дұрыс өтініш.

Соттың басты міндеті немесе жоқ жаңадан ашылған мән-жайлар білуге және олар шешімнің дұрыстығын әсер еткен-жоқтығын анықтау үшін.

Сот шешімін қайта қарау туралы өтініш рұқсат сот қарау үшін негіздер болған көз болуы керек, өйткені жаңадан анықталған мән-туралы ережеге қайта қарау әкеп соғатын мән-жайлар, дәлелденген болуы тиіс. Қадағалау тәртібімен қайта қарау қатысты шолудың осы түріне ерекшелігі қараудың негіздер бойынша, сондай-ақ басқа да белгілері бойынша ғана емес: Жоба шолу бойынша, адамдар тобына сот шешімін қайта қарауды бастамашылық құқығы бар, рәсімдік бойынша пайымдаулар қайта

қарау сотының органына туралы істі қарау тәртібі

Жаңадан ашылған дәлелдемелерге ережелерін қайта қарау туралы ұйғарым жасалған ғана сотқа асырады. Заң шығарушының Бұл ұстаным қалыптасқан жағдайларды ескере отырып сот үкімін шығаруға кейін болған немесе анықталған, бұл әдебиетте мотивациялау, қате шешім Шолуыңыз үшін жоғары тұрған сотқа істі беруге тиісті, сондықтан айқын және өңдеуге оңай. онда әдетте, қате шешім қабылдау кезінде кінәсін осы сот талқылауы [8, б. 7].

Жоғары тұрған сот қадағалауы тәртібімен қайта қарау туралы ұйғарымдарын жүзеге асырады.

Жоғарыда айтылғандай, ол әр түрлі және қадағалау органдарының және жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша толқудың шығаруға құқығы бар тұлғалардың ауқымы болып табылады. сот қадағалауы тәртібімен қайта қарау шешімдерінің Қадағалау сағысындағы соттың істі беруге тек сот судьялары анықтамалар негізінде жүзеге асырылады. Ережелер күшіне енеді жаңадан ашылған мән-жайлар болған жағдайда айтуынша немесе прокурордың қатысушы адамдардың есептілігін қарайды.

Соттың өкілеттігі тең қадағалау тәртібімен істі есту, және сот жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша істі қарайтын. Атап айтқанда, жаңадан ашылған фактілері бойынша қадағалау сағысындағы сот бірінші сағыдағы соттың емес, кез-келген өзгерістер шешім қабылдауға құқығы айырмашылығы. Қарастыру рәсіміне керісінше, жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша шешімдер үшін өндірістік қысқа уақыт берілуі мүмкін

Осылайша, жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша сот шешімдерін қайта қарау процесін тәуелсіз кезеңі, істі қарау және тиісті рұқсатсыз үшін маңызды болған уақытта жаңа мән-жайлар негізінде күші сот шешімдерінің енген заңдылығы мен негізділігін тексеруге бағытталған. Бұлардан басқа, азаматтық процесінің осы кезеңінің даралығы, сот практикасы салыстырмалы сирек болып табылатын, сот шешімінің күшін жою үшін нақты негіздер байланысты. [9, б. 205].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Власов А. А. Гражданское процессуальное право. – М., 2014. – 236 с.
2. Алиев Т. Т. Подготовка производства к разбирательству дел по пересмотру по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определенных судом, вступивших в законную силу // Современное право. – 2013. - № 11. – С. 1-10.
3. Завриев С. С. Вновь открывшиеся обстоятельства и новые доказательства в гражданском процессе // Законодательство. – 2015. - № 3. – С. 1-11.
4. Савельева Т. А. Основания для пересмотра по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определенных судом, вступивших в законную силу // Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. М. А. Визит, 2013. – 659 с.
5. Шерстюк В. М. Понятие вновь открывшегося обстоятельства и основания пересмотра. – М., 2013. – 537 с.
6. Гражданский процесс: учебник 7-е издание / Под ред. В. В Яркова. – М., 2009. - 446 с.
7. Гражданский процесс: учебник / Под ред. А. А. Власова. – М., 2015. – 456 с.
8. Зайцев И. Самоконтроль суда первой инстанции в гражданском процессе // « Журнал российского права», 2014. - № 4. –С. 1-11.
9. Гражданское процессуальное право России. / Под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юристъ, 2012. – 258 с.

Рахметов Есил Шарипбаевич

Заң факультеті, кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының доценті, з. ғ. д.

Бекенов Шыңғыс

Заң факультеті, кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының 1-курс магистранты
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ЖЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІБІН САПАЛЫ ІЛГЕРІЛЕТУДЕГІ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮСІНІК

***Резюме.** Рассматриваются ключевые понятия земельного права, определяющие правовой режим земельного участка: юридические факты возникновения земельного участка и прекращения его существования как объекта правоотношений, целевое назначение земельного участка, вещное право на землю, режим земель различных категорий, разрешенное использование земельного участка, функциональное зонирование.*

***Түйін.** Жердің кез келген категориясының құқықтық режимін анықтау, берілген жер қатынасының объектісі ретінде жерге түсінік беру, осы жерді пайдаланушылардың ортасын анықтау, олардың құқығы мен міндеттерін орнату; осы жерлерді мемлекеттік басқару тәртібін анықтау; жерді пайдаланушыларға заңмен анықталған және оларға жүктелген жауапкершілікті орындамау немесе заңды бұзу жағдайларында қолданылатын жауапкершілік нысандары мен шаралар туралы осы мақалада түсіндіріледі.*

***Summary.** We consider the key concepts of land law defining the legal regime of the land: legal facts occurrence of the land and the termination of its existence as an object of legal relations, the purpose of the land, property rights to land, land treatment of various categories, permitted use of land, zoning.*

Жердің құқықтық режимі Қазақстан Республикасының Жер Кодексінің 1 бабының 2-бөлігінде бекітілгендей, оның қай санатқа тиесілілігіне және жерді аймақтарға бөлуге сәйкес рұқсатты пайдаланылуына негізделіп айқындалады. Қазақстан Республикасының Жер кодексі У(8-бап) бөлу түсінігін жер аумағын оның нысаналы мақсаты мен пайдаланылу режимін белгілей отырып айқындау анықтамасымен байланыстырады. Осыған қоса, кодталған акт жердің және аймаққа бөлудің құқықтық тәртібінің сәйкестігін ашып көрсетпейді, тек жерді аймақтарға бөлу кезінде территорияны пайдаланудың мақсатты тәртібі жерге құқықтық қатынас субъектілері үшін міндетті екенін көрсетумен шектеледі. Теория мен тәжірибеде дәстүрлі қалыптасқан «жердің негізгі нысаналы мақсаты» терминінің «нысаналы мақсатыдан» айырмашылығы айқын емес болып қалуда. Бұл бос орынды территорияның аймаққа бөлуге сәйкес онда орналасқан ғимараттар мен құрылыстарды және участок территориясын типі және түрі бойынша, функционалды тағайындалуы бойынша, жер учаскелерін мақсатты пайдалану түрлерінің тобымен түсіндірілетін, жер учаскелерінің мақсатты тағайындалуы классификаторының заңды анықтамасы да толыққанды толықтыра алмайды.

Құқықтық режимді орнатуды тек жер категорияларымен және нақты жер учаскелерімен байланыстырған бұрынғы заңнамаға қарағанда, Жер кодексі аймаққа бөлудің мақсаты ретінде территорияны анықтау мен оны пайдалану тәртібін орнатуды мойындайды. Осыған байланысты, жердің құқықтық режиміндегі аймақтарға бөлудің рөлін

тәсілдер мен ұйымдық-құқықтық құралдарды қолдана отырып, теориялық тұрғыдан түсінудің аймақтарға бөлудің, жаңа заманғы жағдайға құқықтық тәртіпті орнату дәстүрлі құралдарының бейімделу жолдары мен тәсілдерінің, аймақтарға бөлуді енгізумен байланысты жер категориясының құқықтық тәртібінің сапалы ілгерілеуіне негізделген жер заңнамасы дамуындағы жаңа үрдістердің жердің құқықтық тәртібіне әсерінің деңгейін анықтауда үлкен мәні бар.

Жердің құқықтық режимі жарты ғасыр бойы заң әдебиетінде құқық объектісі ретінде жердің құқықтық сипатын жалпылаушы фундаменталды теориялық түсінік ретінде қарастырылып келеді, ол қазіргі кезде де өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді.

Құқықтық тәртіп, С. С. Алексеевтің айтуынша, құқықтық реттеудің қатаңдық деңгейін, белгілі шектеулер мен жеңілдіктердің бар болуын, субъектілердің белсенділік деңгейін, олардың құқықтық дербестігінің шегін көрсетеді [2, 186 б.].

Г. А. Аксененко жердің кез келген категориясының құқықтық режимін анықтау, біріншіден, берілген жер қатынасының объектісі ретінде жерге түсінік беру, екіншіден, осы жерді пайдаланушылардың ортасын анықтау, олардың құқығы мен міндеттерін орнату; үшіншіден, осы жерлерді мемлекеттік басқару тәртібін анықтау; төртіншіден, жерді пайдаланушыларға заңмен анықталған және оларға жүктелген жауапкершілікті орындамау немесе заңды бұзу жағдайларында қолданылатын жауапкершілік нысандары мен шараларын көрсетуді білдіреді. Осы белгілердің өзара және бөлінбейтін

байланысы барлық жерлердің құқықтық тәртібінің жалпы түсінігін құрайды [3, 55 б.].

Жер құқықтық нормалары қоғамдық қатынастарды реттеу мен жүзеге асыруға бағытталған; реттеу бір нәрсеге мақсатты анықтылық, тәртіп, жүйеге дұрыстық енгізумен, бағыттылық, белгілі бір әрекетті немесе қызметті дамытуға ықпал етуді білдіреді. Атап айтқанда, жер құқығы, өзге құқық салалары сияқты, қоғамда туындайтын күрделі мәселелерді реттеушісі мен шешудің әдісі болып табылады, сол мезетте күшпен, мұқтаждық (немесе мадақтау) механизмімен реттелуді қажет етеді [5].

Заң әдебиетінде жерлердің құқықтық режимінің негізгі элементтеріне және жерлердің жеке санаттарының ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінген. Құқықтық режимді конструкциялауға әкелетін жер қорын басқарудың мәселелері айқын көрінеді. Сонымен бірге, ғалымдардың бақылауынан жерлердің құқықтық режимі элементтері мен басқарудың өзара байланысы, олардың бір-біріне әсері тыс қалды, ол жерлерді аймақтарға бөлудің қазіргі заманғы мәселесін зерттеуде қиыншылықтар туғызады.

Жердің құқықтық режимінде белгіленген иелену, пайдалану және иелік ету құқығы, субъектінің меншік құқығы сәйкес келмейтін позициясы ретінде жерді қорғау талабын ескере отырып, белгілі модификацияға ұшырайды, себебі құқықтық тәртіп жерге заттық құқықтың категориялық тиесілілігіне, мақсатты тағайындалуына және қызмет етуінің табиғи заңдылықтарына байланысты түрлерінің, шектерінің пайда болуына негіз қалыптастыруды қарастырады.

Дәстүрлі түсінікте құқықтық тәртіп жер қоры мен жерлер категорияларына қатысты белгіленеді. Жерлердің категория деңгейінде, категориялар жердің жақын түсініктері болғандықтан, жерді пайдаланушылардың міндеттері мен құқықтарының барынша жалпы типтеуі мүмкін болады, ол өз кезегінде олардың негізгі мақсатты тағайындауына сәйкес жер учаскелеріне таралады. Сонымен бірге, жерлердің жеке категориясының жеке құқықтық тәртібі көрші, аралас жер учаскелерінің құқықтық тәртібінің ерекшелігін, олардың өзара ықпалын, олар үшін ортақ әлеуметтік, транспорттық инфрақұрылымды үнемі ескере бермейді, бұл өз кезегінде территория құрамындағы нақты жер учаскелерінің құқықтық тәртібінің белгісіздігіне немесе екіжақтылыққа әкеліп соқтырады.

Барынша мәселелі болып жерлерді мемлекеттік басқару объектісі ретінде жерлер категориясын жекешелендіру саналады. Жерлер категориясы деңгейіндегі жер учаскелерінің құқықтық тәртібіндегі екіжақтылық, белгісіздік, жерлерді аймақтарға бөлу институтын шеттетуге қабілетті болып келеді. Аймақтарға бөлу объектісі ретінде әлеуметтік тағайындаудың бірегейлігін сипаттайтын кеңейтілген территория бола алады. Алайда онда әр тобы ерекше аймаққа біріктірілетін жеке учаскелер бо-

луы мүмкін. Оларды табиғи және өзге де сипаттамалардың ортақтығы ғана емес, сонымен қатар ұқсас құқықтық тәртіп біріктіреді. Территорияны аймақтарға бөлу екі өзара байланысқан үдерісті көрсетеді. Олардың бірі территорияларды функционалды аймақтарға әр аймақтың шекарасын белгілей отырып бөлу болып табылады. Басқасы берілген әр аймақтың шегінде жер учаскелерінің және онда бар нәрселерге қолданылатын құқықтық тәртіпті анықтайды.

Қазіргі уақытта функционалды аймақтарға бөлумен тұрғын жерлер мен ерекше қорғалатын табиғи территориялар толық қамтылған. Сонымен бірге, сол функционалды аймақтарды қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Қала территориясын аймақтарға бөлу өмір сүруге қолайлы орта қалыптастыру үшін, территорияны табиғи және техногенді сипаттағы төтенше жағдайлардан қорғау үшін; өндіріс пен тұрғындардың шектен тыс концентрациясын болдырмау, қоршаған ортаны ластаудың алдын алу үшін; ерекше қорғалатын табиғи территорияларды пайдалану мен қорғау, оның ішінде табиғи ландшафттарды, тарихи-мәдени объектілер территориясын, сонымен қатар ауылшаруашылығы жерлері мен орман байлығын сақтауға бағытталған.

Елді мекен жерлерін аймақтарға бөлу кезінде қаладағы элементтердің барлығының тұрғындарды тартуы бойынша бірдей мәнді екенін ескеру қажет.

Кейбір элементтер жаппай қолданудың орны болып табылады: жалпы қалалық, ал үлкен қалаларда және аудан орталықтарында, ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар, маңызды әкімшілік-қоғамдық мекемелер, жоғарғы оқу орындары, теміржол және су вокзалдары, стадиондар, парктер. Үлкен транспорттық ағын тудыратын бұл объектілерді орналастыру магистралды көше желілері мен қала алаңының жалпы конфигурациясын анықтайды. Жалпықалалық орталық айналасында қала жоспары ұйымдастырылатын негізгі ядро болып табылады. Жалпықалалық орталық салынып жатқан қала территориясына қатысты барынша ортасында, тұрғындарды тартатын өзге де маңызды жерлерді орталықпен байланыстыратын негізгі магистралды көшелердің қиылысына жақын жерде орналасуы мүмкін.

Мұнда негізгі транспорттық ағымдардың қиылысу жері қала орталығының басты алаңынан тыс орналасуы қажет, бұл алаңнан транзит арқылы өтетін транспортпен қала өмірінің қалыпты жағдайын бұзуды болдырмау үшін жасалады. Қаланың жоспарлық құрылымын қалыптастыруда су кеңістіктері мен көгалдандыру массиві үлкен рөл ойнайды. Қаланың екі жағалауда орналасуы кезінде, өзен қала жоспарының негізгі композициялық өсінің бірі болады. Су қоймасының жағасында орналасқан қалалардың көбінде жалпықалалық орталық қала территориясының геометриялық ор-

тасынан су қоймасына қарай жылжиды, ал кейде оның жағасында орналасады.

Қала құрылымын қалыптастыру кезіндегі маңызды сәт оның бәрінен бұрын негізгі функционалдық аймақтар-өндірістік және селитебті аймақтардың кеңейтілуімен байланысты перспективті дамуын есепке алу болып табылады. Қаланың перспективті дамуын есепке алу берілген қала тұрғын жерлердің топтық жүйесінің құраушы бөлігі ретінде қарастырылып жатқан аудандық жоспарлау сатысында басталады. Қаланың негізгі аймақтарының дамуы көрші қалалардың дамуына кедергі келтірмейтін және солармен территориялық бірге қосылып кетпеу бағытында қарастырылады.

Қаланы кеңейту мақсатында арнайы территориялар таңдап алынады. Олардың аумағы және орналасқан жерін қаланы құраушы базаның кеңеюіне, адам басына тұрғын ауданы нормасының өсуіне болжам жасаудан, табиғи-климаттық факторларды, қаланың экономика-географиялық жағдайын, оның әкімшілік-мәдени және ғылыми білімдерін ескере отырып анықтайды. Қаланың негізгі аймақтарына арналған болашағы зор қажеттіліктердің бағыттаушы нормативтік анықтамалары бар. Олар 1 мың тұрғын есебінде анықталады. Тәжірибеде қаланың негізгі аймақтарының территориялық-кеңістіктік бірнеше сипатты сызбалары қалыптасқан: секторлық, екі өндірістік-селитебті кешенімен параллелдік және тұрғындық жерлердің топтық жүйесінде. Ескі қалаларда болашағы зор даму сызбасы көбінесе қаланың тарихи қалыптасқан құрылымымен анықталады. Жаңа қалаларда территориялық-кеңістіктік дамудың сызбасы жоғарыда аталған факторларды есепке алу негізінде қаланың негізгі жоспарын жасауда қарастырылады.

Жерді функционалды аймақтарға бөлумен барынша толық ерекше қорғалатын табиғи территориялар қамтылған. Ерекше қорғалатын табиғи территорияларды аймақтарға бөлу кезінде функционалды зоналар қорықтық, тапсырыстық тәртіппен және шектелген шаруашылық қызметпен байланысты болуы қажет.

Өнеркәсіптің, байланыстың, қорғаныстың жерлерінің құқықтық тәртібі оның дәстүрлі түсінігінде, осы жерлердің құраушы бөлігі ретінде қарастырылатын жерді пайдаланудың ерекше шарттары бар аймақтар қарастырылады. Жекелеген жағдайда, ҚР-ның Жер кодексінің 112-бабына сәйкес өнеркәсіп жерлеріне өнеркәсіп объектілерін

орналастыруға және эксплуатациялауға арналған жерлер, оның ішінде олардың санитарлық-қорғаныстық және өзге де аймақтары жатады. Сонымен қатар, жерді пайдаланудың ерекше шарттары бар аймақтар меншік иелері мен жерді пайдаланушыларыннан алынбайды деген заңда жазылған, бұл олардың құқықтық жағдайының екіжақтылығына әкеледі. Қазіргі жағдайларда жерлердің бұл категориясын да функционалды аймақтарға бөлу қажеттілігі артты, ол заң асты нормативті құқықтық актілерде көрініс табады. Жекелеген жағдайда, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жыл 17 қаңтардағы «Тәртіптік территория аймақтарын пайдалану ережелері жайлы» қаулысына сәйкес тәртіптік территория аймақтары ерекше реттеу мен қала құрылысы регламентациясының архитектуралық, қала құрылысы және құрылыс қызметінің территориялық объектісі болып табылады және ерекше тәртіп объектілері орналастырылатын (орналастырылған) арнайы аймақтарды біріктіреді, сонымен қатар, мемлекеттік нормативтерде қарастырылған өзге де ерекше реттеудің тұрғындары бар жерлерде немесе олардың шегінен тыс – ерекше тәртіп объектілерінің айналасындағы санитарлық, қорғау немесе күзету зоналары, суды қорғау аймақтары мен сызықтар.

Республикалық және өңіраралық маңызы бар тәртіптік территория-лардың арнайы аймақтарының шекараларын нақты ерекше тәртіп объектісі немесе олардың кешені үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді.

Ерекше тәртіп объектілері немесе белгілі бір тәртіптік территориялардың тағайындалуына байланысты мемлекеттік нормативтермен санитарлық, қорғау және күзету аймақтарының шекаралары, ерекше тәртіп объектілері мен өзге функционалды аймақтардың арасындағы айырылу параметрлері сонымен қатар, егер басқасы заңнамада қарастырылмаған болса, оларға деген талаптар (шектеулер, шарттар) белгіленеді.

Шешім қабылдау үдерісі ашық бола бастайды, ол қабылданатын шешімге деген жауапкершілікті арттырады, осылайша, күтілмеген нәтижелер мен бітпейтін келісімдерге нүкте қойылады. Территорияларды аймақтарға бөлу белгіленген үдерістерді сақтаумен жүзеге асырылады, жүзеге асыру барысында жер мен жылжымайтын мүлік объектілерін пайдалану тәртібін анықтау осы жер иелері және пайдаланушылармен келісім жүргізілуі қажет.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Жер кодекс 20 маусым 2003 ж. // Әділет АҚЖ
2. Алексеев С. А. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М., 1989. – 288 с.
3. Аксененок Г. А. Правовой режим земель сельскохозяйственного назначения // Сельское хозяйство и право в СССР и Италии. - М., 1977. - С. 55-63.
4. Крассов О. И. Правовой режим земель // Закон. - 2007. - С. 40-48.
5. Байдельдинов Д. Л., Бекшиева С. Д. Экологическое право Республики Казахстан. - Алматы, 2004. – 312 с.

Канатов Танат Канатович

доктор PhD, и. о. ассоциированный профессор
Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова
тел. : 8 707 429 86 04, natan82008@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ СОТРУДНИЧЕСТВА В КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ

*Инновация отличает лидера от догоняющего.
Стив Джобс*

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования правовых механизмов сотрудничества в коммерциализации технологии. В статье подробно описаны проблемы правового регулирования коммерциализации технологии, взаимодействия науки, бизнеса и государства, рассмотрен зарубежный положительный опыт регулирования коммерциализации технологии полезной для Республики Казахстан, даны рекомендации.

Түйін. Бұл мақалада жетілдіру мәселелері құқықтық ынтымақтастық тетіктерін, технологияны коммерцияландыру. Мақаласында егжей-тегжейлі құқықтық реттеу мәселелері, технологияны коммерцияландыру, өзара іс-қимыл ғылым, бизнес пен мемлекеттің қаралды шетелдік оң тәжірибені реттеу, технологияны коммерцияландыру пайдалы Қазақстан Республикасы үшін ұсыныстар берілді.

Summary. This article discusses the issues of improvement of legal mechanisms of cooperation in technology commercialization. The article describes the problems of legal regulation of commercialization of technologies, cooperation between science, business and government, considered positive foreign experience of regulation of the commercialization of technologies useful for the Republic of Kazakhstan, recommendations are given.

На сегодняшний день Республика Казахстан ставит амбициозную цель развивать у себя экономику, помноженную на знаниях т. е. инновационную экономику. Прежде чем ставить цели давайте определимся что мы имеем на данном этапе. Всем известно, что Казахстан сравнительно молодое государство, в недалеком прошлом было частью СССР, которое славилось передовой производительной мощью в мире. После приобретения независимости к сожалению мы многое утратили, это и кадры, которые покинули пределы государства в поисках лучшей жизни, это и закрытие огромного количества производств в стране, это и стремительное устаревание технологий, но и конечно же дешевый импорт товаров, услуг которые хлынули огромным потоком из зарубежных развитых стран.

Отдельно хотелось бы отметить, что Казахстан имеет огромные запасы нефти, газа, угля, золота да и практически всю таблицу Менделеева, что очень само по себе хорошо, но не есть благо для нас, так как в себе оно таит опасность превратиться в страну сырьевого придатка для развитых стран, которые развивают у себя высокотехнологическое производство.

Все эти факторы в конечном счете вело к тому, что ученые, бизнесмены, ВУЗы, научно-исследовательские институты, промышленные предприятия и само государство теряло всякий интерес к результатам творческой деятельности, к новым знаниям, технологиям, что само по себе является тупиковым путем развития.

Но не все потеряно, пока, необходимо лишь генерировать себя, свои взгляды по-новому. Ко-

нечно, привычнее жить по старому, новое всегда несет в себе опасность неведомого. Начнем с того, что в стране живет по последней переписи населения около 17 миллионов человек, каждый из нас представляет собой целый мир, каждый из нас талантлив по своему, каждый из нас ежедневно день за днем занимается определенной работой или занятием, в которую можно внести, что то новое именуемое инновацией – вот тот путь который нам надо избрать для себя. Все это в себе несет огромный потенциал – именуемый человеческим ресурсом. Не надо нам искать что-то новое, оно у нас уже есть, достаточно его воплотить в реальность.

Интеллектуальная собственность создавалась всю историю человечества, перефразируя мысль можно сказать история человечества – это история интеллектуальной собственности. В этих словах прослеживается некая неуловимая фигура скромного служащего науки – ученого, который отдает всего самого себя ради великой миссии служению человечества. К сожалению ученый в нашем современном обществе утратил своего первоначального статуса, что конечно очень существенно отразилось на нас же самих. Не буду подробно останавливаться на данном вопросе, отмечу лишь тот факт, что без ученых у нас нет настоящего, а тем более будущего. Все должно строиться вокруг них, это и создание в первую очередь условий труда, повышение на законодательном уровне статуса, возведения их в ранг высокооплачиваемых топ-менеджеров как минимум, решение всех социальных вопросов, это жилье, медицинское обслуживание, качественный отдых, предоставление возможности за счет государства повышать свою

квалификацию и все это поверьте вернется сторицей с лихвой.

В настоящее время наблюдается острый дефицит молодых кадров в науке, большинство идут в бизнес структуры, государственную службу, а ведь улучшив условия ученых, мы бы могли привлечь большое количество молодых кадров в науку, которые и являются потенциальными генераторами новых идей, имеющие все возможности во благо общества в целом и государство в отдельности привести к процветанию. Одним словом необходимо создать мотивации для работы ученых, это и размеры авторских вознаграждений, которые надо прописать в трудовых договорах, но с оговоркой, о том, что все то, что создано в стенах ВУЗа, НИИ все имущественные права принадлежат им, то есть режим служебного произведения, а также наладить систему гонораров за те или иные объекты интеллектуальной собственности.

Хотелось бы отметить, что в данной статье не идет речь только об ученых, которые изобретают новые промышленные образцы, промышленные модели, изобретения, но и об ученых, которые являются гуманитариями, они к примеру, могли бы выпускать в свет учебники, учебные пособия, методические пособия, монографии, что будет способствовать улучшению качества подготавливаемых недостающих кадров в стране.

Отдельно остановлюсь на модели «тройной спирали» (Triple Helix Model).

Данная модель основана в середине 1990-х годов Генри Ицковицем (профессором Стэндфордского университета), начиная с 2000 г. она стала внедряться в экономическую практику развитых стран как основа формирования региональных кластеров и генерирования инноваций, как модель организации национальных инновационных систем.

Модель тройной спирали предполагает наличие трех институтов - университета, бизнеса и государства, которые стремятся к сотрудничеству, и при этом, инновационная составляющая происходит из данного взаимодействия, а не по инициативе государства.

Основной тезис тройной спирали заключается в том, что в системе инновационного развития доминирующее положение начинают занимать университеты, ответственные за создание нового знания и которые выступают в качестве локомотива инновационного развития.

Лидирующая роль университета подразумевает смену его миссии. Данный процесс выражается в появлении у университетов новой функции – предпринимательства, инкубации и создания компаний. Характерной чертой университетов нового поколения является участие молодежи - студентов, докторантов, научных сотрудников, в научно-исследовательской и инновационной работе вуза.

Молодые исследователи, продолжая научную работу в своем университете, помогают в открытии новых фирм. Процесс обучения студентов является не только академическим, но и происходит передача знаний, практических навыков по осуществлению предпринимательской деятельности.

Главное отличие предпринимательского университета от обычного — это большой удельный вес исследовательского бюджета в общих доходах университета. Университет должен зарабатывать на науке, формируя критическую массу интеллектуальной собственности, т. е. патенты, знания, и разработки, что позволяет говорить о наличии предпринимательской функции.

Как результат стратегического партнерства университетов с промышленными предприятиями на базе высших учебных заведений сегодня создаются университетские технопарки. К основным задачам таких технопарков относятся коммерциализация имеющихся научных разработок, стимулирование научной деятельности преподавателей и сотрудников вуза, а также применение научного потенциала вуза для решения практических задач.

Функцию перераспределения потенциальных экономических и социальных благ от создаваемых технопарков по регионам выполняют сетевые технопарки. Благодаря сетевой структуре у технопарка увеличиваются возможности, расширяется спектр предоставляемых им услуг, улучшаются значения показателей эффективности его деятельности. Кроме того, благодаря сетевой структуре технопарк получает возможность обеспечить свое физическое присутствие в значимых для развития технопарка крупных городах.

В отличие от технопарков деятельность коворкинг-центров смещена от создания инфраструктуры в ее физическом воплощении в сторону создания коммуникаций и работы с профессиональными сообществами. Подобные центры предоставляют научно-исследовательским организациям услуги по деловому и информационному сопровождению бизнеса, создают благоприятную среду для обмена информацией между субъектами инновационной деятельности.

Наряду с традиционными типами научно-исследовательских центров формируются «гибридные» формы, которые создаются для сокращения разрыва между результатами традиционных фундаментальных исследований, проводимых в университетах, и потребностями промышленных компаний. Особый интерес представляет такая форма интеграции науки и материального производства, как «научные парки», распространенные в США и Западной Европе, и «технополисы» в Японии (научные исследования сосредоточены в передовых и пионерных отраслях и наукоемкое промышленное производство).

В Казахстане модели тройной спирали прису-

ща определенная специфика, которая заключается в том, что основной объем научных исследований фундаментального характера приходится не на университеты, как в большинстве стран мира, а на исследовательские институты. Университеты осуществляют подготовку кадров, в том числе и высшей квалификации, при достаточно слабой научной базе.

Для реализации механизма тройной спирали необходимо сформировать научно-исследовательскую инфраструктуру. И с этим могут возникнуть определенные проблемы, так как на формировании инфраструктуры вокруг университетов будут сказываться недостаток научного потенциала, а в случае создания ее при научных организациях – нехватка молодых кадров.

В этом направлении сегодня в Казахстане уже делаются некоторые шаги. В сфере интеграции образования, науки и инноваций прорывом является Назарбаев Университет, который в ближайшем будущем станет Центром образовательного и научного кластера в Центральной Азии и среди стран СНГ. На сегодняшний день в Университете функционируют Центры энергетических исследований и Наук о жизни, Международный междисциплинарный инструментальный центр.

Такие университеты как ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, КазНТУ им. К. И. Сагпаева, КазНАУ, КБТУ, КарГТУ имеют потенциал стать университетами нового поколения, которые будут сочетать в себе функции как образовательные, исследовательские так и предпринимательские. Но при этом необходимо продумать механизмы трансформации. Так, например, в Швеции процесс перехода к предпринимательским университетам начался с 1980-х гг. Во всех университетах страны была создана система практического предпринимательского образования, т. е. в качестве преподавателей были привлечены состоявшиеся предприниматели.

Еще одна проблема, которую необходимо решить – это востребованность научных результатов, их превращение в современные технологии и конкурентоспособные товары. Сегодня доля казахстанской наукоемкой продукции на мировом рынке практически равна нулю. В то время как данный показатель эффективности научно-технической и инновационной деятельности в странах Европейского союза составляет 35%, США – 25%, Японии – 11%, Сингапура – 7%, Южной Кореи – 4%, Китая – 2%. Причиной такого положения является отсутствие заинтересованности бизнеса в развитии и внедрении результатов отечественной науки в производство [1].

В связи с этим необходима ориентация научных исследований на потребности экономики, а также выработка эффективных механизмов коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности, развитие бизнеса в сфере

научно-инновационной деятельности, производства и выпуска конкурентоспособной высокотехнологичной продукции, укрепление кадрового потенциала науки.

Еще один важный институт в тройной спирали – это бизнес, представляющий собой неотъемлемый компонент инновационного процесса в современной экономике. Пока еще инновационная активность отечественных предприятий по сравнению с технологически развитыми странами все еще находится на низком уровне (по данным Агентства РК по статистике менее 5%). Количество предприятий, имеющих инновации, составляет не более 400 единиц.

Для перехода на инновационный путь развития необходимы инновационные предприниматели, которые при поддержке государства смогут обеспечить производство и распространение инноваций.

Сегодня отечественный бизнес восприимчив к инновациям по параметру привлечения нового, высокотехнологичного оборудования. Покупка зарубежного оборудования более выгодна предприятиям, обновление происходит за счет заимствования зарубежных технологий, не всегда современных. Но следует помнить, что развитие инновационной деятельности только на базе покупки зарубежного оборудования чревато сохранением технологического отставания.

Необходимо продумать механизмы взаимодействия бизнеса и науки, механизмы коммерциализации знаний, включая их трансферт в новые области применения. Например, в развитых странах общей тенденцией является достижение высокого уровня финансирования инноваций частным сектором экономики. В странах-лидерах, например в США, частный сектор обеспечивает до 75% расходов на исследования и разработки, а на долю 100 ее крупнейших международных корпораций приходится 90% этой суммы.

На современном этапе развития в Казахстане существуют и развиваются только «двойные», а не «тройные спирали» отношений. Складываются следующие виды таких видимых парных связей.

1. Государство - сырьевые отрасли промышленности. Имея высокие доходы, данные отрасли конкурируют на международных рынках.

2. Государство - остальной бизнес. Те предприятия, которые в состоянии выйти на инновационный рынок для создания импортозамещающей продукции, предъявляют спрос преимущественно на импортное оборудование.

3. Наука - бизнес. Это взаимодействие пока еще остается недостаточно развитым.

«Двойные спирали» в новых условиях рыночных отношений сохраняют устойчивые технологические «ловушки», поскольку в них заинтересованы все участники инновационного процесса.

Государство, в целом отвечающее за успешный переход к новым технологическим траекториям, не может преодолеть такие «ловушки» из-за того, что в его взаимодействии с другими участниками по-прежнему доминируют вертикальные отношения, не отвечающие современным инновационным требованиям.

Сегодня требуется проведение системных реформ, которые позволят сделать государство партнером науки и бизнеса. Это и налоговые льготы, а может и освобождение от уплаты налогов сроком до 5 лет, выплаты субсидий для поддержки инновационных предприятий, которые создаются на основе отечественной разработки, помощь в выводе на экспорт товаров произведенных в данных предприятиях, привлечение национальных компаний, предпринимателей в финансировании перспективных с их точки зрения проектов, проведение конкурсов, выдача грантов для ученых.

О стимулирующих механизмах развития инноваций. С целью стимулирования предпринимателей к участию в создании технопарков и внедрению результатов инновационных проектов в производство в статью 76 Закона «О недропользовании» внесены дополнения, обязывающие недропользователей осуществлять отчисления в размере не менее 1% от совокупного годового дохода по контрактной деятельности.

Для стимулирования процессов внедрения в производство результатов научно-технической деятельности в Налоговый кодекс внесена норма, предусматривающая право налогоплательщика на уменьшение налогооблагаемого дохода на 50 % от фактически понесенных в соответствующих налоговых периодах расходов НИОКР, в случае внедрения результата указанных работ на территории Казахстана.

Для обеспечения заинтересованности со стороны бизнеса, при реализации грантовых программ, внедрен принцип софинансирования. Например, гранты на промышленные исследования предоставляются непосредственно по заявкам со стороны бизнеса.

Также предусмотрен механизм софинансирования созданных отраслевых конструкторских бюро с последующим возмещением затрат через роялти.

В рамках разработки законопроекта по вопросам стимулирования инновационной деятельности планируется внесение изменений и дополнений в законодательные акты в части выработки механизмов финансирования целевых технологических программ.

Целевая технологическая программа – это новый инструмент, который по большому счету предполагает подробный план развития той или иной критической технологии, включая вопросы подготовки инфраструктуры, кадров, проведения

необходимых научных исследований.

Как показывает мировая практика, наиболее эффективным для бизнеса механизмом софинансирования аналогичных целевых технологических программ является грантовая форма.

Однако по действующему законодательству финансирование инновационных грантов имеет ограничение до 150 млн. тенге. Этого крайне недостаточно для реализации ЦТП, как крупных инновационных проектов.

Кроме того, имеющийся механизм гарантированного заказа, указанный в Законе «О гос. поддержке индустриально-инновационной деятельности» на практике не работоспособен.

В этой связи, для государственных органов, недропользователей, национальных холдингов и компаний будет законодательно закреплена возможность заключения долгосрочных договоров на поставку изделий, внедряемых на основании технологических меморандумов, еще на этапе освоения их производства.

Работа в этом направлении ведется, и она дает определенные результаты. Так, доля инновационных компаний только в 2012 году увеличилась до 7,6%.

Отдельно необходимо остановиться на коммерциализации технологий.

Коммерциализация технологий представляет собой процесс превращения идеи в готовый коммерческий продукт при тесном взаимодействии ученых и специалистов в области коммерциализации с производителями и инвесторами.

В технологически развитых странах (США, Германия, Израиль, Япония) создана система успешной коммерциализации научных разработок, которая развивается благодаря государственной политике в области инновационной деятельности. Налоговая и таможенная система, законодательное обеспечение добросовестной конкуренции, охраны и защиты прав на интеллектуальную собственность создают у всех участников инновационного процесса – ученых и разработчиков, производителей и инвесторов – высокие мотивации в быстром использовании результатов научных исследований и разработок или, как сейчас говорят, введении интеллектуальной собственности в экономический оборот.

Казахстанская наука обладает возможностями для решения многих существующих технологических проблем. Однако разрыв между наукой и производством до сих пор не преодолен. Причин этому много. Серьезным фактором, затрудняющим коммерциализацию инноваций, является то, что научные разработки, как правило, завершаются испытаниями в лабораторных условиях и не включают разработку конструкторской документации, технико-экономического обоснования, бизнес-плана, создание опытного образца и др.

Решение этой проблемы заключается в необходимости организации сертифицированных конструкторских бюро при крупных НИИ и опытно-экспериментальных площадок.

Еще одной причиной, осложняющей процесс коммерциализации, является практически полное отсутствие законодательно-правовых норм, регламентирующих передачу интеллектуальной собственности производству. В частности, они должны описывать порядок и условия передачи инновационной разработки, созданной за счет бюджетных средств, частным предприятиям.

В законах РК «О Науке» и «О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности» впервые введено понятие «коммерциализация технологий», а также изложены основные, но все-таки опять недостаточные, нормативные правовые механизмы коммерциализации.

По сложности коммерциализации научных разработок отрасли можно условно разделить на:

- отрасли, имеющие предпосылки для коммерциализации (информационные технологии, электронная промышленность, медицина, товары народного потребления, пищевая промышленность);
- отрасли, где коммерциализация научных разработок является крайне сложной задачей (металлургия, химическая промышленность, нефтегазовая промышленность).

Появление системы коммерциализации технологий в Казахстане позволит прямо или косвенно решить задачи социально-экономического характера такие, как повышение конкурентоспособности экономики и создание новых рабочих мест. В развитие инновационной экономики свой вклад должны внести казахстанские ученые, особенно это важно в тех областях науки и техники, где они занимают ведущие позиции в мире [2].

Рассмотрим в качестве примера систему коммерциализации научных разработок ученых высшей школы Соединенных Штатов Америки.

Технология передачи инноваций от университетов к промышленности является важной частью национальной дискуссии об американской экономической конкурентоспособности.

Конгресс США в 1980 году принял закон Бая-Доула, чтобы ускорить коммерциализацию университетских исследований, проводившихся на средства из федерального бюджета, тех исследований, которые привели к изобретению многообещающих новых технологий. Закон Бая-Доула имел практический эффект, потому что стандартизировал правила патентования для университетов и малого бизнеса, тем самым снял противоречивые законодательные трактования прошлых лет.

Федеральное правительство дало университетам возможность коммерциализировать нововведения самостоятельно. Когда процесс передачи технологий стал более понятен и стандартизиро-

ван, даже те университеты, которые ранее не были задействованы в трансфере технологий, начали изменять свою тактику. До того момента университеты считали передачу технологии политически и экономически опасным процессом, в большинстве случаев не соответствующим их основным задачам.

Однако закон Бая-Доула не дал университетам никакого выбора, кроме участия в передаче изобретений на рынок. Трансфер технологий стал основной миссией университетских исследовательских центров, а общественная поддержка университетам начала уменьшаться. Университеты начали рассматривать передачу технологий как новый потенциальный источник дохода. Действительно, в некоторых университетских городках коммерциализация начала считаться почти основной университетской деятельностью. При университетах были организованы Офисы передачи технологии ОПТ (Technology Transfer Offices - TTOs), которые отвечали за трансфер технологий из исследовательских лабораторий к коммерческим компаниям, в производство и на потребительский рынок.

Офисы передачи технологии предполагались как структурные элементы, призванные облегчить путь изобретений на рынок, однако вместо этого стали «привратниками», которые во многих случаях ограничили поток изобретений и разделили университеты, предпринимателей и промышленные предприятия. Вместо того, чтобы осуществлять общие стратегии коммерциализации и развивать научно-исследовательскую работу, многие университеты сосредоточились на создании одного центрального Офиса передачи технологий - ОПТ. Нередко эти офисы ошибочно считались защитниками университетской интеллектуальной собственности или источниками получения дохода, а не передаточным звеном в механизме, который позволял системе процветать.

Таким образом, в то время, как многие университетские Офисы передачи технологий выполняли одну из своих задач - направляя изобретения в производство, принося доход университету, более широкая и более фундаментальная цель закона Бая-Доула оставалась недостигнутой - максимизировать потенциал университетских изобретений, чтобы привести к коммерциализации новых продуктов и изобретений. Закон Бая-Доула не включал в себя детальную стратегию, методы или инструментарий, которые помогли бы университетам адаптировать новый подход без риска утраты университетами миссии научно – образовательных центров, а не становиться предприятиями исключительно для зарабатывания денег.

Технологии, которые имеют потенциал лишь в долгосрочной перспективе, или изобретения, который могли бы быть полезны для общества в целом, но не способны привлечь финансовые

средства в короткие сроки, просто скапливались в шкафу в ожидании своей очереди или полностью игнорировались.

Главный механизм, принятый большинством ОПТ - лицензирование за наличные деньги (72%), лицензирование за долю акций и спонсирование исследований (17% и 11%), соответственно.

Измерение университетского успеха в распространении инноваций исключительно основываясь на патентах и лицензиях маскируют важность других способов распространения новых технологий, с помощью которых университеты переносят новые технологии на рынок, например, посредством незапатентованных инноваций, организаций фирм на базе факультетов, предоставлением консультационных услуг промышленным компаниями и крупным корпорациям.

Университетская коммерческая деятельность в США подчиняется распространенному правилу 80/20. Это правило гласит, что менее чем 20% сотрудников университетов были вовлечены в процесс оформления патента. Прослеживается тенденция к увеличению случаев, когда университет оформляет на себя право собственности на изобретение. Это отражается в увеличении числа выданных патентов, увеличении финансирования исследовательской деятельности и появлении самостоятельных фирм на базе университетов, так называемых spin-offs, названные фирмы определяются как фирмы, основанные по договорному соглашению, получившие лицензии на интеллектуальную собственность, которую изобрел университет. Некоторые подобные фирмы существуют как бизнес-инкубаторы при университетах, но это не всегда так. Эти маленькие технологичные фирмы используют те возможности, которые крупные и состоявшиеся компании избегают или игнорируют. По данным ОПТ, из тех изобретений, которые получили лицензии за предыдущие пять лет, 45% были в стадии концепции, 37% были опытными образцами в лаборатории, 15% были технологиями, готовыми к производству, и только 12% были изобретениями, готовыми попасть на рынок. Другой обзор 62 университетов показал, что новые и маленькие компании имеют тенденцию лицензировать технологии на ранних стадиях, которые передают затем крупным фирмам. В то время, как фирмы с венчурным капиталом начали интересоваться открытиями на более поздних стадиях разработки, становится более важной роль университетов в поддержке и развитии начинающих проектов.

Инновационные инкубаторы служат целям коммерциализации научных разработок вузов и созданию на их базе новых продуктов и технологий. Клиентами соответственно, становятся малые предприятия, работающие в области высоких технологий или занимающиеся коммерче-

ским внедрением иных изобретений. Совместная деятельность позволяет фирмам, используя научно-технический потенциал университета, его научные кадры и материальную базу, овладевать технологиями создания новшеств, получать опыт предпринимательской деятельности, ускорять внедрение новых технологий, повышать конкурентоспособность выпускаемых изделий, снижать затраты на проведение научных исследований. Появляются возможности повышения профессионального уровня служащих фирм, проведения научной и технологической экспертизы в вузе, получения консультаций, доступа к культурным и гуманитарным ценностям вуза. Местное население и органы власти получают дополнительные рабочие места, экологически чистые технологии и производства, повышается престиж региона, привлекается дополнительный капитал, совершенствуется социальная инфраструктура, стимулируется развитие в регионе образования и науки, разнообразных дополнительных и сопутствующих услуг.

Несмотря на то, что существует не столь много подобных мелких технологичных фирм, они служат механизмом, заполняющим промежуток от совершения открытия до выведения новых разработок на рынок.

В США в 1980-2000 годах было создано только 3376 академических spin-off фирм. Исследование показало, что 8% из созданных фирм отсоединяются от технологической группы университета и впоследствии преобразуются в открытые акционерные общества. Несмотря на внушительность этих цифр, они занижены, потому что не включают в себя начинающие компании, созданные профессорско-преподавательским составом на основе представленных бизнес-планов, а также компании, созданные выпускниками университетов, деятельность которых основана на результатах университетских исследований.

Еще один важный показатель работы механизма передачи технологий -- время между совершением открытия и коммерциализацией. Ускорение темпа коммерциализации обеспечивает больше выгоды обеим сторонам. Университет может скорее вернуться к научно-исследовательской деятельности, а коммерческий агент получить больше времени для испытаний и вывода продукта на рынок. В рассмотрении времени коммерциализации запатентованных изобретений в 91 университете США, выяснилось, что скорость оказала положительное влияние на лицензирование и запуск продукта на рынок. Однако даже в этом исследовании средняя скорость коммерциализации – от открытия до лицензирования – была около четырех лет. Следовательно, должен быть лучший способ коммерциализировать университетские изобретения. Политика коммерциализации может и должна быть структурирована, чтобы общество могло по-

лучать как можно большее количество инновационных продуктов.

Предположительно, офисы передачи технологий должны быть реорганизованы таким способом, чтобы снизить значительные транзакционные издержки, связанные с более быстрым выводом научных открытий на рынок. Эти затраты включают расходы, связанные с идентификацией, защитой, модификацией инноваций и расходы на их продвижение, административные расходы и альтернативные издержки. Чтобы уменьшать эти затраты, предложено, что ОПТ принимают модель, которая поощряет университеты разъединять их функции, разделяя функции передачи технологий и их внедрения, усиливая нагрузку внешних организаций и других партнеров в процессе коммерциализации нововведения.

В Соединенных Штатах ведутся споры, касательно смены цели коммерциализации технологий и изменения «модели» процесса коммерциализации. Например, предлагается уйти от «модели лицензирования», которая стремится максимизировать доход от лицензирования; и перейти к «модели объема», которая придаст значение количеству университетских открытий и скорости, с которой они выводятся на рынок.

Фактически, есть множество моделей объема, но все они имеют ряд сходных черт, они:

1. Поощряют факт выведения нововведения на рынок в независимости от степени его коммерческой выгоды, а в зависимости от степени социально – экономической эффективности;

2. Рассматривают сотрудников научно-исследовательских центров, как ключевых агентов в процессах разработки изобретений и их коммерциализации;

3. Поддерживают стандартизацию во взаимодействиях университетов с промышленными предприятиями.

Ниже приводятся четыре вариации «модели объема», их преимущества и недостатки.

Свободное агентство. Первая «модель объема» - «свободный агент» – термин, заимствованный у спортивного мира. При таком подходе сотрудники университета имеют право выбрать третье лицо, чтобы оговорить рамочные условия лицензирования и обсудить задачи предпринимательской деятельности, при условии, что часть прибыли остается в университете. Так, офис передачи технологий может быть в качестве этой третьей стороной, предлагающей свои услуги, но другие организации или лица могут конкурировать с ним на предмет предоставления своих услуг, при наличии определенного опыта. Исследовательский фонд выпускников Висконсина – ИФВВ (Wisconsin Alumni Research Foundation — WARF) - образец такой модели. ИФВВ не зависит от университета, и сотрудники исследовательского фонда ничем

не обязаны университету, за исключением случаев федерального финансирования. Свободное агентство составляет конкуренцию университетскому офису передачи технологий, давая академическим исследователям свободу выбрать самый оптимальный способ коммерциализации открытия. Эта модель больше всего подходит тем изобретателям, у которых богатый коммерческий опыт и широкие социальные связи, позволяющие осуществить коммерциализацию.

Однако недостаток свободного агентства, состоит в том, что университетские преподаватели часто испытывают недостаток в ресурсах, чтобы заплатить за получение патента, функцию, которую обычно выполняют офисы передачи технологий. Проблема может быть решена посредством соглашения о распределении прибыли между исследователями, их адвокатами и третьей стороной. Преподаватели могут предоставить лицензию на их изобретения третьим лицам, которые, на основе взаимовыгодного соглашения понесут затраты, связанные с получением патента. Модель «свободного агента» требует большей детализации для определения совместимости ее постулатов с существующим законодательством.

Региональные союзы. Вторая возможная модель предлагает действовать через региональные союзы при условии, что эти союзы работают на увеличение объема открытий, а не на увеличение прибыли от лицензирования. При этом подходе многие университеты формируют консорциумы, которые развивают механизмы коммерциализации. Экономия за счет роста производства позволяет снизить затраты на коммерциализацию в целом, и университеты могут разделять и структурировать эти затраты. Названная модель может стать особенно привлекательной для малых исследовательских институтов, которые, возможно, не имеют объема, чтобы держать высокопрофессиональный штат специалистов по лицензированию и выполнять работы по коммерциализации независимо. Исследовательский фонд выпускников Висконсина – ИФВВ, с помощью своего филиала «Фонд Технологий WiSys», экспериментирует с использованием регионального подхода к передаче технологии и имеет положительные результаты. Этот тип модели является эффективным, когда поддерживается штатом опытных сотрудников, а университет обладает значительными научными ресурсами.

Есть две основные проблемы с практическим опытом тиражирования данной модели. Во-первых, региональный ОПТ с недостаточными ресурсами может стремиться увеличить до максимума доход от лицензирования для консорциума в целом, а не количества возможностей коммерциализации и их скорости, с которой инновации попадут на рынок. Во-вторых, региональные модели могут

столкнуться с проблемой координации действий или спорами о правах на изобретение, если работа проводилась силами нескольких университетов.

Подход, основанный на Интернете, использует интернет, чтобы облегчить коммерциализацию. Посредством интернета ищут тех, кто имеет идеи и тех, кто хочет их воплощать. Пример подхода на основе интернета -- www.ibridgenetwork.com, проект начатый в январе 2007, управляемый Kauffman Innovation Network, Inc. и финансируемый Фондом Кауфман. Университеты, присоединяющиеся к iBridgeSM сети, имеют возможность публиковать информацию об их открытиях и инновациях прямо на сайте. Это дает альтернативный доступ к исследовательским материалам, инструментам, не эксклюзивным технологиям лицензирования. Все это призвано ускорить университетские процессы инноваций и снизить операционные затраты. Успех этого проекта пока еще не совсем однозначен, но количество посещений этого сайта подтверждает высокий интерес к данному подходу.

Лояльность сотрудников – это, возможно, самая радикальная модель. Университет отказывается от прав на интеллектуальную собственность, ожидая, что лояльные сотрудники научно-исследовательских центров пожертвуют деньги университету, когда их открытия и инновации начнут приносить плоды. Хотя отказ от прав собственности может показаться уж слишком радикальным решением, тем не менее, эта стратегия предлагает сильный стимул для внешних агентов коммерциализации. Поскольку США имеют значимую тра-

дицию филантропии, указанная модель позволяет университетской администрации сосредоточиться на основных задачах университета – образовании и научных исследованиях. Дополнительные доходы придут в университет через добродетельный цикл пожертвований.

Есть истории успешных сотрудников университетов, жертвующих часть своей прибыли университету. Ян Т. Вилсек (Jan T. Vilcek), например, передал 105 млн долл. Школе медицины университета Нью-Йорка в 2005 году, заработанных от Remicade®, препарата, изобретенного доктором Вилсеком и его коллегой, работающим в отделении микробиологии. Другие примеры включают Джорджа Хатсопуоса (George Hatsopoulos) и Массачусетский технологический институт в 2005 году или Джима Кларка (Jim Clark) из Стэнфордского Университета в 1999 году.

Очевидный недостаток этой модели – риск. Всегда есть вероятность, что успешные академические предприниматели не будут добровольно делиться прибылью с сотрудниками. Тем не менее, возможно, некоторым университетам стоит пойти на этот риск. Когда финансово успешные профессора дают деньги университетам, они подают положительный пример своим коллегам. Кроме того, модель лояльности исключает торговлю, связанную с правом интеллектуальной собственности, и поэтому, теоретически предусматривает более быструю коммерциализацию изобретений, чем другие рассмотренные модели [3].

Список использованной литературы:

1. Омурзаков Т. К. *Тройная спираль: сближая науку, производство и государство: проблемы и пути решения. Газета Метрополис. 2013г. с. 1.*
2. Абишева З. С. *Проблемы коммерциализации научных разработок. Газета «Деловая неделя». № 36 (1061). 2013г.*
3. Погребова Е. С., Платонова Е. Е. *Зарубежный опыт коммерциализации научно – исследовательских разработок высшей школы.*

Лукин Игорь Владимирович

Докторант PhD КазНУ им. аль-Фараби,
Юрист международной юридической компании «Dentons»
+77077148886, igorlkn7@gmail.com

МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ-КОНТРОЛЯ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА

Резюме. Настоящая статья посвящена одному из центральных вопросов корпоративного управления Казахстана – модели управления-контроля акционерного общества. В статье приводится описание основных признаков двух общепринятых моделей управления-контроля: одноуровневой и двухуровневой, выявляется основной критерий, который служит основанием для деления в используемой классификации, и предпринимается попытка определения места места казахстанской модели управления-контроля в традиционной типологии моделей управления-контроля.

Түйін. Мақала Қазақстандағы корпоративтік менеджменттің негізгі мәселелеріне жататын акционерлік қоғамның басқару және бақылау моделіне арналған. Зерттеуде аталған модельдің негізгі екі түрінің сипаттамалары, яғни бірдеңгейлі және қосдеңгейлі модельдердің негізгі сипаттамалары келтірілген, оларды класстарға жіктеуінің негізгі критерийлері анықталған. Қалыптасқан дәстүрлі басқару және бақылау моделінің типологиясындағы қазақстандық модельдің орнын анықтау жұмыстары жүргізілген.

Summary. This article is devoted to one of the central issue of the corporate governance framework of Kazakhstan – board model of a joint stock company. In this article the author provides for a main features of two conventional board models: one-tier board and two-tier board, identifies the basic criteria of the division in used classification and tries to find the place of Kazakhstan board structure in the conventional typology of the board structures.

В термин «модель управления-контроля» мы вкладываем значение, прямо соответствующее значению терминов «board structure» или «board model», широко используемых в англоязычной научной литературе, посвящённой корпоративному управлению.

Под моделью управления-контроля мы понимаем способ распределения функций управления и контроля среди органов компании. Как мы покажем далее, в современной теории корпоративного управления обычно выделяют две модели управления-контроля, основанных на разных способах распределения функций управления и контроля. Первый способ заключается в разделении функций управления и контроля и отнесении их к компетенции двух самостоятельных органов компании, что образует двухуровневую модель управления-контроля. Второй способ состоит в отнесении обеих функций к компетенции одного органа, что образует одноуровневую модель управления-контроля.

Целью настоящей статьи является сравнение модели управления-контроля, установленной в законодательстве Казахстана, с двумя типическими моделями: одноуровневой и двухуровневой, и определение места казахстанской модели управления-контроля в традиционной типологии моделей управления-контроля.

Для этого мы опишем главные особенности двух моделей, классифицируемых в теории корпоративного управления, выявим основной критерий, который служит основанием для деления в используемой классификации, и попытаемся отнести казахстанскую модель управления-контроля к одной из двух типических моделей.

Традиционная типология

Научная литература, как правило, выделяет две основных модели: двухуровневую и одноуровневую [1].

Двухуровневая модель

Мы рассмотрим двухуровневую модель на примере Германии и Нидерландов – стран с традиционно развитым регулированием двухуровневой модели.

Основными источниками, регулирующими двухуровневую модель в Германии, являются Закон об акционерных обществах Германии [2] и Кодекс корпоративного управления Германии [3], а в Нидерландах – Гражданский кодекс Нидерландов [4] и Кодекс корпоративного управления Нидерландов [5]. Согласно ст. 1 Закона об акционерных обществах Германии, его нормы применимы ко всем без исключения акционерным обществам. Нормы Кодекса корпоративного управления Германии, как указано в предисловии к нему, распространяют свое действие только на листинговые компании. Обязательные требования Гражданского кодекса Нидерландов (в отношении двухуровневой модели), в соответствии со ст. 2:154 кодекса, применяются к особому типу компаний – большой открытой корпорации (large open corporation). Нормы Кодекса корпоративного управления Нидерландов, в соответствии с п. 2 Предисловия к нему, распространяются на все листинговые компании, а также нелистинговые компании, балансовая стоимость которых превышает 500, 000, 000 Евро.

Двухуровневая модель управления характеризуется обязательным наличием двух органов: наблюдательного совета (supervisory board) и органа управления - правления (management board) в Германии и совета директоров (board of directors) в Нидерландах. В научной литературе отмечается, что центральной особенностью внутреннего корпоративного управления немецких акционерных обществ является организационное и персональное разделение функций управления и контроля [6]. Эта же особенность присуща и большим открытым

корпорациям Нидерландов. Разделение функций управления и контроля выражается, во-первых, в том, что законодательство достаточно четко определяет компетенцию наблюдательного совета и правления/совета директоров, наделяя первый контрольными полномочиями, а второй – полномочиями по управлению компанией (организационное разделение). Во-вторых, устанавливается запрет на совмещение позиций в наблюдательном совете и правлении/совете директоров (персональное разделение). Ст. 105 Закона об акционерных обществах Германии устанавливает правило, согласно которому, член наблюдательного совета не может одновременно быть членом правления. Законодательство Нидерландов устанавливает более строгий запрет на совмещение должностей: ст. 2:160 Гражданского кодекса Нидерландов закрепляет, что членами наблюдательного совета компании не могут быть: (i) работники компании (включая членов правления), (ii) работники компании, зависимой от рассматриваемой компании и (iii) директора и работники профсоюзов, которые регулярно участвуют в определении условия труда лиц, указанных в пунктах (i) и (ii) выше.

Наблюдательный совет, как указано выше, является органом контроля. Его основными функциями являются: назначение членов правления/совета директоров, прекращение их полномочий и надзор за деятельностью правления/совета директоров [7]. Например, ст. 111 Закона об акционерных обществах Германии закрепляет, что наблюдательный совет обязан контролировать менеджмент компании. Согласно ст. 2:140 Гражданского кодекса Нидерландов, наблюдательный совет ответственен за осуществление контроля над менеджментом, политикой, проводимой советом директоров, и общим курсом развития корпорации и ее аффилированных компаний.

Следует отметить, что, хотя надзор за правлением - основная функция наблюдательного совета, она не является единственной. Как отмечено выше, наблюдательный совет обладает такими важными организационными функциями как назначение членов правления и прекращение их полномочий. При этом данные полномочия тесно связаны с основной контрольной функцией наблюдательного совета и обеспечивают ее последовательность и эффективность: объект контроля обязан своим назначением контролеру и несет риск досрочного прекращения своих полномочий в случае его неудовлетворенности. Кроме этого, ст. 111. 4 Закона об акционерных обществах Германии предусматривает возможность того, что устав компании или наблюдательный совет имеют право установить, что определенные типы сделок могут быть совершены только с согласия наблюдательного совета. Ст. 2:164 Гражданского кодекса Нидерландов устанавливает конкретный перечень вопросов, по которым совет директоров обязан получить одобрение наблюдательного сове-

та. Такая функция наблюдательного совета, хотя и несет в себе некий управленческий элемент, но все же относится к сфере контроля над правлением/советом директоров.

Правление/совет директоров осуществляет управление компанией, включая стратегическое управление (governance) и операционный менеджмент (day-to-day management). Так, ст. 76 Закона об акционерных обществах Германии гласит, что правление несет прямую ответственность за управление компанией. Ст. 4. 1 Кодекса корпоративного управления Германии содержит более широкую формулировку, согласно которой, правление несет ответственность за независимое управление компанией в ее интересах с учетом интересов ее акционеров, работников и прочих заинтересованных сторон (stakeholders) в целях устойчивого создания стоимости (sustainable creation of value), развивает стратегию компании, обеспечивает соблюдение применимых норм законодательства и внутренних документов компании, формирует надлежащую систему управления рисками и т. д. Ст. 2:129. 1 Гражданского кодекса Нидерландов закрепляет, что совет директоров отвечает за стратегическое управление и операционный менеджмент (governance and management) в компании. Согласно ст. II. 1 Кодекса корпоративного управления Нидерландов, совет директоров управляет компанией, что, в частности, означает, что он несет ответственность за достижение целей компании, ее стратегию, управление сопутствующими рисками, улучшение результатов и т. д.

Одноуровневая модель

Мы рассмотрим одноуровневую модель управления на примере Объединенного Королевства и США, как лидеров среди стран, использующих одноуровневую модель управления. Несмотря на то, что модель управления в этих странах является схожей, способы регулирования данной модели (как и корпоративного управления в целом) в Объединенном Королевстве и США принципиально отличаются.

Главным регулятором корпоративного управления в Объединенном Королевстве является Кодекс корпоративного управления Объединенного Королевства (т. н. «soft law») [8]. Действие кодекса распространяется только на листинговые компании и основано на принципе «соблюдай или объясняй» («comply or explain»). Законодательство же Объединенного Королевства практически не содержит норм, регулирующих модель управление-контроля [9].

Противоположная ситуация наблюдается в США: отсутствует какой-либо аналог кодекса наилучшей практики корпоративного управления, но федеральное законодательство, листинговые правила и заключения судов штата Делавэр (т. н. «hard law») вынуждают крупные компании внедрять в свою деятельность большинство элементов наи-

лучшей практики, рекомендованных кодексами корпоративного управления Европы [10]. Как и в Объединенном Королевстве объектом особого регулирования в США являются советы директоров листинговых компаний.

Главная особенностью одноуровневой модели состоит в том, что один орган - совет директоров - обладает правом самостоятельно управлять компанией и контролировать такое управление [11]. Секция А Кодекса корпоративного управления Объединенного Королевства гласит, что каждая компания должна возглавляться эффективным советом директоров, который несет коллективную ответственность за долгосрочное успешное развитие компании. Ст. 8. 01 Модельного закона о корпорациях США [12] гласит, что все корпоративные полномочия должны реализовываться советом директоров самостоятельно или под его надзором, а управление корпорацией должно осуществляться советом директоров самостоятельно или под его руководством. Из данных положений следует, что совет директоров компаний Объединенного Королевства и США изначально обладает всей полнотой полномочий по управлению и контролю. Функции управления и контроля не разделяются. Необходимо отметить, что последнее утверждение означает лишь то, что совмещение функций управления и контроля в одном совете директоров одноуровневой модели возможно в принципе, т. е. не запрещено законодательно. Однако на практике многие крупные компании Объединенного Королевства и США все-таки разделяют две эти функции, сохраняя за советом директоров контроль и делегируя полномочия по управлению менеджерам, позволяя говорить о том, что во многих крупных компаниях Объединенного Королевства и США возникает де-факто двухуровневая модель [13].

Мы рассмотрели две основные модели управления-контроля. Как видно из вышесказанного, главным основанием для деления в используемой классификации служит признак разделения функций управления и контроля. В двухуровневой модели данный признак проявляет себя в обязательном существовании двух органов, наблюдательном совете и правлении/совете директоров, и строгом запрете на совмещение должностей в них. В одноуровневой модели функции управления и контроля в принципе могут не разделяться и осуществляться одним советом директоров.

Казахстанская модель управления

Казахстанская модель управления характеризуется наличием двух органов. В соответствии со ст. 33 Закона об акционерных обществах Казахстана в каждом акционерном обществе должен быть создан совет директоров и исполнительный орган (единоличный или коллегиальный).

Совет директоров формируется общим собранием акционеров (ст. 36 Закона об АО) и обязан, в свою очередь, образовать исполнительный орган

акционерного общества (ст. 53 Закона об АО).

Совет директоров должен состоять как минимум из трех директоров и не может включать в свой состав членов исполнительного органа, за исключением первого руководителя, который однако не может одновременно быть председателем совета директоров. Таким образом, Закон об АО устанавливает запрет на совмещение позиций председателя совета директоров и первого руководителя акционерного общества.

Ст. 54 Закона об АО устанавливает исключительную компетенцию совета директоров и определяет его функцию как общее руководство деятельностью акционерного общества. Исключительная компетенция совета директоров охватывает широкие управленческие полномочия. В круг этих полномочий входит, например, принятие решений по таким стратегическим вопросам деятельности акционерного общества, как определение основных направлений развития акционерного общества и его стратегии или принятие решения о размещении объявленных акций. При этом функция контроля совета директоров над исполнительным органом сведена к минимуму. Среди контрольных полномочий совета директоров Закон об АО предусматривает только предварительное утверждение финансовой отчетности и принятие решений по вопросам заключения крупных сделок и сделок с заинтересованностью. Такие важные контрольные полномочия, как право совета директоров требовать от исполнительного органа отчеты (как финансового, так и нефинансового характера), право в любое время проверять деятельность исполнительного органа, право обжаловать решения исполнительного органа, право инициировать судебное разбирательство в отношении членов исполнительного органа и др., упускаются в Законе об АО. Кроме этого, в Законе об АО отсутствует механизм привлечения членов совета директоров к имущественной ответственности за убытки, понесенные акционерным обществом в результате того, что совет директоров не осуществлял надлежащий контроль за деятельностью исполнительного органа.

Как упоминалось выше, Закон об АО требует, чтобы в каждом акционерном обществе был создан исполнительный орган. В соответствии со ст. 59 Закона об АО функция исполнительного органа заключается в руководстве текущей деятельностью акционерного общества, т. е. исполнительный орган ответственен за операционный менеджмент.

Одноуровневая или Двухуровневая модель?

К какой же из двух описанных моделей относится модель, установленная в Законе об АО?

Казахстанская модель не является одноуровневой. Это в первую очередь связано с тем, что в акционерном обществе предписано создание двух органов. Во-вторых, запрет на совмещение должностей в совете директоров и исполнительном органе, установленный для всех членов исполнительного

органа, кроме первого руководителя, а также запрет на совмещение позиций председателя совета директоров и исполнительного органа, чужды для одноуровневой модели. Например, законодательство Объединенного Королевства и США не содержит подобных ограничений.

К двухуровневой казахстанская модель также не может быть отнесена. Несмотря на формальное существование двух уровней, отсутствует разделение контроля и управления, что выше определено нами как основание для деления в рассматриваемой классификации. Как мы отметили выше, и совет директоров, и исполнительный орган по Закону об АО – это органы управления, который могут самостоятельно инициировать рассмотрение определенных вопросов и самостоятельно принимать корпоративные решения в пределах установленной компетенции. Закон об АО разделяет функции стратегического управления и операционного менеджмента, но не функции управления и контроля. При этом контрольная функция совета директоров сводится в Законе об АО к минимуму. Еще более важное отличие казахстанской модели от двухуровневой заключается в возможности вхождения первого руководителя в состав совета директоров и его комитетов.

Таким образом, казахстанская модель не может быть однозначно отнесена ни к одноуровневой модели, ни к двухуровневой.

Заключение

Тема модели управления-контроля казахстанских акционерных обществ не нова для Казахстана и разрабатывалась отечественными и зарубежными учеными. В частности, предлагалось место казах-

станской модели в общепринятой типологии. Например, Н. Г. Сарсенов относит казахстанскую модель управления к «двухзвенному» типу, понимая под ним двухуровневую модель [14]. Такая позиция представляется нам ошибочной и проистекающей из того, что за внешним формальным признаком наличия двух уровней (совет директоров – исполнительный орган), не было замечено отсутствие критерия, который служит основанием для деления в используемой классификации – разделение функций управления и контроля. Более верной является точка зрения Ф. С. Карагусова и Л. Чантурия, которые отмечают, что казахстанская структура управления больше склоняется к одноуровневому типу [15]. Прежде всего, это связано с тем, что совет директоров по Закону об АО может совмещать функции управления и контроля, что также является главной чертой одноуровневой модели. Кроме этого, нормы Закона об АО о независимых директорах, комитетах совета директоров и разделении позиций председателя совета директоров и первого руководителя – механизмы, свойственные в первую очередь одноуровневой модели – а также само наименование «совет директоров», явно указывают на то, что целью законодателя была имплементация одноуровневой модели в законодательство Казахстана. Однако перенос был выполнен непоследовательно, предположительно, из-за непонимания природы одноуровневой модели и ее отличий от двухуровневой модели. В результате в Казахстане возникла некая гибридная модель управления, характеризующаяся целым рядом недостатков, часть из которых была описана в настоящей статье.

Используемая литература

1. Карагусов, Ф. Основы корпоративного права и корпоративное законодательство Республики Казахстан [Текст] / Фархад Карагусов. – 2-ое издание, доп. – Алматы : Издательство «Баспау», 2011. – С. 216. Kraakman, R. [et. al.]. *The Anatomy of Corporate Law [Text] / Reinier Kraakman [et. al.]. – Second edition. – Oxford : Oxford University Press, 2009. – P. 56.*
2. Английская версия доступна на <<http://www.nortonrosefulbright.com/files/german-stock-corporation-act-2010-english-translation-pdf-59656.pdf>>.
3. Английская версия доступна на <<http://www.dcgk.de/>>.
4. Английская версия доступна на <<http://www.dutchcivillaw.com/>>.
5. Английская версия доступна на <<http://www.dutchcivillaw.com/>>.
6. Kopt, K. [et. al.]. *Board Models in Europe - Recent Developments of Internal Corporate Governance Structures in Germany, the United Kingdom, France, and Italy [electronic resource] / Klaus J. Kopt, Patrick C. Leyens. – P. 5. – Режим доступа: <http://papers.ssrn.com>.*
7. Kopt, K. [et. al.]. *Ibid. – P. 5.*
8. Английская версия доступна на <<http://www.legislation.gov.uk/>>.
9. Charkham, J. *Ibid. – P. 314.*
10. Kraakman, R. [et. al.]. *Ibid. – P. 67.*
11. Kraakman, R. [et. al.]. *Ibid. – P. 56.*
12. Английская версия доступна на <http://www.lexisnexis.com/>
13. Kraakman, R. [et. al.]. *Ibid. – P. 57. Charkham, J. Ibid. – 314. Zhao, Y. Corporate Governance and Directors' Independence [Text] / Yuan Zhao. – Great Britain: Kluwer Law International, 2011. – P. 133. Maassen, G. An International Comparison of Corporate Governance Models [Text] / Gregory Francesco Maassen. – Amsterdam: SpencerStuart, 2000. – P. 114.*
14. Сарсенов, Н. Понятие корпоративного управления [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.zakon.kz/persona/203418-ponjatje-korporativnogo-upravljenija.html>>.
15. Карагусов, Ф. Чум. соч. – С. 226. Чантурия, Л. Чум. соч. – 72.

Саду Абыз Анетович

Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 6D050200 - «Саясаттану» мамандығының 3-курс докторанты
+7 775 793 6662, femida_999@list.ru

БЕС БАҒЫТТЫ РЕФОРМАНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Түйін: Бұл ғылыми мақаланың мақсаты – бес институционалды реформаны жүзеге асыруда заңның үстемдігін қамтамасыз ету, ел ішінде біртектілік пен бірлікті дамытып, индустриаландыру және экономикалық өсімді ұлғайтып, есеп беретін мемлекетті қалыптастыру жолдарын құрастыру, сонымен қатар, Қазақстан халқының сана-сезімін, өмірге деген көзқарасын, дүниетанымын өзгерту. Сәйкесінше, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын түбегейлі жаңғырту, жаңарту болып табылады.

Резюме: Целью данной научной статьи является- обеспечить законность, разработать систему единства в стране и увеличить экономический рост, разработать способы создания отчета о состоянии, а также, улучшить мировоззрение, сознание население и взгляды на жизнь. Соответственно, модернизировать, преобразовать социально-экономическую ситуацию в стране.

Summary: The purpose of this scientific article it is - ensure legality, to develop a system of unity in the country and to increase the economic growth, to develop ways to create a report on the state, as well as to improve the world, the consciousness of the population and outlook on life. Accordingly, to modernize, transform the socio - economic situation in the country.

Бес бағытты реформа – елдік ілгерілеудің өзегі екені сөзсіз. Заманға сай жаңаша өркендеу дәуіріне аяқ басқан егемен еліміз бүгінде өткенінен сабақ алып, бүгінгі беталысын саралап, ертеңгі бағыт-бағдарын нақты стратегиялық бағдарламалармен айқындап отыр. Бір айта кететін жағдай, ғаламдық дағдарыс жағдайында Мемлекет басшысы ұсынған «Нұрлы Жол» жаңа экономикалық саясаты түрлі экономикалық тәуекелдерге тосқауыл бола алды. Жуырда ғана қабылданған 5 реформа және 100 қадамнан тұратын Ұлт жоспары – елімізді бұдан да биік белестерге жетелейтін маңызды стратегиялық бағыт-бағдар екені даусыз.

Бұл реформалардың тірегі мен халықтың әл-ауқатының жақсаруының бастауы – индустриаландыру және экономикалық өсім. Оның айғағы – белгіленген 100 қадамның 49 қадамы елді индустриаландыру мен экономикалық өсімге бағытталған. Сондықтан Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Елбасы айтқан «Алдымен экономика, одан кейін саясат» формуласы өз маңызын жоғалтқан жоқ деп батыл айтуға болады. Қазақстан Тәуелсіздік жылдары ішінде әлеуметтік-экономикалық, саяси және әкімшілік реформалардың ауқымды жолын еңсергені белгілі. Алайда, Елбасы айтпақшы жетістікке желігіп, тоқмейілсіп тоқтап қалуға болмайды. Ұсынылған реформалар да осы ілгері жылжудың өзегі. «Қазақстан-2050» Стратегиясының басты мақсатына қол жеткізу үшін бес институционалды реформаны дәйектілікпен жүргізу барысында өз мемлекетімізді нығайтуымыз керек [1]. Институционалды реформа: мемлекет ролінің мәні, заң беруші органдар реформасы, атқарушы органдар қайта құрылымы, қоғамдық қорғаныстың жүйесін құру, мемлекеттік институттарды құру (салық жүйесі, ақша саясатын бақылау) [2].

Ал бұл реформаларға келсек: Бірінші реформа – экономикалық бағдарламалардың тиімді жүзеге асуын және мемлекеттік қызметтерді сапалы

ұсынуды қамтамасыз ететін заманауи, кәсіби және автономды мемлекеттік аппаратты қалыптастыру жұмыстары тұр. Осы тұста айта кетерлігі, бұл бағытта «А» және «Б» корпус-тары және мемлекеттік қызметтің қазақстандық моделі де қалыптасты. Бұл ретте мемлекеттік қызмет жалақысының төмендігі кесірінен тартымдылығы аз сектор болып қалуда. Мемлекеттік қызметшілердің мансап сатысымен өсуінің нақты перспективасының жоқтығы жиі кездеседі. Ал қызметте жоғарылауы әлгі сүйеуші тұлғаларға байланысты болады».

Екінші реформа – заңның үстемдігін қамтамасыз ету. Осы арқылы меншік құқығына кепілдік беру, соттардың тәуелсіздігі арқылы экономиканың дамуына ықпал ететін меншік иесі құқығын сақталады, кәсіпкерлік үшін жағдай жасалып, келісім міндеттерін қорғауға кепілдік беріледі. Бұл ретте Елбасы судьяларды таңдау, оларға қойылатын кәсіби біліктілік талаптары – сот жүйесінің әлсіз тұстары екендігін атап өтті. Мемлекет басшысының айтуынша, судьялар жабық корпорацияға айналмауы тиіс керісінше, қоғамға ашық болуы керек. «Судьялар сот жүйесінде кемінде 5 жыл істеген болуы қажет. Олар қатаң іріктеуден өтуі шарт және аз дегенде 1 жыл тәжірибеден өтуі қажет.

Үшінші реформа – экономиканы әртарап-тандыруға негізделген индустриаландыру және экономикалық өсім. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдауда олқылықтар орын алып отырғанындықтан, аграрлық секторға бюджеттен қомақты қаржы бөлінуде, олар қосымша құны төмен өнімдердің өндірісін субсидиялауға жұмсау керек. Ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілеріне түсетін салықтық жүктеме жоққа тән болса да, жаңа кешенді бағдарлама негізінде ауыл шаруашылығы шикізатын өңдеу секторы дамымай отыр. Осы мәселені өңдеу барысында трансұлттық компаниялардың қатысуымен шамамен 10 ірі жобаны жүзеге асыруға ауылшаруашылық маманда-

рын тарту керек[3].

Төртінші реформа – бірыңғай болашақ ұлтын қалыптастыру. Шындығында, бүгінгідей аласапыран заманда қоғамда саяси тұрақтылық пен қоғамдық келісімді сақтау саясаты мейлінше маңызды. Бұл жолда Қазақстанның қалыптасқан өзіндік үлгісі де баршылық. Бірқатар ұлт өкілдері Қазақстанның ортақ шаңырағы астында бас қосып, бүкіл әлем үшін ынтымақ пен берекенің үлгісіне айналды. Қазақстан бейбітшіліктің ордасы ретінде әлемге кеңінен таныла бастады. Міне, осыны одан сайын берік ете түсу керек. Елбасы да қазақстандық бірыңғайлықты ары қарай нығайту туралы айтқанда, бұны азаматтық қағидатқа негіздеудің қажеттілігін алға тартты. «Барлық азаматтар құқықтың бірдей көлемін пайдаланатын, бірдей жауапкершілік жүгін арқалайтын және тең мүмкіндіктерді иеленетін болады. Азаматтық теңдік, еңбексүйгіштік, адалдық, ғұламалық және білімпаздық культі, зайырлы ел – толерантты ел, міне, Мәңгілік ел идеясы базасындағы топтастырушы құндылықтар осы. Бұл жағдайда азаматтық – орнықты және табысты мемлекеттің ең сенімді іргетасына айналады», - деді Мемлекет басшысы.

Бесінші реформа – транспарентті және есепті мемлекет деп аталады. Транспарентті және халыққа есеп беруші мемлекетті дамытудың негізгі бес бағыты мемлекеттік басқару сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Жалпы, 1996 жылдан бері әлемде БҰҰ-ның бастамасымен мемлекеттік басқару сапасын зерттеуге арналған жаһандық зерттеу жүргізіліп келеді. Транспарентті және халыққа есеп беруші мемлекетті дамытудың негізгі факторларының бірі – шешім қабылдау үдерісінің ашықтығы. оны дамытудың негізгі тиімділігі мынада:

-біріншіден, қабылданатын шешімнің сапасын арттырып, жан-жақты талқылауды қамтамасыз етеді;

-екіншіден, шешім үшін жауапкершілік тек мемлекеттік органдарға ғана емес, үкіметтік емес сектор өкілдеріне де жүктеледі;

-үшіншіден, қоғамдық пікірді, азаматтардың талап-тілектерін ескеруді қамтамасыз етеді;

- төртіншіден, қоғам әрі халық тарапынан мемлекетке, әсіресе билік пен мемлекеттік органдарға деген сенімді арттыруға мүмкіндік береді.

Менің тұжырымдауымша, әлемдік тәжірибеден байқағанымдай, мықты бәсекелес мемлекет қалыптастырып, дамыған қоғам құру үшін кез-келген елдің 40-50 жылды қамтитын реформасы болуы қажет. Алдымен – күшті мемлекет пен экономикамызды оң реформалап, содан сон – саясатымызды білікті реформалармен бекітетін болсақ, тек сонда ғана мемлекет нағыз мықты қалыптасқан болады. Бес институционалдық реформа ел бірлігін бекемдеп, ең бастысы жан-жақты тұрақтылықты нығыздай түспек. Өйткені, әлемнің

барлық табысты әрі мықты деген мемлекеттерінің өзі осыған ұқсас жолдармен етек жайған. Осы реформа аясында айтылған және бір жаңалық – мемлекеттік қызметшілердің еңбекақысын төлеудің жаңа жүйесі енгізу. Елбасы бұл ретте жалақыны шенеуніктің, мемлекеттік қызметкердің еңбек өнімділігіне, басқарушылық үдеріске қосқан үлесіне байланысты төленуі тиістігін алға тартып отыр. Яғни, әрбір жылдың қорытындысына сәйкес, саяси қызметшілерге қызметінің нәтижелеріне және экономикада жеткен табыстарына қарай бонустар, ал әкімшілік қызметшілерге сыйақы төлеу мәселесі қарастырылуы керек. Бес институционалды реформада айтылған бастамалардың қай-қайсысы болмасын, «баршаға бірдей осы заманғы мемлекет» те, «заңның үстемдігі» де, «орнықты экономика» да, «ашық және халыққа есеп беруші мемлекет» те елдің тұрақтылығына, бірлігіне тікелей байланысты.

«Соңғы жылдары кейбір елдердің азаматтары еңбек етуді ұмытты. Наразылық шерулері «сәнге» айналды. Адамдар митингіге шығуға күнделікті жұмысқа барғандай асығатын болды. Себебі, сол үшін оларға арандатушылар жалақы төлейтін болды, күн сайын. Осының салдарынан сайлау жұртты біріктіретін емес, бауырларды бөлетін, ағайынды араздастырып, бір-біріне қару кезендіретін болды. Көшедегі қарабайыр саясатшылық пен тек сайлаудан сайлауға дейін өмір сүру ақылды елдің жолы емес. Елге қызмет ету үшін емес, мансап үшін билікке ұмтылу абырой әпермейді», - деді Елбасы.

Осылайша сайлау төңірегіндегі сөздерін сабақтаған Президент Нұрсұлтан Назарбаев Ұлы Абайдың сөздерін де жұртшылықтың есіне салды. «Абай үшінші қара сөзінде былай дейді: Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғанына жауап берумен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен, келесі кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы «тағы да болыс болып қалуға мүмкіндік болар ма екен?» деумен күні өтеді. Абай «сонда несі қалды?» дейді. Қандай шындық! Жүз жыл бұрын айтып кеткен шындық», - деді Нұрсұлтан Назарбаев. «Сайлау құр әншейін сайлау өткізу үшін емес, елді бірлікке шақырып, жұртты еңбекке ұйыту үшін болса ғанибет. Сондықтан да, мен бұған дейін айтып кеткен төрт мақсатты орындап, содан кейін саяси мәселелерге көшкеніміз жөн. Бұл жолды да дүниежүзілік тәжірибенің өзі көрсетіп отыр», - деп түйіндеді Елбасы [4].

2015 жылдың 29 сәуір күні Инаугурация кезінде президенттік билік етуге жаңа мандат алған Нұрсұлтан Назарбаев «халық» сөзін 17 рет, «ел» дегенді 15 мәрте, «мемлекет» ұғымын 14 және «ұлт» сөзін 12 рет атап өтті. Ұлт деген сөзді Мемлекет басшысы бір ғана этносқа қатысты емес, тұтас ел халқы туралы айтқан кезде қолданды. «Қазақстандық біртектілік азаматтық қағидатына

негізделуі тиіс. осындай жағдайда біртектілік орнықты және табысты мемлекеттің ең сенімді іргетасы болады. Әр азамат елдің табысы оның өзінің де табысы екенін сезінуі тиіс. Қазақтарға мемлекет құраушы ұлт ретінде ерекше жауапкершілік жүктеледі. Қазақтар қазақстандық біртектілікті қалыптастыруға маңызды ықпал жасауы керек. Тілдердің үштұғырлылығын – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін дамыту – қоғамды топтастырудың, оның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың кепілі» [5].

Бес институционалды реформаны жариялаған кезде «Мемлекеттің конституциялық акт аса маңызды құжат ретінде ресімделген «Мәңгілік Ел» идеясы жалпыазаматтық құндылықтар жүйесі қатарында көрінуі тиіс. Сонымен қатар, бес институционалды реформасындағы болашағы біртұтас ұлт идеясын жүзеге асыру үшін Қазақстан халқы Ассамблеясының Стратегиясын қайта қарап, заман ағымына қарай өзгерістер енгізу – уақыт талабы. Әлемдік тәжірибеде ұлт деген атауға жеке конституциясы бар этностарды атайды.

Ендігі кезекте осы шешім қабылдау үдерісінің ашықтығын дамытудың келесідей негізгі механизмдерін атап өтуге болады:

- үкіметтік емес ұйымдар;
- краудсорсинг;
- интернет-технологиялар;
- сараптамалық талдау орталықтары.

Жоғарыда көрсетілген механизмдер толыққанды әрі негізгі механизмдер ретінде қарастырылмау керек, себебі 5 институционалды реформаны жүзеге асыру жоспары әлі талқылану үстінде. Сонымен қатар шешім қабылдау үдерісінің ашықтығын дамытудың басқа да механизмдері бар. Сонымен, шешім қабылдау үдерісінің ашықтығын дамытудың негізгі механизмдерін қарастырып өтейік.

Басын ашып бастар болсақ, үкіметтік емес ұйымдар- кез келген реформалардың сәтті жүзеге асырылуының бір факторы – билік пен азаматтық қоғамның бірлескен жұмысы. Үкіметтік емес ұйымдар халықтың негізгі өзекті мәселелерін анықтап, қоғамдағы үдерістердің барометрі қызметін атқарады. Үкіметтік емес ұйымдарды шешім қабылдау үдерісінің ашықтығын қамтамасыз ету үшін заңнамаға қоғамдық сараптама, қоғамдық мониторинг жүргізуде, шешім дайындау барысында талқылау мен пікірталас ұйымдастыруда қатыстыру маңыздырақ. Жоғарыда аталған мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдардың өзара әрекеттесуі қоғамдық және сараптамалық кеңес, консультациялар, баламалы есеп дайындау шеңберінде жүзеге асуы мүмкін. Әсіресе үкіметтік емес ұйымдардың рөлі мемлекеттік саясатты даярлау, жергілікті мәселелер бойынша шешімдер шығару кезеңдерінде өте маңызды болып табылады[6].

Келесі кезекті соңғы уақытта азаматтарды саяси үдерістерге тартудың жаңа әдісі ретінде

«краудсорсинг» әдісі қолданылуда, әсіресе әртүрлі краудсорсингтік компаниялар өткізу технологиясы үлкен танымалдыққа ие болғанын атап өту керек. Соңғы жылдары саяси салада халықтың белсенділігін арттыру мақсатында краудсорсинг технологиясы жиі қолданылады. Сонымен қатар бұл технология аймақтық мәселелерді халықпен бірлесе отырып, олардың пікірін ескеріп шешуге мүмкіндік береді. Демек, краудсорсинг халықтың пікірін ескеру, саясатқа араластыру технологиясы ретінде 2003 жылдан бері қолданыла бастады. Бұл термин мемлекет және қоғам, бизнес алдында тұрған мәселелерді шешу мақсатында ақпараттық технологиялар негізінде адамдардың ресурстарын жұмылдыру үдерісін білдіреді. Краудсорсинг әртүрлі заң жобаларын әрі басқа да мемлекеттік бастамаларды талқылауда жиі қолданылады. Әдетте, талқылаулар дауыс беру арқылы онлайн режимде, не нақтылы пікірлерді жинау жолдарымен жүзеге асырылады. Краудсорсинг басқа да тәсілдермен қатар, саясаттағы азаматтық белсенділікке жаңа мүмкіндіктер беріп, демократиялық қоғамның мақсатына жетуге негіз болады. Сол себепті, транспарентті және есеп беруші мемлекетті дамыту идеясын краудсорсинг технологиясы арқылы жүзеге асыруға болады. Қазіргі уақытта краудсорсинг технологиясының қоғамдағы мәселелерді шешуге халықты тарту үлгісі ретінде 2015 жылы БҰҰ-ның «Beyond – 2015» атауымен жүзеге асырылған жобасын атап өтуге болады. Бұл жоба жастардың әлеуметтік мәселелерді шешуге атсалысуына бағытталған. БҰҰ-ның арнайы агенттігі ақпараттық және коммуникациялық технологиялар негізінде кем дегенде 80 елдің жастарына жаһандық әрі аймақтық әлеуметтік маңызды мәселелерді талқылап, оларды шешу жөнінде өз идеяларымен бөлісуге мүмкіндік берді. БҰҰ жүзеге асырған бұл краудсорсингтік үш айлық жоба мыңнан астам бірегей идеяларды жинақтап, осы идеяларға 27 мыңнан астам пікір мен түсініктемелер жинап, әлем бойынша 16 миллионға жуық халықты жұмылдыруға мүмкіндік берді. Мысалы, Исландияда 2012 жылы Twitter, Facebook әлеуметтік желілерін қолданушылар Конституция жобасын талқылаған еді. Финляндияда 2012 жылы «Ашық министрлік» (www.avoinministerio.fi) жаңа заң жобаларын халықпен бірлесіп талқылауға арналған краудсорсингтік платформа іске қосылды [7].

Кейінгі уақытта Қазақстанда да бұл тәжірибе жақсы қолданыла бастады.

3. Интернет-технологиялар, яғни электронды үкімет- бір жағынан, елді басқару үдерістеріне халықты қатыстыру механизмдерінің бірі, екінші жағынан, ол мемлекеттік аппарат қызметіне бақылауды жүзеге асырады. Электронды үкіметтің әлемдік рейтингісі құрамында электронды қатысу индексі бар. ол үш негізгі көрсеткішпен бағаланады: 1) электронды ақпарат – мемлекеттік орган-

дар сайттарындағы ақпараттың толыққандығы; 2) электронды консультация – мемлекеттік органдар сайтында мультимедиа көмегімен кеңес беру; 3) электронды шешім – саяси шешімдерді талқылауға және қабылдауға азаматтары қатыстыру деңгейі, яғни мемлекетімізде жоғарыда аталған үш көрсеткіш бойынша жұмыстарды жетілдіру өзектілігі айқын көрінеді.

4. Сараптамалық талдау орталықтары ХХ ғасырдың басындапайда болып, қазіргі заманғы мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыруда шешуші рөлді иелене отырып, әлемдік саясатты қалыптастырушы негізгі факторларының бірі болып табылады. Сонымен қатар сараптамалық талдау орталықтары– қоғам мен ел өміріндегі күн тәртібіндегі өзекті мәселелерді шешу жөнінде нақты ұсыныстар мен жолдарын көрсетіп, ішкі және сыртқы саясат мәселелеріне талдау жасап, баға беруге бағытталған күрделі құрылымдық жүйесі бар, пәнаралық тұрғыда зерттеу жүргізетін сарапшылардың кәсіби қауымдастығы. Мемлекетте сараптамалық талдау орталықтарын дамыту маңыздылығын олардың басқа зерттеу ұйымдарынан айырмашылығын анықтау негізінде де көрсетуге болады. Сараптамалық талдау орталықтарын университеттермен, ғылыми институттармен, мемлекеттік органдармен салыстырғанда мемлекеттік

саясатты, даму стратегиясын қалыптастыруға қатысу мүмкіндігі жоғары. Университеттегі зерттеу жұмыстары көп жағдайда теориялық сипатқа ие, ал мемлекеттік органдарда зерттеу жұмыстарын жүргізу қиын, себебі мемлекеттік қызметкерлердің жұмысы ұйымдастыру, сәйкестендіру сипатындағы мәселелерді шешуге бағытталған. Бірақ мемлекеттік органдардың университеттердегі ғылыми-зерттеулерден артықшылығы – мемлекеттік қызметкерлер шынайы саясат мәселелерімен айналысатындықтан, зерттеу жұмысына қажет мәліметтер базасы, ақпарат жиынтығы осы мемлекеттік органдарда шоғырланған, яғни олардың зерттеулерінде шынайы мәліметтерді пайдалану мүмкіншілігі бар.

ДСҰ-на ену әлемдік экономика интеграциясына, дүниежүзінің жетекші 30 елі қатарына еруге және «100 нақты қадам» Ұлт жоспарын орындауға барынша жағдай туғызады.

Бес институционалды реформа «Мемлекеттің конституциялық маңызы бар құжаты секілді аса маңызды құжаты ретінде ресімделуі керек. Осы бес институционалды реформада қарастырылған «Мәңгілік Ел», «Отансүйгіштік» идеясы да жалпыазаматтық құндылықтар жүйесі қатарында көрінугі тиіс деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бьюкенен П. *На краю гибели. Изд. : АСТ, 2008 г.*
2. Жусупов С. Е. *Политическая аналитика. Исследования. – Алматы: «Арна-б», 2008. – 714с. – С. 181*
3. Назарбаев Н. *Тарих толқынында. – Астана. – 190 бет.*
4. *Егемен Қазақстан», 31. 30. 2015 (<http://egeмен.kz>).*
5. *Качество государственного управления //gtmarket. ru, 18 сәуір 2015 жыл.*
6. *Почему Краудсорсинг так выгодно применять в политике?//<http://crowdsourcing.ru>, 18 сәуір 2015 жыл.*
7. *Пять направлений применения Краудсорсинга в политике // <http://crowdsourcing.ru>, 18 сәуір 2015 жыл.*

Сырлыбаев Марат

докторант PhD докторантуры ИПДО Алматинской академии МВД РК,

магистр права, капитан полиции

тел. 8 (727) 337-66-62, e-mail: msyrlybaev@inbox.ru

ВЫЯВЛЕНИЕ, УСТРАНЕНИЕ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ СЛЕДСТВЕННЫХ ОШИБОК В ДОСУДЕБНЫХ СТАДИЯХ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Түйін: Бұл мақалада, автор тергеу практикасын жетілдіру кейбір мәселелерін қарады, қылмыстық істерді тергеу сапасын жақсарту, құдалау және қылмыстық іс жүргізу принциптерін жұмысына заң үстемдігі. Сонымен қатар, автор алдын ала тергеу құқық қорғау органдарының олқылықтар мен кемшіліктерді шешу үшін кейбір идеялар ұсынды.

Кілт өздер: Конституциялық құқық, қылмыстық - іс жүргізу құқығы, құқықтары мен бостандықтары тергеу қателер, қателер себептері, бұзу, тергеуші, тәжірибе, заңдар, қылмыстық іс жақсарту, тергеу тиімділігін арттыру, тергеу органдары, прокурор, полиция.

Резюме: В настоящей статье автор рассмотрел некоторые вопросы совершенствования следственной практики, повышения качества расследования уголовных дел, обеспечения законности в деятельности органов уголовного преследования и соблюдения принципов уголовного процесса. Автор также предложил некоторые идеи по устранению упущений и недостатков в правоприменительной практике органов предварительного расследования.

Ключевые слова: Конституционные права, уголовно - процессуальный закон, права и свободы, следственные ошибки, причины ошибок, нарушение, следователь, совершенствование практики, законность, уголовное дело, повышение эффективности расследования, органы дознания, прокурор, правоохранительные органы.

Summary: In the real article an author considered some questions of perfection of inquisitional practice, upgrading of investigation of criminal cases, providing of legality in activity of organs of the criminal proceeding and observance of principles of criminal procedure. An author also offered some ideas on the removal of omissions and defects in правоприменительной practice of organs of the pre-trial hearing.

Keywords: the Constitutional rights, criminally is a judicial law, rights and freedoms, inquisitional errors, reasons of errors, violation, investigator, perfection of practice, legality, criminal case, increase of efficiency of investigation, organs of inquest, public prosecutor, law enforcement authorities.

В основе уголовного процесса Республики Казахстан, как и любого правового государства, лежит принцип законности. С ним согласуются цели и задачи уголовного судопроизводства, все другие принципы, все институты этой отрасли права. Он распространяется на все стадии уголовного процесса, в том числе и досудебные. Действия и решения органов и должностных лиц, ведущих процесс, детально регламентированы законом и должны полностью соответствовать ему.

Придание законности статуса основополагающего принципа строго ограничивает уголовно-процессуальную деятельность установленными законом рамками, обеспечивает ее направленность на достижение сформулированных в законе задач: быстрого и полного раскрытия преступления, избличения виновных, их справедливого наказания.

Не менее важна и другая сторона значения принципа законности в уголовном процессе: обеспечение прав, свобод, законных интересов человека и гражданина, потерпевшего от преступления, подозреваемого, обвиняемого, любого другого лица, попавшего в сферу уголовного судопроизводства.

Особую актуальность в законотворческой и законоприменительной деятельности она приобрела с провозглашением Конституцией РК 1995 г. человека, его прав и свобод высшей ценностью, а соблюдение, защиту этих прав и свобод - обязанно-

стью государства. защите прав и свобод человека и гражданина на предварительном следствии и в суде посвящены многие нормы подписанных Республикой Казахстан международных правовых актов [1].

Неуклонное соблюдение следователями требований принципа законности позволяет избежать значительного количества допускаемых при расследовании уголовных дел следственных ошибок. Последовательное осуществление принципа законности - необходимое условие правильной корректировки законодательного регулирования порядка расследования в готовящемся Уголовно - Процессуальный Кодекс (УПК) РК, а также принятия обоснованных управленческих решений в сфере правоприменительной деятельности соответствующих государственных органов.

Повышение эффективности расследования преступлений зависит преимущественно от качества правоприменительной деятельности и прежде всего обусловлено профессиональным уровнем и добросовестностью работников органов дознания и следователей. Однако важная роль в этом

принадлежит также совершенствованию законодательной регламентации предварительного расследования.

Правовые основы выявления, устранения и предупреждения следственных ошибок в досудебных стадиях уголовного процесса как раз и состоят

из предусмотренных уголовно-процессуальным законодательством правовых процедур эффективной регламентации процесса расследования уголовных дел.

Существует настоятельная необходимость решения ряда вопросов законодательного характера в новом проекте УПК РК.

На количестве допускаемых следственных ошибок, на эффективности предварительного расследования, безусловно, сказались бы реформации в дифференциации форм расследования.

Рост числа заказных убийств, преступлений, совершенных бандами и иными организованными преступными группировками, убийств, совершенных маньяками, захваты заложников и беспрецедентные требования выкупа за них, террористические акты, немислимые финансовые махинации и коррумпированность в органах государственной власти и управления, массовые беспорядки с явно политическим оттенком позволяют принципиально ставить вопрос о специальном порядке расследования особо тяжких преступлений [2].

Для надлежащего обеспечения раскрытия и расследования особо тяжких преступлений законодатель в проекте УПК РК должен в изъятие из общей процедуры расследования предусмотреть:

а) особую подследственность таких дел, мы полагаем, что расследование подобных преступлений необходимо поручать смешанной следственно-оперативной группе из числа «элитных» подразделений прокуратуры, МВД, КНБ, Агентство по делам государственной службы;

б) особое оперативное обеспечение расследования таких дел, позволяющее расширить возможности по использованию в качестве доказательств виновности лиц результатов оперативно-розыскной деятельности;

в) особый порядок получения в процессе доказания показаний потерпевших и свидетелей, позволяющий исключать какое-либо воздействие со стороны обвиняемого и его окружения на данных участников;

г) возможность проведения до возбуждения уголовного дела определенных экспертиз (судебно-медицинских, судебно-криминалистических и др.), результаты которых в дальнейшем могли бы быть использованы как доказательства;

д) возможность задержания по подозрению в совершении преступления на срок более 48 часов с уведомлением судьи, который по опыту ряда зарубежных стран (США и др.) активно отслеживал бы результативность деятельности правоохранительных структур по сбору доказательств для предъявления задержанному лицу обвинения и устанавливал бы сроки задержания (промежуточный, предельный, к примеру, до 15-30 суток).

Заслуживает поддержки предложение О. Д. Жука о создании специализированной межрегио-

нальной прокуратуры по осуществлению надзора за соблюдением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность и предварительное расследование дел о преступлениях, совершенных членами организованных преступных формирований [3].

«Сотрудники этой прокуратуры поддерживали бы обвинение в судах по таким делам. Наряду с созданием специализированного следственного аппарата решение вышеуказанного вопроса в значительной степени улучшило бы возможности оперативных служб в борьбе с организованной преступностью».

Жесткий прессинг со стороны виновных лиц и их окружения, который испытывают в настоящее время потерпевшие и свидетели по значительному количеству уголовных дел (особенно по тяжким и особо тяжким преступлениям), неминуемые в таких ситуациях отказы потерпевших, свидетелей от дачи показаний, изменение показаний, вынужденная дача ложных показаний и, как следствие этого, «развал» расследуемого или расследованного и рассматриваемого в суде уголовного дела, в число актуальных задач выдвигает быстрее принятие Закона РК «О государственной защите потерпевших, свидетелей и других лиц, содействующих уголовному судопроизводству», действие которого резко сократило бы количество следственных ошибок по уголовным делам [4].

1. Укрепляя процессуальные гарантии и процедуры расследования основной массы преступлений, особенно тяжких, особо тяжких, необходимо разгрузить суды и следователей от уголовного судопроизводства по нетяжким преступлениям за счет широкого применения упрощенных производств. Как правильно отметил П. Ф. Пашкевич, «сокращенное производство - это обычная нормальная форма по малозначительным делам».

Дифференциация форм расследования в уголовном судопроизводстве в сторону упрощения должна развиваться в новом проекте УПК РК следующим образом:

1. Выделение из числа уголовно наказуемых деяний уголовных проступков, за которые могут быть применены все уголовные наказания, кроме лишения свободы.

Идеи оптимального решения проблемы о преступлениях небольшой общественной опасности неоднократно поднимались учеными-юристами, в частности В. Курляндским и работавшими с ним учеными, которые разработали даже Кодекс уголовных проступков.

Уголовные проступки, исходя из характера их общественной опасности, предусмотренных за них уголовных наказаний, а также судебной процедуры назначения такого наказания, были бы промежуточным видом правонарушений между административными правонарушениями и пре-

ступлениями. Именно для уголовных проступков была бы применима протокольная форма досудебной подготовки материалов, которая, по справедливой оценке С. Л. Лоя, решает следующие задачи:

1) приближение ответственности к моменту совершения преступления и повышение ее эффективности;

2) упрощение порядка производства по выделенной категории преступлений, усиление внимания административных органов на них и повышение тем самым уровня неотвратимости наказания;

3) сокращение объема работы следственных органов;

4) соотносимость процессуальных затрат правоохранительных органов и тяжести совершенных преступлений.

2. Введение новой формы дознания по делам, производство предварительного следствия по которым не обязательно [5].

Данная новация предусмотрена в проекте УПК РК и ее следует расценивать в качестве альтернативы протокольной форме. Поскольку

здесь предусмотрено больше гарантий установления истины по делу и более полно обеспечиваются права личности, новая форма дознания представляется оправданной и удачной.

Такое нововведение оправданно еще и потому, что отражает то различие, которое должно существовать между дознанием и предварительным следствием и которого, к сожалению, нет в действующем УПК РК. Несмотря на общую направленность на решение задач уголовного

судопроизводства, дознание и предварительное следствие достаточно самостоятельные правовые институты и виды процессуальной деятельности, о чем свидетельствуют их цели.

Представляется обоснованной позиция Следственного комитета МВД РК о нецелесообразности ведения предварительного следствия по единой процессуальной процедуре как следователями, так и органами дознания, что предусмотрено проектом УПК РК. Такое предложение соответствует содержащемуся в уголовном процессе функциональному принципу, в соответствии с которым основной функцией следователей является расследование преступлений, а органов дознания розыскная и оперативно-розыскная работа. Органы дознания должны сосредоточить свои усилия на раскрытии, а не на расследовании преступлений. А если они участвуют в расследовании, то должны выполнять неотложные следственные действия по делам, по которым обязательно производство предварительного следствия, а также проводить дознание в измененной проектом УПК РК форме.

Говоря о дознании, нельзя не остановиться на предложениях МВД, звучащих при обсуждении проекта УПК РК: расследование по неочевидным

преступлениям до установления личности обвиняемого должно вестись органом дознания, а не следователем. И лишь после раскрытия преступления дело должно быть передано для дальнейшего расследования следователю.

Такие предложения не будут выдерживать никакой критики, по крайней мере, до тех пор, пока профессиональный, образовательный уровень кадров органов дознания хотя бы сравняется с профессиональным, образовательным уровнем следователей правоохранительных ведомств.

3. Сокращения числа следственных ошибок можно достичь за счет широкого применения на стадии предварительного расследования института прекращения уголовных дел.

Ведь не секрет, что суды в настоящее время перегружены уголовными делами, рассматривают их с большими нарушениями процессуальных сроков, что за прошествием времени подчас искусственно порождает ситуации с появлением следственных ошибок (изменение показаний участниками процесса, забывание существенных деталей происшедшего события и т. д.) [6].

Очевидно и то, что на практике довольно широко распространен взгляд на расследование прекращаемых дел как на второстепенную работу, и господствующим показателем в оценке труда следователей признается количество дел, направленных в суд с обвинительным заключением.

На самом деле принципиальных различий между теми и другими уголовными делами нет и не должно быть.

Правильное освобождение лиц от уголовной ответственности не противоречит целям и задачам уголовного судопроизводства.

При прекращении уголовных дел по нереабилитирующим основаниям уголовно-процессуальным законом установлен целый ряд гарантий личности:

1. Согласие лица, совершившего общественно опасное деяние, на прекращение уголовного преследования, что равносильно добровольному признанию своей вины перед государством и обществом.

2. Отсутствие возражений на прекращение дела со стороны потерпевшего, что равносильно отказу от судебной процедуры разрешения правового спора.

3. Особые условия для прекращения дела:

- лицо впервые совершило нетяжкое преступление;

- изменилась обстановка, и лицо или совершенное им деяние перестали быть общественно-опасными (ст. 6 УПК);

- лицо, совершившее общественно опасное деяние, деятельно раскаивается (ст. 7 УПК);

- признание того, что исправление несовершеннолетнего, совершившего общественно опас-

ное деяние, может быть достигнуто путем применения принудительных мер воспитательного воздействия (ст. 8 УПК);

- лицо, совершившее общественно опасное деяние, примирилось с потерпевшим и загладило причиненный потерпевшему вред (ст. 9 УПК).

4. Необходимость получения согласия прокурора на прекращение уголовного дела.

5. Возможность для заинтересованных лиц обжаловать прекращение дела прокурору или в суд (ч. 5 ст. 209 УПК).

При данных гарантиях основная задача правосудия — справедливое и законное разрешение правового спора в интересах личности, общества и государства может быть успешно разрешена и вне рамок судебного разбирательства, тем более что возможности судебного контроля за прекращением уголовных дел и при необходимости процедура судебного разбирательства дела наличествуют.

Изложенное выше позволяет высказать следующее:

- прокуроры, начальники следственных отделов должны быть более требовательны к качеству расследования прекращенных дел, так как в них в значительном количестве случаев содержатся следственные ошибки;

- в ведомственные показатели эффективности работы следователя необходимо внести корректировки, позволяющие основным показателем считать количество расследованных дел.

Таким образом, гибкая регламентация в уголовно-процессуальном законе различных форм расследования уголовных дел - от усложненных (по особо тяжким преступлениям), обычных (по остальным преступлениям) и до упрощенных (дознание), а также применение протокольной формы по уголовным проступкам, усмотрения прокурора на возбуждение и финал уголовного преследования - это и есть те правовые основы, которые способствовали бы созданию оптимальных условий для расследования и предупреждения значительного количества следственных ошибок по уголовным делам [7].

Список использованной литературы

1. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса. М., 2009.
2. Барабаи А. С. Сущность уголовного процесса и его роль в формировании ответственности правонарушителя. Красноярск, 2007.
3. Власов В. И. Расследование преступлений. Проблемы качества. Саратов, 2008.
4. Жук О. Д. Особенности возбуждения уголовных дел о преступлениях, совершенных организованными преступными формированиями. Томск Изд-во Томск, ун-та, 2006.
5. Карнеева Л. М. Привлечение к уголовной ответственности. Законность и обоснованность. М., 2001.
6. Лось С. Л. Протокольное производство в уголовном процессе. Томск, 2006.
7. Пашкевич П. Ф. О процессуальной экономии в досудебных стадиях советского уголовного судопроизводства. // Проблемы совершенствования советского законодательства / Тр. ВНИИСЗ. М., 2004.

Салкебаев Талғат Смағұлұлы

Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының PhD докторанты,
полиция подполковнигі. Қарағанды қаласы,
тел: 8 701 566 94 02, salkebaev@mail.ru.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ЖЕРГІЛІКТІ
ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТІНІҢ МОДЕЛІНЕ ТАЛДАУ ЖАСАУ**

***Түйін.** Автор мақаласында ішкі істер органдарының кадрлық саясатының меритократиялық мен ашықтық қағидаттарының жүзеге асуы аясын кеңейтуді ұсынады; құқық қорғау органдарындағы мансаптылық ерекшеліктері және жергілікті полиция қызметінің құрылуына байланысты жаңа жағдайға бейімделу әдістерін анықтайды. Жергілікті деңгейде жемқорлыққа қарсы іс-қимылды ұйымдастыруға қатысты тәуекелдік қауіп-қатер тұстарды қарастыруға ұмтылады.*

***Резюме.** В настоящей статье автор предлагает расширение сферы действия принципов меритократии и прозрачности в кадровой политике органов внутренних дел. Обозначена специфика карьерного роста в правоохранительных органах и способы ее адаптации к новым условиям, связанным с созданием местной полицейской службы. Рассматриваются риски, связанные с организацией противодействия коррупции на местном уровне.*

***Summary.** In the real article an author offers expansion of sphere of action of principles of transparency in skilled politics of organs of internal affairs. The specific of career advancement in law enforcement authorities and methods of her adaptation mark to the new terms related to implementation of the next stage of Plan of nation. Certain system solutions of row of questions are offered on the selection of employees of police and forming of their anticorruption motivation.*

Қазақстан Республикасының 2015-жылғы 2-қарашадағы «Жергілікті полиция қызметіне қатысты мәселелер бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 388-V Заңына сәйкес елімізде жергілікті полиция қызметінің жаңа моделі құрылды [1]. Бұны Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «5 институционалды реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам» – Ұлт жоспарын (бұдан әрі – Ұлт жоспары) орындаудың нақты көрінісі деуге әбден болатындай. Қазақстан Республикасының 2014-жылғы 23-сәуірдегі «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Заңы жаңадан толыққан 9-1-бабы бойынша жергілікті полицияға - учаскелік инспекторлар, ювеналдық (кәмелетке толмағандар ісі), әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау, жол-патрульдік полиция, табиғатты қорғау полициясы, қабылдау-бөлу және арнайы қабылдау бөліністері телінетін болды [2].

Алайда, сөз болып отырған жаңа модельдің әлеуметтік-бағыттылығы қаншалықты тиімді? Құқықтық ережелерге сәйкесті жүргізген нормативтік талдауға арқа сүйей отырып, қазірдің өзінде мұндай тоқтамнан қандай тәуекелдік қауіп-қатер туындайтынын болжай аламыз ба? Ғылыми мақаламыздың арқауында осы мәселенің маңызды аспектілері мен тәуекелдік тұстарына тоқталып, Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары жергілікті полиция қызметінің моделіне талдау жасап көргіміз келеді.

Ұлт жоспарының №30-қадамында атқарушы органдарға және жергілікті қауымдастыққа есеп беретін жергілікті полиция қызметін құру қарастырылған болатын. Ал №31-қадамда этикалық нормаларды бұзуға жол беретін полицейлердің

іс-әрекеттеріне шағымданған азаматтардың арызын қарау жөніндегі қоғамдық кеңес жүйесін құру арқылы полицияның ашықтығын қамтамасыз ету ұсынылады.

Қоғамдық кеңестің мәртебесі мен өкілеттіктері заңнамалық жолмен Қазақстан Республикасының 2015-жылғы 2-қарашадағы «Қоғамдық кеңестер туралы» №383-V Заңында бекітілген [3]. Алайда біздің пікірімізше, қоғамдық кеңестердің өкілеттіктеріне қатысты бөлігі, заңнамалық тұрғыдан, мемлекеттік басқарудың республикалық және жергілікті деңгейде жергілікті полиция қызметінің моделін есепке алмай, барлық мемлекеттік органдар бойынша жинақталып шешімін тапқан.

Мәселен, 2015-жылғы 2-қарашадағы Қазақстан Республикасының «Қоғамдық кеңестер туралы» №383-V Заңының 5-бабында қоғамдық кеңестерге «қызметтік әдеп нормаларының сақталуын қоса алғанда, мемлекеттік басқаруды жетілдіру және мемлекеттік аппараттың ашық жұмысын ұйымдастыру мәселелері бойынша жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау» өкілеттіктері берілген. Осы қараудың қорытындысында Қоғамдық кеңес сәйкесті мемлекеттік органға ұсынымдар жасап, ол бойынша бір ай ішінде сол мемлекеттік органның басшысы немесе оның орнындағы тұлғаның қолы қойылған шешімді жауап қайтарылатыны айқындалған [3].

Осындай орайдан алғанда, Ұлт жоспарында қарастырылғанмен салыстырар болсақ, ішкі істер органдарының Қоғамдық кеңесінің өкілеттіктері мейлінше шектеулі. Осының негізінде біз жергілікті полиция қызметінің моделі шала, жартылай жүзеге асқан, оны осы күйінде алсақ тиімсіз болмақ деген тезистерді айғақтайтын уәждер келтірсек дейміз.

Біріншіден, Ұлт жоспарында әдеп нормаларын бұзған полицейлердің әрекетіне азаматтардың өтініш-арызы сөз болады. Нақтылай айтқанда, әңгіме өзегі әдеп нормаларын бұзғаны үшін қызметкерлерді тәртіптік жауаптылыққа тарту жөнінде болып отыр. Алайда бұл ереже (№31 қадам) Қазақстан Республикасының «Қоғамдық кеңестер туралы» заңында «қызметтік әдеп нормаларының сақталуын қоса алғанда, мемлекеттік басқаруды жетілдіру және мемлекеттік аппараттың ашық жұмысын ұйымдастыру мәселелері бойынша жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау» делініп, иіні жұмсақталған. Бұл басқаша рең алып, ішкі істер органдарының қызметкерлеріне қатысты нақты істер бойынша нақты шешім шығару туралы сөз қозғамайды.

Бұл Қоғамдық кеңес мәртебесінің қадағалаушыдан кеңестік-кеңесшіл органға өзгергенінің көрінісі. Кеңес орындауға міндетті емес, ұсыным жасау ғана сипаттағы шешімдерді қабылдай алады. Бұл өзге мемлекеттік органдарға оңтайлы болса да, құқық қорғау органдары үшін тиімді болмасы анық. Ішкі істер органдарының кісәпірлік жағымсыз имиджі, қызметтердің ашықтығына, тиімділігіне қатысты туындаған жайсыз мәселелер мемлекетіміздің басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Ұлт жоспарына сәйкесті шаралар енгізу қажеттілігін тудырды. Алайда, біз көріп отырғандай, қоғамдық кеңестің бұл үлгісінде жаңалық жоқ, өйткені аумақтық ішкі істер органдарындағы бұл секілді қоғамдық кеңестер кеңестік-кеңесшілдік рөлін бұрын да атқарған болатын, оның тиімділігі тым төмен-тін.

Әйтсе де құқық қорғау органдары жанындағы қоғамдық кеңестердің өкілеттіктерін регламенттейтін нормалардың нақты бір азаматтардың нақты бір лауазымды тұлғаларға қатысты арыз-өтініштері бойынша құқықтық негізде шешім қабылдауды қамтамасыз етуі тұстары күшейтілуі тиіс деп білеміз. Ендеше қоғамдық кеңестердің шешімі ұсынымдық сипатта емес, өктемдік сипатта болып, орындамаушылық үшін жергілікті полиция қызметінің басшыларына жеке жауаптылық қарастырылғаны жөн.

Екіншіден, жергілікті өңірдегі менеджмент (басқару) жүйесіне жергілікті полиция қызметінің қаншалықты кіріккеніне талдау жүргізудің қажеттілігі бар. Мәселен, Қазақстан Республикасының 2001-жылғы 23-қаңтардағы «Мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңының 29-бабының 1-тармағының 4-тармақшасына сәйкес, облыс, республикалық маңызы бар қала, астана әкімі жергілікті маслихаттың келісімімен ішкі істер органдарының жергілікті полиция қызметінің басшыларын тағайындайды. Облыс, республикалық маңызы бар қала, астананың жергілікті полиция қызметінің басшысы лауазымына үміткерді Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрі

ұсынады. Жергілікті полиция қызметінің басшысы лауазымына үміткерді (қала, қалаішілік аудан) облыс, республикалық маңызы бар қала, астананың жергілікті полиция қызметінің басшысы ұсынады. Жергілікті полиция қызметінің басшысы лауазымына үміткер Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі бекіткен біліктілік талаптарына сәйкес ішкі істер органдарының кадр резервінде тұрған қызметкерлерден тағайындалады.

Сонымен бірге облыс, республикалық маңызы бар қала, астананың әкімі жергілікті деңгейде ішкі істер органдары жергілікті полиция қызметінің алдына жергілікті әкімшілік-аумақтық бірліктегі аумақта қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша міндеттер қойып, олардың орындалуын қадағалап, жылына кемінде екі рет ішкі істер органдары жіргілікті полиция басшыларының есептерін тыңдайды.

Көріп отырғанымыздай, жергілікті полиция қызметінің есептілігі реттік есеп беру нысанында жүзеге асқан: жергілікті полиция қызметінің басшысы жергілікті полиция қызметі жөнінде жыл сайын кемінде екі рет атқарушы билік өкілдері алдында есеп береді, жыл сайын бір рет – жергілікті тұрғындарға, ал учаскелік полиция инспекторы сәйкесті әкімшілік-аумақтық бірліктегі әкімшілік аумақта тұратын тұрғындар алдында тоқсан сайын кемінде бір рет есеп береді (Қазақстан Республикасының 2014-жылғы 23-сәуірдегі «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Заңының 9-1-бабы).

Әйтсе де өкінішке қарай, осы жерде жергілікті қауымдастыққа полицияның есептілігі моделінің қандайда бір құқықтық нәтижелері байқалмайды. Есептілік жөніндегі жоғарыда келтірілген нормалар, шынтуайтында есептілік механизмі емес, тұрғындарды аппараттандыру механизмі болып табылады. Өйткені жергілікті қауымдастықтың шынайы өмірге сәйкес келмейтін олардың есебін қабылдамауға мүмкіндігі жоқ.

Оның үстіне жергілікті қауымдастық жергілікті полиция қызметін бағалай алмайды, полиция қызметі туралы арақідік ақпарат алып тұратын бақылаушы ғана. Бұрын біз өзіміздің жарияланымдарымызда ішкі істер органдары қызметін тиімді бағалау мәселесін көтерген едік, әрі қызмет көрсеткішінің қорытындысында міндетті түрде полиция жұмысының қоғамдық бағасы ескерілуі керектігін көптің алдына көлденең тартып, ортаға салған болатынбыз. Өкінішке орай, бұл тұрғыдан алғанда қоғамдық кеңестер мен маслихаттар жергілікті полиция қызметінің нәтижелілігіне ықпал ете алмайтынын жасырмауымыз керек.

Біз талдау жасап отырған модельде бұл өкілеттіктерге әкімдер ғана ие. Мұның өзі жергілікті өзін-өзі басқару мазмұнына қайшы келеді, өйткені қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік бір адамның қадағалауы емес, қоғамдық бақылау ая-

сындағы құбылыс екені сөзсіз. Жергілікті полиция моделін әлеуметтік тапсырыс іспетті тұжырымға сәйкес жігілдіру қажет. Онда әкім ғана емес, маслихат пен қоғамдық кеңестен тұратын жергілікті қауымдастық та ішкі істер органдары алдына нақты міндеттер қойып, оның орындалуын қадағалай алады.

Мәселен, жекеленген әкімшілік-аумақтық бірлікте жергілікті халықтың мазасын алған мал ұрлау мәселесі барынша шығандап көтеріліп тұр делік, өйткені бұл ауданның немесе облыстың еңбекке қабылетті тұрғындардың көпшілігі мал шаруашылығымен айналысады, жалғыз мал ғана тіршілік көзіне айналған. Әлбетте, жергілікті полиция қызметінің алдына бұл саладағы қылмыстардың санын азайтып, алдын алу шараларын ұйымдастыру секілді нақты міндет-талаптар қойылады. Бұл белгілі бір нәтижеге жетпейінше жергілікті полиция қызметі үшін басты міндеттер қатарында болуы тиіс. Полиция жұмыстарының нәтижесі жергілікті тұрғындардың күткеніндей болып шықпаса, олар қоғамдық кеңестер мен маслихаттар арқылы бұл бойынша тәртіптік және ұйымдық сипатта нақты шешімдер қабылдауы қажет (жергілікті деңгейде бюджеттік қаржыландыру көлемін өзгерту, штат санын қысқарту/көбейту, бөліністерді жабу, т. б. с. с.).

Ендігі бір тәуекелдік қауіп-қатер тудыратын фактордың бірі – жергілікті полиция қызметін әкімдерге бағындырып қойылуы деп білеміз. Бұның жемқорлыққа, қабылданған шешімдердің ашық болмауына тікелей апарып соғары кәдік. Өйткені қазақстандық қоғамның даму векторы одан әрі демократизациялауға бағыт алуы тиіс, жергілікті өзін-өзі басқаруда бір тұлғалық басқарудан алқалық (коллегиальность) басқаруға ауыстырылуы қажет.

Сонымен қатар соңғы жылдары біз жергілікті басшыларды жауапқа тартқан көптеген сот үдерістерінің (процестерінің) куәсі болып жүрміз. Онда

қылмыстық топтар құрып, ауыр, ерекше ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстарына басшылық жасағаны үшін жауапқа тартылған облыстық әкімдер айыпталуда. Аумақтық ішкі істер органдарының бірорталыққа бағынуымен салыстырғанда, сыбайлас жемқорлықтан туындайтын тәуекелдік қауіп-қатер жергілікті полиция қызметіне ықпалы тіптен күштірек.

Осыған байланысты, әкім сияқты жеке бір лауазымды тұлғаға бағынуға негізделген жергілікті полиция қызметінің бұл моделіне күмәнмен қараймыз. Тағы да қайталай кетейік, қолданыстағы заңнамада бекітілген механизм есептілік механизмі емес, ақпараттандыру механизмі ғана екенін баса көрсеткіміз келеді.

Осылайша алғанда, нақты бір әкімшілік-аумақтық бірліктегі кәдуілгі учаскелік полиция инспекторының тоқсан сайынғы жасайын есебі формальды сипат алады, өйткені ол ішкі істер органдарының қызметін тиімді бағалайтын жалпы тұжырымдық моделінен тым алшақ жатыр. Оның жеке көрсеткіштері мен жалақысы жергілікті тұрғындарының көңілінен шығуына, қанағаттануына тәуелді емес, сондықтан да өз қызметінің тиімділігін үнемі арттырып отыруға оның ниеті де құлқы да болмайды.

Ұсынылып отырған бұл талдауымызға сын көзбен қарасақ та, жалпылай алғанда бұның мәні жергілікті полиция қызметін одан әрі жетелдіруге және Ұлт жоспарын нақты орындауға бағытталғандығында жатыр. Мәселен, 2016-жылғы 2-қаңтарда Ақордада өткен бас қосу жиынында Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев «мемлекетте есеп беруді қалыптастыру міндеттеріне сәйкес, барлық деңгейдегі атқарушы билік тұрғындар алдында есеп беріп отырады. Басшыларға жеке жауаптылық жүктеледі. Мұнда жалған реформалар жасауға ұмтылу үзілді-кесілді болмауы тиіс. Оң өзгерістерге кедергі жасайтындар отырған лауазымдарынан алынып тасталады» [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. "Егемен Қазақстан" 10. 11. 2015 ж., № 215 (28693).
2. Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2014 г., № 8, ст. 48; № 16, ст. 90; № 19-I, 19-II, ст. 96; № 23, ст. 143; 2015 г., № 1, ст. 2; № 16, ст. 79
3. "Казахстанская правда" от 13. 11. 2015 г., № 218 (28094); "ЕгеменҚазақстан" 13. 11. 2015 ж., № 218 (28696) текстте қойылмаған сноска
4. Қолжетімді режимде: <http://informburo.kz/novosti/v-kazahstane-planiruetsya-prinyatie-patrioticheskogo-akta.html>

Ахметов Даурен Төлегенұлы

Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының PhD докторанты,
полиция подполковнигі, тел: 8-777-967-53-93, salkebaev@mail.ru.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ**

Түйін. Осы мақалада ерекше жағдайларда ІО қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету және ұйымдастырушылық-құқықтық шараларын жүзеге асырудың құқықтық реттелуінің мәселелерін жетілдіру қарастырылады. Бар мәселелерге талдауды жүргізудің негізінде көрсетілген жағдайларды жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы охраны общественного порядка и обеспечение общественной безопасности ОВД и проблемы совершенствования правового регулирования в осуществлении организационно-правовых мероприятий ОВД в особых условиях. На основе анализа имеющихся проблем вносятся предложения по их совершенствованию.

Summary. This article is considered the problems of public order and public security police department and the problem of improving the legal regulation in the implementation of organizational and legal measures of OIA in the special conditions. Based on the analysis of existing problems to make proposals for their improvement.

Мақаламыздың арқауы отандық күшті құрылымдарының ішіндегі саны жағынан алғанда ең қомақтысы да салмақтысы — Ішкі істер органдарының төтенше жағдайдағы қызметінің ұйымдастырылу-құқықтық негіздері мен тәжірибесін ой елегінен өткізіп, кемшін қалып жатқан тұстарын анықтап, жетілдіру бойынша ұсыныс жасау бағыттарын айқындауға арналады. Өйткені тәуелсіздік алғаннан кейінгі соңғы ширек ғасыр төңірегінде қоғамдық тәртіпті қорғау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қандай да болмасын құқық бұзушылықтың алдын алу және қылмыстылықпен күресуді тікелей міндетіне алған полиция институтының дамуы және оны дамыту теориясы мен тәжірибесі, сонымен қатар мемлекет және өзін-өзі басқару жүйесіндегі полиция қызметінің құқықтық негізі әлі де болса саралай түсуді қажет ететін күн тәртібінде тұрған келелі міндеттердің қатарына жатады. Соңғы кездегі қоғамымызда орын алып отырған құқық бұзушылық, жаппай тәртіпсіздік төңірегіндегі келеңсіз құбылыстар бізді алаңдатпай қоймайтыны анық.

Бір анығы, қазақстандық ғалымдардың сүбелі еңбектерінде полиция органдарының ұйымдастырылуы, салалық құрылымдық ерекшеліктері және онда қызмет атқарудың құқықтық негіздері, қызметтік бағыттары ғылыми тұрғыда талқыға түссе де, бұл бағыттағы атқарылған істер толықтай шешімін тауып болды деп кесіп-пішіп айта алмас едік.

Жаңғырған жаңа замандағы тәуелсіз мемлекет құру бағытында, өкінішке орай, экономикадағы, әлеуметтік және саяси саладағы қарама-қайшылық тенденциялары мен күрмеуі қиын жағдайлары қылмыстылықтың күрт өсіп кетуімен тікелей ұштасып жатыр. Қоғамдағы орын алатын кемшіліктер — қылмыстылықтың айнасы десе болғандай. Ендеше отандық ішкі істер органдары тәжірибесінің озық жақтарын қаперге ала отыра, қызметін жетілдіру заман талап еткен бірден-бір күрделі мемлекеттік

мәселеге айналып отыр. Оны жүзеге асыру барысында тәртіп сақтау институтының, оның ішінде ішкі істер органдарының қызметін жетілдіру ерекше рөл атқарады.

Кейінгі жылдарда бұл салада бірқатар игілікті жұмыстар атқарылды: ішкі істер органы жұмысының құқықтық базасын жетілдіруге мүмкіндік беретін бірнеше заңдар, Президенттік және Үкіметтік нормативтік-құқықтық актілер қабылданды, оларды дамыту тұжырымдамасы қолға алынып, қаржылық, материалдық-техникалық, мамандармен қамтамасыз ету шаралары және т. б. жүзеге асырылуда.

Алайда іс жүзінде тәртіп сақтау органының осы маңызды буынының тиімділігін арттыру жолдарын іздестіру одан да нақтырақ болуы қажет екендігін көрсетеді. Бұл үдерістің жан-жақты ғылыми зерттеу базасында ғана жүзеге асырылатыны да белгілі. Сондықтан да қазіргі жағдайда ішкі істер органы алдында тұрған барлық кешенді бағдарламаларды ойластыру және олардың қызметін жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу қазақстандық заң ғылымы алдында тұрған өзекті міндет.

Бұл орайда теория, құқықтық регламент, полиция қызметін ұйымдастыру — елімізде тәртіп сақтау механизмінің ең бір маңызды элементі. Бұл тәртіп сақтауды қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік құрылым жолдары жөніндегі біздің түсінігіміздің кеңеюіне ықпал етіп, тәртіп және құқық бұзушылықпен күрестің әдістері мен түрлеріне жаңа сапалық рең беріп, отандық институттардың жетілуі жолындағы жұмыстарды, теориялық және практикалық нақты шешімдерді қабылдауды қамтамасыз етуді керек етеді. Өйткені дүниежүзілік қауымдастықтың толық қанды мүшесі болған Қазақстан Республикасы әр азаматының экономикалық, әлеуметтік, сондай-ақ өз құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуді міндетіне алып, адам ғұмырындағы осы негізгі тұғырлардың бірі бұзылса, оның құқығын қорғауға ішкі

істер органдары арқылы кепілдік беріп отыр. Сондықтан мұндай құзырлы органдарға әрбір адамның құқығын бұзу сияқты қылмыстық жайттардың алдын алу, құқықтық қорғау әлеуетін арттыру жүктелуде. Дәл осының құқықтық негіз ретінде «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңының 2-тарауы 6-бабының 13-тармағында Ішкі істер органдарының қарауына жатқызылған өкілеттіктерде «жаппай тәртіпсіздік, топтасып бағынбаушылықтың жолын кесу» міндеті жүктелген. Енді еңбегіміздің өзегіне айналған күрмеуі қалың қыры мен сыры мол осы мәселеге кеңінен тоқтала кетсек дейміз [1].

Мемлекетіміз өзінің ішкі-сыртқы саясатында адам өмірінің қазына-байлығын, еркіндігі мен бостандығын, құқығы мен міндетін белді арқауға, бағдар алар темір қазығына айналдыруға ұмтылуда дедік. Әйтсе де еліміздегі қалыптасқан демократиялық ахуал құнарлы игіліктерді тудырып қана қоймай, қоғамның бұрын байқалмаған көлеңке жақтарын да кілегейдей алдыңғы қатарға шығаруда. Босансу мен тоқмейілісуді көтермейтін бүгінгі заманның алмағайып қиындықтары адамдардың белгілі бір бөлігіне моральдық-психологиялық тұрғыдан салмақ салуда. Басқа түскен ауыртпалықты көтере алмай, без бүйрек, тесік өкпе боп, әбден жүйкесі тозған әлжуаз адамдардың саны күн санап артып келетінін бұқаралық ақпарат құралдары да уәждеп айтып, телеарналар да кеңінен көрсетіп-ақ жүр.

Күнделікті өмірдің көп қыртысты қат-қабат шытырман оқиғалары, тұрмыстың қиындығы, діндегі ала-құлалық, тиісті еңбек ақысын ала алмау, саяси сахнадағы идеялық көзқарастар жойқыны кей адамның жүйкесіне тікелей әсер етіп, кей адамдар топтаса келе, жаппай тәртіпсіздік секілді келіссіз де келеңсіз әрекеттерге баруда. Өмірдің қайнаған қазанынан алынған осы тақылеттес кері құбылыстар сананы адастыратындай ықпалы бар екенін психолог-мамандар қауымы дәлелдеп бағуда.

Өмір тәжірибесі көрсетіп отырғандай, топтасқан құқық бұзушылықтың алдын алып, жолын кесуді алғашқы кезде әкімшілік полиция күштері ғана жүзеге асырады. Бұл сатыда құқықты бұзып топтасқандарға бір немесе бірнеше ғана полиция қызметкерлері қарсы тұрады. Қоғамдық тәртіпті сақтап, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде қылмыстылықпен бетпе-бет кездесетіндердің алдыңғы легі солар. Бұл жағдайда полицейлердің іс-әрекеттерінің айтарлықтай маңызы бар. Топтасып дауласу орын алған тұста азаматтарға полицейлердің мейлінше сыпайылық танытқан жөн. Бұзақы топтың алдында дауға себепші болғандарды қамауға алу мақсатында топтан алып шығып ұстаудан дау ушығып кетуі әбден мүмкін. Сондықтан әуелгі кезеңде ескерту жасап, шектеу қою, қатал әрекеттерге барудан бас тарта тұрған абзал. Қоғамдық тәртіп бұзылған тұстағы полиция нарядының

әділетті әрекетіне халық әдетте түсіністікпен қарайтыны белгілі. Ал бұған керісінше полиция қызметкерлері арнаулы құралдар мен оқ ату қаруларын сөзге келмей бірден қолданатын болса, бұл даудың жаппай тәртіпсіздікке ұласып кетуі әбден ықтимал. Ол үшін топтасқан құқық бұзушылық орын алған жағдайда, әуелде елеусіз көрінген оқиғаның, кейіннен үлкен дабыраға ұласып кетпеудің жолдарын қарастыра білу керек. Оның бірден бірі амалы – іс насырға шаппай, ушықпай тұрып, полицейлердің дұрыс келіссөз жүргізу арқылы сол бойда шешімін табу болып табылады. Полицейлердің келіссөз жүргізе алу шеберлігінің қажеттілігі осы жерде айқын байқалады. Бұның өзі замана болмысына сай қазіргі қоғамымыз қажет етіп отырған халықпен тікелей араласатын әкімшілік полицияның күрделі бөлігін құрайды десек, артық кетпейміз. Ішкі істер органдары қызметкерлеріне келіссөз жүргізу шеберлігін меңгерулері ауадай қажетті зәру іс дейтініміз сондықтан.

Осыған байланысты күш қолданудан, орынсыз шешім қабылдаудан бұрын қызметкерлер іс-қимылын реттейтін, келіссөз жүргізе алу жолдарын қарастыратын жол-патрульдік полицейлерге арналған арнаулы жадынама (памятка) дайындалғаны дұрыс деп білеміз. Мұны ішкі істер органдарының әкімшілік полициясы ұсынысымен ІІМ қарасты ғылыми орталықтарындағы ғалым мамандар дайындаса тіптен құба-құп [2, 1].

Жасыратыны жоқ, әр нәрсені желеу етіп, құқыққа қайшы әрекетке барып, қоғамдық қатынастарға қолсұғу жайттары күнбе-күн күнделікті болып жататын, үйреншікті селт еткізбейтін қатардағы оқиғаға айналып кету қаупі бар. Соңғы уақытта еліміздің түкпір-түкпірінде болып өткен жарылыстар мен атылыстар (Ақтөбе және Жаңаөзен қалаларындағы оқиғалар) осының нақты айғағы. Бұл сияқты теріс қылықты келеңсіздіктер ізін суытпай сол бойда шешімін табуды қажет ететіні белгілі. Бұндай заңға қайшы келетін кері құбылыстардың біздің топырақта ғылыми негізде байыпталуы әлі де болса кем түсіп жатыр. Бұл мәселелер полиция қызметкерлері үшін ғана арнайы дайындалатын жадынамалық, әдістемелік нұсқаулықтар түрінде ғана емес, сонымен қатар қоғамдық көлемде ашықтан-ашық еш бүкпесіз, егжей-тегжейлі кеңінен сөз етуді қажет ететін толғағы жетіп піскен мәселе деп білеміз.

Ендігі бір тілге тиек етеріміз – Ішкі істер органдары қызметін құқықтық-ұйымдастырылудағы кейбір кемшіліктерге келіп саяды. Алысқа бармай-ақ бұған мысал ретінде Жаңаөзен қаласындағы болған жаппай тіртіпсіздік оқиғасын алсақ та жеткілікті. Қолдағы бар деректер 2011 жылғы 16-желтоқсанда сағат 11-лер шамасында алғашқы ақпарат түскен сәттен бастап арнаулы жедел жоспарларына сәйкес Маңғыстау облысының Ішкі істер департаменті жеке құрамды жинап, оны жаппай тіртіпсіздік орналын жерге апару тура-

лы шешім қабылданғанын көрсетеді. Болған оқиға дереу ҚР ІІМ-не, облыс әкіміне, облыстық құқық қорғау органдарының басшылығына тегіс хабарланады. ІІД бастығы, оның орынбасарлары арнайы жоспарында көзделгендей күш-құралдарға басшылық жасау үшін оқиға орын алған жерге жедел жеткен. Міне, осы кезде ІІД жеке құрамын жеткізу үшін оларды көлікпен қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Осы туындаған кемшіліктерге сәкес жаппай тәртіпсіздіктің алдын алуға және болдырмауға қиыншылықтар туғызды. Оқиға барысында арнаулы құралдар мен арнаулы көліктерді қолдануда да кемшіліктер орын алады. Қолданыста өлімге апарып соқтырмайтын қарулардың (травматикалық, газдық қарулар, т. б.) жоқтығы байқалады. Күннің суығынан цистернада жиналатын судың, агрегат, буындардың қатып қалуы себепті «Су-атқыш» автокөлігі қолданылмады. Осының бәрі де ІІД қызметін ұйымдастырудағы олқылықтарды басынша әйгілеп берді. Бұл кемшіліктер тек Маңғыстау облыстық ІІД-не ғана тән емес, сондай-ақ өзге өңірлердегі жедел араласу қызметіне ортақ екені анықталды. Осыдан келіп, елімізде төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету бойынша орын алған бұл фактілердің негізінде бірқатар ұсыныстар жасағымыз келеді:

1) мұндай жаппай тәртіпсіздікпен айқындалатын дағдарыс кезінде Алматы, Астана қалалары мен облыстар әкімдері басшылық жасайтын Аймақтық жедел штаб құрылуы қажет. Бұл штаб қандай да бір дағдарыс туындағанда мемлекеттік құқық қорғау органдары мен арнаулы қызметтердің күш мен құралын үйлестіруді жүзеге асыратын болады [3, 1].

2) 2003 жылғы 8 ақпандағы «Қазақстан Республикасының Төтенше жағдай туралы» Заңының 4-тарауының «Төтенше жағдайды енгізуде қолданылатын негізгі шаралар мен уақытша шектеулер» туралы сөз болатын 15-бабына қосымша ретінде мынадай толықтырулар енгізілсе дейміз [4];

а) азаматтардың тұрғын үйлеріне және басқада бөлмелеріне, олардың жер учаскелеріне, мекемелердің, ұйымдардың және кәсіп орындардың аумақтарына және олар мен жалдайтын бөлмелерге кедергісіз кіру меншіктің нысанына қарамастан (ҚР шет ел мемлекеттерінің дипломаттық өкілеттіктерден басқа), және қылмыс жасаған сезікті адамдарды іздеу кезінде оларды қарау, сондай-ақ ол жерлерде қылмыс жасалды деген немесе қылмыс жасалып жатыр немесе қайғылы жағдай жасалды деген толық мәліметтер болған жағдайда;

б) мекемелердің, ұйымдардың және кәсіп орындардың көлік құралдарын кедергісіз пайдалану, меншіктің нысанына қарамастан (ҚР шет ел мемлекеттерінің дипломаттық, консулдық және басқада, халықаралық ұйымдардың, сонымен қатар арнайы бағытталған өкілеттіктердің көлік құралдарынан басқа), қоғамдық бірлестіктердің немесе азаматтардың көлік құралдарын төтенше жағдай

болған жерге бару үшін, азаматтарды емдеу мекемесіне апаруға, азаматтарға жедел медициналық көмек көрсету, қылмыс жасаған адамдарды іздеу және оларды полицияға жеткізу;

в) қызметтік мақсатта мекемелердің, ұйымдардың, кәсіп орындардың және қоғамдық бірлестіктердің байланыс құралдарымен кедергісіз пайдалану, меншіктің нысанына қарамастан (ҚР шет ел мемлекеттерінің дипломаттық, өкілеттіктерінен басқа);

г) мекемелерден, ұйымдардан және кәсіп орындардан меншік нысанына қарамастан полиция қызметкерлерімен қызметтік міндеттерін орындауға қажетті ақпаратты қайтарымсыз және тегін алу, егерде ақпаратты алуға тиісті заңмен көрсетілген басқа да тәртіп көрсетілген жағдайлардан басқа;

д) коменданттық уақыт аяқталғанға дейін бұзған, сонымен қатар өзінің жеке басын қуәландыратын құжаттар өзімен бірге болмаған азаматтарды ұстауға;

е) ІІО және ішкі әскер жауынгерлеріне қызметкерлеріне жүктелген міндеттерді орындау мақсатында әскери қаруды және арнайы техниканы қолдануды қарастыру. Қолдану тәртібін төтенше жағдайлардағы жеке бұйрықпен қарастыру қажет [5, 2].

3) әрбір өңірде жедел жасақ отрядтарын құру, оның штаттық санын анықтау, құқықтық регламентін белгілеу керек. Мұндай жасаққа арнаулы дайындығы бар қызметкерді қабылдау әрі жаппай тәртіпсіздік орын алған жерлерге жедел жасақтың жеке құрамын жеткізу, оларды үй-жайға орналастыру, тамақпен қамтамасыз ету, тағы басқасы бар арнаулы күштер мен құралдарды үнемі дайындауға ұстау;

Мұндай жедел араласу құрылымдардың пайдалануы Ішкі істер департаменттерінің жеке құрамына кіретін өзге бөлімдер қызметкерлерінің өз міндеттерін еш кедергісіз, қалтқысыз орындауға толықтай мүмкіндік берер еді. Ал мұның қызметкерлердің атқаратын міндеттерін сапалы орындауда оң әсерін тигізеді анық [6, 1-2].

4) Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы «Құқық қорғау қызметі туралы» № 380-ІV Заңының «Қызметкерлердің атыс қаруын, арнаулы құралдар мен дене күшін қолдану» көзделген 8-тарауына жаппай тіртіпсіздікте құқық қорғау органдары қызметкерлерінің табельдік қаруы мен арнаулы құралдарын қолдану бойынша ұсыныстар дайындалса [7].

5) жол-патрульдік полиция қызметкерлері келіссөз жүргізе алу өнерін үйренсе, осы мақсатта салалық білікті мамандар қатыстырылып, солардың күшімен жадынамалар (памятка) мен әдістемелік нұсқаулықтар дайындалса [2, 1-2].

6) Жаңаөзен қаласындағы жаппай тәртіпсіздікке қатысты деректерге жүгінсек, кезінде жергілікті жұмыспен қамтамасыз ететін мекемелердің басшылары қол астындағы жұмысшылардан нараз-

ылық акциясына қатыспау туралы жазбаша хат талап еткен. Оның үстіне азаматтардың конституциялық талаптары бұзылып, жұмыс берушінің жұмысшыларға еңбек ақыларын уақытында төлемеуі ұжымдарда әлеуметтік-еңбек дауларын туғызған. Осындай орайда, жергілікті жұмыспен қамту мекемелері басшылығына ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінің 87-бабында көрсетілген айыппұл салу талаптары орындалуы қажет, онда «Еңбекке ақы төлеу жөніндегі талаптарды бұзу» бойынша мынадай айыппұлдар көзделген:

1. Жұмыс берушінің жалақыны толық көлемде және Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында белгіленген мерзімдерде төлемеуі, сол сияқты жұмыс берушінің кінәсінен төлемді кешіктірген кезеңіне өсімпұлды есептемеуі және төлемеуі – лауазымды адамдарға – жиырма, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – қырық, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – алпыс, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

2. Осы баптың бірінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекеттер – лауазымды адамдарға – қырық, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – алпыс, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – сексен, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

3. Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының үстеме жұмысқа, мереке және демалыс күндеріндегі жұмысқа ақы төлеу, сондай-ақ түнгі уақыттағы еңбекке ақы төлеу жөніндегі талаптарын бұзу – лауазымды адамдарға – жиырма, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – қырық, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – алпыс, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл

салуға әкеп соғады.

4. Осы баптың үшінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекеттер – лауазымды адамдарға – қырық, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – алпыс, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – сексен, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады [8].

Осыған байланысты бұл баптың үшінші бөлігі бойынша 100 ден 200-ге дейін айлық көрсеткішке дейін, ал 4-бөлігі бойынша 200-ден 500-ге дейін АЕК айыппұлы көлемін көбейтуді ұсынамыз. Сондай-ақ кәсіпорын қызметін 90 тәулікке дейін әкімшілік тоқтата тұру, ал лауазымды тұлғаларды бір жылдан үш жылға дейін дисквалификациялау санкциясы енгізілсе дейміз [3, 3].

Сонымен бірге жұмыс берушінің әрекетінде қылмыстық құрам бар деп танылса, яғни еңбек ақысына бөлінген қаражатты мақсатсыз жұмсалғаны анықталса Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 156-бабына сәйкес жауаптылыққа тартылатын болады. Сондықтан ҚР Қылмыстық кодексі 148-бабының 3-тармағы «ақша, қаражатты өзге мақсаттарға жұмсалыуына байланысты» дейтін жолдармен толықтырылуы қажет [3, 3-4; 9].

Түйіндей келгенде, ПД қызметінің жай-жапсары өмір мен арнаулы қызметтердің диалектикалық қарым-қатынасы тұрғысында сөз етіліп, қоғамдағы ойып алар өзіндік орны, кәсіптік сипаттарына қатысты алуан-алуан теориялық мәселелері түбегейлі шешімін табуы керек етеді.

Бұл тұжырымдардың байыталуы да кезегін күтіп тұрған өзекті іс. Зады, жаппай тәртіпсіздікте, топтасқан құқық бұзушылық жасалған кездегі ішкі істер органдары қызметінің түрлі кырларын қаузап ашу, оларды тыңғылықты зерттеу осы күннің еншісіндегі зәру мәселе екеніне көзіміз анық жетіп отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Ішкі істер органдары туралы» 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңы // Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2015.
2. Қазақстан Республикасы ПМ Ақтөбе облысы ПД Штаб басқармасының 2014 жылғы 14 қаңтардағы шығыс № 2/2-44 ұсынысы.
3. Қазақстан Республикасы ПМ Манғыстау облысы ПД 2014 жылғы 10 қаңтардағы шығыс № 5/9-31-101 ұсынысы.
4. Қазақстан Республикасының «Төтенше жағдай туралы» 2003 жылғы 8-ақпандағы № 387 Заңы // «Егемен Қазақстан» 2003 жылғы 15 ақпан №37.
5. Қазақстан Республикасы ПМ Ақмола облысы ПД 2014 жылғы 16 қаңтардағы шығыс № 1-5/6-56/2592 ұсынысы.
6. Қазақстан Республикасы ПМ Қостанай облысы ПД 2014 жылғы 13 қаңтардағы шығыс № 1-5/2-20/130-и ұсынысы.
7. Қазақстан Республикасының «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы. Алматы: Юрист, - 2015.
8. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі. Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2015.
9. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2015.

Таңбазар Белес Жандосұлы
Қазақ-орыс халықаралық университетінің магистранты

Жумагазиева Райса Шамшединовна
заң ғылымының кандидаты, доцент
Ақтөбе қаласы, тел. :87013472687, raisa_zerip@mail.ru

БАНКРОТТЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢДЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

***Түйін.** Бұл мақалада автор банкроттық туралы заңды қолдану тәжірибесінің жаңа бағыттарын зерттеп қолданыстағы жаңа заңнаманы жетілдіру жолдарын ұсынып отыр.*

***Тірек сөздер:** Дәрменсіздік, оңалту, Азаматтық кодекс, Қазақстан Республикасы.*

***Резюме.** В данной статье автор исследует новые направления практики применения законодательства о реабилитации и банкротстве и в связи с этим автор вносит новые предложения по совершенствованию действующего законодательства.*

***Ключевые слова:** Банкротство, реабилитация, Гражданский кодекс, Республика Казахстан.*

***Summary.** In this article the author examines the new directions of the practice of law on rehabilitation and bankruptcy, and in this connection the author makes a new proposal to improve existing legislation.*

***Tags:** Bankruptcy, Rehabilitation, Civil Code of the Republic of Kazakhstan.*

Ел экономикасының дағдарысқа ұшыраған кезінде банкроттық туралы заң қалай жүзеге асса, жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардың тағдыры соған тәуелді және оның маңызы зор. 2014 жылғы 7 наурыздағы шыққан Қазақстан Республикасының «Оңалту және банкроттық туралы» Заңының [1] атқаратын роліне келетін болсақ, ол көптеген күрделі және қауыпты жағдайларға тосқауыл болалады, яғни, банкроттыққа жататын кәсіпорындарда ірі әлеуметтік жанжалдардың болуының алдын алу үшін қажет, бюджетке салық түсімдерінің тұрақты өсуін қамтамасыз ету үшін, елдегі стратегиялық маңызды салаларды сақтап қалу үшін және, бір ескеретін жай, ол жаппай жұмыссыздықтан туындайтын әлеуметтік катаклизмалар елдің қауыпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. 2015 жылдың 10 айында Қазақстанда 1948 компания банкрот деп жарияланды олардың 1 трлн 200 миллиард теңге кредиторлар алдында берешектері бар, оның ішінде 280 млрд. мемлекет алдында. 2013 жылмен салыстырғанда, еріксіз түрде таратылуы заңды тұлғалардың саны 40% -ға өсті. Сонымен қатар, олардың үштен бірі Алматы және Астана қалаларында орналасқан[2].

Барлық Орталық Азия елдерінің экономикасы неғұрлым нарықтық көршілес елдерге қарағанда Қазақстан дағдарыстан ең қатты зардап шеккен ел болып саналады. Дағдарыс кезінде, кез келген мемлекеттің заңдарының ең қажет заңның бірі банкроттық заң болып табылады. [3] Әлемдік тәжірибеде банкроттық туралы заңдар бастапқыда екі түрлі бағытта дамыды. Олардың бірі банкрот-борышкердің таратылуымен жалғасқан, банкроттықты несие берушілерге қарыздарды қайтару тәсілі ретінде санаған британдық модель қағидаларына негізделген. Екінші бастаманың негізі американдық модельде жатқан болатын. Заңдардың мұндағы негізгі мақсаты компанияны қалпына келтіру,

оның төлем қабілеттілігін қалпына келтіру болып табылды.

Әлемдік дағдарыстың әсерінен барлық мемлекеттерде, соның ішінде дамыған елдердеде банкротқа ұшырап жатқан компаниялар көбейіп бара жатыр. Мұнай бағасының төмендегені Ұлыбританияда мұнай-газ секторында елеулі қаржылық проблемалар туғызды. 2015 жылы, 2013 жылы 2014 жылы 18 және 6 салыстырғанда Ұлыбритания мұнай мен газ (55% дейін) 28 компанияларды банкрот, Financial Times компанияның Moore Stephens мәліметіне сілтеме жасап, жазады[4]. Қытайдың Shanshui Цемент Group компаниясы ірі цемент өндірушілердің бірі дефолтты жариялады. Ол 2 млрд юань (314 миллион доллар) жалпы сомасы, оның облигациялар бойынша пайыз төлей алмай отыр. Компания өзінің қарызын қайта құрылымдау және дефолт мүмкіндігін жоққа шығармайды, ал өтеу мерзімі облигациялар бойынша 2020 жылы аяқталады[5]. Тәуекелдерді басқару жүйесіне негізделген талдау нәтижесінде, биыл 153 жағдайларда сотқа дейінгі іс қозғады. Жалпы алғанда, бірыңғай тізілімінде lzhepredprinimatelstvo және банкроттық қарсы күресте 244 материал тіркелген - Статистика Ресми келтірді. – Тергеуге шейінгі аудиттің болмауына байланысты қылмыстық құқық бұзушылық (98) қылмыс құрамы жоқ деп тоқтатылған тоқтатылған. Жалпы сот өндірісінде тоқтатылуына байланысты 17 жағдайларда астам болды. Статистика көрсетілгендей, осы санаттағы жағдайларды сот шолуының дамыған практикасы шын мәнінде жоқ. Бұл, бәлкім, қылмыстық банкроттық Жоғарғы Соттың қаулысы болмауында[6].

Қылмыстық банкроттық Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық Кодексінің 237-240 баптарында қарастырылған[7]. 237-бапқа сәйкес оңалту және банкроттық кезіндегі құқыққа сыйымсыз әрекеттерге мыналар жатады: Бірін-

шіден, мүлікті немесе мүліктік міндеттемелерді, мүлік, оның мөлшері, орналасқан жері туралы мәліметтерді не мүлік туралы өзге де ақпаратты жасыру, мүлікті өзгенің иелігіне беру, мүлікті иеліктен шығару немесе жою, сол сияқты бухгалтерлік және (немесе) есептік құжаттаманы не экономикалық қызметін көрсететін өзге де құжаттарды жасыру, жою, бұрмалау, егер бұл әрекеттерді құрылтайшы (қатысушы), лауазымды адам, заңды тұлғаның органдары, дара кәсіпкер, сол сияқты борышкердің мүлкі мен істерін басқару жөніндегі өкілеттіктер берілген адам оңалту немесе банкроттық кезінде немесе банкроттықты күнілгері біле отырып, жасаса және олар ірі залал келтіруі. Екіншіден, өзінің шын мәнінде дәрменсіздігін (банкроттығын) білетін құрылтайшы (қатысушы), лауазымды адам, заңды тұлғаның органдары, дара кәсіпкер, сол сияқты дәрменсіз борышкердің мүлкі мен істерін басқару жөніндегі өкілеттіктер берілген адам банкроттық рәсімі немесе оңалту рәсімі кезінде басқа кредиторларға көрінеу залал келтіре отырып, жекелеген кредиторлардың мүліктік талаптарын құқыққа сыйымсыз қанағаттандыруы, егер бұл іс-әрекет ірі залал келтіруі. Ал, 238-бапқа сәйкес әдейі банкроттық, яғни жеке мүдделері немесе өзге адамдардың мүдделері үшін құрылтайшының (қатысушының), лауазымды адамның, коммерциялық немесе өзге де ұйымда басқару функцияларын орындайтын адамның, заңды адам органдарының, сол сияқты дара кәсіпкердің әрекеттері (әрекетсіздігі) нәтижесінде жасалған, ірі залалға немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан, төлем қабілетсіздігін қасақана жасауы немесе ұлғайтуы деп белгіленген. Бұрынғы Қылмыстық заңнамаға қарағанда дәрменсіздікке қатысты қоғамға қауыпты іс-әрекет деп танылатын қылмыстық құқық бұзушылық саны көбейген 239-бапқа сәйкес төлем қабілетсіздігіне дейін жеткізу деп белгіленген. Мүлкін немесе мүліктік міндеттемелерін, мүлкі, оның мөлшері, орналасқан жері туралы мәліметтерді не мүлкі туралы өзге ақпаратты жасыру, мүлікті өзгенің иелігіне беру, мүлікті иеліктен шығару немесе жою, сол сияқты бухгалтерлік және (немесе) есептік құжаттаманы не экономикалық қызметін көрсететін өзге де құжаттарды жасыру, жою, бұрмалау, егер ірі залаға әкеп соққан төлем қабілетсіздігіне әкелген бұл әрекеттерді (әрекетсіздікті) құрылтайшы (қатысушы), лауазымды адам, коммерциялық немесе өзге де ұйымда басқару функцияларын орындайтын адам, заңды тұлғаның органдары, сол сияқты дара кәсіпкер жасаса және оданда күрделі жағдай осы баптың екінші тармағында көзделген, оған сәйкес сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының, жинақтаушы зейнетақы қорының, банктің ірі қатысушысы-жеке тұлғаның, ірі қатысушысы-заңды тұлғаның бірінші басшысының не сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының, жинақтаушы

зейнетақы қорының, банктің, зейнетақы активтерін инвестициялық басқаруды жүзеге асыратын ұйымның басқару органының немесе атқарушы органының функцияларын тұрақты, уақытша не арнайы өкілеттік бойынша орындайтын адамның сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымын, жинақтаушы зейнетақы қорын, банкті мәжбүрлеп таратуға әкеп соққан төлем қабілетсіздігіне әкелген қасақана әрекеті (әрекетсіздігі) деп танылған. Ал, 240-бапқа сәйкес жалған банкроттық құрылтайшының (қатысушының), лауазымды адамның, коммерциялық немесе өзге де ұйымда басқару функцияларын орындайтын адамның, заңды адам органдарының, сол сияқты дара кәсіпкердің әрекеттері және (немесе) қабылдаған шешімдері нәтижесінде кредиторларға тиесілі төлемдерін кейінге қалдыру немесе бөліп-бөліп төлеу немесе борышын азайту, сол сияқты борышын төлемеу үшін кредиторларды жаңылыстыру мақсатында өзінің төлем қабілетсіздігі туралы көрінеу жалған хабарлауы, егер бұл іс-әрекет ірі залал келтірсе деп бекітілген. Барлық осы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін ең үлкен жаза үш жыл бас бостандығынан айыру бекітілген. Бұл жағдаймен келісу қиын, себебі әрбір жағдайда борышкердің бережағының мөлшері әр түрлі, сондықтан бас бостандығынан айырудың мерзімі баламалы түрде болуы қажет, мысалы үш жылдан он жылға шейін, бұл аздап болса да қылмыстың банкроттық жасалмауына тосқауыл болуы әбден мүмкін деп есептейміз.

Қазіргі кезде бір үлкен жетістіктердің бірі деп Қазақстанда банкроттық тәртібін өзгертуге бағытталған ұсынысқа назар аударған жөн деп есептейміз. Үкімет банкроттық рәсімін өзі кезінде бизнесті сақтауға бағытталған оңалту және банкроттық туралы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу пакетін Парламент Мәжілісіне ұсынылған. Сондай-ақ, банкроттық кез келген сатысында бейбіт реттеудің мүмкіндігі қарастырылған. Қаржы министрлігінің мәліметтеріне сүйенсек, осы алғышарттың бірі есеп айырысу шартын бекіту үшін берешек жалақының толық өтелуі болып табылады, есеп айырысу келісім барлық кредиторлардың келісімімен болуы қажет және конкурстық іс жүргізу соттың оны бекітілгеннен кейін тоқтатылады. Сондай-ақ, банкроттық процесінде кәсіпкер субъектісін сақтау мақсатында, мүліктік кешен толық көлемінде, кәсіпорынның бөлігі ретінде сауда маркасымен және тауар таңбасын, меншік иесі құқығын барлығын бірге сату мүмкіндігін ұсынады. Сонымен қатар, заң жобасында, барлық даулар банкрот деп тану, оңалту рәсімін бір судьяның қарауына шоғырландыру қарастырылған. Апелляция бойынша сот шешімдерін қайта қарауға шектеулер қарастырылған[8].

Біздің елдің қолданыстағы заңнамасы бойынша банкрот болып тек жеке кәсіпкер мен заңды тұлға табылады, ал шет мемлекеттерінің заңнама-

лары бойынша жеке тұлғаға банкрот болып саналуына мүмкіншілік берілген, біздің пікірімізше, бұл жағдай бүгінгі таңда шешімін таппаған күрделі мәселелердің бірі. Жеке тұлғаны банкрот деп тану азаматтардың құқықтық мәртебесінің қорғалуының бірден-бір кепілі болар еді деп санаймыз. Егер заңға жеке адамды банкрот деп тану еңгізілсе оның материалдық жағдайы қандай болуы қажет және қай мемлекеттік орган оны растайды, тағы коррупцияның дамуының бір жолына айналып кетпейді ме, соның барлығы қоғамды және ел азаматтарын толғандыратыны сөзсіз.

Қазіргі кездегі банкроттердің реструктуризация кезінде көп құжат, мәлімет жинағанша банкрот

деп танылған соттың бір құжат шешім қабылдауға негіз деп танылғаны дұрыс деп санаймыз. Ол адамдар: жұмыссыз қалғандар, екі жасқа толмаған нәресте бағып отырған ата-аналар немесе асырап алушылар, мүгедектер т. б. сонан соң отбасына кірістің мөлшері белгіленуі қажет, әрине бұл жерде көптеген әлеуметтік жағдайлар ескерілуі қажет, соның ішінде, бала саны, коммуналдық төлемақының мөлшері, азық-түлік қоржынының құныдеген сияқты өлшемдер ескерілуі қажет деп есептейміз. Біздің пікірімізше, банкроттық процесті әліде онтайландыру жолдарын табуымызға болады, оның бірі, егер даусыз болса электрондық жүйемен қарауды зерттеу қажет деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Заңы «Оңалту және банкроттық туралы» 2014 жылғы 7 наурыздағы №176-V ҚРЗ және 2014 жылдың 7 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы кейбір заңнамалық өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы №177-V ҚРЗ оңалту және төлем қабілетсіздігі мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне салық салу».
2. Татьяна Ковалева, Қазақстанда қылмыстық банкроттық жағдайлары көбейген: //www.zakon.kz/-1 Қазан 2015
3. Дерья Атабаев Қазақстанда кім өздерін банкротпын деп мәлімдей алады? <http://prodengi.kz/2010> жылғы наурыздың 31 күні
4. Жыл ішінде Ұлыбритания мұнай-газ компанияларының банкроттық саны 1, 5 есе 25 % өсті <http://www.finmarket.ru/25> қаңтар 2016
5. Сергей Мануков «Эксперт Online» 12 қарашада, 2015 Қытайда, банкроттық саны артуда <http://expert.ru/>
6. Татьяна Ковалева, Қазақстанда қылмыстық банкроттық жағдайлары көбейген: //www.zakon.kz/-1 Қазан 2015
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Астана, Ақорда, 2014 жылғы 3 шілде № 226-V ҚРЗ, 311 бет
8. Үкімет банкроттық тәртібіне өзгерістер енгізу ұсынылады: 2016 жылдың қаңтар/vlad.kz/novosti/

Таңбазар Белес Жандосұлы

Қазақ-орыс халықаралық университетінің магистранты

Жумагазиева Райса Шамшединовна

заң ғылымының кандидаты, доцент

Ақтөбе қаласы, тел. :87013472687, raisa_zerip@mail.ru

**БАНКРОТТЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ
КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ**

Түйін. Бұл мақалада автор кісі банкроттық туралы заң және оны қолдану тәжірибесінің кейбір аспектілеріне қатысты мәселелерді зерттеп, хаңа заңнамадағы ұйқас құрамдармен салыстырып қолданыстағы жаңа заңнаманы жетілдіру жолдарын ұсынып отыр.

Тірек сөздер: Дәрменсіздік, оңалту, Азаматтық кодекс, Қазақстан Республикасы.

Резюме. В данной статье автор исследует проблемы практики применения законодательства о реабилитации и банкротстве на практике и в связи с этим автор вносит новые предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: Банкротство, реабилитация, Гражданский кодекс, Республика Казахстан.

Summary. In this article, the author examines the problems explores the challenges the practice of law on rehabilitation and bankruptcy practice and in this regard, the author makes a new proposal to improve existing legislation.

Tags: Bankruptcy, Rehabilitation, Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

Банкроттық - борышкердің соттың шешімімен танылған оны таратуға негіз болып табылатын дәрменсіздігі. Қазақстан Республикасының Конституциясының 6 бабының 2-ші тармағында меншік міндет жүктейтіні көзделген, бұл банкрот болған жағдайда меншік иегеріне заңда көзделген тәртіппен міндеттер жүктелетінін айқындайды. [1] Банкроттық деген сөз италия тілінен алынған, ол «banca totta» деген сөзден шыққан, ол «сынған, дымы қалмаған орындық» деген мағынаны білдіреді. Орта ғасырдағы Италияда күйзеліске ұшыраған кредиторлар борышкерлердің сатып тұрған орындарын жермен жексен қылып, ал өздерінің мойнына арқан салған. Ал қазыргі кезде бұл қарым-қатынастар заң мен реттеледі. Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамада және Қазақ энциклопедиясында мына анықтама берілген: Банкроттық — кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігі салдарынан өз жұмысын мәжбүрлі тоқтатуы. Әдетте, фирманың банкроттығы, көбінесе, олардың шығыны кірісінен асып кетуі салдарынан туындайды. Мұндай жағдайда борышқор тек соттың шешімі бойынша ғана банкрот деп танылады. Борышкердің - жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның ақшалай міндеттемелер бойынша несие берушілердің талаптарын толық көлемде қанағаттандыра алмауы, еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін адамдармен еңбегіне ақы төлеу жөнінде есеп айырыса алмауы, салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорына әлеуметтік аударымдарды, сондай-ақ міндетті зейнетақы жарналарын және міндетті кәсіптік зейнетақы жарналарын төлеуді қамтамасыз ете алмайтын қабілетсіздігі сот белгілеген оның дәрменсіздігі деп түсініледі[2]. «Doing Business» Дүниежүзілік банк

рейтингінің «Төлем қабілетсіздігін шешу» индикаторы Қазақстан 2014 жылдың қорытындысы бойынша «Төлем қабілетсіздігін шешу» индикаторы бойынша өз позициясын 19 пунктке жақсартып, 63-ші орынды алды. Ұстанымды жақсартуға Қазақстан Республикасының «Оңалту және банкроттық туралы» жаңа заңын, әкімшіліктер мен борышкерлердің қызметіне камералдық бақылау енгізу, олардың жауапкершілігін күшейтуді 2014 жылы қабылдау есебінен қол жеткізілді. Банкротқа дейінгі және банкроттық кезеңдерде іс-сынайтын камералдық бақылауды жалғастыру керек күш-жігерін жандандыруға және банкроттық бақылауды қалпына келтіру рәсімдерін мемлекеттік бақылау шараларын күшейту бөлігі ретінде қарастырылды. ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 8 шілдедегі № 777 «Ережесін бекіту туралы мен анықтамалар мүлікті сату (активтері) борышқордың (банкрот) электрондық сауда-саттықты ұйымдастырушы» қаулысы қабылданды. Есепті кезеңде, ол 59, 000. 0 миллион теңге кредиторлық берешек 5800, 0 млн шешіледі деп мәлімдеді. Банкроттық процеске қатысатын барлығы 753 дебиторлар оңалту процесіне қатысатын 79 дебиторлар. $79 * 100/832 = 9, 0\%$ Есепті кезеңде Қазақстан Республикасының 2 Заңы жарияланды «Оңалту және банкроттық туралы» 2014 жылғы 7 наурыздағы №176-V ҚРЗ және 2014 жылдың 7 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы кейбір заңнамалық өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы №177-V ҚРЗ оңалту және төлем қабілетсіздігі мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне салық салу». 7 қаулы және 10 бұйрық бекітілді. ҚР Үкіметінің Оңалту процесі мен банкрот әкімшілерінің қызметіне камералдық бақылау ережесі 03. 07. 2014 жылғы №760 қаулы-

сы бекітілді. 12 желтоқсанда Мемлекеттік Кірістер комитетінің, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің мақсатында кеден, салық және қаржы полициясы біріктіру байланысты, 2014 №143-п реттеу, жоғарыда, оның ішінде нормативтік құқықтық актілеріне өзгерістер енгізуге 18.03.2015 жылы тапсырды[3]. 2014 жылдың наурыздың 7-і қабылданған Қазақстан Республикасының «Оңалту және банкроттық» туралы заңына сәйкес дәрменсіздік - кредиторлардың ақшалай міндеттемелер бойынша талаптарын толық көлемде қанағаттандыруға, еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін адамдармен еңбекақы төлеу бойынша есеп айырысуды жүргізуге, салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді, Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорына әлеуметтік аударымдарды, сондай-ақ міндетті зейнетақы жарналарын және міндетті кәсіптік зейнетақы жарналарын төлеуді қамтамасыз етуге борышкердің сот белгілеген қабілетсіздігі. [4]. «Оңалту және банкроттық» туралы заңды қолданғанда тәжірибеде барлық қолданушылардың біркелкі түсінуден біркелкі қолдануын қамтамасыз ету мақсатымен Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты 2015 жылдың 2 қазанда «Оңалту және банкроттық» туралы заңды қолдану тәжірибесіне қатысты нормативтік қаулы қабылданды [5]. Нормативтік базаның үздіксіз толықтырылып отыруы біздің зерттеп отырған мәселенің күрделілігінің дәлелі. Жоғарыда аталған заң заңды күшіне енгеннен бастап кәзіргі кезеңге шейін сәйкес бірнеше мыңдаған мекеме дәрменсіз деп танылды. Осы актілерге сәйкес Банкроттық ерікті не ықтиярсыз түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Егер борышкер өзінің төлем қабілетсіздігі жайында сотқа арыз берсе, онда ол ерікті банкрот болып табылады. Алайда борышкер арызын соттың тиісті шешімінсіз кері қайтарып ала алмайды. Ал, ықтиярсыз Банкроттық туралы іс қозғауға кредит берушінің талабы негіз болады. Кейде фирмалардың алған қарыз ақшаларын жасырып қалу мақсатымен “жалған Банкроттыққа” ұшырау деректері де кездеседі. Бұл теріс әрекет ретінде танылып, заңмен қудаланады. Банкроттыққа ұшыраған кәсіпорынның кредит берушіге қарызын және басқа да міндетті төлемдерін өтеу туралы үшінші жақтың кепілдігі болмаған жағдайда сот баспасөзде борышкердің қаржы жағдайын жақсартып, кредит берушілердің тілек-шағымдарын қанағаттандыруына жәрдем беруге қабілетті заңи тұлғалар мен азаматтарға арналған тендр жариялай алады. Егер бір ай ішінде мұндайлар табылмаса, кәсіпорынның Банкроттықғы туралы іс заң құжаттарында көрсетілген тәртіппен қаралады да кәсіпорын мемлекеттік тіркеу регистрінен шығарылып, таратылады. Экономикалық, қызмет саласындағы қылмыс, коммерциялық ұйым басшысының немесе меншік иесінің, сол сияқты жеке кәсіпкердің жеке мүддесі немесе өзге адамдардың

мүддесі үшін төлем қабілетсіздігін қасақана жасауы немесе ұлғайтуы, ірі зиянға немесе өзге де ауыр залалдарға апарып соғуы. Коммерциялық ұйым басшысының немесе оның меншік иесінің, сол сияқты жеке кәсіпкердің жеке мүддесі немесе өзге адамдардың мүддесі үшін төлем қабілетсіздігін қасақана жасауы немесе ұлғайтуы ірі зиянға немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соқса, экономикалық қызмет саласындағы қылмыс болып табылады. [6] «Банкроттық» ұғымы экономикада, құқықта, саясатта, психологияда көбінесе жеке-жеке, бір-бірінен бөлек қолданылады, сондықтан тиісті ғылым өкілдері ұғымды бір жақты түсіндіреді, оның мазмұнын өз ғылымы шегінде ғана қарастырады. «Банкроттық» «дәрменсіздік» терминінің синонимі ретінде жиі пайдаланылған. Дәрменсіздікті экономикалық, қаржылық және заңдық деп бөліп қарайды. Экономикалық дәрменсіздік өндірістік қорларды тиімсіз пайдаланудың салдары болып саналады. Қаржылық дәрменсіздік кәсіпорын өз қарыздарын уақытылы өтеуге қабілетсіз болған жағдайда туындайды. Борышкерді банкрот ретінде мойындау туралы өтініш негізінде сот банкроттық жайында іс қозғаған сәттен бастап кәсіпорын заңды түрдегі дәрменсізге айналады.

Белгілі ғалымдар А. Диденко, Р. А. Алшанов, Е. М. Арын, М. К. Сулейменов, Ю. Г. Басин, Құнанбаева Д. Ә., С. К. Бекмолдинің пікірімен келісе отырып, олардың пікірінше, зерттелетін категорияның нақ экономикалық мазмұнына және оның құқықтық реттелуіне ерекше мән берілуі қажет. Басқаша айтқанда, банкроттық – арнайы экономикалық сот мойындаған экономикалық дәрменсіздік, оның тәжірибелік алғы шарты ағымдық төлемдерді орындамау ғана емес, сонымен қатар оны жою үшін негіз болып табылатын қарыздарды жабуға қажетті активтердің жеткіліксіздігімен де байланысты төлем қабілетсіздігі болып есептеледі. Дамыған шет елдермен салыстырғанда, ұлттық экономикадағы дәрменсіздік институтына деген сұраныс құрылымы өзіндік ерекшелікке ие. Ең алдымен, оны жоқ және салықтық есебін ұсынбайтын кәсіпорындар (шағын кәсіпорындар) санын қысқарту, сол сияқты төлем тәртібін (ірі кәсіпорындар үшін) қамтамасыз ету құралы ретінде мемлекет талап етеді. Шаруашылық жүргізуші субъектілер банкроттық институтына борышкер бизнесін (ірі кәсіпорындар, қаржылық құрылымдар) тартып алу, өтімді активтерді шығару және жинақталып қалған борыштан құтылу мақсатында сұраныс туғызады (менеджерлер, жергілікті органдары). Арнайы мүдде тұрғысынан біріккен топтардың әдейі рента иелену мақсатында банкроттық процедураны басым пайдалануы Қазақстанда банкроттық институтын құру институционалды өзгерістер жасауға бағытталған тәсіл ретінде сол институттың бұрмалану мысалы болып табылатындығын көрсетті. Нарықтық қатынастарға көшумен байла-

нысты қазақстандық кәсіпорындар мен ұйымдарда «Банкроттық» ұғымы пайда болды[4]. «Оңалту және банкроттық туралы» Қазақстан Республикасының Заңы оңалту және банкроттық рәсімдерін жетілдіруге бағытталған, жеделдетілген оңалту рәсімін, оңалту рәсімін қолдану және борышкерді банкрот деп тану негіздерін белгілейді, сондай-ақ оңалту және банкроттық рәсімдерін жүргізудің тәртібі мен шарттарын айқындайды. И. Ансофф, Э. Доллан, М. Мескон, Ж. Ришар, Т. Стоун және т. б. шетелдік белгілі ғалымдардың еңбектерін зерттей отырып әр түрлі елдердің заңнамаларында қабылданған құқық түрлері мен әдістері түрліше болғанымен, барлық заңнамалық жүйелерде меншік құқығы мен оның кепілдігі басты орын алады. Борышкерді дәрменсіз (банкрот) деп жариялау немесе борышкердің өз дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы өзі жария етуі осы мүліктік құқығын жүзеге асыру (немесе жою) үшін алдыға қойылады. Сөйтіп, құқық заңды тұлғаның дәрменсіздігін соттың жария етуі түрінде көрініс табады. Заңды тұлғаны жою оның құқықтары мен міндеттемелері мирасқорлық жолымен басқа тұлғаларға көшірілмей тоқтатылуына апарып соғады. Сондықтан, көптеген зерттеушілердің пікірінше, банкроттық категория ретінде негізінен заңдық қатынастарды білдіреді. Қарыздық қатынасты құқықтық рәсімдеусіз елестету мүмкін емес, сол себепті бүгінгі күні банкроттық бойынша әдебиетте оның анықтама-сына құқықтық тұрғыдағы көзқарас басым көрі-

неді.

Біздің ойымызша, қарыздық қатынастарды зерттеудің бастапқы пункті өзара тығыз байланысты, бірақ салыстырмалы түрде өзінше екі жақты, яғни экономикалық мазмұн мен заңдық форманы нақты анықтап айыру болуы тиіс, алайда оларды жылжытуға да, бір-біріне қарама-қарсы қоюға да орын жоқ. [6] Банкроттықты алдын алу саласында мемлекеттік саясатты дамыту тұжырымдамасы банкроттық институтының қазіргі бар құрылымдарын нығайту және жаңаларын құру бойынша ережелерді қамтуы тиіс. Біздің ойымызша, банкроттық саласында мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың тиісті механизмдерін жасақтау мақсатында ұйымдарды сауықтыру бойынша тұрақты негізде біртұтас Үйлестіру Кеңесін құру қажет. Бұл Кеңестің құрамына салалық ведомстволардың, сот органдарының, салық органдарының, атқарушы билік органдарының және т. б. өкілдері кіруі тиіс[7]. Осы ұсыныспен келісе отырып, біз, бүгінгі күндегі Қазақстан Республикасының сыртқы және ішкі саясатын ескере отырып, көптеген шетелдік кәсіпкерлермен қосылып жұмыс жасап жатқан заңды тұлғалардың бар екендігін ескере отырып Халықаралық Үйлестіру Кеңесін құру қажет. Бұл Кеңестің құрамына жоғарыда көрсетілген қатысушылардан басқа қай мемлекеттің кәсіпкеріне немесе заңды тұлғасына қатысты болса, сол мемлекеттің өкілдері қатысуы тиіс. Бұл «Оңалту және банкроттық туралы» жаңа заңын қолдану тәжіри-

бесін жетілдіру мақсатында жасалуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы(1995 жылғы 30 тамызда қабылданған, 1998 жылғы 7 қазанда ҚР Конституциялық заңымен енгізілген өзгерістері және толықтыруларымен), (соңғы өзгерістер 2007ж 21 мамыр ҚР заңымен енгізілді).
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) N 269-ХІІІ 27. 12. 1994 жылғы (2015. 24. 11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Оңалту және банкроттық рәсімдерді өткізуін бақылау <http://www.minfin.gov.kz/>
4. Қазақстан Республикасының Заңы «Оңалту және банкроттық туралы» 2014 жылғы 7 наурыздағы №176-V ҚРЗ және 2014 жылдың 7 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы кейбір заңнамалық өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы №177-V ҚРЗ оңалту және төлем қабілетсіздігі мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне салық салу».
5. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының 2015 жылдың 2 қазанда қабылданған «Оңалту және банкроттық» туралы заңды қолдану тәжірибесіне қатысты нормативтік қаулысы
6. Бекмолдин С. К. Экон. ғылым. канд. ғ. дәреж. алу үшін дайындалған диссертацияның автореф. Экономикалық қатынастар жүйесіндегі банкроттық институты: қызмет етуі және жетілдіру тетіктері(Қазақстан Республикасы материалдары негізінде) Қазақстан Республикасы Алматы, 2009ж.
7. Құнанбаева Д. Ә. Қазақстан Республикасында ұйым дәрменсіздігін реттеудің ерекшеліктері және әлемдік тәжірибеҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы. №6 (88). 2011-13 бет.

Каратаева Малика Бакытовна

магистрант Евразийской юридической академии имени Д. А. Кунаева.
doktorant2014@mail.ru

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ

Резюме. В статье исследуются теоретические аспекты понятия и содержания конституционно-правового статуса прокуратуры, составляющего основу ее правового статуса. Автор выделяет такие элементы конституционно-правового статуса прокуратуры, как: компетенция прокуратуры; принципы ее деятельности; положения, определяющие место прокуратуры в системе органов государственной власти; нормы, регулирующие организацию системы органов прокуратуры. Делается вывод о том, что в Конституцию РК необходимо внести изменения в части определения статуса прокуратуры.

Ключевые слова: конституционно-правовой статус, компетенция прокуратуры, место прокуратуры в системе органов государственной власти, функции прокуратуры.

Summary. The article studies theoretical aspects of the concept and contents of the constitutional-law status of the public prosecutor's office in Russia being a basis of legal status of it. The author accentuates such elements of constitutional-law status of the public prosecutor's office as: provisions determining of the place of the prosecutor's office in the system of agencies of state power; competence of the public prosecutor's office; principles of it activity; provisions regulating organization of the prosecutor's office. Then the author draws a conclusion that the Constitution of the Republic of Kazakhstan to be amended in the part of determination of status of the public prosecutor's office.

Key words: constitutional-law status, competence of the public prosecutor's office, the place of the prosecutor's office in the system of agencies of state power, functions of the prosecutor's office.

Түйін. Мақалада құқықтық мәртебесі негізін құрайтын прокуратураның конституциялық-құқықтық мәртебесі ұғымы мен мазмұнының аспектілері зерттеледі. Автор прокуратураның конституциялық-құқықтық мәртебесінің мынадай элементтерін бөледі: прокуратураның құзыреті; оның әрекетінің қағидаттары; мемлекеттік өкіметі органдарының жүйесінде прокуратураның орнын белгілейтін ережелер; прокуратура органдарының жүйесін ұйымдастыруын реттейтін нормалар. ҚР Конституциясына прокуратураның мәртебесін белгілеу бөлігінде өзгеріс енгізуге қажет екені туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: конституциялық-құқықтық мәртебе, прокуратураның құзыреті, мемлекеттік өкіметі органдарының жүйесінде прокуратураның орны, прокуратураның қызметі

Рассмотрим конституционно-правовой статус прокуратуры, и ее место и роль прокуратуры в механизме государства.

Конституционный статус — важная часть правового статуса прокуратуры. Он включает конституционные нормы о деятельности прокуратуры; закрепление в них места, роли и назначения органов прокуратуры в механизме разделения и взаимодействия властей, полномочия по реализации возложенных ... функций [1, с. 674].

Республика Казахстан приняла концепцию разделения власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви власти, что зафиксировано в ее Конституции [2]. Однако сама Конституция подтверждает, что механизм государства Казахстан создан на более широкой концептуальной основе, выходящей за пределы теории разделения государственной власти на три ветви. И это видно из статуса Президента, статуса Конституционного Совета, статуса прокуратуры Республики Казахстан. Рассмотрим ее место и роль в механизме государства.

Конституция РК включает раздел VII «Суды и правосудие», посвященный судебной власти, в которой имеется отдельная статья (ст. 83), закрепляющие конституционно-правовой статус прокуратуры. В этой модели прокуратура подчиняется

Президенту Республики и является многофункциональным органом и сохраняется в виде единой централизованной системы, надзирающей за состоянием законности и деятельностью всех ветвей государственной власти.

Прокуратура Республики Казахстан не относится ни к одной из ветвей государственной власти в соответствии с действующей Конституцией и принятым на ее основе законодательством [3, с. 438].

Прокуратура Республики Казахстан составляет единую централизованную систему с подчинением нижестоящих прокуроров вышестоящим и Генеральному Прокурору республики. Она осуществляет свои полномочия независимо от других государственных органов, должностных лиц и подотчетна лишь Президенту республики. Из указанных конституционных положений можно вывести, по крайней мере, три характерные для прокуратуры черты. Первая — прокуратура составляет единую централизованную систему. Следовательно, прокуратура Республики Казахстан является особой, обособленной системой государственных органов от других органов государства. Вторая ее черта вытекает из первой — прокуратура осуществляет свои полномочия независимо от других государственных органов и должностных лиц. Это

означает, что ни один государственный орган, начиная с Парламента и заканчивая местными представительными органами, от Правительства до местных исполнительных органов, ни одно должностное лицо, ни одно из звеньев судебной системы не вправе вмешиваться в деятельность всех органов прокуратуры. Однако это не означает, что прокуратура абсолютно независима и функционирует сама по себе. Она составляет особую часть механизма государства и должна быть подотчетна тому, кто руководит государством. Таким высшим должностным лицом в республике является Президент, который выступает от имени государства и народа. Прокуратура выступает от имени государства в пределах своих полномочий.

Как правильно подмечено А. К. Котовым и А. А. Котовым, институт прокуратуры необходим всенародно избираемому Президенту республики как гаранту Конституции в качестве функционального инструмента для защиты конституционного строя, прав и свобод человека и гражданина, надзора за законностью [3, с. 3]. Это третья характерная черта прокуратуры Республики Казахстан.

Прокуратура не относится к законодательной власти. Но это не означает, что прокуратура отстранена от законопроектной работы Парламента. Конституция Республики Казахстан 1995г. за Генеральным прокурором не предусматривает права законодательной инициативы [3, с. 439]. Осуществляя надзор за соответствием законов, других нормативных правовых актов Конституции, выступая от имени государства в суде, осуществляя другие полномочия, органы прокуратуры накапливают громадный фактический материал, характеризующий качество и эффективность законодательства, выявляющий его недостатки и противоречия и т. д.

Поэтому, думается, что предоставление права законодательной инициативы Генеральному прокурору, несомненно, усилит роль прокуратуры, будет способствовать укреплению законности.

Участие прокуратуры в законопроектной работе может осуществляться путем [3, с. 440]:

- включения ее представителя в состав рабочих групп при разработке проектов законов;
- передачи законопроектов на официальные заключения;
- приглашения представителя прокуратуры для разъяснения ее позиции по законопроектам в комитетах, на пленарных заседаниях и т. д.

Прокуратура Республики Казахстан не относится к исполнительной власти. В соответствии с Конституцией Республики Казахстан исполнительные органы во главе с Правительством, включая местные исполнительные органы, составляют единую систему и образуют особую ветвь государственной власти. Исполнительная ветвь власти не только образует единую, особую систему исполнительных органов, которые осуществляют особую

функцию. Они согласно Конституции Республики Казахстан обеспечивают проведение общегосударственной политики исполнительной власти в сочетании с интересами и потребностями развития соответствующей территории (ст. 87).

Если прокуратуру ввести в состав исполнительной ветви власти, то она в лучшем случае может осуществлять контроль за законностью деятельности исполнительных органов. Но и это сомнительно. Генеральный прокурор, подчиненный Правительству, не может осуществлять надзор за последним и т. д. [3, с. 441]

Прокуратура не относится и к судебной ветви власти. В суде она представляет интересы государства. Мнение представителя прокуратуры может не совпадать с решением суда. В постановлении Конституционного Совета от 6 марта 1997 г. № 3 сказано, что положение п. 1 ст. 83 Конституции: «Прокуратура представляет интересы государства в суде» — следует понимать как конституционно определенное направление деятельности прокурора (прокуратуры). Конкретные полномочия прокурора по осуществлению представительства интересов государства в суде закреплены Законе Республики Казахстан «О Прокуратуре Республики Казахстан» [4] — это, во-первых. Во-вторых, по Конституции прокуратура обладает правом опротестования правовых актов, противоречащих Конституции и законам республики.

Под правовыми актами имеются в виду нормативные правовые акты и ненормативные правовые акты. Верховный Суд принимает нормативное постановление по вопросам судебной практики. А суды по рассматриваемым уголовным, гражданским делам принимают решения, приговоры и иные постановления, которые являются правовыми актами. В силу указанных обстоятельств прокуратура стоит вне судебной власти.

Поскольку прокуратура не является частью какой-либо из ветвей государственной власти Республики Казахстан, она, естественно, не имеет ни законодательных, ни административно-исполнительных, ни судебных функций [3, с. 443]. Не входя ни в одну из ветвей государственной власти, прокуратура все-таки обладает определенными властными полномочиями. Некоторые ученые высказывают мысль о том, что «прокуратура ввиду специфики своей деятельности и структуры объединяет усилия контролирующих органов» [5, с. 207].

Российский правовед В. Е. Чиркин отмечает, что у любого государства есть универсальная контрольная функция, вытекающая из сущности государственной власти, которую он называет контрольной. К этой власти В. Е. Чиркин относит конституционные советы, прокуратуру, институт государственных правозащитников. Он отделяет контрольную власть от ведомственного и адми-

нистративного контроля и формулирует два признака: 1) указанные органы (конституционный совет, прокуратура) обособлены от других ветвей власти, в осуществлении своих функций независимы и не подчинены никаким другим органам; 2) занимаются лишь расследованием, проверкой, изучением состояния дел и не вправе вмешиваться в оперативную деятельность органов и организаций [6, с. 11]. Другой российский правовед М. С. Шалумов лишь замечает, что существование в системе разделения властей самостоятельной ветви — контрольной весьма спорно, но не аргументирует свое мнение [7, с. 85]. Действительно, прокуратуру вряд ли можно отнести к особой ветви власти - контрольной. Во-первых, одна ветвь власти не может состоять из двух или трех систем самостоятельных государственных органов, в данном случае — Конституционного Совета и прокуратуры.

Во-вторых, нет особой сферы общественных отношений, в которых функционируют прокуратура и Конституционный Совет. Предметом их деятельности и влияния являются не общественные отношения, а надзор за законностью действий субъектов. Прокуратура не создает ничего нового ни в сфере права, ни в сфере общественной жизни. В-третьих, прокуратура, хотя и обладает властными полномочиями, своей властью окончательно не решает ни одного важного вопроса. Конституционный Совет Республики Казахстан принимает нормативные постановления, являясь квазиконтрольным органом, поскольку не может действовать по своей инициативе [3, с. 444].

Итак, прокуратура Республики Казахстан входит в сферу воздействия и влияния Президента, служит неизменным механизмом укрепления законности. Можно сказать, что Президент служит, наряду с Парламентом, гарантом независимости прокуратуры.

В соответствии с Конституцией РК прокуратура осуществляет, по крайней мере, три функции. Первая функция прокуратуры — высший надзор за точным и единообразным применением законов, указов Президента РК и иных нормативных правовых актов на территории страны. Вторая функция прокуратуры — опротестовывание законов и других правовых актов, противоречащих Конституции. Третья функция — представление интересов государства в суде.

Таким образом, Конституция Республики Казахстан и Закон Республики от 21 декабря 1995 г. № 2709 «О прокуратуре Республики Казахстан» возлагают на прокуратуру как государственный орган осуществление высшего надзора за точным и единообразным применением законов, указов Президента Республики Казахстан и иных нормативных правовых актов на территории республики, за законностью оперативно-розыскной деятельности,

дознания и следствия, административного и исполнительного производства. Установленные при этом принципы организации и деятельности органов прокуратуры обуславливают таковую в качестве самостоятельного вида государственной деятельности, направленной на укрепление законности и правопорядка в стране, обеспечение принципов социальной справедливости.

Наиболее удачными в этом плане является мнение В. Додонова и В. Крутских о том, что «характер прокуратуры как органа надзора делает невозможным ее подчинение любой из ветвей власти» [8, с. 5-6].

Неподчиненность института прокуратуры ни одной ветви власти какому-либо органу государства обуславливает качество прокурорского надзора, осуществляемого исключительно централизованной системой органов в отношении всех субъектов правоотношений, постоянно и от имени государства [9, с. 3-4].

Согласно ст. 3 Закона Республики Казахстан от 6 января 2011 года № 380-IV «О правоохранительной службе» органы прокуратуры напрямую относятся к правоохранительным органам. С другой стороны служба в органах прокуратуры является видом государственной службы, и прокурорские работники являются государственными служащими государственной службы Республики Казахстан.

Таким образом, по мнению ученых и практиков-юристов, место и назначение прокуратуры в системе государственно-правовых институтов заключается в следующем. Во-первых, прокуратура — самостоятельный государственный орган, обладающий рядом конституционно закрепленных признаков. Прокуратура — единая система органов, осуществляющих от имени государства надзор за исполнением действующих на ее территории законов. Во-вторых, прокуратура является необходимым элементом разделения и взаимодействия властей, становления и развития демократического правового государства. В-третьих, прокуратура — один из эффективных институтов, цементирующих государственность. Органы прокуратуры действуют на всех уровнях государства независимо от других государственных органов, которые функционируют на соответствующих уровнях. Прокуратура не только обеспечивает надзор за единообразным исполнением на территории всего государства, но и в силу своей универсальности максимально приспособлена к выполнению этой задачи как единая централизованная система. В-четвертых, главной целью деятельности прокуратуры является правозащитная деятельность. Однако органы прокуратуры не только осуществляют защиту прав и свобод человека и гражданина, но и защиту общества и государства, т. е. защиту публичного интереса. В-пятых, прокуратура — важный субъект формирования

государственной правовой и криминологической политики. Координация имеет цель наиболее эффективного решения задач по борьбе с преступностью и укреплению законности путем разработки и осуществления согласованных действий, направленных на своевременное выявление, раскрытие, пресечение и предупреждение преступлений, устранение обстоятельств, способствующих их совершению. [10, с. 39-40]. Таким образом, в настоящее время органам прокуратуры ставится комплекс задач, без решения которых невозможно совершенствование правовой государственности.

Соответственно для упрочения места прокуратуры в государственном механизме Казахстана в Конституции Республики Казахстан необходимо

предусмотреть раздел, посвященный прокуратуре как самостоятельному органу государственной власти. Это позволило бы обеспечить независимость указанной структуры от каких-либо иных государственных органов.

Новый конституционно-правовой статус должен детально предусматривать как исчерпывающий перечень функций прокуратуры, так и определить жесткие рамки объема полномочий прокуроров различных уровней.

В рамках указанных изменений прокуратура должна приобрести конституционно-правовой статус самостоятельной, единой, централизованной системы органов государственной власти с четко очерченными рамками прав и обязанностей.

Список использованных источников:

1. Ракита О. И. Конституционно-правовой статус прокуратуры Российской Федерации // Молодой ученый. — 2013. — №12. — С. 674-675.
2. Конституция Республики Казахстана. — Алматы, 2007 — С. 34.
3. Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. - Алматы: Жеті жарты, 2002. - 528 с., с. 438
4. Закон Республики Казахстан от 21 декабря 1995 г. № 2709 «О прокуратуре» (с изменениями, внесенными Законом РК от 04. 07. 14 г. № 233-V
5. Судостроительство и правоохранительные органы в Российской Федерации / Под ред. Шевцова В. И. - М., 1996. С. 207.
6. Чиркин В. Е. Контрольная власть // Государство и право. 1993. №4. С. 11-13.
7. Шалумов М. С. Прокурорский надзор и государственный контроль за исполнением законов: разграничение компетенции и ответственности // Государство и право. 1999. № 1. С. 85.
8. Додонов В. Н., Крутских В. Е. Прокуратура в России и за рубежом. М. : Норма, 2001. С. 5-6
9. Котов А. К., Котов А. А. Конституционное предназначение института прокуратуры // Правовая реформа в Казахстане. - 2004. - № 4(26). - С. 3-5
10. Стуканов А. П. Прокурорский надзор за исполнением законов органами административной юрисдикции Российской Федерации. - СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. 225 с. С. 39-40

Касенов Абылайхан Сандыбекович
Магистрант 2-курса ЕНУ им. Л. Н. Гумилева
87021969902, abik_from_kazakhstan@mail.ru

ОСНОВАНИЯ ИЗМЕНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Резюме. Данная статья посвящена правовым и не правомерным основаниям изменения государственной территории в международном праве. Был проведен аналитический обзор государственных границ и территории которые подверглись существенным изменениям в силу своего времени. Целью статьи является выявление оснований изменения территории, которые могли бы представлять угрозу международному миру и безопасности.

Ключевые слова: Территория, граница, спор, безопасность, цессия, соглашение.

Summary. The given article considers legal and illegitimate grounds for changes of state territory in international law. The analytical review of state borders and territory which were undergone significant changes due to time was conducted. The aim of the article is to reveal the grounds for territory changes which could threaten international peace and safety.

Key words: territory, border, conflict, safety, cession, agreement.

Түйін. Бұл мақалада халықаралық құқықта мемлекеттік аумағының өзгеруі заңды және заңсыз негіздері туралы баяндалады. Мемлекеттік шекараларды және уақытқа байланысты елеулі өзгерістерге ұшыраған аумақтарға аналитикалық шолу өткізілді. Мақаланың мақсаты аумақтың өзгеру негіздерін анықтауы, халықаралық әлемге және қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін болуы болып табылады.

Түйінді сөздер: аумақ, шекара, дау, қауіпсіздік, цессия, келісім.

Границы между государствами не могут быть изменены вне правовых рамок, прежде всего международно-правовых. Они могут быть изменены только на основе заключения соответствующих международных договоров или же изменения локального обычая, сложившегося в отношениях между сопредельными государствами. Однако данный подход стал универсальным лишь после принятия Устава ООН.

В период рабовладения передел границ был вполне естественным делом, основным способом их изменения. Наиболее сильное государство могло захватить территорию другого государства, тем самым изменив прежние границы.

При феодализме, особенно в период абсолютизма, территория рассматривалась как собственность. Территория могла быть предметом продажи, обмена, передачи в залог, передана по наследству.

Так, польский престол был обменен на Лотарингию, Бавария на Бельгию, Лотарингия на Тоскану. В результате женитьбы английского короля Карла II на португальской принцессе в 1662 г., он получил в приданое Танжер. В 1684 г. Танжер был продан султану Марокко. В 1803 г. Бонапарт Наполеон за 60 млн франков продал США Луизиану. В 1867 г. русский царь за 7 млн 200 тыс. долларов продал США Аляску [1, с. 15]. Известен случай, когда гора Килиманджаро была подарена королевой Викторией ко дню рождения кайзеру Германии Вильгельму. Ранее эта гора находилась на территории английской колонии Кении, а ныне находится на территории современной Танзании [7, с. 10]. Заключались династические браки, в результате которых происходило объединение территорий.

В разное время способы изменения государ-

ственной территории и образования новых границ были неоднородными. Изначально они были более суровыми и завоевательными. Но в современном мире есть определенные правовые основания изменения государственной территории. Это есть не что иное как установленные в международном праве способы достижения или потери государством своей территории. Перечень таких оснований исторически не был постоянным. Признавая право войны, государства одновременно признавали право применять силу для изменения государственной территории. Аннексия как территориальное достижение победителя в войне была важнейшим стимулом для агрессии. Колониальные захваты были юридически оправданными благодаря закреплению в международном праве открытие «цивилизуемыми народами» новых земель как *terra nullius*. [9]

Современный перечень правовых основ изменения государственной территории базируется на запрете использования с этой целью силы или угрозы силой. Это означает, что территориальные изменения не должны подвергаться угрозе возбудить международный мир и безопасность.

Но Исключениями являются национально-освободительные войны, ведение которых международным правом пока не запрещено и в результате которых могут происходить территориальные изменения. Действующее международное право признает такие общие правовые основания изменения государственной территории: самоопределение, цессия, эффективная оккупация, древность владения. Специфическим основанием временного изменения государственной территории является аренда. Не могут быть признаны правомерными такие способы изменения государственной тер-

ритории, как аннексия, военная оккупация. Государство может приобрести территорию согласно действующего международного права как другого государства, так и вследствие эффективной оккупации ничейных и необитаемых территорий. Потеря государством части своей территории возможно только на пользу другого государства и только на основаниях, предусмотренных в международном праве. Приобретение или потеря государственной территории всегда связана с полным или частичным приобретением или потерей суверенитета в отношении этой территории. В соответствии с со-

временным МП изменение границ возможно лишь при наличии какого-либо из следующих трех оснований. Во-первых, при осуществлении народами и нациями права на самоопределение, когда происходит разделение либо воссоединение государства или народов, естественным следствием чего является установление новых государственных границ и (или) ликвидация прежних. Во-вторых, при обмене небольшими участками территории между сопредельными государствами. И, в-третьих, в случае территориальных изменений в отношении государства-агрессора как санкция за агрессию

Схема 1. Правомерные способы изменения государственной территории

В соответствии с принципом нерушимости государственных границ они не могут быть изменены произвольно в одностороннем порядке, а лишь по договоренности между сопредельными странами мирным путем в случаях: 1) территориальных уступок одного государства в пользу другого (цессия); 2) естественного изменения прохождения фарватера или отдельных участков русла пограничной реки (денудация); 3) необходимости незначительного уточнения в связи с проведением крупномасштабного строительства (тоннели, гидростанции, аэродромы, путепроводы, мосты и др.) на самой границе или вблизи нее (ректификация). [10]

Территориальный спор может возникнуть из-за различных позиций сторон относительно су-

ществования или действия норм международного права, договорных или обычных, определяющих юридическую принадлежность того или иного участка территории. При этом следует подчеркнуть, что признание территориального спора есть и признание существования определенной территории, юридическая принадлежность которой окончательно не установлена. Отнюдь не всегда при наличии разногласий возникает территориальный спор. Нередко его причиной становится демаркация, когда устанавливают ее линию на местности. Такие споры разрешаются смешанными комиссиями сторон. Территориальные споры, как и все международные споры вообще, должны быть урегулированы в соответствии с принципом мирного их разрешения.

Самоопределения основывается на принципе равноправия и самоопределения народов, закрепленному в п. 2 ст. 1 Устава ООН, а также в ст. 1 обоих Международных пактов о правах человека 1966 г. Но любые попытки территориальных изменений, основанные на принципе самоопределения, вызывают серьезные трудности и нередко заканчиваются вооруженным конфликтом. Можно привести незначительное количество примеров, когда право на самоопределение было реализовано без применения силы или угрозы силой. [13]

Современное международное право допускает сравнительно небольшие территориальные изменения, осуществляемые правительством, когда передаются небольшие участки территории, неза-селенные или почти незаселенные. Когда же речь идет о передаче всей национальной территории, входящей в состав территории многонационального государства или значительной ее части, то такие территориальные изменения производятся лишь в соответствии с волей населения данной территории. Таково требование современного международного права [2, с. 26].

Современное международное право разрешает такой основной правомерный способ изменения территории государства, а, следовательно, и их границ, как цессия.

Цессия представляет собой добровольную уступку части территории одного государства другому государству в соответствии с международным договором. Однако этот договор не должен быть навязан силой и должен учитывать интересы населения соответствующей территории.

Объектом цессии является передача суверенитета над территорией, или передача территориального суверенитета, если под ним понимать международно-правовую собственность государства на территорию. Поэтому не является цессией передача осуществления каких-либо прав на определенной территории без передачи права международно-правовой собственности на эту же территорию, как, например, в случае аренды территории [2, с. 87].

Цессия может быть произведена в форме продажи. Так, в 1899 г. были проданы Испанией Германии Каролинские острова. По договору 1947 г. Финляндия продала СССР территорию в 176 кв. км в районе гидроэлектростанции Янискоски и плотины Нискакоски на реке Паатсо-Иоки за 700 млн финских марок [2, с. 89-90]. Следует заметить, что в настоящее время редко можно встретить случаи продажи своей территории.

Возможна и не только денежная компенсация, за передаваемую территорию. В 1967 г. между Францией и Италией было достигнуто соглашение об изменении линии их совместной границы в районе Клавьер в Альпах. Франция возвратила Италии один из участков территории, полученных ею по

мирному договору 1947 г. В то же время Франция получила от Италии право пользования водами, протекающими по итальянской территории реки Ройя [2, с. 89-90].

Сопредельные государства использовали и такой способ цессии как обмен территориями. В 1878 г. Россия обменяла область Добруджу на принадлежавшую Румынии Южную Бессарабию. В 1951 г. в соответствии с заключенным международным договором СССР произвела обмен с Польшей небольшими равноценными участками территории. Аналогичный обмен был совершен в 1954 г. с Ираном. С целью уточнения границы Франция в 1968 г. произвела обмен небольшими участками территорий с Люксембургом [2, с. 89].

После второй мировой войны по решению Ялтинской конференции союзных держав СССР был возвращен отторгнутый у России Японией в результате войны 1904-1905 гг. Южный Сахалин. Такой способ считается законным способом изменения территории. Он направлен на восстановление исторических прав государства на утраченную ранее территорию в результате противоправного применения силы против него, вследствие вооруженной агрессии, аннексии и т. п.

Территориальные споры являются весьма важной проблемой. Они затрагивают жизненно важный элемент государства, его территорию, и, может быть, именно поэтому территориальные споры чреватые опасными военными конфликтами. Причем в таких конфликтах каждая сторона ссылается на свои права в области самообороны, неприкосновенности территории и т. п. Конечно, у какой-то стороны эти права лишь мнимые в отношении определенной территории. Установление этого последнего факта имеет существенное значение для определения правомерности действий той или иной стороны. А для этого, в свою очередь, первостепенное значение имеет правильная оценка территориального спора, что помогает третьей стороне (государствам, международной организации) определить правильное отношение к спорящим сторонам [2, с. 125].

В доктрине международного права сложилась точка зрения о том, что территориальный спор — это существенное разногласие между государствами относительно положения линии границы или принадлежности определенного участка территории. Такое разногласие превращается в спор на определенной стадии его развития, когда позиции сторон, их доводы и аргументы достаточно четко определены и сформулированы. Субъектами территориальных споров являются только государства.

В то же время не все разногласия считаются территориальным спором. Например, это относится к мелким разногласиям, в которых еще не ясен их предмет, односторонние притязания како-

го-либо государства на территорию другого, когда государство, претендующее на эту территорию, не отрицает, что суверенитет над ней принадлежит в настоящее время другому государству, но по той или иной причине считает, что территория должна быть возвращена.

Государство, которое предъявляет претензию, на определенную часть территории другого государства, может и не оспаривать суверенитет этого последнего над этой определенной территорией, то есть не сомневается в юридической принадлежности этой территории данному государству, но считает, по каким-либо основаниям, справедливым или несправедливым, что эта территория должна принадлежать ему. Согласно практике Международного Суда ООН, решившего ряд территориальных споров, к актам, являющимся свидетельством осуществления суверенитета, в первую очередь относится ряд государственных функций, а среди этих функций предпочтение отдается осуществлению гражданской и уголовной юрисдикции, организации и осуществлению местной администрации. Акты негосударственного характера, как, например, осуществление рыболовства, строительство домов отдельными частными лицами, по оценке Б. М. Клименко, не имеют существенного значения, однако в этом случае многое зависит от обстоятельств [2, с. 126].

В то же время как непосредственно территориальные споры, так и незначительные разногласия по вопросам территории должны быть урегулированы, а односторонние территориальные претензии сняты только мирным путем [4, с. 91-92].

Разрешение территориальных споров занимает самые различные сроки. Как правило, они трудно поддаются решению, длительно разрешаются и нередко приводят к вооруженным столкновениям и конфликтам. Б. М. Клименко отмечал, что среди всех международных споров особое место занимают территориальные споры и разногласия о границах, которые отравляют отношения между государствами, поскольку они характеризуются наибольшей сложностью и чреваты вооруженными конфликтами. Даже при отсутствии вооруженных столкновений территориальные споры и разногласия могут надолго осложнять отношения между государствами [3, с. 4]. Под предлогом «восстановления истины» развязывалось большинство войн и вооруженных конфликтов. Можно привести множество примеров, когда территориальные споры приводили к вооруженным столкновениям или серьезно осложняли отношения между государствами: ирано-иракская война из-за побережья Шатт-эль-Араб; вооруженный конфликт в 1969 г. между СССР и Китаем в районе о. Даманский и Жаланашколя; вооруженный конфликт в 1982 г. между Англией и Аргентиной из-за Фолклендских (Мальвинских) островов [5; 6] и т. д. Многолетний

спор между Индией и Пакистаном из-за Кашмира считается одним из самых опасных из 150 территориальных споров на нашей планете. Его опасность еще заключается в том, что Индия и Пакистан обладают ядерным оружием. На всех континентах, в Азии, Африке и Латинской Америке, в настоящее время не угасли десятки территориальных споров, которые уже приводили к вооруженным конфликтам между государствами или чреваты потенциальными вооруженными столкновениями. Все эти споры должны решаться только мирными средствами с тем, чтобы они не приводили к угрозе миру, нарушению мира, не стали поводом к войне.

Один из современных примеров является Раздел территории бывшей югославской провинции Косово между Республикой Сербия и Республикой Косово

На сегодняшний день, говоря о линии раздела Косово по этническому признаку, как правило, имеют в виду отделение северной части Косово в границах трёх общин, а также части Косовска-Митровицы севернее реки Ибар (т. н. «жёлтая линия»). Эта территория компактно населена сербами (более 95 %), в то время как остальные косовские сербы проживают преимущественно в анклавах внутри Косово.

14 и 15 февраля 2012 года на севере Косова прошёл несанкционированный правительствами Сербии или Косова референдум. Почти все проголосовавшие (99, 74 %) высказались против признания органов власти самопровозглашённой Республики Косово.

Так же есть мнение международной редакции в которой;

*Премьер-министр Албании заявил в ноябре 2011 года: «Раздел Косово является абсурдной идеей, уважение границ Косово отвечает интересам всех стран региона»[14]

*Бывший представитель Евросоюза в Косово Вольфганг Ишингер заявил относительно раздела Косово: «Такие идеи абсолютно недопустимы. Что бы ни происходило, такого произойти не должно»[15]

*Экс-премьер Мило Джуканович заявил, что не поддерживает идею раздела Косова, поскольку это «откроет путь для подобных решений в отношении других стран региона»[16] В самой Черногории албанцы составляют около 5 % населения, которые компактно проживают на границе с Албанией и Косово.

Противоправные изменения государственной территории

В современном мире к противоправным изменениям государственной территории относятся аннексия, военная оккупация. Любые территориальные изменения, возникшие на основании или в результате аннексии или военной оккупации,

должны быть признаны юридически недействительными.

Аннексия - насильственное присоединение территории одного государства на территорию другого. На протяжении почти всей истории человечества она была основным видом приобретения территорий и считалась правом победителя. В большинстве случаев аннексии были следствием завоеваний. Поскольку аннексии не считались противоправными, то обычно они получали юридическое закрепление в мирных договорах и во внутреннем законодательстве. Запрет аннексий связан с отказом от войн как средства разрешения международных споров в Парижском договоре 1928 г. и закреплением в международном праве, прежде всего в Уставе ООН, гарантий целостности государственной территории. Однако попытки аннексий в современном мире не исчезли, хотя и встречаются нечасто. Примером может служить попытка аннексии территории Кувейта в результате агрессии Ирака в 1990 г.

Военная оккупация - это временный захват вооруженными силами одного государства тер-

ритории другой. В отличие от аннексии военная оккупация не влечет изменения принадлежности (титула) территории. Военная оккупация обычно имеет место в ходе международного вооруженного конфликта. Поскольку состояние военной оккупации связано с фактическим осуществлением власти на оккупированной территории, международное право устанавливает обязательства для государства, оккупирует. Военная оккупация, независимо от ее продолжительности, не создает правовых оснований для изменения государственной территории.

В заключение хотелось бы отметить, что юридическая природа территории определяется не только тем, что она служит пространственным пределом власти государства, но и тем, что она является средой обитания и материальной базой существования населения каждого отдельного государства, так и человечества в целом. Все это обуславливает возрастание роли и значения норм международного права в регулировании межгосударственных отношений по поводу территорий.

Литература

1. Барсегов Ю. Г. *Территория в международном праве*. — М.: издат, 1958.
2. Клименко Б. М. *Государственная территория. Вопросы теории и практики между пар одно го права*. — М.: *Международные отношения*, 1974.
3. Клименко Б. М. *Мирное решение территориальных споров*. — М.: *Международные отношения*, 1982.
4. Клименко Б. М., Ушаков Н. А. *Нерушимость границ — условие между-дународного мира*. — М.: *Наука*, 1975.
5. Лазарев М. И. *Как урегулировать спор об островах*. — М.: *Институт Латинской Америки РАН*, 1992.
6. Митяева Е. В. *Англо-аргентинский конфликт из-за Фолклендских (Мальвинских) островов*. — М.: *Межд. отнош.*, 1985.
7. *Новое время*. — 1964. — № 4.
8. Ромашев Ю. С., Банюшкин Б. В., Баскин Ю. Я., Корбут Л. В., Алешин В. В., Шумилов А. Ю. *Правовые основы погранологии: Монография*. — М.: *Отделение погранологии МАИ*, 2000.
9. Буроменский М. В. (ру) *Международное публичное право (2006)*
10. Клименко Б. М. *Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права*. - М., 1974
11. Лукашук И. И. *Международное право. Особенная часть. Учебник*. -М., 1997 510 с [с 352]
12. Остроухов Н. В. кюн. "Правомерные способы изменения государственных границ"
13. *Устав ООН от 26 июня 1945 года*

Касенов Абылайхан Сандыбекович
Магистрант 2-курса ЕНУ им. Л. Н. Гумилева
87021969902, abik_from_kazakhstan@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА, РЕГУЛИРУЮЩИХ ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ ГОСУДАРСТВ

Резюме. В статье проведен анализ принципов международного права (принцип территориальной целостности, принцип нерушимости государственных границ, принцип самоопределения наций и народностей и принцип «uti possidetis»), которые могут изменить целостность территории государства. В анализе особое внимание уделено взаимосвязи, а также отличительным особенностям указанных принципов. Целью статьи является анализ принципов международного права, согласно которым изменение территориальной целостности является правомерным.

Ключевые слова: принцип, целостность, территория, нация, неприкосновенность, самоопределение.

Summary. The article analyzes the principles of international law (the principle of territorial integrity, the inviolability of state borders, the principle of self-determination of nations and peoples and the principle of «uti possidetis»), that can change the integrity of the state. The analysis focuses on the relationship, as well as the distinctive features of these principles. The aim of the paper is an analysis of the principles of international law, according to which a change of territorial integrity is lawful.

Keywords: principle, integrity, territory, nation, integrity, self-determination.

В данной статье рассматривается правомерная возможность изменения государственной территории. Территория государства в юридическом смысле является объектом публично-правовых полномочий государства, которое распоряжается своей территорией, устанавливает административно-территориальное деление; организует по территориальному принципу государственную власть и местное самоуправление; определяет и изменяет режим своей границы; регулирует условия въезда в страну, выезда из нее и передвижения иностранцев; организует охрану и оборону своей территории [1].

В принятой Генеральной Ассамблеей ООН Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН, от 24 октября 1970 года сказано: «При толковании и применении изложенные выше принципы (в частности: Ст. 2 резолюции 1514 (XV) «все народы имеют право на самоопределение; в силу этого права они свободно устанавливают свой политический статус и осуществляют свое экономическое, социальное и культурное развитие», Ст. 6 «всякая попытка, направленная на то, чтобы частично или полностью разрушить национальное единство и территориальную целостность страны, несовместима с целями и принципами Устава Организации Объединенных Наций») являются взаимосвязанными и каждый принцип должен толковаться в контексте всех других принципов» [2]. Под этим углом зрения, рассматриваемые нами принципы должны не только не противоречить друг другу, но и находиться в определенной гармонии.

Принцип территориальной целостности

Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 г., раскрывает принцип территориальной целостности наиболее полным образом: «Государства-участни-

ки будут уважать территориальную целостность каждого из государств-участников. В соответствии с этим они будут воздерживаться от любых действий, несовместимых с целями и принципами Устава Организации Объединенных Наций, против территориальной целостности, политической независимости или единства любого государства-участника и, в частности, от любых таких действий, представляющих собой применение силы или угрозу силой. Государства-участники будут равным образом воздерживаться от того, чтобы превратить территорию друг друга в объект военной оккупации или других прямых или косвенных мер применения силы в нарушение международного права или в объект приобретения с помощью таких мер или угрозы их осуществления. Никакая оккупация или приобретение такого рода не будет признаваться законной» [3].

Содержание принципа территориальной целостности государств выходит за рамки положений о запрещении использования силы или угрозы силой или превращения территории в объект военной оккупации или приобретения территории с использованием силы или ее угрозы. Речь идет о любых действиях против территориальной целостности или неприкосновенности. Например, транзит любых транспортных средств через иностранную территорию без разрешения территориального суверена является нарушением не только неприкосновенности границ, но и неприкосновенности государственной территории, поскольку именно она используется для транзита. Все природные ресурсы являются составными компонентами территории государства, и если неприкосновенна территория в целом, то нетронутые и ее компоненты, то есть природные ресурсы в их естественном виде. Поэтому их разработка иностранными лицами или государствами без разрешения территориального суверена также является нарушением территориальной неприкосновенности.

Принцип нерушимости границ

Правовой основой принципа нерушимости границ является принцип территориальной целостности и неприкосновенности государств, на базе которого он возник как выражение объективной потребности усилить неприкосновенность и стабильность границ и по отношению к которому выполняет обеспечительную функцию, имея тот же предмет регулятивного воздействия — территорию и границы, конкретизируя, углубляя, дополняя и актуализируя его правовое содержание.

Принцип нерушимости границ предписывает воздерживаться, в частности, «от любых тре-

бований или действий, направленных на захват и узурпацию части или всей территории любого государства-участника». Принцип территориальной целостности государств включает обязательство воздерживаться от любых действий, ведущих к нарушению территориальной целостности государства-участника. Территориальная целостность государств должна соблюдаться в пределах существующих границ.

В таблице 1 показана сравнительная характеристика направленности принципов целостности и неприкосновенности государственной территории и нерушимости границ:

Принцип целостности и неприкосновенности государственной территории	Принцип нерушимости границ
<ul style="list-style-type: none"> - уважение целостности государственной территории; - обязательство государств воздерживаться от вторжения, нападения, захвата, аннексии и оккупации чужих территорий; - недопустимость любых, прямых или косвенных, посягательств на государственную территорию; - обязательство государств воздерживаться от применения силы и угрозы ею против территориальной целостности и неприкосновенности государств; - недопустимость любых действий, несовместимых с целями и принципами Устава ООН, против территориальной целостности и единства государства; - неприкосновенность границ; - обязательство государств воздерживаться от разжигания пограничных конфликтов и совершения пограничных провокаций. 	<ul style="list-style-type: none"> - признание существующих границ; - неприкосновенность границ; - обязательство государств воздерживаться от применения силы и угрозы ею с целью нарушения или изменения границ других государств; - недопустимость любых прямых и косвенных посягательств на границы; - стабильность границ и в основе своей их неизменяемость; - обязательства государств воздерживаться от выдвижения территориальных требований и претензий; - обязательство государств воздерживаться от разжигания пограничных конфликтов и совершения пограничных провокаций.

Из таблицы выше следует, что принципы территориальной целостности государств и нерушимости границ имеют одинаковую предметную направленность — обеспечение безопасности и целостности территории и неприкосновенности границ, а также ряд совпадающих нормативных элементов. Принцип нерушимости границ в большей степени, чем принцип территориальной целостности и неприкосновенности государств обеспечивает неприкосновенность и особенно стабильность границ, обязывая не оспаривать их и не требовать изменений, что отвечает интересам укрепления мира и развития добрососедских отношений между государствами.

Принцип «uti possidetis»

В международной практике также существует принцип, согласно которому новые государства, получившие независимость, имеют ту же территорию и с теми же границами, которые имели прежде, будучи колониями или зависимыми территориями, в том числе административными единицами в составе других государств. Данный принцип «uti possidetis», с латинского языка переводится - «поскольку владеете» или «чем владеете,

тем и владейте»; также можно назвать как принцип сохранения существующего положения вещей [4].

Согласно рассматриваемому принципу, старая административная граница, ранее существовавшая в пределах территории вновь образованного независимого государства, становится международной границей.

Принцип самоопределения наций и народностей

Каждое государство в соответствии с Декларацией о принципах международного права 1970 года обязано воздерживаться от любых насильственных действий, которые могли бы помешать народам осуществлять их право на самоопределение.

Очень сложно соблюсти баланс между соблюдением принципа территориальной целостности государств и принципа равноправия и самоопределения народов при неизменном соблюдении последнего принципа, в основе которого лежит уважение права каждого народа свободно выбирать пути и формы своего развития, самоопределяться. На практике реализация первого принципа, без учета второго, лежит в основе многих этнических конфликтов. Борьба народов за самоопределение,

отдельных политических элит, прикрывающихся этим правом, нередко приводила к острым конфликтным ситуациям внутри государств, их распаду, гражданским войнам. Исторически сложилось,

что самоопределение народов довольно часто становилось причиной нарушения территориальной целостности государств [5].

<i>Принцип территориальной целостности</i>	<i>Принцип равноправия и самоопределения народов</i>
<ul style="list-style-type: none"> - должны воздерживаться от любых действий, которые могут прямо или косвенно нанести ущерб территории государства или ее части; - государства не должны посягать прямо или косвенно, при помощи силы или угрозы силой на государственную территорию, ее части или естественные ресурсы; - не должны оказывать помощь государству - нарушителю или его пособникам. 	<ul style="list-style-type: none"> - все народы равноправны и имеют право на самоопределение; - данное право исключает какое-либо давление, принуждение или вмешательство извне, оно реализуется только путем свободного волеизъявления данного народа; - все субъекты международного права обязаны уважать это право; - основным способом самоопределения является внутреннее самоопределение; - внешнее самоопределение является экстраординарным случаем и может осуществляться только в соответствии с международным правом, при этом народ имеет возможность выбора формы государства, социально-экономического строя и путей своего развития.

Можно согласиться с мнением многих ученых, что «внешнее» самоопределение (сецессия) может считаться законным, если власти государства делают невозможным «внутреннее» самоопределение.

Все более распространяется мнение, что в плане практической реализации акцент должен переноситься с «внешнего» на «внутреннее» самоопределение, то есть на строительство демократических институтов и механизмов группового представительства, позволяющих всем членам общества и всем группам эффективно участвовать в управлении и в распределении ресурсов. Государства прибегают к установлению того или иного политического статуса, свободно определенного народом, самостоятельно [6].

Однако следует заметить, что национальное самоопределение не должно приводить к разрушению национального единства и территориальной целостности страны. Недопустимость этого подчеркивается в Декларации о принципах международного права 1970 г., Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам 1960 г. [7]. В ходе проведенного исследования выявлено, что главными акцентами в разработанных международным правом инструментах для преодоления территориальных и этнических разногласий - добрая воля сторон и учет интересов государства, а также других государств и народов выявление подлинной воли народа путем установленных в праве процедур и верховенство и соблюдение прав человека.

Литература

1. Глебов И. Н. *Международное право* / Издательство: Дрофа; 2006 г., 368 стр.
2. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций, от 24 октября 1970 года http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml
3. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе заключительный акт <http://www.osce.org/ru/tc/39505?download=true>
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/Uti_possidetis
5. Грушкин Д. В. - материалы на семинар: *Право народов на самоопределение: история развития и воплощения идеи*
6. Колосов Ю., Кузнецов В. *Международное право* Издательство: Междунар. Отношения, Москва, 1996 г., 608 с.
7. Декларация Организации Объединенных Наций о правах коренных народов, от 13 сентября 2007 года http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml

Есенбекова Гүлжан Базарбаевна

магистр юридических наук, старший преподаватель университет «Туран-Астана»
г. Астана, e-mail: Guliy1442@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ИНСТИТУТА ЭКСТРАДИЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы экстрадиция институтының құқықтық ережесінің ерекшеліктерін зерттеледі. Экстрадицияның құқықтық негізі және оған қорғаушының қатысуы қарастырылады.

Резюме. Данная статья посвящена исследованию особенностей правового положения института экстрадиции РК. Рассмотрены правовые основания экстрадиции, вопросы участия защитника в ходе экстрадиции.

Resume. This article is devoted to the study of the features of the legal provisions of the Republic of Kazakhstan Institute for extradition. Considered the legal basis of extradition matters participation of the defender in the course of extradition.

Мировые процессы диктуют развитие и интеграцию многих государств. Немаловажное значение имеет координация действий по совместному сотрудничеству в области образования, политики, социальным вопросам, а также в области оперативного и быстрого расследования уголовных правонарушений. В последнее время идет активная работа по подписанию международных соглашений по правам человека. Особое внимание государств привлекает рост преступности, активизация устойчивых преступных формирований, осуществляющих свою деятельность на межгосударственном уровне. Участники преступных группировок оказывают негативное влияние на финансово-банковскую систему, вторгаются в управленческие структуры, лоббируя свои интересы в исполнительных, законодательных, управленческих структурах, обеспечивая принятие выгодных решений, участвуя в нагнетании экстремизма, разжигании политических, национальных, религиозных конфликтов. К вопросу борьбы с преступностью играет важное значение процесс глобализации, в связи с этим приобретает особое значение институт «экстрадиции».

Сущность института экстрадиции выражает общепризнанный принцип – «aut dedere aut judicare», который означает, что преступник должен нести суровое наказание за совершенное уголовное правонарушение в стране где оно было совершено, или где был задержан преступник, или в той стране максимально пострадавшее от действий (бездействий) преступника.

Экстрадиция (выдача) (от лат. ex - «из», «вне» и traditio - «передача») - форма международного сотрудничества государств в борьбе с преступностью. Заключается в аресте и передаче одним государством другому (по запросу последнего) лиц, подозреваемых или обвиняемых в совершении уголовного правонарушения (для судебного разбирательства), либо лиц, уже осужденных судебными органами этого другого государства (для исполнения приговора) [1, с. 16].

Следует отметить, что специального закона об экстрадиции в Республике Казахстан нет, как в некоторых странах, в частности, в США, Великобритании, Голландии, Германии и других странах, хотя в некоторых законодательных актах Респу-

блики Казахстан содержатся отдельные нормы по этому вопросу. Республика Казахстан придерживается практики заключения двусторонних договоров о правовой помощи по гражданским и уголовным делам в развитии Минской Конвенции.

Существует множество определений понятия выдачи преступников. В законодательстве Республики Казахстан, законодательстве СНГ, в Минской конвенции, международных договорах, ратифицированных Республикой Казахстан, нет четкого определения понятия экстрадиции. При теоретическом освещении экстрадиции ученых основывались не только на международных источниках, но и на национальном законодательстве. По мнению А. Куркбаева «специальный закон своим содержанием должен отразить весь многоступенчатый процесс экстрадиции, начиная с понятия «выдача» и заканчивая расходами, возникшими в связи с данными правоотношениями» [2, с. 3].

Согласно определению Л. Н. Галенской, «выдача преступников – это акт правовой помощи, осуществляемый в соответствии с положениями специальных договоров и норм национального уголовного и уголовно-процессуального законодательства, заключающийся в передаче преступника другому государству для суда над ним или для приведения в исполнение вынесенного приговора» [3, с. 128].

Процесс выдачи преступников сопровождается оформлением ряда документов, в частности, отправляются: наименование органа, в производстве которого находится уголовное дело, анкетные данные, описание внешности, фотографии осужденного (обвиняемого), сведения о месте и времени вынесения приговора или постановления о привлечении в качестве обвиняемого, фактические обстоятельства совершенного уголовного правонарушения, с приведением текста закона, предусматривающего ответственность за это уголовное правонарушение, с обязательным указанием санкции. Поэтому ст. 530 УПК РК полностью воспроизвела специальное положение международного права и установила, что лицо, выданное иностранным государством, не может быть привлечено к уголовной ответственности, а также передано третьему государству за иное уголовное правонарушение, не связанное с выдачей, без согласия государства, выдавшего его [4].

Граждане Республики Казахстан, совершившие уголовное правонарушение на территории другого государства, не подлежат выдаче этому государству. Это правило основано на ст. 11 Конституции Республики Казахстан и ч. 1 ст. 8 УПКР, согласно которым гражданин Республики не может быть выдан другому государству, если иное не предусмотрено международными договорами.

Государство удовлетворившее требование о выдаче преступника, оповещает по дипломатическим каналам государство, направившее требование, и определяет место и время выдачи. При выдаче передаются личные вещи, материалы уголовного дела и вещественные доказательства, имеющие значение для дела. Такой порядок является общепринятым и подтверждается практически во всех международно-правовых документах по экстрадиции [5].

Институт экстрадиции является одним из аспектов реализации защиты прав обвиняемых и осужденных. По мнению И. И. Лукашук и А. В. Наумова, институт экстрадиции представляет собой сочетание суверенных прав государства с правами человека. Решение вопроса о выдаче – суверенное право государства, но осуществляется оно с нормами международного и внутреннего права, включая и те, что относятся к правам человека [6, с. 57]. Следствии этого затрагиваются комплекс законных прав и интересов человека, поэтому ряд прав приобретает особое значение и нуждается в особой защите.

Достаточно много вопросов возникает по поводу участия защитника в ходе экстрадиции. Ряд ученых выделяют три основные проблемы участия защитника. Первая проблема связана с функцией защитника, т. к. в этот период никаких следственных действий в запрашиваемом государстве не проводится. Следовательно, возникает ряд вопросов процессуального характера, в частности, основания и условия содержания под стражей, порядок защиты и представления интересов, порядок выдачи в соответствии с договором о правовой помощи.

Вторая проблема связана с определением государства, которое обеспечивает защиту. С учетом того, что следствие по делу осуществляется в запрашиваемом государстве, значит и защита должна осуществляться данным государством. Но тогда возникает вопрос, защитник должен выполнять свои функции в иностранном государстве, что требует знание иностранного языка и специфики права государства.

Третья проблема связана с определением времени допуска защитника к делу: с момента заключения под стражей, предъявления обвинения. В соответствии с УПК РК защитник допускается к участию в деле с момента содержания под стражей.

Рассматривая понятие выдачи преступников, можно выделить некоторые признаки данного комплексного понятия:

1) Экстрадиция – это акт правовой помощи, которое осуществляется для оказания правовой помощи иностранным государствам для расследования и наказания лица, совершившего уголовное право-

нарушение и скрывшегося от правоохранительных органов государства, где было совершено уголовное правонарушение;

2) Экстрадиция осуществляется только на основе международных договоров, конвенций, специальных законов «о выдаче преступников» и национальном законодательстве (Конституции, УК, УПК);

3) Экстрадиция осуществляется только при наличии требования о выдаче, в котором запрашивающее государство предоставляет необходимые документы, сведения о лице, совершившем уголовном правонарушении;

4) Уголовные правонарушения должно быть тяжкими, особо тяжкими, т. е. должно входить в категорию уголовных правонарушений, за совершение которых можно требовать выдачи. Большинство стран мира договорились, что экстрадиционными являются все уголовные правонарушения, связанные с оборотом наркотиков, терроризмом и угоном самолетов;

5) Субъектом выдачи может быть только физическое лицо, обвиняемое в совершении экстрадиционного уголовного правонарушения (обвиняемый), или же осужденное за совершение уголовного правонарушения (осужденный) [7, с. 96-110].

Правовыми основаниями экстрадиции являются многосторонние соглашения по борьбе с отдельными видами международных уголовных правонарушений и уголовных правонарушений международного характера (например, Конвенция о неприменении срока давности к военным преступникам и преступлениям против человечества 1968 года; Гаагская конвенция о борьбе с незаконным захватом воздушных судов 1970 года; Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ 1988 года и др.), региональные и двусторонние соглашения о правовой помощи (например, Конвенция СЕ о взаимной правовой помощи по уголовным делам 1959 года; Минская конвенция 1993 года, Кишиневская конвенция 2003 года).

Международные договоры, в частности, Минская конвенция 1993 года и Кишиневская конвенция 2003 года, установили, что выдача не производится в следующих случаях:

1) если лицо, экстрадиция которого требуется, является гражданином государства, к которому предъявляется требование об экстрадиции;

2) на момент получения требования уголовное преследование, согласно законодательству государства, к которому предъявлено требование, не может быть возбуждено или приговор не может быть приведен в исполнение вследствие истечения срока давности либо по иному законному основанию;

3) в отношении лица, экстрадиция которого требуется, на территории государства, к которому предъявлено требование об экстрадиции, если за то же уголовное правонарушение был вынесен приговор или постановление о прекращении производства по делу, вступившее в законную силу;

4) уголовное правонарушение в соответствии с законодательством государства, к которому предъявлено требование об экстрадиции, преследуется в порядке частного обвинения;

5) если уголовное правонарушение, в связи с которым требуется экстрадиция, совершено на территории государства, к которому предъявлено требование.

Таким образом, содержание п. 1, 2 ст. 57 Минской конвенции и аналогичных пунктов Кишиневской конвенции свидетельствует, прежде всего, о приоритете соблюдения прав и свобод своих граждан. Этот, один из важнейших принципов международного права, нашел отражение в национальном законодательстве Республики Казахстан.

Граждане Республики Казахстан, совершившие уголовные правонарушения на территории другого государства, не подлежат экстрадиции этому государству. Это правило основано на ст. 11 Конституции Республики Казахстан и ч. 1 ст. 8 УК РК, согласно которым гражданин РК не может быть выдан другому государству, если иное не установлено международными договорами.

Процесс интеграции и глобализации в борьбе с преступностью невозможен без активной роли международных организаций, осуществляющих координацию и ведение деятельности в сфере борьбы с преступностью. 4 ноября 1992 года на 61 сессии Генеральной Ассамблеи Интерпола в Дакаре Республика Казахстан была принята членом Интерпола. В связи с вступлением Республики Казахстан в Международную организацию уголовной полиции (Интерпол) Кабинет министров Республики Казахстан постановлением от 20 июля 1993 года № 629 дал поручение Министерству внутренних дел Республики Казахстан создать Национальное центральное бюро (НЦБ) Международной организации уголовной полиции (Интерпол) [8, с. 49-53].

В 2011 году в ходе межгосударственной операции «Розыск» было задержано 339 разыскиваемых преступников, из них за пределами Республики Казахстан – 12 человек, и наоборот на территории Республики Казахстан для правоохранительных органов государств СНГ - 49 человек.

В 2012 году полицейские стран СНГ разыскали для Казахстана 159 преступников. А годом ранее казахстанские правоохранительные органы

по запросу стран Содружества установили местонахождение 421 лица. В 2013 году для Республики Казахстан разыскали 87 преступников, а Республика Казахстан в свою очередь - 206.

В течение последних трех лет, по данным представителя Генпрокуратуры, казахстанской стороной удовлетворено свыше трехсот запросов о выдаче преступников, поступивших из более чем 15 государств. За этот же период компетентными органами иностранных государств Республике Казахстан выдано порядка двухсот скрывшихся преступников. Основными партнерами Казахстана в вопросах экстрадиции остаются Россия, Узбекистан и Кыргызстан. Так, из рассмотренных в прошлом году компетентными органами стран СНГ 66 запросов Казахстана о выдаче лиц удовлетворен 61. Из 106 поступивших ходатайств о выдаче нами удовлетворено 98.

В 2014 году Генеральной прокуратурой РК выдано 5 преступников, разыскивавшихся уполномоченными органами Ирана, Королевства Иордании, Кореи, Турции. В свою очередь, в Казахстан были экстрадированы преступники, прятавшиеся в Испании, Объединённых Арабских Эмиратах, Турции. На принципах взаимности федеральным ведомством юстиции Германии Казахстану был выдан гражданин Израиля, разыскивавшийся ДВД г. Алматы за убийство.

Экстрадиция преступников относится к тем институтам международного права, которые находятся на стыке международного и внутригосударственного права. Сравнительный анализ определенных понятия «экстрадиция», проведенный в данной статье, показал, что различные трактовки отдельных аспектов выдачи в международных конвенциях и двусторонних договорах, в национальных законодательствах вызывают различное толкование многих ее сторон и, прежде всего, самого понятия выдачи преступников.

В Республике Казахстан на сегодняшний момент отсутствует специальный закон об экстрадиции, который бы позволил устранить все спорные аспекты в теории и практике выдачи преступников. Однако, практика заключения двусторонних соглашений об экстрадиции с иностранными государствами способствует устранению некоторых пробелов в вопросах экстрадиции.

Список использованной литературы:

1. Фентон Бреслер. Первые десять лет//Интерпол=Interpol/Перевод А. С. Цыпенкова. -Центрполиграф, 1996.
2. Куркбаев А. Правовая интеграция // Юр. газета (РК). - 2003. - 2 апреля.
3. Валеев Р. М. Выдача преступников в современном международном праве (Некоторые вопросы теории и практики). - Казань: Казанский ун-т, 1976.
4. Уголовно Процессуальный Кодекс Республики Казахстан.
5. orpsi.gov/uk/ Текст акта об экстрадиции 2003.
6. Лукашук И. И. Наумов А. В. Выдача обвиняемых и осужденных в международном уголовном праве. Учебно-практическое пособие. М: РИЮД. 1998.
7. Васильев Ю. Г. Региональные системы института выдачи преступников (экстрадиции) // Право и политика. - 2002. - № 10.
8. Токсанбаев А. Б. Организационно-правовые основы создания и правовой статус НЦБ Интерпола в РК // Правовая реформа в Казахстане. - 2002. - №4.

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

к. и. н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, Gulnar_mukanova@mail.ru

ЛОГИСТИКА КОММУНИКАЦИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: КИТАЙ – КАЗАХСТАН – ИРАН. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Резюме. Мировые экономические кризисы периодически охватывают планету. На памяти Нового света в 20 веке мировой кризис и Великая депрессия 1928-1933 в США, вызвавшие к жизни гениальный в своей простоте план выхода из кризиса президента Франклина Делано Рузвельта. В плане Рузвельта не последнее место заняло привлечение трудовых ресурсов к строительству дорог. Эффект от проекта был немалый, безработица уменьшилась. В статье анализируются зарубежная и отечественная историография темы, общность истории в сфере логистики коммуникаций в Центральной Азии.

Ключевые слова: Евразия, Центральная Азия, КНР, Иран, железнодорожное строительство, логистика, Россия, КТЖ, история, историография, транзит.

Түйін. Әлемдік экономикалық дағдарыс мезгіл-мезгіл планетаны жабады. 20 ғасырда Жаңа әлемдегі еске жаһандық дағдарыс және Америка Құрама Штаттарында 1928-1933 Ұлы депрессия оның данышпан Президенті Франклин Делано Рузвельттің дағдарысты еңсеру үшін жоспары өмірге келді. Рузвельттің тұрғысынан жолдарды салу жұмыс күшін тартуға соңғы өтті. Жобаны іске асыру нәтижесі айтарлықтай болды, жұмыссыздық азайды. Мақала Орталық Азиядағы логистика мен коммуникациялар ортақ тарихын, шетелдік және отандық тарихнамаларды талдайды.

Түйінді сөздер: Еуразия, Орталық Азия, Қытай, Иран, темір жол құрылысы, логистика, Ресей, Қазақстан темір жолы, тарихнама, транзиттік.

Summary. World economic crises periodically cover the planet. In memory of the New World in the 20th century the global crisis and the Great Depression of 1928-1933 in the United States brought to life by the genius in its simplicity a plan to overcome the crisis of President Franklin Delano Roosevelt. In terms of Roosevelt took the last place to attract manpower to build roads. The effect of the project was considerable, unemployment decreased. The article analyzes the foreign and domestic historiography, the history of the community in the field of logistics communications in Central Asia.

Keywords: Eurasia, Central Asia, China, Iran, railway construction, logistics, Russia, Kazakhstan Temir Zholy, history, historiography, transit.

Ныне термин «дорожная карта» взят на вооружение постсоветскими экономистами; последние по времени кризисы привели к реставрации метода Белого дома. Дело не столько в экономике, сколько - в возрождении некой сакральной восточной идиомы «путь». Дао (кит.) – путь – жол (тюрк.) – тарихи (араб.) - рахмон (фарси) - неслучайные ассоциации вызывает эта переключка.

Тема трансконтинентального ж/д строительства вокруг ЦА, актуальна и имеет свою письменную историю. Логистика современных и будущих железных коммуникаций вокруг Центральной Азии (далее – ЦА) имеет свою предысторию. Регион с уникальными запасами природных ресурсов остается привлекателен для иностранных инвесторов. В статье делается попытка обобщения регионального и мирового опыта выстраивания моделей оптимизации межцивилизационных контактов вокруг ЦА.

Материалами для исследования послужил массив зарубежных и отечественных изданий, карты ж/д сети Евразии, рассекреченные зарубежные и отечественные архивные источники.

Методы изучения проблемы основаны на диалектической логике; метод объективизма, компаративного анализа, принцип историзма и др.

Кризис призвал наше правительство обобщить мировой опыт и декларировать реанимацию системы профтехобразования, или подготовку кадров среднего звена. Инженеры нужны, в том числе и для обслуживания отрасли пассажирских и грузовых перевозок. Техническое состояние Казахстана

темір жолы (далее – КТЖ) оставляет желать лучшего: долгое пребывание в имперской российской, затем - советской инфраструктурах имеет следствием устаревший парк тепловозов и электровозов (дилемма «дураки и дороги» приложима и к нашей действительности). Лишь недавно отечественные ж/д обрели вагоны повышенной комфортабельности «Тальго».

История вопроса. Собственником КТЖ является суверенное государство РК. Веком ранее Казахстан оставался колонией Российской империи, часть его территории в 1895 г. «задела» ветка Транссиба (станция Петропавловск). В статуте автономной, а затем союзной республики, вводилась в строй национальная ж/д сеть Турксиб. История освоения казахами «шайтан-арба» достаточно описана в литературе, тогда как отсутствуют отечественные труды о месте и роли центрально-азиатской сети ж/д во всемирной истории коммуникаций. Глобализация актуализирует стратегически важные геополитические составляющие региона, которые переплетаются с понятиями «государство», «нация».

Государство и номады – тема острая для непосвященных, а их легион. Относительно сути государственности кочевых обществ Центральной Азии ее изложение впереди. Поток времени стирают материальные артефакты: дворцы, крепостные стены, разрушают рукотворные стелы и свитки, наряды и троны. На наш взгляд, подходы к теме лежат в междисциплинарных контактах. Географически обусловленная историческая миссия региона уяснима на фоне макроэкономических исследований.

Мы - часть восточного ареала и частица всемирно-исторической эволюции, что зримо фиксируется в логистике межстрановых коммуникаций.

ЦА расположена на пути глобальных обменов товаров (ср. Великий Шелковый путь), от равновесия ситуации в этом регионе прямо зависят прибыльность всемирных экспортно-импортных операций, не исключая сферу мирового сухопутного туризма. Суверенный статус Республики Казахстан определил особый статус нашего государства в сухопутных ж/д коммуникациях в этой части мира. В первую очередь, это - качественный менеджмент и технологическая безопасность. Государственные интересы Казахстана распространяются на сферу транзита, что закономерно.

Попытки преодолеть геополитические разногласия держав, интересы блоков, во имя конструктивного освоения пространства, хранит всемирная история. Уместна параллель с ж/д строительством Англии в Индии, Персии. Зарубежная историография темы складывается как из фундаментальных фолиантов, так и из «скороспелых» комментариев современных процессов, и не всегда последние доброжелательны, поскольку имеют под собой политическую подоплеку, фобии разного рода. [1]

Экономически ориентированные СМИ редко затрагивают логистику ж/д строительства. Причиной слабого освещения темы является ее полужакрытость, поскольку страны-партнеры избегают открыто публиковать двусторонние договоренности, стремясь избежать огласки, дабы не вызвать противоборства со стороны стран-конкурентов.

В зарубежных англоязычных изданиях последних лет тема сухопутных коммуникаций между Востоком и Западом фрагментарно, но отражена. В целом, в зарубежной историографии тема не нашла специального отражения. Исключение могут составить: небольшое издание 2014 года о современной интерпретации Шелкового пути как «наземного моста» между Китаем и Европой через Центральную Азию и Россию. [2, p. 2] В нем говорится о связующей роли современного Шелкового пути между Западом и Востоком и для внутреннего товарообмена в ЦА. В книге обращается внимание на необходимость улучшения качества сферы услуг по трассе, на уровне национальных республик, в рамках Таможенного союза и ЕвразЭС. Роль инвестиций из Китая также не обойдена вниманием авторов. Зарубежным исследователям легче ориентироваться в современных процессах, однако они не знакомы с историческими источниками, что затруднило им проведение сопоставительного анализа.

В плане сравнительно-исторического описания, другое издание [3] содержит этапы развития железнодорожной отрасли в Китае, на основе документальных источников из Гонконга и Китая, в частности неопубликованной ранее китайской рукописи, описывающей историю китайских железных дорог (Li Shuming). В издании содержатся интересные грани "большой политической игры" иностранных держав, в их попытках получить влия-

ние на Поднебесную через строительство железных дорог, для собственной выгоды. На этом фоне, книга может быть полезна в смысле сопоставления истории и современной геополитики.

Общую картину истории ЦА в зарубежной библиографии дополняют научно-популярные книги. Так, исторический этап эпохи Чингис хана и его империи, прогрессивные меры эры его правления, в смысле роста межкультурной евразийской коммуникации, описаны в книге. [4]

Англоязычная историография темы ж/д строительства в Евразии периода «холодной войны» гораздо насыщеннее по количеству и качеству исследований. Стоит оговорить, что большинство их несут на себе отпечаток политического соперничества и представляют собой типичные публикации в академических журналах. [5]

В зарубежной историографии темы имел место определенный «вакуум» между окончанием «холодной войны» и современными публикациями в СМИ. Из англоязычных изданий, вышедших в «постперестроечный» период за рубежом, можно было бы отметить издание об истории ж/д строительства в Индии, о том, что унаследовал постколониальный Индостан в свое время. Относительно полный перечень тематических зарубежных и советских изданий опубликован в монографии Derek Howard Aldcroft. [6]

История ж/д строительства в Индии в 19 веке во многом сходна с историей ж/д сети в ЦА: статус колонии, зависимость от метрополии, ресурсы. Лондонские эксперты в 20 веке цепко отслеживали схему коммуникаций, чем воспользовался опальный М. Шокай. [7]

Отечественные, в основном русскоязычные исследования имеют дисперсный характер; тема по большей части обсуждается на форумах специалистов. Приятным исключением являются фундаментальные труды Н. К. Исингарина, опирающиеся на многолетний опыт и знания менеджмента. [8]

Глобализация и активность постсоветских государств в ООН, в частности РК, обратила внимание мировой общественности на ЦА. За последние два десятилетия изданы ряд аналитических обзоров под эгидой ООН. В обзорных резюме указывается: «спустя два десятилетия, независимые страны ЦА сталкиваются с серьезными проблемами: построение сети инфраструктуры в соответствии с их национальными и региональными экономическими амбициями, растущее влияние (и, следовательно, соперничество) более мощных стран в регионе, особенно Китая и России, государств-членов ШОС». [9, p. 181]

На прошедшем в 2015 году в столице Монголии международном семинаре был заслушан тематический доклад. [10]

В австралийских (Мельбурн) обзорных академических информациях о ЦА подчеркивается транзитный характер коммуникаций, приводится в пример Шелковый путь: "Центральная Азия и Шелковый путь лежат на перекрестке истории,

площади, погруженной в защищенном великими пустынями и горными хребтами. Центральная Азия с запада омывается водами Каспийского моря, крупнейшего внутреннего моря в мире. Иран, Афганистан и Пакистан находятся на юге. С Востока граничит с Китаем и Монголией, с Россией - на севере». [11]

Заблуждается тот, кто считает, что государства ЦА озабочены узконациональной задачей нарастить коммуникации путем ж/д строительства. На самом деле, ЦА - лишь звено в протяженной сети магистралей Евразии. Так считают и авторы публикаций о ж/д магистралах Индостана и евразийской стратегии КНР относительно ЦА. [12]

Практика транзита в ЦА опережает его научное обобщение. Актуальность проектов транзитных дорог через территорию Казахстана и ЦА расширяет прежние знания о разветвлении и деталях эксплуатации ж/д сети бывшего Союза. В 21-м столетии прокладывание трансасиатских магистралей в направлении к океанам, в целях сбыта продукции и сырья, относится к стратегическим целям ряда заинтересованных государств. Правительство КНР может позволить себе планировать глобальные проекты, тогда как странам ЦА в нынешних условиях приходится исполнять роль хозяев территории (в лучшем случае, на более-менее выгодных условиях) как полигона и обеспечить гарантии для своих граждан - получения впоследствии процентов от прибылей концессии.

Разумеется, сам процесс дву- и многосторонних переговоров и согласований продлится еще не один год. К сожалению, политические эксцессы и террористические угрозы («афганский» и «пакистанский» узел) накладывают негативный отпечаток на ход строительства, создавая помехи для полезного дела.

Инфо о планах Китая о возведении новых ж/д маршрутов через Казахстан периодически забрасываются в СМИ, нередко с претензией на сенсацию. «Китаефобия» присутствует в сознании аудитории Интернет-СМИ, объективно высвечивая теневую роль американского капитала в ЦА. К примеру, сообщение казахстанского информационного агентства «Tengrinews» - «Китай намерен построить скоростную железную дорогу в Иран через Казахстан, передает China Daily. Этот проект был представлен китайской железнодорожной корпорацией China Railway Corp на форуме «Один пояс — один путь». наводит на идею сквозного трансконтинентального «прочного пояса» в виде ж/д магистрали, через ЦА». Зарубежные ссылки на наши публикации (РФ) «грешат» ставкой на сенсационность. Нередко разыгрывается «исламистская» карта. [13]

Данная железная дорога позволит обеспечить ежегодный товарооборот в более чем 2, 5 триллиона долларов. Она соединит столицу Синьцзян-Уйгурского автономного района Урумчи, город Инин в Китае, Алматы в Казахстане, Бишкек в Кыргызстане, Ташкент и Самарканд в Узбекистане, Ашхабад в Туркменистане и столицу Ирана — Тегеран. Этот

проект дополнит уже существующую сеть железных дорог в Центральной Азии, которая соединена с Москвой. При этом важной деталью инициативы является фактическое продолжение железнодорожных сетей Китая до Ближнего Востока и Турции с шириной колеи 1435 миллиметров. Таким образом, китайские поезда смогут двигаться без остановок от любого города Китая до границы Турции и далее - до Испании на всем протяжении Европы.

Обратясь к современной американской прессе, нетрудно выявить аналогичное стремление к сенсационности: авторы очерковых заметок о ЦА назойливо пытаются обнаружить точки столкновения интересов как правило, трех векторов – России и Китая, а также «мусульманского мира». Под последним подразумеваются народы, имеющие в генетическом «анамнезе» исламскую религию.

Попробуем рассуждать, абстрагируясь от национально-государственных признаков, о том, что строительство ж/д магистрали по обозначенному маршруту приведет к перманентному межцивилизационному обмену. Безусловно, инвестиции юаней в проект будут непременно сопровождаться очевидными переменами:

- сервисом (на данный момент его уровень в центральном Китае выше, чем в РК). Имеются в виду придорожные пункты быстрого питания, заправки АЗС и СТО, бутики и проч.

- китайской лексикой (рекламные билборды, указатели, а также распространение печатных СМИ)

- китайской ирредентой (граждане Поднебесной обслуживающие ж/д получают временные жилища и земельные участки)

- модными трендами ЮВА (одежда, стиль, авто, бытовые приборы, проч).

- китайской кухней (восточной), верованиями и проч.

Собственно, иранский колорит и сопутствующие факторы продвинутся во встречном направлении, вновь через территорию РК. Прогнозировать взаимоотношения суннитской и шиитской умм мне как неспециалисту в теологии, - дело неблагодарное.

Очевидно позитивным следствием будет рост конкуренции для отечественного ж/д персонала. Не факт, что национальные трудовые ресурсы на фоне трудолюбивых хань будут смотреться выигрышно. Конкурентные амбиции притянут в ЦА индийский капитал (читай – британский).

Китайский проект совместно с РФ и РК прокладки ж/д магистрали через Монголию и восток Казахстана в Российскую Сибирь также обсуждается в СМИ. Факт, что проекты, которым не суждено было реализоваться в 20 веке из-за идейных трендов, теперь, в условиях глобализации, обрели шанс быть «запущены».

Описанное выше направление развития китайской экономики «вширь» - разработка ж/д маршрутов в южном направлении - в сторону Ирана и далее к океану, кажущееся абсолютно новым на-

правление транзита «Восток – Юго-запад» в действительности есть плод многолетних упований предпринимателей. Вопрос вызревал давно, с переменным успехом претерпевая неустойчивость политического «климата».

Если быть честными до конца, то сегодня нет абсолютных гарантий, что даже если транзит-проект сдвинется с «мертвой точки», то он будет доведен до логического завершения. Слишком много вокруг тумана вокруг лобнорской и иранской «ядерной угрозы». Сегодня вряд ли можно представить Ближний Восток без Ирана. Исламская республика Иран, будучи одной из развитых стран региона, играет ключевую роль благодаря своему географическому положению, огромным ресурсам углеводородов, непредсказуемой внешней политике.

Кроме Ближнего Востока, выделяют дефиницию «Средний Восток», к которому относят Иран, Афганистан и даже Пакистан. «Средним» он является по причине срединного положения между Ближним и Дальним Востоком. Т. е., Иран занимает весомые позиции, будучи идентифицирован в мировой политике как долевая часть «Ближнего» к Европе и «Среднего» Востока, равно дистанцируясь и от Дальнего Востока.

Современные векторы мирового политеса во многом завязаны на США, Японии как центрах «силы». «ООН пользуется региональной системой, согласно которой Иран относится к Южной Азии». Дефиниции меняются перманентно. Например, американские политические деятели стали инициаторами абсолютно новых геополитических дефиниций. К примеру, «Понятие «Большой Ближний Восток» («Greater Middle East») ввел в обиход президент США Джордж Буш-младший? во время саммита Большой восьмёрки в 2004 г. в свете провозглашения новой американской доктрины «демократизации Большого Ближнего Востока». Большой Ближний Восток в новой «транскрипции» включает арабские страны, страны Центральной Азии, Южного Кавказа, Турцию, Иран, Афганистан и Пакистан – т. е. почти весь мусульманский мир, кроме мусульманских стран Юго-Восточной Азии. [14]

Открытие железной дороги «Казахстан-Туркменистан-Иран» состоялось в канун 2015 года. [15] По прогнозам, к 2020 году объем перевозок по новому маршруту может составить 15 миллионов тонн, в том числе 3 миллиона тонн транзитных грузов. Проект осуществлялся при содействии Азиатского и Исламского банков развития. Эта ветка станет частью глобального маршрута, который позволит превратить территорию республики в крупнейший евразийский деловой транзитный хаб.

О проектах магистралей трансконтинентального формата через РК, в которых заинтересован капитал Ближнего и Дальнего Востока, столетие назад никто не помышлял. Здесь большей свободой пользовался европейский фунт или марка. Опыт легализации проектов международных концессий на территории Казахстана касался территорий во-

круг водоемов: Каспия и Арала, что воспринимались европейцами как объект потенциальных инвестиций. О фактах рискованного предпринимательства 19 века сообщают архивные источники и зарубежные публикации. Царские власти начали допускать иностранный капитал на рубеже 19-20 веков к разработкам ископаемых в колониальном Казахстане. [16]

Привлекательность Казахстана не уменьшилась, а увеличилась в 20-м столетии, с обретением автономного статуса. Новая экономическая политика (НЭП) советского правительства окрылила людей, живо интересовавшихся бизнес-возможностями. Помимо восточной границы, казахские руководители в 1920-е годы имели выход на США, Германию, поставки сельхозсырья и нефти из каспийского бассейна всерьез интересовали зарубежных инвесторов. Необходимость в строительстве коммуникаций становилась все более очевидной, тема поднималась на республиканском и союзном уровнях. Но финансирование проектов в межвоенный период имело характер неравномерный, поскольку одновременно велось строительство мега-проектов (Беломорканал и проч.), позже на объекты были преброшены трудовые «резервы» из числа политзаключенных. Факт, что в процессе создания первых банков и филиалов в Казахстане и выстраивании гармоничной системы внешнеэкономических операций, импорта-экспорта, деятельности Госплана, Упсырзага и других брендовых структур участвовали патриоты, весьма образованные спецы и организаторы. Они обращали внимание на статус республики, требуя большей самостоятельности в внешнеэкономических делах. Из эмиграции их поддерживали Мустафа Шокай и Раимжан Марсеков.

По замыслу советских казахских менеджеров (Госплан) для роста оборота торговли с Синьцзяном, по настоянию опытных купцов, до революции отправлявших товары в китайскую провинцию, необходимо было инвестировать в приграничное дорожное строительство. Если в сухую погоду можно было рассчитывать на гужевой транспорт и автомобильные перевозки, то в зимнее время, когда выпадает много снега, и в весенне-осеннюю распутицу без железных дорог планировать развитие торговли было бы несерьезно. Так, высказывались мнения в пользу прокладки железных дорог параллельно со строительством Турксиба, в сторону Китая. Эти предложения озвучены были на заседаниях комиссий Госплана. [17]

Вопрос о прокладке ветки ж/д в Синьцзян был рассмотрен в Наркомате путей сообщения в Москве, была составлена демонстрационная карта-схема. О карте говорится в архивных документах М. Шокая, в них пересказана поездка и его доклад в Лондоне 27 марта 1933 года в Институте по международным делам. Среди слушателей доклада были известный дипломат-разведчик сэр Перси Сайкс (Sir Percy Sykes), в течение долгого времени состоявший генеральным консулом Англии в Иране и Кашгаре, а также председатель Института

по международным делам сэр Малкольм (Sir Nell Malcolm). Шокай пишет: «... На слушателей заметное впечатление произвели приводившиеся в моем докладе сведения о проектах большевиков построить железнодорожные ветви, соединяющие Восточный Туркестан с Турксибом. Карта, которую я демонстрировал, произвела большую сенсацию. На карте этой отмечены, как подлежащие постройке, три линии: Сергиополь – Сары-Сумбе (на территории Восточного Туркестана), Бахты – Чугучак (тоже на территории Восточного Туркестана) и Алма-Ата – Кульджа (тоже в Восточном Туркестане)». [18, с. 99] О происхождении карты Шокай уточняет: «Карта эта является приложением к книге «Туркестано-Сибирская магистраль», изданной в 1929 г. в Москве Комиссией содействия постройке Турксиба при НКПС. Следовательно, она официальная, и ее аутентичность не может вызвать никаких сомнений».

В указанный период в советский обиход прочно вошло слово «концессия», по всей стране разъезжали коммивояжеры и концессионеры разных оттенков (талантливо обрисованные в романах Ильфа и Петрова «12 стульев» и «Золотой теленок»), фонтанировавшие заманчивыми идеями освоения недр и обогащения жителей окраинных республик. [19] Крах большинства этих проектов ознаменовался свертыванием НЭП. Оборвались международные связи, концессионеры канули в Лету, в скором времени оказались за решеткой местные соучредители. Казалось, регион вновь погрузился в сонную дремоту. Однако распад СССР и меры по выживанию бывших союзных республик проложили путь к ренессансу меркантильного интереса зарубежных предпринимателей к ЦА.

Согласно данным, представленным «Казахстанским НИИ железнодорожного транспорта», между странами ЕС и Азиатско-Тихоокеанского региона ежегодно курсирует около 6 миллионов контейнеров. Основная часть этого потока, или 98%, перевозится морским флотом. Главное конкурентное преимущество Казахстана – это более короткое, при прочих равных условиях, время доставки грузов. По данным президента АО «Кеден-транссервис» Э. Искакова, сервисная оценка КТЖ показывает потенциал роста транзита не только по направлению Китай - ЕС или Азия - ЕС, а также Китай - Закавказье - Турция. Согласно ей, к 2020 году товарооборот может достигнуть около \$100 млрд между Китаем и Турцией, ряд компаний и госорганов очень серьезно занимаются вопросами по

перевозкам грузов из Китая в Иран и страны Персидского залива.

«По железным дорогам Казахстана в советское время перевозилось до 40 миллионов тонн грузов, которые в основном шли из республик Средней Азии в Россию. Вот в трансконтинентальном транзите Казахстан не участвовал. К сожалению, у нас есть конкуренция. Таможенный союз (ТС), с одной стороны, облегчил ситуацию, убрав границу между Россией и Республикой Беларусь, но вместе с тем существует неприятная конкуренция с Россией. Причем здесь до сих пор продолжается давление со стороны РФ, что главнее Транссибирская магистраль, а все остальное надо закрывать», - считает советник президента АО «НК «КТЖ» Нигматжан Исингарин. [20]

«Нурлы жол» – великое предвосхищение Ренессанса нации и государственности. Код нации. Культурная магистраль - из величественного прошлого в не менее достойное будущее. Общественные науки Казахстана выплывают из болота прежних шаблонов и еще слабы, чтобы конкурировать.

Р. С. Полярная звезда на небосводе, вечный ориентир для кочевников, за два века до н. э. была взята по велению китайского императора Цинь Шихуанди в качестве отправной точки для строительства столицы новой империи. Японские исследователи доказали, что воспроизводство карты звездного неба было реализовано при строительстве его столицы. [21] Полярная звезда (каз. – Темір қазық) была путеводной звездой для Чингисхана и чингизидов, о чем не мог не знать Букейханов Алихан, назвавший свой журнал именно «Темір қазық», издавая его в Москве! Генетически ощущая взнезменную связь с замыслом свыше, он сделал, что мог для нации казахов.

В ЦА регионе предстоит выстроить инфраструктуру транзита. Решительно и с умом. Все это убедительно высказано Главой государства Н. А. Назарбаевым. Философия понятия «жол», в приложении к казахским реалиям и потенциалу транзита, отражена в прошлом государства, ощущается в его настоящем и безусловно имеет расширение в будущее. Путь Великой степи опирается на прочную логистику наземных «коридоров». Эти и еще не открытые нами порталы в будущее есть зримое отражение исторической миссии Казахстана, да и общности истории и культуры ЦА. Извечна и неистребима, неразрывна и преемственна нить коммуникаций в Евразии.

Литература:

1. *Центральная Азия: китайская экономика, российская политика и исламистская угроза. Опубликовано: 23 ноября 2015. Режим доступа: <http://ru.krymr.com/content/article/27351110.html#hash=popupRepublish>. Голос Америки. Опубликовано 07. 11. 2015*
2. *Cordula Rastogi, Jean-François Arvis. The Eurasian Connection: Supply-Chain Efficiency along the Modern Silk Route through Central Asia. World Bank Publications. 2014. 128 p.*
3. *Kennedy T. L. Historical Sketches of Railway Development in China: Selected Rail Journeys in the Central Kingdom. Create Space Independent Publishing Platform, 2015. 66 p.*

4. Weatherford, Jack. *Genghis Khan and the Making of the Modern World*. Broadway Books, 2005. 352 p.
5. Kerner, R. J. University of California Press, Berkeley, 1942; Marks, S. G. Harvard University, Cambridge, Mass. 1988; Metzer, J. "Railroad development and market integration. The case of Tsarist Russia", *Journal of Economic History*, 34 (1974); North, R. N. University of British Columbia Press, Vancouver 1979; Anonymous 'Early history of the Transcaspien Railway' // *Central Asian Review*, 6 1947; Pethybridget R. W. 'Railways and press communication in Soviet Russia in the early NEP period' // *Soviet Studies*, 38, 1986 etc.
6. *Bibliography of European economic and social history. Second edition. Compiled by Derek H. Aldcroft and Richard Rodger*. Manchester University Press, 1993.
7. Шокай М. Краткая записка о поездке в Лондон. В Собр. соч. Шокай М. Том 7. Сс. 98 – 104.
8. Исингарин Н. К. И для нас открывается мир. Алматы : БИС, 2001. 406 с. ; Его же. Рынок грузовых перевозок : опыт, проблемы, предложения. М. : Желдориздат, 2006. 187 с. ; Его же. Таможенный союз: дела и планы. Алматы : ОФ «БИС», 2000. 215 с. и др.
9. Gustavo Henrique Feddersen, Giovana Esther Zucatto. *Infrastructure in Central Asia: Energy and Transportation Controversies* // *UFRGSMUN | UFRGS Model United Nations Journal*. V. 1, 2013. p. 159-181. Режим доступа: <http://www.ufrgs.br/ufrgsmun/2013/wp-content/uploads/2013/10/Infrastructure-in-Central-Asia-Energy-and-Transportation-Controversies.pdf>
10. Rakhimov K. *Railway Development in Central Asia. The review of the Soviet period up to the present*. Режим доступа: <http://www.carecprogram.org/uploads/events/2015/010-TSCC-Meeting-Mongolia/Presentation-Materials/Session-2/03-KUBat-Rakhimov.pdf>
11. <http://www.sundownersoverland.com/Journeys/Choosing-Your-Journey/Destinations/Central-Asia---the-Silk-Road/default.aspx>; Otsuka, Shigeru. *Central Asian Railways and Europe-Asia Land Bridge*
12. John Hurd II, Ian J. Kerr *India's Railway History: A Research Handbook*, 2012; Roman Muzalevsky. *The Implications of China's High-Speed Eurasian Railway Strategy for Central Asia* // «Eurasia Daily Monitor». Vol. 7. Issue 64. April 2, 2010. Режим доступа: [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=36234#.Vqqx-uaOUQ0](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=36234#.Vqqx-uaOUQ0)
13. Китай построит скоростную железную дорогу в Иран через Казахстан. Режим доступа: <https://news.mail.ru/economics/24052933/?frommail=1> © Tengrinews
14. Исаев Г. Г. Что такое Ближний Восток? // <http://muslims.ru/articles/21>
15. Открылся ж/д коридор "Север-Юг", связавший Иран-Туркменистан-Казахстан-РФ // 3 декабря 2014. Режим доступа: <https://www.babyblog.ru/community/post/politica/249829>
16. Муминов А. Биография и коллекция Анри Мозера // *Рукописи и артефакты по истории и культуре Казахстана из фонда Анри Мозера*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. - 472 с. с. 206; <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-8-klass-hviii-v-1/1-proniknovenie-v-kazahstan-rossiiskogo-.html>
17. Муканова Г. К. "Госплан считает целесообразным". Экономические взгляды Смагула Садвокасова" // *Вестник КазНУ. Серия Историческая*. 2015 № 1(76) - сс. 45-52.
18. *Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА, г. Москва) Ф. 461 к. Оп. 2. Д. 140. ЛЛ. 32-38.*
19. Муканова Г. К. Сколько же лет «Казкоммерцбанку?» Новые архивные находки // «Экономика» 11. 02. 2015 . Режим доступа: <http://economics.kazgazeta.kz/?p=13394#more-13394>
20. Тулеубекова А. Рост грузооборота через ТРАСЕКА вполне ожидаем вследствие геополитических факторов // «Панорама», 2015 декабря 16.
21. Ахметшин Н. Тайны Пекина. В кн. : *Поднебесная – судьба моя. Книга памяти*. – М. : «Вече», 2009. – 416 с. ; Цинь Шихуанди (кит. 秦始皇, пиньинь Qín Shǐ Huáng; 259—210 гг. до н. э.) — правитель царства Цинь (с 246 г. до н. э.), положивший конец многовековой эпохе Воюющих Царств. К 221 г. до н. э. он установил единоличное господство на всей территории Внутреннего Китая и вошёл в историю как правитель первого централизованного китайского государства. Основатель династии Цинь.

Аққұлов Асқар Лакбайұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының магистранты, 8-775-956-59-11, Akkulov.1979@mail.ru

ӨНІРЛІК МӘДЕНИЕТ САЛАСЫН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕР МЕН ҚАЗЖЕТТІЛІКТЕР

Түйін: Мәдениет дегеніміз - адамзаттың әртүрлі салалардағы жетістіктерінің жиынтығы. Мәдениет саласын мемлекеттік басқару мәдени инфрақұрылымдарды сақтау және одан ары қарай дамытуды көздейді. Бұл мақалада Маңғыстау облысына қатысты өңірлік мәдениет ерекшеліктері, ондағы қазіргі жағдай мен келешекте атқарылар жұмыстар туралы айтылады.

Summary: Culture is an ensemble of all achievements of a human being in different spheres. The government aims to save and further improve this cultural heritage. In this article the author writes about the Mangystau region related cultural monuments, its peculiarities, its current situation and future perspectives.

Резюме: Культура включает в себя все достижения человечества в разных сферах деятельности. Государство нацелено сохранить и дальше улучшить отрасль культуры и инфраструктуру. В этой статье раскрывается культура Мангыстауской области, ее нынешнее состояние и улучшения и работы, грядущие в будущем.

Мәдениет адамзаттың әртүрлі салалардағы жетістіктерін жиынтық ретінде айқындайды. «Мәдениет» ұғымына бейнелеу өнері, музыка, театр, монументальды өнер, сәулет (тарих және мәдениет ескерткіштері) сияқты түрлері ғана қамтылмаған, сондай-ақ баспа мен жаппай ақпарат (кітап, газеттер, журналдар шығару, радио, телевидение), мұрағат, кітапхана ісі, мәдениет-ағартушылық жұмыстарды да қоса кіреді.

Мәдени құндылықтарға жататындар:

1) археологиялық табылған заттар (қарапайым және құпия заттарды қоса алғанда) және археологиялық ашылымдар;

2) флора мен фаунаның, минералогияның, анатомия мен палеонтология үшін қызығушылық тудыратын пәндердің сирек коллекциялары мен үлгілері;

3) ғылым мен техника тарихын, соғыс пен қоғам тарихын қоса алғанда, сондай-ақ ұлттық ғылым, мәдениет және өнер, ойшылдар, ғалымдар мен әртістер, қайраткерлерінің өмірімен және ірі ұлттық оқиғалармен байланысты тарихқа қатысты құндылықтар;

4) жеке немесе коллекцияларда сирек кездесетін қолжазбалар, ескі кітаптар, ерекше қызығушылық тудыратын құжаттар мен басылымдар (тарихи, көркем, ғылыми, әдеби);

5) жеке немесе коллекцияларда почта маркалары, салықтық және ұқсас маркалар;

6) қорытылуына немесе дайындау металына байланысты емес Қазақстан Республикасының монеталарын қоспағанда монеталар, сондай-ақ жүз жыл бұрын дайындалған басқа мемлекеттер монеталары, медальдар, мөрлер және басқа коллекциялық материалдар;

7) ескі және бірегей музыкалық аспаптар;

8) фонын, суретін, бейнесін, киномұрағатын қоса алғанда мұрағаттар, мұрағат қорлары мен коллекциялар, сондай-ақ ғылыми-техникалық құжаттамалар;

9) тарихи-мәдени маңызы бар өнер туындысы;

10) этнографиялық, антропологиялық, этнологиялық және палеонтологиялық материалдар;

11) ерекше тарихи және мәдени құндылығы бар жүз жыл бұрынғы ескі заттар;

12) Қазақстан Республикасы халқының өміріндегі тарихи оқиғалармен, қоғам мен мемлекеттің дамуымен, ғылым және техника тарихымен, сондай-ақ танымал ғылым, мемлекет, мәдениет қайраткерлерімен байланысты объектілер, оның ішінде мұражай заттары мен мұражай коллекциялары;

13) полотно, картиналар мен суреттер түріндегі көркем құндылықтар және кез келген негізде және кез келген материалдан қолдан жасалған жұмыстардың суреттері (сызбалар мен өнеркәсіптік бұйымдарды, қолдан жасалған әшекейлерді қоспағанда);

14) кез келген материалдардан дайындалған мүсін өнерінің бірегей туындысы;

15) бірегей оймалар, эстамптар мен литографиялар;

16) жіктелген көркем және тарихи ескерткіштердің құрамдас бөліктері және археологиялық орындар жатады [1].

Осындай мәдени құндылықтарды сақтау, ары қарай дамытып отыру тәуелсіз Қазақстанның мәдениет саласын мемлекеттік басқару бағытындағы басымдықтарына жатады. Мәдениет қызмет түрлерін мәдениет саласы ретінде окшаулау олар орындайтын функциялардың сипатымен байланысты.

Мәдениет саласына қосылатын қызмет түрлерін мамандар төрт үлкен топқа бөледі. Мәдениет саласына қосылатын қызмет түрлерін мына кесте бойынша жіктеуге болады:

Мәдениет саласындағы қызметті әртүрлі ведомстволық тиістілікті және меншік нысанындағы ұйымдар, мекемелер, кәсіпорындар, сондай-ақ жеке тұлғалар жүзеге асырады.

Мәдениеттің өңірлік аспектісі – бұл да тұтастай мәдениеттің ұлттық аспектісімен де, менталитетінде өзінің дәстүрін, өзінің ерекшелігін қалыптастыра алатын өңірдің нақты ерекшеліктерімен де байланысты барынша күрделі құбылыс.

Әрине, қазіргі жаһандану процестері әлемнің заманауи картинасының бөлігі болып табылады және олар дәстүрлі мәдениеттің, бірдейлік дағдарысының жойылу факторлары болып саналады. Солардың арқасында белгілі бір дәрежеде мәдени шекара және атап айтқанда, әлемнің өңірленуі қайта қалыптастырылады. Яғни, өз бойында өңір елдері ел үшін дәстүрлі мәдениет элементтерін де, жаһандану арқылы осы өңір өміріне енгізілген элементтерді де кіріктіретін жаһандану жағдайында өмір сүруге қабілетті өзіндік мәні бар жаңа мәдени орта қалыптасады.

«Өңірлік мәдениет» ұғымындағы «өңір» (латын тілінен аударғанда regio – «ел», «облыс») мемлекеттің аумақтық бірлігін білдіретін термин ретінде пайдаланылады. «Өңірлік мәдениет» термині – ғылыми дискурс үшін белгілі дәрежеде жаңа болып табылады және ол ХХ ғасырдың соңғы тоқсанында гуманитарлық ғылым саласында басталған әдіснамалық өзгеріспен байланыста пайда болды. Сол кезде көптеген зерттеушілер мәдениетті «уақытша» зерделеуден «кеңістікте» зерттеуге бағдарланған. Осы кезеңде қалыптасқан бірінші іргетас еңбек америка ғалымы К.О. Зауэрның «The Morphology of Landscape» (1925) еңбегі болды, ол «мәдениет ландшафт» мектебінің негізін құрады. Бұл ретте, ол мәдениетті табиғи ортамен байланыстың белсенді бастамасы ретінде суреттейді, ал табиғи ареал мәдени ландшафтты – олардың байланысының нәтижесін адам қызметінің делдалы («аясы») ретінде айқындайды [2, 18].

Осылайша, ХХІ ғасырдың басында «жаңа жергілікті тарих» сияқты бағыт қалыптасты. Осы бағыттың өкілдері (С.А. Гомаюным, С.И. Маловичко және өзгелері) өңірлік мәдениет феноменінің теориялық мазмұнына елеулі үлес қосты.

С.И. Маловичко теориясы бойынша кеңістік адам арқылы жасалатын және қалыптасатын болғандықтан адами мәдениетсіз өмір сүру мүмкін емес. Кез келген кеңістік үлгі бойынша құрылатын конструкция болып табылады («ауыл», «село», «кент», «қала», «ауылдық пейзаж» және т.б.), қандай да бір «әмбебап орынға» тән «қалыпқа» келтіріледі. Географиялық бекітілген кеңістікке тарихи процесті зерделеуді байланыстыру «өңірлік мәдениет» ұғымының сапалығын анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, кез келген мәдениеттің даму тарихы, өзінің қалпына келу кезеңдері, өркендеуі, сөнуі бар. Сондықтан өңірлік мәдениеттің басқа атрибуттармен қатар өз тарихы болуы тиіс. Осы жерден тарихтың кеңістіктік фрагментін уақытша ретінде белгілеуге болады және осының негізінде өңірлік мәдениетті қалыптастыру ерекшеліктерін анықтауға болады [2, 23].

Осылайша, мәдениет саласы тар «салалық» мәнде – мәдени-тарихи құндылықтар сақталатын және пайдаланылатын, көркем, шығармашылық, орындаушылық және т.б. білім беру жүзеге асырылатын қоғам өмірінің нақты саласы. Егер мәдениет саласы қызметтің әлеуметтік маңызы бар түрлерін шығаратынын, әлеуметтік мінез-құлықтың әртүрлі моделін моделдейтінін, шығармашылық әлеуетті ашатынын, адамның рухани даму ортасын құратынын және т.б. ескеретін болсақ, онда бұл жерден оның қоғамға тікелей әлеуметтік әсерін байқау қиын емес. Бұл үдеріс тәуелсіз Қазақстанға да тікелей қатысты. Мәдени, тарихи, әлеуметтік мәдениет құндылықтарын бағалау мен сақтап, кемелдендіру қазіргі басты мәселе ретінде қала береді.

Сарапшылардың бағалауы бойынша соңғы уақытта Қазақстанда жағдаяттық түрде түзету қажет бірқатар шаралар қабылдана бастады: жылдан жылға мәдениет саласына бюджеттік қаржыландыру ұлғайып отыр; «Мәдени мұра» атты жалпы мемлекеттік ұзақ мерзімді бағдарлама мен мемлекеттік тілді дамыту бағдарламасы қабылданды; ескі мәдениет объектілері жөнделуде және жаңа

объектілер (театрлар, мұражайлар) салынууда және т.б. сұрау барысында халықтың көзқарасы тұрғысынан мемлекеттің қолдауын талап ететін мәдениет бағыттарының рейтингісін айқындау әрекеті қабылданды.

«Маңғыстау облысы мәдениет басқармасы» мемлекеттік мекемесі облыс аумағында барлық меншік нысанындағы мәдениет мекемелері мен кәсіпорындарының қызметін басқару және үйлестіру саласындағы функцияларды жүзеге асыру бойынша Маңғыстау облысының әкімдігі өкілеттік берген мемлекеттік орган болып табылады.

2015 жыл қорытындысы бойынша, Маңғыстау облысының мәдениет және өнер мемлекеттік мекемелер жүйесінде 118 мәдениет желісі бар, оның ішінде 15 облыстық (2 театр, 1 концерттік ұйым, 2 кітапхана, 6 мұражай, 1 тарихи-мәдени қорық, 1 кинотеатр, 1 облыстық ғылыми-әдістемелік және мәдени қызмет көрсету орталығы, 1 «Отпан» тарихи-мәдени кешені), 103 қалалық және аудандық (64 кітапхана, 39 клуб) мәдениет мекемелері қызмет етеді.

Облыстың мәдениет саласында 1700 маман қызмет етеді, оның ауылдық жерде қызмет ететіндері 586, яғни 34 %.

Басқармаға қарасты мәдениет және өнер мекемелерінде 781,5 маман қызмет атқарады.

Облысымызда мемлекеттік тізімінде тұрған 449 тарихи-мәдени ескерткіш бар, оның 21-і республикалық мағынадағы ескерткіштер. 2015 жылы Республикалық тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізіміне енгізу үшін тарихи-мәдени сараптамадан өткен 141 тарих және мәдениет ескерткіші анықталды.

«Маңғыстау облысы мәдениет басқармасы» мемлекеттік мекемесін басқаруды «Маңғыстау облысы мәдениет басқармасы» мемлекеттік мекемесіне жүктелген міндеттерді орындауға және өз функцияларын жүзеге асыруға дербес жауапты болатын басшы жүзеге асырады. Мәдениет басқармасының қарамағында облыстық кітапхана, ғылыми-әдістемелік орталық, қуыршақ театры, тарихи-өлкетану мұражайы, қалалық және аудандық мәдениет бөлімдері бар. Қызметінің негізгі бағыты облыстың мәдени-ағарту мекемелерінің жұмысын ұйымдастыру және бақылау болып табылады.

Мысал ретінде айта кетсек, дамыған елдердің мұражайлар жөніндегі тәжірибесі қызғылықты. Лувр сияқты ірі мұражайларды мемлекеттің тарапынан қаржыландыру ең аз шамаға дейін азайтылған. Сонымен бірге мұражайды көруден түсетін түсімдер мұражайдың қажеттіліктеріне жұмсалыады, сөйтіп, мұражайлардың басшылығы халық арасында қажет етілетін қосымша көрмелер мен қызметтер ұйымдастыруға мүдделі. Мұндай тәсіл Англияда, АҚШ-та және Францияда қолданылады. Алайда Лувр сияқты мұражайларды жылына 7 млн. астам адам көретіндігін атап өту қажет, бұл, әрине

отандық мұражайларды көрумен салыстыруға келмейді. Оның үстіне батыста мәдениет саласындағы меценаттық дамыған, ірі мұражайлар демеушілік көмектен жылына 10 миллионнан астам евро алуы мүмкін. Кітапханаларда қызметтер көрсету үдерістерін автоматтандырудың айқын артықшылығы оқырмандарға қызметтер көрсетуді жеделдету және соның нәтижесінде АҚШ сияқты елдердің кітапханаларында кітаптарды тапсыру кезінде іс жүзінде кезек болмайды. Халықаралық тәжірибенің мысалында мұражайларды, кітапханаларды және мұрағаттарды ұстауға жұмсалатын мемлекеттік шығындарды азайту олардың қосымша ақылы қызметтерді көрсетуінің жағымды салдарына айналады. Мысал ретінде АҚШ-тың Миннесота штатының Saint Paul Public Library of Minnesota мемлекеттік кітапханасын қарастырайық. Жылына 2,5 млн. келушілер көретін осы кітапхананың жылдық бюджеті 2014 жылы 1,35 млн. АҚШ долларын құрады. Мемлекет қажетті соманың 32%-ын ғана қаржыландырады, қалғаны кітапхана табысы саналады.

Миннесота штаты кітапханасының бюджетінің қалған шығыс бөлігі жеке адамдардың қамқоршылығы мен кітапханада көрсетілетін ақылы қызметтерден түсетін түсімдердің есебінен қалыптасады. Кітапхананың ақылы қызметтеріне DVD-дегі фильмдердің прокаты үшін ақы төлеу, сувенирлер, кітаптардың жекелеген санаттарын, сусындар сату, кітаптарды пайдалану мерзімі өткені үшін ақы төлеу, жаңа кітаптар мен басылымдарды пайдаланғаны үшін ақы төлеу (күніне 25 цент), білім беру бағдарламалары, ақылы іріктеу және мамандандырылған білім беру бағдарламаларының кітаптарын іздеу және басқалар жатады. Сөйтіп, әр түрлі ақылы қызметтерді енгізудің дамыған елдердің кітапханаларына ішінара өзін өзі ақтауға көшуге, халыққа қызмет көрсету үдерісін жетілдіру үшін қазіргі заманғы технологияларды енгізуге және мемлекеттік бюджет үшін қосымша ауыртпалықтарсыз кітаптардың коллекциясын толықтыруға мүмкіндік беретіні анық. Қазақстандық кітапханаларға қарағанда дамыған елдердің кітапханаларындағы қызметтер көрсетудің сапасы елеулі түрде жоғары болғандығына қарамастан, дамыған елдер мемлекеттерінің аталған кітапханаларға жұмсайтын шығындары қазақстандық бюджеттің отандық орталық кітапханаларына жұмсайтын шығындарынан аз. АҚШ-тың ең табысты мұражайларының бірі Getty Museum-нің шамамен 76 млн. АҚШ долларындағы жылдық пайдасымен 367,5 млн. АҚШ доллары мөлшеріндегі жылдық бюджеті бар. Бұл мұражайдың үлкен өнер орталығының құрылымы бар, оның құрамына мұражайдың 2 бөлімі, консервациялау институты және қамқоршылық қоры кіреді. Мұражай халыққа әр түрлі ақылы қызметтер көрсетеді, мамандандырылған көрмелер, үлкендер мен балаларға ар-

налған білім беру бағдарламаларын өткізеді, мұражайларда да, сондай-ақ интернет дүкенде де әр түрлі өнімдерді сатуды жүзеге асырады [2].

Дамыған елдердің мұражайлары мен кітапханаларындағы шебер менеджмент пен халыққа қызмет көрсетуге деген сауатты тәсіл оларды ұстауға жұмсалатын мемлекеттік қаражаттың үлкен шығындарынсыз оларды халық пен туристер үшін өте тартымды етеді. Осындай тәжірибеге қарай отырып, отандық кітапхана саласын жақсарту үшін бірнеше бағытта жұмыс істеу қажеттігі туып отыр. Мемлекетіміз де мәдени салалар үшін атқарылар жұмыстарға мынадай талаптар қойып отыр:

Біріншіден, мәдениет пен өнер саласындағы инфрақұрылымды дамыту. Осы бағытта нысаналы индикатор басқарудағы менеджмент жүйесін жаңғырту болып табылады. Негізгі стратегиялық бағыттар мәдениет пен өнер саласындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру болады. Негізгі мақсаты: негізгі міндеттердің қойылған мақсаттарымен байланысты облыста мәдениет пен өнер саласын танымал ету [3]:

- облыстық кітапхана жүйесі ресурстарына қол жетімділікті кеңейту

- Маңғыстау облысы тарихи-мәдениет мұрасына қол жетімділікті кеңейту.

- облыс халқы үшін театр-концерттік және мәдениет демалыс ұйымдарының тұрақты жұмысын ұйымдастыру және жалпыға қол жетімділікті қамтамасыз ету.

Екіншіден, менеджмент жүйесін жаңғырту:

- Мәдениет басқармасының Стратегиялық жоспарлары іс-шараларын сапалы орындауды қамтамасыз ететін ведомствоаралық мәдениет ұй-

ымдарымен өзара байланыстың тиімді жүйесін енгізу;

- басқарудың бағдарламалық-нысаналы моделдерін енгізу (құрылымдық бөлімшелер мен ведомстволық бағынысты ұйымдары басшыларының Стратегиялық жоспарларының нысаналы индикаторларына, көрсеткіштеріне қол жеткізуіне/қол жеткізбеуіне жауапкершілік дәрежесін айқындау);

- Мәдениет басқармасы мен ведомстволық бағынышты ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби деңгейлерін арттыру процестеріне мониторинг жүйесін енгізу;

- шешімдер қабылдау деңгейін әйелдерді жылжыту және 2016 жылға қарай олардың өкілдерін 50 %-ға дейін жеткізу тетігін әзірлеу.

Үшіншіден, мәдениет саласында қаржыландыру және басқару жүйесін жетілдіру. Мемлекеттік-жекешелік әріптестікті енгізу.

Төртіншіден, мәдениет саласында ақпараттық және инновациялық технологияларды кеңінен қолдану [4].

Сонымен, көрсетілгендерді саралай келе, заманауи инновация тұлға мен топтың шығармашылық әлеуетін дамытуға ғана негізделмеген, көптеген заманауи ақпараттық-технологиялық ресурстарды да дамытуға негізделгенін көреміз. Бүгінгі таңда, ақпараттық қоғамның мәдениетті әлемдік дамытудың басты тренді болып табылатындығын ескере отырып мәдени коммуникациялардың және мәдени кеңістікті біріктірудің жаңа нысандарын үздіксіз дамытудың маңызды факторы болатын ақпараттық-мәдени орта құру қажет. Сонда ғана қазақстандық мәдени құндылықтарды әлемдік деңгейге көтеруге мүмкіндік аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маңғыстау облысы Білім басқармасы ММ ресми сайты [Электрондық ресурс]: <http://ukm.mangystau.kz/>
2. Розенберг Н.В. Социокультурная составляющая понятия «регион». // Аналитика культурологии. Электронное научное издание. 2005. Выпуск 2(4). [Электронный ресурс]: <http://analiculturolog.ru/>
3. Қазақстан Республикасының Президенті – Көшбасшы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы» - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы - 14.12.2012[Электрондықресурс]:<http://edumayskrai00.kz/index.php/ru/kazakhstan-2050>
4. Официальный сайт Министерства культуры и спорта Республики Казахстан [Электронный ресурс]: <http://www.mk.gov.kz/>

ФИЛОЛОГИЯ ҒҢЦОЛОҚҰ

Утебалиева Гульнара Ергазиевна
доктор филологических наук, профессор
тел. +77016637512, e-mail: gulnar_2005@mail.ru

Каскабасова Хорлан Сейтовна
старший преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, тел. +77017268897, e-mail: ks.kora@mail.ru

СООТНОШЕНИЕ «ЯЗЫК – КОГНИЦИЯ» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОНЯТИЙ ИНТЕГРАТИВНОЙ ТЕОРИИ УСВОЕНИЯ НЕРОДНОГО ЯЗЫКА

Түйін: Мақалада екінші тілді меңгеруші, екінші тілдік тұлғаның қызметін түсіну үшін «тіл мен таным» арақатынасы туралы мәселенің өзектілігінің негіздемесі беріледі. Бұл мәселе ойлау үдерісіндегі тілдің ролін және сана қызметін анықтауға, тілдік ойлауды, тілдік сананы, тілдік танымды нақтылауға, тұтастай таным қызметіне бағытталған.

Реюме: В статье дается обоснование актуальности вопроса о соотношении «язык и когнция» для понимания деятельности вторичной языковой личности, усваивающей неродной язык. Этот вопрос направлен на определение роли языка в процессе мышления и деятельности сознания, на уточнение таких явлений как языковое мышление, языковое сознание, языковая когнция в их отношении к мышлению и сознанию, деятельности когнции в целом.

Summary: The article “Language and Cognition” draws particular attention to the correlation between language and cognition as a means to understanding the acquisition of a secondary language personality based on a non-native language. The purpose of such research is to define the role of language in the process of thought and consciousness to clarify processes like linguistic thought, linguistic cognition, and linguistic consciousness.

Принцип нерасторжимости изучения человека и языка является главенствующим в современных лингвистических, психолингвистических, социолингвистических, когнитивных исследованиях. Определение места языка в жизни человека, его содержательная интерпретация, попытки моделирования взаимосвязей теоретических объектов, обозначаемых как «язык и сознание», «язык и естественный интеллект», «речь и мышление», «язык и познавательная деятельность», «знаковые и когнитивные структуры» и т. д., всегда рассматривались как глобальные проблемы гуманитарного знания – теории лингвистики, философии, психологии, логики, социологии, когнитологии. Изучение природы усвоения неродного языка вписываются в общую научную парадигму исследований о человеке и языке, о роли языка в когнитивной

деятельности человека и влияния познавательной активности личности на процесс усвоения языка. Гуманистическая направленность науки сегодняшнего дня не сводится лишь к попытке посредством человека объяснить его собственную природу и через человека – смысл и значение окружающего мира в отдельно взятой дисциплине или области (М. Шелер). При таком подходе объект исследования требует всестороннего изучения и обоснования, сформированного на базе уже существующих наук и новых исследовательских областей. Новая методологическая парадигма науки представляет собой синтез гуманизма и рационализма, единение многообразного видения предмета познания, интеграцию различных научных дисциплин и различных научных школ, что позволяет рассматривать исследуемые явления с разных позиций и с разных

точек зрения. Интегративный подход к исследованию процесса усвоения неродного языка позволяет рассматривать язык как составляющую когниции, анализировать языковые явления как способ мыслительной деятельности, порождающей знания и оперирующей ими, что предопределяет понимание сущности процесса усвоения языкового знания, объяснение языковых явлений, анализа смысла и значения, их восприятия и переработки структурами языкового сознания. В сферу такого интереса входит интегративная теория усвоения неродного языка, ставшая методологической базой для моделирования коммуникативно-когнитивной деятельности взрослого пользователя в процессе усвоения неродного языка в условиях его функционирования.

В. фон Гумбольдт определял язык как главнейшую деятельность человеческого духа, пронизывающую собой все сферы человеческого бытия и познания. «Язык выражает мысли и чувства как предметы, – пишет В. фон Гумбольдт, – но он к тому же следует движению мыслей и чувств...» [по 1, с. 10]. Включенность языка в процессы человеческой деятельности позволяет обосновывать гипотезы о взаимодействии языка и когниции в процессах познания, формирования и хранения знания, его использования и влияния на развитие личности в исследованиях языковой/речевой деятельности, речевого мышления, языкового сознания, языковой когниции, языковой и речевой способности личности. Для интегративной теории усвоения неродного языка проблема взаимоотношения языка и когниции представляет собой необходимый объект исследования именно в силу того, что язык, взаимодействуя с компонентами когниции, оказывается включенным практически во все виды деятельности человека.

Вопрос о соотношении языка и когниции объединяет исследования, связанные с пониманием сущности сознания и мышления в их взаимодействии с языком. Данный аспект направлен на определение роли языка в процессе мышления и деятельности сознания, на уточнение таких явлений как языковое мышление, языковое сознание, языковая когниция в их отношении к мышлению и сознанию, деятельности когниции в целом и т. д.

Следует отметить, что, номинируя в качестве теоретических объектов язык и когницию, названные понятия мы используем в широком смысле: язык как предмет в его отношении к сознанию как феномену, язык как процесс в его отношении к мышлению, язык как способность в его отношении к интеллекту (В. В. Красных); понятие «когниция» является обобщающим для обозначения сознания как явления и мышления как процесса, обеспечивающего деятельность сознания и проявления интеллекта в познании. Данное обобщение позволяет избежать однозначной трактовки соотношений:

язык как система, имеющая отношение только к сознанию, а речь как процессуальное проявление языка соотносится только с мышлением.

Основным и базовым содержанием когниции является ее причастность к познавательной деятельности человека, одним из видов которой является усвоение неродного языка. В нашем понимании, когниция – это сложнейшая интерактивная система, которая обеспечивает связь человека с воспринимаемым внешним миром и взаимодействием с его собственным внутренним миром в процессе когнитивной деятельности. Обеспечение связи происходит посредством компонентов когниции – языка, мышления и сознания – при условии их функционирования и взаимодействия. Под когницией вторичной языковой личности мы понимаем систему компонентов, своим функционированием и взаимодействием обеспечивающих коммуникативно-когнитивную деятельность личности при усвоении ею неродного языка в процессе языковой коммуникации.

Определение любой системы и выделение компонентов последней неизбежно приводит к рассмотрению соотношений составляющих ее компонентов. Выделение «языка» в качестве компонента когниции влечет за собой рассмотрение вопроса о соотношении языка и когниции, языка и других составляющих когниции.

Вопрос о связи языка и когниции базируется на проблеме взаимоотношения языка, мышления и сознания. Данный вопрос продолжает оставаться открытым в силу сложности и многоаспектности названных явлений и их взаимодействия. Это объясняется тем, что не представляется возможным разделить составляющие триады «язык – мышление – сознание». Мы не можем «взять уже в исходном пункте язык и мышление отделенными друг от друга, – пишет Г. П. Щедровицкий, – а должны взять единое, выступающее какой-то своей стороной на поверхность и внутренне еще не расчлененное целое» [8, с. 449-450].

Триада «язык – мышление – сознание» в качестве соотношения и составляющих его теоретических объектов исследования были и остаются в центре внимания ученых разных сфер гуманитарной науки. В лингвистике, психологии, философии, гносеологии, когнитологии, социологии, логике, педагогике и пр. неоднократно предпринимались и предпринимаются попытки моделирования взаимосвязей названных теоретических объектов.

Постулат о связи языка с мышлением и сознанием, их постоянном взаимодействии в процессе когнитивной деятельности человека можно назвать основополагающим для концепции интегративного подхода к «человекознанию», «человековедению» (Б. Г. Ананьев, В. П. Зинченко).

Исследование процесса усвоения неродного языка как одного из проявлений взаимодействия

языка, мышления и сознания в ходе познавательной деятельности индивида базируется на данном постулате. Это позволяет нам рассматривать интегративную теорию усвоения неродного языка в спектре антропоцентрической парадигмы, что, в свою очередь, расширяет рамки одной исследуемой области, обеспечив тем самым интегративный подход к исследуемым явлениям.

Несмотря на актуальность, вопрос о взаимоотношении языка, мышления и сознания еще далек от окончательного решения и не имеет однозначных ответов из-за исключительной сложности каждого из объектов. Все попытки описать их структуру, определить особенности их взаимодействия в полном объеме и по сей день носят незаконченный и лишь предварительный характер.

Неоднозначное решение проблемы соотношения «язык – мышление – сознание» связано, в первую очередь, с собственно определением компонентов триады – мышления и сознания, и роли языка в деятельности каждого из компонентов. Для определения роли языка в процессе мышления и деятельности сознания необходимо, по словам С. Д. Кацнельсона, уточнить понятие «мышление» в его отношении к «сознанию». По мнению С. Д. Кацнельсона, необходимо представлять мышление в комплексе всех сопровождающих процесс мышления явлений в их постоянном взаимодействии. Под мышлением понимается не только познавательная деятельность, но и все связанные с деятельностью сознания процессы, которые не только взаимодействуют с языком, являющимся вспомогательной сферой сознания, но и осуществляются с помощью языковой системы [3, с. 114].

Вопрос об определении мышления изучается в следующих ракурсах:

- 1) рассматривается ли мышление как психический процесс, деятельность психики;
- 2) имеется ли в виду процесс/деятельность, в результате которого/которой достигается новое знание, пополняющее сознание, мысль – понятийное знание, продукт/результат деятельности мышления;
- 3) исследуется ли одна из человеческих способностей – интеллект – способность к мыслительной деятельности.

Для описания коммуникативно-когнитивной модели усвоения неродного языка важны все три понимания мышления, которые в соответствии с современной трактовкой данного понятия в когнитологии, в когнитивной лингвистике поглощаются понятием «когниция». Мы полагаем, что выявление и описание соотношения «язык и когниция» позволит углубить имеющиеся представления о соотношении «язык и мышление», а также внести определенную ясность в решение вопроса о роли языка в процессе познания.

Когниция, объединяя такие структуры как

мышление, познание и знание, соответственно, связана с деятельностью сознания. Сознание как совокупность всех накопленных и усвоенных индивидом знаний об окружающем мире представляет собой самостоятельную область со своей памятью и своими средствами активизации. Однако, будучи самостоятельным явлением, сознание находится в постоянном взаимодействии с языком и мышлением. Сознание как феномен представляет собой сложнейшую функциональную структуру, приводимую в движение компонентами когниции. Деятельность сознания, сопровождаемая деятельностью языка, стимулирует процесс оперирования элементами сознания – мышление, которое, в свою очередь, обеспечивает сознание посредством познания новой информацией об окружающем мире.

В силу сложности самого процесса взаимодействия языка, мышления и сознания и невозможности описать его во всей полноте и многообразных проявлениях, в триаде «язык – мышление – сознание» между сознанием и мышлением, порой, не проводят четких границ, отождествляя сознание с мышлением. Оба понятия – сознание и мышление – имеют отношение к обозначению форм высшей нервной деятельности, психических и ментальных систем, когнитивных способностей субъекта познания, к отражению его активной познавательной деятельности и восприятию мира и т. п. [4, с. 176], [2].

На наш взгляд, в процессе познания действительно происходит слияние процессов мышления с деятельностью сознания. Во всяком случае, эти процессы, проходят одновременно и невозможны один без другого. Постоянное взаимодействие в рамках когниции и невозможность существования одного без другого дает основания для определения обоих явлений как идентичных. Вероятно, отождествление обоих явлений предполагает условный параллелизм, их одновременное участие в процессах, связанных с проявлениями когниции как системы, объединяющей как процессы мышления, так и деятельность сознания. Однако в этом случае, правомернее было бы говорить не о тождественности сознания и мышления, а, выражаясь математическим термином, об их конгруэнтности, т. е. совпадении в рамках когниции [7].

Слияние процессов мышления с деятельностью сознания происходит при непосредственном участии языка. По связи с языком исследуются сознание и мышление и их проявления в языке. Связь сознания и мышления человека с языком безусловна, поскольку язык является важнейшим способом существования знаний. По словам В. А. Масловой, язык является ментальным феноменом и представляет собой один из способов кодирования разнообразных форм познания от чувственного восприятия и представления до рационального в виде понятий, суждений и умозаключений [6, с. 71].

В соответствии с теорией развития познания и приобретенности знания язык формируется в процессе активной деятельности человека, в которой отражаются реальные отношения объективного мира. А. Р. Лурия отмечает, что генетические корни языка необходимо искать «в тех формах конкретных человеческих действий, в которых осуществляется отражение внешних действий и формирование субъективного образа объективного мира...» [5, с. 148].

Таким образом, рассматривая в качестве теоретических объектов язык и когницию, мы, так или иначе, касаемся сознания, как явления, имеющего прямое отношение к знаниям, и мышления, как процесса, сопровождающего процессы познания. В этом смысле предлагаемое соотношение «язык и когниция» охватывает большее число составляющих, нежели соотношения «язык и мышление», «язык и сознание».

Анализ соотношения «язык – мышление – сознание» предполагает изучение взаимосвязи и взаимодействия всех участников триады по отношению друг к другу как неких абстракций. Выделение соотношения «язык и когниция» позволяет осуществить анализ взаимодействия указанных компонентов на конкретном описании познавательного процесса (процесса усвоения неродного языка) и рассматривать коммуникативно-когнитивную модель усвоения неродного языка в разных ракурсах и разных соотношениях с компонентами когниции.

Изучение вопроса о соотношении языка и когниции в генетическом плане позволяет определить роль языка и речи в индивидуальном интеллектуальном развитии личности, в функциональном плане – выявить способы функционирования сформировавшегося мышления индивида и роли,

которую при этом играют язык и речь. В этой связи исследование данного аспекта может дать интегративной теории усвоения неродного языка ответы на теоретические и практические вопросы:

1) каковы взаимоотношения между врожденными способностями человека и приобретаемым языковым и речевым опытом в целевом языке;

2) каковы различия в понимании психолингвистических механизмов, обеспечивающих функционирование процесса усвоения неродного языка;

3) как родной и неродной языки взаимодействуют друг с другом в когнитивной системе индивида, и существуют ли закономерности в процессах взаимодействия двух языковых систем;

4) как и какие изменения происходят в концептуальной системе человека при усвоении неродного языка;

5) как выстраиваются концептуальные конструкции при усвоении неродного языка;

6) каковы наиболее оптимальные пути постижения целевого языка и т. д.

Таким образом, исследование соотношения «язык и когниция» расширяет представление о триаде «язык – мышление – сознание», с одной стороны, а также конкретизирует каждый из компонентов соотношения. Однако, вопрос о взаимодействии языка, мышления и сознания до сих пор остается открытым в гуманитарных науках, так как каждый из объектов является сложным для определения и описания. В связи с актуальностью проблемы исследование соотношения «язык – когниция» будет продолжено. Целью исследования станет поиск ответов на поставленные вопросы и более углубленный анализ компонентов когниции в их отношении к языку.

Литература:

1. Горелов И. Н., Седов К. Ф. *Основы психолингвистики*. – М., 1997.
2. Гудков Д. Б. *Прецедентное имя и проблемы прецедентности*. – М. : Диалог – МГУ, 1999.
3. Кацнельсон С. Д. *Типология языка и речевое мышление*. – М., 2004.
4. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. *Краткий словарь когнитивных терминов*. – М. : МГУ, 1996.
5. Лурия А. Р. *Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике (Размышления психолога о книге Н. Хомского) // Вопросы философии*. – М., 1975. – № 4.
6. Маслова В. А. *Введение в когнитивную лингвистику*. – М. : Флинта: Наука, 2004.
7. Утебадиева Г. Е. *Усвоение неродного языка: коммуникативно-когнитивная модель. Монография*. – Алматы: Казах университеті, 2008. – 232 с.
8. Щедровицкий Г. П. *Избранные труды*. – М. : Шк. Культ. Полит., 1995.

Нұртазина Марал Бекенқызы

филология ғылымдарының докторы, профессор
+7 7019998259, e-mail: nurtazina2@gmail.com

Құлманов Қуандық Сәндібекұлы

практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, профессор.
+7 7011815060, e-mail: Kulmanov_ks@enu.kz
Астана қаласы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

**ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДАМУДАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕРДІ
СИПАТТАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ**

***Резюме.** В статье обосновывается необходимость при описании слов-концептов учета всей цепочки переосмысления значений, в частности, утери старых и приобретение новых смыслов, которые возникли в разное историческое время. Особое внимание уделяется вопросам анализа системы ценностей носителей разных культур, отражаемых языком. Авторы отстаивают мнение, что только в таком статусе историко-культурный аспект описания концептов может помочь выполнить возложенные на язык и культуру просветительские и научно-исследовательские функции.*

***Түйін.** Мақалада концепт-сөздерді сипаттау кезінде әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болып осы тұста түрлі этностық қауымдар үшін белгілі бір концептің пайда болуына септігін тигізетінін, олардың ескі және жаңа мағыналарының алмасу, қайта қабылдану тізбегін ескеру қажеттігі негізделген. Түрлі мәдениет иелерінің тілде көрініс табатын құндылықтар жүйесін талдау мәселелеріне аса ерекше көңіл бөлінеді. Авторлардың пікірінше концептілерді тарихи-мәдени аспектіде сипаттаған жағдайда ғана тіл мен мәдениет өзіне жүктелген ағартушылық және ғылыми-зерттеу функциясын орындай алады.*

***Summary.** The necessity of words in describing the concepts of accounting, the entire chain of rethinking values, in particular, the loss of the old, and the acquisition of new meanings that have emerged in different historical times. Particular attention is paid to the analysis of the system of values of different cultures which are reflected using language. The authors advocate the view that only in this status of historical and cultural aspects of the description of concepts can help us to perform the duties assigned to the language and culture of the educational and research functions.*

Жаһандану кезеңінде білім және мәдениет саласында әлемдік интеграцияны күшейту халықтың ұлттық-мәдени санасының дамуына жол ашады. М. Б. Нуртазинаның бірқатар жұмыстарында аталмыш үдеріс барысында тарихы, дәстүрі, тілі, діні әртүрлі мәдени социумдардың конгломераты қалыптасып, тарихи дамудың ішкі заңдылықтарына сай мәдениетаралық коммуникация негізінде өзара байланысып, бір-біріне әсер ететіндігі айтылған. [1; 2]. Олар дербес, әртүрлі болып қала бергенімен, біріңғай ақпараттық кеністікте ұшырасады.

Соңғы кезде лингвистика ғылымында тарихи-мәдени саладағы концептілерді зерттеуге деген үлкен қызығушылық туындап отыр. Күрделі сараланған мәдени контекстінде лингвистикалық және мәдениетаралық концептілерді осылайынша қайта қарау, тек мәдениетаралық шығармашылық механизмдерін ғана емес, жалпы шығармашылықты зерттеуге және түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда бірнеше еңбектердегі [3, 15 б. ; 4, 24 б. ; 5, 123 б. ; 6, 19 б.] «концепт» феноменін әлемнің ұлттық-мәдени бейнесінің фрагменті ретінде талдау, лингвокогнитивті аспектінің негізгі қабатын анықтауға жол ашатыны сөзсіз. Бұл өз кезегінде белгілі бір кезеңдегі адамдар қызметінің өнімдерінде көрініс тауып, осы қызметке түрткі болған уәждердің ерекшелігін сипаттауға септігін тигізеді» деп қарастырылады [6, 22 б.].

Концептілерді сипаттаудың тарихи-мәдени аспектілері тек осындай дәрежеде ғана тіл мен мәдениетке жүктелген ағартушылық және ғылыми-зерттеу қызметін атқара алады. Өйткені олар тілдік тұлғаның қалыптасу динамикасын, оның әлеуметтік және ұлттық ұқсастығын, шығармашылық әлеуетін зерттеуге бағытталған.

Қазақ тілбілімінде А. Т. Қайдаровтың этнолингвистикалық мектебі құрылып, табысты еңбек етуде. Аталмыш мектеп аясында қазақ халқының түрлі аспектілердегі және салалардағы ұлттық-мәдени және тарихи ерекшелігін көрсететін көптеген зерттеулер жасалды [4, 25 б.]. Еңбектерде: [7; 8; 9] «әрбір этнос мәдениетінің тұтастығымен ерекшеленеді. Мәдениеттің этностық қасиеттерінің, этностық қабатының негізгі иесі – әдеттегі сана, қолданыстағы тіл және дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет» екендігі көрсетілген [9, 42-43 бб.].

Біз таңдаған тақырыптың өзектілігі осы мәселеге негізделген. Өйткені аталған аспектілер Қазақстан Республикасындағы қазіргі мәдениетаралық коммуникация мәселелерімен көп жағдайда астасып жатыр. Құрылымы әртүрлі тілдердегі материалдар зерттеліп отырған еңбектің жаңалығын анықтауға негіз болды.

Когнитивтік және лингвомәдениеттануға арналған еңбектерде жүзеге асып жатқан тілді зерттеудің заманауи тәсілдерінің бірі – тілдік жүйені

зерттеу акцентін концептуалды жүйені талдауға көшіру болып табылады [6]. Мұндай зерттеулер лингвистикада антропологиялық парадигманың әлемді концептуалды игерудің тілдік және тілдік емес факторларын ашуға, оның ішінде: адам – тіл – тілдік сана – мәдениет сынды басым бағыттарын қамтыған, әдістемелік негізделген және теориялық дамыған бағдарламасын жасауға мүмкіндік тудырады.

Лингвисттердің концептілерді іздеуге, олардың тілдегі сипатына ерекше ден қоюы заңды. Ол қазіргі лингвистиканың маңызды принципі – экспланаторлық принципке сәйкес келеді. Адамның өзін қоршаған заттар мен құбылыстарды жіктеп, тілдік сана қызметінің сүзгісінен өткізу қабілеті баршаға мәлім. Тіл – нақты бір тіл иесінің категориялау және концептуализациялау тәсілдеріне әсер етеді. А. А. Потемня жазғандай: «Тілді көру қабілетімен салыстыруға болады. Көз құрылысындағы және көру нервтеріндегі аздаған ғана өзгерістер болмысты басқаша қабылдауға әкеледі және осынысымен адамның әлемді тануына әсер етеді. Сондықтан тіл құрылымындағы әр бір ұсақ нәрселер бізге белгісіз ойлау элементтерінің ерекше комбинацияларын беруі тиіс» [10, 163 б.].

Көріп отырғанымыздай адамғаның өзін қоршаған әлемді концептілер мен категориялардың мәнін құрайтын когнитивтік моделдер арқылы қабылдайтындығы анықталық отыр. Американдық ғалым Дж. Лакофф адамдар жүзеге асыратын категорияция үдерісін түсіну мақсатында негізгі когнитивтік механизмдерді қарастыруға әрекет жасады [11, 23-125 бб.].

Концептілерді зерттеу мәселелеріне бағытталған түрлі пікірлерді жинастыра келе [5, 231 б. ; 3, 15 б.], оны анықтаудың екі тәсілін атап өтуге болады: когнитивтік лингвистика құралдарын пайдалана отырып, *когнитивтік және тарихи-мәдениеттанушылық* деп қарастырамыз.

Концепт	
когнитивтік	тарихи-мәдениеттанушылық
Когнитивтік лингвистиканың ғылыми құралы	
Концептілік сала, ақпаратты өңдеу, жалпы білім қоры, когнитивтік модель, тілдік категоризация, вербалды концептуализация, концептуалдық жүйе – схема, фрейм, скрипт, сценарилер, гештальт	
Лингвомәдениеттанудың ғылыми құралы	
константтер және мәдениет максаттары, мәтін, тезаурус, мәдениет символдарлары, лингвомәдениет.	
<i>Когнитивтік тұрғыдан концепт</i> – біздің санамызда өмірдің фрагменттері туралы білімнің түйне-	

гін, ақпаратты сақтайтын ділдік, яғни менталдық болмыс ретінде қарастырылады. Демек сөздің мағынасы белгіленетіні туралы білімнің барлық көлемімен сәйкесіп, білім және сана түсініктері негізгі мәселеге айналады [3, 29 б. ; 11, 92 б.].

Концептілер «есте сақтау терминдерінде» – ұзақ мерзімді есте сақтау мен бұрыннан жиналған білімді түсіну жетістіктерін көрсететін механизм ретінде түсіндіріледі [3, 32 б.]. Бұл білімді «энциклопедиялық біліммен» теңестіреді, яғни субъект өмірлік тәжірибесінде қаншалықты көп көлемде білім алса, соншалықты ситуацияларда «нақты басынан өткендері мен әрекеттерінің ділдегі қайта танылуымен» салыстыра отырып өздерін ыңғайлы сезінеді [11, 125 б.].

Концепт халықтың санасындағы ұжымдық мұраның, оның рухани өміріндегі мәдениеттің көрінісі. Дәл осы «ұжымдық сана үнемі немесе ұзақ өмір сүретін константтардың, яғни концептілердің сақтаушысы болып табылады» [6, 76 б.]. Күрделілік дәрежесіне қарай концептілер қарапайым және жеткілікті деңгейде күрделі құралымдар «макроскрипттер» және «күрделі скрипттер» болып бөлінеді.

Макроскрипт бірнеше скрипттердің хронологиялық тәртібін құрайды. Мысалы, «Ресторан» макроскрипті келесідей скрипттерден тұрады: «Ресторанға кіру», «Қызмет көрсету», «Тағамдарға тапсырыс беру», «Даяшының жұмысы» және т. б. Күрделі скрипт хронологиялық ұйымдаспаған бірнеше скрипттерден құралады. Мәселен «Соғыс» күрделі скрипті «Әскер», «Шайқас», «Жеңіліс» сынды скрипттердің комбинациясы болып табылды.

Екінші тәсілді ұстанушылар (тарихи-мәдениеттанушылық) концептіні рухани мәдениеттің шешуші сөзі [6, 12 б.], «мәдени ден қою» [3, 121 б.], «ділдің діңгегі» ретінде қарастырады [11, 45 б.].

Бұл екі тәсіл бір – біріне қайшы емес, керісінше өзара толықтырылып, бір құбылыстың екі жағын, яғни бір психоменталдық үдерістің екі фазасын: сөз бен оның мағынасының қосылуын және ол сөздің мәдениетті түсіну кілтінә айналған уақытта мәдени контекстке енгізілуін көрсетеді.

Неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольд тіл белгілі бір этноскоға тән әлемге көзқарастан, бейнеден тұрады деп жазған болатын [10, 88 б.]. Осы сынды идеяларды өзге де ғалымдар жалғастырды. [5, с. 34; 8, с. 67; 9, с. 45].

Демек, әрбір тіл қандай болмасын бір этностың әлемді өзіндік концептуализациялауын және қабылдауын көрсетеді. Осы тұрғыда лексикон ерекше маңызға ие. Өйткені лексикалық вариациялар мәдени ерекшеліктерді көрсетіп қана қоймай, мәдениет пен қоғамды зерттеуде аса құнды құрал болып табылады. Вокабулярдағы әмбебап концептілермен бірге, әр тілде өзге этнос өкілдеріне бөтен концептілер бар.

Лингвистер мен лингвоелтану саласындағы ғалымдар зерттеп отырған мәдениетте бірегей болып саналатын реалии сөздерге ерекше назар аударатынын атауға болады. Дегенмен А. Вежбицкая: «материалдық мәдениетке, әлеуметтік ғұрыптарға және институттарға қолданылатын нәрселер, сол дәрежеде адами құндылықтарға, идеяларға, қарым-қатынасқа, дүние және онда өмір сүру туралы ойлау тәсілдеріне де қолданылатынын» айтады [3, 12 б.]. Шын мәнінде біз өмірде осы тұжырымдарды дәлелдейтін мысалдарды көптеп кездестіреміз. Материалдық феномендер (Қазақстанда киіз үй және бауырсақ, Ресейде самауыр және шай ішу, АҚШта “Макдональдс”) мәдени құндылықтарға көшуге қабілетті болса (Қазақстандағы қонақжайлылық және ақкөңілділік, Ресейдегі жомарттық, АҚШтың уақыт үнемдеуі), “әдеттегі” сөздер, тұрмыстық және абстрактілі семантиканың лексикасы да өз мәдениетінің бірегей құндылықтарына ауыса алады.

Дегенмен «жан», «тағдыр», «сағыныш» сияқты т. б. сөздерде көрініс табатын ерекше ұлттық қасиеттер бар. Сол себепті тілдік бірліктердің мәдени компоненті туралы мәселелерді зерттегенде тұжырымдарды тексеру әдістемелік мәселесімен және бөле жарып қарастырылатын лингвистикалық модельдердің мінез-құлық пен иланымдардың дәл осындай модельдерімен байланысы сенімді эмпирикалық дәлелдеулер туралы сыни мәселелермен ұшырасады.

Мәдени мағына бір жағынан алғанда әлеуметтік тәжірибе барысында желгілдірілсе, енді бір жағынан мәдениет иелерінің ділдік, яғни менталдық болмысында көрініс тауып, дүниені жеке адамдардың түсіндіруіне септігін тигізеді. Олар құндылықтар жүйесін тікелей көрсетпей, керісінше оның компоненттеріне сілтейтін индексалды сипатта болуы мүмкін.

Мазмұндық жағы, яғни мәдени мазмұны дегеніміз – иланым, яғни бір мәдениет иелері түгелдей қабылдаған ақиқат пен қабылдауға, әрекеттерді бағыттауға арналған ішкі стандарттар ретіндегі құндылықтар. Иланымдар мен құндылықтар жеке адамның қалған барлық мінез-құлқын анықтайды. Сонымен қатар, нақты бір мәдениеттің құндылық бағыттарын анықтайтын өлшемдер: 1) табиғатқа, 2) уақытқа, 3) кеңістікке, 4) қызметке, 5) қарым-қатынас сипатына, 6) табиғатқа және дәйектер принципіне 7) тұлға мен оның болмысына, 8) бәсекелестікке, 9) билікке және оның тұлғамен арақатынасына, 10) адам табиғатына деген қатынасынан тұрады [6, 35-43 бб.].

Әр бір тілде әлемді қабылдау және концептуализациялаудың белгілі бір тәсілдері бар. Адамның ішкі дүниесі ең күрделі және қызықты саналады. Ю. С. Степанов қарастыратын орыстың ұлттық концептілерінің арасында орыстың ұлттық санасы мен діліне, яғни менталитетінде өзекті болып

табылатынын атап айтуға болады: 1) моральдік-адамгершілік («Заң», «Заңсыздық», «Шындық»); 2) философиялық («Махаббат», «Ақиқат», «Күнә»); 3) интеллектуалды-танымдық («Тіл», «Себеп» және «Мақсат», «Сөз», «Білім») және де олар константа ретінде де көрсетілген [6, 35-43 бб.]. Осы аталған концептілерді автор кездейсоқ тізбектемейді: олар орыс мәдениетінің, оның ішінде тілінің константалары болып табылатын өзгермейтін, тұрақты концептілер.

Г. М. Алимжанова қарастырып жүрген қазақтың ұлттық концептілерінен лингвомәдениет бірліктерін, яғни ол тек тілдің сегменттерін (тілдік мәндегі), ғана емес, мәдениет сегменттерін де (тілден тыс мәдени мәндегі), қамтиды. Демек ол мағыналардың лингвистикалық та, экстралингвистикалық мазмұны бар [8, 49 б.]. Автор лингвомәдениет бірліктерін ірі үш топқа бөліп жіктейді: 1) ұлттық болмыстың материалдық-фактологиялық бөлігін көрсететін; 2) аксиологиялық сипаттағы; 3) сөйлеу мінез-құлқы лингвокультуремалары [1; 2; 4; 8; 9]. Егер концептілердің тарихи-мәдени талдауын көргіміз келсе: 1) тіршілік құндылықтары: өмір, денсаулық, қауіпсіздік, өмір сүру сапасы, тұтынушылық деңгей, экологиялық қауіпсіздік; 2) әлеуметтік құндылықтар: әлеуметтік жағдай, еңбекқорлық, отбасы, молшылық, жыныстар тендігі, жеке бастың дербестігі, жетістіктерге жету қабілеті, төзімділік; 3) моральдік құндылықтар: мейірім, ізгілік, махаббат, достық, парыз, намыс, адал ниет, шыншылдық, адалдық, балаларға деген сүйіспеншілік, әділдік, ар-ұйаттылық, өзара көмек, үлкендерді сыйлау; 5) эстетикалық құндылықтар: сұлулық, үндестік, стиль және т. б. » [8, 216 б.].

Концепт-сөздерді сипаттау кезінде әртүрлі тарихи кезеңдерді пайда болып осы тұста түрлі этностық қауымдар үшін белгілі бір концептінің пайда болуына септігін тигізетінін, олардың ескі және жаңа мағыналарының алмасуы, қайта қабылдану тізбегін ескеру қажет. Концептіні сипаттаудың негізгі мақсаты да бір жағынан түрлі дәуірде түрлі мағыналық реңктерді белсенді ететін, жаңа коннотацияны меңзейтін семантикалық басымдығын анықтау, ассоциативтік кешендерді сипаттау болып табылады.

Осы тұрғыда, коннотацияларды белгілі бір этностың тарихы, тұрмысы, мәдениеті арқылы түсіндіруге тырысқан Ю. С. Степановтың да лингвоелтану тарапының талқылауына назар аударуға болады. Ғалымның пайымдауынша коннотация халық мәдениетінің ұлттық ерекшелігін тілдік формада береді. Коннотативтікке жануарлар мен өсімдіктердің атауларын жатқызады. Мысалы, қайың сөзінің орыс тілі иелері үшін «отан», «нәзік», «нәзіктік» коннотациясы бар (дәл осы сөз норвегиялық үшін қайсар, шыдамды деген ұғыммен ассоциацияланады), ал қасқыр сөзі «қатыгездік», «ыззақор» (қазақ мәдениетінде – қушті, ақылды, со-

нымен қатар зұлым дегенді білдіреді.). М. О. Әуезовтың «Көксерек» шығармасын еске алар болсақ, туындының негізгі тақырыбы дүниенің бірлікте жаратылуы мен адам мен аңның бір-біріне қайшы келуі. Түрік пен қасқырдың үйлесімді бірлікте тіршілік етуі, адамның о бастағы жаратылысына оралу әрекетінің сәтсіздігі сөз болады.

Егер біз қазіргі адамдар санасындағы мәдени маңызы бар белгілі бір концептіні сипаттайтын болсақ және оның не себепті этностың санасында осындай бейне қалыптастырды деген сұраққа жауап беру үшін лексиканың өткеніне саяхат жасауымызға тура келеді.

Жалпы тіл адамдар қарым-қатынасын категориялаудың көптеген тәсілдеріне бай [11, 156 б.] Өйткені адами қарым-қатынастар қай мәдениет өкілдеріне болмасын өте маңызды. Дегенмен ол жалпыға бірдей болмағандықтан, өзге жағдайларда тұратындардан дәл осындай қызығушылықты

күту қиын. Мағыналардың мәдени компонентіндегі осындай қайшылықтар мәдениетаралық коммуникацияға кері әсерін тигізеді. Егер адресант хабарламасын бір тілде жасап тұрып мәдени құндылықтар жүйесіне сүйенсе немесе хабарламаны декодтау барысында өзінікін пайдаланған жағдайда тілдің мағына беретін коммуникативтік функциясы мақсатына жетпейді.

Осылайша, зерттеу барысында әртүрлі мәдениет өкілдері қарым-қатынас барысында өзінің және өзгенің тілінде көрініс тапқан құндылықтар жүйесін ескергені абзал екенін дәлелдеуге талпындық.

Алға қойған міндеттерді шешу үшін әркім өз мәдениетін де, лексикалық мәндегі дәстүрлі компоненттермен қатар оның тарихи дамудағы мәдениеттанушылық компонентін де қамтитын белгілі бір тілдегі лексиканың мәдениеттану тұрғысындағы сипатын түсінуі қажет.

Литература

1. Maral Nurtazina, etc. *Creative Potential of Intercultural Communication in the Context of Language Teaching in Educational Transformations in the Republic of Kazakhstan // 1st International Conference on Teaching & Learning (ICTL): Proceeding, 14-15 Sept. 2015, Langkawi, Malaysia: MNNF Publisher. – P. 66-71.*
2. Нуртазина М. Б. *Место ценностных концептов русской духовной культуры в системе обучения языку // Новое в теории и практике описания и преподавания русского языка / 13-14 мая 2004 г. : Матер. XI Междунар. науч. -метод. конференции МАПРЯЛ. – Варшава: МАПРЯЛ, 2004. – С. 278–281.*
3. Вежбицкая Анна. *Избранные работы последних лет. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 286 с.*
4. Қайдар Ә. Т. *Этнолингвистика және мәдениет // Білім және еңбек. – Алматы, 1988. – № 4. – С. 23–29.*
5. Арутюнова Н. Д. *Язык и мир человека. – М. : Языки славянской культуры, 2010. – 896 с.*
6. Степанов Ю. С. *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Языки славянской культуры, 2011. – 521 с.*
7. Гумбольдт В. *Язык и философия культуры. – М. : Гнозис УРСС, 1995.*
8. Алимжанова Г. М. *Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010. – 300 с.*
9. Исабеков С. Е. *Этнолингвистика и межкультурная коммуникация // Вестник КазГУМОиМЯ им. Абылай хана. – Алматы, 2001. – № 3. – С. 41-47.*
10. Потебня А. А. *Мысль и язык. – Киев: АН Украины, 1993. – 192 с.*
11. Lakoff G. *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind. – Chicago; London, 2001. – 265 P.*

Guvercin Selim

assistant Prof. PhD,
selim.guvercin@sdu.edu.kz,

Gaipov Davran

Assistant Prof. PhD
Almaty, Suleyman Demirel University, davran.gaipov@sdu.edu.kz

THE SYSTEM OF TRI-LINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN: ISSUES OF ITS CONTENT

Summary. *The article deals with discussion of newly adopted education reform at secondary school level. As it has been declared and announced officially by state officials and via official media, the tri-lingual education system has launched in some pilot schools. However, this important decision has not been grounded on empirical evidence which arise some concern of the successful implementation of the reform. In this respect, the paper discusses the issue of adopting educational reform focused on tri-lingual education.*

Түйін. *Бұл мақала жалпыға ортақ орта білім беру мекемелеріндегі еңгізілетін реформаны жан-жақты қарастырады. Үш-тілді білім беру жүйесінің белгілі пилоттық мектептерде сынақтан өткізілу туралы расми мемлекеттік өкілдер және БАҚ тарапынан хабарланған болатын. Дегенімен, бұл маңызды шешім ғылыми зерттеу нәтижелеріне негізделмегендіктен жемісті іске асыруға күмән тудырады. Осыған орай, бұл мақала үш-тілді беру жүйесіне бағытталған білім реформасына байланысты мәселелерді талдайды*

Резюме. *В статье рассматриваются вопросы по внедрению новой реформы в общеобразовательных школах. Согласно официальному объявлению государственных органов и СМИ, в определенных пилотных школах было введено трехязычное образование. Однако отсутствие исследовательских результатов эмпирического характера вызывает сомнения по отношению к успешности внедрения в трехязычия в отечественную образовательную систему. В этой связи в данной статье обсуждаются вопросы осуществления новой образовательной реформы, а именно трехязычного образования.*

INTRODUCTION

The topic of tri-lingual education deals with a language policy, education policy and educational research. In this respect, we will discuss abovementioned components while focusing on tri-lingual education system in Kazakhstan.

Historically, Kazakhstan has undergone several periods with peculiar socio-linguistic features. There are some few works introduced in old-Turkic language by poets and writers of that time (M. Qashqari, Y. Balasaguni, Al-Farabi, H. Dulati). However, we can claim that Kazakh literary language takes its beginning with adoption of Arabic letters in the mid 8th century. Children used to go to so called “medreseh” to gain Islamic knowledge and over the time developed reading and writing literacy*. Until the late 19th c. people used to learn Arabic, Persian languages at medreseh**. With the integration to Russian Tsarist, Russian-medium schools emerged in Kazakhstan. An outstanding Kazakh writer of that time, I. Altynsarin contributed to establish local Kazakh schools. That was the turning point to shift from medreseh to school which meant children were taught secular knowledge. On the other hand, the beginning of 20th c. witnessed a frequent change of writing system depending on Soviet ideology that time [1]. Chronologically, Arabic letters were used until 1929, Latin alphabet was adopted and used from 1929 till 1939. Finally, due

to the decision of Soviet regime, Cyrillic alphabet was adopted providing peculiar letters for specific Kazakh sounds (Ү, һ, ө, һ, ұ, і . . .) [2]. Soon after, several Soviet political reforms brought into mass migration of different ethnic groups (Germans, Ukrainians, Belorussian, Koreans, Mekhetians etc.) to Kazakhstan, the population proportion of which outnumbered the Kazakh population. This fact definitely influences on soicologuistic situation in Kazakhstan, and on education system in particular. Thus, several languages are spoken in Kazakhstan depending on ethnic communities, however, the major two languages spoken and given an official status by state are Kazakh and Russian.

Regarding the education policy in Kazakhstan, it used to have typical education system common to other post-Soviet countries. Russian and Kazakh were used as media of education at secondary schools country-wide, while in some compactly located ethnic communities: Uzbek, Uigur, Tadjik are used as media of instruction. Besides, Sunday schools function in such languages as German, Ukrainian supported by related cultural centres. Since getting independence, new types of secondary schools emerged. Namely, Kazakh-Turkish High Schools were established in all regions***. Also, few private schools were established the education medium of which is English: Miras, Haileybury, Internationall School of

Almaty, Kazakhstan International School. Since 2009, Nazarbayev Intellectual Schools provide education in three languages (English, Kazakh, Russian) supported by the foundation of the First President of Kazakhstan.

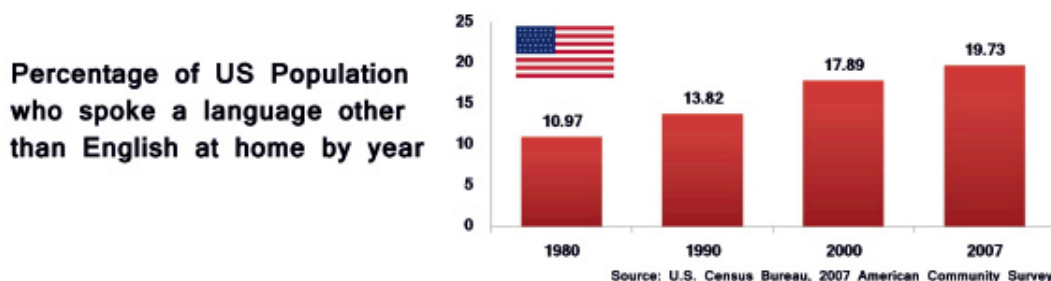
We claim that both language and education policies need to be based on empirical research outcomes. Language policy is a sensitive topic and has been discussed for a two and a half decades on a state and government levels and have been reflected on related state documents. Regarding the education policy, unexceptionally discussed on state level, however, pure discussions are not sufficient for establishing a sound education system with its policy. The educational research on education policy to some extent has been conducted by Daryn Republican Scientific Practical centre and Educational Departments which mean that involvement of competent scholars in the field is not taken into consideration. Despite this fact, the government is determined to adopt a new

school system called “tri-lingual schools”. It supposes teaching definite school subjects in three languages (English, Kazakh, Russian) separately.

METHODOLOGY

This part deals with the critical analysis of sources on multilingualism and multilingual education and will try to relate to the reform which is going to be implemented in Kazakhstan. The empirical study has not been employed, but limited to discussion and analysis of background sources.

People are becoming more and more bilingual and multilingual as the world is getting a global village which results in most languages to be in contact. The least bilingual country (i. e., unilingual) is supposed to be USA. Nevertheless, the chart below describes that the US population are tend to become bilingual, which almost doubled the proportion of bilingual speakers within 25 years (from 10.97 % in 1990 up to 19.73 % by 2007).

Unfortunately, we are lack of this kind of statistic data about Kazakhstan, though it is obvious that the majority of Kazakhstani people is bilingual and multilingual. Accordingly, hot discussions have been carried out by public associations and social institutions against the reforms which the government put forward [3]. We can claim that tri- (multi) lingual education is optimal for a bilingual country, but with a sound preparation to avoid serious risks. To some extent, we agree with the social bodies who emphasize the significance of conducting empirical research on trial tri-lingual schools in order to make valid conclusions and decisions whether or not to implement the new reform.

DISCUSSION OF RESULTS

The understanding of the term “bilingual” differed according to scholars. Some scholars argued

that “bilingual” should be considered as the equal mastery of two languages [4]. The others claimed that a “bilingual” can be one, who can use two languages at a minimal level for communicative needs [5]. However, the following description best defines the bi- (multi) lingualism. Bilingualism can be considered as the alternate use of two or more languages by the same individual. It involves degree, function, alternation and interference [6].

Several types of bi- (multi) lingual education exists across the world. The USA and Canada experienced transitional, immersion, two way / dual language, CLIL (Content and Language Integrated Learning) models.

Transitional: This involves education in a child's native language, typically for no more than three years, to ensure that students do not fall behind in

content areas like mathematics, science, and social studies while they are learning English. Research has shown that many of the skills learned in the native language can be transferred easily to the second language later. The goal is to help students transition to mainstream, English-only classrooms as quickly as possible, and the linguistic goal of such programs is English acquisition only. In a transitional bilingual program, the student's primary language is used as a vehicle to develop literacy skills and acquire academic knowledge. It is used to develop literacy and academic skills in the primary language.

Immersion: Students are instructed in a foreign language for entire school day. Immersion programs differ from submersion programs in that immersion is usually designed to teach “majority language speakers” (standard English speakers, in this case) a foreign language. Most of the students who are able to participate in such a program are of higher socioeconomic status, and always participate voluntarily. Such programs tend to be very effective in fostering bilingualism in its students.

Two way / dual language: is similar to immersion, but schools try to gather about the same number of minority and majority language students in each class in the program, and usually team teach about half of the curriculum in the native language of the minority and half in the native language of the majority language students. This shows that both languages are equally valued, and students can learn from each other.

CLIL (Content and Language Integrated Learning): It is an approach for learning content through an additional language (foreign or second), thus teaching both the subject and the language. The idea of its proponents was to create an “umbrella term”

which encompasses different forms of using language as the medium of instruction [7].

Above are the developed bi- (multi) lingual education models. However, it is difficult to say which model of bi- (multi) lingual education is going to be implemented in Kazakhstan. The study of bi- (multi) lingual education has been conducted by several scholars in Kazakhstan, but focusing on sociolinguistic aspects [8, 9]. Therefore, we face some difficulty in studying the experience of bi- (multi) lingual education background in Kazakhstan. Scholars from Nazarbayev University have recently started conducting empirical research on multilingual education system and internationalization of higher education in Kazakhstan, the findings of which will be a valuable evidence for the development of multilingual education system in Kazakhstan [10].

CONCLUSION

As it is noticed, education system in Kazakhstan, tri-lingual education reform in particular has been discussed mostly by policymakers on a state level and we can claim that the empirical data is essential source for implementing a sound reform in education system. In this sense, the classical approach in implementing new reform by educational department officials and Daryn Republican Scientific - Practical Centre specialists need to be reconsidered in order to refer to experienced scholars’ support (knowledge and experience) in the field. Taking into consideration the points mentioned above we think that the content of new education reform, i. e., trilingual education system in particular will be developed and school administrators, teachers, parents and school-children will be aware of this fact.

References

1. Fierman, William. "Identity, Symbolism, and the Politics of Language in Central Asia." *Europe-Asia Studies*, 2009: 1207-1228.
2. Gaipov, D., Yaylaci, Y., Çiğ, K., & Guvercin, S. (2013). *Formation of Multilingual Educational System in Kazakhstan: Kazakh-Turkish High Schools. Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 103, 416-424.
3. <http://agkipr.kz/archives/602>
4. L. Bloomfield; *Language*. Holt, New York (1933)
5. Grosjean, F. 1989. *Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person. Brain and Language* 36:3-15.
6. Mackey, W. F. (2000). *The description of bilingualism. The bilingualism reader*, 26-54.
7. <https://en.wikipedia.org/w/index.php?search=Types+of+bilingual+education&title=Special%3ASearch&go=Go>
8. Б. Х. Хасанов, *Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы*, (Алма-ата, 1989);
9. Сулейменова, Э. Д. (2010). *Языковая политика и русский язык в школах Казахстана. Вестник Центра международного образования Московского государственного университета. Филология. Культурология. Педагогика. Методика*, 1, 102-107.
10. Kurakbayev, K., Bridges, D., Iztayeva, A., & Omarbekova, A. (2014). *Development Of Secondary Education Curriculum Of Kazakhstan In The Context Of Contemporary Reforms. Research Week*, 194.

* In fact, in the Middle ages, the languages used on the territory of Kazakhstan were called Qipchak, Shagatai.

**Usually, only boys were able to go to medreseh as girls were busy with household work at home depending on cultural traditions of that time.

***Kazakh-Turkish High Schools, funded by local state and coordinated by KATEV educational foundation and are of three types: Boys’ school, girls’ school and a few mixed ones.

Жайнарбаева Назгуль Нурланқызы

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің I курс магистранты
Nazka_love92@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АҚАН СЕРІ ОБРАЗЫ

Түйін. Бұл мақалада Т. Әлімқұловтың «Көк қаршыға» повесті және С. Жүнісовтің «Ақан сері» романындағы Ақан сері образының ерекшеліктері мен жаңа қырлары талданылған.

Резюме. В данной статье рассматривается образ Акана сери и его новые черты на основе повести Т. Алимкулова «Көк қаршыға» и романа С. Жунисова «Ақан сері»

Resume. In this article discusses the imagine of Akan Seri and his new features based on the story of «Kok karshyga» by T. Alimkulov and novel of «Akan Seri» by S. Zhunisov.

Ақан сері жайлы сөз бастағанда әрине Тәкен Әлімқұловтың «Көк қаршығасы» мен Сәкен Жүнісовтың «Ақан серісін» айтпай кету мүмкін емес. Екеуі де Сал Серіні ар қилы жағынан сипаттап, өмірінің белгілі бір кезеңіне тоқталған. Тәкеннің Ақанына келер болсақ, жазушы Ақанның мінезін, өмір сүруге деген махаббатын керемет жеткізген. Суреттеген кезде табиғаттың әр қимылын, оның ішінде көлдің көрінісін, желдің суылын, қамыс сыбдырын, қанат сусылын адам алдындағы пейзаж сияқты бейнелеп келтірген. Сол арқылы Ақанның жан сұлулығымен қоса табиғат сұлулығын да ұштастырғысы келгендей. Ақанның қартайған шағын, сал-серілікті тоқтатса да, штей өнерге деген сағынышы бар екенін білдіреді. Сөз арасында ақанның портретін өз сөзімен келтіреді: «Сүйір сақалы ақсудың қанатындай екен. Әлі қызыл шырайы қашпаған нұрлы бетінің жақ сүйегіне шыққан жуан екі ақ қыл бадырайып тұр. Қалың қарағайдың ішіне біткен қисық екі қайындай, мүлдем оғаш. »[1, 325 б]. Осы орайда Ақанның бейнесі алдыңызға келіп, қартайған әнші-ақынның жан сыры ашылып, психологиясы терең күйде бой көрсетіп тұрғандай. Әрине, Тәкен ағамыз Ақанның өмір сүру салтын сөздің майын тамыза отырып, нақышына келтіріп, әсерлеп, бабымен жеткізген. Күйшінің әсем келтірген әуеніндей, құлағыңда ғажап үні қалып қалады. Композициялық шешімімен, баяндау тәсілімен, ширақ шымырлығымен де барлық шығарма лирикалық әуен болып, әсерлі, әсем бір дүниеге айналған.

Мұнда Ақан образынан басқа, оның баласы Ыбан, Тінә болыс пен оның інісі Қанафия, Шорағазы, Шауқарлар бейнесі де келтірілген. Бұл кейіпкерлер жайлы көп сөз қозғамаса да, олардың кейіптері естен кетпес кейіпкерлердің санатына қосылып қала берген.

Тағдырдың сынағы мейлінше көп түскен бір адам болса, ол - Ақан. Өнерге деген махаббатымен, өзгеше қалып-қасиетімен жалпақ елге сүйкімді болса да, қызғаныш пен көре алмаушыларға

әрине сүйкімсіз болған еді. Ақан өміріне қызығу бір бөлек нәрсе де, оны оқырман қауымға әсерлі де, қызықты қылып жеткізе алу мүлдем басқаша. Әрине әркімнің ойында өз Ақанының бейнесі бар. Оқушы қауым оның әніне, ақындығына, серілігіне әбден қанық. Біреу ауыздағы аңызды білсе, енді біреу өмірдегі шындығын жақсы біледі.

Тәкен Әлімқұлов тағдыры қиын, дүниесі жұмбақ-Ақан сері жайында қалам тартқан, Ақан серінің ақырғы шағына көз жіберген. Елсіз көлдің жағасында, қасына мылқау баласын ғана серік етіп, өзін ың-жыңнан азат етіп, тән мен жан бостандығына жол берген Ақан серіні көре аламыз. Айналасын қоршаған адамдардың пендешілігін көп көріп, қолында билігі бардың қараңғылығынан торығып, баянсыз махаббаттан жүректе сызаты қалып, қасірет артқан Ақанды көре аламыз. Біз білетін Ақаннан жат адам сияқты. Біздің Ақан М. Жұмабаев айтқандай: «Ақанның өмірі ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір». Ақанды айтқан кезде, ең алғаш болып әрине серілігі, астындағы жүйрік аты, қолындағы қаршығасы, құмай тазысы, айналасындағы сұлу қыздар мен халықтың қошемет-құрметі елестейді. Бірақ өкінішке орай серінің өмірі А. Жұбановтың пайымдауынша «қарлы-боранды», «жауынды-шашынды» болып өткен. Тәкен Әлімқұловта өз туынысында Ақанның оқырманға аса белгісіз, жұмбақ болып тұрған кезіне тоқталған. Бірақ жазушы осы кезеңге, Ақанның басынан өткен көпшілік біле бермейтін мезгілге әдейі соққан. Қиял дүниесіне еркін шомып, түйсікпен тану үшін алған. Повестің басында-ақ: «Төрінен көрі жуық кезінде елсізге лаққанда, Сарыарқаның сансыз көлінен Ақанның таңдағаны-осы Қамысты»-деп жазады. Осылай елсіз жерді мекендеген шалдың көңілі, күннің райымен бірге түрленіп тұратынын байқауға болады. Айналадағы табиғат, көлдің көркем бейнесі Ақанның нағыз ойдың, тазалықтың адамы екенін анық көреміз. Автор Ақанды Сері деген сөзден

аулақ қылып, ойын-сауық, қызығушылыққа құнықтырудан аулақ. Оның бірнеше себебі болған. Ақан қартайған шағында елінен, өнерінен алыстауға мәжбүр болса да, гуманизм мен намыстан ешқашан алыстамаған. Қаламгер оқушы назарына мәлім болып жүрген серілік кезеңі жайлы сөз қозғамай, жұмбақ перде астындағы трагедиялық қыр-сырларына тоқталуды жөн көрген және соны мейлінше әсерлі етіп жеткізе білген. Жат жерде, өзгеше аймақта Ақанның ермегі табиғатқа тәуелді. Жазықты аралайды, орманды кезеді, қимылсыз көлді тамашалайды. Табиғат құшағына ене отырып, бұл дүниенің бәрі пендешілік екенін түсінеді. Осы уақытта Ақан «мансаптың алды-ыстық, арты өкініш» екенін нақты түсінген. Қолында билігі бар қауымның Ақанның өнерін түсінбей, өзіне ұқсамаған адамды иттің етінен жек көретін. Жүйрік тұлпары –Құлагерден, қаршығасы –Көкжендеттен, қыраны – Қараторғайдан айырып, ең соңғысы өзінің де жүйріктігіне де қол сала бастағандай. Өзінің елден алыстап, жұбанышын тыныш табиғаттан, балалық шағының айнасы қалпынд көрінетін кең даладан тапқан. Тәкен ағамыздың суреттеген кезі міне осы, Ақанның жалғыз серігі Ыбанмен күн кешуі, ойдың сан-сағына салынуы. Ақанның шаттық-дәурен кезеңін сипаттаса, ақынның шын бейнесін толығымен ашып, сипаттай алмай қалатын сияқты. Осындай кезеңде ақын тек осы дүниені емес, өлімнен кейінгі өмірді де ойлайды. Сүйегі туған жерінде қалса екен оймен, іштей тынады.

Қаламгер табиғаттың райын, адамның ішкі дүниесімен байланыстырып жазады. Ақанның өмірі тек қана сұр түске боялған шақта, ақынның тіршілігіне қанық бояуларды қосқысы келеді. Ойда жоқта қаршығаның қанат сыбдырынан, Ақанның жүрегі құлындай шырқырап, шыр айналғандай болады. Тағдырдың бұйрығындай, таусылар кезеңнің әсем бір уанышындай болған бұл кезеңді, әңгіменің өзегіне айналдырып жіберу шын суреткерді айқындайды. Қаршығаны қолға түсірудің айласын, амалын қарастырады, өмірге құлқыны ашылғандай болады. Ішінен тағдыр шіркін жіберген ақырғы сыйы шығар деп, осы құстан қапы қалмайын деп ойлайды. Ақанның үйреткен қаршығасы тағы да озық болып шығады. Ішітарлар мұны да көре алмайды, ақыр соңында қаршығаның да түбіне жетеді. Повестің соңында Ақанның Тінә болыстың үйінде түтінге тұншығып өлген қаршығасын көріп, мұңға батқан ақанды көреміз. Өзегі өртеніп бара жатса да, Құлагерін жоғалтқандай қайғырмады, жыламады, тек құстың қанатының астынан екі тал қауырсынын жұлып алып, қара барқыт кәмзолының төс қалтасына салды. Тәкен Әлімқұлов Ақанның көңілінде қайта тұтанған, қайта бүршік

атқан үміт, біраз уақытқа жұбаныш болған, ақырғы қызығынан айрылған сәтін осылай сипаттайды. Алғашында «Көкқаршыға» атанған хикаяның кейіннен «Ақырғы уаныш» аталуында осындай сыр бар еді. [2, 17 б]

«Т. Әлімқұловтың «Көк қаршыға» әңгімесінде Ақанның өмірінің соңында қолына қондырған, жабыққан көңіліне жұбаныш сыйлаған сыйлаған көк қаршығаны қызғаныштан түтінге тұншықтырып өлтірген Тінә болыстың ақынға жасаған астамшыл әрекетін, көпе-көрнеу көрсеткен қиянатын суреттеу арқылы қаламгер шығарма аяқталар тұста күллі оқиғаны ширата, ширықтыра түскен еді. Қартайған шағында да Ақанның қыр соңынан қалмаған қиянатшыл ортаның осындай іс-әрекетін бейнелеу арқылы қолында билігі барлардың зорықшыл әрекетіне әділетсіздік деп баға береді»[3], -деген жас ақын Бағашар Тұрсынбайұлының пікірі бар еді.

Осындай ақырғы кезеңді оқиғаның өзегіне айналдыру, нағыз суреткердің үлкен дарынын танытады. Ақан күші кеткен денесінің дірілін әрең басып, бір уақытта: Төре–қараға қор болған қайран елім-ай!-деп көзінің жасы шығып кетті. Жазушы повестің ақырғы жағына Ақанның сөзін келтіре, сол сөзбен терең ой тастап отырғандай. Бұл повестің көркемдігін одан ары арттыра түскендей. Кейіпкердің жанып тұрған соңғы отын, соңғы жылуын өшіріп тастағанын өз сөзімен келтіріп отыр. Сонымен қоса оқырманға да, терең ой таста отыр. Төренің үйінде түтінге қақалып өлген қаршығадай, опасыз биліктің түтіні қара халықты шетінен улап бара жатқанын көрсеткісі келгендей. Серісін, ақынын көре алмаған, қадірлей алмаған билеушілер, жалпақ елдің еңсесін биіктетуі екіталай екенін тұспалдап отырғандай. Міне, повестің аяғы осындай өкінішпен аяқталып, еріксіз ойға жетелейді.

Жазушы Сәкен Жүнісовтың «Ақан сері» романы Ақанның барлық өмірі мен өнерін толық суреттеген туындылардың бірі. Ақан серінің барлық қуанышы мен күйініші керемет сипатталып, оқырманды тебіrentпеуі мүмкін емес. Шығармада қарапайым халықтың Ақанға деген қарым -қатынасын былай сипаттайды: «Ақан қай ауылда болмасын –Ақан. Еңкейген кәріден еңбектеген кәріге дейін біледі»[4, 50 б.], -деп жазған. Жазушы Ақанның өмірін бейнелеу арқылы халықтың саяси-әлеуметтік өмірін, тарихи деректерін көркем сөзбен қағаз бетіне түсірген. С. Жүнісов елдің сүйіктісі жайлы терең бойлап, көптеген тың мәліметтерді жазады. Ақан жайлы барлық шындықты ащы қылдырмай, қылықтап, қызықтырып баяндайды. Ақынға тән қасиеттер, өлең –жырды төгіп салу, саятшылық, аң-құс жаратылысын тану жайлы романның басынан бастап-ақ терең сипатталады.

С. Жүнісов Ақанның әрбір қасиетін өмірдің өрнектерімен ұштастырып, кесте тоқығандай әсемдеп береді. Ешкімге де бағынбай, жазық далада басшылық етіп жүрген Бірішек те Ақанның айналасынан, тапқырлығынан аса алмайды. Шығарма желісінде Құлагердің бәйгедегі жеңістері, қасқырдан кем түспейтін Басаралы, көкте ешкімге орнын бермейтін Көкжентеті, осылардың бәрі Ақан өмірінің қадау-қадау кезеңдерімен сабақтасып жатады.

«Жазушы Ақан бейнесінің полотнолық бет-бедерін суреттеуде өмірдегі Ақан сері Қорамсаұлының басынан кешкен, өзінің тағдырының ең көшелі, бетбұрысы айқын, жанға батар ауыр сәттеріндегі оқиғалар арқылы үлкен әдеби-эсте-

тикалық толғаныстар негізінде туындысының көркемдік идеясын асқақтата білді. Осы жолда, меніңше, талантты прозаик ретінде Сәкен аға ең бірінші ұстазы М. Әуезовке сүйенді деп пайымдау керек»[3], - деген филология ғылымдарының докторы Н. А. Ахаттың пайымдауын айтуға болады.

Қос жазушының шынайы таланты мен талғамы нақты айқындалған бұл туындылар әдебиетіміздің жауһары екені сөзсіз. Екі шығарма бір-бірін толықтыра отырып, Ақан серінің барлық өміріне шолу жасап өткізгендей. Ақанның барлық қасиеттерін әр түрлі жағдайда сипаттап, бойындағы тұнған дарынын көрсетіп кеткен. Қазіргі прозада бұл бейненің толық ашылғанына көзіміз жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлімқұлов Т. Шығармалары. 3 том. -Алматы:ҚАЗАҚПАРАТ. 2013. -380 бет.
2. Тоқбергенов Т. Тоғыз тарау. Әдеби сын. Жазушы. 1974. -224 бет.
3. *Adebiportal.kz/blog*
4. Жүнісов С. Ақан сері. Роман. 1-кітап. -Алматы:Жазушы. 2003. -376 бет.

Ілиясова Динара Серікбайқызы

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы

ОРЫС ТІЛДІ ТОПТАРДА ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІККЕ ҮЙРЕТУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін тілдік құзіреттілік арқылы үйретудің ең оңтайлысы – тілдесім арқылы дамыта отырып меңгерту. Тілдесім сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін қамтитын ерекше құбылыс болғандықтан, оқытушы мен студент тарапынан жан-жақты жауапкершілік қажет. Себебі тілдесім тілдік қатынастың ең маңызды көрсеткіші бола келіп, оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалымның іс жүзінде қолданылуына мүмкіндік жасайды. Қазіргі ақпарат көздері көп уақытта мемлекеттік тілді үйретуде заманауи әдіс-тәсілдердің, инновациялы оқытудың алар орны ерекше. Студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру, рөлдік ойындар, жазылым жұмыстарына негізделген тапсырмалар, өзін-өзі бағалау өлшемдері тұтаса келе тілдесім әрекетінің дамуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: тілдесім әрекетінің түрлері, оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым, жаңаша оқыту тәсілдері, бағалау критерийлері.

Резюме. Методы развивающего обучения казахского языка через общения – метод, который влияет повысить языковой компетентности обучающихся. Так как общение является особым явлением, охватывающим всех аспектов разговорной деятельности, нужна всесторонняя ответственность со стороны преподавателя и студента. Потому что общение, являясь самым важным показателем языкового отношения, способствует фактическому использованию чтения, письма, произношения и аудирования. В современных источниках информации особую роль в обучении государственному языку играют современные инновационные методики образования. В развитии действий общения компетентно способствуют организация самостоятельных работ студентов, ролевые игры, задания, основанные на письменные работы, критерии самооценки и т. д.

Ключевые слова: виды действий общения, чтение, аудирование, произношение, письмо, методы инновационного обучения, критерии оценки.

Methods of the Kazakh language acquisition through communication is a set of methods that influences improving language proficiency of students. Since communication is a special phenomenon, covering all aspects of conversational activity, we need a comprehensive liability from teachers and students. Due to its being the most important indicator of linguistic relations communication contributes to the actual use of reading, writing, pronunciation and listening skills. Modern innovative methods of education play an important role in teaching the state language. Independent work of students, role plays, tasks that are based on the written work, the criteria of self-assessment, and others contribute to the the development of communication skills.

Key words: types of communication, reading, listening, pronunciation, writing, innovative teaching methods, evaluation criteria.

Өскелең жас ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беру үшін ұстаздар ғылыми-педагогикалық инновациялық іс-әрекет негіздерін меңгеруі шартты нәрсе. Өйткені ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттар ағыны күшейген ХХІ ғасырда жеке тұлғаны қалыптастыру олардың басты міндеті болып саналады. Сондықтан да бұл ұстаздан үнемі шығармашылық ізденісті, жаңа әдісті қолдануды талап етеді. Қазіргі таңда жоғарғы оқу орындарында жаңа технологияларды қолдану мәселесі кеңінен талқыланып жүр. Бұл тек қана жаңа техникалық тәсілдер емес, сондай-ақ оқытудың жаңа формалары мен әдістері. Қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаты студенттің коммуникативтік мәдениеттілігін және тілді практика жүзінде меңгеру шеберлігін дамыту.

Қазақстан Республикасының «Білім беру» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың, ғылым мен практика жетістіктерінің негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға, оның кәсіби шеберлігін шыңдауға бағытталған білім алуға қажетті жағдайлар жасау» деп атап өтілген [1, 33]. Сондықтан, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықара-

лық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу, таңдаған бағытқа сәйкес пәндердің тереңдетілген деңгейде оқытылуын қамтамасыз ету әрбір ұстазға міндет деп түсіну керек.

Оқытушының міндеті – студенттердің қазақ тілін үйренуге қолайлы жағдай туғызу, яғни студент өзінің шығармашылық белсенділігін көрсете алатын оқытудың тәсілін қолдану. Жоғары оқу орындары негізінен Білім және ғылым министрлігі бекіткен типтік бағдарламаға сай оқу әдістемелік кешені бойынша сабақтар жүргізеді. Сол бойынша тілдік құзіреттілікке баулудың түрлі әдістемелерін оқытушы өзі дайындайды. Қай заманда, қай қоғамда болмасын, уақыт талабына сай адам санасын, оның ойлау қабілеті мен мәдени деңгейін жоғары сатыға көтеру тәрбие берудің қайнар көзі болып келеді. Адамның рухани байлығы адамгершіліктен бастау алатын болса, жас ұрпақты жақсылыққа баулитын ұстаздардың өздері де игі ниетті, терең білімді, үйретудің қыр-сырын меңгерген парасатты, ізденімпаз, шығармашыл жан болуға тиісті. Оқытушының міндеті беретін білім көлемін арттыру емес, оны тіл үйренуші өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей әдіс-тәсілдермен жеткізе білу. Егер ұстаз шәкіртіне «Мен не білетін едім?»,

«Мен нені білдім?», «Мен осы біліміммен не істей аламын?» деген сұрақтар төңірегінде ойлануына ықпал ете алса, онда алға қойылған мақсат орындалады. «Мұғалім дайын ақпаратты, ой түйінін балалардың санасына құйғанмен, олардың өздерінің ойлау мен еркін сөйлеуіне мүмкіндік берілмей, шығармашылық, арман, қиял қанатының шарықтау шегіне жеткізуге жағдай жасалмайды. Көптеген жағдайларда баланың ой еңбегі өзі де ойлап үлгермеген, санасына жетпеген, ерекше әсер етпеген ережелерді, формулаларды жаттап алуға тура келеді. Соның нәтижесінде ойлау және бақылау қабілеті дамымай, жаттауға негізделген есте сақтау дамиды. Бұл – баланың оқуға деген ынтасын жоятын үлкен кемістік. Ол үшін баланы ережелер мен формулалар «қоймасына» айналдырмай, ойлауға үйрету керек» [2, 19]. Сондай-ақ, бұл күрделі мәселеде баса ескерілер тұстың бірі – үйрететін тілде сөйлеуге деген қажеттілік болмаса, сөйлеудің қаншама жолдарын меңгергенмен, ол жасанды рөл атқарады да, бірте-бірте өзінің өміршеңдігін жоятындығы. Демек, бұл бағытта да ойлану әрқайсымызға қажет деп білеміз. Осы орайда қазақ тілін сапалы үйретуді басты нысан етсек, ол тілдесім әрекетінсіз болмайтыны түсінікті.

Тілдесім – сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін қамтитын ерекше құбылыс. Ол тілдік қатынастың ең маңызды көрсеткіші бола келіп, оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалымның іс жүзінде қолданылуына мүмкіндік жасайды. Тілдесім (общение) – айтылым және жазылымның өзара бірлігінен құрала келіп, қандай болмасын ақпарат негізінде адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің түрі. Тілдесім – адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы. Тілдесім – адамдардың бір-бірімен түсінісуі ғана емес, сонымен қатар бір-біріне ойы, көзқарасы, пікірі жағынан ықпал етуі. Адамдардың бір-бірімен қандай мақсатпен, қалай сөйлесуіне байланысты тілдесім түрлеріне жататындар:

- *- Ресми тілдесім;
  - Бейресми тілдесім;
  - Қалыптасқан тілдесім;
- *- Кәсіби (мамандыққа қарай) тілдесім;
  - Әлеуметтік тілдесім;
  - Дербестік тілдесім [2].

- Ресми тілдесім – тіл үйренушілерге ресми қарым-қатынастың элементтерін үйрету, ондағы сөз қолданыстарды, жағдаяттарды, ресми материалдарға қатысты меңгерту. Мысалы, қазақ тілі сабағына қатысты «мәтінді мазмұндаңыз», «баяндаңыз», «осы мәтінге қатысты бірнеше сұрақ дайындаңыз», «автордың айтар ойына тағы не қосар едіңіз», «сіздің сұрағыңызға орай мынадай жауап айтуға болады», «эссе тақырыбын өзіңіз тандаңыз»

деген секілді көптеген тілдесім үлгілерін келтіруге болады.

- Бейресми тілдесім – тіл үйренуші ресми емес, күнделікті тұрмыс-тіршілікте кездесетін, адаммен қарапайым қарым-қатынастың элементтерін білуге үйрету. Мысалы, «сізден сұранайын деп едім», «өзімді жайсыз сезініп тұрмын», «егер рұқсат берсеңіз, мен қайталайын деп едім», «бүгін дайын емес едім», «диктантта алған бағама келіспеймін», «анам сәлемдеме беріп жіберген еді, пойыздан күтіп алмақ едім», «жатақханада кезекшілік кестесі бар» деген тәріздес сөздік оралымдарды үйретуге болады.

- Қалыптасқан тілдесім – әр адамның өмірдегі өз орнына сай бір-бірімен тілдесуі, түсінісуі. Бұған әрбір ата-ана баласынан сұрайтын «қарның ашып қалған жоқ па?», «сабақ үлгерімің қалай?», «ақшадан қысылып жүрген жоқсың ба?» деген сөздік қолданыстардан бастап, студенттер өздері жиі қолданатын «үйге не тапсырма берілген еді?», «емтиханға дайындалып жатырсың ба?», «бірінші сабақ қай дәрісханада?», «кертең деканатта топ старосталарының жиналысы болады», «дүкенге барсаң, бізге айран ала салшы», «шамды сөндірейін бе?» деген секілді көптеген өмірлік жағдаяттық тілдесімдер жатады.

- Кәсіби тілдесім – тіл үйренушілерге белгілі бір мамандықтың саласына байланысты сөйлесудің үлгілерін, мамандыққа қатысты сөздерді, тілдік қолданыстарды, терминдерді үйрету. Бұл бағытта математиктерге, заңгерлерге, филологтарға, тарихшыларға, сәулет өнеріне, құрылысқа, басқа да сала бойынша өзіндік кәсіби сөздері мен сөздік оралымдары бар тілдесім ұсынылады.

- Әлеуметтік тілдесім – адамның қоғамдағы орнын, беделін, қызметін ескере отырып құрылатын тілдік қарым-қатынас. Мұнда сөйлеуші адамдар бір-бірінің қоғамдағы әлеуметтік рөліне, атқарып отырған қызметіне, жасына, жолына қарай тілдеседі: «Ержан Серікұлы! Ертеңгі жиналыстың күн тәртібін нақтылап алайын деп едім», «Жартыжылдық жоспардың орындалуы бойынша журналистердің сауалына жауапты жазбаша түрде ұсынсақ дейміз», «Сіздерді бүгінгі төл мерекелеріңізбен шын жүректен құттықтай отырып, еңбек сіңірген әріптестерімізге арнайы алғыс айтқым келеді», т. б.

- Дербестік тілдесім – адамның қызметіне, беделіне, әлеуметтік орнына қарай, жеке басының қасиеттеріне қарай, өзіне тән барлық ерекшеліктерін ескере отырып, тілдесу, сөйлесу. Бұлар көбіне журналистердің сұхбатында, интервью берушіге қояр сауалды дайындағанда, сұхбаттасушының өмір жолына шолу жасағанда, алдағы мақсаттары мен ел өміріне қатысты көзқарастарын талдағанда, жазушылардың шығармашылығына шолу жасай отырып, оны оқырманға таныстырғанда, белгілі бір танымал тұлға, лауазым иелерімен сұхбатта-

су барысында қолданылады. Көрсетілген тыңдалымдардың әрқайсысы бойынша топтық, жұптық рөлдер беріліп, тапсырмалар орындатылса, есте қалу, сөзді жылдам меңгеру мүмкіндігі артады. Оқытушы жаңа педагогикалық әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы тыңдаушы бойындағы талант көзін ашып, сөздік қорын көбейтіп, өз бетінше ізденуге ықпал етеді. Тіл үйренушіні жоғарыдағы қадамдарға бағыттауда оқытудың мазмұнын, түрін, әдісін дұрыс таңдай білу қажеттілігі туады. Қазақ тілін мектеп қабырғасында он жыл оқыса да, қарапайым сөйлесу үлгісін меңгермеген жастар жеткілікті. Олар жоғары оқу орнында бас-аяғы бір жыл ішінде мемлекеттік тілді «қайталап шығып», сол жеткен деңгейінде қалады. Олардың қазақ тілін меңгеру көрсеткіші біз күткен деңгейден көп төмен екендігі жасырын емес. Тіпті қазақ отбасында өсіп, тәрбиеленген баланың да кейбіреуі өз тілінде өте нашар сөйлейді. Бұндай келеңсіз жағдайлардың басты себебі – тілдік қажеттілікті туғызбаудан екендігі анық. Жоғары оқу орындарының оқытушылары осы бір жыл ішінде білім алушының он жылда үйренбеген тіліне деген қызығушылықты туғызып, оның тілдік деңгейін көтеруге тиісті. Ол үшін оқытушы мына әрекеттерді ұстану керек:

- Білім алушының жеке пікірін тыңдау, оның бұрын меңгерген білімдері мен түсініктерін дамыта білу;

- оларды мұқият іріктелген тапсырмалар мен іс-әрекет түрлерінің көмегімен ынталандыру және оқыту;

- міндеттерді шешу әдіс-тәсілдерін студенттерге түсінікті жолмен құру және көрсету;

- білім алушылардың зерттеу жұмыстарын жүргізуіне және зерттеу әдіс-тәсілдеріне негізделген белсенді оқуын марапаттау;

- олардың сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту;

- жеке және бірлескен жұмыстарды үйлестіріп, қолдану.

Бұл әдіс-амалдар мен оқыту технологиялары ақпараттық технологияларды қолдану құзіреттілігін талап етеді. Оқытушы сабақтарда оқытудың сапасын арттыру үшін жаңашыл әдістер мен ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, интернет ресурстарымен жұмыс жасауға (мысалы, веб-сайттағы ақпаратты оқу, керекті материалды іріктеу, жеке құжат немесе файл ретінде көшіру және сақтау); электронды оқулықтарды пайдалана отырып, жұмыс жүргізуге, тақырыпқа байланысты медиақұралдарды қолдануға, сол арқылы ақпаратты саралап, зерттеуді студенттерге ұсынуы тиіс.

Әдіскерлер тіл үйрену барысында мынадай динамикалық мультимедиялық құралдардың түрін қолдануға болатынын айтады: «Презентация – аудиовизуальдық құралдарды пайдалана отырып ақпаратты көрнекті беру. Бұл компьютерлік ани-

мация, графика, видео, музыка және дыбыстық құрылғылардың үйлесіп, бір ортаға ұйымдастырылуы; анимация – қозғалыстағы картиналар қатары; бейнефильмдер және бейнетаспалар (күйтабақ ойнатқыш) – қозғалыстағы бейнелерді көрсету арқылы шынайы қатысымдық әрекетті дамытады, оқу материалының қызықты, проблемалы, дәлелді болуын қамтамасыз етеді». [3, 175].

Қазақ тілін оқытуда үлкен нәтижелерге қол жеткізіп, студенттің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда сапалы деңгейге шығаратын оқыту технологияларының бірі – дамыта оқыту технологиясы.

Дамыта оқыту идеясы бойынша студентке оқу мақсаттарын қоюда, шешуде ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау және жинақтау арқылы жүзеге асады. Оқытушы сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам ролінде болады. Шешім табылған кезде студент өз еңбегінің дұрыс, бұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйренеді. Сондай-ақ оқушыға өз ойын білдіріп, пікір айтуға мүмкіндік береді.

Атап көрсетілген тілдесім түрлерін меңгерту үшін оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым құзіреттіліктері түгелімен қамтылуы керек. Тілді меңгерудің сапасын арттыру үшін белсенді оқыту кезеңі қажет болады. Бұл кезеңді іске асырудың бірнеше әдіс-тәсілдері бар. Олар «болжау кестесі», «ойлан», «жұптас», «ортаға сал», «білемін, білгім келеді», «үйренгенім» деген қадамдардан басталып, оқытушы оларға сұрақ қоя білуді үйретуі, өзара оқыту, топпен болжау, топпен зерттеу, тағы басқа да қызықты амалдарды қолдануы керек. Осындай әрекеттер өз жемісін ұзаққа созбай бере бастайды. Тіл үйренуші алған білімін пайдалана отырып шешім қабылдайды, топпен бірігіп берілген тапсырмаларды орындайды, дәлелдейді, көрсетеді, бағалайды немесе «Әссе жазу, бес жолды өлең» тәсілдерін пайдаланады. Қазіргі оқыту үрдісінде оң әсерін көрсетіп жүрген әдістердің бірі – «топқа бөліп шығармашылық тапсырмалар беру». Мысалы, сіз топтағы студенттерді екі, не үш топшаға бөліңіз. Оларға дайын мәтінді бөліктерге бөліп ұсыныңыз. Сіздің таңдап алған мәтіннің газет бетінде жарияланған өзекті мақала болсын делік. Мақаланың бас жағы бір топшаға, ортасы екіншісіне, соңғы бөлігі үшінші топшаға беріледі. Топтың атауы болғаны дұрыс. Бірінші топшадағылар оқып шығып, бұдан ары қарай не боларын жорамалдауы керек. Соны жазады, яғни өздерінше дамытады және аяқтайды. Екінші топшадағылар бұл мақаланың бас жағы қалай болуы мүмкін, қалай аяқтаған дұрыс, өздері болжам жасайды, аяқтайды. Үшінші топша басын, ортасын өздерінше пайымдайды, өзара ақылдасып, бірінші және екінші бөлігін жазып шығады. Үш топ та берілген уақыт шеңберінде жұмыс істеуі керек. Әдетте мәтін көлеміне қарай 10-12 минуттан артық уақыт берілмейді. Болғаннан кейін «Кемел келешек» (шартты

атау) тобы берілген мәтінді айтып береді, қалай жалғастырғанын және қалай аяқтағанын жазғандары бойынша оқиды. «Елжандылар» (шартты атау) да, «Дарынды жас» (шартты атау) да солай істейді. Бұндай тәсіл студенттердің қызығушылығын ғана туғызып қоймай, сыни ойлауға, мәтінді дамытуға, редакциялауға, тіпті түзетуге, өңдеуге де оң әсер етеді. Бұл тәсілдің екінші бір қыры бар. Негатив мақалаларды позитивке айналдыру, сұхбаттағы келеңсіз сұрақты (жауапты) жағымды қалыпқа айналдыртуға да тапсырма берілгені дұрыс. Сонда студенттердің азамат ретіндегі, тұлға ретіндегі бейнесі қалыптаса бастайды. Қазіргі нарықтық замандағы болып жатқан қиыншылықтардың өтпелі екендігіне, кез келген сәтте оптимист болуға тырысатын дағдыға ие болады. Сыни ойлай білетін жас – қоғамда өз орнын адаспай таба білетін тұлға. Ол алдымен белгілі бір құбылыс туралы түсінігін, содан кейін пікірін, артынан сұрағын қалыптасыра алады. «Студенттің мәселені тани білуі, алған білім, біліктерін жаңа тапсырмаларды шешуге, міндеттер қоя білуге тәрбиелейді. Сабак үрдісінде олар тереңнен оқуға үйренеді, өз бетімен ізденіп білім алудың жаңа жолдарын, тәсілдерін білуге бейімделеді. Бұл өз бетінше жүргізілетін жұмыстарға реферат жазуға, қолжазбалар дайындау, баспасөз беттерінен, оқулықтардан ақпарат алу, түрлі хабарламалар дайындау жатады»[4, 19] дегендей, білім алушыны көбіне өзін-өзі дамытуға итермелеу керек, бағыттау керек.

Осы орайда білімді бағалау өлшемін ескеру өте маңызды фактор. Студент білімін бағалау – оқытушы тарапынан әділ және ашық болуға тиісті әрекет. Оқытушы оқу бағдарламаларындағы күтілетін нәтижелерге жету мақсатында студенттердің білім алудағы жеке даму жолына назар аударуы қажет. Олардың оқу жетістігін алдын-ала нақты анықталған бағалау критерийлерімен сәйкестігіне орай бағалағаны дұрыс. Ағымдық және аралық бағалаудың соңы қорытынды (емтихан) бағасына ұласады. Көп ретте оқытушылар тарапынан студенттер шәкіртақысыз қалмасын деген ниетпен бағаны асыра қоятыны белгілі. Сондай болатынын білетін студенттер кейде тілге жауапсыз қарайды. Бұның соңы қазақ тілін жеткілікті меңгермеген жастардың көбеюіне әкеп соғады. Сондықтан оқытушылар тарапынан олардың өзін-өзі жетілдіру, өз бетінше дайындалу, білгенін, түсінгенін жиі айтқызу, бағалау өлшемдерін нақты көрсете отырып, балл қою әдістері қолданылғаны жөн. Қазақ тілінің бар мүмкіншілігін жастарға үйретуде ұстаздар әрқашан жаңашыл тұлға ғана емес, заманауи оқыту әдістері мен амалдарын терең меңгерген, білім алушыларды өз білім-біліктілігімен баурай алатын жан бола білгені абзал. Осындай жағдайда ғана мемлекеттік тіл өз тұғырына қонар еді, өзіміз куә болып жүрген келеңсіз жайттардан (қазақ тілін үйренуге талпынбайтындардан) айығар едік. Тіл мәртебесін көтеру отансүйгіш кез келген адамның парызына айналар еді.

Әдебиеттер:

1. «Қазіргі кезеңдегі жоғары педагогикалық білім беру сапасын қамтамасыз ету мәселелері» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің Республикалық оқу-әдістемелік кеңесі материалдары. – Алматы, 2008. – 167-170 б.
2. Мұқанов М. И. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 2002. – 118 бет.
3. Досмаханова Ә. А. Қазақ тілін мультимедиялық бағдарлама арқылы оқыту әдістемесі. Дисс. автореф. – Алматы, 2008.
4. Сәтбекова А. А. Қазақ тілін сапалы оқытудың ғылыми-әдіснамалық негізі // «Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы үздіксіз білім беру модернизациясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. II том. – Алматы, 2007. – 143-148 б.

Иманбай Асыл

Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Түркітану» 2-курс магистранты,
Астана, +7 775 4157578,

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРЛЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйін. Бұл мақала қазақ және түрік тілдеріндегі түбірлердің зерттелуі және зерттелуіне үлес қосқан ғалымдар мен олардың еңбектері жайында.

Резюме. Данная статья представляет собой исследования, вклад ученых и их работы в изучении корней в казахском и турецком языках.

Summary. This article presents a study, the contribution of scientists and their works in the study of the roots in the Kazakh and Turkish languages.

Түбір - уақыт өсімен адаммен бірге дамитын танымының өлшеуіші. Адам әлемді тану үшін жинақтаған барлық іліміне тілді тіреніш етсе, ал тіл өз кезегінде түбір арқылы сол ілімді таңбалап отырады. Түбір проблемасының күн тәртібінен түспей отыруы тілдің ең негізгі бірлігі ретінде бірнеше сатылы даму жолынан өтіп, тілдің барлық өзгерісін бойынан өткеріп отыруымен байланысты. Түбір туралы қазақ тіл білімінде де айтылған пікірлер аз емес. Қазақ ғалымдарының түбір пікірлері бірібірімен үндесіп жатады.

Қазақ тіл білімінде жалпы түбірлер тарихының өзі ғылыми тұрғыдан дәйектеліп, тіпті өзіндік мектеп қалыптастырып үлгерген. Түбірлер туралы алғашқы ғылыми дерек М. Қашқаридан басталса, қазақ тілінің теориялық деңгейге көтерілуі Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады десек қателеспейміз. Ғалым «буыншы әріптер» деп дауысты дыбыстарды ағайды да, «буындардың бір әріптілерін бір бөлек, екі әріптілерін бір бөлек шығарып жазыңдар» деп жазған екен. «Түбір сөз дегеніміз – бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз», – деп анықтама берген де А. Байтұрсынұлы [1, 108].

Қазақ тіл білімінде түбірлер туралы, сондай-ақ Қ. Қ. Жұбанов, С. А. Аманжолов, Н. Т. Сауранбаев, К. Аханов, Ә. Төлеуов, С. Исаев, М. Т. Томанов, А. Ы. Ысқақов, Ә. Т. Қайдаров, Е. З. Кажыбеков, Ә. Қ. Құрышжанов, Б. Сағындықұлы, Ә. Ибатов, А. Хасенова және т. б. қазақ тіл білімпаздарының іргелі зерттеулері мен тұжырымдары бар.

Түрік тіліне байланысты деректер, негізінен, шетел ғалымдар тарапынан зерттелгені мәлім. Бүгінге дейін жасалып келген зерттемелер, Күн-Тілі (Güneş-Dil) теориясымен шағастырылып келгендері де бар. Түрік тілі – ең көне тілдердің бірі. Түрік тілінің де көне ескерткіштерінің бірі болып Орхон-Енисей (VI) жазбалары табылады.

Сондай-ақ, тағы бірнеше жазбалардың болғаны мәлім. Мысалы: Göktürk Yazısı (Көктүрк Жазбасы), Uygur, Mani, Soğd, Çin, Tibet, Süryani-Nasturi, Brahmi Yaısı, Pässe-Pa, Peçenek, Kuman, İbrani, Yunan, Ermeni, İslav, Latin - İslav, Arap, Yeni Türk gibi Yazıları [2, 32-46].

Бір буынды сөздердің тарихи даму, қалыптасу жүйесін тануда түрік пен қазақ тілдерінің зерттелу деңгейі, қарастырылған мәселелердің шешімі мен тұжырымы бірдей емес. Сондықтан әр тілдегі бір буынды сөздердің зерттелу барысын айқындап алу бірінші кезектегі мәселе.

Қазақ тіліндегі түбірлердің және түбір негіздердің зерттелуіне келетін болсақ, ғалым А. Ысқақов түбірдің ерекшеліктерін ескере келе, оған екі түрлі анықтама береді:

1. «Сөздің өз алдына тұрып, мағына бере алатын, әрі қарай бөлшектеуге келмейтін түпкі мағына бөлшегі. Мысалы: Бас. бастық, басшы, басқар, басқарма деген түбірлес сөздердің бәріне форма жағынан да, мағына жағынан да төркін ретінде қызмет ететін түбір бас сөзі.

2. Әрі қарай бөлшектенбейтін, морфемаларға мүшеленбейтін, нақтылы бір зат я құбылыс жайындағы немесе әрекет жайындағы ұғымды білдіретін (я атау үшін қолданылатын) белгілі бір дыбысты я дыбыстық құрамды айтамыз» [3, 86-87].

Бұл анықтаманың біріншісі қазіргі тілдік ерекшеліктерді ескере отырып, түбірдің мағына білдіріп, дыбыстық құрамының тиянақтылығын басшылыққа алады. Ал екінші анықтама даму үстіндегі түбірдің номинациялық қасиетіне байланысты ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып берілген. Одан әрі қарай ғалым «түбірлік сөз» терминін келтіреді: «Түбірлік сөз деген статистикалық күй-жайын анықтау, тексеру үшін аса қажет, ал түбір деген ұғым - динамикалық ұғым» [3, 89].

Түбірдің тарихи дамуы жайлы алғаш теориялық зерттеу М. Томановтың қаламынан туған. Тарихи түбірлердің дамуын автор түбір синкретизмі негізінде анықтайды да, ол туралы былай деп жазады: «. . . арт – етістік, арт – зат есім; ары, әрі – үстеу, арқа – зат есім: осы түбірден арқала – етістік, ортақ, түбір – ар. Егер осы келтірілген мысалдарды байырғы түбірлер деп қарасақ, есім мен етістіктердің түбір сәйкестігін – бір ғана түбірден (немесе фонетикалық құрамы бірдей түбірден) әрі есім, әрі етістік жасалғанын көреміз» [4, 104].

Белгілі ғалым Ә. Ибатовтың «Сөздің морфологиялық құрылымы» атты еңбегінде сөздердің

лексика-грамматикалық бөлігінің құрылым жүйесі өзінше сараланады. Ғалым XIV ғасыр жазба ескерткіштерінің, тілі негізінде зерттеу жүргізе отырып, түбірлердің жалпы сипатын былайша жіктейді: 1. Түпкі түбірлер (этимологиялық өлі түбірлер); 2. Негіз түбірлер (жеке айтылатын тірі түбірлер); 3. Туынды негіздер (туынды түбірлер) [5, 66]. Ғалымның пікірінше, түпкі түбірлер деп – бірнеше сөздің құрамында айтылып, бірақ жеке дербес сөз ретінде қолданылмайтын, тек сөздерді іштей морфологиялық тұлғаларға бөлшектеп жіктегенде ғана анықталатын түпкі түбір морфеманы айтамыз.

Түбірлердің табиғатын танытудағы іргелі еңбек – Ә. Қайдаровтың «Структура односложных корней и основ в казахском языке» атты монографиялық зерттеуі. Аталған еңбек – қазақ тіл білімінде емес, жалпы түркітану кеңістігі үшін маңызы зор, күрделі туынды. Автор мол тілдік материалдар негізінде қазақ тіліндегі моносиллабтардың фоно-морфо-семантикалық құрылымын қарастырады.

Ғалым жасаған мына тұжырымдама түркітанушы ғалымдар тарапынан дәйексөз ретінде алынып жүр. Оның мәнісі бұл пайымдаудың ғылыми тереңдігінде болса керек: «На наш взгляд, тюркский корень есть наидревнейшая и историческая реальная единица языка, сохраняющая свою суть несмотря на постоянные фоно-морфо-семантические изменения происходящие в процессе агглютинативного развития строя тюркских языков. Он может структурно совпадать с первообразным словом, если оно не превышает одного слога.

Во всех остальных случаях тюркский корень выступает как производная единица языка, где корень отражает в себе состояние статики, а слово – динамики» [6, 24].

К. Аханов түбір мен негіздің өздеріне тән қасиеттері мен ерекшеліктерін былайша талдап көрсетеді: «Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде, сөздің негізі ары қарай бөлшектенуге келмейтін бір ғана түбірдің өзінен (мысалы: қол; жас және т. б.) құралған жалаң негіз (непроизводная основа) түрінде де, екі немесе одан да көп морфемалардан (мысалы: қол – тық - та; жас – тық) құралған туынды негіздер де ұшырасады. Жалаң негізден (непроизводная слова), яғни тек жалаң түбірдің өзінен құралған сөздер түбір сөздер деп аталады, туынды негізден, яғни түбір мен жұрнақтың қосындысынан құралған сөздер туынды сөздер деп аталады [7, 273]. Ғалым бұдан ары аффикстерге тоқталады да, олардың түбір мен негізге тигізетін әсері арқылы олардың ерекшеліктерін жеке-жеке былай көрсетеді: «Түбір (негіз) – сөздердің әр түрлі лексика-грамматика топтары үшін бірдей ортақ морфема ретінде қызмет ете алады. Ал негіздің түбірден айырмашылығы сол, ол сөздердің әр түрлі лексика-грамматикалық тобының формаларына ортақ болып келеді [7, 275]. Зерттелген еңбектерге сүйене отырып, онда айтылған тұжырымдарды са-

ралай келе, түбір мен негіздің айырмашылықтарын былай көрсетуге болады:

Түбір сөздің толық лексика-семантикалық мағынасын білдіретін, тілдің әрі қарай бөлшектенуге келмейтін ең кіші бөлшегі. Ал негіз сөздің толық мағынасын бергенімен, тарихи тұрғыдан түбір мен аффикстерге ажырап кетеді. Негіздерді түбірлес сөздерді топтастырғанда салыстырамыз да, дыбыстық құрамын ажыратамыз.

Түбір морфологиялық деривациялық процессте өзгеріске ұшырамайтын сөздің негізгі заттық, лексика-семантикалық мағынасы. Ал түбірдің дамуына себеп болатын семантикалық процестер (мағынаның жіктелуі, даралануы және т. б.) негіздің мағынасын құрайды.

Түрік тілінің зерттелу барысын біз шартты түрде мынадай екі топқа бөліп қарастырамыз:

1. Ресей тіл біліміндегі түрік тілінің зерттелу жайы;

2. Түркиядағы түрік тілінің зерттелу жайы.

Ресейдегі түрік тілінің зерттеле бастауы, А. Н. Кононовтың пікірінше, француз миссионерінің «Турецкая грамматика» еңбегінің аударылып, Санкт-Петербург пен Мәскеуден бастырылып (1876-1877) шығуымен байланысты [8, 291]. Бұдан кейінгі іргелі еңбек – 3000-ға жуық сөз бірліктерін қамтыған «Турецкий лексикон» (XVIII ғ.) деп аталатын, авторы белгісіз түрікше-орысша сөздік. Аталған еңбек бүгінде Петербургтегі Ресей Ғылым Академиясының шығыс бөлігіндегі қолжазба қорында сақтаулы.

Сондай-ақ түрік тіліне қатысты О. И. Сенковскийдің "Карманная книга для русских войнов в турецких походах" (1828-1829ж. ж.) деп аталатын екі бөлімнен тұратын сөздігі мен грамматикасы бар.

Түрік тілінің грамматикалық құрылымына бойлаған ғылыми деректі МА. Казембектің "Общая грамматика турецко-татарского языка" (Қазан қаласы, 1839 жылы) еңбегінен кездестіреміз. Еңбекте алғаш рет түрік тіліндегі сөздердің грамматикалық мағынасы сараланып, сөз табына жіктеледі. Морфология деңгейіне қатысты көптеген теориялық мәселелердің негізі қаланады.

Ал 1867 жылы В. А. Максимовтың Санкт-Петербург қаласынан жарық көрген «Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании» деген зерттеуінде түрік тілінің негізгі диалектісі – анатолий диалектісі зерттеліп, көптеген диалектілік тілдік бірліктердің фонетика-лексикалық, грамматикалық сипаттамасы беріледі.

МА. Терентьев өзінің «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» атты зерттеуінде түрік тілі деректері негізінде оның грамматикалық жүйесін түсіндіреді. Осы теориялық еңбектің ғылыми нәтижесі ретінде кейін «Хрестоматия» оқулығы жарық көреді. Бұдан кейінгі іргелі зерттеулер ИА. Березин, В. В. Григорьев, В. Д. Смирнов,

В. А. Гордлевский сынды ғалымдардың қаламынан туған.

Кеңес үкіметі тұсында жазылған А. Н. Кононовтың «Грамматика современного турецкого литературного языка» атты зерттеуі қазіргі түрік тілінің грамматикасы мен фонетикасын, лексикологиясын мүмкіндігінше толық қарастырған еңбек болып саналады.

Ал Г. Алекберин мен Г. Р. Мирза-задениң «Учебник турецкого языка», Ф. П. Гайдаровтың «Учебник турецкого языка», С. Майзельдің «Учебник турецкого языка» т. б. еңбектері қазіргі түрік тіл деректері негізінде жазылған.

Енді Түркиядағы түрік тілінің зерттелуіне келетін болсақ, әдетте, түрік тілі грамматикасының атасы ретінде Бергамалы Кадри аталатынын айтамыз. Оның «Муиессерет ұл-улум» атты ғылыми зерттеуі 1530 жылы жарық көреді. Аталған еңбектің жазылуына араб грамматикасының негіз болғаны көрінеді.

АН. Кононов түрік тілінің зерттелу жүйесіндегі негізгі екі кезенді атап көрсетеді:

1. Араб грамматикасының күзіретіндегі кезең;
2. Түрік тілінің өзіндік бағыт ала бастаған кезеңі.

Осы жіктемеге сүйене отырып, біз түрік тіліндегі негізгі зерттеулерді былай деп келтіреміз. Біріншісі – Фуад-эфенди мен Джевдет-эфендидің 1851 жылы Стамбул қаласында жарық көрген «Осман тілінің ережелері» атты еңбегі. Бұл еңбекте түрік тілінің дыбыстық ерекшеліктері, морфологиялық белгілері кеңінен таратылып қарастырылады.

Екінші бір топ Стамбулда жарық көрген Z. Korkmaz'дың «Gramer terimleri sözlüğü», M. Vaha'ның «Türkiye Grameri», T. Banguoglu'ның «Ana hatlarıyla Türk Grameri», A. Emre'нің «Türk Dilbilgisi», T. Gencan'ның «Orta Okullar için Dilbilgisi» атты еңбектерін қамтиды. Көрсетілген зерттеулерде бір буынды сөздердің тарихы туралы деректер нақты болғанымен, дыбыстардың артикуляциялық-акустикалық сипаты мен тілдің морфологиялық құрылымынан мол мағлұматтар бар.

Ал XX ғасырдың соңғы он жылдығында жазылған түрік тіл біліміндегі теориялық зерттеулер жалпы тіл білімінің дамуына үлесі бар іргелі еңбектердің басын құрайды. Терминдер, негізінен, таза түрік тілінде берілген. Айталық, Zeuner Korkmaz сын есім түбір жөнінде «Osm. sezgi ismi. Eсім түбір – нақты (somut) не жалпы абстракт зат атауын (soyut) немесе олардың сапа, жағдай және ара қатынасын көрсететін, құрылымдық тұрғыдан алғанда ары қарай бөлшектенбейтін есім. Мысалы: el (қол), ayak (аяқ), baş (бас), iş (іс), taş (тас), kuş (құс), gönül (көңіл), sarı (сары), iç (іш), alt (аст), üst (үст), pek (өте)» [9, 90] деген пікір айтады. Сондай-ақ іргелі зерттеулерінің бірі «Türkiye Türkçesi Grameri» еңбегін атауға болады. Еңбекте түбірге мынадай анықтама береді: «Kökler, kelimelerin yapısında yer alan bütün ekler çıkarıldıktan sonra, daha küçük parçalara ayrılmayan ve kelimelerin temel anlamlarını oluşturan öğelerdir» [10, 102]. Егер сөзбе сөз аударатын болсақ «Түбір - сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін, лексикалық мағынасын сақтаған негізгі бөлігі.

Қолымыздағы бар материалдар мен деректерге сүйене отырып, мынадай тоқтамға келеміз. Тегінде түрік тілінің қазіргі грамматикалық сипаты мен негізгі даму заңдылықтары жеткілікті зерттеліп, анықталған. Дегенмен түрік тіліндегі бір буынды түбірлердің сипаты, көне даму тарихы, әсіресе өзге түркі тілдерімен салыстыра отырып зерттеу әлі күнге дейін жеткілікті қолға алына қоймағанын айтамыз.

Сөздің шынайы болмысын танып-білу әрдайым тұлға мен мазмұнды бірлікте қарауды талап ететіндіктен жалпы түркі лексикалық қорының негізін құрайтын түбірдің семантикалық дамуы да адам санасымен, дүниетанымымен тікелей байланысты құбылыс ретінде семасиологиялық жүйенің сан қырлы заңдылықтарына орай психо-физиологиялық процестермен өзара сабақтастықта жүріп отыруы түбір туралы мәселені одан әрі күрделендіре түседі.

Қолданылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
2. Коç N, Hengirmen M. Türkçe öğreniyoruz -2. – Ankara, 1992. – 58 s.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1974. – 408 б.
4. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 614 б.
5. Ибатов Ә. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 264 б.
6. Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в тюркских языках. – Алма-Ата, 1986. –328с.
7. Аханов К. А. Тіл білімінің негіздері. –Алматы, 1993. – 496 б.
8. Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в тюркских языках. – Алма-Ата, 1986. –328с.
9. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. – Ankara. 1995. – 865 s.
10. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. – Ankara, 2014. – 1027 s.

Кузнецова Татьяна Анатольевна

старший преподаватель кафедры европейских и восточных языков
+7-705-310-70-75, tatyanakuznetsova.1969@list.ru

Матасова Ирина Николаевна

магистр иностранной филологии, преподаватель
кафедры иностранной филологии и переводческого дела
Карагандинского государственного университета им. академика Е. А. Букетова,
г. Караганда, +7-701-385-69-81, irina041283@mail.ru

MANIFESTATION OF THE NATIONAL CHARACTER IN PROVERBS AND SAYINGS (ON THE EXAMPLE OF THE ITALIAN LANGUAGE)

***Түйін.** Мақалада итальяндықтардың ұлттық сипатының кейбір ерекшеліктерінің мақал - мәтелдерден көрініс табуын анықтауға талпыныс жасалған. Отбасы, еңбек, достық, киім, тағам ұғымдарына деген көзқарас қарастырылады. Мысал ретінде Италияның түрлі аймақтарында қолданылатын мақал - мәтелдердің әдеби тілдік нормадағы аудармасы келтірілген.*

***Резюме.** В статье сделана попытка определить некоторые черты итальянского национального характера, которые прослеживаются в пословицах и поговорках. Рассматривается отношение к таким понятиям как семья, труд, дружба, одежда, пища. В качестве примеров приводятся пословицы разных областей Италии в переводе на литературный итальянский язык.*

***Summary.** The article attempts to identify some of the characteristic features of the Italian national character, which can be traced in proverbs and sayings. Relation to such concepts as family, labour, friendship, clothes, and food is considered. Proverbs of different Italian regions translated into the literary Italian language are provided as examples.*

In modern society, due to the increase of international contacts, special attention is now paid to the study of not only the language but also the national peculiarities of language consciousness of communicants. “The man, who knows, besides his mother tongue, the language of another nation, gets an opportunity to communicate with more people, to join the material and spiritual wealth worked out by the native speakers of that nation, to get closer and more deeply acquainted with its history and culture” [1, 33]. Learning a foreign language is unthinkable without the reference to the national character.

The study of the problem of the national character is a very complex process, because it (the national character) cannot be measured. It manifests itself covertly and invisibly: in relation to the world around, in the manner of behavior, communication methods, inclinations and preferences, in the lifestyle, in habits and traditions. Language reflects the peculiarities of people’s lives, their customs, traditions and mentality. Language is a mirror of the world around, it reflects the reality and creates its own picture of the world, specific and unique for each language and, accordingly, for each nation, ethnic group, speech community that use the given language as a means of communication [2, 44]. Contacts with the mentality and way of life of the nation happen exactly through language, with its help the character of thinking, world view, and outlook is transferred. To know the language means to be able to feel all the richness and depth of the culture of the nation.

There is nothing better that reflects the country’s mentality and the national character of its inhabitants

as local proverbs, sayings and popular expressions. Proverbs is a centuries-old wisdom of the nation embodied in short phrases. Some proverbs appear, others are forgotten, many of them live for centuries without any changes, despite the new information technologies. The wisdom and spirit of the nation are revealed in its proverbs and sayings; knowledge of proverbs and sayings not only promotes a better knowledge of the language, but also a better understanding of the nature and the way of thinking of the nation [3, 6].

The Italian language is no less “fertile” than the generous southern soil. On the basis of the existing proverbs and sayings it is possible to learn not only about the customs and traditions, but also to trace the historical development in the country, beginning with the ancient Roman times. Their meaning often resonates with the Russian proverbs and sayings. It is not surprising, because love and hatred, friendship and betrayal, laziness and diligence, irrespective of language, cause the same emotions, arguments and conclusions. Therefore, in every language there are analogues of proverbs “Occhio che non vede, cuore che non duole” - eye does not see, heart does not hurt (“Out of sight, out of mind”) or “Shi dorme non piglia pesci” - the one, who sleeps, won’t catch the fish (“A cat in gloves catches no mice”). The literal translation of such proverbs into the Russian language is not always accurate, but it correctly reflects the meaning.

In the Latin language there was a huge number of proverbs, sayings, aphorisms used today both in Italy and abroad. Moreover, some of them are still pronounced only in Latin. So, today the Italians say:

“Repetitio est mater studiorum” (“Repeated actions make perfection”), “Homo homini lupus” (“Man is a wolf to a man”). Many Latin expressions are used in two versions: Italian and Latin. Italians say: “*Dei gusti non si discute*” and “*De gustibus non est disputandum*” (“Tastes differ”), “*Tale il padre, tale il figlio*” and “*Talis pater, talis filius*” (“Like father, like son”).

Many expressions were borrowed by the Italian language from other languages (mainly from French): “*Ride bene chi ride ultimo*” (“He laughs best, who laughs last”), “*Meglio tardi che mai*” (“Better late than never”). The abundance of similar expressions in the Italian and Russian languages is due to common borrowings from Latin, French and other European languages.

But the most interesting are those proverbs that are specific only for a particular language and reflect the identity and temperament of the nation that uses them. Such Italian proverbs as “*Chi mangia solo, crepa solo*” – “He dies alone, who eats alone”, “*Chi vive nel passato, muore disperato*” – “He dies of despair, who lives in the past”, “*Meglio tra i vivi che tra i santi*” – “Better among the alive than among the saints”, “*La bellezza ha una verita' tutta sua*” – “Beauty has its own truth” confirm that Italians love to live in large families, are optimistic and great admirers of beauty.

The basis of the culture of Italy is made up of various ethnic traditions. Italian traditions were formed not for centuries but for millennia, and absorbed the best of the traditions of many nations that lived on the territory of modern Italy at various times. At the same time in Italy, as in any other European country, there is such a strong regionalism that it is more correct and accurate to say that Italy is a country of Milanese, Venetians, Neapolitans, etc. according to the city name. In Italy, united into a single country only in 1861, in each region people carefully preserve their traditions. “*Milano la grande, Genova la superba, Bologna la grassa, Firenze la bella, Padova la dotta, Ravenna l'antica, Roma la santa*” – “Milan is big, Genoa - majestic, Bologna - fertile, Florence - beautiful, Padua - educated, Ravenna – ancient, Rome – saint”. Until the 19th century, the scattered city-states developed independently. They formed their own traditions, customs and even languages. To travel to the regions of Italy is the same as to travel to different countries: it can be noticed that not only the landscape and architecture, but also the mentality of the inhabitants are changing. The old rivalry between such powerful cities as Florence, Milan, Mantua and many others continues to the present day. Every Italian, showing local patriotism, is proud of his/her city, which is the most beautiful and the best for him/her: “*Prima veneziani e poi cristiani*” - first Venetians, then Christians; “*Chi lascia la strada vecchia per la nuova sa quell che lascia, ma non sa quell che trova*” - leaving the old streets, you know what you lose, but do not know what you will find; “*Ad ogni uccello suo*

nido e' bello” - for every bird its nest is the best one; “*Paesi che vai, usanze che trovi*” - in the countries, where you come, walk in the manners that you will find; “*Moglie e buoi dei paesi tuoi*” - wife and bull shall not be taken from afar.

Family is the most important thing in the life of every Italian: “*La famiglia e' la patria del cuore*” – family is the birthplace of the heart. Even faith and love for the motherland, so vividly expressed in everyday life, usually back down when it comes to family. During many centuries of rather difficult Italian history family here was often the only source of stability and force in an unpredictable world, where governments and boundaries were constantly changing (“*In casa sua ciascuno e' re*” - everyone is the king in his own house). Nowadays family is of the same importance. Italian families are numerous, noisy, friendly: it is not accepted to abandon the elderly and leave even distant relatives without help: “*Nacque per nulla chi vive sol per se*” – he, who lives only for himself, was born in vain; “*La casa piu triste e' quella dove non bussa nessuno*” - the saddest house is that no one knocks at. All relatives usually gather on the occasion of a wedding or a funeral or at the festive table for Christmas or Easter.

Special attention in the Italian proverbs is paid to the choice of wife, as woman in the family plays a very important role: “*Una casa senza donna e' come una lanterna senza luce*” – a house without a woman is like a lantern without light; “*La donna e' la regina della casa*” - woman is the queen of the house; “*La donna e' la casa*” - woman is the house. In Italian culture, men traditionally had a higher status and influence. The woman was usually perceived only as a mother and a “family spirit”, while the man was a “head”. In the southern regions of the country, as well as in Sicily and Sardinia, this tradition can be noticed even today having become the part of many proverbs and sayings: “*Fatti maschi, parole femmine*” - men's affairs, women's words. However, in reality women here have always had much more “power” than it is commonly believed. Moreover, it concerns not only keeping household chores, but also the overall life of the family, both in the north and in the south: “*L'uomo e' cacciatore, la donna e' pescatrice*” – man is a hunter, woman is a fisherman. An Italian woman is an outstanding actress: “*Le donne piangono con un occhio e ridono con l'altro*” - women cry with one eye and laugh with another; “*Sole di marzo, onda di mare, pianto di donna non fidare*” - do not trust the March sun, the sea wave and the cry of a woman. She always acts as she wants: “*Carte da gioco e donne fanno quello che vogliono*” - playing cards and women are doing what they want. But, at the same time, none of them will dare to publicly criticize her spouse or lift up her voice on him: “*Nel pollaio non c'e' pace se canta la gallina e il gallo tace*” - there is no peace in the henhouse, where the rooster is silent and the hen cries;

“Non c’è la pace in quella casa dove la donna porta i calzoni” - there is no peace in the house, where the woman wears the pants.

Especially reverent attitude is marked in the relation to mothers and children: “Donna tra i figli, rosa tra i gigli” – a woman among children is a jewel among the lilies; “Chi ha mamma non pianga” - there is nothing to grieve if you have a mother; “Una buona mamma vale cento maestre” – a good mother is worth a hundred of teachers; “Quando la madre muore, finisce la famiglia” - when the mother dies, the family does not exist anymore. Italian men, longer than other Europeans, live under the custody of their mothers. Even having created a family, they continue to maintain a close relationship with the parental home. One of the most popular exclamations in the Italian language is “Mamma mia!” (Mommy!), which is impossible to imagine in many other cultures.

As for children, they are not just loved, they are admired, pampered and allowed to do everything they want: “I figli sono pezzi di cuore” – children are the heart’s particles. There are no children’s homes in Italy, abandoned children are quickly adopted (“A chi non ha figli non chiedere ne` prestiti ne` consigli” – do not ask for advice or money those, who do not have children). All adequately react to the behavior of the child; pranks are natural for him, so that even if the baby has done something wrongly, there will be no claims either to him or to his mom and dad.

Grandmother and grandfather in the family of Italians are not only a financial power, but also an unquestioned authority. “Non si puo` domare un cavallo vecchio” - it is impossible to tame the old horse. They spoil their grandchildren and present them all kinds of gifts, subconsciously preparing the younger generation for the fact that when their time to grow old comes, the whole family will literally carry them on their hands. A lifetime commitment is the norm for any Italian family. In Italy, there is the highest life expectancy in the world, on an average men live for 77. 2 years, and women – for 88. 2 years [4]. Older Italians remain active and cheerful: “vecchio soltanto chi muore” – only he, who dies, is old; “Come si vive, cosi` si muore” – you will die in the same way as you live; “Gli anni e i bicchieri di vino non si contano mai” – years and wine glasses are never counted. Respect for the elderly can be noticed everywhere - they are the first to enter the room, the first to come to the table, and indeed they usually direct all the ceremonies. It is a rule to ask them for advice on any occasion: “Gli anni sono piu` dei libri” – years mean more than books.

Italians are very hard working people. They were never ashamed of working with their hands, so their folklore ridiculed laziness, stupidity of the rich, and thus approved and encouraged hard work and diligence: “Un lavoro fatto bene e` un lavoro fatto bene la prima volta” - the work is done well, if it is done from the first attempt; “C’è chi mangia senza lavorare

e chi lavora senza mangiare” – there are people, who eat, but do not work and there are people, who work, but do not eat; “Beni di fortuna passano come la luna” – everything what is acquired without effort does not go for the future; “Fare e disfare e` il peggior lavorare” – there is no worse job than to do and redo; “L’ozio e` il padre dei vizi” – laziness is the mother of all evils.

An Italian will solve any problem slowly, pondering the adoption of a decision: “Presto accade quello di qui dobbiamo poi pentirci lentamente” – only that happens quickly what is then long regretted about; “La gatta frettolosa fa i gattini ciechi” – a hastened cat gave birth to blind kittens; “La fretta bisogna lasciarla alle lepri” – haste should be left for hares; “Chi va piano, va sano e va lontano” – haste makes waste; “Presto e bene non vanno insieme” – “quickly” and “well” do not go together. Long discussions of the problem in Italy are quite normal. It seems that every Italian is a big fan of putting off until tomorrow what can be done by him today. This typical feature of all Italians does not necessarily mean that they are lazy.

No career, no money, no work, no politics is so important for the Italian as getting pleasure. It is a good wine and delicious food, chat with a friend and a street or a family holiday. These things are of paramount importance, and make sense of life for Italians.

Italians are very sensitive about their friends, they treat them almost like a child: “Val piu` un amico che cento parenti” – one friend is worth a hundred of relatives; “Chi trova un amico, trova un Tesoro” – if you have found a friend, you have got the treasure; “Meglio un amico vicino che un parente lontano” – a close friend is better than a distant relative. True friendship goes back to childhood and continues throughout life: “Amicizia che cessa, non fu mai vera” - friendship, which comes to an end, has never been real. Friends that have appeared over time are not friends but people, with whom a close acquaintance is maintained: “Amicizia e vino se non son vecchi non valgono un quattrino” - friendship and wine are not worth a penny until they grow old. Italians spend most of their spare time with their friends; they are looking for their friends’ support in difficult times (“Al bisogno si conosce l’amico” – a friend in need is a friend indeed), friends’ honor and dignity are defended with no less evil than those of their own.

Italians are characterized by thin aestheticism and an innate sense of taste. It is manifested in everything - beautiful clothes, harmonious furniture, the high level of interiors’ decoration. Italians devote a lot of time and pay much attention to their outward appearance. Clothes should be beautiful in any situation: “Quali gli abiti, tali gli onori” – clothes determine honors; “Un bell’abito e` una lettera di raccomandazione” - beautiful clothes is like a letter of recommendation; “Mangia quello che piace a te, vesti come piace agli altri” – eat what you like, wear what others like. An Italian woman will never go out in a tracksuit or in an

old house dress. Compared to the average European, Italians dress with a greater taste.

Such pleasure as food is treated by Italians very seriously. Food for them is not just eating, gastronomical delights, abundance and diversity – all these are an important and very responsible process, where everything plays its role: the order and time, the situation and the mood. Food in Italy is the basis of culture, one of the favorite pastimes and favorite topics of conversation. That is why the Italian language has a lot of proverbs and sayings on the topic: “E’ meglio morire sazio che digiuno” – it is better to die satiated than hungry; “Uovo di un’ora, pane di un giorno, vino di un anno” - one hour egg, one day bread, one year wine; “La minestra riscaldata non e’ affatto buona” - heated soup (not freshly cooked) is totally not

delicious; “Chi ha la pancia piena non pensa ai guai” - one with full stomach does not think about troubles; “Chi va a letto senza cena tutta la notte si dimena” – he, who goes to bed without supper, then languishes the whole night.

So, what are they, the Italians? Proverbs and sayings help to identify some priorities in the system of values of the Italian culture. They are: family support, respect for age, diligence, slowness in everything, cheerfulness, rising above the commonplace against the background of natural and historical color.

Proverbs and sayings are the link between language, culture and mentality of the nation; they allow learning the language better and . . . the deeper we enter the language of the nation, the better we understand its character [5, 330].

Literature

1. Absatmarov R. B., Sadykov T. S. *Education of students’ international communication culture*. – Almaty, 1999.
2. Ter-Minassova S. G. *Language and intercultural communication*. – M. : Moscow State University, 2008.
3. Dubrovin M. I. *A book of English and Russian proverbs and sayings*. – M., 1993.
4. Gazetteer “About countries” [electronic resource]. – URL: http://ostranah.ru/_list/life_expectancy.php
5. Ushinsky K. D. *Selected pedagogical works*. – M., 1968.
6. Lapucci Carlo. *Dizionario dei proverbi italiani*. – Mondadori DOC, 2007.
7. Paliotti Vittorio. *Proverbi Napoletani*. – Giunti Editore S. p. A., 2006.

Кульмагамбетова Айнура Даулбаевна

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2-курс магистранты
+7 707 3387622, ainura-221@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ЖИНАЛУЫ, ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ЕРТЕГІЛЕРДІ КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада халық ауыз әдебиетінің және дүниежүзілік фольклордың ең әйгілі жанрларының бірі – ертегілер қарастырылады. Әлем фольклорында ертегілердің ең алғаш зерттелуі, классификациялануы және сюжеті мен құрылымы бойынша жүйеленуі мақалада талданған. Қазақ халқы және туыстас түрік халқы ертегілерінің ең алғаш хатқа түсуі және қазіргі заманға дейін кімдер тарапынан зерттелінгені мақаланың басты тақырыбы. Ертегілер – халқымыздың рухани байлығы, сондықтан еліміздің тарихы мен дүниетанымын анықтауда ертегілердің зерттелуі аса өзекті, әрі маңызды.

Резюме. В статье рассматривается один из самых распространенных жанров устного творчества и мирового фольклора – сказки. Проанализированы самые первые исследования сказок в мировом фольклоре, их классификации и создание международного указателя сюжетов и типов сказок. Основная тема статьи сбор и самые первые публикации сказок казахского и родственного нам турецкого народа. А также самые важные исследования в этой области до нашего времени. Сказки являются духовным богатством народа, поэтому в изучении истории и мировоззрения страны исследования сказок особенно важны.

Summary. The article describes one of the most popular genres of world folklore - tales. Analyzed the very first researches of tales in world folklore, their classification and the establishment of an international index of subjects and types of tales. The main topic of the article collection and publication of Kazakh and Turkish tales. And the most important research in this area to our time. Tales is the spiritual wealth of the people, so in studying of the history and worldview of the country research of tales are particularly important.

Ертегілер - кез келген халықтың ауыз әдебиетінде орын алған, әлем фольклористикасының әйгілі жанрларының бірі.

«Ертегі» деген аты ертедегі, ертеде, ерте күндегі деген сөздерден туған. Кейде «ертек» деп те айтылады [1, 3]. Ертегі әрқашан да «ертеде бір бай болыпты», «ерте ерте ертеде, ешкі жүні бөртеде» сияқты сөздерден басталады. Осылайша ертегінің алдында үнемі айтылып отыратын дағдылы сөздері әңгіменің жолын ашады, жөнін аңғартады. Айтылатын өзге әңгіме емес, ертегі, оның өзге сөзден бөлек, өзіне тән айшығы, өрнегі бар. Тыңдаушы соны аңғарсын да, есітер әңгіменің ерекшелігіне бейімделе берсін демек [1, 3]. Осындай белгілерден ертегі фольклордың әңгіме, миф сияқты түрлерінен жанрлық ерекшелінеді.

Ертегіні жұрт қолы боста, қыстың ұзақ кештерінде айтқыш, тыңдағыш болады. Бірақ бұған қарап «ертегі» еріккеннің ермегі деп ойламау керек. Ертегі де фольклордың ішіндегі қоғамдық, тарихтық, саясаттық маңызы мол халық шығармасының бір түрі. Ертегілерде қоғамдық, өмірлік мағыналы сырлар сақталған. Әрі бұл жай барлық жұрттар ертегісіне ортақ [1, 3].

Қазақ ертегісі қазақ атты ел құралмастан бұрын да бар тәрізді. Міне, осындай іргесі кең, саласы көп қорлардан құралып, қазақ халқының аузында сақталып қалған, өзінше өңделген, өзгертілген, өз тәні болған ертегілер қазақ фольклорындағы ұшан-теңіз ең қазына болмақ. Анығында, ертегіден бай фольклор жоқ. Бірақ осы байлықтың ғылым жолымен жиналып, зерттелуі аса кенже болып келеді [1, 4]. Ертегі мәтіндерін жинау, хатқа

түсіру, классификациялау, сюжеттер мен типтерін бөлу үлкен еңбек.

Түрік тілінде ертегі – масал/masal, араб тілінен шыққан сөз. Алайда, түрік масалдарын, яғни ертегілерін қазақ әдебиетінің мысалдарымен шатастырмауымыз қажет. Өйткені, қазақ әдебиетіндегі мысалдар орыстың «басня» сөзінің аудармасына тура келеді.

Дүниежүзілік фольклорда ертегілер жіктелуінің нақты бір жігі жоқ. Әр ғалым, халық тарапынан түрлі классификациялар ұсынууда. Алайда, қазіргі таңда қазақ фольклорында ертегілердің басты үш жігі анықталып келеді. Олар:

1. Тұрмыс-салт ертегілер
2. Хайуанаттар туралы ертегілер
3. Қиял-ғажайып ертегілер

Бірақ, бұл классификацияны заңды деп санамауымыз қажет. Мысалы, Мұхтар Әуезов ертегілерді хайуанаттар туралы, қиял-ғажайып ертегілер және шыншыл ертегілер деп бөлсе, кейбірі тұрмыс-салт ертегіні аңызбен бірге топтап, батырлық ертегілер тобын қосып қарастырады.

Түрік фольклорында ертегілер түрлерін классификациялау мәселесі қазақ әдебиетіндегі классификациялармен ұқсас. Түрік әдебиетінен бұрын ертегілердің дүниежүзілік классификациясы мен жүйелегіне тоқталып кеткеніміз жөн.

Ертегі тақырыбында жасалған ең алғашқы классификациялар фин фольклоршысы Антти Аматус Аарне тарапынан жасалған. Өмірін ертегі әлемін зерттеуге арнаған ғалым 1910 жылы өзінің неміс тіліндегі «Verzeichnis der Märchentypen» («Ертегі түрлерінің жүйелі көрсеткіші») еңбегін

ұсынған. Аталмыш еңбекте ертегілер түрлері классификациясы мен салыстырмалы анализ әдістемесі өңделіп жарияланды. Бұл еңбек алдағы бұл тақырыпта жасалған барлық еңбектердің негізіне айналды. Антти Аарне ертегілерді хайуанаттар туралы ертегілер, асыл ертегілер (ішінде қиял-ғажайып ертегілер, аңыздар) және әзілдер деп негізгі үш топты көрсетті [2]. Әр бұл топтың ішінде ертегілер тақырыптық түрлер мен типтерге жіктеліп, әр ертегідегі тақырып не оқиға, мотив не эпизодтар, сюжеттер жүйеленіп, әр біріне өзіндік нөмір берілген.

Аталған классификацияны кеңейтіп, бұл тақырыпта елеулі еңбек атқарған тағы бір ғалым Стит Томпсон. Американдық фольклоршы Стит Томпсон 1979 жылы Антти Аарне көрсеткішіне негізделген өзінің «The types of the folktale» атты ертегі түрлерінің салыстырмалы көрсеткішін ұсынған. Бұрын жасалған Аарне еңбегін ағылшын тіліне аударып, еңбекті одан да жүйелендіріп толықтырған Стит Томпсон Аарне еңбегін халықаралық универсалды каталогқа айналдырды. Осының нәтижесінде дүниежүзілік қолдау тапқан және әлемдегі ешбір фольклор зерттеушісі назарынан тыс қала алмайтын халықаралық Аарне-Томпсон көрсеткіші пайда болды. Қазіргі таңда көрсеткіш бойынша 2000-нан астам тақырыптық сюжеттер көрсетілген. Қазақ халқы ертегілер сюжеттерінің басым көпшілігі де халықаралық Аарне-Томпсон көрсеткіші бойынша жіктелген.

Халықаралық Аарне-Томпсон жүйесі бойынша ертегілер келесі түрлерге жіктеледі [2]:

1. Хайуанаттар туралы ертегілер
2. Қиял-ғажайып ертегілер
3. Діни ертегілер
4. Шыншыл ертегілер
5. Ақымақ дәу (алып, шайтан) туралы ертегілер
6. Күлкілі ертегілер және әзілдер

Түрік ертегілерін классификациялау тәжірибесі У. Эбедхард пен Пертев Найли Боратав тарапынан жасалып Турен Turkischer Volkmarchen (1958) атты еңбегі каталог түрінде жарияланған еді. Бұған ұқсас жұмыс Уаррен С. Уалкер мен А. Едип Уйсалдың Tales Alive in Turkey атты еңбегі бар [3].

Қазақ фольклорында ертегілер Аарне-Томпсон жүйесі бойынша алғаш М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көретін Сейіт Қасқабасовтың төрағалығымен шығарылған «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымының 73, 74, 75 томдарында ертегі мәтіндерімен қатар жарық көрді.

Қазақ ертегісіне көңіл бөлген кісілердің саны бірқатар. Бірақ бұлардың бәрі де зерттеу, тексеру жұмысын аз жасап, көбінше естіген ертегілерін жинаумен болған. Әрине, деректер жиналып болмай, ғылымдық байлау, қорытынды жасау мүмкін

емес. Әуелі ертегілердің ауызда жүрген барлық мол байлығын жазып алып, жиып, жарыққа шығарудың өзі де ғылым жолындағы үлкен еңбек [1, 4-5].

Қазақ ертегілерінің ел арасынан жиналып, хатқа түсуі, баспа жүзіне шығуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады деуге болады [4, 102].

Қазақ ертегісін бұрын жинап, жариялаушыларды екі түрлі топқа бөлуге болады. Бұлардың бір тобы – орыс оқымыстылары болса, екінші тобы – қазақтың өзінде болған, өз тілінде жиып бастырған, хат білген ақындар [1, 5]. Осы екі топтағы ең атақты зерттеушілерді қарастырып өтейік.

Қазақ ауыз әдебиетінің толығып дамуында ерекше орын алған есімдердің бірі - Шоқан Уәлиханов. Қазақтың рухани мұрасына үңіле қараған ақын қазақтың ауыз әдебиетін жинаушы ғана емес, сонымен қатар оның зерттеушісі де болды. Ақын қазақтың аңыз әңгімелеріне, оның құрылысы, ертегілері мен жырлары, мифтері халықтың өткендегі тарихын білу үшін маңызы зор материалдар деп қарайды. Мәселен, көшпелі халықтардың, соның ішінде қазақтардың шығу тарихын зерттеушілер үшін ауыз әдебиеті бірсыпыра дерек болатындығын айта кетеді. Қазақтың ауыз әдебиеті халықтың өткендегі өмірін елестетін, тарихи мәні бар материалдар екендігін көрсетеді [4, 16-17].

Түрік тектес елдердің, оның ішінде қазақ және түрік халқы ауыз әдебиетін жинау жолында аса зор еңбек еткен ғалымдардың бірі академик Василий Васильевич Радлов. Ол шығыс халықтарының әдебиетін жинап, зерттеу мақсатымен біраз жерді, елді мекендерді аралайды, өте көп материалдар жинайды [4, 18]. Он томдық «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Джунгарской степи» жинағының үшінші томы қазақ фольклорына арналған. Радлов қазақ ертегілерін естілуінше, тіл, сөз ерекшелігін сақтай, дәл әрі қазақ тілінде жазып алуға тырысқан.

Қазақ ауыз әдебиетін жинау ісіне белсене қатысқан ғалымның бірі – Григорий Николаевич Потанин. Ол жас кезінде Шоқанмен бірге кадет корпусында оқыған, екеуі аса тату дос, жақсы жолдас болған. Кадет корпусын бітіргеннен кейін, Г. Н. Потанин Қазақстанның көп жерін аралайды. Жүрген жерлерінде қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жазып алып отырады [4, 19]. Потаниннің қазақ ертегілерін жинау, зерттеудегі еңбегінің бағалы жағымен бірге, кемшілігі де бар. Ертегілер ел аузынан айтылуынша дәл жазылмаған, сюжетін ғана алып, соны орыс тіліне қысқаша аударып басқан.

ХІХ ғасырда қазақ ертегілерін көп жинаған Александр Ефимович Алекторов. ХІХ ғасырдың тек соңғы 20 жылының ішінде бір Алекторовтың өзі жүзден артық қазақтың ертегі, аңыз әңгімелерін жинап бастырған. Қазақ ертегілерін жинауға қаншалық көңіл қойып, маңыз бергендігі осыдан-ақ көрінеді.

Өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап қазақ ауыз әдебиетін жинау, бастыру жөнінде көп еңбек сіңірушінің бірі – Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев. Шығыс тілдерінің маманы Диваев фольклорлық шығармаларды жинап, жүйелеп, газет-журналдарда жариялап отырған. Ғалымның жинаған ауыз әдебиетінің үлгілері орасан көп, әрі фольклорға қосқан үлесі шексіз. Басқа жинаушы зерттеушілерден Диваев еңбектерінің бір ерекшелігі — жазып алған ертегілерді қазақша-орысша екі тілде қатар бастырған және әрбір ертегінің қайдан, кімнің айтуынан жазып алынғандығы толық көрсетіліп отырады. Бұл жай әрбір ертегішілердің айтысшылық творчестволық ерекшелігін, қазақ ертегілерінің жайылып таралуының географиялық аумағын анықтауға зор мүмкіндік береді.

Қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін ел арасынан жинау ісіне белсене араласқан және бұл жөнінде асқан ұқыптылық жасаған адамның бірі Николай Николаевич Пантусов болды. Ол жетпісінші жылдардан бастап қазақ елінің көп жерін аралайды, қазақ тілін үйренеді және жүрген жерінде ауыз әдебиеті нұсқаларын жазып алып отырады. Оның материалдары, көбінесе, «Дала уалаяты» газетінде екі тілде үзбей жарияланып тұрады [4, 103].

Қазақ ауылдарын көп аралаған, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, баспа жүзіне шығаруда бірсыпыра еңбек сіңірген адамның бірі – Александр Васильевич Васильев [4, 103]. Араб және бірқатар түркі тілдерін жетік білген ғалым жинаған мәліметтерін газет-журналдарда екі тілде үзбей басып тұрған.

Қазақ жазушыларының ішінде қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда ерекше көзге түскендердің бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Жазушы өзі өлең шығарумен қатар фольклор туындыларын жетік жинаған. Оның «Мес» деп аталатын төрт томдық қолжазбалар жинағы ҚР Білім және ғылым министрлігі, Орталық кітапхананың қолжазба қорында сақтаулы [5, 414].

XIX ғасырдың аяғында қазақ ертегілерін жинауға ерекше көңіл бөлген орыс ғалымдары ішінен тағы да А. Ивановский, Л. Исаков, И. И. Крафт, А. Л. Мелков, Я. П. Гордиенко сияқты есімдер.

Қазақ зерттеушілер ішінде ауыз әдебиет үлгілерін жинауға ат салысқан С. Сейфуллин, О. Әлжанов, Р. Дүйсенбаев, Б. Дауылбаев, Ж. Айманов, М. Бекімов, Т. Сейфуллин, М. Досымбеков, М. Ибрагимов және т. б. зерттеушілердің атқарған еңбектері зор.

XX ғасырда қазақ халқына қатысты әдеби мұрағаттық деректерді жинаған Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Әдебиетші жыр-дастандар тақырыбында диссертациясын қорғап, фольклор тақырыбында ғылыми маңызды еңбектер жазған.

XXI ғасырда қазақ фольклор үлгілерін жинауда бірден-бір аталатын есім Қаржаубай Сартқожаұлы. Түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы әдебиет үлгілерін жинауға да көңіл

бөлген.

Туыстас түрік халқы фольклорына Радловтың та үлесі бар екенін жоғарыда атап өткен едік. Алайда түрік ертегілерінің хатқа түсуі қазақ әдебиетінен едәуір ертерек. Ертегі тақырыбында Умай Гүнайын «Elazig masalari» (1975) атты еңбегіне сүйенетін болсақ, түрік ертегілерін жинақтауда ең ескі жасалған жинақ Франция королі XVI:Луидың хатшысы М. Дигенін ескерткіші. 1781 жылы жазылған Nouveaux Turc et Arabes атты ескерткіштің екінші томында 3 түрік ертегісі бар [3].

Түріктердің Осман дәуірінде халық арасында тараған ертегілерді жүйелеп хатқа түсірілен Billur Kosk/Биллур Кошк ертегілер кітабы. Алайда, бұл кітапқа түскен ертегілер қашан және кім тарапынан жазылып жарияланғаны белгісіз. Ең алғаш Джордж Джейкоп 1899 жылы тарихы жоқ «Billur Kosk» кітабын көргенін айтқан еді [3]. Бұл кітаптың ең соңғы басылымы 1961 жылы түрік жазушысы Тахир Алангу тарапынан басылып шығарылған еді.

Түрік ертегілерін ғылыми көзқараспен зерттеуге қолға алған және олардың барлық ерекшеліктерін жүйелеген венгр түркітанушысы Игнак Кунос/Ignac Kunos. Түрік тілін меңгерген ғалым 5 жыл бойы елді аралап, халық арасынан түрік ертегілерін жинап, 1887-1907 жылдар аралығында 5 томдық кітап жариялаған [3]. Куностың түрік әдебиеті тақырыбында жасалынған еңбектердің бірі Радловтың 10 томдық еңбегінің 8 томында (1899) жарияланды.

Мехмет Зия Гөкалп 1922 жылы шығарған Kucuk Mecmuа-сында «Ертегілерді қалай жинау керек» атты мақаласында бірнеше ертегі мәтіндерін жариялаған [3].

Түрік ертегілері тақырыбында соң ғасырда жасалған зерттеулердің арасында Пертев Найли Боратавтың, Мехмет Тургулун еңбектері, сонымен қатар Саим Сакаоглуның «Гумушхане ве Байбурт ертегілері» (1973) және Білге Сейідоглуның «Ерзурум халық ертегілері тақырыбында зерттеулер» (1975) атты еңбектері, Мухсине Хелмоглы Явуз, Эсма Шимшек, Еврим Өлчер Өзүнел, Метин Екиджи, Фикрет Түркмен сияқты ғалымдардың еңбектері түрік фольклоры ілгерілеуіне айтарлықтай әсер етті.

Қазақ ауыз әдебиеті мәселесінде де фольклор үлгілерін жинаумен қатар, соңғы ғасырда ертегі тақырыбында көптеген зерттеулер жасалынды.

Мысалы, өткен ғасырда қазақ ақындары ішінен ертегі тақырыбында бірден-бір айтылатын есім Мұхтар Әуезов. Ақын қазақ ертегілерінің идеялық-көркемдік ерекшеліктерін, тарихи даму жолдарын зерттеді, ертегілердің әдебиет тарихынан алатын орнын анықтайды. Кейіннен ол қазақ ертегілерін зерттеу ісіне қайта оралады да, «Ертегілер» атты ғылыми еңбегін жазады [4, 104]. Орыс ғалымдары ішінен ертегі сюжеттері мен ерекшелік-

терін зерттеушілердің бірі П. А. Фалев.

Біздің жаңа ғасырда өз өмірін қазақ әдебиеті мен фольклорының дамуына арнаған Сейіт Қасқабасов, Едіге Тұрсынов, Шақимашрип Ибраев сияқты ғалымдардың арқасында ертегілердің көбі зерттеліп келуде. Әсіресе, ертегілер әлемінің зерттелуіне Сейіт Қасқабасовтың қосқан үлесі шексіз. Өзінің кандидаттық диссертациясын «Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері» тақырыбында қорғаған ғалым, кейін бұл салада көптеген маңызды еңбектер жария еткен. Бұған қарамастан әлі де қағаз бетіне түспеген, ұмытылып бара жатқан, әрі қазақ ауыз әдебиеті үшін елеулі үлес қоса алатын ертегілердің болуы ғажайып емес. Мұның дәлелі осы 2015 жылы ғана жарық көрген түркітанушы-ғалым Қойшығара Салғараұлының еңбегі. Автор: «. . . Ұзақ жылдар бойы ізденіп, халық ертегілерінің әртүрлі жинақтарын парақтасам да, әжем айтқан осы ертекті еш жерден кездестіре алмадым. . . »,

- деп, жинаққа әжесінен жастайынан естіген, өзі сүйіп тыңдайтын ертегісін жариялады. Әжесі қайтқанынан кейін жылдар өтсе де, төл-тарихымызды танып білуге құштар ғалым Геродоттың кітабын оқу барысында әжесінің айтқан ертегісінің желісі Геродот кітабында кездесетініне сенбей, қайран болыпты. «Сонда не қазақша, не арабша, не орысша хат танымайтын сауаты жоқ, өз ауылынан аттап сыртқа шығып көрмеген менің әжем бұл оқиғаны қайдан естіп, біліп жүр?», - деген сұраққа автор жауап іздеуде болған екен. . . [6, 180].

Міне, осындай оқиғалар халықтың аузында сақталып, уақыт кедергілерінен өтіп, ұрпақтан ұрпаққа таралып, ұмытылмай осы күнге жете алатынның айғағы. Біз де келешек ұрпақ үшін халқымыздың бай фольклорлық мұрасын, прозалық мұрағатын, бізге қалдырған мирасын дамыта жүріп, жұртымыздың небір мол әдебиет үлгілері мен ұлттық байлығын дәріптеуіміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақ ертегілері. (Құраст. Е. Дүйсенбайұлы). – Алматы: Жазушы, 2009. – 320 бет.*
2. *Aarne Antti. «Verzeichnis der maerchetyper». – Helsinki, 1910.*
3. *M. Ocal Oguz. Masallar. Ankara. – 2008.*
4. *Ғабдуллин, М. Қазақ халқының ауыз. - 4-ші бас. - Алматы: Санат, 1996. - 366 бет.*
5. *Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 74: Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: Фолиант, 2011. – 432 бет.*
6. *Салғараұлы Қ. Жер-жаһанда арғыатаңның ізі бар. – Павлодар:*

Қыдырбекулы Дулатбек Балгабекович

доктор политических наук, профессор

Международного университета информационных технологий, nijasgulova@mail.ru

КАЗАХСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА «ОТТЕПЕЛИ» И «ЗАСТОЯ»

Резюме. Статья Д.Б. Кыдырбекулы «Казакская журналистика «оттепели» и «застоя» раскрывает в хронологическом порядке работу казахских СМИ и журналистского образования в 1955-1985 гг. Автором показаны корифеи казахской журналистики тех лет, на фрагментарных примерах которых отражаются реалии казахской журналистики тех лет. Казакская журналистика данного периода была на высоте.

Түйін. Д.Б. Қыдырбекулының «Жымылық» және «тоқырау» замандарындағы қазақ журналистикасы» атты мақаласында 1955-1985 жылдардағы қазақ баспасөздері мен журналистикалық білімнің даму жолын көрсетуде. Автор қазақ журналистикасының көрнекті қайраткерлерінің үзінділік мысалдарында сол жылдарғы қазақ журналистикасының шынайылығын бейнелейді. Сонымен, сол замандардағы қазақ журналистикасы жоғарғы деңгейде болғаны анық көрінеді.

Summary. The article by D. Khidirbekughli titled *The Kazakh Journalism of Thaw and Stagnation Periods* shows the activity of Kazakh mass-media and journalist education in 1955-1985. The author displays fragmentary samples in Kazakh journalism of that periods basing on works by famous Kazakh journalists. Thus, the Kazakh journalism of that period was on high level of development.

1950-1980-е годы стали неким расцветом в казахской журналистике. В самой казахской журналистике этот период называют «золотой эпохой». Это характеризуется не только периодом сложного и противоречивого развития советского общества, где за расцветом пришел застой. Развитие журналистики в республике зависело не только от общего состояния в социально-экономической и политической жизни в СССР, но и от качества профессионализма журналистов.

Известно, что после установления советской власти в 1917 году начался новый период истории журналистики. Известно, что печать является отражением жизни в любом государстве. В царский период издавались разные газеты и журналы на русском языке, а в национальных окраинах – на языках народов Российской империи. После прихода к власти большевиков издания как в Москве, так в новообразованных республиках СССР увеличилось. До начала Великой Отечественной Войны это был первый этап становления печати и журналистики в союзных республиках. Кадровые советские работники и выпускники рабфаков стали первыми редакторами различных газет и журналов.

В Казахстане ведущей республиканской общенациональной и общественно-политической газетой является «Егемен Қазақстан» («Суверенный Казахстан»). Образованная в 1919 году, на разных исторических ступенях эта газета неоднократно меняла свои названия («Ұшкын», «Еңбек туы», «Еңбекші Қазақ», «Социалистік Қазақстан»). Редакторами этой газеты были известные политические и государственные деятели Казахстана (Жусипбек Аймаутов, Смагул Садвакасов, Турар Рыскулов, Ораз Джандосов), известные писатели и поэты (Мухтар Ауэзов, Беимбет Майлин, Сакен Сейфуллин, Габит Мусрепов). Будущий академик

Сактаган Баишев также был редактором этой газеты в 1938-1941 гг.

В послевоенные годы казахская журналистика вступила в новый этап своего развития. Закаленные войной и вернувшиеся с фронта журналисты возглавили эту газету. Одним из таких видных журналистов стал Касым Шарипов (1912-1984). Он воспитал и вырастил в начале 1950-х годов новое поколение, занявшее ведущее положение в казахской журналистике в 1970-1980-х годах.

К. Шарипов окончив среднюю школу в Оренбурге, в начале 1930-х годов учился в Государственном институте кинематографии в Москве, на литературно-сценарном факультете. Работа в качестве политработника-журналиста на фронте сделала его профессионалом высокого уровня. Он стал политруком 8-й роты 316-й стрелковой дивизии, которой затем было присвоено имя легендарного генерала И. В. Панфилова. После ранения в марте 1942 года до конца 1943 года он работал редактором казахской газеты «Алга» («Вперед») при 100-й отдельной казахской стрелковой бригады. Эта газета так же, как знаменитая Панфиловская дивизия, формировалась в городе Алма-Ате. Надо отметить, что на каждом фронте издавалась газета на казахском языке, адресованная казахоязычным солдатам и офицерам. Так, на ленинградском фронте была также газета «На страже родины». Редактором этой газеты был Туймебай Ашимбаев (1918-1995), который впоследствии стал известным академиком в области экономики. В редакции этой газеты он проработал с декабря 1942 по ноябрь 1945 года, начиная с должности секретаря и переводчика.

В 1948 году К. Шарипов экстерном закончил историко-филологический факультет Казахского государственного университета (КазГУ) в городе Алма-Ате, будучи заместителем директора Инсти-

туда истории партии (1946-1949). Затем он был редактором республиканской партийной газеты «Социалистік Қазақстан» (1949-1951). До возвращения в газету в 1955 году, в которой он проработал еще пять лет, ему довелось быть старшим научным сотрудником Института истории партии (1951-1954), заместителем заведующего отделом науки и культуры ЦК КП Казахстана (1954-1955). В январе 1961 года он был назначен директором Информационного агентства при Совете Министров Казахской ССР (КазТАГ) и проработал в этой должности до 1974 года. (1)

Многие из ведущих журналистов также со временем стали писателями, публицистами и учеными. Среди них можно отметить Абена Сатыбалдиева (1914-1974), Балгабека Кыдырбекулы (1929-1995), Сейдахмета Бердикулова (1933-1994), Толеубая Идрисова (1924-1990), Таумана Амандосова (1921-1991). Очерки, написанные ими на страницах различных газет, отражает эпохальное развитие Казахстана в годы целины, индустриализации и высоких достижении республики. У них были разные направления в журналистике, но объединяет их стремление к правдивому показу освещаемых ими актуальных проблем.

А. Сатыбалдиев начал свою журналистскую карьеру в 1939 году в городе Чимкенте в областной газете «Оңтүстік Қазақстан» в качестве литературного сотрудника, а затем в 1945-1955 годах был корреспондентом республиканской газеты «Социалистік Қазақстан» по Южно-Казахстанской области, а также заведовал отделами перевода, литературы и искусства. В 1956-1960-х годах был ответственным секретарем сатирического журнала «Ара» («Шмель»), заместителем журнала «Жұлдыз», ответственным редактором газеты «Қазақ Әдебиеті». Главной и ключевой сферой в творчестве А. Сатыбалдиева были проблемы перевода на казахский язык газетных и журнальных статей публицистического и научного характеров, а также рассказов, повестей, романов. Главным образом это касалось перевода с русского языка на казахский.

Он был одним из первых, кто понимал необходимость перевода на казахский с языка оригинала: «Переводы с узбекского, туркменского, киргизского языков у нас часто осуществляются через русский язык. Это не в пользу литературы. Каждый перевод в какой-то мере отдаляется от оригинала, а когда это делается через третий язык, то уходит еще дальше. А у нас есть возможность непосредственно перевести с этих языков». (2) В сегодняшнее время, в период глобализации и открытости мира, появляется не только возможность, но и острая необходимость непосредственного перевода на государственный язык Республики Казахстан с английского, французского, немецкого, испанского, арабского, персидского, турецкого, китайского,

японского и других европейских и азиатских языков. Причем, перевод касается не только литературы и науки, но и фильмов и радио- и телевизионных передач.

Б. Кыдырбекулы по окончании отделения журналистики филологического факультета КазГУ в 1950 году сразу же был определен в газету «Социалистік Қазақстан», в котором он проработал до 1987 года на всех позициях – литературный сотрудник, фельетонист, заведующий отделом науки и образования, первый заместитель редактора, редактор. В 1990-1993 годы являлся народным депутатом Верховного Совета (ныне Мажилис) Республики Казахстан. В его опубликованных работах наблюдается широкий диапазон его интересов от проблем аула до работы в верхних эшелонах власти.

Общие проблемы республики отражались как в плане критики, так и в публицистическом жанре. В фельетонах изобличал недобросовестных чиновников и людей прочих профессий и должностей. Фельетоны в последующем легли в основу его юмористических и сатирических рассказов. В разных очерках он писал о героях и ветеранах войны и труда, часто сочетая журналистскую тематику с историческими аспектами. Посвятил множество статей и историческим личностям. Будучи парламентарием независимого Казахстана он написал статью «Жерді сатуға болмайды» («Землю нельзя продавать»), где он изложил свою позицию общественно-политического деятеля.

С. Бердикулов в 1965-1970 годах был редактором журнала «Қазақстан пионері», а затем газеты «Лениншіл жас» («Ленинская молодежь») в 1970-1986 годах, и директором издательств «Жалын» и «Балауса». Он стал журналистом-основателем спортивного жанра. Многочисленные его очерки в последующем стали основой для публицистических и художественных произведений. Следует отметить, что одновременно с С. Бердикуловым в эти годы в освещении спортивных новостей и матчей прославились и разные комментаторы, ярким из которых был Диас Омаров. Он прежде был профессиональным спортсменом-футболистом.

Д. Омаров, окончив журфак КазГУ, с 1966 года работал спортивным комментатором Казтелерадио. С 1998 года по настоящее время — спортивный комментатор Казтелерадио и телеканала «Хабар». Он стал автором многих статей, опубликованных в изданиях «Советский спорт», «Труд», а также в местных республиканских изданиях. Журналист Амангельды Мусабаев (1916-1983), отец космонавта Талгата Мусабаева, начал свою деятельность в Алма-Атинской области в Джамбульской районной газете «Ленин жолымен» («По Ленинскому пути»), где он с должности заместителя редактора перевелся в спортивную газету «Спорт», где он писал спортивные очерки на казахском языке.

Т. Идрисов сразу по возвращении с фронта в 1944 году работал в Тургайской области в Амангельдинской районной газете «Социалистік шаруа» в должности ответственного секретаря. После окончания КазГУ, в 1950-1957 годах был заведующим отделом газеты «Социалистік Қазақстан», а в 1958-1988 годах в журнале «Қазақстан коммунисті» также заведующим отделом. Основная сфера его журналистской деятельности – освещение идеологической работы, которой посвящены его многочисленные труды на казахском языке – «Газетные жанры» (1964), «Мысли об очерках» (1969), «Традиций мужества советских народов» (1971), «Пламенные годы» (1972), «Источник энергии» (1975), «Печать – зеркало жизни» (1977). Особое место в творчестве Т. Идрисова занимает перевод советского лидера Н. Хрущева «Лицом к лицу с Америкой» (1961).

Т. Амандосов начал карьеру журналиста в 1942-1946 годах в газетах «Коммунистік еңбек» и «Социалистік құрылыс», где он вырос до заведующего отделом редакции в Гурьевской области. После окончания отделения журналистики филологического факультета КазГУ в 1950 году остался там преподавателем, занимая также в последующем должности проректором по заочному образованию (1952-1954), заместителя декана (1955), декана филологического факультета (1958-1965), факультета журналистики (1966-1971), заведующего кафедры журналистского мастерства и литературного редактирования (1969-1991).

В 1966 году в КазГУ Т. Амандосов инициировал создание факультета журналистики, отделив его от филологического факультета. И он избирается его первым деканом, руководя факультетом 10 лет. Т. Амандосов также создал национальную школу по подготовке кадров для журналистики, вложив много сил и энергии в формирование материально-технической базы и укрепление факультета педагогическими кадрами. Вместе с тем, он также организовал в КазГУ новые кафедры: телевидения и радиовещания, казахской журналистики, и журналистского мастерства и литературного редактирования.

Т. Амандосов впервые в Казахстане начал заниматься изучением теории и практики казахской публицистики. По этому новому направлению им опубликовано около 100 печатных листов научных трудов. Он является автором 11 монографий. Наиболее крупными из них являются «Казахская публицистика сегодня», «Веяния дружбы», а также учебники для вузов «Теория и практика советской журналистики», «Жанры казахской советской печати», учебные пособия «Журналист и жизнь» и «Газетные жанры».

Также по своей личной инициативе перевел на казахский язык так необходимый специалистам «Справочник журналиста» (И. Б. Богданов, Б. А.

Вяземский). В течение сорока лет читал разработанные им оригинальные общие курсы лекций «Теория и практика советской журналистики» и «Введение в теорию журналистики», а также ряд спецкурсов. Профессор, доктор филологических наук Т. Амандосов был одним из семи профессоров СССР, специализировавшихся по теории журналистики.

Т. Амандосов также создал первый оригинальный учебник на казахском языке для студентов факультета журналистики. Этот учебник по сей день используется на факультетах журналистики не только Казахстана, но и в университетах Кыргызстана и Узбекистана. Он был один из немногих руководителей того периода 1970-1980-х годов, который взял на себя ответственность создать первый в Казахстане и Средней Азии идеологический факультет по подготовке кадров для прессы и телевидения. (3)

Т. Амандосов заложил основы теории и практики казахской публицистики. Он обращал особое внимание на развитие концепции жанров публицистики, четко выделяя основные: информационные, аналитические и художественные. Он не ограничивался лишь теоретическим осмыслением журналистской науки. Он писал статьи на актуальные темы в газетно-журнальной периодике своего времени, ставшее своеобразной летописью того времени. Традиционные направления журналистики, заложенные им, достойно творчески развиваются ныне его учениками. Сегодня его ученики работают в редакциях газет и журналах, на телевидении, радио и в издательствах Республики Казахстан.

Таким образом, становление журналистской науки в Казахстане пришлось на середину XX века. И в этом огромная заслуга Т. Амандосова и других ученых-журналистов. В практическую журналистику огромный вклад внесли все вышеназванные журналисты, которые стали лицом казахской журналистики 1960-1980-х годов. Они представляли печать и журналистику республиканского масштаба. Как тогда складывалась журналистика на местах, в областях? Об этом свидетельствует ветеран казахской журналистики Баттал Жанабаев, проработавший редактором Жамбылской областной газеты «Еңбек туы» («Знамя труда») в 1965-1986 годах. За это же время в русскоязычной областной газете «Знамя труда» сменилось шесть редакторов.

Если позиция журналиста-теоретика А. Сатыбалдиева относительно переводов состояла в непосредственном переводе с языка оригинала, то Б. Жанабаев высказал несколько иную позицию: «Казахская областная газета тогда в основном выходила в переводе, то есть печатала материалы русскоязычных журналистов в переводе на казахский. Это было неправильно. Я обратился в обком партии с предложением разделить газеты по язы-

ковому признаку, дать казахской газете полную самостоятельность. В обкоме меня поддержали. И уже 9 января 1965 года вышел в свет первый номер газеты «Еңбек туы», полностью состоящий из материалов журналистов казахской редакции. Это было большим событием». (4) Относительно этого республиканские газеты «Социалистік Қазақстан» и «Казахстанская правда» одинаковы были только в освещении официальных правительственных новостей, а в остальном казахскоязычные журналисты не копировали русскоязычных. Такого же подхода требовал и Б. Жанабаев.

Будучи редактором областной газеты, Б. Жанабаев вел сбалансированную работу с руководством области. Газета непосредственно подчинялась обкому партии. И положительно отзывался об Асанбае Аскарове, государственном и партийном работнике, возглавлявшим три области республики – Джамбульскую, Алма-Атинскую и Чимкентскую. Во всех этих возглавляемых им областях он тщательно подбирал кадры на руководящую должность в областных газетах, выявляя, прежде всего, профессиональные качества.

Такие же отношения Б. Жанабаев поддерживал и с последующими руководителями области. Так, Хасан Бектурганов, будучи грамотным и компетентным руководителем, оказывал всемерную поддержку работе областной газеты. «Советовал писать оперативно, не публиковать крупные, объемные материалы, которые не привлекают читателей», заключает Б. Жанабаев о рекомендациях Х. Бектурганова. За профессионализм руководством области Б. Жанабаев был выдвинут на долж-

ность главного редактора, и получил одобрение и утверждение от первого руководителя республики Динмухамеда Кунаева. Что касается других областных газет республики, то ситуация в них была идентичной как в Джамбульской области.

В период перестройки, начиная с 1985 года, с руководящих должностей уходили кадры, занимавшие высокий пост долгое время. Это коснулось также и сферы журналистики, опоры государственной идеологии. Им инкриминировались очковитирательство и приписки за период «застоя». Тем не менее, в Казахстане журналистика в этот период накопила большой опыт и профессионально оформилась на высокий уровень. Но готова ли была она к работе на международном уровне после провозглашения национальной независимости в 1991 году? Это уже другой вопрос.

Важным является то, что кадры, подготовленные в те времена, достойно развили журналистику современного пост-советского Казахстана, и теперь на арену уже выходит третье поколение журналистов. С появлением Интернета произошли изменения как в обществе, так и в журналистике. Наступление и распространение глобальной информационной сети есть существенный прогресс. Появилась электронная журналистика, но в нем уже иные принципы и подходы. В век компьютеров и интернета молодое поколение перестало читать серьезную литературу. Чтение всемирной литературы было истинным богатством. И в электронной журналистике его надо сохранить, ибо опыт старшего поколения журналистов остается бесценным.

Литература:

1. http://www.np.kz/people/12850-kasym_sharipov_gazeta_dojjdet_do_bojjca.html
2. Сатыбалдиев Ә. Сөз қазынасының кенісі. Астана: Аударма баспасы, 2008, 284 б.
3. «Казахстанская правда», 5 ноября 2011 года
4. <http://ztgzt.kz/recent-publications/mudrost-prixodit-s-godami.html>

Сейітжанов Зұфар Нұрсапаұлы
ф. ғ. д., профессор, 87771870956

Қалқабаева Сәлима Әбдіраманқызы
ф. ғ. к., доцент, sk. 61@mail. ru 87017373245

Имаханбет Райхан Сахыбекқызы
ф. ғ. к., доцент, gai_im@mail. ru, 87013296402

Оспанова Ақнұр Абдужапарқызы
философия докторы (PhD), аға оқытушы, aknur.ospanova@mail. ru, 87021998686

АҚАННЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕРІ

Түйін. Мақалада Ақан Қорамсаұлының арнау өлеңдері талданады. Ақан Қорамсаұлы – поэзия жанрында елеулі мұра қалдырған ақын. Ақан Қорамсаұлының арнау өлеңдері көбіне белгілі бір адамдарға қарата айтылған сын-сықақ түрінде болып келеді. Ақын өз дәуіріндегі қоғамдық ортаның қыр-сырына үңіліп, кейбір кереғар өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырып отырған. Адам бойындағы кем-кетікті бетіне айту үшін сын-сықақты күрес құралына айналдырған. Халық мүддесін қорғап, әділдікті жақтаған. Кейде жамандыққа жақындардың іс-әрекетін көптің көз алдына шығарады. Қандай жағдайда адам адамдық қалып-қасиетті сақтау керек деген тұжырымға келеді.

Кілт сөздер: поэзия, арнау өлеңдері, ақын, өлең, достық, сыйластық, өнер, жанр, адамгершілік парыз, ізгілікке жол ашу.

Резюме. В статье анализируются стихи посвящения поэта Акана Корамсаулы. Акан Корамсаулы поэт, оставивший весомое наследие в поэзии казахской литературы. Свои стихи посвящения поэт традиционно посвящает определенной личности и в них присутствует критический сарказм. Поэт придавал большое значение актуальным вопросам общества своего времени и преобразовывал негативные явления действительности в художественную правду в своих произведениях. Поэт использовал сарказм как средство борьбы и разоблачения негативных качеств человека своего времени. В своих произведениях поэт боролся с несправедливостью и защищал интересы простого народа. Иногда наглядно показывает народу низкие, недостойные поступки. Поэт считал, что человек должен сохранить свою человечность на протяжении всей жизни вопреки всем трудностям.

Ключевые слова: поэзия, стихи - посвящения, поэт, стихи, дружба, уважение, искусство, жанр, гуманный долг, путь к справедливости

Summary. In the article are analysed verses of dedication of poet Akana Koramsauuly. Akana Koramsauuly poet, leaving a ponderable legacy in the poetry of kazakh literature. The verses of dedication a poet traditionally dedicates certain personality and there is critical sarcasm in them. A poet gave a large value the pressing questions of society of the time and transformed the negative phenomena reality in an artistic true in the works. A poet used sarcasm as mean.

Keywords: poetry, verses are dedications, poet, verses, friendship, respect, art, genre, humane debt, way to justice.

Ақан Қорамсаұлы – поэзия жанрында елеулі мұра қалдырған ақын. Сонда ақын мұрасының жанрлық түрі қандай? «Жанр әдеби шығармалардың жеке түрлері, көркем әдебиеттің салалары. Көркем әдебиет – арнасы кең, көп салалы өнер. Әдебиет туындыларының құрылыс-қалпы, мағыналық сыйымдылығы, көркемдік сипат белгілері әр алуан бола береді. Сондықтан әдеби шығармалардың жүйесін тауып жіктеп-топтауға, түр-түрге бөлуге үлкен мән беріледі. Көркем шығармаларды тегіне қарай және бітім-тұлғасы, өмірді бейнелеу өзгешелігі жағынан жіктеп-ажырату ерте заманнан бастап-ақ кездеседі. Осылай әдеби нұсқаларды тегіне, түр-түріне қарай ажыратып бөлу негізінде жанр деген ұғым қалыптасқан» [1, 145-б.].

Демек поэзия сырттай қарағанда бір тұтас нәрсе сияқты көрінеді, бірақ іштей қарағанда оның да жанрлық түрлері көп екенін байқаймыз. Ақан мұрасындағы жанрлық түрдің бірі – арнау өлеңдер.

Сонда арнау өлең деген не? «Арнау – адамның яки ақынның өзіне не өзгеге, кейде тіпті жалпы жұртқа арнайы тіл қатуы, көпшілікке қайрыла сөйлеуі» [2, 285-б.]. Арнау түрінде жазылған өлеңдер әлем әдебиетінде соның ішінде қазақ поэзиясында да баршылық. Қазақ арнау өлеңдерінің де бұлақ көзі тереңнен арна тартады. Зерттеушілердің айтуына қарағанда сонау VI-VIII ғасырлардағы Орхон ескерткіштерінде «Түркі халқы тыңдаңдар!» деп басталатын арнау өлең бар екені белгілі.

Ақанның арнау өлеңдерінің көлемі шағын болып келді. Оның «Ғазиз ақынға» арнауында Басасыз шаттандырып «Құлагерді», Басқан сайын ашасыз ішкі зарды.

Ақмола уезінің өнерпазы Мадақтамай болмайды Ғазез ерді [3, 162-б.], - деп Ғазиз ақынның әншілігін жоғары бағалайды.

Ақан өмірінің трагедиялы сәтіне байланысты шыққан «Құлагерді» шырқауы ақынның жүрек

жарасын дөп басып, оның мұң-наласына шоқ тастағандай болады. Сондықтан өз әнін естіп қуанса, екінші жағынан мұңаяды. Өтіп кеткен жақсы күндері есіне түскендей болады. Сөйте тұра өнерпаз Ғазизге үлкен ілтипат білдіре сөйлейді. Оны мадақтап «жігіттің жауһар дүріне, жаннаттың гүліне» балайды.

Жігіттің дүрри жауһар дүрі екенсіз,
Дүние жаннаттың гүлі екенсіз.
Нағашы атаң дұрыс айтқан бәрімізге
Әншінің барып тұрған сыры екенсіз.

Алдымен Ғазиздің азаматтығын лайықтап бағалап, бас қосулар, жиын-тойдың гүлі, «жігіттің дүри жауһар дүрі екенсіз» деп мұндай қасиет екінің біріне бұйыра бермейді. Сол себепті оған құрметпен қараған, өнеріне ден қойған. . .

Дем айдап Көкшетауға келіп қапсыз,
Жақсымен танысуға жүр екенсіз.
Елдегі ақын-әнші екеу болса,
Дәл соның қатарында бірі екенсіз.

Бұл – Ақан секілді атақты өнер иесінің Ғазиз ақынға берген әділ бағасы. Қараөтелдік Ғазиз әншінің не үшін Көкшетауға келгенінен хабар табамыз. Өзінің әнін шырқап, Көкшетауға дәм тартып келіп қалған Ғазиз ақынға ерекше достық, сыйластық көңілін танытады.

Ақанның «Жүсіпке айтқаны» арнауында жоғарыдағы өлеңдей мадақ сөз жоқ. Алдымен дүние жалғанның өтпелілігін еске салады. «Байқасаң бәрімізден дүние қалар». Ендеше өмірге қонақ адамдардың бір-біріне деген ниеті дұрыс болуы қажет. Кейде біреулер білместік танытса, тәубесін ұмытып кететіндер де аз болмайды. Жүсіптің асындай теріс қылығын байқап қалған Ақан:

Білесің өсиетін ата-бабаң,
Қараңдар кем-кетікке келсе шамаң.
Тірлікте мен болдым деп өте кетпе,

Бәрінен адамзатқа осы жаман [3, 189-б.], - дейді.

Ақылсыздық па, астамшылық па қайсысы болса да ақын әдеп-моральдық нормаларын бұзбауды еске салады. Алғаш көрген адамға аман-сәлем жасау парыз. Осындай халықтық қағиданы бұзу ниеті қара болмаса көкірегінде көзі жоқ, пендешілік болып табылады. Бұл атадан балаға ауысып келе жатқан жол-жосыққа да сыйымсыз. Сондықтан өз ұпайым түгел деп менменсіп асқақтаудан сақ болуды талап етеді. Ал, реті келсе кем-кетікке қарайласу, біреуді мұқтаждықтан құтқару – адамгершілік парыз, ізгілікке жол ашу. Адам жақсылықтан жаңылмауға міндетті.

Төрелер ширатады есіп мұртын,
Алмайды еш тендікке елі-жұртын.
Әдейі тойға келіп қарамайсың
Томпиған неге керек сенің сыртың.

Адам қандай жағдайда да адамдық қалпын сақтауы керек. Тойға келген Жүсіптің екіжүзділік көрсетуі Ақанға ұнай қоймайды. Бүкіл халық қадір

тұтатын ақын оның бұл кейпін өткір сынмен әжуаға айналдырады. Мінін бетіне басады. Адам кісілік пен кішілік сияқты қасиеттерді жоғалтып алмауы тиіс. Өзгені сыйламау – өзіңді сыйламау деген сөз. Ақын «Томпиған неге керек сенің сыртың» деуі орынды айтылған сын. «Өзге адамның көкірегі тек өз сезімінің ғана ұясы болса, ақын жүрегі баршаның кеудесін кеулеген желқұздың өтінде тұрады, солардың дертінің тамыршысы, сертінің сарапшысы болады. Барлық жүректердің дүбірі мен дүрсіліне ол өз пернесінің дірілін қосады. Барлық адамдар қылығындағы жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық ақын жүрегінен жаңғырық табады. Соны текетірес күрес алаңына айналдырады. Онсыз ақын да тіршілік жоқ» [4, 245-б.].

Ақанның «алмайтын еш тендікке елі-жұртын» сияқты Жүсіптің тым менмен, өзімшіл қылығына күйінетін себебі – осы. Шағын өлең арқылы-ақ Жүсіптің мінез қырлары ашылып қалады. Ақынның енді бір өлеңі «Баламаңдай» деп аталады.

Бастығы бес жігіттің Баламаңдай

Мен оны жібермеспін кегімді алмай, -

дегеніне қарағанда Баламаңдайдың бір ісінің ұнамай қалғаны анық. Ақын оған кектене сөйлеп, есе қайтаратындай сыңай танытады. Бұдан соң төре (әкім) мен молдаға қарата сөз сабақтап:

Төре де бай мен молда менің ісім,

Тиісті істемейді олар ісін.

Қиянатты артыққа шығармақпын,

Өмірім ұзын болса сол жұмысым [4, 190-б.

], - деген жолдар өткен күнге ғана емес, бүгінгі пенделерге де қаратылып айтылғандай көрінеді. Өздерінің лайықты істерін дұрыс атқармағандарға шүйіледі. Ақынның нысанаға алып отырған адамдарының кейбірі дәлдікті сақтамаған тәрізді не тура жолдан тайып кеткендері аңғарылады. Әрине, адам періште емес, пенде болған соң кейде ағаттық жіберіп алуын да жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан «қиянатты артыққа шығарамын».

Ақан алдына үлкен мақсат қойғандай сезіледі. Бұл оның бір күндік қана мәселесі емес, «өмірім ұзын болса сол жұмысым» деп қиянат атаулымен өмір бойы күресуді міндет етеді. Өлеңнің идеясы жекелеген адам бойындағы міндерді шенеп, кісілік қасиеттерді бұзбауды ұғындыру міндетім деп біледі. Ақынның «Нұртазаға», «Шалабай», «Бір болысқа» деген өлеңдері мансап иесі – болыстарды мінездеуге арналған. Мәселен, «Нұртазаға» арнауында былай дейді:

Сен неге қарамайсың, жаман болыс,

Кеше де болған жоқ па ағаң болыс.

Үлкенге сәлем тағзым қылмас па еді

Шомат пен кешегі өткен Шопан болыс,

Астыңа сүннет атын мінгізермін

Көкшеде басын қасса тамам болыс [3, 191-б.].

Аман-сәлемі жоқ, үлкенді құрметтей білмейтін көр кеуде Нұртаза болыстың білімсіздігін тура бетіне айтады. Сенің алдында өткен Шомат пен

Шопан сынды болыстардың үлкенге сәлем – тағзымы болғанын есіне салады. Өмір – тіршілік заңын терең білетін Ақанның мансабына мастанған болысқа көңілі толмайды. Оның да ерсі қылығын тіке бетіне айтады. Елі сыйлап сері атандырған Ақанға болыстың менмендік көрсетуі кісілікке жат қылық болатын. Ақан адам бойындағы жақсы-жаман мінез-құлықты қарама-қарсы қоя отырып жаманнан жирендірсе, жақсыны ғибрат етеді. Сондықтан ол «астыңа сүннет атын мінгізермін» деп сес көрсете сөйлеуі қажеттіліктен айтылған еді. Осындай кейбір шен-шекпенділерді тәубасына түсірмесе, құдайым танымай кетуі мүмкін.

Ақынның «Шалабайға» арнауы бір-ақ шу-мақтан тұрады. Бірақ аз сөзге көп мағына сиғызады.

Шалабай, болыс болдың малды айдап,

Соғыстың досың менен алақайлап.

Жақсылық пен жамандық тең бола ма

Қаларсың ел қаламай жалғыз жайлап [3, 202-б.], - деген арнаудан Шалабайдың қалай болыс болғанын аңғаруға болады. Бір жағынан, малын шашады. Екінші жағынан, басқалармен талас-тартысқа түседі. Шалабайдың болыстыққа қол жеткізу жолында қанша әуре-сарсаңға түскенін байқаймыз. Осы арада ұлы Абайдың төмендегі өлең жолдары ойға оралады.

Болыс болдым мінеки

Бар малымды шығындап [5, 62-б.].

Бұл сөздер болыстың өз аузынан айтылады. қалай дегенмен үндестігі аңғарылады. Мал шашып, пара бермесе болыстық та жоқ. Ақын Шалабай болыстың бұл әрекетімен халыққа ұнай қоймайтынын ашық айтады. «Қаларсың ел қаламай жалғыз жайлап». Ақын болысқа сын көзбен қарайды. Жақсылық пен жамандықтың тең болмайтынын еске салады.

Ақанның «Бір болысқа» деген бір өлеңі бар. Онда ел билейтін адам қандай болуы керек дейтін мәселеге ой жүгіртеді.

Жақсы болсаң көпшіл бол,

Көпшіл болсаң дүние мол,

Дүниенің молдық есебі

Жақын қылар оң мен сол.

Оң мен сол жақын болады

Дұшпанның көңілі солады.

Алдымен көпшіл болу, қол астындағы бұқараны бөлмеу. Қара басының қамын күйіттемей, көптің көңілін табатындай әділ болуды ұсынады. Халық қамын ойласаң, көптен де қолдау табады. «Дұшпанның көңілі солады. Оң мен солың толады». Не

Болыс болдым деп мақтанба,

Ол да бір күн қалады.

Қаншама қайрат қылсаң да

Көп тілегі болады [3, 206-б.], - деп түйеді.

Болыстықта мәңгілік емес. Ендеше мансапқа мақтанудың қажеті жоқ. Өйткені «болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық

пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ» [6, 158-б.], - депті Абай. Малың шашып, жағынып-жағымпазданып қолы жеткен биліктің қандай құны болмақ. Осыны жақсы сезген Ақанның «болыс болдым деп мақтанба» деген сөзінің жаны бар. Ол болыстардың мінез сипатын ашады. Оларды сабасына түсіруді жөн көреді.

Ақанның арнау өлеңдері не бірыңғай мақтаудан, не бірыңғай дақтаудан тұрмайды. Кейде адамдардың жақсы мінез-қылығына сүйініп ризалық білдірсе, кейбіреулердің теріс кесір-кесел әрекет-қимылын ашуға арналған. Мұндай өлеңдер өткір сын, әжуа түрінде болып келеді. Арнау объектісі – әр түрлі адамдар типі. «Әйбергенге» деген арнау өлеңі бар-жоғы төрт-ақ тармақ. Соған қарамастан Әйбергеннің кейбір сәттерінен мәлімет алғандай боламыз.

Сіздің арғы атаңыз Жылтыр,

Қажыға барып келдің былтыр.

Арғы атанды ар жағынан тірілтсе,

Төрт аяғынан бірдей сылттыр.

Бұл өлеңнен Ақанның Әйбергенді көптен білетіндігін аңғарамыз. Өлеңде кекесін басым, өйткені ақынның көңілі толмайтын сыңай танытады. «Аязби әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деген ұлағатты сөзді ұқ дегендей емеурін білдіреді. Ақанның арнау өлеңдерінен түрлі адамдардың мінез-машығын байқауға болады. «Арнау өлең – белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды» [7, 35-б.].

Ақан серінің «Сараң әйелдің еріне» деген өлеңінде әйел затының қонақ күте білмейтін сарандығы сыналады, бірақ арнау еріне қарата айтылған.

Қуарыңқы тартыпты сақал-мұрттың,

Жеңгейдің ұнатпадым ниет-құлқын.

Тұрмысың тұрпатыңның бәрі жақсы

Кім еді түсіндірші қайын-жұртың? [3, 207-б.], - дейді.

Мұндай ниеті мен пиғылы төмен әйелді қайдан тапқансың дегендей ой танытады. «Кім еді түсіндірші қайын-жұртың?» деп сараң әйелдің шыққан тегіне назар аударады. Қонақты дұрыс қарсы алмау әдепсіздік, көргенсіздік саналады. Жоғарыдағы өлең жолдары пейілі тар сараң әйелге де, оның еріне де берілген мінездеме деуге болады. Себебі арыдан келе жатқан дәстүрлік әдепті бұзуға болмайды. Ақын ойын тағы жалғастырады:

Бұл жеңгейді жақсылап бағу керек,

Шырағын жұрттан асыра жағу керек.

Мейманға сарандығын қоймас болса,

Азуым алты қырыс қағу керек, - деп бекер қағытып отырған жоқ. Қонаққа сараңдық көрсету ата-баба салтына қайшы келеді. Мұны әрбір адам білуге тиіс. Қонақты дұрыс қабылдамау халықтың жақсы қасиетін сыйламау болып табыла-

ды. «Халқымыз ежелден-ақ көңіл қонақжай, меймандос ел болған. Меймандостық – бейбітшіліктің символы іспеттес. Көшпенді ата-бабаларымыз қашанда бейбітшілікті аңсаған. Өз бетімен ешкімге ұрынбаған» [8, 93-б.]. Демек, қонақты жылы қарсы алып, риза етіп аттандырудың түбінде достық, ынтымақ бар екен. Ендеше ежелден келе жатқан әдепті бұзу үлкен кінә, және жетесіздік болып есептеледі. Сондықтан Ақан «мейманға сараңдығын қоймас болса, азуын алты қарыс қағу керек» деп үкім айтуы өте қажет екен. Басқаларға үлгі болып кетпеу үшін мұндай жөнсіз қылықты дәл кезінде тиып тастауды жөн санаған.

Ақынның «Сара мырзаға» атты арнауы да пейілі тар, қолы қатты адамға арналған. Есімін айтпаса да мырза деуіне қарағанда әл-ауқаты бар адам болуы керек.

Ақанды сыйлады ғой лақпенен,
Мырзаның дәулеті тең бұлақпенен
Егерде ықыласпен шын сыйласа

Басы неге келмейді құлақпенен [3, 196-б.], -
деуіне қарағанда Ақан осы мырзаның үйіне қонған. Бірақ өзіне берілген қонақасыға разы болмаған ақын әзіл-шынын араластыра шымбай-

ына батыра шенейді. Осы үйге қонғанына өкініш білдіреді. Ақан арнауларынан әртүрлі кейіптегі адам бейнелері ұшырасып отырады. Оның «Науан қазіретке» өлеңінде Науанның пендешілігін түйреп өтеді.

Жаман болса базарың,
Неге салдың назарың. . .
Мал алудың қамы ғой

Осы салған азаның [3, 199-б.], -
дейді. Заман бұзылып, адам пиғылы өзгерген тұста кейбір дін сөзін айтушылардың да ұятсыздығын мысқылдайды.

Ақан Қорамсаұлының арнау өлеңдері көбіне белгілі бір адамдарға қарата айтылған сын-сықақ түрінде болып келеді. Ақын өз дәуіріндегі қоғамдық ортаның қыр-сырына үңіліп, кейбір кереғар өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырып отырған. Адам бойындағы кем-кетікті бетіне айту үшін сын-сықақты күрес құралына айналдырған. Халық мүддесін қорғап, әділдікті жақтаған. Кейде жамандыққа жақындардың іс-әрекетін көптің көз алдына шығарады. Қандай жағдайда адам адамдық қалып-қасиетті сақтау керек деген тұжырымға келеді.

Әдебиеттер

1. Ахметов З. *Жанр әдебиеттану терминдер сөздігі*. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 448 б.
2. Қабдолов З. *Сөз өнері*. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 336 б.
3. Қорамсаұлы А. *Шығармалары*. – Алматы: Жазушы, 1963. – 440 б.
4. Ысмағұлов Ж. *Абай: ақындық тағылымы*. – Алматы: Ғылым, 1994. – 248 б.
5. Құнанбаев А. *Өлеңдер*. – Алматы: Жазушы, 1976. – 240 б.
6. Құнанбаев А. *Аудармалар мен қара сөздер*. – Алматы: Ғылым, 1997. – 312 б.
7. *Әдебиеттану терминдер сөздігі*. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
8. Жарықбаев Қ. *Аталар сөзі – ақылдың көзі*. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 120 б.

REFERENCES

1. Ahmetov Z. *Janr adebiettanu terinder sozdigi*. – Almaty: Ana tili, 1998. – 448 b.
2. Kabdolov Z. *Soz oneri*. – Almaty: Kazakh universiteti, 1992. – 336 b.
3. Koramsaulu A. *Shigarmalar*. – Almaty: Zazushi, 1963. – 440 b.
4. Ismagulov Zh. *Abai: akindik tagilimi*. – Almaty: Gilim, 1994. – 248 b.
5. Kunanbaev A. *Olender*. – Almaty: Zazushi, 1976. – 240 b.
6. Kunanbaev A. *Audarmalar men kara sozder*. – Almaty: Gilim, 1997. – 312 b.
7. *Adebiettanu teriminder sozdigi*. – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b.
8. Zharikbaev K. *Atalar sozi – akildin kozi*. – Almaty: Kazakhstan, 1980. – 120 b.

Мамыт Амангелды Алтыбайұлы

Шымкент, ОҚМПИ қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ф. ғ. к.
87025966230, amangeldi_65@bk.ru

Мыңбаева Ақбілек Пазылханқызы

Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ PhD докторанты
87022508462, mutlu_8484@mail.ru

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САНАДАҒЫ МӘДЕНИ-ТІЛДІК БЕЙНЕЛЕР

***Түйін.** Қазіргі қазақ тіл білімі ғылымының дамуы ғаламның тілдік бейнесін жан-жақты зерттеуімен ерекшеленеді. Осы тұрғыда фольклорлық сана мен тілдің тұтастығын, әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық сипатын халық ауыз әдебиеті материалдары негізінде арнайы зерделеу өзекті мәселелердің бірі екені анық. Мақалада осы мәселелер қарастырылады*

***Резюме.** Развитие о науке современного казахского языкознания, отличается с исследованием всесторонней языковой картины мира. В этом плане очевидно что, одной из актуальных проблем – это изучения целостности фольклорного языка и сознания, языковой картины мира, национального характера на основе материалов устного народного творчества. И все эти сказанное рассматривается в статье.*

***Summary.** The development of the science of modern Kazakh linguistics differs from a comprehensive study of a language picture of the world. In this regard, it is obvious that one of the pressing problems - a study of the integrity of folklore language and consciousness, language picture of the world, national character on the basis of oral folklore. And all those considered in the above article.*

Адамзаттың алғашқы танымдық әрекеттерінің сырына үңіле келіп, А. Байтұрсынов: «Халықтардың басынан өткізген анайлық шағы – біздің балалық шағымыз мысалда» [1. 228] – дейді. «Күннің тұтылғаны қазаққа қанша қорқыныш кіргізіп, тасаттық бергізіп, қанша қой сойғызып әурелеуші еді. Бұл шақта күн тұтылуы от басындағы құманның отты көлеңкелегені сияқты ғана нәрсе болып шықты. Дауыл соғып бұрқырап, бір нәрсеге ашуланған сияқты болып, дүрілдеп, күрілдеп, көкті күркіретіп, тасырлатып, бұлттарды дүркіретіп айдап, найзағайды жарқылдатып, әуені тітіретіп, дірілдетіп, жапырып жоқ қылатындай дауылдар, жауындар болды. . . Күн күркіреуін періште даусына жору сияқты, найзағай ойнауын шайтанды атқанға ұйғару сияқты, табиғат ісін танымай басқаға ұйғару, басқаға тану бұрын көп болған. . . » [1. 229], - деп ұлттық дүниетанымның талай сатылардан өткенін пайымдайды. Ғалым бір этностың когнитивтік әлемін барша елдердің тұрмыс-тіршілігіне байланыстыра келе, адам танымын тілдік мәселелерді шешуге арқау етті. «Сөйлеу жүйесінің максаты анайы тілдегі асыл сөздердің түрлерімен таныстырып, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету» [1. 232] екенін ескерте келіп, көркем әдебиет туындыларын таным мен сөйлеу жүйелерін байланыстырушы деп көрсетті. Осы орайда ауыз әдебиеті үлгілерін этнотаным ретінде ұсынып, тілтанымның халықтық көздері екенін айқындап берді. Фольклорлық шығармаларды өзіндік ерекшеліктеріне байланысты екіге бөлді: 1) сауықтама, 2) сарындама. Сарындама сөздерді іштей: 1)салт сөзі, 2) ғұрып сөзі, 3) қалып сөзі деп жіктейді [1. 232].

Халықтық танымның өзегі - фольклорлық мұралар. Бұл ретте Қ. Жұбанов: «Ежелгі дәуір

адамдары әр заттың, нәрсенің не жақсы, не жаман иесі бар деп түсінген. Сондықтан жақсы жақтағаларды құдай, періште, пайғамбар, әулие деп атап, жаман жақтағыларды шайтан, албасты, пері деп сенген. Алғашқы қоғамдағы адам бұларды нақты өмір сүретін нәрселер деп білген. . . Төрт түліктің пірі, қолдаушысы ретінде сиыр атасын – Ойсылқара, түйе атасы – Зеңгі баба, жылқы иесі – Қамбар ата, қой малының иесі – Шопан ата, ешкінің пірі – Шек-шек ата деп атау сол кезден қалған» [2. 94], - деп халық санасында орныққан танымдық элементтерді сөз етіп, олардың тілдегі көрінісін этникалық қалыптасудың нақты белгісі екендігін атап өтті.

Халықтың дәстүрлі дүниетанымын фольклорлық мұраларды жан-жақты зерттеу арқылы ғана зерделеуге болатыны анық. Мұны орыстың танымал ғалымы Б. Н. Путилов өткен ғасырдың жетпісінші жылдары анықтап, оған «фольклорлық сана» («фольклорное сознание») деп айдар таққан. Бұл туралы ғалым: «Фольклорлық сана жоғары дәрежедегі көркемдік дәстүрге ие, ол шындықты танудың ежелгі формалары болып табылатын, тегі жағынан көне дәуірге тамыр тартатын көркемдік гносологиялық заңдылықтарға негізделген», - деп ары қарай, - «әлемді көркемдік танудың дәстүрлілігі және онда стереотиптер жиынтығының мол болуы, қарым-қатынастарды, жағдаяттарды, адамның мінез-құлқын сипаттауда формулалық тәсілдерге жүгінуі, белгілі эстетикалық әдептерден, қалыптар мен ұстанымдардан аса алмаушылық, белгілі дәрежедегі тұйықтық –осының барлығы тек қана фольклорлық поэтиканың ғана емес, фольклорлық сананың да шынайы сипаттары болып табылады» [3. 183], - деп ой түйеді. Қазақтың ғұрыптық фольклорын зерттеген ғалым К. Исламжанұлы

да осы мәселе жайында былайша тұжырым жасайды: «Фольклорлық санаға тән негізгі сипаттар тұрақтылық, белгілі дәрежедегі тұйықтық, белгілі бір таптаурын қалыптан ұзақ уақытқа ауытқымаушылық, соның нәтижесінде пайда болған формулаларды көп өзгеріссіз қайталаушылық деуге болады. Бұл сипаттар тек фольклорға ғана емес, онымен жан-жақты байланысып жатқан халықтық мәдениеттің барлық саласына, соның ішінде ғұрып пен рәсімге де қатысты» [4. 230].

Тілдің барлық рухани эволюциясының бастауы – миф. А. Потебня тіл дамуын: «Миф – поэзия – проза» [5. 7] сатысында зерделейді. Фольклордың ең көне жанры миф, ол адамзаттың алғашқы қауым болып өмір сүрген шағында пайда болып, қалыптасты. Уақыт өте келе миф өзінің қасиеті мен құпиялық сипатын жоғалтып, әу баста наным-сенім негізінде қалыпқа түскен сөз саптау үлгілері санада тұрақтап қалады. Мысалы: «Қайда барсаң Қорқыттың көрі». Бұл аңыз бойынша былай баяндалады:

«Қорқыт өзінің желмаясына мініп, ел кезіп жүреді. Қайда барса да, алдынан екі адам кезігіп, көр қазып жатады. Қорқыт оларға: «Бұл кімнің көрі» деп сауал қойса, олар: «Қорқыттың көрі» деп жауап қатады. Ақыры ол суда ажал жоқ деп, Сырдарияға кілем төсеп, қалған ғұмырын су үстінде өткізбек болады. Бірде Қорқыт қалғып кеткенде, оны жылан шағып өлтіріпті. [6. 88]

«Қорқыт» атауының этимологиясы туралы ғалым Ш. Ыбыраев: «Қорқыт» сөзінің түп-төркіні «көр» және «құт» деген екі сөзден тұрады. Осы орайда «көр» сөзінің ғор, гөр, гур сияқты фонетикалық нұсқалары болғандай, «құт» сөзінің де ғуд, ғұт, хұт дейтін варианттары кездесе береді. Қорқыт есімінің алғашқы сыңары көр (ғор, гөр) сөзінің мағынасы о дүниелік ұғыммен жапсарлас, екі дүниенің ортасындағы жалғыз заттық айғақ көрмен байланысты болуы әбден ықтимал» [7. 595.], -деп жазады. Демек, аталған сөз тіркесінің сана түкпіріндегі астарлы мәні тым тереңде жатыр.

«Бақыт құсы кону». Бақытты болу мағынасын беретін бұл тұрақты тіркестің уәжін ертегі сюжеттерінен кездестіреміз: «Біздің патшамыз қайтыс болар алдында жұртын жиып былай деп өсиет айтты: Мен өлген соң сендер патшалыққа қаласындар, менің арнайы бағып келе жатқан «бақыт құс» деген құсым бар. Мені жерлегеннен кейін үшінші күні маған бағынышты халық түгел жиналсын, содан соң осы бақыт құсымды аспанға ұшырып жіберіңдер. Бақыт құсым кімнің басына келіп қонса, сол менің орныма патша болсын» [8. 39.]

«Ел ханның орнына хан сайламақ болады. Бұл елдің заңы бойынша «бақыт құс» деген болады екен. Сол құсты үш күндік жерден ұшырып, құс кімнің үйінің төбесіне қонса, сол кісі хан болады» [9. 110.]

Қазақ халық прозасын зерттеген фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов бұл туралы: «Көп

жағдайда қаһарман дарияның жағасында өсіп тұрған жалғыз бәйтерекке тап болады. Ол ағаштың басындағы алып Қарақұстың, яки Самұрықтың ұяда жатқан балапандарын айдаһардың аузынан құтқарады. Сол үшін қаһарманды Самұрық жат сырлы дүниеге жеткізіп салады («Адам білмес тас», «Сиқырлы құс», «Үш қыз» т. б.). Қаһарманның Самұрық құстың көмегімен жеткен жері малға толы жайлау, көкөрай шалғынды аңғар не үлкен қала болып келеді» [9. 203.], - деп жазады. «Бақыт құс» бейнесі «Ер Төстік» ертегісінде де суреттелген. Халық жер асты әлемін жылан, айдаһар арқылы бейнелесе, ал аспан әлемін құс арқылы елестетеді. Көкке көтерілу, биіктікті бағындыру қанатты құс арқылы жүзеге асады деген ұғымның фольклордағы көрінісі ертегі-аңыздардан анық аңғарылады. Сондықтан да құс киелі саналады. Халқымыз қасиет тұтқан жеті қазының бірі. Осы фольклорлық түсінік тіліміздегі «басына бақыт құсы қонды» деген тұрақты тіркесті қалыптастыруға негіз болды.

Ертегілер ерте дәуір адамдарының өзіндік дүниетаным түсінігі ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының этногенезін айқындайтын рулар мен тайпалар, ежелгі ата-бабалар өмірінің қилы-қилы кездерінен көрініс береді. Алғашқы қауымдық құрылыс жұрнақтарын, бағзы заман белгілерін сақтап келеді. Мифтер мен ертегі-аңыздарда әдетте көшпелілердің өмірі, тұрмыс ерекшелігі бейнеленеді. Көшпелілер өзін ешқашан жаратылыстан бөле жарып қараған емес. Әлем бейнесі, дүние болмысы туралы олардың бар ұғым-түсінігін жеткізетін – ертегілер.

Қазақ халық прозасында әлем, ғарыш шеңберінде адам орны ылғи өзгеріп, құбылып отырады. Дүниені түсіндірудің байырғы жануарлық сатысы, хайуандарға табыну бірте-бірте шектеліп, ақыры рухани адам болмысы жеткенші мәнге ие болады. Жаратылыстың бәрін адамиландыру – антропоморфистік даму арнасы табиғатпен күресте асқақ бейнелердің тууына кең жол ашып береді. Ол – қорғансыздарды бақытқа кенелтетін жеңімпаз келбеті («Қамбақ шал», «Аяз би», «Ер Төстік» т. б.).

Ата-бабаларымыз дүние құбылысын игеріп, түр-келбетін санада сақтауға тырысты. Оны кейінгі ұрпаққа аманаттау міндет болды. Бұл тұрғыда, қазақ фольклорының алтын қазынасы эпостық жырлардың орны бөлек. Жер бетіндегі баянды бақыт үшін адам баласының серт еткен бітпес күресі ұрпақтан ұрпаққа жалғаса берген. Тіршілік тынысының түрлі кезеңдеріне орай, табиғатты суреттеуде де соны көркемдік ізденістерге жол ашылып, жалпы ғалам бейнесінің ұлттық моделі қалыптасады.

Соңғы кездері тіл мамандары «сендіру» сөзінің орнына суггестия терминін қолданып жүр. Суггестизм - (латын тілінде suggestio – сендіру, иландыру) 1. поэзияда жеке тақырыптағы ритми-

калық дыбыстардың образды бірлігі арқылы оқырманның қиялына, эмоциясына, санасына әсер ету; 2. иландыру [10. 1279]. Суггестиялық амалдар арқылы адамзат ойына, көңіл-күйіне, сезіміне, мінез-құлқына, іс-әрекетіне, терең әсер етуге болады. Сендіруде эмоцияның күшімен эмоцияналды қиял, психологиялық нұсқау қатысады. Қиял мен күшті эмоцияның бірігуі – сендірудің іске асырушы тетігі [11. 28].

Сендіру – биопсихологиялық құбылыс. Ол ми қызметіне қатысты – биологиялық, формасына қарай – психологиялық, мазмұнына қарай – әлеуметтік.

Адамдар қысылтаяң жағдайларда көмекті қиялдағы елестерден, «күдіретті күштен» күтеді. Діни нанымдарға, тылсым күшке қатты сенеді, олардың қаһарынан қорқады. Сондықтан, әрбір сөз бен қимыл-әрекет арқылы адам өмірін, тіршілігін, күн-көрісін қиындатуға немесе жақсартуға болады деп сенеді. Сол дүлей күшпен байланысу үшін, оны сөйлеу тілімен, ым-ишарамен, іс-әрекетпен вербалды және бейвербалды қарым-қатынастар жасайды.

Талма ауруына (эплевсия) ұшырағандарды қазақ «қояншық» дейді. Оның сыры көне сенімдеріге байланысты. Көптеген халықтардың ескі нанымдарында қоян аса қатерлі хайуандардың қатарына жатады [12. 13]. Оның қатерлілігі күшінде емес, жын-шайтандармен байланыстылығында жатыр. Шамасы мұндай түсінік қоянның өте жылдам қозғалысын жын-шайтанның көзге көрінбейтініне ұқсатудан шықса керек. Қоянды жын-шайтанмен байланыстыру қазақ фольклорындағы бақсылардың қояншық ауруын емдеуінен анық байқалады. Нақты мысал келтірейік:

«Ауланған қоянды бақсы науқасқа береді. Ол қоянды қапсыра құшақтап отырады. Оған ескі көйлектің әр түсті қиымдары байланады. Сөйтіп қуыршақ даяр болады. Бақсы өзінің алдына қанжар немесе пышақ шаншып қойып, қобызда ойнайды, жындарын шақырады. Арасында сырқаттың бетіне және құлағына үш қайтара үшкіреді, құшақтай қысып тұрып, алақанымен арқасынан қағады. Сосын науқастың алақанымен алақандарын қағыстырады. Жердегі қанжарды немесе пышақты суырып алып, оның көзіне әлде ішіне тығып алардай болып, әрі-бері сілтейді. Таң шапағы көрінген кезде бақсы қуыршақ пен аттың бас сүйегін алып үйден шығады. Қоянды құшақтаған қалпы науқас оның соңынан ереді. Олар ауылдың сыртындағы жолға шығады, сол кезде бақсы аттың бас сүйегіне науқасты отырғызып, қуыршақты оның төбесінен үш рет айналдырып қолына береді. Бұдан соң «көш, көш» деп алақанымен науқастың арқасынан үш рет қағады. Науқас: «Тьфу, бәле кет» деп, қоянды қоя береді. Қоян қаша жөнеледі. Науқас та етегін сілкіп тастап, артына бұрылмасатн ауылға қарай зытады. Бақсы ауылға асықпай жетеді. Қуыршақ пен бас сүйек сол жерде қалады» [13. 108].

Келтірілген мысалдан «қояншық» сөзінің магиялық астары айқын көрінеді. Қоян-шық: оның әу бастағы мағынасы қоянды қолдан шығару, босатумен байланысты болса, екіншіден, қоянға ұқсаған зиянкесті тәннен ажыратуды, яғни шығаруды білдіреді.

Магиялық құбылысқа сену әйел затына ежелден тән және осы күнге дейін сақталған қасиет. Сондықтан олар күдіретті күштің орындалатынына күмән келтірмей, оны вербалды түрде, қарғыс сөздермен жеткізіп отырады. Мысалы:

- Албасты! Шық деймін үйден, албасты! Шығар деймін мына бәленді! – деген ызғарлы үні қабырғаны тесіп жіберердей болды. (К. Ахметбеков)

«Құдай тозақтың жетінші қабатында Нимлис атты қасқырды, Хыблис атты жолбарысты жаратқан екен. Олар қосылып, ерлі-зайыпты болады. Алғашқы туған ұлдың атын Іблис, қыздың атын Жын қояды. Екінші туған ұлы – Дио, қыз – Аджина, үшінші ұл – Шайтан, қыз – Албасты аталады.

Албасты ескі қоныстың қираған орнын мекендеп, жаңғақ ағашының астында шашын тарап отырады» [13. 96].

Тағы бір аңыз бойынша адам жүрген жердің бәрінде албасты болады. Олар адамға ұйықтап жатқан кезде зиянкестік жасайды: кеудеге мініп алып тұншықтырады, қанын сорады. Бірақ албасты адамды өлтіруге дейін бармайды, тек жанын қинайды [9. 109]. Негізінен, Ш. Уәлиханов атап өткендей, албасты толғантқан әйелге қастандық жасайтын зиянкес болып келеді. Ол әйелдің кеудесіне мініп алып қылқындырады, сондықтан босанғалы жатқан әйелдің тілі күрмеліп, ақылынан адасып қалады. Осы сәтті пайдаланып, ол әйелдің өкпесін ұрлап алуға тырысады немесе баланың жолдасын тоқтатып қоюы мүмкін. Екі жағдайда да әйел өледі [14. 115].

Келтірілген мысалдардың вербалдануы нәтижесінде қазақ әйелдерінің қарғысы «Албасты басқыр» сөз тіркесі қолданысқа енген.

Әлемнің тілдік бейнесі дүние суретінің басқа бейвербалды формадағы түрлерімен салыстырғанда, оның маңызды құрамдас бөлігін құрайды [15. 27]. Шындық болмыс ойлау арқылы жүзеге асады, тіл оны бейнелеу құралдарының бірі. Адам қоршаған ортадағы беймәлім құбылыстар мен заттарды өзіне таныс дүниелер арқылы бағалап, танып біледі. Ал, оның ұзақ ғасырлар бойы жинақталуы фольклорлық сананы қалыптастырды. Осы орайда фольклортанушы ғалым Е. Тұрсыновтың: «Фольклордың халық өмірімен, күнделікті тіршілігімен, өткен тарихымен мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан сана-сезімімен, дүниеге көзқарасымен біте қайнасқандығы соншама, оны халықтың бүкіл тұрмыс тіршілігінен, тарихы мен сана-сезімінен тұтастай қалпында ажыратып алу былай тұрсын,

иненің ұшымен шұқылап отырып, босатып алу бос әурешілік» [16. 132], - деген тұжырымында ғылыми негіз бар. Әрине, бұл мәселе тілдік тұрғыдан тереңдеп зерттеуді қажет ететіні даусыз.

Тіл білімінің этнолингвистика, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттаным, паралингвистика, прагмалингвистика тәрізді жаңа бағыттары тілді жан-жақты, яғни тіршілік иесі адам факторы айналасында ғылыми тұрғыда зерттеуге мүмкіндік ашты. Қазақ тіл білімі де антропологиялық жаңа бағыттағы зерттеулермен толығу, даму үстінде. «Ғаламның тілдік бейнесі» теориясы да өз кезегінде тілдік зерттеулерге негіз болып, тілдің дамуына өз үлесін қосуда. Жер бетіндегі әрбір ұлт ұғымында әлем әр түрлі көрініс табады. Бұл, әсіресе, тілде айқын байқалады. Яғни тілдегі әлем бейнесі адамның әлемді тануының негізі. Бұған Б. Ворф пен Э. Сепирдің пікірлерін ескерсек, әрбір ұлт осы ғаламды өзінше танып, өзінше пайымдайды, өзінің санасында ұлттық танымына қарай бейнелейді. Демек, тіл біздің ата-бабаларымыздың "ғалам бейнесін" қалпына келтіруімізге мүмкіндік жасайды, тіл

арқылы біз ата-бабаларымыздың "ғалам бейнесін" көз алдымызға алып келеміз.

Тілдегі ғалам бейнесі, біріншіден, адамның әлемге көзқарасымен сипатталатын болса, екіншіден, әрбір жеке тілдегі әлем моделіне қоғамдағы ұлттық әлем бейнесіне ұласады. Бұл жеке тілдің өзінше сипатқа ие болуына ықпал етеді. Себебі әр тілдің өзіне ғана тән концептуалдық әдістері бар. Яғни әрбір жеке тіл ғаламды өзінше таниды, әрбір концептуальды тілдің негізінде ғалам бейнесі көрінеді. Ал осы концепт ұғымы - "когнитивтік лингвистикадағы негізгі ұғым. Семантикалық бағытта концепт сөзге сәйкес келсе, логикалық бағытта ұғыммен сәйкес келеді. Демек, әлемнің пәк бейнесі (наивная картина мира) когнитивтік модельде айқындалады. Ол өз кезегінде ұжымдық санамен, көзқараспен, ұжымдық философиямен байланысты болады" [17;17].

Ғаламның тілдік бейнесі санамен тікелей байланысты. Ал, фольклорлық сана жекелеген ұлтқа ғана тән екені белгілі. Оның ішкі мазмұнын тіл арқылы ғана танып білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1999.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.
3. Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Москва, 1976.
4. Исламжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. Алматы, 2007.
5. Потебня А. Слова и миф. Москва, 1983.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991.
7. Ыбыраев Ш. Қорқыт және шаманизм. // Қорқыт Ата. Энциклопедиялық жинақ. Алматы, 1999.
8. Қазақ ертегілері. 3-том. Алматы, 1986.
9. Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. Алматы, 1984.
10. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1979.
11. Линицкий М. Л. Внушение, знание, вера. Украина, 1988.
12. Абдулла Б. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку, 1990.
13. Абылқасымов Б. Телқоңыр. Алматы, 1993.
14. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, 1961, т. 1.
15. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2004.
16. Турсунов Е. Истоки тюркского фольклора. Алматы, 2001.
17. Қайырбаева Қ. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. Фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. –Алматы, 1997. -29б.

Мухамеджанова Сания

Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Филология: түркі тілдері» 2-курс магистранты
Астана, +7 7019159144, sakonya_93@mail.ru

ҒҰНДАР – ТҮРКІ ТЕКТЕС ЕЛДІҢ ТҮП АТАСЫ

Түйін. Бұл мақала ғұн тайпаларының атауы, бірлестігі, тарихы жайында.

Резюме. Данная статья представляет собой гуннскую ассоциацию и историю гуннских племен.

Summary. This article presents a history of Hun association and Hun tribes.

Төрткүл дүниенің төрт бұрышын түгел билеп, әлемді аузына қаратқан түркі тектес елдің түп атасы – ғұндар, кейін көптеген ұлттардың құрамына еніп, мемлекеттерінің өсіп – өркендеуіне негіз болғаны тарихқа белгілі. “Атқа мініп садақ тартқан, қуыс үйді паналаған жұмыр басты жандар түгелімен ғұндарға бас иіп, тізе бүгуге тиісті” деп түсінген ғұн патшалары жаугершілікпен әлемді оңды-солды шарлаған. Айдынды көлдер, айбынды таулар, шалқыған дариялар мен сарқыраған өзендер – ғұндардың ат тұяғы жеткен жердің бәрінде аталып, біразы біздің заманымызға дейін келіп жеткен.

Ғұндар Қытай тарихына б. з. б. VIII ғасырда белгілі болды. Олардың ежелгі тектерін Шан-жун, Гой-фан, Хан-юнь деген жасанды аттарымен өздерінше атады. Ақырында келіп “хун” деген ат тағып, тарихқа солай деп сіңірді. Қытай тарихшылары ғұндарды әрдайым кемітіп “хун” деген, оның мағынасы “зұлым иесі” деген сөз [1, 13].

Қытай жылнамашысы Сыма Цян Орта Азиядағы көп көшпенділерді “ху” деп атаған. Кейін оларды дунху – жабайы басқыншылар деп ат қойған. Сондықтан қытай жазбаларындағы ру-тайпа аттарынан үнемі дыбыстық ұқсастықүздеу нәтиже бермейтінін ескеруіміз қажет. Хунну, дунну, сюнну, дулу, у-сунь, - бәрі туысқан бір тілдес халықтар деуіне қарағанда, осылардың бәрі Өрғұн, Арғұн деген сияқты ғұндар аттары болуға тиіс [2, 81].

Еуропа, парсы, араб, армян жазбаларында ғұн аты сақталған. Ескі қытай деректерін алсақ, көбіне жер-су, ел аттары қытайдың өз ұғымында беріледі, дәлме-дәл аттары ілуде ғана кездесіп отырады. Хүн деген ат тек қана қытай тарихында жіне содан алған зерттеушілерде аталып отырады. Ғұн аты өзінің ұрпақтарында, жер-су аттарында да өз атауымен сақталған. Мәдениеті ерте жетілген Қытай елінің жылнамашылары сол заманның көптеген оқиғаларын жазып кеткені ақиқат. Бірақ біз соның кілтін таба алмай, дұрыс оқи алмай жүргенге ұқсаймыз [2, 81].

Осы ғұндардың негізгі белгісі – өзінің атына сай және географиялық орны күншығысты мегзейтін күн таңбасы – дөңгелек кун суреті. Батысқа үдере көшкен ғұндар осы таңбаны өздерімен бірге ала жүріп, сол елдерге таңбалары арқылы да танылған. Ыдырай көшіп жүрге ғұндардың екі

тайпасы біріксе – екі көз, үшеуінің басы қосылса – үш көз, төртеуі біріксе, төрт көз суретін салған тауларын желбіретіп, көрші елдерге ел бірлігін айбар қылып көрсетіп, бірліктерін осылай бекітіп отырған [2, 82].

Ғұндар, хұндар - ежелгі дәуірдегі тайпалар одағы, түркі халықтарының арғы тегі. Біздің заманымызға дейін 1-мыңжылдықта қалыптасқан. Бастапқы кезде солтүстік Қытайда, Моңғолияда, Байкал өңірінде қоныстанған. Ежелгі Қытай жылнамаларында Ғұндар гуй фан, гун руң, хун ю, шиан ю, шиұң ну секілді, т. б. атаулармен берілген. Біздің заманымызға дейін III ғасырдың соңына қарай Ғұндар бірігіп әскер түзеп, өздерінің мемлекетін құрды. Ғұндар 24 руға бөлінген. Әр руды бектер билеген. Әрбір рудың көшіп жүретін өз жері болды. Жоғары билеушісі "Тәңірқұт" лауазымын иемденген. Қытай деректерінде Ғұндардың жоғары билеушісі "шаньюй" деп аталады. Ғұндардың өмірінде көшпелі мал шаруашылығы басты рөл атқарады. Жылқының асыл тұқымдарын өсіріп, ат баптауды жетік меңгерген. Ғұндардың ішінде отырықшы тұрмыс кешіп, егіншілікпен шұғылданғандары болған. Ғұндар дөңді дақылдың ішінде тарыны көп өсірген. Қолөнері мен бейнелеу өнері жоғары деңгейде болған. Зергерлік өнердегі полихром стилін дүниеге әкелген. Ат үсті ойындарының негізін салған. Көк тәңіріне табынып, ата-баба рухына сиынған. Өздерінің дәстүрлі құқық жүйесін қалыптастырған. Онда, негізінен, мыналар көзделген:

1. Ұрлық жасап, кінәлі болғанның жері алынады;

2. Шайқаста жаудың басын шауып алған немесе оны тұтқынға алған адамға бір кеспек шарап сыйланады қолға түсірілген олжа соған беріледі, ал тұтқынға алынғандар соның құлдары мен күндері етіледі;

3. Ұрыс алаңында қаза тапқан адамның сүйегін кім әкелсе, оның отбасының бүкіл мүлкін сол алады.

4. Өз арасында қылмыс жасап айыпты болғандардың бетін тілген. Тілінген беттің тыртығы бұрынғы қылмысын білдіріп тұратындықтан, ондай адамдардың қайта қылмыс жасауға батылы бара бермеген. Себебі, келесі жазаланғанда өлім жазасына кесілетін. Ғұндар соғыс тұтқындарын

күл қылып, оларды үй қызметшілері, бақташылар, қолөнершілер және жер жыртушылар ретінде пайдаланған. Ер азаматтарының барлығы дерлік қатардағы жауынгер саналған. Ғұндар әскерінің негізі атты әскерден тұрды. Салт атты жауынгерінің қару-жарағы — садақ, семсер, қанжар, найза, бұғалық, ұры құрық. Ғұндардың жауынгерлік күдіретінен сескенген қытайлықтар ұлы Қытай қорғанын салдырған [3, 59].

Ғұндардың күшті мемлекет болып отыруы қытайлықтарға ұнамады. Олар ғұндарды әлсіретудің жолын іздеді. Біздің заманымызға дейін 209 жылдан Ғұндарды Мөде басқарды. Мөде билік еткен алғашқы жылдардың өзінде-ақ Қытайдың шекаралық аудандарына жорықтар жасап, күйрете соққы берді. Кескілескен күресте әскери-саяси қуаты басым Хань әулетін ғұндардың Ордостағы көшіп жүретін жерлерінен дәмеленуден бас тартуға мәжбүр етті. Хань императоры Гаоцзу Мөденің алдында бас иіп, онымен "тыныштық және туыстық туралы шартқа" қол қоюға мәжбүр болды. Бұл шарт бойынша ол Мөдеге өзінің ханшасын әйелдікке беруге және жыл сайын "сыйлық" ретінде салық төлеп тұруға міндеттенді, кейін ол салықты үнемі төлеп тұрды. Шығыста Мөде "шығыс ху" тайпаларын бағындырды, ал оның құрамына, шамамен алғанда, Керулен және Онон алқаптарында мекендеген сяньби және ухуань тайпалары кіретін еді. Батыста юечжи тайпаларына жорықтар жасады.

Бұл кезде қазіргі Кореядан Тибетке және Шығыс Түркістаннан Хуанхэнің орта ағысына дейін созылып жатқан аумақ Ғұндардың қол астына түсті. Біздің заманымызға дейін 201 жылы жорықта ғұндар Алтай тайпаларын түгелдей дерлік бағындырды. Біздің заманымызға дейін 177 жылға қарай Тынық мұхиттан Каспий тауының жағалауына дейінгі жерлерді өздеріне қаратты. Осылайша ғұндар мемлекеті құрамына дунху, юечжи, гянгунь (қырғыз), үйсін, қаңлы, т. б. тайпалары кірді. Біздің заманымызға дейін I ғасырдың орта шеніне қарай империяға айналған ғұндар мемлекеті толассыз қанды соғыстан, ұшыға түскен тақ таласынан, бір орталыққа бағынғысы келмеген күштердің әсерінен әлсірей бастады. Нәтижесінде біздің заманымызға дейін 56 жылы Ғ. Хухань бастаған оңтүстік

және Чжичжи (Шөже) басшылық еткен солтүстік топтарға бөлінді. Оңтүстік Ордос өңірін мекендеп қалды да, солтүстік ғұндар өз тайпаластарының қысымымен Саян және Байкал өңіріне ығысты. Біздің заманымызға дейін 49 жылы Чжичжи Хань империясының боданына айналған оңтүстік ғұндардың жерін басып алуға, сол арқылы бірлікті қайта орнатуға әрекет жасады. Бірақ оның бұл әрекетінен нәтиже шықпады. Солтүстік ғұндарды қытайлардың сяньби және динлин тайпаларының бірлескен одағы талқандады. Жеңіліске ұшыраған солтүстік ғұндардың бір бөлігі V ғасырда Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияда өз мемлекетін құрып, Ауғанстан мен Иранды, Үндістанның біраз бөлігін жаулап алды [4, 158].

Хань империясының бодандығындағы оңтүстік ғұндар 304 жылы көтеріліс нәтижесінде Лю-хан атты өз мемлекетін құруға мүмкіндік алды. 318 жылы Лю-хан мемлекеті Үлкен Чжао және Кіші Чжао болып екіге бөлінді. 329 жылы Кіші Чжао Үлкен Чжаоны және солтүстік Қытайды бағындырды. 350 жылы шыққан тегі қытай болып келетін Кіші Чжаоның қолбасшысы Жан Мин мемлекет билігін тартып алып, Кіші Чжаодағы ғұндардың көп бөлігін қырып тастады. Бұл көп ұзамай Кіші Чжаоның құлауына алып келді. Оңтүстік ғұндар IV ғасырдың соңына қарай қайта күшейе түсті. V ғасырдың бас кезінде олардың әйгілі қолбасшысы Баба Ся патшалығын, ал Мэн Сун көсем Бэй Лян патшалығын құрды. Ордос пен Нанынан (қазіргі ҚХР-дің Ганьсу провинциясы) өңірінде құрылған осы екі мемлекет 439 жылы тобғаштардың (тоба) шабуылы нәтижесінде қирады. Солтүстік ғұндардың Еділ-Жайықтағы үлкен бөлігі IV ғасырдың 2-жартысында Қара теңіз жағалауын, Днестрге дейінгі өлкені бағындырды. Сарматтарды тізе бүктірген соң аландарды талқандады. 375 жылы остгот, герул, генид, сақ тайпаларын бағындырып, Қап тауына жорық жасады. Ғұндардың Батысқа жорығы "халықтардың ұлы қоныс аударуына" түрткі болды. Ғұндар Еуропада өз империясын құрды [4, 210].

Міне, осының бәрі, сайып келгенде, көне жазба дерек көздерінде кездесетін деректердің бәріне сол кездің тарихи оқиғаларын басқа мәліметтермен салыстыра зерттеудің қажеттігін көрсетсе керек.

Қолданылған әдебиеттер

1. Құрбанғали Халид. Таурих хамса. – Алматы, 1992. – 284 б.
2. Қуанғанов Ш. Т. Ғұн немесе Арғұн тарихы туралы. – Алматы: Білім, 1997. – 146 б.
3. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 446 б.
4. Жетісу энциклопедия. – Алматы: Арыс баспасы, 2004. – 712 б.

Омарова Бану Аманбаевна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.
+7 702 249 06 73, e-mail: o.banu71@mail.ru

ҚАРА СӨЗДЕР ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ЕСІМДІКТЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада Абайдың қара сөздеріндегі белгісіздік есімдіктерінің қолданылу ерекшеліктері туралы сөз болады. Абай прозасының тілі оның поэтикасы сияқты көптеген зерттеулерге объекті бола алады. Абай тілінде ерекше қолданысқа ие болған сөздердің бірі есімдіктер болып табылады. Қара сөздердің құрамдас бөлігін құрайтын сол есімдіктердің бір түрі – белгісіздік есімдіктері екендігі айтылады. Белгісіздік есімдіктерінің грамматикалық амал-тәсілдері мен стильдік қызметі біршама талданады.

Абайдың қара сөздеріндегі белгісіздік есімдіктері, негізінен, стильдік мақсатты көздейтіні сөз етіледі. Тіліміздегі бір, біреу, әрбір есімдіктерінің қара сөздерді баяндау желісіндегі маңызды орны айқындалады.

Резюме. В статье рассматриваются особенности применения неопределенных местоимений в словах назидания Абая. Язык прозы Абая как и поэтика Абая может быть объектом для многих исследовательских работ. В языке Абая особое место занимают местоимения. В статье говорится о том, что неопределенные местоимения являются составной частью лексики слов назидания. Автор анализирует грамматические приемы и стилистическую функцию неопределенных местоимений.

Неопределенные местоимения в словах назидания Абая, в основном, рассматриваются как стилистическая норма. Обращается внимание на то, что такие неопределенные местоимения в казахском языке как бір, біреу, әрбір имеют особую стилистическую и эмоциональную окраску.

Summary. The article features of application system is considered indefinite pronouns in the words of edification of Abay. The language of prose and poetics as Abay may be subject to many research papers. In the language of Abai occupy a special place pronouns. The article says that the indefinite pronouns are part of the vocabulary words of edification. The author analyzes the grammatical techniques and stylistic function of indefinite pronouns.

Indefinite pronouns in the words of edification Abay generally regarded as a stylistic norm. Attention is drawn to the fact that such indefinite pronouns in Kazakh language as bir, bireu, arbir stylistic have a special and emotional.

Абай прозасында есімдіктер ерекше қолданысқа ие болған сөз таптарының бірі болып табылады. Бұл ерекшелік есімдіктердің лексика-семантикалық мағынасымен тікелей байланысты. Есімдіктерді дербес сөз табы деп тануға негіз болатын басты қағидағардың бірі ретінде ол мағына Абай тіліне талдау жасауда, оның грамматикалық және стилистикалық құрылымын айқындауда басты рөл атқарады. Мағынасы тым жалпы сөздер ретінде есімдіктер қара сөздер тілінен ерекше орын алған. Әсіресе жіктеу, сілтеу және сұрау есімдіктері жиі қолданылатын сөздер қатарында. Р. Сыздық Абай прозасының синтаксистік құрылысын зерттей келе, ондағы сұрау есімдіктерінің қызметін ерекше атап өтеді [3, 301]. Мағжанның ойлау стилін арнайы зерттеген Д. Әлкебаева «Мағжан поэзиясында жалпы халықтық тіл аясында есімдіктердің ішінде қолданылуы мән-мағынасының кендігі жағынан айрықша бөлектенетіндері – жіктеу есімдіктері» екендігін тілге тиек етеді [1, 106].

Негізі, көркем әдебиет тілін зерттеу барысында жоғарыда аталған есімдік түрлері басты назарда болады да, қалған есімдіктер елеусіз қалып жатады. Басқа есімдіктер сияқты аса жиі қолданылмаса да, қандай да бір ақын-жазушының тілінде ерекше стильдік мәнерге ие болатын есімдік түрлері бар. Солардың қатарында белгісіздік және болымсыздық есімдіктерін атаған жөн.

Біздіңше, Абай тілінде жоғарыда аталған есімдіктермен қатар белгісіздік және болымсыз-

дық есімдіктері де өзіндік стильдік бояуымен көзге түседі. Олай болса, Абай прозасындағы белгісіздік есімдіктерінің қолданылу ерекшеліктерін қарастырып көрелік.

«Белгісіздік есімдіктері заттар мен құбылыстарды және олардың сан, сапа, белгілерін, мекен, амал тағы басқаларын анық етіп ашып айтпай, көмескі түрде күңгірт қалыпта ғана көрсете алатын, яғни нұсқай көрсеткен нәрселерін белгілеу мағыналары нақтылы түрде берілмей, белгісіз мәнде айтылып отырылатын сөздер боп саналады» [2, 55]. Хакім Абай прозасында ерекше қолданыс тапқан осынау сөздер әр алуан стильдік мәнерде көрінеді. Олардың қатарында бір, біреу, әр, әркім, бірсыпыра, әрқайсысы, әрнәшік, кейбір, бірдеме, әрдайым, әрне, әлденеше, әлдеқашан есімдіктерін атауға болады. Әрине олардың бірсыпырасы қара сөздер тілінде бір-ақ жерде кездесетін болса, ал кейбірі ерекше көзге түсетін қалыпта жұмсалады.

Ең алдымен, лексикалық тәсіл арқылы жасалған бір, біреу сөздері Абай прозасының құрамдас бөлігіне айналған. Бұл есімдіктер қара сөздердің негізгі кейіпкері болып табылатын адам баласына нұсқай жұмсалады. Бір есімдігінің қара сөздердегі негізгі ерекшелігі, олардың қатар қолданылып, бір-біріне қарсы мәнде айтылуында. Ақын қазақ қоғамындағы келеңсіздіктерді әшкерелеуде осы тәсілді өте шебер қолдана білген.

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас

сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?(3-сөз)

Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды!(3-сөз)

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды. (4-сөз)

Екіншіден, бір есімдігінің адамға емес, қандай да бір затқа немесе құбылысқа меңзейтін жағдайлары да кездеседі. Ондай кезде олар бірнеше рет қайталанып, мәтіннің өн бойында экспрессиялық әсері арта түседі.

Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпенен кешіреді дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануға бола ма?

Қара сөздердегі біреу есімдігінің қолдану аясы өте кең. Ол да – негізгі кейіпкер, адам баласының жиынтық бейнесі. Оның ішінде жағымдысы да бар, жағымсызы да бар. Ақын есімдіктерді қолданудың жарқын үлгісін осы сөз арқылы айқын көрсетеді. Біреу есімдігі – Абай өз прозасында жиі қолданған қайталама элементтердің бірі. Ол «ұзын-ұзақ күрделі сөйлемдерде» де, қысқа күрделі сөйлемдерде де, сондай-ақ жай сөйлемдерде кездесе береді. Бәріне ортақ бір белгі – есімдік сөздің қайталануы. Бұл тәсілді Р. Сыздық «бірдей мөлшерлі параллельдер» деп атай келе, оны Абайдың индивидуалдық белгілеріне жатқызады [3, 300].

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратуынан яки бұйрығынша болған іс деп. (28-сөз)

Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді. Ұрылар тыйылмайды. (3-сөз)

Біреу - болыс, біреу - би. (8-сөз)

Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке

атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол hareketте жүр. (44-сөз)

Біреу есімдігіне қатысты мөлшерлік параллельдер бір сөйлемге ғана тән емес, мәтіннің өн бойында да кездесіп отырады. Ондай кезде бұл есімдік бірнеше сөйлемде қайталанатын да, екі түр-

лі нәрсені салыстырудың көрінісі ретінде пайдаланылады. Ақын өмір заңдылықтарын бір-біріне қарама-қарсы қоя отырып, оқырманға ойын түсінікті жеткізу үшін тереңінен толғайды. Салыстырудың негізгі объектісіне нұсқайтын сөз ретінде мәтінге ерекше әр береді. Сөйтіп, біреу есімдігі әсерлі ой туғызудың бірден-бір стильдік амалы ретінде қолданыс тапқан.

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйқасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демекшілік. (7-сөз)

Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі - ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырым-ай, мына байғұсқа не болады, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шариятқа теріс, я ақылға, я абиұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. (36-сөз)

Абай прозасында өзіндік ерекше орны бар есімдіктердің бірі – әрбір сөзі. Ол да қайталама элементтердің бірінен саналады. Алайда жоғарыда аталған есімдіктермен салыстырғанда қарсы мәнде жұмсалатын ұғымды емес, керісінше, жеткізілер ойдың бірізділігі мен дәйектілігінің көрінісі іспеттес. Әрбір есімдігі ақын ойының заңды жалғасын сипаттайтын тілдік тәсіл ретінде қызмет атқарады. Бірінен соң бірі туындай отырып жалғаса беретін ой тізбегін құруда әрбір сөзі таптырмайтын стильдік амал ретінде қара сөздер мазмұнының салмақты жүгін көтеріп тұр. Мәселен, төмендегі қара сөздерге көңіл аударалық:

Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі! Әуелгісі - әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады. Һәм өзі өзгеше тұтатын демектің түбі - мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдік бітіреді де, күншілдік күншілдікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады. (38-сөз)

Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады?(28-сөз)

Үшінші - әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки эне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пай-

да болады екен. Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қарашылардың көзін ашып, «ананы-мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. (15-сөз)

Адам бойындағы әр алуан қасиеттер бір-біріне меңзеліп, бір-біріне ыңғайланып, әрбір есімдігі арқылы сипатталған. Сөйтіп, ойды нақтылай түсіндіру және жүйелі жеткізу мақсатында жұмсалған. Хакім Абай есімдікті осылайша қолдана отырып, негізгі мәселелерге оқырман назарын аудартады. Анықтауыштық қатынаста жұмсалған әрбір есімдігі үшін қара сөздер тілінде осылайша өзгеше стиль тауып беріп отыр. Сондай-ақ олар бұл қызметте ой екпінін өздеріне тартып тұр.

Абай прозасында ерекше қолданысқа ие болған есімдіктердің бірі – әрнешік сөзі. Ол ақын тілінде жиі қолданылмағанымен де, ойды көріктендірудегі маңызы өте зор. Бұл есімдік – әрне сөзінің түрленген нұсқасы және Абай тілінің стильдік ерекшелігі. Қайталау әдісін ақын әрнешік есімдігіне қатысты да өте шебер қолдана білген. Өртүрлі, әр алуан, әрқандай сөздерімен мағыналас, мәндес қатынаста жұмсала отырып, бұл есімдік өзіндік бір экспрессиялық бояуымен көзге түседі және көтеріңкі ой екпінімен айтылады. Қандай да заттың

немесе құбылыстың сипатына меңзей отырып, атрибутивтік қалыпта қолданылады.

Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білме-сең, сақтай алмаушы едің ғой (43-сөз).

Сонымен, Абайдың қара сөздерінде кездесетін белгісіздік есімдіктерінің ерекшеліктерін былайша саралауға болады:

1) Абай прозасында бір, біреу, әрбір, әрнешік есімдіктері ерекше қолданысымен көзге түседі.

2) Бір, біреу, әрбір, әрнешік есімдіктері қара сөздер тілінде қайталама элементтер ретінде өзіндік стильдік мәнерге ие болған.

3) Бір, біреу, әрбір, әрнешік есімдіктері қара сөздер тілінде ой екпінін өзіне тарта отырып, айтылар ойдың экспрессиясын арттыра түседі.

4) Бір, біреу есімдіктері, негізінен, бір-біріне қарсы мағынада жұмсалса, әрбір, әрнешік есімдіктері мәндес, ыңғайлас қалыпта жұмсалады.

Әдебиет:

1. Әлкебаева Д. Мағжанның ойлау стилі. Оқу құралы. Алматы, 2014, 106-б.
2. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктер. Алматы, 1961, 55-б.
3. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы, 1968, 300-301-бб.

Сафуллина Назгүл

2-курс магистранты, 87719994748, safullina_nazgul@mail.ru

Ғылыми жетекші: Амиржанова Назира

Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, ф. ғ. к., nazira.amirzhanova@mail.ru

«ДИУАНИ ХИКМЕТ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Түйін. Мақалада Ахмет Иасауидің «Диуани хикмет» (Даналық кітабы) атты жазба ескерткішінің қазақ тіліне аударылуы қарастырылады. Иасауи мұрасына қатысты өзекті мәселе хикметтердің аударылуы жайында болмақ.

Аталған мақалада орта ғасырлық жазба ескерткіші «Диуани хикметтің» бірнеше рет ғылыми және көркем аудармасы жасалып, оқырман назарына ұсынылғаны сөз болады.

Резюме. В статье рассматривается перевод на казахский язык памятника письменности Ахмета Иасауи «Диуани хикмет» («Книга мудрости»). Речь пойдет о переводах хикметов, являющихся актуальным вопросом в наследии Иасауи. В данной статье речь пойдет о научном и художественном переводах памятника письменности средневековья «Диуани хикмет» и предложении его вниманию читателей.

Summary. Translating into the Kazakh language of monument of the written language of Akhmeta Yassau « Diuani khikmet » («Book of wisdom») is examined in the article. Speech will go about translations of хикметов being a pressing question in heritage of Yassau. In this article speech will go about scientific and artistic translations of monument of the written language of middle ages of « Diuani khikmet » and offering to his attention of readers.

«Диуани хикметтің» бірнеше рет ғылыми және көркем аудармасы жасалып, оқырман назарына ұсынылды. Солардың қатарында М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітов, М. Шафиғов (Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Алматы: Мұраттас, 1993. – 262 б.), Ж. Әбдірашев (Даналық кітабы. Шымкент, 1991. – 31 б.), Е. Дүйсенбайұлы (Хикметтер (Даналық кітабы). Астана: Аударма, 2002. – 112 б.), Ә. Жәмішев (Хикметтер. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1995. – 128 б.), Қ. Қари, Ғ. Қамбарбекова (Диуани хикмет (Даналық кітабы). 2000. – 428 б.), Б. Сағындықов (Дивани хикмет. Ежелгі дәуір әдебиеті: Хрестоматия. Алматы, 1991. – 113-133 бб.), Х. Иманжанов (Қырық хикмет. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейі, 1991. – 42 б.), Ә. Ибагов, З. Жандарбек, А. Нұрманова (Хикметтер. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 208 б.), Ә. Бөкебаев (Ахмет Яссауи «Диуани хикмет». Астана: Сарыарқа БҰ, 2009. – 212 б.) секілді ақындар мен ғалымдардың есімдері зор құрметпен аталады. Орта ғасырда түркі жазба тілінде дүниеге келген шығарманы ақындар көркем сөзбен жеткізсе, ғалымдар ғылыми аудармасы мен транскрипциясын жасады. Олардың «Диуани хикметтен» жасаған тәржімалары баспасөз беттерінде ауық-ауық жарияланды, жеке жинақ болып та жарық көрді. Осылайша бүгінгі оқырман осы кітаптар арқылы осыдан бірнеше ғасыр бұрын жазылған «Даналық кітабымен» жақыннан танысуға қол жеткізіп келеді. Осының өзі-ақ Иасауи шығармасының өміршеңдігін көрсетсе керек.

Көркем шығарманы басқа тілге тәржімалау оңай шаруа емес екендігі белгілі. Әсіресе орта ғасырда түркі жазба тілінде дүниеге келген әдеби жәдігерлерді бүгінгі қазақ тіліне аудару не оны бүгінгі қолданыстағы тілге бейімдеп беру аудармашыдан көп нәрсені талап етері анық. Әуелі, әдеби ескерткіш жазылған араб жазу емлесін игерген болуы қажет (араб жазуы әр кезеңде әртүрлі

хүснихатпен (каллиграфия) жазылған. Исламның алғашқы жылдарында куфа үлгісінде жазылған мәтіндер бергін келе мұсылман халықтарының араб әрпін игеруіне қарай әртүрлі үлгіде қалыптасты. Соңғы ғасырларда дүниеге келген түркі жазба әдебиеті негізінен насталиқ үлгісінде хағқа түскен). Сондай-ақ, аудармашының орта ғасырлық түркі жазба тілдерін (қараһандық дәуірдегі тілді, қарлұқ-оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз, шағатай, османлы) білуі де негізгі міндеттерден саналады. Мұнда көне түркі сөздерімен бірге сол дәуірде кеңінен қолданылған араб, парсы тілдерін жетік білмесе де, осы тілдерден хабары болмағы ләзім. Екіншіден, сол кезең әдеби өмірімен жақыннан таныстығы болғаны дұрыс. Себебі бұл кезең әдебиетінің басым бөлігін ислами-сопылық шығармалар құрайды, сондықтан да шығармада кеңінен қолданылатын діни-тасаууфтық ұғымдар мен түсініктердің түпкі мағынасын толық ұғу қажет. Үшіншіден, аудармашы бүгінгі қазақ тілін де жетік білгені дұрыс. Осы талаптарды игерген тәржімашы ғана көне әдеби жәдігерді сапалы тәржімалай алатындығы дау тудырмайды. Көне жәдігерлерді тәржімалауға қажетті осындай талаптарды ескере келгенде, «Диуани хикметтің» бүгінгі аудармаларының бәрін сәтті шыққан деуге келмейді. Себебі Иасауи мұрасын тәржімалағандардың бәрі бірдей түпнұсқаға барған деуіміздің өзі ағаттық болар еді. «Диуани хикметтің» көркем аудармасы, негізінен, транскрипциядан немесе бүгінгі түркі тілдерінде (өзбек, татар, түрік және т. б.) жарияланған нұсқа бойынша тәржімаланған. Ал, ғылыми аударма жасағандар түпнұсқаға жүгінгенімен де, Иасауи шығармасының түпкі діни-сопылық мазмұнын мейлінше түсінбеген сияқты. Себебі сопылық әдебиет негізінен символдар мен шартты атаулардан тұратындығы ақиқат. Сондықтан да тасаууф шайырлардың басым бөлігі «лисәнұл ғайб», яғни «жұмбақ тіл» аталған. «Диуани хикметтегі» ша-

рап пен жар ұғымы шығарманы түсінбеген адамды әртүрлі ойға жетелеуі мүмкін. Сондай-ақ ғашүк пен мағшүк, Ләйлі мен Мәжнүн, сақи мен шарап секілді ұғымдардың астарында сопылық әдебиеттің өзіне ғана тән мән-мағына жататындығы белгілі. Осындай мазмұны терең терминдерді толық ұқпаған жан шығарманың түпкі мақсатына бойлай алмайды, шайырдың айтпақ ойын анық түсінбейді. Мұтасауф Зәррин Кубтың сопы-шайыр Мәуләуидің шығармаларын зерделей келе: «Көпшілік, шайырдың (Мәуләуидің) ойын толық түсіндік дегенімен де, олар тек сыртқы қабығын ғана қанағат тұтып, ішкі дәнінің дәмін татпаған», - деп жазуы да сондықтан болса керек [4, 4 б].

1990 жылдан бері «Диуани хикмет» еңбегі қазақ тіліне 18 автор тарапынан 17 рет аударылды. Олардың кейбіреуі жолма-жол аударса, біреулері көркем немесе еркін аударма жасаған. Олардың әрқайсының өзіндік ерекшелігі, ғылымға қосарлық үлесі бар. Алайда сопылық дүниетанымға қатысты ұғымдар мен ұстанымдар жағынан қарағанда аудармаларда едәуір кемшіліктер жіберілген. Қазақ тілінде жасалған «Диуани хикмет» аудармалары жайлы «Қожа Ахмет Иасауи хикметтерінің көркемдік және құрылымдық ерекшеліктері» тақырыбында ғылыми зерттеу жасаған А. Әбдірәсілқызының еңбегінде жан-жақты талдау жасалған. Жалпы «Диуани хикмет» еңбегін қазақ тіліне алғаш аударған – М. Тынышлықұлы. Бұл еңбек 1901 жылы Қазан қаласында жарық көрген. Аталмыш туындының аударма тарихында өзіндік орны бар.

1990 жылы қарағандылық С. Битенов «Диуани хикметті» жолма-жол аударып шықты. Бұл – ең сапалы жасалған қазақ тіліндегі алғашқы аударма. Алайда автор сопылыққа тән ұғымдарды толық бере алмаған, сондықтан сопылық ұғымдардың көпшілік бөлігі басқа мағынада аударылып, негізгі мәнінен айырылған. Ал 1991 жылы діни сауаты бар, сопылық жолдың жөн-жосығынан хабардар Х. Иманжанов аударған «Қырық хикметтің» кей тұстары шебер аударылса, енді бір бөлігі шашыраңқы болып кеткен. Дәл сол жылы еңбекті жолма-жол аударған Б. Сағындықов түпнұсқадағы ойды дұрыс түсініп, айқын жеткізе білген. Хикметтердің ар-

найы сөздігі жасалмағанын ескерген автор табиғи мағыналық аударма жасаған. Дегенмен аудармада артық сөздер, транскрипциялауда жіберілген қателіктер салдарынан жаңылыс аударылған тұстар да бар.

1995 жылы түпнұсқадағы ойды, сезімді, мәнер-машықты сақтауға тырысқан Ә. Жәмішұлы хикметтердің көркем аудармасын жасауды мақсат еткен. Мәтінге өз жанынан бірнеше сөз қосқан, сондықтан түпнұсқадағы сөздің түпкі мәнін ашылмаған.

1993, 1998 жылдары жасалған М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи аудармасы – «Диуани хикмет» аудармалары ішіндегі ең ерекшесі. Еңбек жолма-жол аударылған. Дегенмен «Диуани хикметтің» мәтініне аталған авторлардың да толығымен бойлай алмаған тұстары бар.

Қ. Қари, Ғ. Қамбарбекова 2000 жылы жасаған «Диуани хикмет» аудармалары алдыңғы авторлар тарапынан жаңылыс аударылып келген жолдарды сәтті аударып шыққан.

Ә. Ибатов, З. Жандарбек, А. Нұрманова (2000) жасаған ұжымдық жұмыстан байқайтынымыз – әр автордың дербес жұмыс жасағандығы, стиль алалығы. Жолма-жол аударылған еңбектің айтарлықтай жаңалықтары, біршама сәтті аударылған тұстары бар. Дегенмен сопылық ұғымдармен жететаныс болмау салдарынан туындаған қателіктер де кездеседі.

Ал хикметтерді бірыңғай көркемдікке бейімдеу салдарынан шығарманың рухы солғындаған, мазмұнына нұқсан келген акын Е. Дүйсенбайұлы жасаған көркем аударманың (1998) эстетикалық құндылығы жоғары, эмоциялық-экспрессивтік бояуы қанық, қазіргі оқырман қабылдауына жеңіл әрі әсерлі.

«Диуани хикметті» аудару үшін де, сол аударманы қабылдап, түсініп, тану үшін де үлкен дайындық қажет. Хикметтерді аударуға талпынушылардың араб, парсы, көне түркі тілдерінің білгірі әрі сопылық дүниетанымның қыр-сырын жетік меңгерген зерттеуші, сонымен бірге рухани тәжірибе жинақтаған тұлға, жүрекпен сезіну қабілеті дарыған акын болуы қиын шарт. [2, 156-б]

Әдебиеттер тізімі

1. Д. Т. Кенжетәев. Қожа Ахмет Иасауи дүниетанымның түркі ислам философиясы тарихындағы орны. Монография. Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2012 ж. 288 бет.
2. А. Әбдірәсілқызы, Қожа Ахмет Иасауи хикметтерінің көркемдік және құрылымдық ерекшеліктері
3. М. Малбақов Ортағасырлық түркі және қазіргі қазақ тілдерінің тарихи сабақтастығы мәселесін зерттеу жайында бірер сөз // Қазақ тіл білімі мен түркітану мәселелері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2007. -Б 157-160.
4. Д. Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). Түркістан, «Тұран» баспаханасы, 2010. - 400 бет.
5. З. Қинаятұлы. Қазақ мемлекеті және Жошы ұлысы. – Астана: Елорда, 2004ж., – 150-б
6. Л. З. Рүстемов Қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы кірме сөздері. - Алматы: Ғылым, 1982. – 45-б.
7. Р. Сыздықова. Яссауи «хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 бет.
8. М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітов, М. Шафиғов. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Алматы: Мұраттас. – 262 б.

Смагулова Назира

Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 2-курс магистранты
Астана, +7 775 5154955, nazart_17@mail.ru

Ә. ҚҰРЫШЖАНҰЛЫНЫҢ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Түйін. Бұл мақалада профессор Ә. Құрышжанұлының түркітану ғылымына қосқан үлесі мен зерттеулері жайында айтылады

Резюме. Данная статья посвящена исследованиям профессора А. Кұрышжанұлы, внесшего весомый вклад в тюркологическую науку.

Summary. The article gives a coverage the works of A. Kuryshzhanuly who made a contribution to solve of turkology.

Әбжан Құрышжанұлы – көрнекті түркітанушы, «Кодекс Куманикус» пен орта ғасырдағы қыпшақ ескерткіштер тілін зерттеген білгір маман, түркітану және тіл тарихы салалары бойынша шәкірттер тәрбиелеп, өзіндік мектеп қалыптастырған ғалым. Оның орта ғасыр жазба ескерткіштерін зерттеуші белгілі түркітанушы ғалым ретінде орны ерекше. Себебі аты әлемге мәшһүр маман-түркологтың қалам тебіrentіп, ой жүгірткен салалары өте мол. Түркі тілдерін, әсіресе ескі қыпшақ тілін зерттеуде ғалымның еңбектерін тар шеңберде қарауға болмайды. Ол өз туындыларында, ең алдымен, жалпы түркологияның ірі жанашыр өкілі ретінде әр қилы маңызды мәселелерді жан-жақты тексеріп, ұқыпты зерттеген.

Әбжан ағаның көптеген сүбелі еңбектері араб жазулы ескі түркі жазба ескерткіштері тақырыбына арналғандығы белгілі. Оның «Куман тіліндегі араб-парсы тілдерінің элементтері» (1962), «Көне қыпшақ тілінің ескерткіштері» (1962), «XIII ғасырдағы көне қыпшақ жазба ескерткіштері», «Түрік-араб сөздігінің лексикасы бойынша зерттеулер» (1970), «Сөз атасы» (1986), «Ескі түркі жазба ескерткіштері» (2001), «Тіл тарихы жайында ойлар» (2006, 2008) «Ескі қыпшақ тілі» (2007, 2009), т. б. да ғылыми еңбектері жарық көрді. Бұл зерттеулерде ескі қыпшақ жазба ескерткіштері түркітану ғылымындағы теориялық тереңдігі мен практикалық пайдасы тұрғысынан қарастырылады. Сондықтан да бүкіл дүние жүзілік шығыстану ғылымы мен отандық түркологияны жетілдіру, дамыту барысындағы қыпшақтану мәселесіне қатысты профессор Әбжан Құрышжанұлының қосқан өзіндік үлесі туралы кеңінен толғап, молынан айтуға болады. [1; 173]

Филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Н. Ермекованың сөзімен айтсақ, «. . . профессор Әбжан Құрышжанұлы – кең құлашты қаламгер, өрелі ғалым, алымды да іскер зерттеуші. . . » болып табылады.

Әбжан Құрышжанұлы бір ғана қыпшақ

тілін зерттеумен шектелген жоқ. Ұлт тілі мен оның тағдырына әрдайым жанашыр көзбен қараған еңбекқор ғалымның қалам тартпаған саласы кемде кем. Ол үлкен ғылымға қадамға басқан 1956-1973 жылдар аралығында қазақ тілі мен түркі тілдерінің тарихына (тарихи грамматика, фонетика, синтаксис, лексика, т. б.) байланысты 100-ге таяу ғылыми-зерттеу мақалалары мен бірнеше іргелі монографиялық еңбектер жазып, жарыққа шығарды. Олардың арасында Орхон-Енисей руникалық жазулары, Құмандар сөздігі, Түркі-араб сөздігі, Әл-Қауанин ескерткіші, Әбу-Хаяйн, Ахмед Йүгінеки, Ахмед Йассауи, Жүсіп Баласағұни, т. б. Маңызды мұраларға қатысты терең де пайымды жұмыстары ерекше назар аударады. Әсіресе, оның 1970 жылы жарық көрген «Исследование по лексике старо-кыпчакского письменного памятника XIII в. В Тюрко-арабского словаря» атты ғылыми монографиясы ғылыми жұртшылықтың жоғары бағасын алғаны мәлім. Ә. Құрышжанұлы осы аталған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1973 жылы «XIII-XV ғасырлардағы көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі» деген тақырыптағы докторлық диссертациясын ойдағыдай қорғап шыққан болатын. Сондай-ақ ол отандық көрнекті түркітанушылар Ғ. Айдаров, М. Томанов сынды ғалымдармен бірігіп, «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971) атты жоғары оқу орны студенттері мен оқушыларға арналған оқулық жазып шығарды. Ал, 1978 жылы жарық көрген «Куманша – қазақша жиілік сөздік» (А. Жұбанов, А. Белботаевтармен бірге) те көпшіліктің ыстық ілтипатына бөленді. 1985 жылы Әбжан аға белгілі түркітанушы ғалым Б. Сағындықовпен бірлесе отырып, Орта ғасырлық түркі шайыры Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» («Хибатул Хақайык») шығармасын қазақшалап, транскрипциясы мен фото факсимилиесімен қоса жарыққа шығарды. «Кодекс Куманикус» тіліндегі септік тұлғалары мен мағыналары тақырыбында диссертациясын қорғап, филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алған. Өткен

ғасырдың алғашқы ширегінен бастап Парижде (1828), Будапештте (1880), Копенгагенде (1936, 1942) үш Европа тілінде, Иранда (1972) парсы тілінде жарық көрген қыпшақ тілінің осыншалық бай нұсқасын алғашқылардың бірі болып Әбжан Құрышжанұлы қолға алған. [2]

«Китаб Мухаддима» деген атпен жеке өзі, «Көне түркі тілдерінің ескерткіштерінің тілі» деген атпен авторлары Ә. Құрышжанов, Ғ. Айдаров, М. Томановтар 1971 жылы кітап етіп шығарады.

«Китаб ат-тухфа аз-закийа фил-лұғат ат-түркийа» («Түрік тілі туралы жазылған ерекше сыйлық») деп аталатын кітапты да қазақшаға аударған да осы ғалым.

«Китаб-ул-Айни» (Айн кітабын да) бізге таныстырған, бұл кітап араб филологиясы мен түркітану тарихында өзіндік орны бар еңбек дейді Әбжан Құрышжанұлы.

Ә. Құрышжанұлы Ескі түркі, Қарахан әулеті, Алтын орда тұсындағы жазба ескерткіштерді тілдік тұрғыдан ғана зерттеп қана қоймай, көне жәдігерлердің өн бойында ұшырайтын шұрайлы да мәйекті сөз қолданыстарын, қанатты тіркестер мен мақал-мәтелдерді сүзіп, топтастырып «Сөз атасы» (1987) деген ғылыми танымдық һәм тәрбиелік мәні зор кітапты бастырып шығарып, қалың жұртшылықтың ыстық ықыласына бөленді.

Ә. Құрышжанұлы жалпы түркітану саласы бойынша, сондай-ақ, көне түркі және ескі түркі жазба ескерткіштерінің тарихы мен тілін зерттеп, ғылым кандидаты, ғылым докторы дәрежелеріне үлкен еңбек ету арқылы қолы жеткен ғалым. Сонымен қатар қазақ тілі ғылымына Дүниежүзілік әдебиеттердің кітапханасынан орын

алған, жалпы түркі халықтарының көрнекті ғалымдары мен ақындарының: Ю. Баласағұни, М. Қашқари, А. Йүгінеки, А. Йассауи шығармаларын қазақ тіліне аударып, ана тілінің тарихын жан-жақты зерттеп, үлес қосқан орны дара тұрған ғалым деп танымыз. [3]

Профессор айтқан: «Ілкі бабаларымыз көне түркілік дәуірінде-ақ тасқа қашалып түсірілген руналық немесе ойма деп аталатын жазумен бірге соғда, ұйғыр, брахми, манихей, тибет делінетін де әр түрлі жазу үлгілерін пайдаланып, кейіннен біржола араб әліппесіне көшкені мәлім. Осы жазба үлгілері негізінде жасап қалдырған түркілердің көптеген жазба мұраларында олардың талайғы тарихы айқын өрнектеліп сақталған.

Ал, бұл деректер олардың иірімі мол мыңдаған оқиғаларға толы ғұмырының көркем бейнесі болып табылатын жазба мұрағаты, яғни рухани тарихы да күрделі болғандығын, өздеріне лайық дербес, жоғары өркениетті деңгейін көрсететін мәдениет үлгілері жеткілікті дәрежеде болғандығын баршаға айғақтай алады», - деген лұғаты тарихи санамыздың озықтығын дәйектеп, сол мәдениеттің бүгінгі мұрагері ретінде артындағы ұрпағына қазіргі ғаламдасу дәуірінде түркілік бедердің болуы тиіс деген жауапты міндет жүктейді. [4; 75-76]

Сөз зергері, қыпшақтану ілімінің хас шебері Ә. Құрышжанұлының ерен еңбегі ескерткішке, абыройы алтын күмбезге айналып, қашанда тіл қадірін білетін халқымен, шәкірттерімен бірге жасай берері сөзсіз. Ғалымның түркітану ғылымында еңбегі зор. Бізге осындай тарихи қолжазбаларды ана тілімізге аударып, олардан үлкен тарихи мәлімет берген ірі тұлғалардың бірі.

Қолданылған әдебиеттер

1. Ә. Құрышжанұлы. *Китаб муқаддима // «Қазақ тілі» энциклопедиясы. А., 1998, 173 б.*
2. Сапарғали Омарбекұлы. // *Жинақ: Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 15 маусым 2001 ж. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты. А., 2001.*
3. Г. К. Ибраева: «*Әбжан Құрышжанұлы – түркітану ғылымын дамытушы*» мақаласы.
4. Т. Н. Ермекова, *Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы: Конференция материалдарының жинағы. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты: Алматы, 2001, 75-76 б.*

Тілеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы
филология факультетінің деканы, ф. ғ. д., профессор

Мақұлбек Азамат Болатбекұлы
Техникалық мамандықтар бойынша шет тілдері кафедрасының
меңгерушісі, ф. ғ. к., доцент м. а. 8-701-166-60-70

Нұрлыбаев Нұржан Мәдірайұлы
ф. ғ. к., доцент м. а, mail. dilya@mail.ru
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМНЫҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Summary. In article each phenomenon and each object which is discussed and can be studied under a certain point of view which reflects a final problem of knowledge.

Резюме. В статье обсуждается каждое явление и каждый объект который может изучаться под определённым углом зрения, который отражает конечную задачу познания.

Ғалымның (дүниенің) топонимиялық бейнесі түрлі концептілерден құрылады немесе суреттеледі, алайда дүниенің топонимиялық көрінісінде негізгі, ең маңызды да елеулі концептілер <<кеңістік>> концептілері болып табылады. Оның себептері де түсінікті: топонимдер кеңістікте орналасқан белгілі бір географиялық және антропогендік нысаналарды (объектілерді) белгілеп, атайды. Сонымен қатар, дүниенің топонимиялық бейнесінде «адам» макроконцептісіне қатысты көптеген микроконцептілер жинақталған, сондай-ақ ғаламның топонимиялық көрінісінде «қоғам» макроконцептісіне қатысы бар тағы да «идеологиялық», «қоғамдық», «экономикалық» т. б. микроконцептілердің өз орындары бар.

Қоршаған ортаны танып дүниенің топонимиялық бейнесін суреттеуде негізгі бірнеше ұстанымдар, яғни қағидалар арқылы жүзеге асырылады. Кеңестікті танып, игергенде, сол тану, игеру нәтижесінде тілде, яғни топонимияда белгілегенде Л. И. Дмитриеваның көрсетуінше үш қағида «жұмыс істейді»: ол қағидаларды топонимикалық тұлған санасындағы ментальді модель деп те атауымызға болады – бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель, шеңберлік (радиальдік) модель, тұрмыс-тіршіліктік кеңістік моделі.

Адамзат қауымындағы ең алғашқы топонимдердің пайда болуы осы маршруттық моделдің арқасында, негізінде іске асырылды деп жорамалдауымызға болады. Басқашалап айтсақ, ежелгі адам кеңестікті игеру барысында көкөніс, жеміс-жидек, шөп тамырларын іздеп жүру бағыттарын салғанда географиялық нысандарды атай бастаған. Көшпенділерге тән мал жаю, малмен бірге көшіп-қону шаруашылық тұрмыс тіршілігінде кеңестікті игеру, тану, нысандарын атау осы бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель арқылы іске асырылады. Ең алғашқы немесе негізгі топонимиялық көрініс (бейне) көшіп-қонып кеңестікті танып, игеріп жүргендегі дүниенің топонимиялық

бейнесі болып саналуы керек сияқты.

Бағыт-бағдарлық модель негізінде кеңестікті танып, игеріп, нысаналарын атап отырған географиялық нысандарын бағдарлауы қажет еді. Осы уәждік негізге байланысты дүниенің (ортаның) топонимиялық бейнесінде бірқатар географиялық терминдермен (апеллятив) жер-су аттары пайда болды. Көне түркілік және қазақ қауымдарында дүниенің горизонтальді кеңістік моделі төртбұрышты (төрткүл) болып танылған: сол себепті географиялық бағдарлауда <<оң-сол>>, <<оң-теріс>> сияқты түсініктер қолданылған. Сонымен қатар біздің ойымызша, маршруттық модельде кеңестікті немесе географиялық апеллятивтер құрамынан және топонимияда кездесетін анатомиялық (соматикалық) атаулардан байқауымызға болады. Қазақ топонимдері мен апеллятивтер құрамында төмендегідей анатомиялық терминдер кездеседі: бас, төбе, аяқ, табан, қойын, бауыр, көз, мұрын, арқа, төс, қабырға, бет, қабақ, тамақ т. б.

Кеңестікте орналасқан табиғи объектілерді бағдарлап айқындауда, географиялық нысандардың өзін сипаттауда адам немесе жануарлардың дене мүшелерінің орналасу тәртібіне сүйену – адамдардың ментальді түсініктерін көрсетеді. Сол танымдық түсініктер аясында қоршаған орта, оның нысандары жалпы айтқанда адамға, адам немесе жануар дене мүшелеріне ұқсатылған. Осыған қарағанда әлемді тану процесі, әлемнің тілдік көрінісі, соның ішінде әлемнің топонимиялық көрінісі адамның өзінен басталады, яғни адам – дүние құрылымының моделі, үлгісі болып табылады. Тілдің дүнетанымдық көріністері көбінесе адамның ішкі дүниесі сияқты адамға қатысты сөздер арқылы көрінеді. Адами танымды сипаттауда соматикалық тіркелер – бас, аяқ, көз, тамақ, мойын, іш, өкпе, ми, тырнақ, тіл, бет, жүрек сүйек, тән, қан, арқа т. б. Бұлар- географиялық терминдердің де құрамында көптеп кездеседі және семасиологияның ұқсату заңына байланысты апеллятив

терминдеріне әлдеқашан айналып кеткен адами таным негізінде екінші рет атау болған сөдер. Қоршаған ортаны, кеңістікті бағыттық тану моделіндегі дүниені адамиландыру, антропоморфиландыру көне адамдардың (қоғамның) мифтік, мифопоэтикалық танымына, мифтік санаға да байланысты болған. Ежелгі замандарда орын алған мифтік сана бірден толығымен жойылып кетпейді, оның сарқыншақтары күні бүгінге дейін жеткен. Қазақ топонимиясындағы жоғарыда аталған анатомиялық географиялық терминдер мен топонимдер соның тілдік көріністері. Кеңістікті тану тілдік (апеллятивтік және онимиялық) бірліктермен қоршаған ортаны (кеңістікті, оның нысандарын) белгілеу (таңбалау) жоғарыда көрсетілген бағытта да іске асырылады. Осы үрдістің тілдік нақты айғағы ретінде төмендегідей жер-су аттарын мысал ретінде келтіруге болады: Сарыарқа, Арқалық, Алғабас, Мұзарт, Қарауыз, Аяқамыр, Бастөбе, Бауыр, Тасбел Сарыбет, Қарабүйір, Табан, Мойынды, Қазақ, Иекті, Көзбұлақ, Кіндікті, Еренқабырға, Маңдайтас, Төскейбет, Мибұлақ т. б.

Дүниенің топонимиялық бейнесін суреттеудегі бағыт-бағдарлық таным моделінде тек қана көлемі шағын келетін кеңістікке тән микротопонимдік атаулар ғана қолданылмаған, осы бағыттық модель аясында бізін пікірімізше, өте үлкен, көлемді географиялық нысандар да атау объектілеріне айналған. Мәселен, Арқа (Сарыарқа) атауының түрлі этимологиясы бар – бірі: тарихи мәні бар - <<артымыздағы ел>>, <<арт жақта орналасқан жұрт>> дейтін болсақ, дегенмен арқа апеллятивінің түпкі мағынасын анатомиялық арқа (жон арқа, <<спина>>) деген сөзге тірелетін сияқты. Сол Ұлы Жонның (Сары Арқаның) шығыс бүйіріне көне қазақтар Ерен Қабырғаны орналастырған, яғни Тянь-Шань тауына сондай атау берген.

Әлемнің топонимиялық көрінісіне тән тағы бір ерешелік – кеңістікті бақыт-бағдарлық модель арқылы игергенде визуалды факторға үлкен мән беру керек болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда кеңістіктің бағыттық моделінде, жылжу барсында (бағыттық саяхатта көшу жолында, малды жаю қозғалысында) географиялық нысанды, әсіресе алыстан, көзбен байқап, көріп сол табиғи объектінің ең алғашында түр-түсіне назар аударылады. Сол себептен географиялық жалқы және жалпы есімдерден құралған: қара, ақ, сары, көк, қызыл, ала, шұбар, қоңыр, боз, жирен, қу, құба, шағын, ұлан т. б.

Әлемнің топонимиялық көрінісіндегі атауыштық процесінде орын алған радиальді (шеңбер) модель, қағида төмендегі ерекшеліктерімен белгіленеді. Кеңістікте радиальді модель тұрғысынан құрылымдағанда кеңістіктің ортасы, кіндігі және сол кіндіктен: этникалық, семантикалық рухани т. б орталықтан бірінен кейін бірі орналасқан шеңберлей келген кеңістіктерден құралады. Қазақ ми-

фологиялық дүниетанымында Көктөбе, Қазығұрт, Байтерек немесе басқа да киелі табиғи нысандар жер кіндігі, жер ортасы болып табылады. Сол жер кіндігінде қазақ халқының ел ортасы, атамекен шеңберін кеңістігін құрайын тау, өзен, бұлақ, дала, ағаш-орман, сай-сала т. б географиялық нысандар орналасқан. Рухани этникалық орталықтан алыстай келе көп жағдайда жау жат болып келетін танымайтын бөгде кеңістіктер орналасқан. Жорыққа немесе саяхатқа шыққан эпикалық ертегілік кейіпкерлер жат елдерде алыстағы кеңістіктерде жалмауыз, мыстан, албасты, дию, перілермен кездеседі. Топонимиялық танымдағы радиальді моделде <<алыс>> - <<жат, жау>>, ал <<жақын>>- <<ел, жұрт>> деген металды – топонимиялық түсініктерді топонимиялық атаулар арқылы да білдіре білген. Әр топонимиялық тұлғада жүрегіне ыстық естілетін, мәңгілік жадында қалатын атамекен атаулары бар десек, артық айтпаған болар едік. Атамекен атаулары кіндік қаны тамған балалық шағы өткен, еш уақытта ұмытылмас, қимас Отанының, ата жұртының символы іспеттес екені баршамызға аян, сол себепті осындай киелі ұғым қазақ топонимиялық әлем көрінісіне тән деп айтуымызға болады.

Алыстағы жат жерлерді, жат елдерді топонимияда белгілеу үшін Барсақалмес, Итжеккен, Балқантау, Ұрым, Қырым т. б топонимиялық атауларды қазақтар қолданған. Жоғарыда келтірілген жер-су аттары біріншіден, <<алыс>>, <<алыстағы жер>> деген ұғымды білдіреді, екіншіден, Барсақалмес және Итжеккен атаулары жағымсыз коннотацияға ие болған болса, Балқантау, Қырым топонимдері жағымды коннотацияларға ие деп айтуымызға болады.

С. Қондыбай: Балқантау – алыста жатқан қиял белгісі, құпиялық пен киеліліктің метафорасы дей келе, географиялық кеңістікте реальді Балқан таулар бар екендігін көрсетеді: <<Гора, часто используемая в фольклоре как метафора отдаленности, таинственности и сакральности >>.

У казахов сохранился только отрывок древнего стихотворенного текста.

Барар жерің Балқантау,

Ол да біздің көрген тау.

Қазақ танымындағы кеңістікте топонимдер арқылы құрылымдаудың тағы бір дерек белгісі мына бір тұрақты сөз тіркесінен аңғарылады.

Ұлың Ұрымға, қызың Қырымға кетсін.

Дәстүрлі танымда Ұрым да (кейде - Үрім), Қырым да – алыс, жетуі қиын шалғай жер мен ел. Әдетте, ғылыми әдебиеттердің өзінде ұрымды көне Рум (Рим), ал Қырымды Крым түбегімен сәйкестендіреді. С. Қондыбай еңбектерінде мифопоэтикалық Ұрым мен Қырымды жоғарыдағыдай сәйкестендіру қате екені көрсетіледі. Мәселен, Ұрым жөнінде С. Қондыбай былай жазды: <<Никому не пришло в голову, что у древних тюрков и их по-

томков в мифопоэтической системе существовал другой, архаический Рум – Уру. Образ подробно Урума сохранился в протобулгарской традиции. По-видимому, булгарский Урум в VI-XII веках локализовался в Северо-Кавказском регионе, в Покубанье и на Таманском полуострове, где в VI-XII веке существовало протобулгарское государство, например, название страны Урум, зафиксированное в надписях Культегина (VIII век) связано именно с тюркоязычными булгарами (утригуры и кутригуры)

Термин <<Крым>> не имеет ничего общего с реальным географическим объектом, полуостровос Крым>>, - деп жазды С. Қондыбай. Осы зерттеушінің пікірінше, Үстірттің көне атауы Қыр болған, XIV ғасырда Үстірт (Маңғыстау) аймақтарында алғашқы қазақ қауымы (<<есен-қазақтар>>) қалыптасқан, сол ортадан шыққан батырлар Қыр (Қырым) батырлары- <<Қырымның қырық батыры>> атанып, Үстірттің бастапқы атауы (Қыр) ұмытылып, Қырым – өте алыста жатқан жер, ел деген топонимиялық ұғым пайда болған.

Бағыт-бағдарлық топонимиялық модель бойынша құрылымданған кеңістікте тағы да қазақ халқына кеңінен танымал Жиделі Байсын, Жерұйық мияқты топонимдер бар. <<Алпамыс>>эпосында Жиделі Байсын Алпамыстың, қоңырат елінің ата жұрты . Жиделі Байсын жер атауы Өзбекстандағы Сурхандарья облысы Байсунтау өлкесінде кездеседі.

Жерұйық топонимінің географиялық орны, мекені белгісіз, себебі бұл топоним мифотопоним, яғни мифтік, қияли жер-су атаулар қатарына жатады. Жерұйық- киелі жер, ұйық – көне түркі тіліндегі ыдук (<<киелі>>) (<<ыдук йерсуб>>-<<киелі жер - су>>) сөзінің фонетикалық вариантв.

Жоғарыдағы дерек-келтірімдерді есепке алатын болсақ әлемнің топонимиялық көрінісінде кеңістік бағыт-бағдарлық модель екі түрлі тұрғыда берілген: шағын аумақтағы кеңістік (маршруттық саяхат, мал жаю, көшу-кону барысындағы) және орасан кең, аумақтағы геокеңістік (Балқантау, Итжеккен, Ұрым, Қырым, Барсакелмес, Жиделі Байсын, Каф (Қап)таулары т. б). Ментальді топо-

нимиялық құрылымағы кеңістіктің шет шекарасында немесе одан ары <<жат территория>> немесе <<мифтік кеңістіктер>> орналасқан.

Тұрмыс-тіршіліктік (болмыстық) кеңістіктің әлемнің топонимиялық көрінісіндегі берілуі, яғни құрылымдауы өз ерекшеліктерімен, өзгешіліктерімен айқындалады. Осы модель бойынша кеңістікті ментальді өрісте құрылымдау, құрамау шаруашылық факторының ықпалына, әсеріне байланысты болып келеді. Географиялық кеңістікті, ортаны тілік санада және тілдің өзінде (лексикада, топонимияда) белгілі бір дискретті нысандарға, бөлшектерге айқындап бөлу, атау, тану, игеру, тілдік, және ментальді айналымға енгізу жоғарыда аталған экстралингвистикалық, лингвистикалық т. б көптеген факторларға байланысты екені мәлім және кеңістіктің ландшафттық ерекшеліктеріне де қатысты екені дау туғызбайды. Басқаша айтқанда, кеңістік жүйелі түрде өзінің санадағы ментальді көрінісін және тілдегі топонимдік (лексикалық) құрамын, келбетін көрсете алады. Осы бүгінге дейін қазақ топонимика саласында жүргізіліп келе жатқан барлық дерлік зерттеулер негізінен топонимдердің тілдік (лексикалық, яғни топонимика) қағидалары бойынша кез келген ономастикалық бірліктер жүйесінің ментальді, когнитивтік (ой-санадағы) көрінісі, болмысы бар.

Әлемнің топонимиялық көрінісі динамикалық процестерге ұшырайды, әр тарихи заманда (дәуірде) өзгеріп тұрады, кейбір элементтері (фрагменттері) ескіреді, ұмыт болады, ал қайсыбірі жаңаланып дүние, кеңістік туралы ментальді ұғым-түсініктерді толықтай түседі. Қазақ топонимдерінде (топонимиялық жүйеде) дүние, адам, қоғам, рухани және материалды мәдениет жайында сан қырлы орасан мол когнитивтік мәліметтер мен ақпараттар жинақталған. Адамның, этностық дүниетанымы, ой-санасы, тарихы, шаруашылығы, мәдениеті, ғасырлар бойы жинақталған сан-салалы тәжірибесі тілдік жүйеде, сол жүйенің құрамдас бөлігінде – жалқы есімдер жүйесінде, ал дәлірек айтсақ топонимиялық жүйеде өз тілдік көрінісін сақтаған.

Әдебиеттер:

1. Дмитриева Л. М. *Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая): Автореф. дис. . д-ра филол. наук. –Екатеринбург, 2003. -48 с.*
2. Керимбаев Е. А. *Лексико-семантическая типология оронимии Казахстана: Автореф. дис. . . канд. филол. наук. –Алма-Ата, 1988. -24 с.*
3. Қондыбай С. *Казахская мифология. Краткий словарь. –А. : Нурлы Алем, 2005. -272 с.*

Юлдашева Гулнура Базарбайқызы

Абай атындағы ҚазҰПУ 2- курс магистранты, gulnura.yuldaweva.91@bk.ru

Ғылыми жетекшісі: ф. ғ. к., доцент, Қобланова Айман Жылқыбайқызы

ҚҰСТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық зерттеулерде қазақ ұлтының болмысы, дүниетанымы тілінде сақталған құнды дүниелермен танылуда. Этнолингвистика термині ғылымда Б. Уорф пен Э. Сепирдің тіл фактілерін этнос мәдениеті мен жеке тұлға ретінде қарастыратын теориясынан келіп шыққан. Этнолингвистика идеясын одан әрі дамытқан, әр қырынан зерттеген В. Гумбольд, В. Вундт, А. А. Потебня, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртунэ т. б. ғалымдардың зерттеулері этнолингвистиканың одан әрі дамуына «этнос пен этнос тілі» негізінде қалыптасқандығын дәлелдей түседі.

Қазақ тілі білімінде этнолингвистиканың ғылыми-теориялық алғышарттары Ә. Т. Қайдар, Е. Жанпейісов т. б. ғалымдардың зерттеулерінде жасалса, Р. Сыздық, Н. Уәлиев, Ж. А. Манкеева, Б. Қалиев, Г. Смағұлова, Р. Авакова, С. Сәтенова, Р. Шойбеков, Қ. Ғабитханұлы, А. Жылқыбаева, Ш. Сейітова, Ш. Қарсыбекова т. б. ғалымдардың жұмыстарынан этнолексиканың зерттелуіне байланысты этностың рухани-материалдық мәдениетіне қатысты құнды деректерді кездестіруге болады.

«Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал – сайманның, қару – жарактың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет – ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні сыр – сипаты т. б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни, жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал – мәтелдер арқылы ғана бізге жетуі мүмкін»[1, 9].

Профессор Е. Жанпейісов тіл мен этностың арақатынас мәселесін әріден келе жатқан, ежелден бар құбылыс екендігін айта отырып, «тіл – этностың ең тұрақты, ең бір басы ашық негізгі көрсеткіші. Ал тұрақтылығы бұған қарағанда осалдау, өзгеруге бейім территориялық бірлік, экономикалық – шаруашылық және мәдениет

тұтастығы т. б. этностың қосалқы белгілеріне жатады. Демек, тіл тағдыры мен этнос тағдыры қашанда бір – бірімен тығыз байланысты» деп тұжырымдайды [2, 7].

Қазақ этномәдениетін сипаттайтын өзекті арқаудың бірі – қазақ тілінде құстарға қатысты қалыптасқан мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, наным – сенімдер мен ырым – жоралғылар болып табылады. Қазақ наным – сенімінде құстар да, басқа жануарлар сияқты киелі семантикаға ие. Құстар – берекенің бастауы, ырыс-құттың нышаны ретінде сипатталады. Тілімізде құс атауларына қатысты мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер молынан кездеседі. Бұл қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде құстардың алатын орнының ерекше екендігін көрсетеді. Құстарға қатысты мифтік таным-түсініктер жүйесінде бақ құсы, дәулет құсы деген ұғым ерекше орын алады. Бірақ бақ құсы немесе дәулет құсы қазақ мифологиясында нақты бір құстың бейнесінде көрінбейді. Байырғы қазақтардың, сондай-ақ өзге халықтардың да мифтік дүниетанымында әлемнің жоғары әлем (көк), орта әлем (жер), төменгі әлем (жер асты) деп үшке бөлінетіні белгілі. Құстардың өзге жан иелерінен ерекшелігі – олардың жоғары әлемді жалғастырушы, аралық қасиетке ие деген мифтік түсінікпен ұшта-сып жатады. Жаратқан иенің «бақ», «дәулет» тәрізді «сыйы» жер бетіндегі пенденің біріне бақ құсы, дәулет болып қонады деп ұғынылған. Сондықтан басына бақ құсы қонды, басына дәулет құсы қонды дейді. Атақты Шал ақын өлең сөздің өрнегіне сала отырып, дәулет құсы деген түсініктің мазмұнын былай деп ашады:

Тыңдасан, жақсы кеңес құлақ құрышы,

Тәтті ұйқы, қалың төсек жанның тынышы.

Жүйрік ат, түзу мылтық, сұлу қатын,

Мал мен перзент -адамның дәулет құсы [3, 131б]

Құдайдың жіберген бақ, дәулетін ұстай алмаған адамды басынан бақ, дәулеті ұшты дейді. Этностың мәдени – тілдік санасында «бақ», «дәулет» тәрізді бейдерек ұғымдар осылайша метафоралану тәсілімен «құстың» қону мен ұшуы түрінде репрезенттенді. Ел ішінде салтта жаңадан үйленген жігітке жеңгелері оның келіншегін бақ құсына меңзеп қондырған құсың құтты болсын деп ізгі тілегін білдіреді. Бұл – этнос

санасында «келіншек» ұғымының бақ құсы деген түсінікпен байланысты метафоралануы болып табылады.

Байырғы қазақтардың этномәдени санасында жыл құстарының келуімен, қайтуымен байланысты қалыптасқан түсініктер де бар. Мысалы, жыл құстары келіп жатқан, қайтып жатқан кезде баланы сүндетке отырғызбайды. Себебі пышақ тиген жер тез қарақотырланбай, ұзаққа созылып, құс көті болып кетеді дейді. Сондай – ақ жүйкесі әлсіз адамдардың сырқаты қозады деп, құс келгенде, құс қайтқанда оларды ерекше күтімге алады. Ел ішінде киесі бар құстарға бүркіт, үкі, аққу, қарлығаш тәрізді т. б. қанаттыларды жатқызған.

Бүркіт қырық қырсықтың бетін қайтарады деп, байырғы түсінікте қырсық шалған адамды бүркіттің жанына отырғызған; босана алмай жатқан әйелді Марту басты деп, жанына бүркіт әкеліп қоятын болған.

Үкі жың – шайтанды, басқа да зияндастарды жолатпайды деп, баланың бесігіне үкінің тұяғын байлап қоятын салт болған. Қыздың тақиясына тағатын үкінің қауырсыны әуелде сәндік үшін емес, ырым- жоралғыға байланысты түсініктен туған. Ел ішіндегі әңгімеге қарағанда үкілі қызыл тақия киген қызға шүйіліп келе жатқан бүркіт, үкі қауырсынын байқағанда, тайқып шығатын көрінеді.

Аққуды киелі құс, киесі ұрады деген түсінікке орай қазақтар оны атқызбаған, атуға тийым салған. Ауруға, науқасқа аққудың өті шипа болады деген себеппен аққуды атып алатындай болса, немесе қршыға, лашынға ілдіретін болса, мал бауыздап, дұға оқытатын болған.

Ел ішінде кең тараған аңыздардың бірінде Төле би шаңырағында ұя салған қарлығаштың балапандары қанаттанып ұшып кеткенше тіккен үйін жықпай, жұртта жалғыз үй отыра берген көрінеді. Содан атақты би Қарлығаш би атанып кеткен деседі. Бұдан қазақтардың қарлығашты киелі тұтып, қастерлегені байқалады. Нұх пайғамбардың кемесі туралы діни аңызбен байланысты қарлығаштың адамға жақтасқаны туралы миф көптеген халықта бар, осыған орай қарлығашты киелі санап, ұясын бұзуға, өлтіруге тыйым салған.

Құс – көне түркі тайпаларының ұғымында көктің (аспан әлемінің) символы. Көкті түркілер тәңірі деп білген. Қазақ ертегілері мен аңыздарында құстардың алуан түрі: қарға, бүркіт, алтын құс, самұрық, торғай және т. б. кейіпкер ретінде көрінеді. Мысалы: Алпамыс батыр жырында құс туралы мына жол қатарлары кездеседі:

Алпамыс батыр түс көрді,
Түсінде жаман іс көрді,

Төсегінің үстінде
Бір күшіген құс көрді
Түсі суық құс екен,
Бір түнде соны үш көрді,
Ақырында Алпамыс
Өзі барып ұшырды,
Айбатымен қорқытып,
Қайтадан жерге түсірді,
Кәлласын кесіп денеден
Өкпе – баурын пісірді,
Бір сойқанның болғанын
Ауылын жаудың алғанын
Ақылмен байқап түсінді [4].

Табиғатпен туа бітіп, біте қайнасқан аңшылық, малшылық шарашылықты ерте дамыта білген далалық көшпелілер үшін көк аспанда қалықтап ұшқан қыран құстарды аңғара біліп, олардың қырағылығына тәнті болып, ежелден қолға қондырған сол дәстүр бүгінгі күнге дейін сақталып келеді.

БАЙҒЫЗ «қанатының үсті сарғылт ақшыл дақты, бауыр жағында көмескі қоңыр түсті жолғағы болатын түн құсы. Жапалақтың бір түрі. Халық арасында әкесінің қарғысына ұшырап, үйден құс болып ұшып кеткен қыз дейтін аңыз бар. Егер түндерде белгілі бір тұрақ – жайдың қасынан байғыз үні естілсе, сол үйде ыңғайсыз бір оқиға болады-мыс дегендей мифтік наным қалыптасқан». Орман байғызы «ұсақ (денесінің ұзындығы 22-27см, салмағы 120- 150гр), ақ дақтары бар қара қоңыр түсті жапалақ, беті ақ дөңгелек. Қазақстанда Тянь-Шань, Алтай, Ертіс маңы қылқан жапырақты ормандарын және Көкшетаудағы қарағай ормандарын мекендейді. Ұялау аймағында қыстайды, кейде оңтүстікке шамалы жылжиды. Бұл сирек кездесетін құс, жасырын және түнде тіршілік етуіне байланысты одан да бетер сирек кездесетін сияқты» [5, 408]. Қазақта байғыз жайлы әртүрлі аңыз бар. Жалпы, байғыздың үнін «сұңқылдады» деп жаратпайды. Сондықтан байғыз шақырғанда, атын атамай «нұра-талы» деп, ұн шашу арқылы жаманшылықтың бетін қайырады деседі. Үлкен кісілер байғыздың сұңқылдауын, иттің ұлуын жаман ырымға балайды. Халықтың түсінігінде Байғыздың шақыруы жақсы емес. Ауласына келіп шиқылдатқан құсты жаман ырымға балайтын болған. Қазақ этнографтарының жазбаларына сенсек, қазақтар үйдің шаңырағына байғыз құсы келіп қонған жағдайда, сол үйден бір кісі қайтыс болады деп жорып, ол үйдің орнын ауыстырып, басқа жерге тіккен. Кейде ол үйді жағып жіберетін кездер де кездеседі екен. Жалпы әлем халықтары түн құстарын тылсымға толы жұмбақ санап, үрей мен қорқынышқа бой алдырған.

Осылайша түн құстарынан сақтанып отырады. Бір елдерде жапалақты «сайтан құсы» десе, енді бірде біз кие тұтатын үкіден қатты шошынады. Сыр өңірінде байғызды Мұраталы дейді.

«Қазақтың дәстүрлі ұғымдары» деген кітапта ел аузындағы мынадай аңыздар топтастырылып басылған. «Ертеде, Қаратаудың ойында, Жиделі Байсын жерінде, Қонырат деген елінде бір бай болыпты. Балаға зар болыпты. Етегі жасқа толып жүріп көрген жалғыз ұлына, құдай мұратқа жеткізді ғой деп, Мұраталы деп ат қойыпты. Ол өте ерке болып өседі. Еркелік пен есерліктің арасы тым жақын екен, өсе келе үлкенді үлкен, кішіні кіші демей, беталды сөйлейтін болыпты. Қаралы жиында қарқылдай күліп, той-томалақты төбелессіз таратпапты. Сөйтіп жүріп Ұмай анаға тіл тигізіпті. «Ұмай, Ұмай дейді, Ұмайы кім десем, көп қатынның бірі екен» депті бірде. Мұны естіген ел төмен қарап, ұялғаннан жерге кіріп кете жаздайды. Сөйтіп Ұмай ананың қарғысына ұшыраған Мұраталы бір түнде жұдырықтай құсқа айналып, тоғайға сіңіп жоғалады. Түнімен сұңқылдап жылап шығатыны өткен іске өкініші деседі. Жұрт жаман тамның басында жарбиып отырған кішкентай құсты көрген сайын «е, мынау әлгі Ұмай ананың қарғысы атқан құс қой, яки байқұс, байғыз болды ғой», - деп аяйды екен. Мұны естіген Мұраталы «Мені мазақтаған мендей болсын», «Байғыз» десең, «екі бетің айғыз» деп қарғай-

тын көрінеді. Ал енді «Мұраталы ассалаумағалейкүм» десең, маз болып «мұратыңа жет» деп тілеп, сұңқылын қойып, билей береді екен» дейді. Ал мына нұсқасын бала кезімізде естуші едік.

Ел аузындағы аңыз әфсана бойынша ертеде бақуатты бір байдың қызы жарлы-жақыбайдан шыққан жігітпен көңіл қосыпты. Алайда екі жастың қосылуын тағдыр жазбайды. Әкесінің шешімімен басқа бір байдың баласына ұзатылады. Тағдырына налыған қыз әбден ішқұса болып құсқа айналып кетіпті-мыс. Іңір қараңғысында сұңқылдап дыбыс шығаратыны сүйгенін жоқтағаны деседі.

Есенғали Раушановтың «Құс атаулары сөздігінде» байғызды орысшада – сыч, қарашай – балқарда – кукумай, украинша -сич, қырғызша – бабырган, сурсанган адам, кабагы ачылған адам, өзбекше – бойқуш, түрікше – кукумав деп беріледі [6, 7].

Қорытындылай келгенде, құстардың халық өмірінде алатын орны ерекше. Құс атауларының фразеологизмде болсын, мақал – мәтелдер де болсын, халықтың наным – сенімінде көрініс тапсын - бұл халықтың танымында үлкен рөл алатындығының бірден – бір белгісі.

Сондықтан бұндай атаулар тілдік тұрғыда зерттеліп, талдау жүргізілсе, халықтың сол бір тіршілік иелері туралы таным – түсінігі, психологиялық көзқарасы анықталады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Байтелиева Жанар Дәрібекқызы «Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі» канд. дис. Алматы, 2007ж
2. Жанпейісов Е. Этнолингвистика / Ана тілі 1994, 20 –қаңтар
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия – 2013ж
4. Алтамыс батыр хикаясы
5. Қайдаров Ә Қазақтар: ана тілі әлемінде II-том
6. Раушанов Е Құс атаулары сөздігі Ана тілі № 33-34 21. 08. 2008ж

Meldibekova Zulfiya Abdykalykovna

ass. professor International Information Technologies University
Almaty, zmeldibekova@mail. ru

KAZAKHS AND TRADITIONS

***Резюме.** На необъятных землях казахи рождались и умирали, воспитывали детей, передавали многовековой опыт кочевого образа жизни со своим бытом и традициями, сложившимися за тысячелетия. Традиции играют важную роль в воспитании современной казахской молодежи. Пройдя через испытания временем, они служат основой формирования национального самосознания. Примечательно, казахи всегда придерживались мнения, что традиции не являются чем-то незыблемым и претерпевают изменения в ходе истории.*

***Түйін.** Кең байтақ дала төсінде қазақтар дүниеге келіп, санғасырлық көші-қон тәжірибелерін балаларына үйреніп, соған тәрбиелеп, дүниеден өтіп жатты. Қариялар шаңырақ астында, от басында жастарға домбыра шерту мен қобыз тартуда, киіз бусу мен ою-өрнекті кестелеуді үйретті. Қазіргі адамзат мәдениеті өзінің қайнар бастауын халық шығармашылығының ежелгі дәстүрлерінен алынады. Халықтық салт-дәстүрлер бұрынғыдағы сияқты қазірде тіршілік цикліне байланысты әр түрлі әдет-ғұрыптар мен рәсімдерден анық байқалады.*

***Resume.** The Kazakhs long-cherished customs, their skills and experience in creating spiritual and material treasures, and the traditional institutions and regulation of communal life-all this is indicative of the long journey that the people have traveled, the lore that has been passed down the generations. This knowledge has been transferred from father to son, from century to century, becoming an entire network of continuous socio-historical traditional practices, without which any progress would be impossible. Traditions are essential to the survival of a people, and therefore no traditional customs and morals run contrary to the live of the people.*

On a vast expanse of land Kazakhs lived and died, raised children, handing them down centuries – old experience of nomadic way of life. Nearby hearth under the shanyrak (top of the yurt) old people taught to play dombra (Kazakh music instrument), to manufacture koshma (a kind of Kazakh carpet) and to embroider patterns. The Kazakhs long-cherished customs, their skills and experience in creating spiritual and material treasures, and the traditional institutions and regulation of communal life-all this is indicative of the long journey that the people have traveled, the lore that has been passed down the generations. This knowledge has been transferred from father to son, from century to century, becoming an entire network of continuous socio-historical traditional practices, without which any progress would be impossible.

Traditions are essential to the survival of a people, and therefore no traditional customs and morals run contrary to the live of the people.

Although the Kazakh people were nomadic, their spirituality was no legend. The nomads loved their native land, rivers and lakes, mountains and rocks, and forests no less than settled peoples. That's why they gave their lives defending their native land, sang of it in their songs, lulled with their musical melodies, gave very poetic names to their native places, and left monuments of impressive beauty and grandeur on their land. To understand the sacred meaning of these great traditions and to live by the laws of these traditions is most important to the generations of Kazakhs living today.

The Kazakh tradition of respect for elders and the memory of ancestors, support for young people, hospitality towards strangers, the ability to find a just resolution for disputes without courts and prisons, and many other things-all these show that Kazakh society

was based on the principles of morals and humanism. These traditions were incorporated into the daily life of the steppe people.

It is also important to note that customs play a great role in the education of young Kazakh. The education of the younger generation has always been important in Kazakh society.

To this day, Kazakhs hold the ritual of hospitality sacred. It is one of the five main precepts followed by every Kazakh to treat a guest as if he is a Gods prophet . This is confirmed by the saying: « One out of forty guests is Kydyr (name of a Prophet) ». The host meets visitors with every possible consideration, take good care of the guests, and having treated them generously receives their blessing. He see them off with not only good wishes but also a full bag of sweets sarkyt, wrapped food that a guest takes with him and carries in the travelers bag korzhy . Since ancient times, travelers moving from one aul to another brought with them the latest news and messages from relatives in the distant settlements . the desire to meet and treat a person properly testifies the high culture of steppe traditions .

Hospitality was regarded as a sacred duty, and if this custom was violated the guest had the right to make a complaint to the hosts. In other words, each traveler setting out on a journey knew that he would meet hospitality wherever he went and the road would be easy.

According to the old tradition, children notice a rider from a distance and come out to greet the guest, help him down from his horse, take him arm-in-arm into the house, and place him on the seat of honor (see guests of honor place in the chapter “The Yurta”). While approaching the house, the traveler usually sends a sign to notify of his arrival, and he

doesn't get down the horse unless he inquires the name of the host, or master of the aul (village). A proper treatment is provided to the horse of the guest as well. This was described in the old book by Mahmud al-Kashgari dated back to the 10th century: "When the guest arrives, receive him with sincere respect, provide comfortable treatment, and feed and water his horse to satisfy it too." Kazakhs relate the hospitality to the old legend: "When Alash khan became old, the time came to divide his wealth between three sons. He splitted all his fortune into four equal parts, giving each son a share, the forth one he divided again into three equal parts with the admonition: this part you should share while hosting each other with generosity." This means that the hospitality tradition.

The hosts took care to make the guest comfortable, gave him food and drink, entertained him, and paid him every attention. Each treat had a ritual meaning, defined the extent of respect, showed the degree of relationship with the person to whom the treat was offered, and pointed to the social standing of the guest.

The hospitality laws and customs of nomadic peoples were one of the most reliable ways of maintaining the community and strengthening the internal relations of the integral organism. There were and are traditions on various occasions.

Shashu (showering sweets) is a beautiful and joyful action that expresses good intentions and best wishes. In old days, Shashu was associated with significant events in nomadic life such as koi kyrkymy-sheep shearing, bie bailar- beginning of mare milking season, en calu- cattle branding, and many other equally important events related to fertility of livestock and thus the well being of Kazakh people. When people get together for these events, sweets are scattered to impart a festive atmosphere to the celebration.

Tulak shashu- is an old sweet showering ritual held during wool fluffing period to hearten and cheer up a group of village people involved in the long and labor-consuming work. Well-prepared wool would enable women to spin good quality wool thread for clothes, make felt for yurta (nomadic house) and rugs. All these household goods were vital in everyday life of nomadic people.

In exactly the same way, shashu cheers up the beginning of various types of settled peoples work, such as kyrman mailau-harvest festival, a duken mailau-a blacksmith shop opening, zhun sabau-wool fluffing, kyiz basu-felt making and other events large and small.

Today, shashu is showered over the person being honored, for example, at the weddings, during betashar-opening a bride's face, tusau kesu-first step of a child, house warming celebrations, over the winner of horse race byge, etc. . Adults and children enjoy this ritual, and coins as possible, which are believed to bring happiness to their homes as well.

Suinshi is an award for delivery of very joyful

news by somebody. This is one of the old and kind traditions, when an excited messenger with good news arrives shouting "Suinshi, Suinshi" to attract the attention of everyone and gather them to observe the delivery of the news and witness the suinshi payment. Often message was expected impatiently and feared never to arrive. The recipient of the happy message presents gifts to the messenger must be satisfied with the award before he delivers the news. This custom has not diminished in importance even today. For example, one can demand suinshi for bringing the news of a newborn son or a grandson, return of a son from the military, arrival of a long waited guest.

Kyorimdik is gift, generally in the monetary form, this is expected to be given for the privilege to see a bride, newly born baby, or even a newborn baby camel (camel reproduce only once in 3-4 years) or a colt for the first time. The word kyoru translates from Kazakh as to see, to look. However, the meaning of the ritual is not just in giving the gift but in the giver's desire to express wishes for good fortune and well being in the future to the recipient of the gift. It has become indispensable to give korimdik to the happy person; the hero of the hour, this tradition has taken such deep root that some happy parents do not even show others their newborn baby unless they are a given korimdik.

Kazakh people encourage children from a young age to share their joys with others. For example, a child would come out and show his new toy or new cloths, knowing that others will be glad to see his new fortune and share his happiness, expressing it in a form of koyrimdik. This tradition encourages adults to acknowledge the good things that are happening to the children.

There are many other not forget but not spreading customs and traditions nowadays. Some of them connect with the bread of cattle - the main currency of nomadic Kazakhs. These customs remained among the cowboys and farmers.

In the middle of the summer, the bridles are customarily put on the calves and colts that graze together with to cows and mares. The bridle doesn't allow the calves and colts feeding front the cows and mares, which makes them learn to graze while grass is fresh and juicy. This enables the livestock to put on weight fatten and provide more milk during the height of the milking season.

When the autumn approaches when the grass-stalks harden and the mares are released into the herd after the end of the milking season, then comes the time when the bridles are removed from calves and colts. Sirge zhiyar ("release from the bridle") – a joyful and cheerful feast is held at that time.

Boys chase and catch the grown up yearlings to remove their bridles. A special sharp sirge zhiyar kymyz (for occasion of bridle release) is prepared from the last mares' milk. All villagers enjoy the drink and festive meal. The elders give the blessing on such

days: “God bless us to get together to enjoy sirge zhiyar kymyz next year again”. The other custom connects with a meat cooked - Sirne is a meat dish cooked in a certain way. It is usually prepared in the middle of summer or fall from the meat of a young lamb.

In the preparation process, a hole is dug in the ground, and a fire is set inside to heat up the soil. A stomach is stuffed with meat and tied up. To let the steam come out during cooking, a hollow cannon bone is stuck into the stomach. Then, the stomach is put into the heated hole and covered up with hot soil; a fire is set again on the surface to provide it a long- lasting heat beneath the ground. After all, the meat cooked becomes very juicy and tender. Only the person who has trised this meal can appreciate its unique flavor.

In the wintertime, the favorite horse-herders’ entertainment is a tradition of cooking a delicious dish – Serne - Food for horse-herders. Riding the best horses they come on a visit to an aul (village). A hospitable host cooks for them a special meal serne. While the meal is being cooked and served, the guests hold a lively discussion and exchange the latest news. Children are using this opportunity to prance on the guests’ horses, galloping and bragging around the village. The other remained custom is Uiky ashar. During springtime, when lambing time comes, there is more work to do and aul (village) boys and girls volunteer to help the shepherds. They impatiently wait for the “night shift” to help in receiving litter from cows and sheep, in case if it happens during the night. A special dish, uikyashar – “a sleep dispelling meal”, is being cooked. Excited young people get together around the fire, and cook dried meat brought

from home in the big cauldron (large copper pot), while singing and joking. Before taking the cauldron off the fire, beastings collected from the newly calved cow or sheep is added to the bouillon with meat. Busy “night shift” flies by, but the awakening spring steppe landscape, moon, fire sparks, jokes and songs turn into an unforgettable event for young people. It’s very good time for meeting of young people in auls.

The more famous of traditional custom is asar. There is an old tradition asar of neighborhood cooperation to carry out major project jointly, like building a house, a barn or any repair works, which are beyond the strength of not only one man but even several people in the family. For example, a young family wants to build a house and, certainly, needs outside help. It announces an asar - a call for cooperation to the whole aul (village). At the set day, young men get together and start working, while the elders supervise and advise. The family slaughters a young sheep and cooks plenty of food for their aul neighbors.

Asar could be called several times during building one house. People come to help in the most difficult stages, o. g. covering the roof and setting up the walls. Neighbors participate in asar with willingness, knowing that tomorrow each of them may need to announce asar too.

Kazakhs have many customs as so as erylik, zhuly zhinau with philosophical meaning. There are customs connected with religion as Islam and paganism. Many of them remained and play the role in the life of Kazakhs today.

References:

1. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в 5 томах / Алматы, 1996.*
2. *Казахи (историко-этнографическое исследование) / Алматы. 1995 – 351 с.*
3. *Калиев С. Оразаев М., Смайылов М. – Қазақ халқының салт-дәстүрлері. / Алматы, 1994 – 222 б.*
4. *Шаханова Н. Ж. – Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки) / Алматы, 1998 – 175 с.*

Ниязгулова Айгуль Аскарбековна
к. ф. н., проф. МУИТ, a. nijasgulova@iitu.kz

Ибрагимов Ниетжан
ст. преподаватель КазНУ имени аль-Фараби

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ КАЗАХСТАНА

Резюме. В статье делается анализ языковых особенностей спортивной публицистики Казахстана, отмечаются специфические термины языка спорта. Понятие «спортивная лексика» значительно шире понятия «спортивная терминология» и включает, помимо терминов, профессионализмы, жаргонизмы, номенклатурные обозначения. Прослеживается эволюция спортивной терминологии, спортивной лексики.

Summary. This article provides an analysis of linguistic features of sports journalism of Kazakhstan, is marked the specific terms of sport language. The concept of «sports vocabulary» is much huge than the concept of «sport terminology», and includes, in addition to terminology, professionalisms, jargonisms, nomenclature terms. Traces the evolution of sports terminology, sports terminology.

Түйін. Бұл мақалада Қазақстандағы спорт публицистикасының ерекшеліктеріне талдау жүргізіле отырып, спорт тілінің өзіндік терминдері қарастырылады.

«Спорттық лексика» ұғымының тұжырымдамасы «спорттық терминологияға» қарағанда теңеңірек, оның ішінде терминдер, кәсіби сөздер, жаргондар, номенклатуралық белгілері қамтылады. Спорттық терминологияның және спорттық лексиканың эволюциясы бақылауға алынады.

Спорт, по определению Н.И.Понаморева, теоретика и ученого в области физической культуры и спорта – это «игровая, соревновательная, воспитательная деятельность, основанная на применении физических упражнений и ее социально значимые результаты» [1]. Исходя из определения можно сделать вывод, что как особый вид человеческой деятельности, направленный на сохранение и укрепление здоровья народа и имеющий свой инвентарь, места занятий, участников–профессионалов спорт имеет свой язык. Конечно, говорить о языке спорта как об особом отличном от языка других отраслей, мы не можем, так как «язык спортивных материалов –это прежде всего язык газет, журналов, радио, телевидения, т.е. средств массовой информации и пропаганды, и подчиняется он действующим в них закономерностям» [1].

Языку спорта и спортивной терминологии посвящены труды ряда ученых: А. Аваковой– «Наименование спортсменов в русском языке», Н.Андреева, В Зембрицкого –«Именное словообразование в спортивной терминологии», И.Юрковского– «Термины, общие для спортивных игр в русском языке». Ряд казахстанских исследователей также посвятили свои работы языку спорта. Среди них необходимо отметить исследования Е.Молда-таева «Термины спорта в русском и казахском языках» (Алматы, 1975 г.), и М. Медетовой «Термины легкой атлетики и лыжного спорта» (Алматы, 1995 г.). Тему языка газетной спортивной лексики затрагивали также Г.Я. Солганик, П. И.Денисов, П.Г. Ярмолинец, С.И. Кондрашкина, Л.П. Крысин, А.Глодов, Ю.Ильин, С. Частник, И. Лысакова, Е.В. Птушкина и другие.

Из сферы языка спортивной лексики исследователи выделяют терминологический пласт. Спортивная терминология является активным источником пополнения словарного состава общелитературного языка. Активное употребление терминов в публицистике связано и с характером, природой самого газетно–публицистического стиля. Г.Я.Солганик объясняет высокую продуктивность терминов в газетах и журналах «открытостью» газетно–публицистической речи, близостью стилистических качеств терминологии газетно–публицистическому стилю, который проявляется в том, что термины не противоречат природе публицистики, «они близки газетно–публицистическому стилю точностью номинации, глубиной обобщения понятия, однозначностью, лаконизмом выражения, составляющих один из важных компонентов идеала и данного стиля. Следует отличать спортивную лексику от спортивной терминологии. Понятие «спортивная лексика» значительно шире понятия «спортивная терминология» и включает, помимо терминов, профессионализмы, жаргонизмы, номенклатурные обозначения. Спортивная терминология составляет ядро языка спорта и является нормативной частью спортивной лексики [2].

Спортивная публицистика чаще всего имеет конкретных адресатов –специалистов и любителей данного вида спорта, поэтому такая подача терминов признана нормой. Например, журналисты газеты «рго Спорт» не углубляются в объяснения слов «кока», «юка», «вазари», «иппон», так как предполагается, что любителям дзюдо известно значение данных терминов, а постоянные читатели газеты знакомы с ними по предыдущим публика-

циям. Эти термины являются общеупотребительными в мировом информационном пространстве, они не переводятся и употребляются на языке страны, откуда произошел этот вид спорта. Но если в спортивных газетах такая ситуация может считаться нормой, то в общеполитических изданиях нежелательно употребление подобных терминов без разъяснения, даже если они встречаются на спортивной полосе. Специализированные спортивные газеты и журналы также прибегают к разъяснению терминов, если он впервые встречается на страницах данного издания. Газета «ргоСПОРТ КЗ.», впервые обращаясь к теме шорт–трека в материале «Нелегкий путь «короткой дорожки», дает разъяснение незнакомому многим читателям термину: «шорт–трек», или в переводе с английского «короткая дорожка»– это скоростной бег на стандартной ледовой площадке, совпадающей по размерам с хоккейной площадкой (60м на 30м). Длина бегового круга составляет 112, 12 метра. Вид спорта относительно молодой, но перспективный. Вся его захватывающая, динамичная интрига с первой до последней секунды держит зрителей в эмоциональном напряжении, не уступающем по своему накалу событиям, разворачивающимся на велотреке» [3].

«Любой газетный материал на спортивную тему неизбежно замыкается в кругу специальных понятий, и перед пишущим встают проблемы: как избежать утомляющих повторов одних и тех же терминов и номенклатурных наименований, как разнообразить речевую форму публикации в зависимости от ее темы, цели, адресата, жанра?» Этими вопросами задался исследователь А.Ф.Пинчук и подробно ответил на них в работе «Специальная лексика на страницах спортивной печати» [4]. В спортивных публикациях отчетливо прослеживается тенденция к стяжению, сжатию составных по форме терминов и номенклатурных наименований. И хотя у первых и у вторых этот процесс идет неодинаково, однако причины общие. Первое, чем можно объяснить данное явление, – стремление к экономии выразительных средств. Вторая причина – функциональная, то есть стяжение диктуется законами построения текста. Чередувание полных и стяженных наименований помогает избежать речевых повторов, однообразия. Кроме того, усеченные в результате контракции формы не являются – в отличие от полных терминологических сочетаний– официальными наименованиями и вносят в текст оттенок разговорности, что располагает читателя к публикуемому материалу. Именно этими причинами, а не простой экономией выразительных средств способствуют замены типа: золотая медаль–золото [4]. А.Ф.Пинчук исследует такие приемы словоупотребления как перифрастическая замена термина (рекорд– мировое достижение, высшее достижение), замена в составном терми-

нологическом наименовании одного из компонентов, чем снимается книжность (чемпионат Европы, чемпионат континента, первенство континента), синонимическая замена термина словом–нетермином (штангист–силач), употребление термина в переносном значении (корень поражения, волна игр).

В процессе становления спортивной терминологии Ф.Г. Шалгин выделяет 2 периода:

- 1.–XIX век – начало XX века;
- 2.–советская эпоха.

Исследователь отмечает, что в советский период спортивная терминология начинает упорядочиваться. Если до революции она пополнялась из различных источников и употреблялась стихийно, то с середины 30–х годов начинается планомерная и сознательная работа по совершенствованию и нормализации употребления спортивных терминов. В 60–х годах в спортивной терминологии наблюдается тяготение к международным элементам, о чем свидетельствует параллельное функционирование наряду с исконными терминами их иноязычных дублетов–интернационализмов: вратарь–голкипер, нападающий –форвард, одиннадцатиметровка – пенальти и др. В советскую эпоху русская терминология оказывает влияние на разработку и развитие терминологической системы народов СССР, в том числе и на развитие спортивной терминологии казахского языка [5]. Исследователь русской и казахской спортивной терминологии Е.А. Молдатаев период становления и развития терминологии казахского языка делит на 2 этапа:

1. 1917–1945гг.
2. с 1946г. [6].

В данной периодизации не указана дата завершения 2–го периода. Предполагается, что он длился до 1972 года, так как именно в это время ученым были получены результаты исследования.

Е.А.Молдатаев отмечает, что на первом этапе становление терминов также осуществлялось стихийно, а их интенсивное развитие началось лишь после Великой Отечественной войны 1941–1945гг. Формирование терминологии в союзных, автономных республиках осуществлялось Всесоюзным Центральным Комитетом Нового алфавита (ВЦКНА) и терминологическими комиссиями при наркоматах просвещения. В Постановлении центрального исполнительного комитета СССР от 17 июля 1935 года записано: «Предложить ВЦКНА, наряду с дальнейшим усовершенствованием и унификацией нового алфавита, развернуть работу по оказанию систематической помощи национальностям в развитии литературного языка и научной разработки орфографических, терминологических, грамматических словарей путем консультации мест по конкретным вопросам и созыва периодического научного совещания по вопросам культуры, языка и письменности» [6]. Второй этап развития характеризуется дальнейшим совершен-

ствованием и упорядочением спортивной терминологии казахского языка. Это находит отражение в том, что терминология освобождается от тех видов заимствованных из русского языка наименований, для которых в казахском языке функционировали достаточно точные их эквиваленты[5].

Исходя из того, что с момента исследования Е.А. Молдатаевым периодов становления спортивной терминологии /1972/ прошло тридцать лет и учитывая современное состояние и постоянное развитие спортивной терминологии, считаю, что необходимо помимо первых двух выделить и 3–й период – с 1991 года по настоящее время. Период с 1972 года, временем получения результатов исследования Е.А. Молдатаевым, по 1991 год, временем обретения Казахстаном независимости, необходимо включить во второй этап развития, так как за этот промежуток времени существенных изменений в становлении спортивной терминологии казахского языка не произошло.

Таким образом, период становления и развития спортивной терминологии казахского языка можно определить следующим образом:

1. 1917 – 1945 гг.
2. 1946 – 1991 гг.
3. с 1991 года.

Характерной особенностью третьего периода является отход от заимствованных из русского языка терминов и упорядочение спортивной терминологии казахского языка. Также современный период характеризуется широким употреблением интернациональных терминов. Такие термины как «тайм», «юко», «сет», «дзюдо» и другие имеют одно значение на языках всех народов планеты. Это еще раз говорит о широкой популярности спорта, его роли в международных отношениях и взаимопроникновении языков.

Спортивная лексика занимает особое положение в лексической системе языка. Она слабо ограничена от общелитературной лексики, что связано с огромной популярностью спорта, его общенародным характером, – отмечает исследователь Н. Юрковский [7]. Основные требования к языку СМИ – выразительность, ясность, точность. Но следует учитывать, что такие особенности спорта как дух соревнования, зрелищность, массовость, драматизм борьбы не могут не повлиять на язык

спортивных материалов, которые делают их более динамичными, выразительными, держащими читателей в напряжении.

Г.Я. Солганик, отмечая такие важные особенности языка спортивных материалов как экспрессия, эмоциональность, динамизм изложения, полифоничность, выделяет « влияющие на язык черты спорта, как

- дух соревнования, конкуренции;
- творчество (поиски резервов, новых методов достижения высоких результатов и др);
- драматизм борьбы, преодоление трудностей (физических, моральных, психологических);
- массовость, популярность, привлекательность;
- эстетичность (зрелищность, красота, эмоциональность)» [2].

Перечисленные черты спорта накладывают отпечаток на язык спортивных публикаций.

Анализ спортивной прессы Казахстана показывает, что не все авторы уделяют должное внимание филологическому аспекту во время подготовки материалов. В силу большой популярности спорта требования к изложению спортивных материалов особые. обстоятельный анализ языковых конструкций современной публицистики показал, что изменения, происходящие в социальном устройстве общества, новые принципы деятельности СМИ, попеременное внимательное и невнимательное отношение государства к спорту нашли свое отражение в публицистической речи. Журналисты стали более изобретательными в проявлении индивидуального языкотворчества. Большое внимание при этом уделяется искусству привлечения экспрессивных средств языка. Критериями отбора служат способность слова выражать глубину мысли, его потенциально воздействующие свойства. Нужно отметить, что экспрессивность – одно из важнейших свойств языка спортивных материалов. Чтобы передать накал борьбы на футбольном поле, победное чувство спортсмена после поединка, досадную горечь поражения, состояние болельщиков после проигрыша любимой команды, необходимо применение различных форм экспрессии. Не представляется возможным все перипетии борьбы и эмоции спортсменов, тренеров, зрителей передать сухим, стандартным языком.

Литература:

1. Солганик Г.Я. Язык спортивной журналистики // Спорт в зеркале журналистики. – М.1989. –143 с.
2. Медетова М.Е. Термины легкой атлетики и лыжного спорта. Дис.канд. филол.н. – Алматы,1995. –151 с.
3. Нелегкий путь “короткой дорожки”//проСПОРТ кз.– 2001.– 15 декабря.
4. Пинчук А.Ф. Специальная лексика на страницах спортивной печати // Спорт в зеркале журналистики. – М., 1985.– С.18
5. Молдатаев Е. М. Спортивные термины русского и казахского языков. Дис.канд.филол.н. – Алматы, 1972.– 114 с.
6. Революция и письменность. 1936.– № 2.– С.4
7. Юрковский Н. Активные процессы в русской спортивной игровой лексике. – М.; 1988.– 28 с
8. Н.Жунисбайұлы. Бронзовый автограф Смирнова //SPORT & кс.– 1999.–20 апреля

Алмухаметова Гүлмира Сатыбалдықызы
6M01117 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты
87073134945, gulmira66@inbox.ru

Ғылыми жетекші: Оралбай Н., ф. ғ. д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ – БҮГІНГІ ЗАМАН ТАЛАБЫ

Түйін. Мақалада жоғары оқу орнында білім алушы студенттердің тілдік дағдыларын, сөйлеу мәдениетін жетілдіру мәселелері қарастырылған. Студенттер тіліндегі қатысымдық қателіктердің себептері, тілдік нормадан ауытқу жағдайлары, қатысымдық мәдениетті қалыптастыру талаптары көрсетілген.

Кілт сөздер: тілдік дағды, сөйлеу мәдениеті, қатысымдық қателер, сөйлеу сапасы.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы совершенствования языковых навыков и коммуникативной культуры студентов обучающихся в вузе. Отмечены причины коммуникативных ошибок в речи студентов, также требования необходимые для формирования культуры общения.

Ключевые слова: языковые навыки, культура речи, коммуникативные ошибки, качество речи

Summary. The article deals with the issues of improving language skills and communicative culture of the students who trained in higher education institution. Noted the reasons of communicative mistakes in the speech of students, also requirements cultures of communication, necessary for formation.

Keywords: language skills, speech culture, communication errors, the speech quality

Тілдің қатысымдық мақсатта қолданылуын дамытуда айрықша назар аударатын мәселе – сөзді орынды қолдана білуге баулу, тіл мәдениетін арттыру. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы болғандықтан, ол сөйлеу әрекетінің негізгі арқауы болып табылады. Сондықтан тілдік қатынасты студенттердің сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын, ой-пікірін дұрыс, сауатты жеткізуге ықпал ететін, адам мен адамның түсінісуіне мүмкіндік беретін сала деп түсінеміз. Студенттер тіліндегі қатысымдық қателіктерді болдырмау дағдысын жетілдіру, сол арқылы сөйлеу мәдениетін арттыру - бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Соңғы жылдардағы тілші, әдіскер ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сүйенсек, білім алушылардың көпшілігінің сөздік қоры жұтаң екендігін, сөз тіркестерін қолдануда, сөйлем және мәтін құрауда дәрменсіздік танытатындығын, ойын жүйелі түрде жеткізе алмайтындығын, ауызша сөйлеу дағдысының төмендігін тілге тиек етеді. Сондықтан қазақ тілін оқытудың басты мәселесі – сөйлеу әрекеті арқылы сауаттылықты, тіл мәдениетін меңгерту және сол арқылы тілдік қатысымға жаттықтыру. Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауының «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» деген тұжырымдамасында жеткіншек жастар мен болашақ маманның сауаттылығы мен білім, біліктілігіне ереше мән берілген [1]. Бұл қазақ тілінде оқытылатын білім ордаларына әдеби тілдің ауызша, жазбаша нормасын игерту; оның мол байлығын меңгертіп, сол арқылы тілге деген сүйіспеншілік сезімін және қарым-қатынас жасау икемділігі мен дағдыларын қалыптастыру сияқты белгілі міндеттерді жүктейді.

Сондықтан студенттерге тілдік құралдарды өз тәжірибесінде пайдалана білудің ғылыми-әдісте-

мелік жолдарын көрсете отырып, өз ойын дұрыс, еркін жеткізіп, сауатты жаза алатын дәрежеде меңгерту – бүгінгі заман талабы. Демек, бүгінгі студент - болашақ маман екендігін ескере отырып, жоғары оқу орнында білім алушы студенттердің ауызша тілдік дағдыларын, сөйлеу мәдениетін барынша жетілдіруге аса көңіл бөлу қажет. Әсіресе, жоғары оқу орнындағы филолог-студенттердің әдеби тілде еркін, шешен сөйлей білу дағдыларын дұрыс қалыптастырудың, жетілдірудің маңызы зор. Өйткені олар өздеріне қойылатын талаптың да жоғары болатынын, өз ана тілі мен әдебиетінен сабақ беретін оқытушы өзі шебер сөйлеумен қатар шәкірттерін де сөз құдіретін ұғына білуге тәрбиелейтінін түсінулері керек [2, 17 б]. А. Байтұрсынов: «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса, ойын айтады» дегенде жалпы адамзаттың сөйлеу әрекеті сөйлемді айта білуге, ойды басқа біреуге жеткізе білуге қатысты екенін ескертеді. Сөйлей білудің ең қажетті шарты – сөздерді дұрыс құрастыру. Мұны да ғалым нақты айтып кеткен: «. . . ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тындаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралы. Олай болмаса, құр сөздердің басын айтқанмен, сөйлем болмайды» [3, 408б]. Демек, сөйлей білу үшін сөйлемді айта білу керек. А. Байтұрсынов тілдің қатысымдық табиғатын өте қарапайым сөзбен түсіндірсе, тіл жанашыры Мағжан Жұмабаев «Тіл адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады» деп жазады. Халқымыздың кешегі өткен ойшылдары, ағартушы-ғалымдары, ақын-жыраулары ішінде тіл мәдениетін сөз етпей,

тіл шұбарлаушыларға кейістік білдірмей кеткені кемде-кем. Тілші ғалым Х. Досмұхамедұлының: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең- бұл сүйініш; Ана тілін білмей тұрып орысша жақсы сөйлесең - бұл күйініш; Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру - зор қате» деген пікірлерінен тіліміздің мәдениеттілігін арттыру, оны шындап жетілдіре беру талабының ерте кезден-ақ сөз болып келе жатқандығы бүгінгі жастарымызға үлкен ой салуы қажет. XX ғасырдың 20 жылдары-ақ тіл жұмсаудың тіл тазалығы, тілдің анықтығы, тіл дәлдігі, сөз бедері, сөздің көрнекі болуы, сөз дұрыстығы сияқты шарттарының болғандығын көрсетіп, әрқайсысына сипаттама берген Ахмет Байтұрсынов болатын. Осы тұрғыдан алғанда тілдің тазалығын сақтап, қадір-қасиетін түсіну айрықша көңіл бөлуді қажет ететін мәселе. Осы мәселені өз мақалама арқау ете отырып, алдымен тіл мәдениеті дегеніміз не деген сұраққа жауап іздедік. Профессор М. Балақаев: «Тіл мәдениеті дегеніміз сөйлегенде, жазғанда тіл құралдарын; сөз, сөз тіркесі, сөйлем түрлерін дұрыс қолданып, сауаттылықтың айқын ойлылық пен ізеттіліктің өнегесін көрсету», Сонымен қатар, ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы» деп атап кетсе, [4, 95б.] «Тіл мәдениеті дегеніміз — сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық», -деп анықтама береді Н. Уәлиев өзінің «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде [5, 118б]. Ал тілші-ғалым Р. Сыздықова: «Тіл мәдениеті дегеніміз — сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - дейді [6, 230 б]. Бұл пікірлерден «Тіл мәдениеті» негізінен «Сөз мәдениеті», «Сөзді орынды қолдану» деген ұғымды білдіретінін, өйткені, тіл мәдениетінің негізгі зерттейтін объектісі — сөз, сөздің дұрыс айтылуы, дұрыс жазылуы, дұрыс қолданылуы, сол арқылы ойдың айқын, әсерлі жетуі екендігін түсінеміз. Сондықтан студенттермен өткізілетін практикалық сабақтарда ауызша сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне көп көңіл бөлініп, тілдегі қателерді тіл фактілері негізінде талдап, сырын ашып көрсетудің пайдасы зор. Осыған орай жоғары оқу орында оқып жүрген осы саланың болашақ мамандарының сөйлеу тілінде болатын кемшіліктерді жою, шешен сөйлеуге төселдіру дағдыларын жетілдіру жолында атқарылатын жұмыс көлемі де аз емес. Бұл жолда белгілі бір нәтижеге жету үшін сабақтан тыс уақытта өткізілетін өздік жұмыс түрлерінің алатын орны зор екендігін тәжірибеден байқап жүрміз. Өзім сабақ

беретін техникалық жоғары оқу орны болашақ инженер-мамандарын дайындайды. Болашақ мамандардың өз кәсібі саласында берілген тақырыптар бойынша еркін сұхбатқа түсу, өз ойын жеткізе білу, жұрт алдында еркін сөйлеу дағдысын жетілдіру мақсатында дөңгелек үстел, пікірталас, дебат-сабақтар, таныстыру/презентация түріндегі жұмыс түрлері өздік жұмыс тапсырмасы ретінде беріледі. Бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қамтитын тақырыптар алдын ала ұсынылады, студенттер өзін қызықтырған мәселеге қатысты тақырыпты таңдап алып, дайындалады. Мұндай жұмыс түрлері студенттерді өз бетімен дайындалуға, шығармашылығын арттыруға, көп ізденуге, көпшілік алдында өз ойын жеткізе білуге, тілдік құралдарды таңдап, жүйелі сөйлеуге жаттықтырады. Соның нәтижесінде өз ойларын талқыға салу дағдысын да игереді. Профессор Ж. Манкееваның пікірінше; «Сөздерді дұрыс жазу, дұрыс айту, дұрыс сөйлеу тек қана тіл мәдениеті мамандарына ғана қатысты емес, көкірегі ояу, көзі ашық жастардың ортақ шаруасы», дегенін ескеретін болсақ [7, 272б], қандай маман болсын өз ана тілінде еркін сөйлеп, ойын жүйелі жеткізе алуы тиіс екендігін түсінеміз. Бұл сөзімізді М. Әуезовтің мына бір ойы растай түседі: «Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге де болады, себебі ол қандайлық мамандық білімі болса, рухани-ой тәрбиесінде сыңар жақ азамат болады». Профессор Б. Қасымның: «Қазақ тілі үштілділіктің көлеңкесінде (ағылшын, орыс) қалмайтындай, еңбек нарығында мемлекеттік тілді білуді талап етуді бірінші орынға қою, елімізде қазір керісінше ағылшын тілін білуді талап етуде, ғаламдану үрдісінде ол да дұрыс шығар, бірақ бәсекелестікке төтеп бере алатын қоғамның мүддесі мен мақсатына қызмет ететін қазақ тілін сол деңгейге жеткізу, барлық білім беру жүйесінде мемлекеттік тілді оқытуды саннан сапаға көшіріп, оқулықтардағы олқылықтарды орнына келтіріп, білімді де білікті мамандармен қамтамасыз ету, біліктілігін арттыру» деген тұжырымы біз мақаламызға негіз етіп отырған мәселе - студенттер тіліндегі қатысымдық қателіктердің, сөз қолдану мәдениетінің табиғатын нақтылайды [2, 139 б]. Тілдегі қатысымдық қателіктердің орын алуына осы тіл шұбарлығы, студент жастарымыздың тіліне орыс, ағылшын тілінің ықпал етуі себеп болып отыр. Білімді, сауатты, өз ойын дұрыс, әрі шебер жеткізе білетін, мәдениетті жастарды тәрбиелеу білім ордасынан басталады. Жас жеткіншектерге тіліміздің байлығын, оның көркемдігі мен өрнегін, ойды анық та айқын жеткізе білу тәсілдерін үйрету қазіргі заман талабы болып отыр. Ақпараттық технологиялар дамыған сайын жастардың сөз байлығы, сауаттылығы ақсап барады, яғни өз ойларын анық та таза жеткізуге қиналады, сөйлеу барысында ешбір қажетсіз қыстырма сөздерді (жаңағы, сонымен, сөйтіп, ал, иә, қалай, нетіп, не қылып, анау, не, әлгі т. б.

) орынсыз қолдану жағы басым болып тұратын жайттар көп кездеседі. Өз ойын жеткізе алмай қысылғанда аузыма сөз түспей тұр, тілімнің ұшында тұр, айта алмай тұрмын, айтуға тілім жетпей тұр деп ақтала бастайды. Мұндай кемшіліктерді болдырмау үшін студенттердің тілін дамыту, бай да құнарлы, оралымды да ұшқыр тілімізді игерту мәселесі туындайды. Бәсекелестік өмір сүрудің басты шарты болып отырған өзгермелі кезеңде жоғары білім беру жүйесіне қойылатын талаптар да күшейіп отыр. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында айтылғандай, жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау сапасын арттыруға ерекше көңіл бөлінуде. Осы ретте мұғалімдер даярлайтын жоғары оқу орындары алдында үлкен де салмақты міндеттер тұр. Бұл міндеттердің шешімі студенттерге мемлекеттік стандартқа, оқу бағдарламаларына сәйкес ғылым салаларынан білім берумен ғана шектелмейді. Жоғары мектепті бітірушілер болашақ кәсібін терең түсінетін, меңгерген білімін мазмұнды, дәлелді түрде, әдеби тілмен шебер жеткізе алатындай, тіл байлығы мол маман болып шығуы тиіс. Сондықтан жоғары оқу орнында оқытылатын ғылым салалары арқылы студенттерді өз ойларын жүйелі, түсінікті етіп, шебер сөйлеу үрдісіне дағдыландыру маңызды мәселе болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде, болашақ мұғалім терең кәсіби білімімен бірге, шығармашылық ойлау қабілеті жоғары, пікірін жүйелі түрде жеткізе алатын, сөйлеу шеберлігі қалыптасқан маман болуы тиіс. Тілдің тазалығы, құнарлығы таза сөйлеу, тіл дұрыстығы, тіл мәдениеті – келешектің қандай кезеңінде де қоғамның басты талабы болып қала бермек. Қазақстан Республикасы Президентінің «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасында»: «Тілді дамыту - Қазақстан Республикасы мемлекеті саясатының аса өзекті бағыттарының бірі», - деп бекерден-бекер айтылмаған. Сондықтан да еліміздің әрбір азаматы тілдің тазалығын, сөздің құнарлығын сақтауда өз үлесін қосып, әрқашанда тіл мәдениетін сақтауға ұмтылуы керек. Сонымен, зерттеуші-ғалымдардың берген түрлі анықтамаларын саралай отырып, сөйлеу мәдениетін жетілдіру дегеніміз – оқыту үрдісінде, отбасында, жалпы адамдардың өзара қарым-қатынасы негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру

деңгейі. Ойды дұрыс, түсінікті, анық, дәл, әсерлі әрі әдеби тіл нормасын сақтай, тіл тазалығын сақтай жеткізе білу шеберлігін айтамыз. ЖОО бітірген жас буын ҚР өндірісін ілгері дамытатын болашақ маман және кәсіпкер. Оның алдыңғы қатарлы маман болуы өз елінің тілін жоғары деңгейде білуімен терең сабақтасады. Сондықтан, студенттердің тілін дамыту үшін, ең алдымен, олардың сөздік қорын байыту; әдеби тілдің нормасында сөйлемдерді дұрыс құрауды үйрету; ойларын жүйелі ауызша, жазбаша жеткізе білу дағдылары мен шеберлігін қалыптастыруы қажет. Көптеген зерттеуші, ғалымдардың еңбектерін, мерзімді баспасөз ақпараттарын талдай келе, студенттер тіліндегі қатысымдық қателіктерді анықтау мақсатында жүргізілген әңгімелесу, байқауларды негізге ала отырып, бүгінгі күнгі студент қауымның сөз саптауына ерекше көңіл аудару керек деген қорытындыға келдік. Қазіргі білім алушы жастардың қатысымдық қателіктерге бой алдыруының себебі неде деген мәселені анықтауға тырыстық. Жазушы Ә. Әбішев бұл туралы: «Жастар ізденбейді, ағаларын оқымайды, олар қазақ әдебиетін оқымайды... Жастар сөйлемді әдейі бұзып жазады, олар ерекшеліктің белгісі түсініксіз жазу деп ойлайды... Тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де әсері бар», -десе [8, 17 б.], И. Нұғыманов. «Тілде болатын кемшіліктердің себептерін: ортаның әсері, демек сөйлеу тіліне жергілікті тіл немесе басқа тіл әсер етеді, көшенің әсері (дәрекі, былапыт тіл), пән тілінің нормаларын жақсы меңгермеген мұғалімнің әсері, сөйлеу дағдыларының жоқтығы (мектептің тіл дамытуға немқұрайлы қарауы) – деп көрсетеді [9, 15 б.]

Қорыта келгенде, туған тіліміздің қадір-қасиетін, оның байлығын игерту, еліміздің болашақ мамандарын ана тілінде сөйлей білу мүмкіндіктеріне жеткізу – тіл мамандарының алдына қойылған үлкен міндеттердің бірі .

Тілдегі қателіктерді болдырмау үшін: тілдің тазалығы, дәлдігі, анықтылығы, ойлылығы, орындылығы, мәнерлілігі, байлығы, әсерлілігі, жүйелілігі, түсініктілігі, мазмұндылығы, нақтылығы, дұрыстығы тілдік нормаға сай болуы қажет. Егер осы айтылған көрсеткіштер адам бойында дамып, жетілсе, онда осы адамның тіл мәдениеті жоғары деп санауға болады деп ой түюге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. «Қазақстан-2050 Стратегиясы. . . . » атты Жолдауы. Астана, 2013.
2. «Қазақ тілі коммуникативтік мәдени жүйеде: теориясы мен практикасы» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы, 24 сәуір 2015 жыл. 17-б
3. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-т. А., 2003, -408 б.
4. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. –Алматы: Мектеп, 1989ж. -95 б.
5. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1984. -118б.
6. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. Астана, 2001. -230 б
7. Манкеева Ж. А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. - Алматы, «Ғылым», 1997. -272б.
8. Әбішев Ә. Тағы да тіл мәдениеті жайында. ҚазМУ хабаршысы. Филол. сериясы. -1998. - № 20. - 17-20 бет.
9. Нұғыманов И. Тіл мәдениетінің теориялық негіздері Қазақстан мектебі. - 2003. - № 7. - 15-17 бет.

Онгарбаева Алия Тынысовна

докторант КазНПУ им.Абая, +77024816523, aliyaong@mail.ru

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ И КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ

Түйін. Мақалада тілді оқытпайтын жоғары оқу орындарындағы ұлттық дәрісханаларда орыс тілін үйретудің мәдени - әлеуметтік және коммуникативтік қарым - қатынасы қарастырылады. Сондай-ақ, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде және де орыс пен шет тілдерінің рөлін сақтау бойынша дамыту тұжырымдамасын іске асыруға назар аударылады. Заманауи білім беру тұжырымдамасы дайын білімі алуға бағытталған емес, өз бетінше білімі алу қабілетін дамытуды қалыптастыруға және тәуелсіз сыни ойлануға бағытталған. Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрлігі инфрақұрылымды жаңғыртуға және бәсекеге қабілеттілігін үш тілде дамыту үшін жағдайларға ерекше көңіл бөледі.

Резюме. В статье рассматривается социокультурный и коммуникативный подходы обучения русскому языку в национальной аудитории неязыковых вузов. Также акцентируется внимание на реализацию концепции по развитию сохранения роли и функционирования, как государственного казахского языка, так и русского, и иностранного языков. Следует отметить, что современная концепция образования ориентирована не на получение готовых знаний, а на формирование самостоятельного критического мышления, на развитие способности получать знания самостоятельно. Министерство образования и науки Республики Казахстан уделяет особое внимание модернизации инфраструктуры и условий для развития трехъязычия как главного условия повышения конкурентоспособности нации.

Summary. In the article the sociocultural is examined and communicative approaches of educating to Russian in the national audience of unlanguage institutions of higher learning. Attention is also accented on realization of conception on development maintenances of role and functioning, both official Kazakh language and Russian, and foreign languages. It should be noted that modern conception of education is oriented not to the receipt prepared knowledge, and on forming of the independent critical thinking, on developing a flair to get knowledge independently. The department of education and science of Republic of Kazakhstan spares the special attention of modernisation of infrastructure and terms for development of trilinguism as main condition of increase of competitiveness of nation.

Цель – рассмотреть языковые контакты казахского, русского и английского языков в сфере экономики с позиций социокогнитивного и коммуникативно-прагматического подходов.

Методология/ подход - Общий теоретико-лингвистический анализ концепций по исследуемой теме; синхронный подход к анализу языкового материала; метод сплошной выборки, описательный и сопоставительный методы; метод концептуального анализа; методы семантической интерпретации и контекстуального анализа, метод моделирования, дискурс-анализ, а также статистические методы с использованием программы SPSS 19.

Выводы – Выявленные на материале казахского, русского и английского языков итоговые данные о социокогнитивных и коммуникативно-прагматических особенностях экономических текстов вносят определенный вклад в совершенствование теории межкультурной деловой коммуникации, а также в практику разработки учебных программ и методики преподавания языка для специальных целей.

Практическое значение – Определяется возможностью использования ее положений и результатов в разработке практического курса казахского, русского и английского языков для специальных целей, в методических разработках и пособиях по казахскому, русскому и английскому языкам и в межкультурной коммуникации в сфере делового общения. Результаты исследования могут также

использоваться при разработке руководств для стилистического редактирования деловой документации, методики подготовки специалистов в сфере международных отношений, переводчиков в сфере деловой коммуникации.

Оригинальность/ значение – Анализ текстов экономической литературы на трех языках – казахском, русском и английском – убеждает в необходимости рассматривать их как явления с наличием специальных лингвистических и экстралингвистических характеристик. На принципиально новой основе поставлена задача изучения языковых способов более глубокой и развернутой экспликации в экономических текстах, решение которой значительно расширило границы предмета исследования и позволило выявить новые данные о его вербальной интерпретации.

В статье рассматривается социокультурный и коммуникативный подходы в условиях трехъязычия. В своем выступлении «План нации – Путь к казахстанской мечте» президент РК Н.Назарбаев отметил, что в Пункт Успеха реформ – путь к единству нации внесены изменения в Концепцию культурной политики, государственную программу развития и функционирования языков [1]. Во многих официальных документах не раз подчеркивалось о триединстве языков, а именно в «Государственной программе развития образования РК на 2011-2020 годы», «Закон об образовании». Следует отметить, что в данных документах говорится об

уровне образования и интеллектуальном потенциале общества в современных условиях, которые приобрели характер важнейшей составляющей национального богатства, а образованность человека, профессиональная мобильность, стремление к творчеству и умение действовать в нестандартных условиях стали основой прогресса, устойчивости и безопасности страны». Также в этих документах отмечается, что развитие диалога национальных культур занимает центральное место в процессе формирования норм взаимопонимания и сотрудничества народов, которые взаимодействуют в экономической, социокультурной, социальной и духовной сферах. [1, 2]

Как мы отметили, в Казахстане осуществляется трёхязычное образование. Сохранение роли и функционирования русского языка как культурной ценности для казахского народа, поддержка казахского языка, осознание его консолидирующей роли, нравственной ценности русскоязычными гражданами Казахстана неопределимо в сохранении толерантности в обществе. Поэтому при обобщении изученных тем студенты пишут эссе или проводят дискуссии на трех языках. Языковые контакты казахского, русского и английского языков происходят в нашей стране в сфере экономики, образования и других сферах. В результате этого процесса происходит не только положительное влияние языков, но и отрицательное влияние родного, первого, языка на изучаемый, второй, язык, а на уровне языков в целом возможно сближение или совпадение двух и более лингвистических сущностей. Студент должен знать не только особенности социокультурной и социолингвистической ситуации в стране, но особенности восприятия, понимания и порождения речи на втором и третьем языках, быть компетентным в области взаимосвязанного обучения языкам.

В.Андреев, автор статьи «Единое будущее» отмечает о том, что Президент РК утвердил Концепцию «У нас одно Отечество, одна Родина – независимый Казахстан» базируется на следующих главных принципах: - фундаментом казахстанской идентичности и единства – общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии.

В данной Концепции в сфере культуры, образования приоритетными принципами выступают:

1. продвижение базовых концептов и подходов к формированию казахстанского патриотизма как основы Нации единого будущего.

2. модернизация инфраструктуры и условий для развития трёхязычия как главного условия повышения конкурентоспособности нации.

3. модернизация работы в сфере образования и молодежной политики на принципах нового казахстанского патриотизма, казахстанской идентичности и единства. [3].

Современная концепция образования ориентирована не на получение готовых знаний, а на формирование самостоятельного критического мышления, на развитие способности получать знания самостоятельно.

Под социокультурной компетенцией понимается способность сравнивать соизучаемые лингвокультурные общности, интерпретировать межкультурные различия и адекватно действовать в ситуациях нарушения межкультурного взаимопонимания; представление о социокультурном контексте, в котором русский язык используется его носителями, и о способах, влияющих на выбор контекста и коммуникативный эффект частных лингвистических форм. [5,9].

В целом, мы считаем, что понятие социокультурная компетенция отражает целостную систему знаний о национально-культурной специфике речевого и неречевого поведения носителей языка. Социокультурная компетенция также отражает систему представлений об основных национальных традициях, культурных ценностях, обычаях, реалиях изучаемой культуры и некоторых других явлениях, определяющих социокультурный контекст пользования русским языком, а также систему навыков и умений согласования своего поведения с этими знаниями и представлениями.

Готовность жить в поликультурном мире требует владения социокультурной компетенцией. Студентам-экономистам для перспективной деятельности необходимо иметь представления о реалиях изучаемого языка и знать их, а также быть знакомыми с традициями и обычаями другой страны. Это поможет ему в будущем компетентно вести свои дела, общаться с партнёрами чужой страны, не испытывая дискомфорта и языкового комплекса. [7].

Коммуникативное и социокультурное развитие личности является одной из основных целей обучения языкам.

В настоящее время актуальной является задача формирования полилингвальной личности, а именно становление языковой личности на основе родного языка, обогащение ее знанием русского языка как языка межнационального общения, который востребован в Казахстане и овладением одним из иностранных языков.

Каждая компетенция имеет свою концепцию. В словаре русского языка дано следующее определение понятию «концепция». Концепция – означает систему взглядов, то или иное понимание явлений, процессов.

Профессор М.Р.Кондубаева акцентирует внимание на расширение международного сотрудничества и на внешнюю стратегию подготовки конкурентоспособных специалистов, а также культурное многообразие общества и реализация политики гражданской консолидации внутри поликультурного сообщества[4].

Язык и культура неразрывно связаны: язык – национальная форма выражения и воплощения культуры; язык – основная форма ранения знаний о культуре русского народа и средство их познания;

Язык и отдельные его единицы обладают способностью отражать, фиксировать и сохранять определенную культурную и историческую информацию. Именно благодаря этой кумулятивной, т.е. накопительной функции язык может быть эффективным средством приобщения студентов к материальной и духовной культуре русского народа, к его истории, обычаям и традициям.

Осознание и постижение богатства и своеобразия русского языка в значительной мере проходит в процессе диалога культур и языков – в сопоставлении (все познается в сравнении).

Реализация профессиональной направленности достигается путем отбора «специальной лексики», которая способствует более глубокому осмыслению и закреплению экономической терминологии, а также выработке навыков употребления конструкций, характерные для научного и публицистического стилей речи.[6]

Практика преподавания специальных дисциплин в неязыковых вузах показывает, что для студентов – экономистов представляет большую трудность работа с учебной литературой, понимание и воспроизведение полученной научной информации, выделение в ней главного и второстепенного, оперирование общенаучной и специальной терминологией.

Изучение терминологической лексики является одним из важных компонентов в формировании коммуникативной компетенции студентов-экономистов.

В целях установления фактического уровня владения экономической терминологией в 2014/15 учебном году были проведены анкетирование, наблюдение за устной речью студентов во время семинарских занятий, констатирующий эксперимент на 1-2 курсах Нового экономического университета имени Турара Рыскулова (70 реципиентов).

Анкетированием было охвачено 70 реципиентов. В анкету включены следующие вопросы:

1. Как часто вы обращаетесь к источникам экономической информации на русском языке?

Систематически

По мере необходимости

Не обращаюсь

2. К каким именно источникам вы обращаетесь за получением необходимой информации по экономике?

Учебники

Газеты

Журналы

научные труды

3. Ощущаете ли вы потребность в изучении русского языка для овладения будущей специальностью?

Да

Нет

не знаю

затрудняюсь ответить.

Ознакомление с ответами реципиентов на первый вопрос анкеты позволило установить следующее: 89% пользуются источниками экономической информации на русском языке систематически, 11% - по мере необходимости, последний вариант «не обращаюсь» никем не отмечен.

Анализ ответов на второй вопрос анкеты выявил, что 79% используют учебники, Интернет, 18% - учебники, журналы, газеты, 3% - научные труды.

Ознакомление с ответами на последний вопрос анкеты показало, что 96% реципиентов испытывают потребность в изучении русского языка, так как информации на русском языке по сравнению с казахским языком очень много, 4% затруднилось ответить на этот вопрос.

Обобщая можно сделать следующие выводы, что в концепции современного высшего образования одной из важнейших задач является не только подготовка специалиста, владеющего глубокими профессиональными знаниями, но и интеллектуальной творческой полиязычной личности, открытой новой информации и коммуникации. Усиливающаяся взаимосвязь и взаимозависимость различных сфер производства, науки и культуры, интенсивный процесс информатизации практически всех областей деятельности человека также увеличивают значение межличностных связей и отношений, в том числе и на международном, межгосударственном уровне. [8].

В ходе исследования обучение русскому языку рассматривается как средство коммуникации между представителями разных народов, прежде всего казахского и русского, и их культур. Было выявлено, что в настоящее время в обучении русскому языку в национальной аудитории основной акцент делается на усиление роли культурологического компонента, что позволяет реализовать принцип коммуникативной направленности, организовать заинтересованное общение студентов на изучаемом языке и таким образом, открыть доступ к культуре другого народа, обеспечить диалог культур этносов, населяющих Республику Казахстан.

Процесс приобретения студентами экономистами личного опыта общения с иноязычной социокультурой требует создания ситуаций практического использования языка как инструмента межкультурного познания. Этому способствовало использование тематической лексики по изучаемым темам и по уровню владения.

Литература:

1. Государственный общеобразовательный стандарт образования Республики Казахстан. Основные положения. – Астана, 2006, -70с.
2. Н.А. Назарбаев «План нации – Путь к казахстанской мечте» от 7 января 2016, «Вечерний Алматы».
3. Андреев В. Статья «Единое будущее» 7 января 2016, «Вечерний Алматы».
4. Кондубаева М.Р. Интегральная технология обучения филологическим курсам. Учебное пособие. Алматы, 2013.
5. Исмакова Б.С. Научно-методические основы обучения русскому языку во взаимосвязи с казахским учащимся общеобразовательных школ современных социокультурных условиях Республики Казахстан (на примере 5-6 классов школ с казахским языком обучения), Алматы, 2010.
6. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. М.: Педагогика-Пресс, 1996 (в). - 216 с.
7. Онгарбаева А.Т. Языковая деятельность человека в системе полиязычия Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы обучения языкам», Алматы. 2014.С.162-164.
8. Чан Дин Лам. Концепция и принципы полиязычного образования вьетнамцев. Алматы, 2004.
9. Берденова С.Ж. Формирование коммуникативной компетенции полиязычной личности учащихся 5 классов общеобразовательных школ Казахстана с русским языком обучения. Алматы, 2006.
10. Залевская А. А. Текст и его понимание. - Тверь : Твер. гос. ун-т, 2001. - 177 с.

Шыныбекова Айжан Сахановна

Т.Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университетінің доценті, ф.ғ.к.
Алматы, Aizhan1574@mail.ru

ТІЛ МӘДЕНИЕТІ, ТІЛДІК НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндемe. Бұл мақалада автор қазақша сөйлеу тіліне тән формулалардың әмбебап табиғатын ашатын тілдік белгілерді, драма тіліндегі сөйлесімнің ұлттық ерекшеліктерін айқындауға тырысқан.

Резюме. В этой статье автор рассматривает универсальную природу языковой единицы, национальные особенности речевых актов в драматическом произведении.

Summary. In this article the author considers the universal nature of language unit, national features of speech certificates in drama product.

Отандық тіл білімінде біраз зерттеу жұмыстары қазақша сөйлеу тіліне тән этикет формулаларының әмбебап табиғатын ашатын ерекшелігін әртүрлі бағытта қарастырған. Белгілі бір коммуникативті интенциямен жұмсалатын кез-келген тілдік бірліктердің пресуппозициясына, фатикалық компонентіне, иллокутивті қызметіне бағытталған дайын жауаптардың да бар екенін айта кеткен жөн. Мысалы: Ораза қабыл болсын! – Айтқаныңыз келсін!; Сапарыңыз сәтті болсын! – Айтсын!; Жолың болсын! – Аумин!; Үй-іші тегіс аман ба? – (Құдайға) Шүкір; Ертең кездесеміз ғой. – (Құдай) Бұйыртса. т.б. Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, кез-келген қазақ тілінде сөйлеуші бұл жауаптардың түпкі семантикалық пресуппозициясын айқындай алады. Қазақ сөйлеу тіліне тән импликациялар арқылы адресат стимулдың иллокуциясын қалай қабылдағанын, яғни, стимул бойындағы реактивті тапсырмамен келісетінін не келіспейтінін, болмаса оны растайтынын не қарсы келетінін көрсетеді. Мұндай жауаптар стимул интенциясымен ұтымды үйлесіп, коммуниканттар арасында түсіністік орнатуға қызмет етеді. Өйткені олар тыңдаушы санасында орныққан. Осындай тілде бар дайын жауаптар қандай сөйлеу жағдайында жұмсалса да, өздерінің иллокутивті қызметін орындайды. Адресаттың бұл тіл бірліктерін қолдана алуы, яғни, белгілі халықтың мұндай тілдік ерекшелігін білгені оның дүниетанымы, тәрбиесі, білім қоры деңгейінің көрінісі. Қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесінде құрылымдық және мағыналық тұрғыда ерекше лексикалық топ құрайтын тілдік таңбалардың бірі – қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді сөздер саналады. Сөздердің мұндай тобы мазмұны жағынан этностың ментальді дүниесіне тән тілдік және тілден тысқары білімдер жүйесінің бар екенін көрсетеді. Бұл қазақ тіліндегі тілек атауына қатысты ассоциациялық өрістің мәнін ашып береді. Дегенмен, қазақ тілінің ұлттық мәдениетіне сәйкес қазақ тіліндегі тілек білдіру мәніндегі сөздер оң тілек және теріс тілек деп бөлінетінін байқаймыз.

Қазіргі қоғамда ғылымның барлық саласында жаңа бағыттары қалыптасуда. Әлемдік лингвистикада соның ішінде стилистика ғылымын

көп аспектілі салада зерттеуге үлкен көңіл бөлініп келеді, сондықтан сөйлеудің жаңа коммуникативтік-прагматикалық қызметін, шешендік стиль мәселесін қайта жаңғырту, барлық стиль түрлерін толықтырып, түлетіп көрсету үшін прагматикалық мақсат әрекетімен байланыстыра зерттеу қажеттілігі туып отыр. Стилистикалық нормамен қатар тілдік нормалар бар, ол негізінен тіл мәдениетінің категориясына жатады, стилистикалық норма стилистиканың категориясы болып табылады. Тілдік норманың проблемалары тіл мәдениеті мәселесіне барып тіреледі. Тіл мәдениеті дұрыстық қана емес сөз мәдениеті, өнер мәдениеті жоғары деңгейінде стилистикамен түйіседі. Белгілі ғалым Н.Уәлиев: «Сөз шеберлігі тек нормаға тән дұрыстықты көздемейді, сонымен қатар толып жатқан тілдік амал-тәсілдердің ішінен мағына, стильдік жағынан аса дәл, бедерлі, ұтымды түрін талғау дегенге саяды» деген пікір айтады [1, 362].

Тілдік норма – тіл мәдениетінің қарастыратын мәселесі. «Сөйлеу мәдениетіне жетілу, тілді тиімді пайдалана білу талабы арғы көне замандардың өзінде болған. Адам баласы өзінің өмірлік серігі, бүкіл тіршілігінің құралы, рухани айнасы – тіліне, оның тағдырына бейтарап қарамаған, оны қызғыштай қорып, мәпелеген. Қоғамның мәдени дәрежесін көтеру бағытындағы әрбір қадам алдымен тіл мәдениетін, жазу өнерін дұрыс жолға қою, жетілдіру талабынан бастап отырған» [1, 118]. Тіл мәдениеті тілдік норманың 3 түрін қамтиды. Олар: тілдік норма (лексикалық, сөзжасамдық, грамматикалық, дыбыстану нормасы); этика – сөз нормалары (сөйлеу этикасының ережелері); коммуникативті норма (сөйлеу қарым-қатынастың тиімділік қағидалары).

Тіл мәдениеті тілдік норма туралы Р.Сыздықова, М. Балақаев, М.Серғалиев, Н.Уәлиев өз еңбектерінде жан-жақты қарастырған болатын. Тілдік норманың проблемалары тіл мәдениетінің аясында қарастырылады. Қазіргі уақыт талабына сай, сондай-ақ, әлемдік тіл ғылымында тіл мәдениет «сөйлеудің тиімділік теориясы» ретінде аталып, әсер ету әрекеттестік (яғни, екі жақтың өзара қатынасының) бағытында зерттеліп жатыр. Осы әлемдік тіл мәдениеті көтерген проблемаларын қазақ тіл

ғылымында жан-жақты зерттеудің прагматикалық аспекті арқылы шешу міндетін алға қоюда. «Тіл мәдениетінің басты мәселесі – тілдік құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасау барысында адамға ықпал ету. Әрине, мұндайда тілдің эстетикалық, әдемілік жағынан әсер етуі басты назарға алынады. Демек, әркімнің жүріс-тұрысында, жалпы болмысында мәдениетті болуының қажеттілігі сияқты, сөйлеу, жазу үстінде де адамның, әр сөзді, сөз тіркесі мен сөйлемді тиісті мағынасында емес, соған қоса, тартымды, әсерлі қолдана білуі кең мағынадағы рухани мәдениеттіліктің бір саласы ретінде қаралуы тиіс. Тіл мәдениетінің ерекшелігін айқындайтын негізгі белгілер мен сапалар болады. Олардың бастылары мыналар: дұрыстық, дәлдік, логикалық, тазалық, мәнерлілік, сөздің байлығы және қисындылық» [2,114].

Тіл мәдениеті сөзді дұрыс, тәртіпті ғана пайдалану болып саналмайды, тіл мәдениеті эстетикалық бағдарды қамтамасыз етеді. Ол өзінің ең жоғары деңгейінде стилистикамен түйіседі, оның проблемалық мәселелеріне игі ықпал етіп, стилистикалық норманың қалыптасуына толық мүмкіндік жасап береді. Стилистикалық нормадан тілдік норманың өзгешелігі мынада: әдеби тілдің тілдік нормасын қолдану аясы шектеулі емес. Тілдік норма жалпы қолданыстың дұрыстық сапаларын игеріп отырады. Тілдік норма тіл мәдениетінің аясында қарастырылады, сондықтан тіл мәдениетіне иек артады. Тілдік норманың функционалдық табиғаты варианттылықтың бар болуымен байланысты. Тілдік тәсілдердің варианттылығы әдеби тілдің функционалды-стилистикалық жіктелуін қамтамасыз етеді. Тіл нормасы белгілі жүйелілік пен бірізділікке бағынады. Әр халықта бір-біріне ортақ болып келетін лексикалық мағынасымен бірге сыпайылық мағына білдіретін сөздер көп екенін байқауға болады. Дегенмен, ортақ сыпайы сөздер әр елде өз талап ережелеріне сай қолданылады.

Қарасай. Е, олай болса, үйге жүріңіздер. Алыстан келген қонақты ата дәстүрмен қарсы алу парыз емес пе?

Алагөзов. Рақмет! Рақмет! Күн кешкірмей «жаңа талапқа» жетуіміз керек. Әлі Моргун қонақ болады ғой... [С.Жүнісов. Қос анар.234- бет.]

Сафура. Ә-ә сәлемат па? Қалай, жұмысың.. жақсы ма?

Сапар. Жаман емес.

Құлахмет. Кешірерсіз... Смағұл Толыбаевич... сіз, немене, сонша асығыс па едіңіз? Отырсаңызшы, тым болмаса, мына дастарқаннан дәм татыңыз. Сафура, бөтен келгендей состиып тұрғаның не? Үйге келген қонақты жатырқатпасаңызшы... [Д.Исабеков. Алыстан келген ананас. 145- бет.]

Нәзила. Әпке, сүйінші.

Қамажай. Тілеуіңді берсін, күнім-ау. Ол не қуаныш. [Д.Исабеков. Әпке.88- бет.]

Әр заманда әр халыққа тән әдептер мен дәстүр-

лер өмірге келіп, соларға сай сыпайылық қағидалар туындап, ғасырлардан ғасырларға жалғасып, ұласып жатады. Тыңдаушының сөйлесім мазмұнын дұрыс қабылдауы пікірлесімге қатысушылардың сөйлесу тәжірибесінің ортақ сипатына тікелей байланысты. Осы тұста П.Грайстың атақты ынтымақтастық қағидасы да адресаттың коммуникативті қызығушылығын есепке алу керектігін көздейтінін айта кеткіміз келеді. Басқаша айтқанда, бұл қағиданың негізінде қатысымның сәтті жүзеге асуы алдымен тыңдаушыға тікелей байланысты екендігі жатыр. Сонымен П.Грайс ұсынған ынтымақтастық қағидасы:

1) белгілі хабарды айт,

2) тек қана шындықты айт,

3) тақырыптан ауытқыма,

4) анық сөйле,

5) сыпайы бол дейді. Бұл адресатқа дегенде сөйлеушіге қойылатын коммуникативті міндеттердің талабы. Сонымен адресаттың ролін сөйлеудің тек әлеуметтік этикет формасы қана белгілемейді. Ол сөйлеушіні өз сөйлеу әрекетін дұрыс ұйымдастыруға итермелейді. Демек кез-келген ауытқу тыңдаушының қайта сұрауларымен әшкереленуі мүмкін, себебі «сөйлеуге өңдеу жасау адресат факторының қысымымен жүзеге асады»[3,358]. Н.Д.Арутюнова адресат факторын оның сөйлеу актілеріне қатысы тұрғысынан сипаттайды. Ғалым алдымен сөйлеу актілерінің барлығы дерлік адресат қызметіне көңіл аударған. Әрине Остин – Серль жіктеген сөйлеу актілерінде адресателу бар, соның ішінде адресатқа жақыны императивтер мен сұрақтар. Бұлардағы адресателу перлокутивті әсерімен түсіндіріледі. Себебі нақты тыңдаушысы жоқ сөйлеу актісі өзінің коммуникативті мәнін жоғалтады. Бұл дегеніміз, мысалы, сұрақтың риторикалық сұрақ болып кетуі және т.б. Мәселен, Мұны әурешілік деуге бола ма? Сөйлеу актілері ішінде адресат факторына тікелей байланысты комиссивтерді атап айтуға болады. Себебі комиссивтер әрекеттің немесе әрекетсіздіктің сөйлеу реакциясының категориясына жатады. Бұл стимул-өтініштің аралық реакциясы. Өйткені тыңдаушыны уәде беруге сөйлеушінің өзі итермелеп тұрады.

Сен... сен ренжімейсің бе? Ренжімеймін деп уәде бер, әйтпесе айтпаймын.

Ал ренжімеймін. Саған ренжіп жын ұрып па? Айтшы, кәне? [Д.Исабеков. Әпке.81- бет.]

Әлеуметтік этикетке жататын (Остин бойынша, бехавитивтер мен Серль бойынша, экспрессивтер) және адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін барлық сөйлеу актілерінде адресатқа бағытталудың бар екені сөзсіз. Оларда адресатқа қажет жаңа мәлімет жоқ. Этикет сөйлесімдердің болуы да, болмауы да өте маңызды.

Амансындар ма, жауынгерлер?

Амансыз ба?

Саламатсыз ба?

Төрлетіңіз, қойшы атай?

О, Ертегіші атай, төрге шығыңыз.

[С.Жүнісов.Әр үйдің еркесі.184- бет.]

Сөйлеу актілері арқылы тыңдаушыға әсер ету үшін сөйлеуші белгілі тіл бірліктерін қолданады. Кез-келген перлокутивті қызмет негізінде сөйлесімнің үш салаға: әрекетке, ойға, эмоцияға бағытталған перлокутивті мақсаты жатыр. Сөйлеу актілерінің прагматикалық типтерінде (репрезентатив, рогатив, директив және т.б.) тілдік бірліктермен берілген авторлық интенция перлокуцияны да болжайды. Сөйлеу әрекетін жоспарлап, оны жүзеге асыру кезінде коммуникант қатысымға қатысушының әлеуметтік сипатын, соның ішінде рольдік сипатын есепке алады. Себебі сөйлесу барысында адамдар не тыңдаушы не сөйлеушінің ролін қабылдайды да, әрекетке қатысты өз бағаларын береді. Қарым-қатынас процесін әлеуметтік тұрғыдан бақылау қатысымдағы адамдардың рольдік репертуарына сай жүргізіледі. Психологияда роль дегеніміз – әркімнің әртүрлі әлеуметтік позицияда өзіне тағайындалған, белгіленген әдебі. Әрине, бір адам жағдаят түріне қарай әртүрлі роль (әке, отбасының мүшесі, маман, тұтынушы, жолаушы т.с.) орындайды. Бұл жерде оның әлеуметтік ролінің алатын орны ерекше. Себебі әлеуметтік рольдер қатысымға қатысушылардың сөйлеу әдебін анықтайды. Жағдаят кез-келген коммуникативтік актіге әсер ету есебімен қатысушылардың әлеуметтік рольдерінің, олардың психологиялық күйін толық қарастырады. Сөйлеуші де, тыңдаушы да өз ниеттерін сөйлеу қадамы арқылы білдіруі вербалды және әрекет түрінде жүзеге асатыны белгілі. Қатысымға қатысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты. Қатысымға қатысушылардың қоғамның мүшесі ретінде, сол қоғам белгілеген әлеуметтік нормалар мен ережелерді қолдануын, сөйлеу этикетімен есептесуін қадағалайтын – уәж. Мақсат – мүмкін нұсқалардың қолайлысын дұрыстап таңдау. Сөйлеу әдебінің нормасы әлеуметтік және мәдени факторларға сүйенеді де, ұлттық ерекшелікпен ерекшеленеді. Кең тараған көзқарас бойынша прагматика ұғымы адамның тіл бірліктеріне деген қатынасын зерттейтін сала. Ал тіл бірліктерін де адам қолданатын болғандықтан, қатысым прагматикасын тіл бірліктерінің өзара қарым-қатынасынан іздемеу керек, оны коммуникацияға қатысушы – адамдардың қарым-қатынасынан іздеген жөн. Себебі прагматиканың орталық категориясы – субъект категориясы, әлеуметтік жағдаят категориясы, яғни, адресат факторы. Әрине, бұл сөйлеу әдебінің қоғамдық белгіленген, дағдылы тәртібі екені рас, және сол қоғам мүшелері ұлттық ерекшеліктің осындай сөйлеу формулаларында бекітілгенін біледі. Дей тұрғанмен, сөйлеу

формулалары тарихи құбылысқа, оқиға байланысты өзгермелі болады.

Сөйлеу этикетінің табиғатына келсек, сөйлеу этикетінің микрожүйесі – тілдік қатынас барысында әлеуметтік-реттеу қызметін атқаратын тілдік амалдардың жиынтығы. Бұл жүйенің екі жақты бағыты бар, біріншіден, сөйлеу этикеті тілдік жүйеге жатады, оның бірліктері тілдік нормаға тәуелді. Ал, екіншіден, сөйлеу этикеті жалпы этикеттің құрамдас бөлшегі ретінде адамның тәртібін басқаратын басқа формалармен тығыз байланысты. Объективті шарттар адамдардың әрекетін реттейтін болғандықтан, мұндай әрекетті өзіне сай ережелер, нормативтер бақылайды. Сондықтан да әлеуметтік нормалар әлеуметтік келісімнің маңызды механизмі қызметін атқарады. Демек сөйлеу тілінің қозғалысты, субъективті сипатымен байланысты сөйлеу нормасы болады. Ал сөйлеу нормасын «тілдік қолданыста таңдап, белгілеп пайдаланатын тұрақты, дәстүрлі тілдік құрылымның элементтерін сыртқа шығару» деп анықтайтын болсақ, онда бұл дегеніміз, нені айтуға болады емес, белгілі қоғамдағы дәстүр бойынша қалай айтуға болатынына көңіл бөлу керек. Мысалы:

Сапар. Сіз, Құлахмет ағаймен ажырасып, бақытты бола алатыныңызға кәміл сенесіз бе?

Сафура. Мен өмірден көпті талап етпеймін, өз үлесімді ғана талап етемін. Басқаның маған қажеті жоқ.

Сапар. Сонда, сіздің даулап отырған өмірдегі үлесіңіз Құлахмет ағаймен ажырасу ма? Және онымен арқан кесіскеннен кейін ұстайтын жібіңіздің «өз үлесіңізге» жеткенше үзіліп кетпей жетектей беретініне көзіңіз ете ме?

Сафура. Жетеді.

Сапар. Дұрыс-ақ, солай болсын делік. Сіз бас қамыңызды ойлап, жасыңыз қырыққа жетпей тұрған сәтте аман-есен өзіңіз туылғаннан бері сарғайып күткен жатқан «үлесіңізге» жеттіңіз. Сонда, Құлахмет ағайдың кісі аярылық халіне инедей де қабырғаңыз қайыспай ма?... Қате айтсам, кешіріңіз, сіздің Смағұлыңыз да өмірден «өз үлесін» талап етіп жүрген жанның бірі ғой, шамасы. Ол «Бақыт тауына» жеткенше енгізіп қалмай ма? [Д.Исабеков. Алыстан келген ананас. 149- бет.]

Бұл мысалдағы адресат сөйлеушінің стимулындағы хабардың семантикалық пресуппозициясына шамданып, наразылық білдіріп тұр. Өйткені бұл қазақ тілді ортаға сыйымсыз әңгіме тақырыбы. Мұны тыңдаушы жауабының интенциясынан анық байқауға болады (Құлахмет ағаймен ажырасып, бақытты бола алатыныңызға кәміл сенесіз бе?). Сонымен тілдік норма әр деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара тіркесім қабілетін белгілесе, сөйлеу нормасы нақты бір уақыт кесіндісінде сөйлеу жағдаяты, өзге де прагматикалық көрсеткіштердің ықпалымен қалыптасады. Сондықтан сөйлеу тіліне коммуникативтік-прагматикалық нормалар тән.

Оған сөйлеу жағдаятына қарай тіл бірліктерін таңдау ережелері жатады. Коммуниканттар мейлінше сыпайылық ұстанымдарын бұзбастан, коммуникативті-прагматикалық нормаларға сүйенді. Бұл нормалардың түрі адамдар арасындағы қарым-қатынас үстінде қалыптасады. Сөйлеуші санасында аталған нормалар тәрбие, тәжірибе, білімнің арқасында қалыптасып, қабылданып, сөйлеу жағдаятының түріне қарай, сөйлеуші қажеттілігіне қарай қолданысқа түседі. Мәселен:

Бала - асау тай, әке - атбегі, тәрбие - жүген. Демек, атбегі нашар, жүген жоқ, тек асау тай ғана болған.

Сен адам болмассың. Ойлашы, қазір жасың жиырма бірде, төртінші курстың студентісің. Ақыл тоқтатар кезің болды. Сен туғанда мен жиырма бірде болғанмын, яғни әке болғам.

Перзент дүниеге келгенде жасы жиырма бірдегі адамға атақ әперу үшін емес, биологияның заңы бойынша келеді. Қайдан білесіз, бәлкім, осы тұрысыммен менде де әке деген атақ бар шығар.

Сенен туған бала да оңбас. [Д.Исабеков. Ертенді күту. 5- бет.]

Бұл жерде өзінің жақын адамына деген наразылығын жеткізу мақсатымен бірінші коммуникант сөйлеу стратегиясын ұтымды ұйымдастырғанымен, коммуникативті-прагматикалық норманы бұзды. Сөйлеуші де тыңдаушы да қоғамда қалыптасқан, адмгершілік, қағидатынан әлдеқашан аттап кеткен, әке мен бала арасындағы ыстық сезім, зор құрмет жоқ. Тек қана интенциялары қарама-қайшы адресанттың да адресаттың да сыйластық принципін бұзып, қатынастың тез арада тоқтатылуына әкелген қоғамға жат, жағымсыз әрекеттерін байқаймыз. Ол тұлға аралық қатысымның ережелерін есепке алмады да, тыңдаушының қатысымды тоқтатуына себеп болды. Себебі қандай қоғам, тілдік орта да болмасын әке мен бала арасындағы өзара қарым-қатынастан құрмет, сыйластық сияқты адамгершілік сипаттарын талап етеді. Жоғарыдағы мысалдар қазақ халқы тілдің көбіне прагматикалық қызметіне мән беретінін нақтылай түседі. Ауызекі қатысым барысындағы әрбір сөйлесімнің ықпал ету күші адресат факторымен қатаң түрде санасуы керек.

Әлеуметтік нормалар мен конвенциялар ұғымы жоғарыдағы белгілердің маңыздысы. Осылардың көмегімен нормалық шектеулер, яғни, коммуниканттардың рольдері, әңгіме тақырыбы, диалогты аяқтаудың шарттары, қандай сөйлесімнің және кинесиканың қатысым барысында сыйымсыз, үйлесімсіз болатындығымен реттеліп, жүзеге асады. Сондықтан конвенцияны ынтымақтастыққа ұмтылу деп түсінуге болады. Сөйлеу әрекетіндегі нормалардың қызметі – жалпыланған, белгілі үлгіге сай, болжамды, сенімді әдепті қамтамасыз ету. Әлеуметтік нормалар – шекаралары белгіленген бағдарлама емес, әрине. Мұның өзін-

дік тәртібі бар жүйе. Бұл дегеніміз субъективті уәж қоғамда бекітілген нормаларға сай болуы керек. Ауызекі қатысым барысында мұндай принциптелген нормалар имплицитті сипаттағы сөйлеу стереотиптерінде және әрекеттесудің коммуникативті құрылымында көрінеді. Сөйлеу әрекетінің осындай әлеуметтік түрі: жазғыру – ақталу, нақтылау – қарсы келу, әрекетке итермелеу – бас тарту т.б. сияқты болып келеді.

Егер тілдің фатикалық функциясы макроинтенцияның бір түрін құраса, тақырып соны жүзеге асыру құралы болып есептеледі. Коммуникацияның иллюкутивті аспектісімен қатар, тақырып та диалогты ұйымдастырушы принцип болып келеді. Әңгіме тақырыптарын бір-бірімен байланыстыра алу әлеуметтік құзіретке жатады. Қатысым орнатуға бағытталған коммуниканттардың екеуіне де қызық, өзекті тақырыпты енгізу оңай емес. Өйткені сөйлеу әрекетінің негізінде мәлімет пен оны қабылдаудың арасындағы күрделі қатынас жатыр. Бұл қатынасты жүзеге асыруға коммуниканттардың психологиялық қабілеттілігін вербальді тәсілдер жүйесі арқылы бере алуы көмектеседі. Коммуникативтік рольдердің алмасуы П.Грайстың ынтымақтастық принциптерін, Р.Лакоффың сыпайылық ережелері мен Дж.Личтің әдептілік ережелерін қолданатыны мәлім. Себебі коммуниканттар әлеуметтік қарым-қатынасты реттейтін өздерінің сөйлеу әрекетін ережеге сай жүзеге асыруға тырысады. Мұндағы адресатқа деген бағытталу – оның жасын, жынысын, ұлтын, білімін, мамандығын, қызметін қамтитын әлеуметтік ролін анықтау. Қатысымға қатысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты. Қатысымға қатысушылардың қоғамның мүшесі ретінде, сол қоғам белгілеген әлеуметтік нормалар мен ережелерді қолдануын, сөйлеу этикетімен есептесуін қадағалайтын – уәж. Мақсат – болуы мүмкін нұсқалардың қолайлысын дұрыстап таңдау. Сөйлеу әдебінің нормасы әлеуметтік және мәдени белгілерге сүйенеді де, ұлттық ерекшелікпен ерекшеленеді. Мәселен:

Ректор. Жарайды, ақсақал. Сонау жақтан әуре боп келген екенсіз, сөзіңізді жықпайын. Балаңызды институтқа қайтадан қабылдау жағын қарастырырмыз.

Шал. Көсегең көгерсін, дегеніңе жет, қалқам. Үлкен сыйлап өскен шаңырақтан шыққан азамат екенсің. Көп-көп рақмет. Қолың босаса ауылға кел. Қазір жерге қарап отырған ешкім жоқ. Бүкіл ауыл боп, ағайын боп жер бастырмай күтіп аламыз.

Ректор. Жарайды, жарайды, ақсақал. Ол жағын көре жатармыз. Әзірге сау болыңыз! (Қолын ұсынады). [Д.Исабеков. ректордың қабылдау күні.238- бет.]

Бұл мысалдардың біріншісінде қазақ тілінде сөйлеуші реципиент үшін ақсақалдың бата-

сын алу, сыпайы сөйлесу, алғыс алу – мерейлі, мәртебелі іс, қоғамда белгілі бір қалыптасқан дәстүріміздегі үлкенді сыйлау, кішіге құрмет жасау, қонаққа шақыру, бата алу сияқты әдеп ережелері тұрғанын бірден түсінеді. Сонымен сөйлеуші де тыңдаушы да немесе адресант пен адресаттар – белгілі бір әлеуметтік жіктің өкілдері. Адамның дағдылы іс-әрекеті немесе әлеуметтік әдебі, оның ішінде сөз әдебі, сол әлеуметтік қоғамға, ортаға лайық болады. Қатынасқа қатысушылардың жас ерекшелігі, жынысы, мекені, кәсібі, жұмысы, отбасындағы орны оның әлеуметтік белгілері болып табылады. Кез-келген қатынасқа қатысушы адам өзінің әлеуметтік белгілеріне қарай, рөліне қарай сөйлейді. Оны біз драма кейіпкерлерінің сөйлеу тілдерін

талдау барысында байқап отырмыз. Коммуникативтік тұлғалардың сөйлеуі тек жасына ғана емес, алған білім деңгейіне, өскен ортасына, қызметі мен кәсібіне, бір сөзбен айтқанда әлеуметтік мәртебесіне байланысты болып келеді. Тілде бар айла-тәсілдерді, тактикаларды ұтымды қолдану арқасында сәтсіз коммуникативтік жағдаятты болдыртпайды. Әдетте коммуникативтік тұлғаның жүріс-тұрысы, әлеуметтік әдебі сол ортада қалыптасқан нормаға сай болады. Сол нормаға сай тілдік қатынас жасайды. Алайда, сол қоғамда қалыптасқан нормадан, принциптерден ауытқыса, қатынас бұзылады. Сондықтан әрбір сөйлеуші сөйлеу барысында барынша сыпайылық сақтап, бірлестік, ынтымақтастық принципін орынды қолдануға тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Уәлиев Н. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер және тілдік норма. – Алматы, 1993. 199б.
2. М. Балақаев, М. Серғалиев: Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы, Зият-Пресс, 2004 жыл. 114 бет.
3. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. Том 40, №4. – С.356-367.
4. Д. Исабеков. Шығармалар жинағы. Алматы, 1978ж.

ПЕДАГОГИКА РЕДАҚОҒУ

Тауланов Сабит Сауменович

генерал-майор запаса, доктор педагогических наук,
доцент, начальник Специализированного лицея «Арыстан»

Небылица Василий Васильевич

полковник запаса, преподаватель начальной военной подготовки
Специализированного лицея «Арыстан»
87053112771, luiza2979881@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ОБУЧЕНИЯ ВОЕННОЙ ПОДГОТОВКЕ В СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОМ ЛИЦЕЕ «АРЫСТАН»

***Резюме.** В данной статье рассматриваются особенности по углубленному изучению военного дела в Специализированном лицее «Арыстан». Актуальность созданной экспериментальной учебной программы обучения начальной военной подготовке связана с перспективным переходом общеобразовательной школы на 12 летнее обучение.*

***Түйін.** Бұл мақалада «Арыстан» Мамандандырылған лицейінде әскери дайындықтың тереңдете оқытылу ерекшелігі қарастырылады. Эксперименттік оқу бағдарламасын құрудағы өзектілік-келешекте 12 жылдық білім беру бағдарламасында алғашқы әскери дайындықтың жүргізілу жоспары.*

***Summary.** This article discusses features of studying in-depth the military art at Specialized lyceum "Arystan". Urgency of creating experimental curriculum in teaching basic military training is connected with projected transition of comprehensive schools to 12 year schooling.*

В Послании Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» из десяти перечисленных глобальных вызовов XXI века одним из вызовов является - угроза новой мировой дестабилизации. Осознавая данную угрозу, а так же учитывая развитие технического прогресса, совершенствования форм и способов ведения вооруженной борьбы, необходимо постоянное повышение эффективности военной организации государства для противодействия современным угрозам военной безопасности, что в свою очередь требует корректировки военной политики государства и дальнейшего развития системы обеспечения военной безопасности.

Мы должны ежедневно помнить, что помимо задач нынешнего периода на нашем поколении лежит огромная ответственность перед будущими поколениями [1, с. 94].

Коренное преобразование нашего государства, принятая военная доктрина Республики Казахстан, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 11 октября 2011 года №161, концепция национальной безопасности Республики Казахстан, совершенствование военной организации государства, строительства немногочисленных, но технически оснащенных и высококомбинированных Вооруженных Сил, с целью обеспечения военной безопасности – существенно изменили подходы подготовки молодежи к воинской службе.

Одним из важных требований военной доктрины является подготовка квалифицированных военных кадров.

Все воины-казахстанцы обязаны осознавать, что высокая боевая готовность. Бдительность, умение драться с врагом, способность успешно выполнять поставленные задачи – куются в повседневном ратном труде, на полевых занятиях, на стрельбищах, в учебных классах [2].

Подготовка юношей к воинской службе, создание благоприятных условий для формирования у них необходимых морально-психологических качеств в процессе обучения в общеобразовательных школах во многом способствует решению этой проблемы, позволяет юношам успешно преодолевать трудности, связанные с воинской службой, и в более короткие сроки овладеть современным оружием и военной техникой, что в первую очередь необходимо для надежной защиты Родины.

С целью реализации поставленных перед современным обществом задач в области воспитания поколения патриотов под эгидой Общественного фонда «Фонд образования Нурсултана Назарбаева» в 2011 году в Республике Казахстан был создан Специализированный лицей «Арыстан». Главная цель проекта заключалась в создании негосударственного (частного) специализированного среднего общеобразовательного учебного заведения, интернатного типа, с углубленным изучением физики, математики, информатики, английского и казахского языков. Необходимо отметить, что первостепенной специализацией лицея «Арыстан» является военная специализация, в связи с чем особенностью данного учебного заведения является то, что юноши, обучающиеся в лицее с 9 по 11 класс, проживают и обучаются в лицее согласно военному укладу жизни, изучают основы военного дела. Поэтому если в общеобразовательных школах в соответствии с типовым учебным планом количество часов по начальной военной подготовке составляет: в 10 классе – 1 час в неделю, дополнительно для прохождения учебно-полевых сборов 30 часов и 4 часа (зачет) за счет вариативных часов, общее количество в год – 68 часов; в 11 классе один час в неделю, общее количество в год – 34 часа, то в связи со спецификой обучения в Лицее по углубленному изучению военного дела, в отличие от программы изучения начальной военной подготовки в общеобразовательной школе, создана экспериментальная учебная программа, которая предусматривает проведение занятий уже в 9 классе с момента зачисления учащихся в Лицей.

Целью экспериментальной программы является прежде всего формирование представлений у учащихся о службе в ВС РК, обучении в военно-учебных заведениях, знаний по основам военного дела, а также содействие в выборе будущей профессии, развитию жизненных навыков и способностей учащихся.

В задачи учебного предмета «Начальная военная подготовка» входит:

- подготовить учащихся к дальнейшему обучению в военно-учебных заведениях на основе прочного усвоения ими теоретических знаний и практических навыков, с тем чтобы, выпускники лицея смогли в короткий срок адаптироваться к условиям дальнейшего обучения и прохождения воинской

службы, овладеть вверенным им вооружением и военной техникой;

- сформировать у учащихся стройную систему логически взаимосвязанных понятий целостного представления о службе в ВС РК;

- подготовить учащихся к жизни в быстро меняющемся обществе, где объективно возрастает роль вооруженной защиты государства.

На основе задач обучения предмета раскрываются более конкретные дидактические задачи, среди которых важнейшей является формирование у лицеистов убежденности, сознательной готовности к защите суверенитета Республики Казахстан, ответственного отношения к воинской службе.

Исходя из вышеизложенного авторами экспериментальной программы предлагается следующий объем учебной нагрузки по учебной дисциплине «Начальная военная подготовка»:

В 9 классе – 34 часа подготовительного курса; 34 часа кружковой работы (1 час в неделю); 66 часов учебно-полевых сборов. Всего 134 часа в учебном году.

Подготовительный курс проводится в целях подготовки лицеистов к жизнедеятельности в специализированном Лицее, обучению одиночной строевой подготовки, формированию слаженности подразделений.

Кружковая работа проводится в целях подготовки лицеистов к учебно-полевым сборам. Направлена на формирование и закрепление у них навыков в выполнении строевых приемов на месте и в движении, разборке и сборке стрелкового оружия и производства стрельбы.

Учебно-полевые сборы проводятся в целях: закрепления теоретических знаний лицеистов на практике, обучения действиям солдата в бою.

В 10 классе – 68 часов учебных занятий (2 часа в неделю); 34 часа кружковой работы (1 час в неделю); 66 часов учебно-полевых сборов. Всего 168 часов в учебном году.

Учебная работа проводится в целях формирования представления о службе в ВС РК, в других силовых структурах, обучении в военно-учебных заведениях и приобретения лицеистами знаний по основам военного дела, содействию развития жизненных навыков и способностей учащихся, ознакомления с новыми образцами вооружения и военной техники, с размещением и жизнью личного состава, приобретению необходимых военных знаний и практических навыков, освоения основ безопасности жизнедеятельности человека в чрезвычайных ситуациях.

С целью углубленного изучения учебной дисциплины, занятия по тактической подготовке и военной топографии проводятся в специализированном классе с использованием программно-технического комплекса и электрифицированного макета местности, оборудованного автоматизиро-

ванными рабочими местами для каждого обучаемого.

Кружковая работа проводится в целях расширения теоретических знаний, выработке и совершенствованию практических навыков и умений, подготовке учащихся к учебно-полевым сборам.

Учебно-полевые сборы проводятся в целях закрепления теоретических знаний лицеистов на практике, обучения действиям в составе отделения и взвода в различных видах боя.

в 11 классе – 68 часов учебных занятий (2 часа в неделю). Всего 68 часов в учебном году.

Учебная работа проводится в целях формирования профессионального направления и приобретения необходимых военных знаний и практических навыков, освоения основ безопасности жизнедеятельности человека в чрезвычайных ситуациях. Кроме того лицеисты 11 классов разрабатывают и защищают выпускную работу в которой отражают причины выбранной профессии и вносят предложения по улучшению качества подготовки кадров будущей специальности.

Подтверждением эффективности экспериментальной программы на сегодняшний момент можно привести следующий пример:

Республиканским Научно-практическим центром «Дарын» Министерства образования и науки РК совместно с Департаментом военного образования и науки Министерства Обороны РК в целях выявления, развития и обучения одаренных детей, проявляющих интерес к воинской службе для обучения в высших военно-учебных заведениях, на базе Республиканской школы «Жас Улан» имени генерала армии Нурмаганбетова С. К. в период с 25 по 28 марта 2014 года проведена Республиканская комплексная олимпиада «Сардар» среди учащихся 11 классов организаций образования.

Республиканская комплексная олимпиада вызвала огромный интерес у учащихся, в ней принимали участие самые подготовленные из одаренных детей нашей республики в количестве – 62 человека, предварительно занявших призовые места на областных олимпиадах (что составило 21 команду) включая все регионы страны.

Отстоять честь Специализированного лицея «Арыстан» было предоставлено команде в составе: лицеистов 11-х классов Керимбека Айбека, Каирбекова Шымболат, Рыскожаева Нурбека, под руководством полковника запаса Небылица Василия Васильевича.

Олимпиада состояла из двух туров:

- первый тур включал в себя общеобразовательное тестирование по алгебре, физике, русскому языку и начальной военной подготовке;

- второй тур (практическая часть) сдача индивидуальной строевой подготовки, нормативов по огневой подготовке (неполная разборка и сборка АК-74) и физической культуре (бег на 100м., подтягивание, бег на 1000 м.)

В честной и упорной борьбе команда лицея заняла первое место, участники команды награждены сертификатами участника олимпиады и удостоены следующих наград:

- дипломом второй степени и ценным подарком мобильным телефоном Samsung лицеист Каирбеков Шынболат;

- дипломом первой степени и ценным подарком (двух ядерным, 7-ми дюймовым электронным планшетом) лицеист Керимбек Айбек;

- дипломом Гран-при и ценным подарком (двух ядерным, 7-ми дюймовым электронным планшетом) Рыскожаев Нурбек.

Награждение победителей проводили:

- вице министр образования и науки РК Имангалиев Есенгазы Нуртолеуович;

- заместитель Министра Обороны РК Абдраим Бахытжан Абылкасымович;

- главный эксперт дошкольного и среднего образования и науки МОН РК Жахин Калкен Еликенович;

- депутаты Мажилиса парламента РК генералы-лейтенанты запаса Тасбулатов А. Б. и Ертаев Б. Е.

Конечно же, преподаватели и воспитатели Лицея не намерены останавливаться на достигнутых результатах, впереди еще много задач, интерес решения которых предстоит воплотить в жизнь, но об этом в следующей публикации.

Список литературы

1. Назарбаев Н. А. Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы: Білім, 1997. – 256 с.
2. Нурмагамбетов С. К. От огненных лет до суверенной армии: сборник мемуарных произведений. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2005. – 325 с.

Слесарь Марионелла Васильевна

кандидат педагогических наук,

директор филиала АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»
Институт повышения квалификации педагогических работников по Костанайской области»,
тел. факс 54–18- 83, e-mail: ipk_kostanay@mail. ru

**ПОЛИЭТНОКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПЕДАГОГА
И ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ**

***Түйін.** Мақалада педагогтардың курс және курсаралық даярлық жағдайында кәсіби даму жүйесінің мазмұнына сипаттама берілген. Педагогтың полиэтномәдени құзыреттілігін кәсіби жетілдірудегі маңызды рөлі көрсетілген. Этникалық қоғамдастықтар табиғатын түйсіну, олардың тарихи эволюциясының ерекшеліктерін, этностардың шығу тегінің теориясын білу; «ұлт» түсінігінің анықтамасына деген түрлі жолдар мен маңызды мәселелерге ғылыми тұрғыдан пайымдау, оның этнос пен ұлтқа деген ара-қатынасын; елімізді мекендейтін этностардың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін мемлекетіміздің этносаясатын бейбітшілік пен келісім негізі ретінде танып, білу.*

***Резюме.** В статье представлена характеристика составляющих системы профессионального развития педагогов в условиях курсовой и межкурсовой подготовки. Показана важная роль в профессиональном совершенствовании полиэтнокультурной компетентности педагога, предполагающая знания природы этнических сообществ, особенностей их исторической эволюции, этногенеза, теорий происхождения этносов; научно обоснованного представления о смысле и разных подходах в определении понятия «нация», его соотношения с этносом и национальностью; знания и понимание этнополитики государства как основы гражданского мира и согласия, истории, культуры, традиций этносов, населяющих нашу страну.*

***Summary.** The article presents a description of the components of the professional development of teachers in the conditions of the exchange rate between the treatment courses and training. The important role in improving the professional competence of the teacher polietnokulturnoy, which implies knowledge of the nature of ethnic communities, especially their historical evolution, ethnogenesis, theories of the origin of ethnic groups; science-based understanding of the meaning and different approaches to the definition of the concept of «nation» and its relationship to ethnic groups and national; knowledge and understanding of ethnic policy of the state as the basis of civil peace and harmony, history, culture and traditions of ethnic groups living in our country.*

Знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров. Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией [1, с. 35]

В этих словах Президента страны Н. А. Назарбаева задачи и пути их решения для всей системы повышения квалификации педагогов, реализовать которые возможно в условиях системной и целенаправленной работы по их профессиональному развитию. На наш взгляд, система профессионального развития педагогов в условиях курсовой и межкурсовой подготовки должна содержать следующие компоненты: феноменальную парадигму образования, аксиологический подход, знания, действия, профессионально – педагогическую мобильность, профессионально – педагогическую мораль.

Основополагающим компонентом её является феноменальная (гуманистическая) парадигма образования, принятая педагогическим сообществом на современном этапе развития педагогики, предусматривающая, во – первых, процесс «очеловечивания» отношений между педагогом и учащимися, между самими учащимися, ориентацию учебно – воспитательного процесса на их личности, развитие духовного, интеллектуального и культурного потенциала; во – вторых, распространение идей гуманизма на содержание, формы и методы обучения [2, с. 73].

Реализация гуманистической парадигмы образования требует аксиологического подхода – изучения явлений и предметов с позиции их ценности для обучения, воспитания, развития личности и в целом общества. Эти процессы взаимосвязаны и сегодня в ситуации, когда молодёжь забывает общечеловеческие нравственные ценности, необходима ориентация на них образовательного процесса.

Современная отечественная педагогическая наука к важным ценностям относит:

- человека, воспитание в духе уважения прав человека,
- жизнь индивида, жизнь человечества;
- общество, Родину;
- образование, образованную нацию;
- труд, общество, Общество Всеобщего труда.

Эти ценности нашли отражение в Посланиях, работах, выступлениях Президента страны, где он особое внимание уделяет ещё одной важной ценности, являющейся основой выше перечисленных, - это сохранение мира и согласия в стране. Воспитать миролюбивое поколение, по нашему мнению, может педагог, обладающий полиэтнокультурной компетентностью.

Важной составляющей профессионального развития педагога является знаниевый компонент. В современном понимании образовательный процесс не сводится только к формированию предмет-

ных знаний, умений и навыков, а ориентирован на формирование социокультурных компетентностей, функциональной грамотности школьников, что предполагает развитие у них полиэтнической культуры как систематизированного накопления позитивных количественных и качественных изменений в содержании данного вида культуры и достижение диалектического единства её составляющих в специально организованном для этого учебно – воспитательном процессе через приобщение школьников к системе межнациональных ценностей [3, с. 47].

Где полиэтническая культура школьника – это системно – личностное образование, включающее знания, умения, ценностные ориентации и качества личности, обеспечивающие межэтническую интеграцию личности с сохранением её этнокультурной самобытности для продуктивной жизнедеятельности в многонациональной среде [4, с. 8].

В этих условиях востребована теоретическая и методическая готовность педагогов не только в собственно предметном аспекте, но и в аспекте профессионального и межличностного их взаимодействия уже в силу того, что сегодня образование носит и надпредметный характер, что исключает традиционную изоляцию учебных дисциплин, предусматривает признание субъектности обучаемого.

Совершенствование знаний педагогов обязательно приведёт к осознанию ими новой роли организатора и консультанта в образовательном процессе, а, следовательно, к иным действиям в образовательном процессе. Учитель должен стать тьютером, обладающим инновационными технологиями обучения посредством диалога, критического мышления, ИКТ, главные действия которого направлены на сопровождение, оказание содействия ученику в процессе обучения.

В современных условиях необходимой составляющей профессионального развития педагога является профессионально – педагогическая мобильность. Следует отметить, что новые знания, иные действия учителя актуализируют проблему мобильности, понимание ими, что профессионально – педагогическая мобильность – это внутренняя свобода, умение отбросить сформированные стереотипы, взглянуть на профессионально – педагогическую ситуацию по – новому, не стандартно.

Успешно решать сложные задачи модернизационных процессов в современной школе может только тот учитель, который олицетворяет собой образец высоко нравственной личности и всегда помнит, что профессионально – педагогическая мораль – это нравственные требования. Они являются конкретным выражением профессионального долга, нравственных обязанностей учителя перед обществом, в том числе и перед многонациональным, подрастающим поколением, часто представляющим различные этнические образования.

Исходя из выше изложенного, в профессиональном развитии педагога важную роль играет его полиэтнокультурная компетентность. В определении понятия полиэтнокультурная компетентность педагога исходим из характеристики дидактической компетентности, данной В. В. Сериковым [5, с. 244], и собственного видения решения проблемы формирования полиэтнической культуры подрастающего поколения. Мы трактуем полиэтнокультурную компетентность педагога как интегративное качество, выражающееся в целостном видении учителем предмета формирования полиэтнической культуры школьников, его целей, задач, структуры, содержания; умении ставить заданную цель с учётом уровня когнитивного и личностного развития учащихся, их потребностей в продуктивно творческом общении в многонациональной среде, жизненных интересов [6, с. 6].

В полиэтнокультурной компетентности педагога приоритетное значение имеет знаниевая компетенция (теоретические знания академической области).

Изучение и анализ исследований, опыта работы по данной проблеме с учётом мнения И. Л. Набока [7, с. 280], привели к выводу: педагог, обладающий полиэтнокультурной компетентностью должен:

- знать природу этнических сообществ, особенности их исторической эволюции;
- иметь представление об особенностях этногенеза, теориях происхождения этносов;
- иметь научно обоснованное представление о смысле и разных подходах в определении понятия «нация», его соотношения с этносом и национальностью;
- иметь представление об этнической, гражданской, планетарной идентичности;
- знать и понимать этнополитику государства как основу гражданского мира и согласия;
- знать историю, культуру, традиции малой родины.

Важные и необходимые знания по первым двум составляющим знаниевой компетенции может дать наука этнология, однако не все педагоги её изучали, поэтому изучение этнологии должно стать предметом самообразования учителей. Тем более что этнология – это наука, потребность в которой возникла лишь во второй половине двадцатого столетия. «Молодость» науки объясняет множественность определений этноса, но все их объединяет закономерность противопоставления «мы – они», характерное для всех эпох и стран, по мнению Льва Гумилёва. В работе «Эногенез и биосфера земли» он пишет: «Явление такого противопоставления универсально, что указывает на глубокую его подоснову, но само по себе это пена на многоводной реке. . . » [8, с. 35.] Почему? Ответ в этой работе Гумилёва и эпиграфе к ней: «Измене-

ние законов Природы вне людских возможностей хотя бы потому, что сами люди - часть природы. Но знание законов этногенеза, очень полезно, ибо позволяет избежать многих бед. »[8, с. 2] и понять, на наш взгляд, «что именно этническая мозаика даёт основание для жизни человеческого вида на земле. Она является оптимальной формой существования человечества [9, с. 211].

Следует обратить внимание на тот факт, что знание и понимание этнополитики государства составляют основу этнической, гражданской, планетарной идентичности. Этнополитика как самостоятельная наука только формируется, но все успешные, полиэтнические страны мира учитывают её ради сохранения мира и согласия - основы улучшения благосостояния всех граждан государства. Президент нашей страны. Лидер нации Н. А. Назарбаев всю политику государства выстраивает как этнополитику, учитывая полиэтничность нашей страны. Яркое этому подтверждение выступление Президента «Стратегия «Казахстан - 2050» культура мира, духовности и согласия» на XXI сессии Ассамблеи народа Казахстана, в речи он сказал: «У нас каждый этнос создаёт орнамент своей жизни, сочетая его с узорами других этносов. И вместе мы творим уникальное, разноцветное, бесценное полотно Великой истории под названием Казахстан. »[10, с. 2]. В выступлении он подчеркнул, что согласие - ежедневная работа каждого гражданина, значит в первую очередь учителя по

воспитанию миролюбивого поколения, поколения обладающего полиэтнической культурой.

Важной составляющей полиэтнокультурной компетентности педагога является его полиэтно-коммуникативная компетенция, которая предполагает знания «как быть» и как действовать в целях организации продуктивной жизнедеятельности в многонациональной среде.

В этих условиях необходимо осознавать наличие культурных отличий, которые характеризуют поведение, культуру общения. Следует учитывать, что сила этнического стереотипа поведения огромна, чаще каждый член этноса воспринимает его как единственно достойный, а все прочие - как ненормальность; следует принять и перенимать те, которые заслуживают восхищения.

Основной вид коммуникативной деятельности - говорение (вербальное общение), которое и является важной составляющей полиэтнокommunikативной компетенции.

В полиэтнической среде необходимо следовать главному педагогическому правилу - «говорить на языке аудитории» и

учитывать мнение Ахмеда Югнаки, что «все беды приходят к человеку через его язык» [11. с. 82].

Результатом целенаправленной деятельности педагога, обладающего полиэтнокультурной компетентностью, должно стать миролюбивое поколение - высокообразованная нация.

Литература

1. *Послание Президента, Лидера нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Астана, Акорда, декабрь 2012.*
2. *Образование и наука. Энциклопедический словарь/Гл. редактор Ж. К. Түймебаев; редколлегия: А. Е. Абылкасымова, И. Б. Бекбоев, М. В. Рыжаков, Н. Б. Калабаев, С. Ж. Пралиев, Г. М. Мутанов, Г. М. Кусаинов. – Алматы. 2008. – 448с.*
3. *Слесарь М. В. Развитие полиэтнической культуры школьников в социокультурной деятельности [Текст]: дис. канд. пед. наук 13. 00. 05. /М. В. Слесарь. – Челябинск, 2014. – 192с.*
4. *Слесарь М. В. Формирование полиэтнической культуры – актуальная задача процесса модернизации содержания образования [Текст]/М. В. Слесарь//Воспитание полиэтнической культуры подрастающего поколения – основа мира и согласия: сб. ст. МНПК. – Костанай, 2013. С. 3-11.*
5. *Сериков, В. В. Обучение как вид педагогической деятельности [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. В. Сериков; под ред. В. А. Слестёнина, И. А. Колесниковой. - М. : Издательский центр «Академия», 2008. - 256с.*
6. *Слесарь М. В., Полиэтнокультурная компетентность педагога – основа формирования полиэтнической культуры школьника[Текст]/М. В. Слесарь. // сб. ст. МНПК «Формирование полиэтнической культуры: методология, теория и практика». – Костанай, 2014. С. 5-10.*
7. *Набок, И. Л. Педагогика межнационального общения [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. Л. Набок. - М. : Издательский центр «Академия», 2010. - 304с.*
8. *Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст]/Л. Н. Гумилёв. - М. ; Ай рис - пресс, 2013. - 560с.*
9. *Жакупова, Т. С. Этнополитика: цивилизационный аспект модернизации [Текст]/Т. С. Жакупова. - Костанай, 1998. - 219с.*
10. *Назарбаев, Н. А. «Стратегия «Казахстан - 2050» культура мира, духовности и согласия» выступление на XXI сессии Ассамблеи народа Казахстана. Текст]/Н. А. Назарбаев. - Астана: Акорда, 2012.*
11. *Антология педагогической мысли Казахстана [Текст]/Сост. К. Б. Жарикбаев, С. К. Калиев. - Алматы: Рауан, 1995. -512с.*

Давлеткалиева Елизавета Султанқызы

кандидат педагогических наук, и. о. доцент,
руководитель Центра уровневых программ Филиала
АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»
институт повышения квалификации педагогических работников по Актыобинской области,
г. Актобе, e-mail: liza_davletkali@mail.ru

Мулдашева Багдашжан Кадыржановна

кандидат педагогических наук, и. о. доцент, директор
Хромтауский горно-технический колледж г. Хромтау, e-mail: bagdash_PL@mail.ru

Кульбаева Бакыт Сагындыковна

кандидат педагогических наук, и. о. доцент, директор колледжа
Актыобинского Университета им. С. Байшева, г. Актобе, e-mail: Kulbaeva_1972@mail.ru

Сатова Динара Еркынқызы

магистр педагогических наук, преподаватель кафедры специдисциплин
Актыобинского строительного-монтажного колледжа, г. Актобе, e-mail: Dinara_Kalib@mail.ru

**ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ
НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ**

Түйін. Аталған мақалада оқытуды технологиялаудың оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамытудағы ықпалына баға беріледі. Жалпы білім беретін мектепте оқытуды технологиялау үрдісінің білім сапасына әсерін ішкі бағалау бағытында жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінде айқындалған эксперименттік-тәжірибелік жұмыс моделін қолдана отырып, эксперименттік және тәжірибелік мектеп оқушыларының әлеуметтік құзыреттілігінің даму динамикасы есепке алынды. Оқытуды технологиялаудың білім сапасына ықпалының тиімділігін арттыру үшін халықаралық білім сапасы талаптарына сай - «Әлеуметтік құзыреттілік» критерийін енгізу шарттары негізделген, аталған критерийдің көрсеткіші ретінде әлеуметтік және азаматтық құзыреттіліктер қарастырылған.

Түйін сөздер: баға, технология, құзыреттілік, әлеуметтік құзыреттілік, азаматтық құзыреттілік.

Резюме. В статье дана оценка влияния технологизации образовательного процесса на развитие социальных компетенций учащихся. Используя опытно-экспериментальную модель внутренней оценки влияния технологизации обучения на качество образования в общеобразовательной школе, были собраны и проанализированы данные о динамике развития социальных компетенций учащихся в экспериментальных и контрольных школах. В результате проведенного исследования, было выяснено, что технологизация обучения в школе позволяет эффективно влиять на развитие социальных компетенций учащихся. Для достижения эффективности внутренней оценки влияния технологизации обучения на качество образования и соответствия ее требованиям международного стандарта качества необходимо включить критерий – «Социальные компетенции», а показателями данного критерия целесообразно считать: социальные и гражданские компетенции учащихся.

Ключевые слова: оценка, технологизация, компетенции, социальные компетенции, гражданские компетенции.

Summary. In this article the assessment of influence of educational process technologization on development of pupils' social competences is given. Using skilled and experimental model of an internal assessment of technologization training influence on quality of education at comprehensive school, data on dynamics of development of social competences of pupils at experimental and control schools were collected and analysed. As a result of the conducted research, it was found out that technologization of training at school allows to influence on the development of social competences of pupils effectively. For achievement of efficiency of an internal assessment of influence of training technologization on quality of education and compliances to its requirements of the international quality standard it is necessary to include criterion – "Social competences", and indicators of this criterion it is expedient to consider: social and civil competences of pupils.

Keywords: assessment, technologization, competences, social competences, civil competences.

Современному обществу нужны высокообразованные люди, которые могут принимать ответственные решения, способные к сотрудничеству, отличающиеся мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладающие чувством ответственности за судьбу страны. Поэтому, к современному выпускнику школы, предъявляются требования, в первую очередь связанные с необходимостью формирования у него социальной, по-

знавательной, коммуникативно-информационной компетентностей.

Социальные компетентности связаны с окружением, жизнью общества, социальной деятельностью личности. Все известные виды компетенций, в том числе и социальные, «закладываются» в образовательный процесс посредством: обновления содержания образования; стили жизни образовательного учреждения; типа взаимодействия между

учителями и учениками и между самими учениками; применения образовательных технологий. Потенциал образовательных технологий в формировании той или иной компетентности очень высокий. На современном этапе развития образования, технологизация учебного процесса является актуальной [1].

Необходимость формирования компетентности выпускника рассматривается исследователями Казахской академии образования им. Ы. Алтынсарина (М. Ж. Джадрин и др.) как новое качество образования - «нового, компетентностного типа образования в контексте новых технологий и новой организации труда» [2, с. 57], в рамках которого «учащиеся должны приобрести в школе следующие социальные и образовательные умения и навыки: инициатива, сотрудничество, работа в коллективе, взаимное обучение, оценка, коммуникация, умение логически мыслить, решение проблем, принятие решений, получение и использование информации, планирование, умение учиться, многокультурные навыки, признание значимости личностных когнитивных структур школьника, широкое использование в обучении рефлексии» [2, с. 57-58].

Данное исследование создает основу оценки технологизации процесса обучения с перспективных позиций: с позиций соответствия результатов концептуальным положениям новой модели образования и системе ключевых компетенций выпускника общеобразовательной школы ближайшего будущего.

Анализ педагогических работ по проблеме технологизации обучения показывает, что внимание исследователей до настоящего времени было сосредоточено на сущности и самой процедуре технологизации. Не подвергалась исследованию процедура оценки влияния технологизации на качество образования в различных социальных условиях. Имеется лишь опыт постановки вопроса о необходимости разработать систему мониторинга успешности для всех субъектов образовательного процесса.

Нами проведено научно-педагогическое исследование в общеобразовательных школах, применяющих в учебно-воспитательном процессе различные образовательные технологии. Была создана модель внутренней оценки влияния технологизации обучения на качество образования. Одним из критериев исследования в данной модели было – развитие социальных компетенций учащихся.

Отражение этого критерия в нашей модели обосновано тем, что система образования нашей страны всецело строится на признании «Конвенции о правах ребенка», в том числе и статьи 29: «Государства-участники соглашаются в том, что образование ребёнка должно быть направлено на: а) развитие личности, талантов и умственных и

физических способностей ребёнка в их самом полном объёме; б) воспитание уважения к правам человека и основным свободам, а также принципам, провозглашённым в Уставе Организации Объединённых Наций; в) воспитание уважения к родителям ребёнка, его культурной самобытности, языку и ценностям, к национальным ценностям страны, в которой ребёнок проживает, страны его происхождения и к цивилизациям, отличным от его собственной; г) подготовку ребёнка к сознательной жизни в свободном обществе в духе понимания, мира, терпимости, равноправия мужчин и женщин и дружбы между всеми народами, этническими, национальными и религиозными группами, а также лицами из числа коренного населения; е) воспитание уважения к окружающей среде» [3, с. 15].

Развитие социальных и гражданских компетенций в этой связи является значимой целью школы и показателем качества образования: «Обучение для двадцать первого века требует приобретения широкого круга навыков и широкой области знаний, формирования целого ряда отношений, которые вместе дают большее основание для критики современной образовательной практики, нежели пропагандируемое движение «назад к основам» или технократическое образование» [4, с. 46].

Социальные и гражданские умения (навыки) были выделены в проведенном в 1997-1998 годах исследовании развития обучения важным умениям в странах-партнерах в рамках задач, определенных Консультативным форумом Европейского Фонда Образования (Руководитель экспертной группы С. Шоу). К числу этих умений были отнесены общественная активность, коммуникабельность, сотрудничество, дух сообщества, роли и отношения в демократическом обществе, обязанности, ответственность и права, моральные кодексы и ценности, принципы представительской демократии, верховенство закона, социальная справедливость, права человека [5].

«Дакарскими рамками действий» в качестве целей образования были выделены такие социальные умения как:

- приверженность целям мира;
- гражданская ответственность;
- участие в повышении безопасности среды обучения для всех;
- готовность содействовать равноправию;
- готовность содействовать передаче глобальных и местных культурных ценностей [6].

Казахстанские эксперты в качестве целевых ориентиров из всех перечисленных выше социальных и гражданских умений выделили сотрудничество и умение работать с представителями различных культур, отличающихся с точки зрения языка, типа коммуникации и системы ценностей.

Мониторинг развития социальных и гражданских умений в процессе школьного обучения - не-

достаточно разработанная в педагогической науке область. В настоящее время нет корректных и эффективных методик изучения уровня развития у детей и подростков компетенций данной группы. В связи с этим на данном этапе исследования мы ограничивались общей экспертной оценкой позитивной или негативной динамики школьника в области гражданских и социальных умений за изучаемый период.

Мониторинг развития социальных и гражданских умений в процессе школьного обучения, как мы уже отмечали - недостаточно разработанная в отечественной педагогической науке область. В настоящее время нет корректных и эффективных методик изучения уровня развития у детей и подростков компетенций данной группы. Так как в связи с этим на данном этапе исследования мы решили ограничиться общей экспертной оценкой позитивной или негативной динамики школьника в области гражданских и социальных умений, мы зафиксировали мнение менеджеров школ о том, что развитию социальных компетенций до начала опытно-экспериментальной работы во всех базовых школах уделялось мало внимания.

В связи с тем, что в отечественной педагогической науке область оценки развития социальных и гражданских умений в процессе школьного обучения инструментально не разработана, мы были вынуждены ограничиться общей экспертной оценкой позитивной или негативной динамики школьника в этой области в форме фокус-группы. В фокус-группах приняли участие классные руководители, заместители директоров по воспитательной работе.

Классные руководители и администрация контрольных школ считает, что такие социальные умения как приверженность целям мира, гражданская ответственность, участие в повышении безопасности среды обучения для всех, готовность содействовать равноправию, готовность содействовать передаче глобальных и местных культурных ценностей у современных учащихся несколько повышается в связи с повышением политической

активности казахстанцев в целом, а также наблюдающимся явлением акселерации.

В экспериментальных школах, по наблюдениям классных руководителей и заместителей директоров по воспитательной работе, выявлено, что в классах, где проводилась опытно-экспериментальная работа по технологизации учебного процесса, учащиеся более ответственно относятся к учёбе, стремятся достичь успеха, имеют более чёткую гражданскую позицию, принимают активное участие в общественной жизни школы, требовательны к себе и окружающим, строят равноправные, уважительные отношения между собой и взрослыми, проявляют готовность оказывать помощь друг другу, целеустремлённы, проектируют траекторию своего развития, с чувством долга и ответственности относятся к культурным ценностям общества, семьи.

В результате проведенного исследования на опытно-экспериментальной базе, включающей пять экспериментальных и пять контрольных сельских общеобразовательных учебных заведений, показала: в школах, где проводится работа по технологизации учебного процесса, учащиеся более ответственно относятся к учёбе, стремятся достичь успеха, имеют более чёткую гражданскую позицию, принимают активное участие в общественной жизни школы, требовательны к себе и окружающим, строят равноправные, уважительные отношения между собой и взрослыми, проявляют готовность оказывать помощь друг другу, целеустремлённы, проектируют траекторию своего развития, с чувством долга и ответственности относятся к культурным ценностям общества, семьи. Для достижения эффективности внутренней оценки влияния технологизации обучения на качество образования и соответствия ее требованиям международного стандарта качества необходимо включать критерий – «Социальные компетенции», а показателями данных критериев влияния технологизации обучения на качество образования целесообразно считать: социальные и гражданские компетенции учащихся.

Литература

1. Шишова И. Е. Формирование социальной компетенции в процессе обучения иностранным языкам // Вестник Томского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки (филология). 2006. Выпуск 9. – С. 110-113.
2. Теоретико-методологические основы развития национальной модели школьного и дошкольного образования, ориентированного на формирование базовых компетенций выпускника: Отчет о НИР (заключит.) /Каз. акад. обр. им. Ы. Алтынсарина (КАО); Руководитель М. Ж. Жадрина. - Алматы: КАО, 2006. - 241 с.
3. Конвенция о правах ребенка. Принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 20 ноября 1989 года. - ЮНИСЕФ, 1989. - 52 с.
4. Глобальное образование: теория и практика. - ЮНИСЕФ ЦАРК, 2004. - 179 с.
5. Развитие обучения ведущим навыкам в странах-партнерах. Заключительный доклад. - Европейский Фонд Образования, 1998.
6. Дакарские рамки действий. Образование для всех: выполнение наших коллективных обязательств. Всемирный форум по образованию. Дакар. Сенегал. 26-28 апреля 2000 г. – Париж: ЮНЕСКО, 2000. – 77 с.

Ахметов Тлеген Альмуханович

кандидат педагогических наук,
проректор по воспитательной работе и социально-экономическим вопросам
г. Костанай, 87014859798, a-prorektor@mail.ru

Даумова Батима Бексултановна

доктор философии (Phd), старший преподаватель кафедры педагогики
Костанайского государственного педагогического института,
г. Костанай, 87059891017, bdaumova@gmail.ru.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

***Резюме.** Статья посвящена актуальной проблеме психолого-педагогического сопровождения обучения и развития одаренных детей в условиях дополнительного общего образования. В ней описываются формы и специфика обучения одаренных детей, уточняется понятие «одаренности». Также выделяются принципы эвристического обучения.*

Түйін. Мақала қосымша жалпы білім беру жағдайында дарынды балалардың қабілеттерін дамыту және психологиялық-педагогикалық қолдау сынды өзекті мәселесіне арналған. Мақалада дарынды балаларды оқыту түрлері мен ерекшеліктері көрсетіліп, «дарындылық» түсінігі нақтыланады. Сонымен қатар, эвристикалық оқытудың принциптері белгіленеді.

***Summary.** The article is dedicated to the actual problem of psychological and pedagogical support of training and development of gifted children in conditions of additional general education. It describes shapes and specificity of teaching of gifted children, clarifies the notion of «giftedness.» Principles of heuristic learning are also highlighted.*

Процесс выявления, обучения и развития одаренных и талантливых детей составляет одну из важнейших задач современного отечественного образования.

Внешкольные образовательные учреждения создают благоприятные возможности для удовлетворения когнитивных и других потребностей одаренных и талантливых детей за счет использования оптимальных моделей их свободного и всестороннего развития. Рассмотрим реальные формы обучения детей в системе дополнительного образования

Прежде всего, отметим, что личностно-деятельностный характер образовательного процесса позволяет решать одну из главных задач системы дополнительного образования - выявление, развитие и поддержку одаренных детей. Дополнительное образование предоставляет каждому ребенку возможность свободного выбора образовательной области, профиля программ, времени их освоения, включения в разнообразные виды деятельности с учетом их индивидуальных склонностей.

Одной из особенностей дополнительного образования является непрерывность процесса. Оно не имеет фиксированных сроков завершения и последовательно переходит из одной стадии в другую. Индивидуально-личностная основа деятельности учреждений этого типа позволяет удовлетворять запросы конкретных детей, используя потенциал их свободного времени.

В системе дополнительного образования могут быть выделены следующие формы обучения одаренных детей:

1) обучение индивидуальное или в малых группах по программам творческого развития в определенной области;

2) работа по исследовательским и творческим проектам в режиме наставничества;

3) очно-заочные школы;

4) каникулярные сборы, лагеря, мастер-классы, творческие лаборатории;

5) творческие конкурсы, фестивали, олимпиады;

6) детские научно-практические конференции и семинары.

В нашем понимании, дополнительное образование - это система свободного избрания деятельности ребенком, выражающаяся в удовлетворении его интересов, предпочтений, склонностей и способствующая его самореализации, культурной и социальной адаптации.

По мнению В. И. Панова, учреждения дополнительного образования выступают как субъект развивающего обучения. Отсюда их специфика определяется тем, что:

Специфика обучения дополнительного образования:

- обучение должно, прежде всего, удовлетворять познавательные интересы ребенка;

- индивидуализация обучения осуществляется не со стороны педагога, а со стороны самого учащегося;

- процесс обучения носит более неформальный характер и потому он ближе к природным основаниям развития детей;

- отсутствие обязательного образовательного стандарта дает возможность преподавателю сосредоточиться не результативной стороне учебного процесса, а на природе когнитивного развития ребенка [1].

В целом дополнительное образование - это сфера, где ребенок может реализовать свое право на свободный выбор.

Многочисленные опытно-экспериментальные психолого-педагогические исследования детской одаренности показали, что в целом одаренные дети обладают преимуществами почти по всем параметрам развития:

Признаки одаренности у детей

- легче учатся и лучше усваивают материал;
- отличаются большим периодом концентрации внимания, широким словарным запасом;
- сопротивляются конформизму и зубрежке, более склонны к соревновательности;
- более целеустремленны, любознательны, изобретательны, упорны, расположены к творчеству.

Однако не во всех образовательных учреждениях создаются максимально благоприятные условия для интеллектуального, физического, нравственного развития одаренных детей, стимулирования их творческой деятельности.

По мнению ряда ученых, решением этих проблем может стать разработка и реализация специальных курсов для работников образования в системе повышения квалификации. Целью таких курсов должно быть ознакомление учителей и руководителей образовательных учреждений с эвристическими качествами личности, способами диагностики творческих образовательных результатов, методами эвристического обучения, системой учебных занятий по развитию одаренности детей и др. Такие курсы, на наш взгляд, необходимы для более успешного развития детей за счет обогащения знаний и умений самого педагога.

Одной из важных и актуальных проблем, связанных с детской одаренностью, является работа с родителями. По словам И. В. Калиш, «сейчас, особенно в больших городах, родители нередко озабочены тем, чтобы напичкать детей разными знаниями, совершенно не считаясь с их психолого-педагогическими и физиологическими возможностями. Они просто калечат своих детей. В сельских районах, наоборот, бывает, что родителям неважно, одарен ребенок или нет». Поэтому решение проблем выявления и развития детской одаренности должно строиться на основе создания и совершенствования системы защиты прав детей и, прежде всего, через их материальную и моральную поддержку [2].

Таким образом, комплексность проблемы детской одаренности обусловлена рядом факторов, а ее решение зависит от реализации следующих ус-

ловий: организационных, кадровых, научно-методических, материально-технических, мотивационных, нормативных, финансовых.

В советской психологии проблема одаренности разрабатывалась как психология способностей. В трудах С. Л. Рубинштейна и Б. М. Теплова осуществлена попытка классифицировать понятия способности, одаренности и таланта по единому основанию -успешности деятельности:

Одаренность это:

- «генетически обусловленный компонент способностей, развивающийся в соответствующей деятельности или деградирующий при ее отсутствии» ;

- «выдающиеся способности, потенциальные возможности в достижении высоких результатов и уже продемонстрированные достижения в одной или более областях. . . » ;

- «понятие «одаренность» происходит от слова «дар» и означает особо благоприятные внутренние предпосылки развития»;

- это системное, развивающееся в течение жизни качество психики, которое определяет возможность достижения человеком более высоких (необычных, незаурядных) результатов в одном или нескольких видах деятельности по сравнению с другими людьми.

Признаки одаренности:

- 1) опережающее познавательное развитие;
- 2) психосоциальная чувствительность;
- 3) физические особенности.

Исходя из сказанного, для педагогической работы вырисовываются три основные задачи:

Основные задачи, стоящие перед педагогами дополнительного образования

-способствовать развитию личности;

- довести индивидуальные достижения как можно раньше до максимального уровня;

- способствовать общественному прогрессу, поставив ему на службу ресурсы дарования.

Все задачи тесно взаимосвязаны, но, на наш взгляд, доминирующей все же является первая, поскольку она основывается на фундаментальном этическом правиле для любого профессионала, которому по роду занятий доверена забота о человеке [3, 4].

Перечислим основные контуры проявления интеллектуальных способностей, которые могут наблюдаться педагогом в целях выявления одаренных детей.

Проявление интеллектуальных способностей

Память: способность ребенка быстро запоминать и удерживать долгое время в памяти различную информацию (вербальную, зрительную, двигательную).

Внимание: способность ребенка быстро концентрироваться, «настраиваться» на деятельность и долгое время ею заниматься не отвлекаясь.

Способность к анализу и синтезу: способность ребенка быстро «раскладывать» предложенную информацию на составляющие ее части или, наоборот, из нескольких частей создавать целое (делать вывод).

Продуктивность мышления: способность ребенка на поставленную перед ним проблему находить большое количество решений.

Перфекционизм (старательность): стремление ребенка доводить результаты своей деятельности до соответствия самым высоким стандартам.

Гибкость мышления: способность ребенка быстро изменять свое поведение, вносить коррективы в свою деятельность в зависимости от изменившихся обстоятельств, объединять в своей деятельности знания и умения из различных областей жизни.

Оригинальность мышления: способность ребенка выдвигать новые, нестандартные идеи, видеть «необычное» в обычном, действовать не как все.

Организация педагогической работы с одаренными детьми предполагает ориентацию не только на общедидактические принципы, но и на те из них, которые условно можно назвать принципами эвристического обучения.

1. Принцип личностного целеполагания.

Данный принцип опирается на глубинное качество человека - способность постановки целей своей деятельности. Независимо от степени осознанности своих целей ребенок живет с врожденной потребностью и возможностью ставить и достигать их.

2. Принцип выбора индивидуальной образовательной траектории.

Суть этого принципа состоит в том, что ученик имеет право на осознанный и согласованный с педагогом выбор основных компонентов своего образования: смысла, целей, задач, темпа, форм и методов обучения, личностного содержания образования, системы контроля и оценки результатов. С педагогической точки зрения это означает поощрение собственного взгляда ученика на проблему, его аргументированные выводы и самооценки.

3. Принцип метапредметных основ содержания образования.

Данный принцип означает, что в процессе познания реальных образовательных объектов одаренный ребенок может и должен выходить за рамки обычных учебных дисциплин и переходить на метапредметный уровень познания (греч. тега-стоящее за), который позволяет реализовать свои возможности и устремления в большей мере, чем обычный учебный предмет.

4. Принцип продуктивности обучения.

Данный принцип обеспечивает осуществление такого обучения, которое ориентировано не столько на изучение известного, сколько на приращение к нему нового. В результате у ребенка происходит развитие внутренних способностей.

5. Принцип ситуативности обучения.

Для работы с одаренными детьми весьма важным представляется создание или использование возникшей эвристической образовательной ситуации. Ее цель - вызвать мотивацию и обеспечить деятельность ученика в направлении познания фундаментальных образовательных объектов, способов решения связанных с ними проблем. Роль учителя в этом процессе - организационно-сопровождающая, благодаря которой он обеспечивает личное решение учениками возникшего образовательного затруднения.

7. Принцип образовательной рефлексии.

Образовательный процесс сопровождается его рефлексивным осознанием субъектами. Формы образовательной рефлексии различны: устное обсуждение, письменное анкетирование, графическое изображение происходящих изменений (самочувствия, уровня познания, личной активности, самореализации и др.).

Таким образом, деятельность учителя ДО во время проведения урока будет наиболее оптимальной тогда, когда он будет учитывать психологические особенности аудитории, закономерности функционирования познавательных процессов (восприятия, внимания, памяти, мышления), эмоциональных и волевых процессов обучаемых.

Литература

1. Панов В. И. К проблеме выявления (идентификации) одаренных детей // Вестник практической психологии образования. 2006. № 4. С. 34–38.
2. Калиш И. В. Особенности изменения тревожных эмоциональных состояний одаренных детей дошкольного возраста, с помощью метода арт-терапии // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. 2015. № 3. с. 85-91.
3. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Союз, 1973. – 379 с.
4. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : Просвещение, 1961. – 309 с.

Баймухамбетова Ботагоз Шакировна

доктор философии (Phd), начальник отдела науки, международных связей
г. Костанай, тел. 87773026804, bota_goz@mail.ru

Смаглий Татьяна Ивановна

кандидат педагогических наук, заведующая кафедрой психологии
Костанайского государственного педагогического института,
г. Костанай, 87770370369 (сот), smagliy56@mail.ru

**РАЗВИТИЕ ПОТРЕБНОСТИ В САМОАКТУАЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ
ИЗУЧЕНИЯ КУРСА «САМОПОЗНАНИЕ»**

Резюме. Статья посвящена актуальной проблеме развития потребности самоактуализации в процессе изучения курса «Самопознание». В ней описываются методические приемы и примерная схема проведения занятий курса «Самопознание».

Дается интерпретация результатов психологического исследования по развитию потребности самоактуализации у подростков. Также на основе анализа психолого-педагогической литературы предлагаются ряд психолого-педагогических мероприятий по развитию потребности в самоактуализации в процессе изучения курса «Самопознание».

Summary. The article is dedicated to the actual problem of the needs of self-actualization in the process of studying the course "Self-study". It describes methods and the approximate scheme of teaching "Self-study".

There is the interpretation of the results of psychological research on the development of self-actualization needs of teenagers. Also there are psychological and educational events for the development of self-actualization needs in the process of studying the course "Self-study" based on the analysis of the psychological and educational literature.

Түйін. Мақала «Өзін-өзі тану» курсының меңгеру барысындағы өзін-өзі жетілдіруді дамытудың қажеттілігі сынды өзекті мәселеге арналған. Мақала «Өзін-өзі тану» курсы бойынша сабақ өткізудің әдістемелік тәсілдері, әзірлеме жобасын қамтиды.

Жасөспірімдердің өзін-өзі жетілдіруін дамыту қажеттілігі бойынша психологиялық зерттеу нәтижесінің көрсеткіштері келтірілген. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде «Өзін-өзі тану» курсының меңгеру барысында өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін дамытуға бағытталған психологиялық-педагогикалық іс-шаралар жүйесі көрсетілген.

В условиях современных экономических и социальных преобразований предъявляются высокие требования к личности человека и, в первую очередь, к способности человека самостоятельно определять свой жизненный выбор и добиваться поставленных целей.

В связи с этим перед профессиональным педагогическим сообществом страны поставлена задача перехода от концепции функциональной подготовки к концепции развития гармоничной личности.

Практическим решением этой задачи стала реализация проекта нравственно-духовного образования «Самопознание», цель которого - развитие нравственных и духовных качеств детей с учетом их индивидуальных особенностей. Особое значение в курсе «Самопознание» отводится роли и месту развития потребности в самоактуализации, сознательной регуляции поведения в социуме и подготовке ребенка к реальной жизни. Так как потребность в самоактуализации – это основополагающее свойство зрелой личности, источник долголетия человека, в том числе и профессионального.

В связи с этим актуальным становится исследование проблемы развития потребности в самоактуализации у учащихся общеобразовательных школ в процессе изучения курса «Самопознания».

«Самопознание» - это уникальный предмет,

обладающий бесценными духовными сокровищами, приобщение к которым делают каждого человека духовным и нравственным, счастливым и радостным, добрым и мудрым. В основе программы - развитие нравственных и духовных качеств детей с учетом их индивидуальных особенностей.

Духовность, составляющая основы предмета «Самопознание», выражается в единстве трех основных измерений – интеллектуальном, этическом и эстетическом [1].

Уроки опираются на лучшие образцы духовного наследия человечества. Их часто называют уроками народной мудрости. Учащиеся проводят анализ своего внутреннего мира и дают оценку собственной деятельности, ищут выходы за пределы собственного «я», осмысливают, изучают, анализируют свои мысли, слова и поступки.

Вместе с тем они совершенствуют свои положительные качества и преодолевают отрицательные. Также учащиеся творчески подходят к своей личности: эти уроки ориентированы на получение достоверных знаний о самом себе в целях дальнейшего саморазвития и самореализации.

В конечном итоге ученики получают исчерпывающие определения таких высших человеческих ценностей, как добро, красота, свобода, смысл жизни, истина, самоценность человека, достойный образ жизни, нравственность в целом [2].

Базовое содержание предмета включает четыре основных раздела: познание человека самого себя; человек и общество; человек и окружающий мир; духовный опыт человечества.

Особенностью уроков «Самопознания» является то, что на занятиях ведется откровенный диалог с учителем, в социально-ролевых играх и тренингах исследуется мир человеческих взаимоотношений, происходит обмен жизненными наблюдениями, развиваются навыки практического служения Родине, обществу.

С учетом специфики предмета используются разные виды нестандартных уроков, обладающих здоровьесберегающим потенциалом. Особая роль в этом непросто процессе отводится учителю, который должен в совершенстве владеть современными методами обучения и воспитания, знанием психологии, умением самостоятельно конструировать педагогический процесс с учетом возрастных особенностей детей.

Педагогу необходимо владеть разнообразными традиционными и нетрадиционными интерактивными формами и методами обучения. Это помогает раскрыть творческий потенциал личности, ее способности и возможности. И, в конечном счете, в соответствии с особенностями нравственно-духовного образования важна не количественная, а качественная оценка учебных достижений учащихся[3].

При организации учебных занятий по курсу «Самопознание» мы придерживались следующих принципов:

- все ученики равны
- каждый ученик имеет право на собственное мнение по любому вопросу.
- нет места прямой критике личности (подвергнуться критике может только идея).
- все сказанное на занятии – не руководство к действию, а информация к размышлению.

В процессе изучения курса «Самопознания» на занятиях была организована парная работа, работа в малых группах, в процессе которой изучались различные источники информации, создавались условия для творческой деятельности.

Основными методическими приемами выступали:

1. «Круг Радости» (ритуал приветствия) – обязательный методический прием, который является введением в занятие, воссоздает своеобразную психологическую установку, эмоциональную атмосферу, которая ориентирует подростка на доброжелательное, уважительное отношение к окружающим. Педагогический смысл этого ритуала заключается в том, чтобы подросток чувствовал себя принятым в знакомый ему большой дружеский круг, где он пользуется доверием и сам доверяет другим.

2. «Минутка тишины», «Наедине с собой» –

методический прием, который обращен на эффективное формирование эмоций, чувств, на развитие рефлексивности в целом (релаксация), на развитие саморефлексивности подростка в процессе обращения внимания на свои ощущения, чувства, впечатления.

3. «Чтение», «Рассказ учителя», «Побеседуем» – важный вид и этап активизации речевой и мыслительной деятельности, которая создает условия для коллективного прослушивания и чтения рассказов, сказок, притч с последующим обсуждением и анализом.

4. «Игра», «Упражнение» – традиционные методы обучения, которые рекомендуются как для активизации познавательного интереса детей, так и для создания живой и непринужденной атмосферы на занятии. Через игровую деятельность воссоздается модель жизненной ситуации, происходит проекция на естественный процесс жизнедеятельности подростка, на его индивидуальный опыт. В игре подростки приобретают практику взаимодействия со сверстниками, обогащают память знанием – пониманием ценности.

5. «Творческая работа» – важная часть групповой деятельности, которая включает в себя: ролевые игры и упражнения, рисование и театрализованные представления, изготовление макетов, плакатов и коллажей, проектов. Ученики раскрывают свои творческие возможности, выражают свое «Я» через создаваемые и воспроизводимые образы. Совместная творческая деятельность способствует развитию таких качеств, как сотрудничество, терпимость, внимательность, умение высказывать собственное мнение и уважать мнение другого, формирует уверенность в своих силах, воспитывает чувство ответственности и самостоятельности при выполнении группового задания.

6. «Размышление над ситуацией», «Просмотр видеоматериалов» учат подростков рассуждать, анализировать и синтезировать увиденные в жизни ситуации.

7. Обмен впечатлениями, формулирование пожеланий друг другу, который выступает диагностическим барометром для педагога.

Примерная схема проведения занятий по курсу «Самопознание».

Занятие 1

Цель: создать условия для самовыражения подростков.

Ритуал приветствия

Упражнение «Слава богу, ты пришел, потому что...»

Школьники сидят в кругу. Каждый по очереди говорит соседу справа: «Слава богу, ты пришел, потому что...»- и объясняет причину своей радости.

Упражнение «Расширение зоны»

Каждый по очереди пытается рассказать, в чем особенность того или иного участника группы.

Затем тот, о ком говорили, добавляет свою информацию о себе.

Обсуждение чувств, которые ребята испытывали при этом упражнении.

1. Знакомство с правилами
2. Правила групповой работы.
3. Не опаздывать.
4. Не говорить друг о друге плохо.
5. Не перебивать и слушать друг друга.
6. Подводить итоги после каждого занятия.
7. Не выносит сор из избы.
8. Быть откровенным в выражении чувств.
9. Быть активным в работе.
10. Поддерживать друг друга.
11. Сплочение группы

Упражнение «Внимание - опасность!»

Подростки двигаются по классу хаотично. Психолог объявляет: «Внимание-опасность!»

Все должны сгруппироваться как можно теснее, чтобы спастись. Вместе легче выжить.

Обсуждение игры:

- Что получилось, что было трудно и почему?
- Чувства, которые испытывали.

Ритуал прощания

Все встают в круг, протягивают правую руку для общего рукопожатия и говорят: «Мы вместе!»

Занятие 2

Цель: вызвать позитивное отношение подростка к себе и позитивное отношение группы к каждому.

Ритуал приветствия

В хаотичном движении ученики стараются собрать как можно больше комплиментов от участников группы: «Скажи мне, чем я хорош?»

Обсуждение чувств.

Работа на цель

Психолог объясняет, что подростки должны написать письмо себе, любимому. В нем должно быть как можно больше положительных суждений о себе. Если участник затрудняется, психолог вместе с другими членами группы помогает ему найти в себе положительные качества (10 мин.).

Все письма положить в центр круга, чистой стороной вверх, перемешать. Затем участники садятся в круг, берут первое попавшееся письмо и читают. Участники должны отгадать, чье это письмо. Если оно получилось очень короткое, сухое, о можно добавить что-нибудь.

Психолог обсуждает с ребятами чувства, которые испытывали участники при зачитывании писем, и почему они возникали.

Ритуал прощания

Ученики сидят в кругу, каждый по очереди говорит, что интересного он узнал о соседе справа, и при этом прощается так, как считает нужным, - хлопает по плечу, гладит по голове, просто говорит «пока»...

Занятие 3

Цель: создать условия для самораскрытия и понимания другого.

Ритуал приветствия

Упражнение «Хвастун»

Подростки по очереди здороваются с участниками группы и хвастаются тем, что они умеют хорошо делать.

Работа на цель

Ребята должны взять чистый лист бумаги, разделить на три части и подписать:

Хочу   Могу   Делаю

В течение 10 минут заполняют эту таблицу, затем пишут, чья помощь им нужна, если они испытывают затруднения, что им мешает, чтобы что-то делать. После того как все справятся с заданием, зачитывают полученное вслух.

Обсуждение результата.

Упражнение на снятие напряжения «Ай да он!»

По кругу каждый говорит каждому что-то приятное.

Подвести итоги занятия. Обсудить чувства.

После проведения занятий по курсу «Самопознания» подростки подверглись тестированию. Использование тестирования позволило выделить психологические особенности подростков, а также позволило определить специфику курса «Самопознания» как средство развития потребности в самоактуализации.

Нами была составлена диагностическая программа исследования развития потребности в самоактуализации у подростков в процессе изучения курса «Самопознание».

Для измерения уровня самоактуализации мы использовали вопросник САМОАЛ (разработанный Н. Ф. Калина) с учетом специфических особенностей самоактуализации. С целью диагностики степени удовлетворенностью потребностей в процессе изучения курса «Самопознание» у подростков нами применялся тест Пирамида А. Маслоу. Определение смысло-жизненных ориентаций у подростков использовалась методика СЖО Д. А. Леонтьева [4].

Исходя из результатов психологического исследования по изучению «Развития потребности самоактуализации в процессе изучения курса «Самопознание» можно сделать следующие выводы:

Анализ полученных результатов позволил определить по вопроснику САМОАЛ, разработанный Н. Ф. Калиным следующее: у подростков в процессе изучения курса «Самопознания» наблюдается тенденция развития потребности в самоактуализации. Это свидетельствует о том, что у подростков формируются понимание ценности самоактуализирующейся личности таких как ис-

тина, добро, красота, стремление к творчеству или креативности

Диагностика степени удовлетворенности потребностей (Пирамида потребностей): у подростков в процессе изучения курса «Самопознание» наблюдается тенденция существенного увеличения средних значений по показателям потребность социальная, потребность в самоутверждении и потребность в самоактуализации, кроме потребности в безопасности.

Результаты исследования по методике смысло-жизненные ориентации Д. А. Леонтьева (СЖО) показали, что у подростков в процессе изучения курса «Самопознание» формируются жизненные цели, которые придают жизни осмысленность и направленность. Подростки воспринимают сам процесс своей жизни как интересный, эмоцио-

нально насыщенный и наполненный смыслом. Формируется убеждение в том, что человеку дано контролировать свою жизнь, свободно принимать решения и воплощать их в жизнь.

Таким образом, на основе полученных результатов в ходе нашего исследования мы рекомендуем ряд психолого-педагогических мероприятий по развитию потребности в самоактуализации в процессе изучения курса «Самопознание»: организацию педагогического взаимодействия с учащимися на основе сотрудничества, «развивающей помощи», направленного на возникновение у учащихся системы позитивных представлений о себе; актуализацию и развитие рефлексивных навыков; педагогически целесообразное сочетание оценки учителя и самооценки ребёнка; создание ситуаций успеха.

Литература

1. <http://bobek.kz> Национальный научно-практический, образовательный и оздоровительный центр «Бөбек»
2. Гангнус, Н. А. Формирование у младших школьников позитивной Я-концепции в учебно-познавательной деятельности: Автореферат дисс. канд. пед. наук – Пермь, 2007. – 48 с.
3. Программа по самопознанию. Алматы, ННПОЦ «Бөбек», Институт гармоничного развития человека, 2009. - 187 с.

Анарбек Назгуль

кандидат педагогических наук, и. о. доцента кафедры педагогики и образовательного менеджмента
nazanar@gmail.com

Тан Сяотун

магистрант 2 года обучения по специальности «Педагогика и психология»
Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА И КИТАЯ: БИНАРНЫЙ АНАЛИЗ

Резюме. Повышение качества подготовки высококвалифицированных и конкурентоспособных кадров является первоочередной задачей мирового сообщества. Так на Всемирной конференции по высшему образованию ЮНЕСКО, которая состоялась в июле 2009 года, дана ориентация на изменение человеческого капитала через систему подготовки учителей. И Китай, и Казахстан модернизируют содержание высшего педагогического образования в русле тенденций, сложившихся в мировом образовательном пространстве.

В рамках данной статьи нами проводится бинарный анализ тенденций развития содержания китайского и казахстанского высшего педагогического образования с целью определения сходств и различий.

Ключевые слова: педагогическое образование, содержание педагогического образования, сравнительная педагогика, тенденции развития

Summary. Improving the quality of training highly qualified and competitive specialists is a priority of the world community. So at the world conference on higher education UNESCO, which took place in July 2009, given the focus on changing in human capital through training. And China and Kazakhstan are modernizing the content of higher pedagogical education in line with the trends prevailing in the world educational space.

In this article we conducted a binary analysis of trends in the content of Chinese and Kazakh higher pedagogical education with the aim of identifying similarities and differences.

Key words: pedagogy education, content of higher pedagogy education, comparative education, development trends

Түйін. Жоғары сапалы және конкурентті мықты мамандардың сапасын көтеру әлемдік деңгейдегі аса маңызды мәселе болып табылады. 2009 жылы өткен жоғарғы білім жайлы әлемдік ЮНЕСКО конференциясында дайындық жүйесі арқылы адам капиталын өзгертуге бағдар берілді. Қытай мен Қазақстан әлемдік білім кеңістігінде орын алған тенденциялар бойынша жоғарғы педагогикалық білім мазмұнын жетілдіріп жатыр.

Бұл мақала бойынша қазақстандық және қытайлық жоғарғы педагогикалық білім беру жүйелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін бинарлық талдау жүргізілді.

Кілттік сөздер: академиялық еркіндік, ЖОО-ның автономиясы, ЖОО-ны реформалау

Современное высшее образование считается приоритетной сферой производства человеческого капитала, определяющее экономическую мощь и национальную конкурентоспособность страны. Президент РК Н. Назарбаев в своем обращении подчеркнул: «Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией». [1] Сегодня правительство КНР также активно развертывает работу по переподготовке и углублению знаний преподавателей, чтобы постоянно повышать качественные характеристики всего преподавательского корпуса. Вступая в XXI век, необходимо четко и осознанно представлять, каким должно быть высшее педагогическое образование и специалисты, выпускаемые высшей педагогической школой в ближайшее и отдаленное будущее. Обе страны, реформируя систему подготовки учителей, ориентируются на мировые тенденции развития содержания высшего педагогического образования, но в каждой стране имеются свои национальные особенности.

Согласно последним нормативным документам казахстанского и китайского законодательства

в области образования, считаем возможным выделить следующие тенденции развития содержания высшего педагогического образования: гуманизация, непрерывность образования, информатизация, демократизация и др.

Гуманизация содержания высшего педагогического образования в узком смысле это поворот всех звеньев учебно-воспитательного процесса к личности студента, уважение к его человеческому достоинству, преодоление отчуждения студенческого и преподавательского состава от образовательного процесса, ликвидация ориентации на усредненного студента, создание условий для развития его социальной активности и раскрытия творческих потенций [2].

Положения о гуманизации педагогического образования в Казахстане зафиксированы в Законе Республики Казахстан «Об образовании», Государственной программе развития образования Республики Казахстан до 2020 года др. Концептуально эти документы развивают основные принципы образовательной политики Казахстана, определенные Конституцией Республики Казах-

стан. Согласно с этими документами содержание педагогического образования призвано сформировать личность, которая будет способна на основе полученных глубоких знаний, профессиональных навыков свободно ориентироваться, самореализовываться, саморазвиваться и самостоятельно принимать нравственно – ответственные решения в условиях быстроизменяющегося мира, обеспечить воспитание патриотов, граждан демократического государства [3].

Согласно нормативному документу «Национальные долгосрочные реформы образования КНР и план развития на 2010-2020 гг. » в седьмой главе подчеркнута, что гуманизация содержания высшего педагогического образования через традиционные социокультурные идеи в модернизированном виде проявляются как ценности современного периода развития китайского общества: стремление к государственной стабильности, гармонии отношений в обществе, с другими странами и с природой. Социальная гармония и личное благополучие достигается соблюдением принципов конфуцианского общественного порядка [4].

Следующей тенденцией, которая явно проявлена в реформе как казахстанской, так и китайской системы высшего педагогического образования – это непрерывность содержания образования.

Так, непрерывность содержания образования отражена в основном документе Закон Республики Казахстан «Об образовании»: «непрерывность процесса образования, обеспечивающего преемственность его уровней» [5].

В документе Китайской Народной Республики «Национальные долгосрочные реформы образования КНР и план развития на 2010-2020 гг. » и рекомендаций ЮНЕСКО по непрерывному образованию также выделено [4]:

Непрерывность образования - это мировоззрение, взгляд на построение такой системы образования, которая позволяет человеку развиваться и совершенствоваться в течение всей жизни, включающая:

- неоднократный выбор содержания и уровня получаемого педагогического образования;
- всеохватность, т. е. объединение общей целью и вовлечение всего населения, всех его социально-демографических групп;
- преемственность, т. е. сохраняемость или изменяемость во времени и пространстве общесоциальных целей и способов их реализации;
- индивидуализированность, т. е. учет по времени, типам, направленности потребностей каждого индивидуума.

Также к сходствам реформ в изучаемых странах выделим информатизацию содержания высшего педагогического образования.

Министерство образования и науки Республики Казахстан (МОН РК) реализует государственную политику информатизации образования, конкретизируя ее в стратегическом планировании. Одним из последних документов является, утвержденное 28 февраля 2014 года «Стратегия информатизации системы образования Республики Казахстан до 2020 года - Системные вызовы для казахстанского образования».

В общемировом масштабе сложилась устойчивая тенденция увеличения затрат на создание и поддержку инфокоммуникационной инфраструктуры систем образования, аппаратно-программное обеспечение, разработку цифровых образовательных ресурсов и технико-педагогическую поддержку [2].

Согласно документам, информатизация высшего образования Казахстана и Китая влечет за собой эволюцию основных элементов традиционного учебного процесса: его содержания, сопровождающая ее технологизация, что позволяет создавать и использовать новые модели обучения и проверки результативности усвоения его содержания. Кроме того, информатизация учебного процесса во многом расширяет возможности заочного обучения, особенно для лиц, которые по состоянию здоровья не способны посещать образовательные учреждения.

Следующая тенденция развития содержания высшего педагогического образования, которая характерна как для Китая, так и для Казахстана является демократизация.

Президент Н. А. Назарбаев в своем послании на ближайшие 10 лет определил приоритеты развития общества. Отрадно, что первой задачей в области социального развития обозначено «образование». Это обязывает нас скрупулезно изучить и реализовать «Государственную программу развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 года». В качестве цели в программе обозначено: повышение престижа профессии педагога, способного обеспечить формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, удовлетворение его потребности в получении образования, обеспечивающего успех в быстро меняющемся мире, развитие конкурентоспособного человеческого капитала для экономического благополучия страны; формирование у молодежи активной гражданской позиции, социальной ответственности, чувства патриотизма, высоких нравственных лидерских качеств [3].

Согласно нормативному документу «Национальные долгосрочные реформы образования КНР и план развития на 2010-2020 гг. » демократизация высшего образования должна быть основана на

взаимодействии важнейших составляющих [4]:

- Демократизация всех видов и форм деятельности в системе образования, включая основные принципы и структуры управления системой, форм и методы преподавания, равно как и достижение их разнообразия, индивидуализация образовательной деятельности преподавателей и студентов.

- Демократизация содержания обучения, включая демократическое (объективное, полное, свободное, разностороннее) отражение в ходе обучения всех аспектов с уделением должного внимания мировому опыту, но с учетом индивидуальных особенностей и потребностей.

Повышение престижа учительской профессии – тренд развития высшего образования в изучаемых странах.

В Государственной программе развития образования РК отдельным разделом прописан «Статус педагога». Главная цель - повышение престижа педагога, для этого необходимо обеспечить систему образования высококвалифицированными кадрами; усилить государственную поддержку и стимулирование труда педагогических работников, с тем, чтобы в 2015 году доля педагогов высшей и первой категории составила 47%, в 2020 году – 52% [3].

Более того, с 2011 года планируется для повышения статуса учителя внедрение новой системы оплаты труда и доведение к 2020 году уровня оплаты труда педагогических работников к заработной плате в частном секторе.

Уважение к учителям и образованию - это отличительная черта китайской национальной традиции. День учителя, начиная с 1985 года, отмечается десятого сентября. Это первый праздник профессиональных служащих в Китае. В 1993 году был принят Закон Китайской Народной Республики «Об учителе», в котором определены права и обязанности учителя, уровень квалификации, подготовка и задачи учителя, а также особенности аттестации, виды материального поощрения. Таким образом, статус учителей в КНР определяется законом. В настоящее время в Китае профессия учителя является очень почетной и популярной [7].

Далее, хотим более подробно осветить актуальные национальные особенности в развитии содержания высшего педагогического образования изучаемых стран на современном этапе.

На основе анализа нормативных документов «Национальные долгосрочные реформы образования в КНР и план развития на 2010-2020 гг. » [4], «Относительно углубления реформы образования и всестороннего развития учащихся» [6], а также трудов китайских ученых Чжань Ланьсин [7], Чжон Чичуан [8], мы считаем возможным опреде-

лить следующие тенденции развития содержания высшего педагогического образования в Китае:

Усиление открытости и вариативности содержания высшего педагогического образования. Согласно документу «Относительно углубления реформы образования и всестороннего развития учащихся», необходимо усиление открытости и вариативности содержания образования. Сегодня в Китае происходит замена унифицированных учебных программ вариативными. Студентам доступно к ресурсам высшего образования в различных форматах: дистанционное образование, краткосрочное образование, курсы повышения квалификации, вечернее образование и т. д., кроме того, появилась новая учебная среда, основанной на современных технологиях и развитии новых образовательных услуг. По каждому модулю кредитной системы, студенту можно выбрать один - три дисциплины по своему вкусу.

Усиление психолого-педагогической подготовки и внедрение китайской традиционной культуры в содержание высшего педагогического образования. Согласно исследованиям данного направления Юй Баохуа [9], в Англии, Франции, Германии, США, Японии педагогические дисциплины составляют 16 - 33% от всего содержания, а в Китае 5 -7%. Кроме того, педагогические курсы должны быть разнообразными, выполняющие различные функции в подготовке будущего учителя.

В 2010 году, Министерство образования КНР опубликовало «Указ по долгосрочной реформе высшего образования», в котором подчеркивается усиление психолого-педагогической подготовки в условиях реализации государственной программы развития образования до 2020 г. [7].

Далее хотим отметить в апреле 2008 г. Департаментом высшего образования Министерства образования на базе педагогического университета восточного Китая проведена конференция с целью осуществления повышения качества высшего педагогического образования. Специалисты, педагоги из известных педагогических университетов Китая обсудили проект обновления содержания педагогического образования, и подчеркнули необходимость повешения гибкости и увеличения доли педагогической практики, а также внедрения китайской традиционной культуры в содержание подготовки учителей. Внедрение китайской традиционной культуры в содержание высшего педагогического образования.

в качестве государственной официальной идеологии служило возникшее в древности самобытное конфуцианское учение, которое в дальнейшем было дополнено идеями даосизма и буддизма. Традиционные социокультурные идеи в модернизи-

рованном виде проявляются как ценности современного периода развития китайского общества: стремление к государственной стабильности, гармонии отношений в обществе, с другими странами и с природой.

Увеличение доли педагогической практики и самостоятельной работы в процессе образования. Педагогическая практика является составной частью учебного процесса. Ее цель - формирование профессиональной готовности студентов к работе в школах, образовательных учреждениях.

Актуальная проблема китайского высшего педагогического образования состоит в том, что в учебных планах преобладают дисциплины теоретического характера нежели прикладного. Более того, сейчас в содержании высшего педагогического образования по среднему долю педагогической практики -- 28%, и образовательная политика КНР в области изменения содержания высшего педагогического образования направлена на повышение доли педагогической практики и самостоятельной работы.

Внедрение гибкости содержания высшего педагогического образования. Согласно трудов Гао Сяохуй [10], в которых подчеркивается важность усиления гибкости содержания высшего педагогического образования. В последние годы, доля факультативных дисциплин уже достигли 18% - 52% процентов, гибкий учебный план и программа имеет значительные преимущества по сравнению с «жесткими», так как помогают:

- добиваться большей индивидуализации обучения с точки зрения его функциональной ориентации;
- учитывать интересы студентов, а также их интеллектуальные и психофизиологические возможности;
- быстро обновлять содержание образовательной подготовки без увеличения общего объема обязательных аудиторных занятий;
- развивать самостоятельность студентов и ответственность за качество получаемого образования;
- осуществлять влияние студенческой среды на качество работы преподавательского состава.

Согласно исследованиям ученых А. Д. Кайдаровой [11], Б. А. Альмухаметова [12], Л. З. Рустемова [13] и других по содержанию высшего педагогического в Казахстане, считаем возможным выделить следующие тенденции:

Ориентированность на общекультурную и духовно-нравственную подготовку в содержании высшего педагогического образования. Сегодня требуется новый тип образованности личности.

Она должна быть не столько много знающей, сколько легко ориентирующейся в сложных проблемах современности, высоконравственной, ответственной за себя, своих близких, культуру, природу, страну. Духовно-нравственное образование – приоритет казахстанской образовательной политики.

Национальный научно-практический, образовательный и оздоровительный Центр «Бобек» в период 2001-2009 гг. под патронажем первой леди Республики Казахстан С. А. Назарбаевой на 184 экспериментальных площадках страны занимался экспериментальной апробацией учебного метапредмета «Самопознание», предусматривающего обучение детей и молодежи общечеловеческим ценностям [14].

В 2010-2011 учебном году осуществлено массовое внедрение предмета в национальную систему образования. Более того, в вузах начали подготовку будущих учителей самопознания.

Специализация педагогического образования (педвуз). Новым этапом становится развитие высшего образования Казахстана в период независимости. Так, количество вузов выросло от 55 в 1990/91 учебном году до 181 в 2004/2005 учебном году, т. е. более чем в 3 раза, и сократилось в 2008/2009 г. до 144, в 2011/2012 г. - 146.

В 2008 г. по данным МОН РК в Казахстане насчитывалось 144 вуза, из них 83 являлись университетами. И в рамках этой трансформации в первую очередь, были упразднены специальности по циклу «Образование», т. е. реформирование направлено на специализацию высшего образования.

И это характерно для всей образовательной политики государства в области педагогического образования. С середины 2000-х гг. – по настоящее время происходит реформирование структуры, содержания педагогического образования на основе компетентностного подхода. Возврат к системе специализированного педагогического образования – выделение педвузов из состава университетов.

Увеличение доли мужчин в организациях образования через повышение престижа учительской профессии. Главной проблемой в подготовке учителей в Казахстане является гендерная непропорциональность, феминизация учительской профессии. Еще в 60-80-е гг. XX века руководство страны было обеспокоено этой проблемой, и была развернута целенаправленная работа, проводимая педвузами и органами народно-го образования: из года в год доля юношей в общем контингенте студентов педвузов увеличивается. Так, в 1982/83 учебном году из 200 438 учителей 7602 школ (в том числе средних – 3844, восьмилетних – 2053, начальник –

1705) Министерства просвещения Казахской ССР 150 133, или 74, 9%, составляли женщины [13].

В нормативном документе «Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 года» наряду с такими задачами как формирование у молодежи активной гражданской позиции, социальной ответственности, чувства патриотизма, высоких нравственных лидерских качеств, подчеркнуть привлечение мужчин в педагогическую деятельность.

Исследование показывает, что в обеих странах в последнее время в данной области происхо-

дят существенные перемены, связанные со сменой экономической, социально-культурной жизни, с необходимостью привести педагогическое образование и образовательные технологии в соответствие с изменившимися требованиями общества.

Проведенное исследование показывает, что тенденции развития содержания высшего педагогического образования в Казахстане и в Китае имеют свои национальные особенности, а также сходства в трендах развития содержания высшего педагогического образования.

Литература

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050». -Астана, 14, 09, 2012 г.
2. Стратегия информатизации системы образования Республики Казахстан до 2020 года. -Астана, 2014. С. 1-7.
3. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2010-2020 гг. -Астана, 2004. С. 47-58.
4. 国家中长期教育改革和发展规划纲要(2010—2020年). 北京, 2010. P. 1-8.
5. Закон Республики Казахстан «Об образовании» //edu. gov. kz
6. 教育部高等教育司工作要点. 北京, 2011. 7 p.
7. Чжань Ланьсин. Развитие педагогического образования в Китае: дис. . . канд. пед. Наук. – Санкт-петербург, 2004. -160 с.
8. 有宝华, 高等师范教育课程发展走势分析[J]. 高等师范教育研究, 2000 (2) P. 59-62.
9. 高晓辉. 一体化教学方法浅析[J]; 教育与教学论坛; 2013(29). P. 9-12.
10. 高晓辉. 一体化教学方法浅析[J]; 教育与教学论坛; 2010(29). P. 34-44
11. Кайдарова А. Д. Становление и развитие содержания высшего педагогического образования в Республике Казахстан (1928-2005гг.): Автореферат. . . . доктора наук. – Алматы, 2007. . С. 239-258.
12. Альмухаметов Б. А. История становления и тенденции развития системыповышения квалификации педагогических кадров в Казахстане: Автореф. дисс-ра пед. наук. – Алматы, 2000. - 51 с.
13. Рустемов Л. З. Подготовка педагогических кадров в условиях развитого социализма (на материале Казахстана). – Алматы, 1985. С. 178- 204.
14. Научно-практические основы внедрения программы НДО «Самопознание» в систему непрерывного образования РК. - Отчет по НИИР. – Научный руководитель: Б. К. Кудышева, 2009. - № гос. регистрации 0109РК01296

Кенишбаева Гүлшат Нурпейсовна

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 2- курс магистранты.
87055678702, tanat.nurgaziev@mail.ru, 5678702@mail.ru

Ғылыми жетекші - **Салғараева Гүлһаз Ибрагимовна**

т. ғ. к., профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті.

**ЖАҢА ФОРМАЦИЯ МҰҒАЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Түйін. Бұл мақалада жаңа формация мұғалімін қалыптастырудағы ақпараттық технологияның маңызы қарастырылады. Ақпараттық технология, Ақпараттық қоғамның негізгі талабы, жаңашыл мұғалімнің қасиеттері, оқыту үдерісінің функциялары жазылған. Елбасы Н. Назарбаевтың «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол», Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, ҚР «Білім туралы» Заңының 9-бабы – Қазақстан Республикасындағы білім берудің даму үдерісін айшықтау мақсатында келтірілген. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларды қолдану арқылы болашақ мұғалімдер оқушының ойлау қабілетін қалай арттырып, ізденушілігін, қызығушылығын, белсенділігін қандай жолмен оятады деген мәселе де мақаланың басты тақырыбы болып отыр. Сонымен қатар жаңа формация мұғалімінің өсу кезеңдері А. К. Маркованың тұжырымына сәйкес қарастырылған.

Кілт сөздер: ақпараттық технология, оқыту, жаңа формация мұғалімі, педагогикалық технология, білім беру, мұғалімді қалыптастыру, кәсіби өсу кезеңі, ақпараттық технологияларды қолдану.

Резюме. В этой статье рассматриваются информационные технологии как средство формирования учителя новой формации. Были растолкованы понятия «функции процесса обучения», «качества учителя новой формации», «основные требования информационного общества», «информационные технологии». Были приведены примеры из Послания Президента народу Казахстана «Нурлы жол – путь в будущее», Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы (Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118), Закон РК «Об образовании» для того чтобы определить политику образования в РК. Этапы развития учителя были описаны в соответствии с выводами А. К. Макаровой.

Ключевые слова: информационная технология, обучение, учитель новой формации, педагогическая технология, образование, формирование учителя, этапы профессионального роста, использование информационных технологии.

Annotation. This article focuses on information technology as a means of formation of the teacher of new formation. Were interpreted the terms "function of the learning process", "quality of the teacher of new formation", "the basic requirements of the information society", "information technology". Examples were given of the President's Address to the Nation "Nurly Jol - way of the future, " State Program for Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011 - 2020 years (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 № 1118), the Law of RK "On education" in order to determine education policy in Kazakhstan. Stages of development of the teacher have been described in accordance with the conclusions AK Makarova.

Keywords: information technology, training, Teacher of the new formation, educational technology, education, teacher formation, stages of professional development, the use of information technology.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев өз жолдауында: «Болашақта өркеніетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім [1]», - деген. Жаңа формация мұғалімін қалыптастыру – бүгінгі білім жүйесіндегі алға басудың негізгі факторы. Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойынша мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды

арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгінгі, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялар мен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтардың деңгейіне байланысты.

Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға болуын талап етеді. Демек, оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы.

Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық технологиялардың маңызы зор.

Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабының 9-тармағында оқытудың жаңа технологияларын қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған [3].

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру енгізілді. Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері пайдаланылуда және одан әрі жетілдірілуде.

Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыру және оқушы әлеуметінің ақпараттық сауатты болып өсуі мен ғасыр ағымына бейімделе білуге тәрбиелеу, яғни ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны [4].

Ақпараттық технология жағдайындағы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады.

Оқытудың ақпараттық технологияларының бағыттары:

- а) электронды оқулықтар;
- ә) телекоммуникациялық технологиялар;
- б) мультимедиалық және гипермәтіндік технологиялар;
- в) қашықтықтан оқыту (басқару).

Ақпараттық технологияны оқу-тәрбие үрдісіне енгізуде мұғалім алдына жаңа бағыттағы мақсаттар қойылады:

- Өз пәні бойынша оқу-әдістемелік электронды кешендер құру, әдістемелік пәндік Web-сайттар ашу;
- Жалпы компьютерлік желілерді пайдалану;
- Бағдарламалау ортасында инновациялық әдістерді пайдаланып, бағдарламалық сайттар, құралдар жасау. (мультимедиалық және гипермәтіндік технологиялар);
- Қашықтықтан оқыту (Internet желісі) барысында өздігінен қосымша білім алуды қамтамасыз ету.

Ақпараттық технологиялар оқытудың жаңа әдістерін пайдалануға мүмкіндік беретін, соның негізінде білім беру сапасының артуына жол ашатын бірден-бір технология. Жетекші педагог ғалымдардың пікірлерін негізге алатын болсақ, ақпараттық технологиялар үнемі шығармашылық ізденіс үстінде жүретін әрбір оқытушының дидактикалық-әдістемелік құралына айналуы тиіс.

Біздің ойымызша, ақпараттық технологияны оқу үдерісіне, ғылыми жұмыстарға, ұйымдастыру жұмыстарына және тұлғалар қарым-қатынасына енгізу, оларды пайдаланудың шынайы қажеттілігімен анықталады, кәсіби іс-әрекеттің дұрыс дамыған жағдайында ғана қалыптасады. Өлемдік желі ресурстарымен байланысқан тек осы қажеттілік қана қазіргі заман маманының артықшылығы болып табылады.

Оқытудың ақпараттық технологияларын пайдалану – педагогикалық іс-әрекеттердің мазмұны мен формасын толықтыру негізінде оқыту үрдісін жетілдірудің бірден бір жолы. Компьютерлік желілерді, интернет жүйесін, электрондық оқулықтарды, мультимедиалық технологияларды, қашықтан оқыту технологиясын пайдалану оқу орындарында ақпаратты-коммуникациялық технологиялар кеңістігін құруға жағдай жасайды. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны дамыту білім берудің бір бөлігі. Соңғы жылдары заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану жақсы нәтиже беруде. Білім беру жүйесі электрондық байланыс, ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, телеконференция, Online сабақтар арқылы іске асырылуда.

Бүгінгі күні инновациялық әдістер мен ақпараттық технологиялар қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болып айқындалады.

Жаңа формация мұғалімі табысы, біліктері арқылы қалыптасады, дамиды. Ақпараттық технологияларды меңгерген мұғалім:

- Педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алады;
- Педагогикалық өзгерістерге тез төселеді;
- Жаңаша ойлау жүйесін меңгере алады;
- Оқушылармен ортақ тіл табыса алады;
- Білімді, іскер, шебер болады.

Ақпараттық технологияны қолдана отырып білім алған оқушы:

- Дүниетаным қабілеті жоғары болады;
- Дарынды, өнерпаз болады;
- Іздемпаз, талапты болады;
- Өз алдына мақсат қоя біледі;

Педагог-ғалым А. Маркова мұғалімнің кәсіби өсу кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі:

- мұғалімнің өз мамандығына бейімделу кезеңі;

- мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңі;
- мамандықты еркін меңгерген кезең;
- мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең [5].

Осылайша ғалым шебер-мұғалімнің, жаңашыл-мұғалімнің, зерттеуші- мұғалімнің, кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық бейнесі ретінде қарастырады. Бұл дегеніміз, мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы. Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс.

«Мұғалім – оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайларда еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процестерді басқара алатын,

адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан-жақты дамыған шығармашыл тұлғаны талап етеді.

Бақылаудың орнына ынталандыру; Мәжбүрлеудің орнына кеңес беру;

Ауыстырудың орнына сенім білдіру; Үгіттеудің орнына түсіндіру; Жоюдың орнына тегістеу; Басқарудың орнына қатысу; Мәжбүрлеудің орнына таңдау; Айғайлаудың орнына әзілдеу; Кінәлаудың орнына қорғау; Бұйрық беріп тексерудің орнына кәсіби көмек көрсетіп, қолдау жасауға ұмтылу, - деп Н. Ә. Назарбаев айтқандай, баланы жеке тұлға ретінде өздігінен дамуға итермелейтін – мұғалім. Бұл орайда ұстаз - ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, тынымсыз еңбеккер, ортаның ұйтқысы, жан-жақты шебер, терең қазыналы білімпаз, гуманист, белсенді патриот болуы тиіс. Бұл ретте жаңа формация мұғалімін қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолданудың маңызы зор.

Қолданылған әдебиеттер

1. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» Жолдауы, 11 Қараша 2014ж. ;
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (ҚРПрезидентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген);
3. ҚР «Білім туралы» Заңы (Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы);
4. Алимбаева А. Педагогикалық шарттар ұғымы жөнінде. //Қазақстанның ғылыми әлемі. -2011. - №3.
5. Маркова А. К. Психология профессионализма. М., 1996, - 64-б. ;

Нурланова Винара

ҚазМемҚызПУ, қауымдастырылған профессор м. а., п. ғ. к.
Алматы, vinara.nurlanova@mail. r

ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Түйін: Мақалада жас ұрпақты тәрбиелеуде оның азамат болып қалыптасуында маңызды рөл атқаратын балалар мен жастар ұйымдарын дамыту және жетілдіру мәселесі қарастырылады.

Резюме: В статье рассматривается вопрос о развитии и совершенствовании детских и молодежных организаций в воспитании молодого поколения в процессе формирования его как гражданина.

Summary: The article discusses the development and improvement of children's and youth organizations in educating the younger generation in the process of its formation as a citizen.

Қазақстандағы балалар қозғалысының даму үрдісіне тоқталатын болсақ, үкіметіміз соңғы жылдары балаларды қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеуге және ұрпақтарымыздың нағыз азамат болып қалыптасуына аса көңіл бөлуде. Балалардың әлеуметтік бастамаларын дамытуда түрлі ұйымдар, одақтар және қозғалыстарды құру маңызды орын алады. Балалар мен жастардың қоғамдық бірлестіктері атқаратын қызметтер жас ұрпақтың жеке басын әлеуметтендіру, оның қабілетін іске асыру және қоғамдағы өз орнын анықтау үшін маңызды институт болып табылады. Ол өскелең ұрпақ-тарға қазіргі қоғам өмірінде демократиялық тұрғыда қалыптасуына жағдай жасайды.

Қазақстан Республикасы «Қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдарының» Заңында «... қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдар қоғам мүшелерінің еріктілігі мен теңдігі негізінде құрылады және өзін-өзі басқару барысында іс-әрекетін ұйымдастырады», - делінген[1].

Соңғы жылдары өскелең ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеу мәселелері жөніндегі заңнамалық және нормативтік базасын жетілдіруші заңдар мен шешімдер қабылданды. Осыған орай елімізде балалардың қоғамдық қозғалысында жаңа үрдістер пайда болды. Кейінгі кездерде елбасының жолдауындада жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру мәселелері негізгі орынды алып отыр. Тәрбие мен білім беру ісінің дамуы, оқушыларға тәрбие беру мәселелері көптеген ғалымдардың еңбектерінде айтылады. Республикамыз-дағы қазіргі жалпы орта білім беру жүйесін дамытудың негізгі тенденциялары: зайырлылық, ізгілікшілік, демократиялық және кәсіби бағдарлық. Сонымен қатар еліміздегі жалпы орта білім беру жүйесін реформалау барысында жеке тұлғаның басымдылық идеясын іске асыру ұйғарылды. Бірыңғай идеологиялық кеңістіксіз, жалпы құндылықтарсыз, соның ішінде еліміздің өткен тарихи тамырына, оның ұлттық рәміздеріне, әлемдік қоғамдастықтағы рөліне деген қарым-қатынасынсыз қазіргі қоғамның дамуы

мүмкін емес. Сондықтанда жас ұрпақтың азамат болып қалыптасуында маңызды рөл атқаратын балалар мен жастар ұйымдарын дамыту және жетілдіру мәселесі біздерді шын мәнінде ойландыратын болса, онда республикалық және облыстық деңгейдегі қоғам-дық бірлестіктердің жетекшілерін дайындайтын тұтас бір жүйе құру туралы сұрақты көтеру қажет. Өйткені, бүгінгі таңда оларға әдіснамалық мәселеден басқа, салық салу және қаржы есебі, грант пен тендерге қатысу үшін құжаттарды әзірлеу сияқты мәселелерді шешуге тура келеді. Сол сияқты теориялық және практикалық тәжірибелері мол мамандар, ұйым белсенділері өткізетін республикалық және облыстық семинарларға қатысуда мұқтаждық көріп отыр. Алдағы уақытта шешетін міндеттер белгіленіп, мақсаттар анықталған шақта баршамызға ауызбіршілікпен қажырлы еңбек ету қажет. Ол үшін әр түрлі білім беру орындарының басшы қызметкерлері ел келешегі – жас ұрпақтың дамуы мен тәрбиесіне көптеп көңіл бөлгені абзал. Сондықтан біз баланың өмірге деген белсенді көзқарасын қалыптастыру мақсатында күрес жүргізуіміз керек. Ол үшін тәрбие жұмысына мектептер, мектептен тыс ұйымдар, балалар қоғамдық ұйымдары мен бірлестіктерінің барлығы қатысып, бір мақсатта құрылған жүйелі тәрбие үрдісін ұйымдастыру қажет. Бұл айтылған мәселелерді тиімді іске асыру үшін баланы тәрбиелеуде оны жақсы жолға дұрыс бағыттау керектігін түсіну маңызды.

Өткен қоғамның тәрбиесі біржақты болды, жас ұрпақты ұлтының өнегелі тарихы, халықтың озық салт-дәстүрлер негізінде тәрбиеленуіне мүмкіндік берілмеді. Бұл жеке тұлғаны дамытудың бір тұтас процесін әр түрлі бағыттарға жасанды түрде бөлуге алып келеді.

Жаңарған ел, жаңа қоғам, тәуелсіз даму мен нарықтық экономика кезеңі әкелген жаңа идеялар мен қарым-қатынастар өскелең ұрпақ тәрбиесіне жаңаша көзқараспен қарап, осы заманғы биік педагогикалық талаптар деңгейінен көрінуді талап

етеді. Жастармен жүргізілетін тәрбие жұмысының сипаты қандай болса, жемісі де соған сай болары хақ.

Атақты орыс педагогы К. Д. Ушинский: “Нашар оқушы болмайды, нашар ұстаз болады”, - деген екен. Егер бала мәдениетсіз, тәртіпсіз болса оған біріншіден, ата-ана, екіншіден, педагог ұстаз кәнәлі дер едім. Себебі олар бала үшін үлгі өнеге. Өйткені бала жүріс-тұрысты, ауыздан шыққан сөзді тікелей қабылдайды. Сондықтан ата-ана, педагог-ұстаз бала алдында беделді, ұстам-ды, бір қалыпты болуы, өзін әдемі ұстай білуі керек. Адамгершілігі, санасы, ойлауы кең әр адам өзінің адамдық бейнесін дамытып отыруы қажет.

Өркениеттіліктің де, мемлекеттіліктің де бірінші негізі тәрбиеде, адамды қалыптастыруда. Ондағы ең маңызды құндылық адам. Жас адамның өмірінде тәрбие мен білім беруді ұштастыра жүргізгенде ғана адам қалыптасады.

Педагогикалық қызметкерлер жас ұрпаққа қоғам міндеттеп отырған талаптарға жауап беретіндей тәрбие мен білім беру үшін оқу- тәрбие жұмысының мазмұндық сипатын тереңдетуге, әдіс тәсілдерін жаңартуға міндетті. Өйткені бізге қазіргі қоғамда жалпы орта білім беретін мектептермен бәсекелестік туғызатын институт құру қажет. Бұрынғы Кеңес одағы құрамындағы пионерлік ұйымдар мен бірлестіктердегі жұмыстардың бір кемшілігі тек озат оқушы, тәртіпті балаға ғана көбірек көңіл бөлінетін болған, ал бүгінгі таңда осындай кемшіліктер қайталамау керек.

Тәуелсіз еліміздің ұлы мұраты- болашақты жасайтын ертеңгі азаматтар бүгінгі мектеп қабырғасында оқып жатқан жастарға тең дәрежеде білім беру және тиісті деңгейде қолдау көрсету. Осы мақсатта жас ұрпақ тәрбиесі, олардың келешегі, салауатты қоғам орнату жұмысының жұмысының пәрменді болуына еліміздің Үкіметі оң ықпал етіп отыр. Сол себепті балалар қоғамдық ұйымдары мен қоғамдық бірлестіктер құру қажет, олардың күшін біріктіру керек. Сол себепті алдағы уақытта қоғамдық балалар ұйымдары мен бірлестіктерінің жалпы сұрақтарын шешетін орындар даярлау керек. Бұл балалар мен жасөспірімдердің шығармашылық орталықтары, аула клубтары. Бала бос уақытында немен айналысарын білмей жүргенде осы аула клубтарының пайдасы мол. Мектеп қабырғасы баланың жеке тұлға ретінде өсіп жетілуі үшін өте маңызды, өйткені мектепте өзімен бірге тең балалармен топ мүшесі бола алады. Оған қоса өскен сайын ата-анасынан бөлініп ол өзімен бірге оқып жүрген балаларды референттік топ ретінде қарастырады және мектеп өмірі барысында жаңа

қоғамдық рөл атқарады.

Педагогикалық сөздікте “ Қоғамдық ұйым – қоғамның тәртібі мен қалыптары Жарғы немесе құрушылар құжатта нақтыланып берілген, қоғамда мүшенің құқығы мен міндетін бір жүйеге келтірілген, әр мүшенің арасындағы қарым қатынасты реттейтін бірлестік [2].

Қоғамдық қозғалыстар – оқушылардың өзіндік іс-әрекетінің негізінде құрылатын балалар мен жастардың қоғамдық және жекелей мақсаттарына байланысты әлеуметтік құрылымда құрылады. Балалар мен жастардың қоғамдық өмірге араласуға деген ықласы негізінде болады. Жалпы қоғамдық қозғалыстар халықаралық, федеральдық, аймақаралық тұрғыда қалыптасып, олар балалар мен жастар одағын, федерациясын, ассоциациясын, мектептерді, өзбетінше құрылған балалар бірлестіктерінің клубтары, т. б. басын біріктіреді. Балалар мен жастардың қоғамдық қозғалыстар әлеуметтік мәні бар және тұлғаға бағдарланған бағыттарды: азаматтық-патриоттық, экологиялық, туристік аймақтану, спорттық, т. б. қамтиды [2].

Қоғамдық бірлестік – белгілі бір іс әрекетке бейім адамдардың ынтасына, жекелей іс әрекетіне байланысты құрылған қауымдастық. Ереже бойынша балалар қауымдастығына 8-18 жас аралығындағы тұлғалар, жастар қауымдастығына жасы 30 дейінгі жастар кіреді. Кеңестік педагогикада

Н. К. Крупская балалар ұжымын қалыптастырудың теориялық негіздерін анықтап, ұжымды оқушыны дамытушы орта ретінде қалыптастырып, тәжірибеде қолдану жолдарын көрсетті.

А. С. Макаренко ұжымды қалыптастыру теориясы мен тәжірибесіне орасан зор еңбек сіңірді. Ол ең алғаш ұжымның тәрбиелік қызметін тұжырымдап, оны гуманистік идеялармен толықтырды. Педагогикалық ұжым қалыптастырудың принциптерінен туындайтын ұжым міндеттері мен құқықтарын, әр ұжым мүшесінің әлеуметтік ұстанымын анықтады [3].

В. А. Сухомлинский, А. С. Макаренконың идеясын онан ары дамытты. Тұлғаның ұжымда шығармашылықпен өздігінен дамуын біртұтас педагогикалық процесте қарастырды.

Әр бірлестікте педагогикалық қызметкерлер белгілеген тәлімгер жұмыс жасауы қажет. Ол жұмыстың барысын талдап, оның құнды жақтарын келесі ретте пайдалануға керектігін тексереді. Мұндай шаралар балалар арасында мынандай жұмыс түрлері арқылы іске асырылады: жалпы акциялар, эстафеталар, жергілікті басшылармен танысу жиындары және т. т.

Балалар қоғамдық бірлестіктеріндегі балалардың бойында әлеуметтік әділеттілікті сақтау, келісімге келу, азаматтық, ізгілік, жауапкершілік, өз ықтиярымен іс атқаруға даярлығы тәрізді сипаттар қаланады. Біртіндеп дара-лық қасиетті, қажеттілік, өмірлік ұстанымды, түрлі ықпалды, саналы қарым-қатынасты, өзара әрекеттесуді талдауды үйренеді. Бізді ойымызша құрылған ұйымның барлық сатысынан өткен, сол ұйымның дамуына өз үлесін қосқан адам оның негізгі, басты құндылықтарын сақтаушылардың бірі болып қала бермек. Егерде ол мектеп немесе жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін ұйымға келсе, ол жақсы тәлімгерлердің бірі болады. Осындай ұйымдарда әр бала қоғамдық

өмірдің түрлі қырын ашатын әлемдердің бірі, бұл оның дағдылары қалыптасып, іс-әрекеті, санасы, дүние туралы түсінігі қаланып, тұлғалық психикалық қасиеті мен ойлауы дамитын өмір мектебі[4].

Бірлестіктерде, ұйымдарда болған жас ұрпақ болашақта қоғамдағы партия бағыттарының қандай жолға бұратындығын түсініп, өз таңдауларын жасай алады деп сенеміз. Біздің ойымызша баланың өз таңдауын жасауы ол маңызды мәселелердің бірі.

Сондықтан да қоғамдағы ауқымды өзгерістердің мәнін әділ пайымдау жастарды тәрбиелеп жатқан мына біздерге, ересектерге үлкен жауапкершілік жүктейді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы «Қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдарының» Заңы. – 1996. - № 1-3.
2. Педагогический словарь / под ред. В. И. Загвязинского, А. Ф. Закировой. –М. : Академия, 2007. - С. 352-388.
3. Макаренко А. С. Педагогические сочинение // В 8 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 248-255.
4. Детское движение в Казахстане // Внешкольник Казахстана. 2006. № 7

Картабаева Аяна Алгагалиевна

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
6D011900- Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 3-курс докторанты
Алматы қ., 8 701 654 72 71, kartabaeva.90@mail.ru

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТУРИСТІК ДИСКУРСЫ КӘСІБИ ҚАТЫНАСТЫҚ ЖАҒДАЯТТАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Түйін: Бұл мақалада біз туристік кәсіби дискурста типтік қатысымдық жағдаяттар арқылы оқыту жағдайын қарастырамыз. Туристік өнеркәсіпке аса білікті, құзіретті мамандардың қажеттілігі белгілеп, қазіргі қоғамда болашақ бәсекеге қабілетті маманға таптырмайтын керекті іскерліктерді анықтаймыз.

Резюме: В данной статье мы рассматриваем обучение туристическому профессиональному дискурсу с помощью типичных коммуникативных ситуаций. Описана потребность туристической индустрии в высококвалифицированных профессионалах и определены необходимые умения незаменимых для будущего конкурентноспособного специалиста в современном обществе.

Summary: In this article we will look at teaching of tourism professional discourse with the help of typical communication situations. We describe the tourism industry's need for highly qualified professionals, and identified the necessary skills essential for the future of competitive specialist in modern society.

Тілдік емес жоғары оқу орындарында шет тілін оқытуға бөлінген оқу сағаттарының қысқартылуы, «Туризм» мамандығы бойынша бакалаврлардың өзге тілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптасуы деңгейіне қойылатын талаптардың күшейтілуі инновациялық әдістерді, оқытудың жаңа технологияларын пайдалануға әкеп соғады. Туризм саласының болашақ мамандарды өзге тілдік даярлаудың интенсификация құралы ретінде шет тілі сабақтарында кәсіби қызметті үлгілеу тәсілін пайдалану қажет.

Туризм бойынша менеджердің профессиональ-граммасын зерттеу нәтижелері бұл мамандықтың басымды қызмет түрлеріне туристік өнімді қалыптастыру, алға жылжыту және жүзеге асыру, экскурсиялық бағыттарды дайындау жататындығын көрсетті. Кәсіби қызметті орындаудың табыстылығын қамтамасыз ететін қабілеттердің ішінде басты орын коммуникативтік қабілеттерге беріледі: анық, айқын сөйлеу қабілетін көздейтін вербальдік қабілеттер, өз ойын сауатты түрде жеткізу, адамдарды сендіру қабілеттерін қамтитын шешендік қабілеттері және т. б. [1].

Туристік бизнестің өкілдері үшін қарым-қатынас жасау бойынша негізгі серіктес болып клиент табылады, сондықтан олар үшін коммуниканттардың кәсіби рөлдері сәйкес келмейтін сөйлеу актілері болып табылатын интеркәсіби коммуникацияны жүзеге асыруға қабілеттіліктің маңызы өте зор. Туризм саласындағы мамандар және мамандар емес арасындағы қарым-қатынас сервистік сипат, яғни туристердің сұраныстарын қанағаттандыруға бағытталған сипатпен және ақпараттық сипатпен ерекшеленеді. Бұл Туризм концепті Ақпарат концептімен тығыз байланыста болғаны [2].

«Туризм» мамандығының түлектері өз кәсіби қызметін халықаралық туризм жүйесінде жүзеге асыруға дайын болуы тиіс. Бұл жүйеде түлектерге түрлі мәдениетке жататын туристік қызметтердің тұтынушыларымен тиімді өзара түсіністікке

қол жеткізу қабілеттілігінің болуы шарт. Бұл өз кезегінде қызметкерлердің мәдениеттанушылық білімнің, өзге мәдениет иелерінің және өз халқының ұлттық ерекшеліктерін түсіну қабілеттілігі мен дайындығының, өзге мәдениет өкілдерінің және өз мәдениетінің құндылықтары жүйесін меңгеруінің болуын көздейді. Ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынастың (lingua franca) тілі мәртебесіне ие болғандықтан және туризм саласында, оның ішінде ағылшын тілді мәдениетке жатпайтын клиенттермен кеңінен пайдаланғандықтан, туризм кадрлары үшін туристер ұстанатын мәдени құндылықтарды анықтап алу және анықталған құндылықтар жүйесіне сәйкес қарым-қатынас жасау маңызды болмақ.

Туризм бакалаврларының өзге тілді кәсіби қызметінің үлгісінде олардың кәсіби қызметінің нысандары да көрініс табуға тиіс. Жоғарыда көрсетілген сөйлеу функциялары бакалавр туристік индустрияның қай саласында қызмет ететіне байланысты өз ерекшелігіне ие болады: қонақ үйлер және орналасудың өзге құралдары, тамақтану кәсіпорындарының қызметтері, туристік агенттіктердің, экскурсиялық мекемелердің және ақпараттық орталықтардың қызметтері, бос уақыт және көңіл көтерудің нысандары мен құралдары.

«Туризм» мамандығы бойынша бакалаврлары экскурсия жетекшілері ретінде де жұмыс істей алады. Гид, экскурсия жетекшілерінің кәсіби қызметінің ерекшелігі – олардың сөзі көпшілік алдында айтылып, сөздері үшін жауапты болып, мәдениаралық қарым-қатынас жағдайында орын алады. Шет тілі сабағында әр түрлі экскурсияны үлгілеу жұмыстары туристік топтардың бір текті еместігі мен нұсқалылығын ескере отырып, құрылуы тиіс [3].

«Туризм» мамандығы бойынша білім алушылар болашақта туристік агенттердің қызметін де атқара алады. Туристік агенттердің ақпараттық қызметі туристік өнім туралы тұтынушыларға шынайы

ақпарат беруден тұрады. Туристік агент клиенттерге кеңес пен ұсыныстарды беріп, билет пен резервке қою туралы мәліметтерді хабарлап, тұтынушыларға қонақ үйдің бөлмесі мен басқа қызметтер туралы ақпарат беріп, олардың сұраныстарына сәйкес дұрыс өнімді таңдауға көмектеседі [4].

«Туризм» мамандығын бітірген түлектер қонақ үй кешенінің қабылдау және орналастыру қызметінде жұмыс істеуге дайын болуы керек. Осы сала қызметкерлерінің сөздерінің басым бөлігі қысқа, тура мағыналы, мақсатты, әңгімешінің мақсатына тікелей байланысты болады және эксплициттілікпен ерекшелінуі тиіс [5]. Қонақ үй кешенінің қабылдау және орналастыру қызметінің байланыстырушы қызметкерлері клиенттерді қонақ үйде тұру ережелерімен таныстырып, қандай да бір нысанға қалай жететіндігін түсіндіріп, қаладағы бар қызметтер, көрікті орындары, іс-шаралары және т. б. туралы ақпарат береді. Қонақ үй кешенінің қабылдау және орналастыру қызметінің қызметкерлерінің сөзі дайындықсыз айтылады. Клиенттерге сапалы қызмет көрсету қызметкерлердің елтанушылық білімнің болуын, туристік мақалалар, брошюралар, проспектер, нұсқаулықтар, мәзір және т. б. мәтіндерінен алынуы мүмкін ұсынылатын туристік қызметтер мен өнім туралы мәліметтердің болуын көздейді.

Тағамтану индустриясы үшін қызметкерлерді даярлау мәселесі бойынша шетелдік әдебиетке жасалған талдау қызметтің бұл саласының өкілдері тағамдардың түр-түрін сипаттап беріп, клиенттердің талғамына сәйкес тағамды таңдауда өз ұсыныстарын айту керектігін көрсетеді. Тағамдардың сипаттамасы сын есімдерін көптеп пайдаланып арқылы бейнелі, бірақ қысқа және табиғи болуға тиіс. Е. К. Harris мейрамханадағы даяшы коммуникация барысында дыбыс, түр, иіс сияқты сезім органдарын барынша қолдану керек деп атап көрсетеді. Тағамды сипаттап беріп даяшы оны клиентке көрсету керек. Егер тұтынушы шотпен келіспесе, даяшы бұл шот қалай құрылғанын көрсете алу керек. Автордың пайымдауынша, коммуникация барысында неғұрылым көп сезім қолданылса, тұтынушыға қызметкерлер хабарламасының мәні соғұрылым түсінікті болады [6].

Туризм саласының қызметкерлерінің кәсіби қызметінің келесі нысанына келуші адамдардың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызметкерлері ақпараттық қызметті ақысыз көрсететін туристік ақпараттық орталық жатады. Нақты айтқанда, мамандар тікелей қарым-қатынас барысында немесе телефон арқылы әңгімелесу кезінде саяхатқа қатысты мәселелер бойынша кеңес беріп, жеке экскурсиялық бағытты таңдап, сол өлкенің мәдени және спорт өміріндегі орын алып жатқан оқиғалар, көрікті орындары, жақын маңындағы елді мекендер туралы ақпарат беріп, туристердің сұрақтарына жауап береді және ұсыныстарын жү-

зеге асырады.

Кәсіби қарым-қатынас саласына жүргізілген талдау туристік қызметкерлер түрлі созылықтылықты: қонақ үйі кешенінің қабылдау және орналастыру қызметі қызметкерлерінің қысқа, ықшам сөздерінен бастап, туристік агенттіктер, ақпараттық орталық қызметкерлері айтатын ұзақ сөздеріне дейін айтуға дайын болуы тиіс екендігін көрсетті. Бұл сөздер алдын ала дайындалмаған және клиенттердің сұраныстарымен шарттасады. Экскурсия жетекшілерінің сөздері көбіне алдын ала дайындалып, шешендік өнерді меңгеруін талап етеді, сонымен қатар бейнелі, эмоциялы және дәйекті болып келеді. Туристік индустрияның саласына қарамастан туризм саласының маманы «мәдениеттер медиаторы» [7], туристер мен қабылдаушы ел арасындағы мәдени алмасудың дәнекері болып табылады, ал оның кәсібилілігіне қонақтардың осы елге және оның мәдениетіне деген көзқарасы байланысты болады.

Туризм бакалаврларының өзге тілді кәсіби қызметінің келесі бөлігі кәсіби қарым-қатынасқа байланысты жағдаяттар болып табылады. А. А. Вербицкийдің пікірінше, жағдаят – бұл «адам немесе топтың итермелеуші және жанама белсенділігі, объективтік факторлардың, жағдаятқа қатысы бар адамдардың субъективтік шарттарымен бірге заттық шарттардың жиынтығы болып табылады» [8].

Е. И. Пассовтың анықтамасында «жағдаят – бұл қарым-қатынас субъектілерінің санасында көрініс тапқан және білім алушылардың жағдаяттық позицияларының өзара әрекет етуі негізінде пайда болатын олардың әлеуметтік-мәртебелі, рөлдік, қызметтік және адамгершілік өзара қарым-қатынастар интегративтік жүйесі ретінде орын алатын қарым-қатынас процесі қызмет етуінің әмбебап түрі», - деп берілген. Өз кезегінде жағдаяттық позиция білім алушылардың өзара қарым-қатынасын тудыратын және өзектендіретін факторларды құрайтын қарым-қатынастың объективтік және субъективтік бөліктерінің жиынтығы болып табылады [9].

Қонақ үйі кешенінің қабылдау және орналастыру қызметі қызметкерлерінің клиенттермен жасаған қарым-қатынасында стандартты жағдаяттар көптеп орын алады. Сонымен қатар шетелдік зерттеушілер қызмет ету сапасына кінәмшіл қарайтын клиенттердің сұраныстарына қарай әрекет етудің икемді моделіне ауысуын көрсетеді. Қызмет етуді ұйымдастырудың жаңа жүйесі өз қызметінде бірінші орынға клиенттің талаптарын қояды.

Туризм бакалаврлары кәсіби қарым-қатынас жағдайында қандайда бір коммуникативтік мақсаттарын іске асыра отырып, монолог түрінде өзге тілді кәсіби дискурсты құрайды. Жоғары оқу орнында оқыту барысында бакалаврдың кәсіби қызметін үлгілеу процесі және туризм саласында өзге тілді коммуникативтік кәсіби қызметінің ерекшеліктері

№ Ікесте. Туризм саласының типтік қатынастық жағдаяттары

Туристік саласы	Типтік қатынастық жағдаяттары
Қонақүйлік сала	келу, клиентті қонақ үйге тіркеу, клиенттермен қысқа уақытылы байланыс ұстау, кету, кету кезінде клиенттермен есеп жүргізу
Тамақтану индустриясы	Ресторанда түстену
Турагенттік қызмет	турды таңдау, ұсыну және орналастыру
Экскурсиялық ұйымдастыру	Экскурсия
Ақпараттық орталықтар	Турбюроларда ақпаратпен қамтамасыз ету
Гидтер, тасымалдау қызметтері	шетелдік туристерді әуежайдан (теміржолдан) күтіп алу және шығарып салу

бойынша зерттеулерге жүргізілген жоғарыда көрсетілген талдау негізінде туризм бакалаврларының өзге тілді кәсіби қызметінің үлгісін сызба түрінде көрсетуге болады (№ 1 сызбаны қараңыз).

Бұл үлгіге туристік қызметкерлердің: экскурсиялық ұйымдар, туристік агенттіктер, бос уақыт және ойын-сауық нысандары, ақпараттық орталықтар, қонақ үйлері және орналастырудың басқа құралдары, тамақтану кәсіпорындарының қызметкерлерінің мәдениаралық кәсіби коммуникативтік құзыреттілігіне жоғары талаптар қойылатын кәсіби қызметтің нысандарының тізімі жатады.

Тілдік емес жоғары оқу орындарында оқу барысында жағдаяттарды үлгілеу студенттердің түрлі циклдардың пәндерін оқу және оларды практикалық міндеттерді шешу үшін пайдалану барысында алған білімдерін интеграциялау арқылы таңдаған мамандық саласында студенттерді өздік жұмысқа жанама түрде дайындауға әкеп соқтыруы мүмкін деген Н. И. Алмазованың ескертуі біз үшін құнды болып табылады.

Тілдік емес жоғары оқу орындарында өзге тілді кәсіби даярлау барысында жағдаяттарды үлгілеу болашақ маманның өздігінен жұмыс жасау қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс жайында И. Е. Межуева жазған. Автордың пікірінше, үлгілеуге жататын жағдаяттарда болашақ кәсіпқойға өзінің

атынан әрекет етуге нақты мүмкіндіктер беріп, өзге тілді кәсіби-бағытталған қарым-қатынастың түрлі стратегиялармен тактикаларды меңгеруі тиіс [10].

Осылайша, жоғарыда келтірілген зерттеушілердің тұжырымдары негізінде туризм саласындағы өзге тілді кәсіби қарым-қатынастың жағдаяттарын үлгілеу туризм кадрлары мен туристік қызметтерін тұтынушылары арасындағы кәсіби қарым-қатынастың жағдаяттарын білім беру процесінде қарапайым түрде жаңғырту болуға тиіс деген қорытынды жасауға болады. Ол студенттердің ұтқырлығын, болашақ кәсіби қызметін өз бетінше жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыруға ықпал етеді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде, туризм саласына қатысты жағдаяттарды үлгілеу білім алушылардың ауызша өзге тілді кәсіби дискурсты, оның ішінде туристік индустрия салаларының спецификасына сәйкес қызметкерлер белгілі бір коммуникативтік мақсаттарын жүзеге асыра алатын монолог түрінде коммуникацияны құру мүмкіндіктері қарастырылуы тиіс. Сонымен қатар, жоғары оқу орнында шет тілі бойынша сабақ барысында қайта құрылатын жағдаятта студенттерді дискурстың сенімді, өз бетімен туындауын қамтамасыз ететін кәсіби тұрғыда маркерленген стратегиялармен қаруландыру қажет.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Романова, Е. С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы/Е. С. Романова. – 2 бас. – СПб. : Питер, 2004. – 464 б.
2. Боброва, Е. А. Опыт лингвистического исследования эволюции концепта «путешествие» в англоязычной культуре [Мәтін] : фил. ғыл. . . . дисс. автореф. : 10. 02. 04 / Е. А. Боброва. – Иркутск, 2006. – 18 б.
3. Бакурова, Е. Н. Использование регионального компонента содержания в обучении иноязычному говорению студентов вузов: по специальности 100103 «социально-культурный сервис и туризм» на материале немецкого языка [Мәтін] : пед. ғыл. канд. . . . дисс. . . : 13. 00. 02 / Е. Н. Бакурова. – Липецк, 2008. – 253 б.
4. Augustyn, M. Service Quality and Tourism [Text] / M. Augustyn, S. K. Ho // Journal of Travel Research. - 1998. – Vol. 37. – P. 71-75.
5. Blue, G. M. Hospitality language as a professional skill [Text] / G. M. Blue, M. Harun // English for Specific Purposes. - 2003. - № 22. – P. 73–91.
6. Harris, E. K. Customer service: A practical approach/ E. K. Harris. – New Jersey : Pearson Education, 2007. – 169 p.
7. Елизарова, Г. В. Культура и обучение иностранным языкам [Текст] / Г. В. Елизарова. – СПб. : КАРО, 2005. – 352 б.
8. Вербицкий, А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения [Текст] / А. А. Вербицкий. - М. : ИЦ ПКПС, 2004. - 84 б.
9. Пассов, Е. И. Урок иностранного языка [Текст] / Е. И. Пассов, Н. Е. Кузовлева. -М: Глосса-пресс, 2010. - 640 б.
10. Межуева, И. Е. Развитие творческой активности студентов в процессе моделирования иноязычной профессиональной деятельности будущего специалиста: пед. ғыл. канд. дисс. автореф. : 13. 00. 08 / И. Е. Межуева. – Тула, 2004. – 24

Кенжалиев Досым Исатаевич

ф. -м. ғ. к., доцент, dossymken. @mail. ru

Сатыбалдиева Сандугаш

«Жалпы және теориялық физика» кафедрасының магистранты

тел: 87071919160, satybaldiyeva91@mail. ru

Астана қ., Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

УНИВЕРСИТЕТТІҢ АСТРОНОМИЯ КУРСЫНДА ЖҰЛДЫЗДАР ДИНАМИКАСЫН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Түйін.** Бұл мақалада жоғарғы оқу орны студенттеріне астрономия курсында жұлдыз жүйелерінің динамикасын оқыту мәселесі қарастырылған. Жұлдыздық динамиканың негізгі мәселелері баяндалады.*

***Түйін сөздер:** жұлдыздар, жұлдыздардың қозғалысы, жұлдыз жүйелерінің динамикасы, негізгі мәселелер.*

***Резюме.** В данной статье рассматривается динамика звездных систем в курсах астрономии при обучении студентов ВУЗа и описывается основные проблемы звездной динамики.*

***Ключевые слова:** звезды, движения звезд, динамика звездных систем, основные проблемы.*

***Summary.** This article discusses the dynamics of stellar systems in teaching students of the university and describes the main problems of stellar dynamics.*

***Keywords:** stars, motion of stars, dynamics of stellar system, the main problems.*

Ғарыштағы физикалық құбылыстарды, үдерістерді, денелердің қозғалысын қарастыру біршама методикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мәселен, физикада модельдік көріністі қолдану кең қолданыс тапқан. Физиканы оқытудың бастапқы кезеңдерінде студенттер үшін идеализация, абстракция үдерісін түсіну қиынға түссе, керісінше, идеал үлгілерге үйренісіп қалған студенттер үшін жаңа есептерді шешу барысында қосымша факторларды есепке алуы – үйреншікті мәселе емес. Студенттерге ғарыштық физиканың үдерістерін және негізгі мәселелерін баяндайтын астрофизика бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу мәселелерінің біріне тоқталайық, яғни жұлдыз жүйелеріндегі жұлдыздардың қозғалысы мәселесі.

Жұлдыз жүйелерін, мысалы біздің Ғаламды зерттеуді екі түрлі көзқарас бойынша қарастыруға болады. Біріншіден, жұлдыздық жүйенің құрылымын зерттеу. Бұл жерде жұлдыздардың жүйеде таралуы жайлы айтылып тұр. Екіншіден, жұлдыздық жүйедегі жұлдыздар қозғалысын қарастыру. Бұл – жеке жұлдыздардың қозғалысын қарастыру және қозғалыста байқалатын заңдылықтарды зерттеу қажеттілігінен туындайды [1]. Алайда, Ғаламдағы жұлдыздар санының көптігіне байланысты жүйедегі барлық жұлдыздардың қозғалысын бақылау мүмкін емес. Сол себепті де жүйедегі барлық жұлдыздардың тартылыс күшімен анықталатын, жұлдыздар қозғалысының жалпы қасиеттері сипатталатын «Жұлдыз жүйелерінің динамикасы» бөлімі ерекше қызығушылықты тудырып отыр. Бұл – интегралданатын потенциалмен сипатталатын өрі-

стегі денелердің қозғалысын зерттеу мәселесін қамтиды. Аталмыш мәселені студенттер арнайы курстарда, курстық және дипломдық жұмыстарда қарастыруына болады [2].

1. Жалпы және теориялық физиканы оқыту барысында сақталу заңдарының рөлі ерекше көрсетіледі. Сақталу заңдары қозғалыс теңдеуінің интегралы ретінде дифференциалды теңдеулердің ретін кемітуге мүмкіндік береді. Нақты жағдайларда интегралдық есептерді шешуді жеңілдетеді.

Жұлдыздық жүйелердегі жұлдыздар қозғалысын зерттеу кезінде оған әсер ететін барлық күштерді қарастыру мүмкін болмаған жағдайда, жеке динамикалық параметрлері нақты немесе болжаммен алынған қозғалыс ерекшеліктерін қарастыруға болады.

2. Тағы бір мәселе – жұлдыздар динамикасында N дене есептерін шешу барысында интегралданудан қателік жіберу. Бұл жерде қателіктердің екі түрін атап көрсетуге болады: қысқарту және дөңгелектеу кезіндегі жіберілетін қателіктер. Алғашқысы дифференциалдық теңдеулерді айырма теңдеулерге ауыстырумен байланысты болса, келесісі – шекті разрядты торға қатысты. Интегралдау қадамы үлкен болған уақытта – қысқарту қателігі, ал кіші болса – дөңгелектеу қателігі байқалады. Қысқарту мен дөңгелектеу қателіктері минималды болатын интегралдаудың ұтымды қадамы болса керек.

Кері есеп жүргізу немесе есептеуді түрлі әдіспен шығарып, нәтижелерін салыстыру арқылы есептеу дәлдігін тексеруге болады [3].

3. Студенттер дифференциалды теңдеулерді

және оларды шешу тәсілдерін қарастырады. Негізінен, бұл – интегралданатын теңдеулер. Алайда жұлдыздар динамикасының нақты есептерінде көп жағдайда теңдеулер интегралданбайды. Геометриялық тұрғыдан интегралданатын қозғалыстарды қандай да бір гипербеттердің бойымен қозғалады деп елестетуге болады.

Бұл гипербеттердің арасында эргодикалық жұқа қабаттар болуы мүмкін. Мысал ретінде эргодикалық қасиеті жоқ, интегралданатын теңдеулерге қасиеті бойынша жақындайтын қозғалыс шартын атап өтуге болады. Интегралдауға жақын дерлік қозғалыстарға Энон-Хейлс және Контополус потенциалдарындағы қозғалыстар жатады.

4. Оорт потенциалында жұлдыздардың қозғалысын қарастырумен айналыса отырып, оқуды және ғылыми-зерттеу жұмыстарын қатар алып жүруге болады. Оорт потенциалы Ғаламнан 5-15 кпс қашықтықтағы шынайы өрісті сипаттайды.

5. Осылайша, жұлдыздық жүйелердегі жұлдыздар қозғалысын қарастыру арқылы мына сұрақтардың жауабын табамыз:

1) Контополус және Энон-Хейлс потенциалында периодтық қозғалысты түрлі әдістермен шешу;

2) кейбір нақты потенциалдағы қозғалыстың үшінші ретті интегралын анықтау;

3) табылған үшінші ретті интеграл көмегімен берілген потенциалдағы траекторияға жанама теңдеуін табу;

4) Оорт потенциалындағы қозғалысты сандық аналитикалық тұрғыдан зерттеу.

Қарастырылған мәселелер бойынша студенттермен жұмыс жасау – болашақ физика пәні мұғалімдерінің кәсіби дайындығын арттыруда маңызы зор және физика кафедрасында жүргізілетін жұмыстардың құрамдас бөлігі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Огородников К. Ф. Динамика звездных систем: Учебник, 1958. – 643 с.
2. Кенжалиев Д. И. Проблемы звездной астрономии в учебном процессе вуза // Актуальные вопр. вуз. науки и совершенствов. профессион. подготовки учителей. – Аркалык: 1997.
3. Орлов В. В., Рубинов А. В. Задача N тел в звездной динамике: Учеб. пособие. – СПб., 2008. – 175 с.

Assylbekova Aliya

Social science faculty, L. N. Gumilyov Eurasian national university, PhD student,
Astana, ali209@yandex. ru

THE EFFECTS OF THE BOLOGNA PROCESS

Summary. The issues concerning the Bologna Process and its effect on teaching and learning are considered in the article.

Key words: the Bologna process, reform, higher education.

Түйіндеме. Мақалада Болон үрдісі мәселелері және оның оқыту мен оқуға ықпалы қарастырылған.

Кілттік сөздер: Болон үрдісі, реформа, жоғары білім беру

Резюме. В статье рассматриваются вопросы Болонского процесса и его влияния на преподавание и обучение.

Ключевые слова: Болонский процесс, реформа, высшее образование

The Bologna process (BP) is a result of globalization, “political phenomenon and reform” as well as the object of one of the most heated debates in the World in last decades. It is sometimes considered as a means of European resistance to the USA’s dominion in higher education (HE) sector [1, p. 463]. The BP covers both EU and non-EU countries. It is a non- intergovernmental organization, with its established authority and particular objectives. They are introduction of the system easy readable and comparable, two-cycled structure of education, mobility, credit transfer system, European means of quality assurance and essential European dimensions [2].

The Bologna Declaration, major document of the BP, recognizes an essential function of the higher education institutions (HEI) for the achievement of the reforms. It states that inter-governmental partnership should be “together with non-governmental European organizations with competencies in HE”. The officials “expect universities to again respond positively and to contribute actively to the success of (their) endeavor” [2]. Thus, HEIs and national rectors’ conferences are entrusted to the formation of the European Higher Education Area (EHEA), which they see as being internationally affirmative and advantageous to students and HEIs. The BP objectives have been employed in HEIs within 46 states. This have caused a great diversity in its introduction [3], which will be considered in further paragraphs.

According to [4] research findings, the BP “became very successful” and particular states gained advantages through the growth of universities’ attractiveness. For instance, the number of international students increased by 80, 6% in France, by 91, 2% in Italy, by 45% in Germany and by 44% in other member countries in the period of 2004-2005, while the trend of the USA in the same period was only 30, 6% [4]. Witte (cited in Charler and Crocher. 2007-8. p17) states that another benefited state was the UK. Although the rates student enrollment in UK

HEIs rose only by 36, 6 %, it managed to strengthen Europe against its main opponent the USA. This could be considered from the fact that in 2007 “more than half of the students in the world” were educated in these four initiator European countries [5].

However, Jing argues that the spontaneous implementation of the BP objectives invoked negative effects, especially in European countries with recognized traditions in HE. They are a shortening of the duration of the long-time afford demanded courses. For instance, a reduction of a length of medicine and pharmaceuticals courses from 7 to 4 or 3 years in Germany. The similar tensions apply to Greek and Spanish contexts. Further, Jing asserts that there are obstacles in implementation of the main dimensions of the BP [5]. While, students are not always involved in a mobility programs in Greece, postgraduate degrees are not always accepted by employers in Spain. Moreover, the HEIs’ staff experience lack of professional preparations to implement the BP goals adequately. Thus, Viego and Amaral’s study in Portuguese HE context revealed that 81, 6% of universities and 72, 4% of polytechnics’ heads participated in the research were short of an appropriate professional support to work in the framework of the BP [6]. Jing [5] argues that these difficulties faced by different states in implementing BP dimensions with the fact that BP objectives are mostly applicable to “big four” initiator-countries (UK, France, Italy and Germany). This coincides with Heinze and Knill’s result that “the more dissimilar the cultural, institutional, and socioeconomic characteristics of countries the less convergence between these countries can be expected under the influence of the Bologna Process” [2. p. 499-500], [7]. Thus, the policy borrowing is more striking in East Europe and Asia than in above mentioned four countries, which is described further [5].

East and Central European countries as Poland, Romania and Russia practice noticeable barriers in introduction the BP objectives. There is a deficient in financial support of a system based on two-cycle. The

goal concerning easy readability and comparability is not utilized appropriately [5]. The graduates from Russian HEIs are not capable to be employed abroad, as foreign companies do not likely to accept Russian diplomas. In addition, the BP objective with regard to promotion of the student and faculty mobility does not work properly, as Russian HE is popular only among a few African, Asian states and former USSR area [8]. Although, some claim that a legal frame for developing a convergence within the EHEA has been established in the majority of European states [9] There is still a lack of normative, financial foundation, staff preparation and HEIs' autonomy to implement the BP objectives within former Soviet Union States (Kazakhstan, Russia, Georgia, Ukraine) [10], [11], [12], [13], [14], [15], [9]. Although, some claims that there were not revealed any considerable decrease in a study term and expenses caused by this in the member countries (Tomusk, 2006), in fact, the reduction of the study duration in a system of a multiple-cycle, caused a distrust to the graduates' diplomas and the quality of the gained knowledge in Georgia and Russia. Moreover, in some cases a conception of the Bachelor and Masters degrees and their purposes are not understood appropriately Thus, 90-95% of Russian HEIs' graduates with a bachelor degree are not in demand in the labor market. The Master and Doctoral degrees as the alternatives to a Candidate of Science and a Doctorate of Science are not accepted within the academics in post-Soviet states [16], [12], [17].

However, some argues that the BP has had positive effects. According to Grig or'ev the BP has been a vehicle of facilitating a reinforcement of knowledge in Russian HE by renewing it according to the global trends [13]. In addition, it facilitated the HEIs to gain a certain level of autonomy from the central Government.

Despite above stated difficulties in implementation of the BP objectives and their consequences, a creation of the EHEA is important for HEIs within the BP member countries. According to Trends 2010 [3], 95% of member HEIs have already implemented a new degree structure (two-cycle degree). Even though, in some cases this has not led to a curriculum reform, there is a progress in overcoming obstacles of Bachelor degree employability matters and shift towards a student-centered and outcome-based learning. However, it was disclosed that HEIs needed support to address adequately changes caused by BP. Although, the ECTS is getting be used widely, it is not always applied for shifting and gathering credits simultaneously. A Diploma Supplement, being widely utilized, has been disconnected from learning outcomes and qualifications frameworks. Likewise, while there is an improvement in development of national qualifications frameworks (NQF), a significance of learning outcomes, encouragement

of the students' mobility programs and lifelong learning is undervalued. Even though, all Bologna member states have quality assurance (QA) agencies or reconsidered approaches to a QA, but it was made without a clear connection to European Standards and Guidelines (ESGs) [18], [3] or without taking in account an extent of HEIs' autonomy. Although, an importance of supplying a student service was considered as an essential matter in promoting a student-centered learning, it was relatively unnoticed by BP member countries' HEIs. Therefore, HEIs and their leaders are estimated to facilitate an institutional connection within the multi-dimensional reforms and encourage the staff and students. HEIs are expected to have appropriate facilities to implement the changes within the framework of the BP [3]. Carter additionally suggests that implementation of the BP dimensions in HEIs and particularly, on the middle level demands the adjustments implemented by department leadership to be balanced by the staff's adequate reflections on them. Thus, he asserts that "any meaningful strategy to implement. . . requires the top-down restructuring to be complemented by a bottom-up process of coherently integrated teaching and learning methods and course design through the clear identification of learning outcomes for the educational process" [19, p. 163].

The effect of the BP objectives adoption on those straightly involved in its introduction, staff and students learning and teaching will be considered the following section.

The impact of the BP objectives' adoption on teaching and learning

According to literature the BP highlights a few issues regarding a teaching and learning in the HEIs [19]. However, in Leuven and Louvain-la-Neuve communiqué there was stated a necessity of a curricular improvement forward a development of learning and its consequences [20]. The focus on effective supervision and individual needs of the learner in all degrees' cycles were considered to be one of the significant points. HEIs are called upon to stress on increasing a quality of the instructional practice [18]. In addition, most of the literature on effect of the BP on learning focuses on ECTS's impact rather than on other objectives' influence. One of the impacts of the BP on teaching and learning is considered to be a shift from teaching-centered teaching to student-centered learning. Thus, a student-centered learning was determined as a potential effect of the BP on learning and teaching in HEIs. It is expected to be accomplished via promotion of an individual, innovative approach to teaching, learning and curriculum design. However, it has not been examined as the consequence of the Bologna reforms. Thus, Trends 2010 disclosed that: "the paradigm shift to student-centered learning is probably the ultimate measure of the Bologna reforms but, so far, no study has been able to assess and measure

this aspect of the Process, at least not at European level [3, p. 32].

According to Carter the student-centered learning could be promoted through ECTS, as it encourages a learner-stressed, quality-based and transparent study programs (Roman and Carter cited in Carter, 2006). ECTS is considered as a student-centered system drawn on student work effort (EUA/Swiss confederation). The traditional way of credit counting involves student-teacher connection time mostly spent in the classes, while student centered learning (out of classroom study) puts emphasis on learning results. Thus, credit distribution within the BP refers to concurrent use of two approaches. One concerns a distribution of the units to the courses on a top-down basis, taking in account the program. The credits distributed to particular program-components are associated with numerical pointers of the student workload that each course demands. While the second, a bottom-up approach distributes credits according to the clarification of the knowledge and skills supposed to be gained by the student after successful achieving the course [19].

Further, a multi- grading system in the frame of ECTS is considered to serve as a common method of evaluation of student's achievement and means of facilitating staff and student mobility within the EHEA [21]. However, according to some research findings, adopted grading systems within ECTS frame has had a negative influence on learning approach. Thus, in Dahlgren's and et. al. research involved 402 students at Swedish HEIs, there was yielded that the assignments in programs with multi-grading system supported "factual knowledge and reproduction of knowledge" [22, p. 186]. This led to a superficial attitude to learning. Next, there was revealed that this multi-grading system in a less level than a pass/fail grading system facilitated collaborative learning. In addition, the learners from programs with a multi-grading system to a less level than learners in a program with pass/fail grading system practiced the evaluation as an extra occasion or motivation for learning (191). However, due to Sweden HEIs' faculty and Masters students' perceptions the implementation of ECTS and the learning outcomes contributed to improvement in transparency of learning and teaching practices. German Masters students stated that learning outcomes' introduction facilitated an accurate focus on consequences of learning [23].

As regard to effect of the BP objectives on teaching, literature suggests that BP caused transparency in

teaching but it is only believed to have a potential to contribute to improvements in instructional practice in HEIs. Thus, some research revealed that BP caused a curricular reform, which has impacted the function of the university teacher. Karseth argues that new structures of the curriculum management in HE promoted by the BP stand for values and visions that do not fit with traditional discourse, where only teachers are believed to decide the goals of programs and means of corresponding them. It challenges a responsibility of the teacher in defining the content and pedagogy of the program. "Teaching is not any longer "privately owned", as increased focus on quality and accountability makes instructional practice an object of diverse evaluation by the educators and others (students, external appraisers) [24, p. 275].

Some of Russian academics believe that adoption of one of the BP principles, a system of a multi-level degree should lead to particular changes in a teaching practice. They are "conceptually new approaches to the formation of the content of education, new approaches to didactic methods and technologies of monitoring the quality and the results of the instruction" [15, p. 78.] There were defined improvements in IT (Information technology) provision of teaching and learning [14], [13]. However, research conducted by Education International Pan-European Structure revealed that according to academics perceptions teaching facilities have decreased in the majority (54 percent) of 26 European states in the period of 2005-2009 in the frame of the BP [25]. In addition, Glonti and Chitashvili argue that the implementation of the BP objectives in Georgia's HEIs have not contributed to enlarge teaching by new techniques and approach [15].

Concluding, it should be said that being involved in creation of EHEA and member HEIs authority are encouraged to support introduction of the BP objectives. They are expected to promote the multi-dimensional reforms and facilitate the staff and student teaching and learning, as the BP causes changes in philosophy of learning and teaching. However, literature suggests that BP little says about teaching and learning. In addition, most of the existing research on the impact of the BP objectives on teaching and learning, stress on ECTS's effect on learning and instruction. There was disclosed that the Bologna reforms have had various impacts on teaching and learning in different national settings. In some cases it led to shortcomings, while in other instances it contributed to improvement in these practices.

References

1. Reinalda. B. *The Bologna Process and Its achievements in Europe 1999-2007. //Journal of Political Science Education. -2008. № 4 (4) - p. 463-476.*
2. EHEA. *Bologna declaration. - 1999. http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/990719BOLOGNA_DECLARATION.PDF, Accessed 22 November 2015.*

3. European University Association. *Trends 2010: A decade of change in European Higher Education*, by Andree Sursock and Hanne Smid. - Brussels: European University Association. □2010. http://www.eua.be/fileadmin/user_upload/files/Publications/EUA_Trends_2010.pdf. Accessed on 1 April 2015.
4. Charlier, J-E. and Crocher, S. *The Bologna Process. The outcome of competition between Europe and the United States and a stimulus to this competition.* //European Education. - № 39 (4) - pp. 10–26. <http://web.ebscohost.com/ehost/pdf?vid=4&hid=103&sid=627a9da1-fd08-4008-be61-f361fbb1b7d%40sessionmgr114>. Accessed on 29 November 2015.
5. Jing, X. *A critical analysis of the barriers to achieving the Bologna process.* //Frontiers of Education in China. -№ 3 (4). – p. 607-622.
6. Viego, A. and Amaral, A. *Survey on the implementation of the Bologna process in Portugal.* //Higher education. -2009- № 57 (1). - p. 57-69.
7. Heinze, T. and Knill, C. *Analysing the differential impact of the Bologna Process: Theoretical considerations on national conditions for international policy convergence.* //Higher Education. -2008. -№ 56 (4). - pp. 493-51.
8. Dobrenkova, E. V. *Problems of Russia's Entry into the Bologna Process.* //Russian Education and Society. -2008. - № 50 (4). pp. - 42-51.
9. Kovtun, O. and Stick, S. *Ukraine and the Bologna Process: A Case Study of the Impact of the Bologna Process on Ukrainian State Institutions.* Higher Education in Europe. -2009. - № 34 (1). pp. 91-103.
10. Piven, G. and Pak, Iu. *Higher Education in Kazakhstan and the Bologna Process.* //Russian Education and Society. -2006. - № 48 (10). - pp. 82–91.
11. Zakirova, A. *The Bologna process: Modernization of Higher education.* (in Russian). Materials of 39th science and methodological conference of the faculty of Kazakh National University. - 2009. - Almaty, "Kazakh University. - pp. 154-156.
12. Glonti, L. and Chitashvili, M. *The challenges of Bologna. The nuts and Bolts of Higher Education Reform in Georgia.* In Tomusk, V. (ed). *Creating the European area of higher education : voices from the periphery.* □Dordrecht. London: Springer. - pp. 209-249.
13. Grig or'ev, S. I. *Expert Assessments of Russians' Attitudes Toward Higher Education Reform.* //Russian Education and Society. -2009. -№ 51 (12). - pp. 3–8.
14. Makarova, M. N. and Solomennikov, V. S. *The Bologna Process Opinions and Expectations.* //Russian Education and Society. -2008. - №50 (3). - pp. 84–90.
15. Salnikov, N. and Burukhin, S. *Current State and Problemsof Higher Education Reform.* //Russian Education and Society. -2009. - № 51 (11). - pp. 71–89.
16. Aref'ev, A. L. *What the Instructors and Administrators of Russia's Higher Educational Institutions Think About the Bologna Process.* //Russian Education and Society. - №51 (5). - pp. 3–29.
17. Akhmetova, G. K. *Reform of the teaching in higher education institution in the context of the Bologna Process.* (in Russian). Materials of 39th science and methodological conference of the faculty of Kazakh National University. Almaty, "Kazakh University". – 2009. - p. 41-44.
18. ENQA. *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area.* - 2005 <http://www.akkreditierungsrat.de/fileadmin/Seiteninhalte/Dokumente/Sonstige/ESG.pdf> Accessed 23 April 2015
19. Carter, D. *What the Bologna process says about teaching and learning development in practice: some experience from Macedonia.* In Tomusk, V (ed). *Creating the European area of higher education : voices from the periphery.* - Dordrecht; London : Springer -2006. - pp. 141-169.
20. EHEA. *Documents. Ministerial conferences. Leuven and Louvain-la-Neuve communiqué, 28-29 April 2009.* http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Leuven_Louvain-la-Neuve_Communicu%C3%A9_April_2009.pdf Accessed on 1 September 2015.
21. *European Communities. ECTS Users' Guide European transfer and accumulation system and diploma supplement.* -2004. http://www.uc.pt/ge3s/pasta_docs/ects-users-guide170804.pdf Accessed 4 April 2015.
22. Dahlgren, L. O., Fejes, A., Abrandt-Dahlgren, M. and Trowald, N. *Grading systems, features of assessment and students' approaches to learning.* //Teaching in Higher Education. -2009. - №14 (2). -pp. 185-194. <http://dx.doi.org/10.1080/13562510902757260>. Accessed 23 March 2015.
23. *EUA. Survey of Master Degrees in Europe, By Howard Davies, Brussels: European University Association.* - 2009. <http://www.eua.be/publications/>. Accessed 10 April 2015.
24. Karseth, K. *Curriculum restructuring in higher education after the Bologna process: a new pedagogic regime?* //Revista Española de Educación Comparada. - 2006. - №12 - pp. 255-284. <http://www.sc.ehu.es/sfwseec/reec/reec12/reec1209.pdf>. Accessed 5 March 2015.
25. *Education International Pan-European Structure. Enhancing Quality. Academics' Perceptions of the Bologna Process. A Study by the Education International Pan-European Structure On the Occasion of the Bologna Process Celebration Conference.* - 2010. http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/2010_conference/documents/EI_BolognaReport2010_EnhancingQuality.pdf. Accessed 3 April 2015.

Atyhanova Dinara Ergayypovna
87081224381, atyhanova-dinara@mail. ru

Kogabaeva Asem Maratovna
87079177808, kogabayevaa@gmail. com
English Teaching Department,
Almaty, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

POSSIBILITIES AND VISTA OF USING THE LEARNING MANAGEMENT SYSTEM MOODLE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Түйін. Білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді енгізу және ақпараттық қатысымдық технологияларды қолдану негізінде электронды оқыту және онлайн білім беру жүйесі қазіргі таңда тәжірибеде кең таралып отыр. Осыған байланысты, білім беру бағдарламаларына тәжірибелік материалдарды енгізу басты мақсатқа айналды. Бұл мақала шет тілдік білім беру жүйесінде оқытуды басқару жүйесі Moodle дың қолданылуын қарастырады.

Тірек сөздер: оқыту, онлайн оқыту жүйесі, оқытуды басқару жүйесі Moodle, оқыту технологиялары, ақпараттық қатысымдық технологиялар, шет тілі, шет тілдік білім беру, электронды оқыту

Резюме. Внедрение инновационных методов в систему образования, а также использование информационно-коммуникативных технологий в учебном процессе, привели к тому, что сегодня широкое распространение получило электронное обучение и онлайн-системы образования не только в среднем образовании, школах, но и в системе высшего профессионального образования. В статье представлены возможности использования информационно – коммуникационных технологий в иноязычном образовании для управления обучением через систему Moodle.

Ключевые слова: обучение, онлайн-система обучения, система управления обучением Moodle, технологии обучения, информационно-коммуникативные технологии, цифровые образовательные ресурсы, иностранный язык, иноязычное образование, электронное обучение

Abstract. Implementation of innovative methods in education system, as well as the use of information and communication technologies has led to the fact that e-learning and online education systems are widespread these days. Regarding this matter, there was a task of implementing practical materials in educational programmes. The article is devoted to the relevance of using Moodle platform as a learning management system in foreign language education, which could help in the effective use of information and communication technologies.

Key words: teaching, learning management system Moodle, information and communication technology, foreign language training, e-learning

In systematic implementing of information and communication technologies into educational process occurred some problems as it was not easy to find proper tool, which might provide

constructability and productivity, and after them the interactivity and effectiveness of creating an environment of interaction "teacher - student", "student - student " and "teacher-students".

The situation has changed due to the active promotion on the market of information technology open source products such as Moodle, Edmodo, Blackboard, SkillSoft, eFront, CANVAS and so on, which are used in educational institutions and companies for the management, control, distribution, online courses and curricula[1].

This article covers system of educational management of Moodle (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment), which stands out among the others as its simplicity and ease of use, and its wide possibilities. Current system is able to provide technical level of implementing electronic technologies into educational process. It is important to point out that, initially platform Moodle was designed for organization of training

students through interaction of all participants of educational process.

For many years Ablai Khan Kazakh University of International relations and world languages successfully has been implementing ICT into process of teaching foreign languages. Pedagogues of university developed electronic and multimedia books, digital educational resources, computer teaching and testing programs, which are used by teachers actively in their pedagogical process. Recently, the technology began to be used to meet the requirements of both the electronic and distance learning (DL) .

The last result of teaching foreign language in higher education is the formation and development of the personality of the future "the subject of intercultural communication". "According to professor S. S. Kunanbayeva under this phenomenon accepted to understand personality, who possesses high level of formed cognitive-knowledge and activity-communicative basis of intercultural communication, reflecting the existence of "secondary cognitive consciousness" of the subject and the person providing the ability to adequately

carry out intercultural communication, responding flexibly to the instability of different situations in communication, displaying a strong tightness of socio-cultural and linguistic components of intercultural competence, communicative and behavioral culture, appropriate to standards of linguistic society. Hence, question about possibilities of Learning Management System Moodle remained as the most important one in teaching foreign languages”[2].

Process of teaching achieves visible results, when it is done through interaction of pedagogue and students. It is mostly known thesis, which is forgotten by teachers. The more outcome might be reached, if the activity of the student and results of operations will be available to other participants in the educational process. In this case, increases the personal responsibility of each student, more time is given to self-examination and reflection on the given task, which greatly improves the learning process.

The following tools of LMS Moodle can be used effectively in implementing this principle:

- forums and blogs which allow to organize presentations and discussions concerning the results of activities;
- wiki is a set of collaborative tools which you can use to organize co-operative work with authentic materials;
- glossaries which allow to organize joint activities or co-operative works on a list of new words that will be automatically assigned for the entire contents of the course;
- databases which can serve to extend the possible usage of glossaries for working on notes of any structure;
- seminars which allow to organize the multi-positional as well as multi-criterial evaluation of the trainees' work [3].

The important thing to mention is that there is a big difference between using learning management system Moodle in language courses and theoretical courses.

In teaching theoretical courses on the basis of e-learning it will be suitable to use the followings:

- Glossaries, used for tasks with vocabulary, terms, categories;
- Interactive lectures with ‘feedback’ technique, which allow to use statistic graphs, also animations, MP3 and video materials;
- Simple web pages;
- Supplementary web-recourses (MP3, video materials, etc.);
- Students Independent Works tasks and pragma - professional tasks set in the folder assignments – uploading a single file or text, etc. ;

- Discussions in chat and forum that support ‘feedback’ technique;

- Assignments in the form of a quiz. There are more than ten types of the quiz used for both evaluating and teaching (open question, multiple choice, matching, True/False, essay etc.).

The ones can be used in language courses are followings:

- Glossaries as Synonyms and Antonyms Dictionaries, Definitions, etc. ;
- Listening texts with tasks (MP3 and Videos);
- Web-quests and projects;
- Discussions in Chat and Forum;
- Different quiz types for both evaluating and teaching (open question, multiple choice, matching, True/False, essay etc.).
- Speaking topics;
- Assignments that require answer in files, online or offline text and other [4].

Comparison with theoretical courses, in language courses unit “Lectures” is used rarely, as it might be better to relate grammar, reading and listening in unit “Tests”. It is important to underline that special structure of lecture and conducting it with different interactive tasks, digital educational resources help to create that types of exercises (multiple choice, true/ false, given answers, short answer, matching, essay and so on), which are given in unit “Tests”. However, despite their similarities, they differ in features. Therefore, text for reading or explanation of grammar should be there, where is given questions, as teacher evaluates not memory of student, but comprehension of material.

Speaking is given in unit «Tasks», which is known as «pen» among users of Moodle, with answers in format of file or in format of several files. System Moodle do not limit application of different types of speaking, like comparing and contrasting, description, dialogue and monologue, group discussion and so on. There are some additional comments that obviously speaking can be carried out with the help of programs like Audacity for monologue, which has lots of possibilities, known among teachers and students of KazIRandWL, as it is not the first year, this program is used productively; Skype for recording dialogue, well-known among users of social networks; Skype + Evear for group entries.

Creating course on the base of platform Moodle is long process and it demands time, power and patience of teacher. Consequently, tasks for Writing should be given in unit «Tasks», where students will write their answers in Word format. Also in the testing system of Moodle there is type of question

like “essay”. This type of question is evaluated manually when all other types are evaluated automatically.

Additionally, it is possible to give tasks for home reading, in unit “Tasks” with answers out of site, with the help of it, it is possible to set marks in the platform.

As aforementioned, in language courses “Test” is accepted as the most used unit of LMS Moodle.

Moodle provides a wide range of possibilities for the construction of various types of tests, which serve as a control, and for training as well:

- a configurable number of attempts to pass the test;
- adjustable time delay between attempts;
- choice of method of assessment (in the case of several attempts): the highest / lowest score, first / last attempt;
- mixing both of the questions in the test, and response options;
- training mode: The student will be able to answer the question several times in a single attempt;
- the possibility of charging penalty points for each wrong answer;
- customizable mode to view the results: that (his response, scores, comments, all the answers, the general comments on all the test) and when (immediately after the attempt, later but before the test will be closed, after the test will be closed) will be able to see student;

- configurable comments to all the test according to this estimate;

- configurable comments for each question;
- configurable comments for each option;
- constructing test questions based on random selection of categories.

While developing course of foreign language, it is possible to provide it with some educational testing of different type (test of self-control, training). Main characteristic of those tests must be possibility of analysis, and maybe correction of mistakes by students on their own. For that, it is necessary:

- to give the student the opportunity to take the test several times;
- depending on how you want to help the student to find the error, set the mode to view the results. The more information you give him, the easier it is to figure out what exactly he was wrong. The less - the more he will have to think about himself;
- for each distracter add a comment to be displayed to the student, if he chooses this answer [5].

In conclusion, we note that in this article we covered only a small part of the capacity of the LMS Moodle, for learning foreign languages, contributing to form a personality that focuses on self-education and self-development. We look forward to a productive use of the platform Moodle in the further development of the online learning system - distance learning.

List of literature

1. *Capterra – Top Learning Management System Software Products [электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://www.capterra.com/learning-management-system-software/> (дата обращения 15. 11. 2014).*
2. *Кунанбаева С. С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010 – 344 с.*
3. *Джусубалиева Д. М. Использование современных информационных технологий в образовательном процессе вуза. // Молодые ученые: диалог науки и образования: Материалы Республиканской научно-практической конференции молодых ученых. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2014. С. 4-7.*
4. *Асмагуллаева Н. С. Опыт использования современных инновационных технологий в учебном процессе. // Материалы республиканской научно-практической конференции «Учитель ИЯ в контексте информатизации иноязычного образования». – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2012. С. 17-21.*
5. *Андреев А. В., Андреева С. В, Доценко И. Б. Практика электронного обучения с использованием Moodle. – Таганрог: Изд-во. ТТИ ЮФУ, 2008. – 146 с.*

Kadenov Erbolat Turlybekovich

Master of pedagogical sciences, Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

PSYCHOLOGY AND PEDAGOGICAL MAINTENANCE OF EDUCATION OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Summary. *The article discusses the importance of the problem of vocational training of students in higher education, its theoretical and practical importance, as well as the adaptation of students to the educational process.*

Keywords: support, psychological, educational, competence, students, university

Резюме. *В статье рассматривается актуальность проблемы профессионального образования студентов в высшем учебном заведении, его теоретическая и практическая значимость, а также адаптация студентов к учебно-воспитательному процессу.*

Ключевые слова: *психолого-педагогическое сопровождение, студенты, вуз, образование, воспитание, компетенция*

Түйін. *Мақалада ЖОО студенттердің кәсіби білім алуының өзекті мәселелері, оның теориялық және практикалық маңыздылығы, сондай-ақ студенттердің оқу-тәрбиелеу үдерісіне бейімділігі қарастырылады.*

Кілттік сөздер: *психологиялық-педагогикалық қолдау, студенттер, ЖОО, білім беру, тәрбиелеу, құзіреттілік*

Relevance of a problem of professional education of students in higher education institution, its theoretical and practical importance and at the same time an insufficient readiness demand scientific judgment of positive experience of the organization of educational work and the solution of the available tasks by definition of the main conditions of increase of efficiency of social and professional education of students. Psychology and pedagogical maintenance of personally focused social and professional education of students in higher education institution can become an important condition of success of educational work at all grade levels, in our opinion. Considering that each student has individual vital problems, the opportunities of development, the internal potential of future expert has to become object of psychology and pedagogical maintenance of educational process in higher education institution.

It is represented to us that the purpose of psychology and pedagogical maintenance of social and professional education of students is updating and development of individual and psychological potential, satisfaction of need for social and professional self-determination, formation of social and professional installations, motives, the relations, and the valuable orientations initiating processes of self-development of the identity of future experts.

In our opinion, psychology and pedagogical maintenance of educational process in higher education institution can be considered as the combinatory technology including as psychological aspect:

- diagnostics of initial level and dynamics of professional education of students;
- detection of character and features of professional installations, expectations, intentions,

interests, preferences and values, and also personal opportunities of students;

- help in development of professional and personal potential;

- psychological support in overcoming of difficulties of independent design of activity and behavior;

- consultation on questions of activity;

- assistance in professional self-determination

[1].

As pedagogical aspect psychology and pedagogical maintenance includes:

- creation of the humanistic educational space directed on integration of the relations of all subjects of education;

- aestheticization of the sphere and environment of training and education;

- accounting of all elements of educational space, including creation of high-organized student's and pedagogical community, optimization of professional partnership of students, teachers and other subjects of teaching and educational process;

- methodical ensuring of educational process.

Realization of psychology and pedagogical maintenance of educational process is possible in the presence of the comprehensive program which basis for design the main stages (initial, the main, final) a vocational education and education of students in higher education institution can be.

Problems of the initial stage of professional education are: the adaptation of first-year students to conditions and the content of educational process, a place and a role in the general structure of this process; assimilation of organizational norms and traditions; inclusion in system of interpersonal communications and relations; formation and development of abilities of the independent

organization of educational cognitive activity.

The solution of these tasks assumes use of the following means and ways of psychology and pedagogical maintenance of the initial stage of professional education of students:

1) diagnostics of readiness for educational cognitive activity, motives of the doctrine, valuable orientations, social and psychological and professional installations, interests, preferences of the personality;

2) help in development of educational abilities and mastering technology of self-control, development of prect-forecasts of development of professional and personal potential of students;

3) psychological support of first-year students in overcoming of difficulties of independent life and establishment of harmonious relationship with classmates and teachers;

4) consultation of the first-year students experiencing difficulties and problems in professional self-determination;

5) assistance in professional self-determination, a choice of new means of strengthening of positive motivation to future profession; 6) orientation of students to cooperation, their inclusion in parity dialogue [2].

The main criteria of successful passing of this stage are: adaptation of students to teaching and educational process, personal self-determination, development of new style of activity, the created installation on self-cognition, introspection and self-development. The main grade level of students in higher education institution is characterized by performance of mainly educational and research activity focused on development of the general and special abilities of trainees, intelligence, emotional and strong-willed regulation, responsibility for the professional formation and independence.

It is possible to refer the developing diagnostics, psychological and pedagogical consultation, trainings of self-cognition, development of the pedagogical situations assuming a moral choice or a

free choice in the conditions of collision of opinions, interests, desires to means of maintenance. The predicted educational result of this stage are practical abilities to analyze social reality, successfully to carry out social communications, to work according to the standard norms, requirements and rules, active living position, understanding of individual value own "I", the responsibility shown in self-organization and self-government by educational activity [3].

Priority educational problems of the final stage of professional education of students are: development of steady system of professional and vital values, motives, development of an accurate individual professional position, readiness for independent professional activity; mastering new social roles (wives, husband, mother, and father), improvement of components of professional culture, expansion of the sphere of professional consciousness.

Psychology and pedagogical maintenance is reduced to final diagnostics of professional abilities, the help in finding of own professional niche for the purpose of realization of personal potential, to support in finding of personal meanings of future activity and consultation on questions of the family relations, assistance in employment.

The most important criteria of this stage are: professional identity, professional competence, i. e. compliance of values, knowledge, personal abilities and abilities of the expert to his professional functions and rights. Significant result is also the formation of key competences of future expert, such as ability to overcoming of difficulties, readiness to accept responsibility for the professional career, allowing it to adapt quickly enough in various social and professional communities.

Thus, psychology and pedagogical maintenance has to become one of the main conditions of success of the personal focused social and professional education of students in higher education institution.

Literatures:

1. Velichko E. V. *Psychology and pedagogical maintenance of professional and personal development of students during training in college [Text] / E. V. Velichko//Psychological sciences: theory and practice: materials of international scientific conference (Moscow, February, 2012). — M. : Buki-Vedi, 2012. — Page 97-100.*

2. *Studies. - a method. a grant / under the editorship of O. V. Tokar, T. T. Zimareva, N. E. Lipay. — M. : Flint: MPSI, 2009. — 152 pages.*

3. G. V. Bezyleva. *Psychology and pedagogical maintenance of professional adaptation of pupils and students, 2008, MPSI, 320 pages.*

Kadenov Yerbolat

master of pedagogical sciences, ekt_91@mail.ru

Toktassynova Assylzat

social teacher, Al-Farabi KazNU

INTERACTION OF THE PSYCHOLOGIST AND TEACHER: METHODOLOGICAL PRINCIPLES

Резюме: в статье рассматривается взаимодействие педагога и психолога, их система принципов эффективности взаимодействия, а также методологические основы и принципы взаимодействия педагога и психолога.

Ключевые слова: педагог, психолог, взаимодействие, целеполагания, методологические принципы

Түйін: мақалада педагог және психологтың өзара қарым-қатынасы, олардың эффективті өзара іс-әрекетінің ұстанымдары жүйесі, сондай-ақ педагог пен психолог өзара жұмысының әдіснамалық негіздері мен ұстанымдары қарастырылады.

Кілттік сөздер: педагог, психолог, өзара әрекет, мақсат қою, әдіснамалық ұстанымдар

Summary: in article interaction of the teacher and psychologist, their system of the principles of efficiency of interaction, and also methodological bases and the principles interaction of the teacher and psychologist is considered.

Keywords: teacher, psychologist, interaction, goal-setting, methodological principles

Effective interaction of the psychologist and teacher is a condition of the successful solution of problems of education and professional development of experts. However the ambiguity of criteria of an assessment and the principles of interaction of experts becomes an essential obstacle in development of cooperation of the psychologist and teacher. Development of system of the principles and criteria of efficiency of work integrates some areas of psychological knowledge: work psychology, pedagogical psychology, development psychology. The system of the principles of efficiency of interaction has as the general for all directions of psychology and pedagogical practice of the rule, and the specific principles of rather certain problems of the educational environment. The principles of interaction can be shared into three groups: the procedural principles which describe interaction stages; the principles of necessary resources, i. e. the principles which define resources, necessary for interaction development; the methodological principles which define theoretical and methodological structure of interaction. All three groups of the principles are interconnected: realization of one of the principles promotes realization of another; it is possible to allocate also other types of interrelation of the principles [1].

The leading procedural principle of interaction of experts is systemacity of a goal-setting of their activity. The goal-setting of activity of experts has to have system character, include overall objectives of education which are divided by all subjects of educational space; purposes of interdisciplinary interaction; specific purposes of work of each of experts. For example, the problem of adaptation of children to school emphasizes such general education purposes as preservation of health, development of

resources of socialization of the child. Objective diagnostics of opportunities and restrictions of a social situation of development of the child becomes the purposes of interdisciplinary interaction; formation of the program of intervention in situations of school disadaptation; increase of psychology and pedagogical competence of an adult environment of the child, etc. It is possible to allocate and actually tasks of the teacher and the psychologists working with first graders. Multilevel character of a goal-setting provides sense of professional activity of experts and their interaction.

The principle of dialogicity consists in that in the course of professional activity between psychologists and teachers the interrelation was established. Dialogicity becomes the integral characteristic of modern educational space. Concerning interaction of the psychologist and the teacher the principle is concretized as the parity interaction based on recognition by experts strong and weaknesses of the and "others" professional role [2].

The principle of continuous monitoring of interaction assumes active discussion of joint activity and examination of participation of all experts in work of team. Emergence of the professional reflection directed on understanding of meanings and values of the work becomes the main result of research of interaction. The principle of monitoring assumes development of technologies and methods of studying of interaction of experts. These technologies have to be directed on identification of semantic barriers of interaction. It is possible to refer to such semantic barriers first of all various violations in system of a goal-setting of activity of experts. Implementation of ethical requirements during joint activity is directed as on observance of the rights of the child, and respect for work of the colleagues and

adjacent experts. Correlation of formal and informal characteristics of interaction becomes the important principle of interaction. The professional position of the interacting experts makes the leading, but not the only aspect of interaction. The accounting of the real and formal production relationship which developed at concrete schools and preschool educational institutions between different experts, and also constant efforts to improvement of these opportunities is necessary.

The listed procedural principles provide space of interaction of the psychologist and teacher. The following group of the principles describes important resources for cooperation of experts.

The principle of reflexivity of experts reflects need to understand, estimate and develop the relation to various problems of professional practice. Forming the common professional problem, for example, of preservation and promotion of health of school students that promoted by success of adaptation to training, psychologists and teachers allocate specific goals and tasks in relation to this professional problem, plan strategy the solutions adequate to a situation and the opportunities.

The principle of professional development means that all experts have to seek for accumulation of quality of the work. This process is connected with professional interaction by a two-way communication: on the one hand, interaction promotes professional growth; on the other hand, professional growth creates new resources for interaction development [3].

The principle of professional growth is closely connected with development of individual style of professional activity of the specific psychologists and teachers participating in joint work that is necessary for purposeful development of professional identity. Formation of the individual style of professional activity adequate to features of the expert depends on intensity of interaction with others when experience of other professionals becomes the expert's resource.

Continuous improvement of joint activity is closely connected with the professional growth of each of the experts participating in interaction and formation of style of activity. Reconsideration of the purposes, the used means and other components of work, and also search of new meanings in the work by psychologists and teachers provides the

most important condition of educational process - integrative approach to statement of the purposes.

So, resources of interaction of the psychologist and teacher are the formed qualities of professional activity in many respects determined by methodological orientation of experts.

Compliance of professional activity to specifics of children's development on transition from the senior preschool to younger school age becomes the most important methodological principle of interaction of the psychologist and teacher. The complex of the general, age, specific features of the child defines professional activity of psychologists and teachers. This principle staticizes a problem of theoretical and methodological self-determination of experts. The variety of concepts has to be accepted by experts not as eclectic space of their reflection, but as reflection of a variety of options of development of the child and approaches to his assessment. The reflection can be considered as understanding of zones difficult to explain of practices which lie out of scientific canons. Therefore neither expert psychologist, neither expert teacher can't rigidly will gain independence rather certain theories. System nature of criteria of children's development - one of the most important criteria of efficiency of work of experts.

The principle "works on psychological and physical health" is of particular importance at early grade levels of the child at school. The principle of use in professional activity of health saving pedagogical technologies. Psychologists and teachers have to understand well that mission of their professional activity - formation of harmoniously developed identity of the pupil - can be reached only at preservation of the health which is trained.

The allocated principles of interaction of the psychologist and teacher prove development of programs of optimization of professional activity of experts and cooperation. Interaction of subjects of educational space includes some directions: ensuring continuity of development of the child; psychology and pedagogical education; methodical ensuring activity of experts; professional support; exchange of information; generalization of professional experience; work examination, including interactions of experts; emotional support.

Literatures:

1. Bayborodova, L. V. *Interaction of school and family: Educational and methodical grant* / L. V. Bayborodova. - Yaroslavl: Academy of development, Academy holding, 2003. - 224 pages.
2. Shipitsyna, L. M. *Complex escort of children of preschool age* / L. M. Shipitsyna, A. A. Hilko, Yu. S. Galyamov, R. V. Demyanchuk, N. N. Yakovleva. - SPB. : "Speech", 2005.
3. Hukhlayeva, O. V. *Work of the psychologist with parents: concept and technologies.* – M. : Pedagogical university of "The first of September", 2006. –60 pages.

Пузикова Светлана Михайловна

д. пед. наук, профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента, КазНУ им. аль-Фараби, Puzikova.Svetlana@inbox.ru

Нурмаханова К. Ж.

бакалавр 4 курса специальности «Педагогика и психология»

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКИХ ДОМОВ

***Түйін.** Мақалада үйінің мүлік ретінде «тұрақтылық» тұжырымдамасын мәнін қарастырады, балалар үйінде тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру бойынша практиктер жұмысының негізгі бағыттарын анықтайды.*

***Резюме.** Статья рассматривает сущность понятия «жизнестойкость» как свойство воспитанника детского дома, определяет основные направления работы практических специалистов по формированию данного качества личности в условиях детского дома.*

***Summary.** The article considers the essence of the concept of «resilience» as a property of the orphanage, defines the main directions of work of practitioners on the formation of personality traits in a children's home*

Общеизвестно, что социальная жизнестойкость – важнейшее качество личности, определяющее успех вхождения личности в социум, адаптации к окружающему миру. Данное свойство поведения в трудной жизненной ситуации особенно актуально в эпоху глобальных перемен.

Само понятие «жизнестойкость» было введено в научный оборот английским исследователем С. Мадди и переводится с английского как «крепость, выносливость». В настоящее время существует несколько подходов к определению сущности данного качества человека. Так, С. Мадди считает, что жизнестойкость как качество личности зависит от структуры установок и умений, способствующих превращению ситуации стресса в ситуацию проявления своих способностей [1, с. 265-268]. Другой известный исследователь А. Н. Фомина под жизнестойкостью понимает установку на человеческую активность и вовлеченность в дела окружающего мира. Жизнестойкий человек, согласно данной концепции, способен контролировать развитие жизненной ситуации, и в любом случае получает от встречающихся трудностей социальный опыт, чтобы использовать его в дальнейшем [2, с. 13]. Известный психолог Д. А. Леонтьев термину жизнестойкости придает эмоциональную окраску, соединяя воедино слово «жизнь» и актуальное психологическое свойство индивида, выраженное термином «стойкость» [3].

Интересен подход М. Унгара который жизнестойкость понимает как «жизнеспособность», т. е. способность человека управлять ресурсами собственного здоровья и социально приемлемым способом использовать для этого семью, общество и культуру. Среди индивидуально-личностных свойств, поддерживающих жизнеспособность, важными и постоянно присутствующими для него являются следующие: эмоциональная регуляция и мотивация, уровень субъективного контроля, особенности самооценки, защитные механизмы и ме-

ханизмы совладения, в различных ситуациях. При этом мотивация является основным «психологическим стержнем» формирования и поведения личности [4, с. 294-296].

Соединив воедино основные подходы к понятию жизнестойкость, мы сформулировали собственное видение понятия жизнестойкости, применительно к воспитанникам детского дома. Под жизнестойкостью мы понимаем обязательное качество личности воспитанника данного учреждения, которое позволяет ему успешно адаптироваться в социуме и способствует рациональному, адекватному поведению воспитанника в трудной жизненной ситуации. Цель нашей статьи состоит в том, чтобы показать основные направления участия педагогов-психологов и социальных педагогов в выработке жизнестойкости как обязательного компонента личности современного выпускника детского дома.

Очевидно, что жизнестойкость развивается в процессе всей жизни и определяется во многом как индивидуальными особенностями ребенка, процессами его самосознания, так и с влиянием внешней среды (социальных взаимодействий, культурных ритуалов и традиций). У воспитанников детского дома социализация осуществляется в относительной изоляции от обычных жизненных трудностей, привычной для обыкновенного ребенка родительской заботы. После выхода из детского дома, большинство из них не готовы к самостоятельности. К примеру, Генпрокуратура Российской Федерации констатирует следующий факт: только 10% выпускников государственных детских домов и интернатов адаптируются к жизни. Часть ребят становятся жертвами криминала, 40% из них сами совершают преступления, еще 40% выпускников становятся алкоголиками и наркоманами, 10% заканчивают жизнь самоубийством. То есть только лишь десяти процентам выпускников удается, выйдя за порог детского дома или интерната, встать на

ноги и наладить нормальную жизнь. А большинству же выпускников детдомов это так и не удается [5].

На сегодня что в Республике Казахстан проживают 34785 детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. 23898 детей находятся в семьях под опекой и попечительством, на патронатном воспитании [6, с. 49]. Это та категория детей, которая в первую очередь требует общественного внимания. И хотя парламентариями высказывались предложения распустить детдома, но они существуют, и существует сама проблема адаптации таких детей. Между тем, развивать способность находить выхода из трудной жизненной ситуации у детей нужно как можно раньше, но это достаточно сложно сделать в условиях детского дома.

Воспитанникам детских домов необходима особая психолого-педагогическая поддержка и вовлеченность в самообслуживающий труд. Они должны максимально все, что касается будущей хозяйственно-экономической, коммуникационной деятельности не просто теоретически знать, а реально делать ежедневно, чтобы выработать устойчивый навык поведения, который могли бы реализовать в самостоятельной жизни. В настоящее время дети детских домов ходят в обычную школу. Но само социальное окружение, довольно часто, не готово их принять. Часто можно слышать такого рода опасения: «У них же все-таки плохие гены», «Вы же знаете, какие «оттуда» выходят выпускники». А ведь такому ребенку надо совсем немного: чтобы его принимали (с любым прошлым), чтобы верили в него и давали возможность развиваться. Важно существование самой позитивной социальной атмосферы, мотивирующей его на саморазвитие и самосовершенствование, чтобы социальное окружение стимулировало воспитанника к целеполаганию, высоким личным и общественным достижениям. Чтобы сформировалась прочная позитивная самооценка. Тогда воспитанник мог бы более уверенно принимать решения, оставался бы «кузнецом» своего будущего, а не марионеткой в руках взрослых или системы в целом.

Согласно данным опроса экспертов областного детского дома №1 г. Алматы, большинство воспитанников поступают в колледжи, не стремятся в вузы. Например, в 2015 году выпустилось 70 учащихся (это самое большое количество выпускников детского дома). Из них только 2 ученика поступили в высшее учебное заведение, остальные поступили в колледж (на базе 9 класса и 11 класса). Очевидно, что в большей степени развивающим и стимулирующим к высоким личностным достижениям является вуз. Государство предоставляет льготы для поступления в вузы, но воспитанники предпочитают «синуцу в руках» [7].

Социологические исследования, проведенные в крупных городах Казахстана, выявили, что у воспитанников детских домов нет также целостной картины мира; они не готовы решать самые острые проблемы, которые волнуют обычных молодых людей. Данные социальных педагогов свидетельствуют о том, что треть воспитанников не способны решить текущие проблемы без поддержки извне, 25% не способны сами распределять свои финансы, 15% боятся создать семью, а некоторые даже забывают о личной гигиене, «опускаются» [6, с. 49].

Очень важно выявить условия, позволяющие минимизировать риски девиации среди воспитанников детских домов, в силу различных условий оказавшихся вне воздействия полноценной социализации. А для этого рассмотрим основные факторы, влияющие на возникновения отклоняющегося поведения у воспитанников детского дома. Перечислим их:

А). Биогенные (неблагоприятная наследственность родовые травмы; перенесенные болезни);

Б). Психогенные (противоречия между физиологическим ростом и психическим созреванием);

В). Социогенные, в том числе:

-экономическое неблагополучие родительской семьи

-безнадзорность в родительской семье (лишний ребенок);

-отрицательный пример родителей, поведение которых ребенок наблюдает;

-авторитарное, деспотичное, воспитание.

Именно последняя группа факторов играет решающую роль в возникновении самых серьезных, противоправных форм отклоняющегося поведения воспитанников. Некоторые выпускники, обладающие запасом жизнестойкости или встретившие мудрого наставника, умудряются избегать негативных последствий жизни вне семьи. Но большинство из них остаются незащищенными психологически, практически не подготовленными к встрече с жизненными испытаниями.

Наблюдения специалистов также показывают, что, обучаясь в общеобразовательной школе дети из детских домов очень дружны между собой, помогают друг другу, хорошо поддерживают друг друга, что помогает компенсировать отсутствие семьи. Но они дистанцируются от остальных детей, защищаясь от настороженности и упреков агрессией, вызывающим поведением. Хотя, в большинстве случаев очень тяжело переживают плохие оценки, обижаются.

Когда ребенок переходит из младшего школьного возраста в подростковый такие дети переживают значительно больший страх и стресс, по сравнению с обычными детьми, имеющими семью и поддержку близких.

Учеба для них важна постольку, поскольку несет эмоциональное тепло, а учебная программа позволяет преодолеть некое отчуждение от других одноклассников.

Дети в большей степени испытывают злость, обиду и раздражение в повседневной жизни и общении.

Таким образом, несмотря на внешнее благополучие, при обучении в общеобразовательной школе у детей из детского дома возникают как общевозрастные (формирование учебной самооценки, досуг, установление близких отношений), так и психологические трудности развития, связанные с неадекватной (обычно заниженной) самооценкой и дополнительным стрессом, комплексом неполноценности.

Нормы и ценности у воспитанника детского дома отличаются от общепринятых в силу специфики процесса социализации, которую в состоянии скорректировать внимательный педагог-психолог и социальный педагог. Огромную роль в развитии самостоятельности воспитанников, играют воспитатели, педагоги, администрация, личностный фактор, особенно мужской контингент профессионалов. Для такого профиля подготовки необходимо много сил, выдержки, цельность характера самого воспитателя, его порядочность и его «харизма».

Важно также деятельности детских домов вводить много практических занятий по самообслуживанию, работе на приусадебном участке, участие в хозяйственной деятельности, самоуправлении коллективом. Общеобразовательная программа школы обязана предусмотреть практикоориентированные занятия по адаптации детей к суровым реалиям современной жизни.

В Российской Федерации в этих целях практикуются интегрированные предметные курсы (рассмотрение одной учебной темы в рамках разных дисциплин), формирующие целостное представление об окружающем мире, развивающих интерес и практические навыки. Для компенсации

недостаточного социального опыта воспитанников сиротских учреждений проводится курс «Социально-бытовая ориентировка», нацеленный на повышение их социальной компетентности. Важную роль в формировании социальных навыков воспитанников детского дома играют также социальные службы, отвечающие за соблюдение прав воспитанников. Они должны реально помогать им до тонкостей разобраться в социальных вопросах: оформлении документов для получения льгот и пособий, в вопросах трудоустройства и т. д.

То есть первостепенной задачей детских домов должно стать преобразование их в центры профилактики сиротства, чтобы воспитанники детских домов могли уверенно справляться с любой повседневной бытовой и психологической проблемой перед выходом из социального учреждения.

Пока в науке сформулирована только модель постинтернатного сопровождения, включающего в себя организацию психологических консультаций и тренингов по общению, разрешению конфликтов, развитию уверенности в себе; проведение практических занятий по финансовой грамотности и трудоустройству; организацию курсов по ведению домашнего хозяйства, семейной гостинной, проведение консультаций юриста. На наш взгляд, необходимо усилить программу подготовки таких детей уже в детском доме за счет планомерной системы специальных тренингов по совладающему поведению, развивающих волевые качества, снижающих тревожность, развивающих таймменеджмент и самоменеджмент воспитанников. Терапия совладающего поведения, которая может быть проведена либо педагогами-психологами, либо социальными педагогами, может включать самые разнообразные формы: библиографию, фототерапию, терапию живописью и графикой, хобби-терапию. Важно также, чтобы в детском доме заработало детское самоуправление и социальное признание заслуг формирующая личность заработала своим трудом уже перед тем, как покинет стены детского дома.

Список использованной литературы и источников:

1. Maddi S. R., Khoshaba D. M. *Hardiness and Mental Health // Journal of Personality Assessment*. - 1994. - Oct. - Vol. 63. - N 2. - P. 265 - 274.
2. Фоминова А. Н. *Развитие жизнестойкости учащегося в школе*. – М. : Сентябрь, 2014. -160с.
3. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. *Тест жизнестойкости*. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
4. *Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы и перспективы / Отв. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев* – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. -624с.
5. Брынцева Г. Неотчий дом // *Российская газета. Столичный выпуск №5660 (284) //http://www. rg. ru/2011/12/16/detdom. html*
6. ЗаковаТ. Д. *Особенности жизни детей в интернатных учреждениях. Психолого-педагогические аспекты подготовки воспитанников к самостоятельной жизни*. // *Социальная педагогика*. -2015. -№ 2.
7. *Экспертный опрос специалистов детского дома №1 г. Алматы был проведен авторами статьи в январе 2016года.*

Пузикова Светлана Михайловна

д. пед. наук, профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента, КазНУ им. аль-Фараби, Puzikova.Svetlana@inbox.ru

Ажиметова Д. А.

магистрант 1 курса специальности «Социальная педагогика и самопознание»

ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ РАБОТЫ СЕЛЬСКИХ ШКОЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының ауылдық мектептерінің жұмыс істеу проблемалары қаралған, жұмысты оңтайландыру жолдары ұсынылады.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы функционирования сельских школ Республики Казахстан, предлагаются некоторые пути оптимизации их работы, подъема культуры сельских школ.

Summary. The article deals with problems in the functioning of rural schools of the Republic of Kazakhstan, suggests some ways to optimize their work, the culture of the village.

Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев в одном из своих выступлений отметил, что нужно сократить большой разрыв между селом и городом в уровне образования. Он подчеркнул: «Все начинается со школ, а для Казахстана - с сельских школ» [1]. Совершенно очевидно, что образованное население – ключ к развитому государству, обеспечивающий его лидерские позиции на мировой арене. А сельская школа, как социальный институт, является сегодня системообразующим фактором не только экономического благосостояния, но и культуры, духовной жизни сельчан. От качества, результативности работы сельских школ во многом зависит решение многих актуальных проблем, в частности, сельской молодежи.

Низкий уровень образования молодых людей напрямую продуцирует рост уровня преступности, всех видов девиации среди подрастающего поколения. Эти наблюдения ученых охватывают все регионы и страны. Например, согласно исследованиям, проведенным в США, города и штаты, имеющие высокие показатели поступлений школьников в высшие учебные заведения, обладают сравнительно низким уровнем преступности. В Нью-Хейвене (восьмой номер в рейтинге ФБР по уровню подростковой преступности) полиция даже практикует условно-досрочное освобождение для преступников в обмен на обещание окончить среднюю школу или каким-либо другим способом интегрироваться в обычную жизнь [2, с. 3].

Такая причинно-следственная связь между базовой подготовкой в школе и уровнем преступности объясняется легко: школа является не только местом приобретения знаний, но и формирования характера, нравственных привычек, самой цельности личности. Недостаток внимания со стороны родителей, их педагогическая неграмотность, неэффективное педагогическое воздействие, тотальный контроль над детьми, порождает криминогенные факторы развития личности. Сельские школьники во всех странах мира, как правило, показывают бо-

лее низкий уровень подготовки при поступлении в высшие учебные заведения. И результаты исследований показывают, что молодежь сельских районов опережает горожан по количеству совершенных правонарушений. Казахстанские исследователи отмечают, что более низкий уровень образования школьников (среди них часто встречаются второгодники, бросившие учебу), как правило, рождает и поддерживает уровень несовершеннолетних преступников [3, С. 3]. Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, ежегодно выявляются около семи тысяч несовершеннолетних, совершивших преступления, из них почти половина привлекается к уголовной ответственности [4].

Одной из важнейших причин, по которой происходит рост подростковой преступности, является, именно плохая организация работы по вовлечению детей и подростков в общественную жизнь, неэффективная работа в этом не только учителей, но и социальных педагогов современной школы, неразвитая социокультурная, досуговая сфера. Об этом было открыто заявлено, например, на экстренном расширенном заседании Комиссии по проблемам безопасности граждан и взаимодействию с системой судебно-правоохранительных органов, состоявшемся в середине февраля 2014 года членами Общественной палаты Российской Федерации. И эта проблема – «головная боль» не только одной страны.

Цель нашей статьи - показать факторы, осложняющие организацию эффективного учебно-воспитательного процесса в современных сельских школах Республики Казахстан, снижающих уровень их конкурентоспособности и предложить направления социально-педагогической работы для изменения непростой ситуации в данной сфере.

Сначала выделим проблемные зоны функционирования современной сельской школы:

1). Сохраняющаяся необходимость проведе-

ния педагогом сельской школы учебных занятий с учащимися двух, а то и трех, четырех классов одновременно, причем, в одном помещении; преподавание учителем нескольких учебных дисциплин одновременно (вследствие дефицита педагогических кадров);

3). Появление особых неблагоприятных психоземональных состояний, связанных с предельно малой наполняемостью классов, как у учителей, так и у школьников;

4). Проблемность создания внутришкольных предметных методических объединений для обмена опытом преподавания и повышения профессионального уровня педагогических кадров в связи с малочисленностью педагогического коллектива;

5). Сложность интенсификации работы школьных учителей на селе состоящая в том, что отсутствует возможность систематического обмена опытом преподавания между учителями опорных (базовых) и малокомплектных школ;

6). Проблемным звеном является технология планирования и составления расписания уроков в связи с постоянно меняющимся составом классов;

7). Еще одним фактором, несколько осложняющим обучения сельских школьников, является наличие так называемых работ по хозяйству. Экономическая необходимость школьника, как помощника семьи, участвовать в работе на приусадебном, пришкольном участке объективно сокращает время подготовки к учебным занятиям, по сравнению с его городским сверстником. В связи с чем, для сельских учеников становится актуальным овладение в совершенстве таймменеджментом, чтобы впоследствии на равных конкурировать с городским школьником. Но специально этому сельчан никто не обучает;

8). Неудовлетворительное состояние организации досуговой сферы на селе. Именно на данном факторе считаем необходимым остановиться достаточно подробно.

Общеизвестно, что немаловажным вкладом в развитие личности сельского школьника, своеобразным бонусом мотивации к освоению школьной программы является профессионально-организованная культурно-досуговая сфера, которая в настоящее время без преувеличения находится в «свободном плавании» в сельской местности. Досуг, по сути, стал «самоорганизующимся». А ведь в свете современных представлений о формировании культуры личности школьника, культурно-досуговая деятельность должна быть направлена на освоение человеком всей совокупности мировых достижений [5, с. 8], и таковая не может быть предоставлена на откуп самому человеку, к тому же загруженному ежедневными сельскохозяйственными заботами.

Известно, что культура досуга должна прививаться личности, начиная с детского возраста, она должна способствовать формированию нрав-

ственных идеалов, трепетного отношения к своему бюджету времени. Обучение сельских детей и подростков умениям и навыкам целесообразной организации свободного времени, духовно наполненной - актуальная социально-педагогическая задача на селе. Для того, чтобы досуг школьника не сводился к бездумному его времяпрепровождению, а был бы стимулом к самообразованию, саморазвитию, необходимо в школьной программе сельских школ предусмотреть тренинг умений самоанализа, самоорганизации, разумного управления бюджетом собственной жизни. Иначе, подростки более охотно будут перенимать модели досуга взрослых, в том числе, и криминогенные, а также не соответствующие уровню физического и психического развития ребенка.

Виды организации целесообразного для детей времяпрепровождения хорошо известны и апробированы временем. Это - кружки рисования, макраме, вокала, хоровое пение, спортивные секции. Все эти виды самореализации предоставляют возможность развития талантов учеников, делают досуг ребят полезным, наполненным творческой деятельностью.

Очень простым и эффективным в сельской школе может стать также просмотр и обсуждение художественных и документальных фильмов по духовно-нравственной проблематике. Тематический выбор при этом может быть очень широким. Главное, что требуется при этом от педагога и от социального педагога, как организаторов, – неформальный подход к проведению мероприятия.

Интересным и познавательным, развивающим может стать также краеведение, организация туристических походов, поисковых отрядов, экологических бригад по охране окружающей среды. Все это воспитывает у формирующейся личности чувство ответственности за себя, своих товарищей, страну в целом, развивает организаторские способности, самостоятельность в принятии решений, патриотические чувства, да и любопытство как основание творчества.

Организация волонтерской деятельности по принципу «тимуровских отрядов» также сформирует важные, социально актуальные качества школьников, подготавливает их к активной жизненной позиции, в том числе в учебной деятельности. Тимуровское движение, хорошо описанное в известном произведении А. Гайдара «Тимур и его команда», подзабытая, но эффективная форма благотворительности, формирует социальную совесть молодежи и состоит в неформальной, добровольной помощи односельчанам: в уборке урожая, помощи в починке сломанной двери; помощи одиноким пенсионерам и т. д. Такое дело на практике рождает чувство сопричастности к делам взрослых, рождает мотивацию оказания социальной помощи ближним, сверстникам. Проведение учителями на селе также таких объединяющих,

«патриотически заточенных» игр, как «Зарница», воспитывает в молодых гражданах дух социальной ответственности. Восстановление этой традиции при проведении досуговой деятельности – важный вклад в развитие современных школьников, их творческих задатков, а главное, учит их сопричастности к делам государства и личной ответственности за свою судьбу.

Грамотная организация разносторонней досуговой деятельности школьников активно участвует в профилактике противоправного поведения учащихся, развивает в них упорство при достижении целей, в том числе учебных, формирует дефицитные сейчас нравственные качества личности, в которых нуждается каждое государство. Такая деятельность содействует складыванию особой социокультурной среды гуманных взаимоотношений между всеми участниками сельской коммуникации [5, с. 10].

По мнению многих ученых, нужны немедленные существенные инвестиции в сельское обучение и культуру села. Нерешенной и болезненной проблемой остается повышение квалификации сельских учителей. Невелика еще доля педагогов, прошедших курсы повышения квалификации по использованию новых педагогических и социально-педагогических технологий. Можно привести такие цифры: 2010 год - 50%, 2011 год - 84%, 2012 год - за 1 полугодие исполнение – чуть более 50%. Однако, есть парадокс: курсы по 12-летнему образованию уже разработаны, их прослушали многие учителя, однако, сам переход так и не состоялся. Анализируя причины невысокого качества знаний сельских школьников, отметим все же главную: качество педагогического состава. В сельской местности доля учителей высшей категории, профессионалов своего дела составляет всего 14% [6, с. 27].

На фоне развернувшейся стратегической борьбы за повышение уровня образования в сельских школах, мы считаем, что, во-первых, в этой работе необходимо полноценно воспользоваться программой уровней курсов Национального

центра повышения квалификации «Өрлеу». Данная программа рассчитана на формирование у учителя навыков критического мышления (рефлексии), способности к самосовершенствованию, овладению методикой активизации процесса обучения. В Приказе и. о. Министра образования и науки РК указаны требования для учителей, согласно которым педагог может пройти уровневые курсы, а также принципы и цели данных мероприятий [7, с. 4]. Но требуется также, чтобы сам педагог активно стремился внедрить те новшества, информацию о которых он получает от высококлассных специалистов, был мотивирован на это материально. Наряду с этим, на наш взгляд, вполне возможно провести эксперимент по обмену учителями между школами, как это делается, например, в США.

Результаты исследования PISA, как известно, засвидетельствовали дефицит сформированности у казахстанских школьников ряда актуальных умений: анализировать процессы проведенных исследований, составлять прогнозы на основе имеющихся данных, интерпретировать научные факты, интерпретировать графическую информацию и пр. [8, с. 95]. Было бы целесообразно в сельских школах широко практиковать проектную деятельность, направленную на совершенствование родного края и собственной школы. При этом ребята смогли бы на практике оттачивать требуемые умения. Пусть школьники сами, своими силами, организовывают различные воспитательные мероприятия, широкий круг которых презентован в казахстанской учебно-методической литературе [9, с. 70-78]. Это позволяет развить у молодых людей навыки рефлексии и самовоспитания. Необходимо также расширение социально-партнерских отношений между школами и семьями сельских учеников, благотворительными фондами и школами, что создает возможность привлечения дополнительных внебюджетных средств для материальной поддержки и технологического развития сельских школ, ее инфраструктуры, инновационных возможностей.

Список использованной литературы:

1. Выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на республиканском совещании по вопросам агропромышленного комплекса (Астана, 5 марта 2007 года.) // <http://www.zakon.kz/83575-vystuplenie-prezidenta-respubliki.html>.
2. The Justice Policy Institute. *Education and Public Safety*. – Washington, D. C., 2007. – 17s.
3. Есжанов А. *Преступность несовершеннолетних*. Астана, 2011. – 418с.
4. А. Сактаганова А. *Преступность несовершеннолетних*. «Дети в клетке». // <http://www.kazreferat.info/read/prestupnost-nesovershennoletnih-detki-v-kletke-MTUyMDg5>
5. Приказ и. о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 4 января 2013 года №1 «Об утверждении Инструкции по организации повышения квалификации педагогических кадров». - Астана, 2013. - 10с.
6. *Сельская школа: финансирование роста. Краткий отчет / Центр исследований «Сандж»*. - А., 2008. – 64с.
7. Михайлова А. *Семь основных причин подростковой преступности и пути их решения*. 2014 // <http://www.garant.ru/article/526482/>.
8. Кусаинов А. *Качество образования в мире и в Казахстане*. - Алматы, 2013. - 196 с.
9. Садуақасова З. М. *Инновационные формы учебно-воспитательного процесса в вузе*. - Алматы, 2015. - 97 с.

Рамазанова Самал Амиргалиевна

Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының аға оқытушысы

Алимова Айгерім

«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 4 курс студенті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ЗИЯНДЫ ӘДЕТТЕРДІҢ АЛДЫН-АЛУ ЖОЛДАРЫН ҚАРАСТЫРУ

*Түйін: Мақалада жасөспірімдердің зиянды әдеттерден аулақ болуы туралы мәселелер қарастырылады.
Summary: The article examines the topics such as the avoidance of teenagers from harmful habits*

«Біздің жас мемлекетіміз өседі және орнығып, нығаяды, онымен бірге біздің балаларымыз бен немерелеріміз де өсіп жетіледі. Олар өз ұрпағының жауапты және жігерлі, әрі жақсы білім алған, денсаулығы мықты өкілдері болады. Бізге өз қоғамымызды құра отырып, біздің азаматтарымыздың өмір бойы дені сау болуы және оларды таза табиғи ортаны қоршап тұруы үшін кең өріс ала түсетін күш-жігерлерді қолдану қажет. Осы мақсатты іске асырудағы аурудың алдын алу және салауатты өмір салтына ынталандыру»- деп Елбасы Н. Ә. Назарбаев Қазақстан халқына жолдаған «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында атап көрсетті [1].

Салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін зиянды әдеттерден бас тарту қажет. Зиянды әдеттерге темекі, ішімдік, есірткі және уытты заттар жатады. Бұл заттарды ұзақ уақыт, кейде тіпті аз ғана уақыт пайдаланғанда организмде психикалық және тәндік тәуелділік дамиды. Зиянды заттарға әуестенудің барлық түрі соңында ауыр науқастыққа шалдықтырады. Бұл аурулар ұзақ әрі арнайы емдеуді қажет етеді.

«Зиянды әдет- қоғамдық дерт». Қоғамның ілгері дамуына кері әсерін тигізіп, жас ұрпақтың санасы мен өмірін уландыратын ауыр әрі қауіпті кеселдердің бірі-маскүнемдік, нашақорлық, шылым шегу екенін біліп, одан аулақ болуымыз керек.

Х. Қ. Сәтбаева және т. б. ғалымдар өзінің еңбектерінде денсаулыққа залал келтіретін факторларды былайша жіктейді: [2].

- мәдениеттің төмендігі;
- дене шынықтыру жұмыстарының жеткіліксіздігі;
- санитарлық-гигиена туралы мәліметтер туралы көпшіліктің жете білмеуі;
- дене салмағының қалыптан көп артуы;
- артық тамақтану;
- зиянды әрекеттерге әуесқойлық.

В. П. Петленко жүргізген зерттеулері бойыша, денсаулықтың құндылық ретінде жете бағаланбайтынын айтады [3].

Академик Н. М. Амосовтың пікірінше «Көптеген ауруларға табиғат, қоғам емес, адамның өзі ғана кінәлі. Бәрінен бұрын ол жалқаулық пен ашкөздіктен, ал кейде ақылсыздық істен де ауырады [4]. «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» демекші қазіргі кезде елімізде темекі шегу, маскү-

немдік және нашақорлыққа қарсы күрес жүргізу өзекті мәселенің біріне айналды. Темекіге әуесқойлық, әсіресе жасөспірімдердің арасында қатты етек алып отыр, ал бұл қайғылы жағдайға соқтыратын құмарлық кесел екені бәрімізге белгілі.

Ал, мектеп оқушылары әсіресе, жоғары сынып оқушылары яғни жеткіншектер мен жасөспірімдердің зиянды әдеттерге әуес болуы, үлкен қауіп.

Осы жастағы жасөспірімдер өз келешегі туралы көп білгісі келеді. Олар бір сәттік қанағаттану сезімін іздеу олардың өмірін толық өзгертіп жіберетін: жүктілік, есірткілерді сақтағаны және есірткілерді, ішімдікті қолданғаны үшін қамауға алынатындығын түсінбейді.

Жоғары сынып оқушыларының арасындағы зиянды әдеттерге бой алдыру мынадай себептерден көрінеді:

- Жасөспірімдік шақтағы физиологиялық және психологиялық өзгерістер;
- Ересек болуға ұмтылу;
- Ортадағы беделдік;
- Өзін жоғары көрсетуге ұмтылушылық;
- Көңіл-күйдің тұрақсыздығы;
- Бұл кезеңдегі жетекші іс-әрекеттің ауысуы;
- Отбасылық сәтсіздік;
- Өз ортасындағы төмендетушілік;
- Күйзеліске төзе алмау;
- Әуестенушілік;
- Еліктеушілік;
- Өзін қоршаған адамдардың зиянды әрекеттерге бой алдыруы;
- Зиянды заттарды қолданудың салдарын толық, дұрыс ұғына алмау.

Сынып жетекшісі мен әлеуметтік педагогтің жоғары сынып оқушыларының арасында зиянды әдеттерден алдын алу бойынша ұйымдастыратын жұмыс түрлері төмендегідей:

- Мектеп оқушыларын зиянды әдеттер жайлы ақпаратпен ақпараттандырып отыру;
- Оқушылар арасында салауатты өмір салтын насихаттау;
- «Тәуекел» тобындағы балаларды дер кезінде анықтау және оның алдын алу;
- Зиянды әдеттерге оқушыларда жағымсыз көзқарасты тәрбиелеу;
- Адам ағзасына зиянды әдеттердің теріс әсері туралы түсінік қалыптастыру;

- Ортаның қысымына қарсы тұра білу;
- Оқушыларды зиянды әдеттердің қоғамға келтіретін зиянды зардаптары туралы хабардар ету.
- Мектеп жасындағы балалардың тәуекел тобына кіруіне ықпал ететін факторлар:
  - Отбасындағы маскүнемдік пен қолайсыз жағдайлар;
  - Ата-аналардың зиянды заттарды қолдануы немесе ата-аналардың зиянды заттарға оң қарауы;
  - Академиялық үлгермеушілік, оның ішінде мектептен шығарып жіберу;
  - Сабаққа қатысуының төмендеуі;
  - Сабақтан тыс және бос кездеріндегі ата-аналарымен бірге болмауы;
  - Ата-аналардың өз балаларына уақытының жетпеуі т. б.

Сынып жетекшісі өзінің негізгі жұмыс бағыттарын оқушының сабақтан бос уақытын тиімді пайдалану мен ата-анасымен бірлесе отырып мектептен тыс көптеген қызықты жұмыстар жүргізуі қажет.

Жасөспірімдер арасында нашакорлық, ішімдік, темекінің таралуы ерекше алаңдаушылық туғызып отыр. Осы мақсатта 14-18 жастағы балалардың ата-аналарымен жүргізілетін жұмыстар кең ауқымда болғаны дұрыс [5].

14-18жастағы кезең даму үшін үлкен мүмкіндіктер береді, осы жастағы балалардың ата-аналары да өз балаларының өміріне үлкен қызығушылықпен назар аударады. Ата-аналардың көпшілігі осы жастағы өз балаларын үлкен адамдар сияқты қабылдайды. Олар өз балаларынан үлкен адамдарға тән қабілеттер мен мінез-құлықты көргісі келеді, сондықтан да осы жастағы өз балаларына іс-әрекеттің белгілі бір бостандығын береді.

Әдетте осы жастағы жастардың қолынан бәрі келеді деп ойлау қалыптасқан, мектеп сабақтары, сыныптан тыс қызметпен айналысу, жұмыс істеу. Көбінесе бәрін жақсы істеу деген тілек жоғары сынып оқушыларының «күйіп-жану» деп аталатын жағдайдың себебі болып табылады және стресске байланысты ақыл-ой мен дене ауруына әкеліп соғуы мүмкін. Осы жастағы балалар өздерін соншалықты тәуелсіз сезінеді. Сондықтан ата-аналар кейде өз балаларының өміріне ендігі жерде үлкен әсер ете алмайтынын сезе бастайды. Нәтижесінде кейбір ата-аналар өз балаларының өмірімен байланыс жасай алмайды, олардың, жоғары сынып оқушыларының бос уақытты ұтымды пайдалана

алмауы; жеткіншектер және жастар арасында зиянды әдеттерге бой алдыруға, жасөспірімдер қылмысы; ерте жүкті болу орын алады.

Балалардың қалыпты өсіп дамуына ең алдымен отбасы жағдайы және ата-анасы жауапты, осы мәселені кейбір кісілер дұрыс түсінбейді. Мұның арты өкінішті жағдайларға алып келіп жатады, сондықтан да мектеп пен ата-ана тығыз байланысты болуы тиіс. Жоспарлы ата-аналар жиналысы шеңберінен шығып, ата-ана мен жұмыстың өзге түрлерін қарастырған жөн деп санаймыз[5].

Жоғары сынып оқушыларын зиянды заттар қолданудан сақтандырудың алдын алу шаралары ретінде ата-аналарға нұсқау:

- Ата-аналар балаларының сезімін, тұлға ретіндегі қадір-қасиетін түсініп саналы түрде қарым-қатынас жасауы тиіс.

- Ата-аналар өз балаларын өзге балалардың көзінше кішкентай бала сияқты айыптамауы тиіс және оның іс-әрекетін талқыламауы керек;

- Ата-аналар балаларының түрлі кештерге, көңіл көтеретін жерлерге үлкендерсіз баруына мүмкіндік бермеуі тиіс;

- Ата-аналар балаларының стресске депрессияға ұшырамауын қадағалау керек және соған жеткізбеуге жағдай жасауы керек;

- Ата-аналар балаларының түрлі сұрақтарға жауап ретінде сенімді көздерден немесе маманнан ақпарат алуын қолдап отыруы тиіс;

- Ата-аналар балаларының жетістіктерін, адамгершілік қадір-қасиетін, қабілетін танып біліп соны нығайтуға күш салуы тиіс;

- Ата-аналар балаларымен көбірек араласып, олардың ішкі жан дүниелерін сезіне білуі және не туралы армандайтынын, ойлайтынын біліп отыруы тиіс;

- Ата-аналар өз өмірлерінің мәселелерін балаларымен бөлісіп отыруы керек;

- Ата-аналар балаларының бос уақытында қайда, кіммен өткізетінін, немен айналысатынын, достарының кім екенін білуі керек;

- Ата-аналар балаларымен зиянды заттар туралы, оның қауіпті әсері туралы еш қысылмай, ренжімей қалыпты әңгімелесуі тиіс және ата-ана мен баланың қарым-қатынасы күрделі болмай анық, жағымды жағдайда болуын ескеруі қажет [5].

Отбасында ата-ананың дұрыс тәрбиесі мен мектепте берілетін дұрыс ақпарат пен білім еліміздің ертеңі болатын ұрпақтың денсаулығын сақтауға көмегі зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан халқына жолдауы: “Қазақстан-2030” стратегиялық бағдарламасы //Биология және салауаттылық негізі. -2009. -№5. -61-63бб.
2. Сәтбаева Х. Қ. және т. б. Валеология // Валеология. 2000. №4 37-46 бб.
3. Валеология человека. Здоровье-любовь-красота. В 5 томах. СПб: «Петроградский и К». Т. 1-3. -1998. -718с.
4. Амосов Н. М. Раздумья о здоровье. -3-е изд. -М.: ФиС, 1987. -65с.
5. Мектеп оқушыларын зиянды заттар қолданудан сақтандырудың алдын алу шарттары //Валеология. Денсаулық және өмірлік дағдылар. -2008. -№5. -29б.

Молдасан Қуаныш Шорманқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Педагогика және білім беру менеджменті
кафедрасының доцент м. а., п. ф. к., moldasank@mail.ru

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ ІЗГІЛІК ТӘРБИЕСІ

Түйіндеме. Бұл мақалада Жүсіп Баласағұнның педагогикалық мұрасындағы ізгілікті басқарудың негіздері, басқару ұстанымдары айтылады.

Резюме. В этой статье рассматривается об основах и о принципах гуманного управления государством в педагогическом наследии Юсуфа Баласагуни.

Summary. This article discusses the basics and the principles of humane governance in the pedagogical heritage Yusuf Balasaguni.

Тәуелсіз Қазақстанда өмір сүріп жатқан жас ұрпақ бойындағы парасаттылық, ұлтжандылық, ізгілік қасиеттердің рухани негізі ізгілік пен қайсарлықтың үлгісі халқымыздың салт-дәстүрінен, ұлттық мәдени мұраларынан, дана халқымыздың ізгі істерінен бастау алады. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың: «Біз барлық мүмкіндіктерді жұмылдырып, қоғамымыздың ендігі жерде рухани түлеуіне, оның мәдениетін көтеруге, тарихын және мұрасын қалпына келтіруге, оны өркениет дамуынан кенже қалдырмауға ұмтылып отырмыз. Бұл өзімізді танудың әрі тәрбиелеудің, ең бастысы, жас ұрпақтың бойына шынайы отаншылдық сезім дарытудың жолы», – деуі бүгінгі таңда түркі халықтарына ортақ мұраларымызды әлемдік деңгейге көтеру арқылы түркі өркениетінің тамыры тереңде екенін, сондай-ақ, қазақ халқының өзіне тән қайталанбас педагогикалық мәдени мұралардың бастау көзі болып табылатын түркі жазба мұраларындағы тәлім-тәрбиелік қағидалардың маңызы зор екендігін көрсетеді [1].

Қазақ дүниетанымының өзегі саналатын құндылықтың әрбір тынысы, әрбір сөз орамы мен ой-түйіні ізгілікпен байланысты. Қазіргі кездегі саяси-экономикалық, әлеуметтік, рухани-мәдени өзгерістер ел өмірінің, сондай-ақ адам өмірінің барлық саласына өзінің әсерін тигізді. Айналадағы құбылыстарға, заттарға, адамға деген ішкі сана-сезім, көзқарас, қарым-қатынас түбірімен өзгерді. Адамдардың, қоғамның құндылықтары мен қызығушылықтары да басқаша сипат алды.

Айналадағы болып жатқан өзгеріс, сөз жоқ, адам санасына әсер етеді. Заман қанша құбылса да, адамның адамгершілігі, азаматтығы, адалдығы бәрінен асқақ болуы керек. Қазіргі кезде жастарымыздың жан-дүниесі мен рухани әлемі өз халқының салт-дәстүрінен ажырап, шет ел мәдениетіне бой алдыруы-ойланарлық мәселе. Бұған тосқауыл болу керек. Ол үшін жалпыадамзаттық құндылықтар болып саналатын адамгершілік мұраларды, рухани ағартушылық қасиеттерді бүгінгі ұрпақтың меншігіне айналдыру - қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе. Адамгершілік қасиетімізді жетілдіру арқылы ізгілікке, инабаттылыққа, парасаттылыққа

үйретуге баса көңіл аудару – басты парызымыз. Адамгершілік мінез-құлық пен ізгіліктен, кісіліктен, әдептіліктен абзал қасиет жоқ. Адамгершілігі мол адамдар қайырымды да мейірімді, иманды келеді, ол айналасымен, ел-жұртпен сыйластықта, ынтымақтастықта, бірлік пен татулықта өмір сүреді. Ізгілік салтанат құрған қоғамның абыройы жоғары, тіршілігі шуақты болмақ. Ізгілік идеясы өркениеттік құбылыстардың барлық кезеңдерінде болған. Ол адамның ішкі дүниесі, болмысы деп айтсақ та жарасады. Атақты ойшылдар, заманынан озып туған кемеңгер ғалымдардың ұлағатты сөздерінде ізгілік идеясы әрдайым көрініс тауып отырған. Ол тек бүгін ғана пайда болып, бүгін ғана өріс алып, дамып отырған жоқ. Қайта, қазіргі кезде ізгілік идеясы бәсеңдеп, адамның жүрегінен орын таппай, бізден алыстап бара жатыр ма деген ойға қалатын жағдайға жеттік. Мемлекеттен саясат алыстай алмайтыны сияқты, ізгілік те мемлекеттен бөлек дами алмайды. Ізгілік ұғымының тамыры тереңде жатыр. Әрбір елдің, тұтастай алғанда, барлық әлемдік қауымдастықтың болашағы жастарға тікелей байланысты. Ендеше, жастардың бойына адамгершілік, ізгілік қасиеттерді қалыптастыру, ұлттық тәлім-тәрбие негіздерінен қол үзбеу жас ұрпақтың рухани мәдениетін арттырып, көркемдік әлемін байытады.

Қай халықтың болмасын, өзге жұртқа ұқсамайтын бітім - болмысы, өзіндік тағдырын айқындайтын басты ерекшелігі болады. Қазақ халқындағы перзент тәлім-тәрбиесінің ана құрсағынан басталуы өзге халықтан ерекшелігімізді, тектілігімізді көрсетеді.

Осы орайда, ХІ ғасырдың аса көрнекті ақыны, данышпан, ойшыл, қоғам қайраткері Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының маңызы зор. Жүсіп Баласағұн өзінің құнды мұрасында адамгершілікті, адалдықты, адамды сүюді жырлайды. Дастандағы негізгі идея – ел мүддесін ойлайтын адал басшының бейнесін көрсету арқылы әділетті қоғам орнату, мемлекетті дұрыс басқару, білімді игеру, ақылды, қанағатшыл және ізгілік, кісілік қасиеті бар тұлға тәрбиелеу. Дастанға тән ерекшелік – адамның кісілік қалпын сақтауы. Әр

түрлі адамдар арасындағы қоғамдық мінез-құлық ережелерін, билеуші мен бағынушы арасындағы қарым-қатынас туралы баяндайды. Ұрпақтан ұрпаққа мұра боп қалған бұл дастанда қоғам туралы, адам баласының асыл қасиеті ізгілік туралы айырқша жырланады. Бойынан адалдық, ізгілік қасиеттер табылмаған адамдар өтірікші, қатыгез, өзіншіл, енжар, тоғышар, өркөкірек болады дейді. Сонымен қатар ақын:

Егер қолың ұзын болса, халыққа
Ізгі қылық, ізгі сөзбен жарылқа!

Жігітшілік өтер, өшер тірлігің,
Дүние – түс, көшерсің тез бір күні.

Ізгілік – олжа. Тірлігіңді олжа қыл,
Соңыра ол – жер, киелің, болжағын!

Тыңда, кісі ізгілері не деді:
«Жүрген – тынып, туған ақыр өледі!»

Жалғанға сан жаңылыс ер келді, көр,
Біраз жүріп, ақырында өлді көр.

Бек пе, құл ма, мейлі, жақсы-жаман ба,
Өзі өлді, қалды аты - ізі ғаламда.

Тірі өлер, ақыры жер жастанар,
Жақсы кісі өлсе, жақсы ат қалар. [2;98;]

Ел басқарудағы мәнапқорлық, әділетсіздік, жағымпаздық елдің тозуына әкеп соғады. Ел басшысы болсаң, әділ бол, әділет ізгілікке жетелейтін басты қасиет екенін естен шығармауды сипаттайды. Ел билеуші адамның байлыққа мас болмай, халықтың жағдайын жасап, соңында ізгілікті іс қалдыруын айтады. Парасатты адамға тән қасиет – қайырымдылық, әділеттілік, кішіпейілділік шыншылдық. Адам тумысынан текті болса, ол өзінің ізгі қасиетімен қайырымды адам ретінде елдің есінде қалады. Ол ізгі жанның мінезі мен іс-әрекеті кейінгі ұрпаққа үлгі болады. Кім ізгі қасиетке ие болса, сол ел басшысы болуы керек дейді. Дана ойшылдың: «Жақсы мінез-құлық пен ізгілік, адамға құрметпен қарау, басқарушының халқымен жақсы қарым-қатынасы қоғамды тек ізгілікке, жақсылыққа бастайды. Мұндай ізгі бекті елі еш уақытта ұмытпайды», – деуі, «Құтты біліктегі» мінсіз қоғам идеясы, қоғамды ізгі басқару мәселесінде адам мінезін, болмысын терең сезіне толғануы Жүсіп Баласағұн философиясының қазіргі таңдағы ізгілікті басқару мәселесінде ғылыми таныммызды кеңейтіп, рухани бастау болмақ. Жүсіп Баласағұн мемлекеттің дамуы, көркеюі ел басшысының ақыл-парасаты мен біліміне, мінез-құлқына байланысты дейді. Қандай басшы болса да басқару ісінде ақылмен іс қылуды, ең алдымен, адамдық қаси-

етті ұстануы керек. Өз мүддесінен қара халықтың мұң-мұқтажын жоғары қойып, халқына ізгі іс жасаған басшының ғана беделі арта түседі. Олай болса, басқару мәселесінде ғұлама ұстанған рухани құндылықтар: қайырымдылық, ізгілік, адамгершілік, адалдық, шынайылық, парасаттылық, тәрбиелі адамға тән іс-әрекет. Қайшылықты өмірде кездесетін әр түрлі әлеуметтік мәселелерді шешу мен жүзеге асыруда жаны таза басқарушы ғана кез келген мәселені әділеттілікпен шешеді, яғни «Құтты білік» дастанының әр шумағы – басқарушының бойындағы ел басқаруға лайық мінез-құлықтың қоғамда алатын орны туралы философиялық ой - толғамдарға толы.

Зерттеуші ғалым Н. Келімбетов «Құтты білік» дастанындағы ел басқару мәселесі туралы: «Шынында да, «Құтты білік» дастаны ислам дәуірінің моральдық-этикалық нормасын бейнелейтін заң іспеттес болды. Ал, бұл заңның орындалуын Жүсіп Баласағұн патшадан да, қарапайым диқаннан да, бек пен әскер басынан да бірдей талап етті» -дейді» [3]. Ал, мемлекетті басқарудағы адамның осы тұлғалық ерекшелігінің аса қажеттілігі түркі әлемінің ұлы ғұлама-ойшыл Жүсіп Баласағұн бабамыздың еңбегінде толық ашылған.

Ұлы ойшыл ізгілікті, қайырымдылықты, тектілікті бәрінен де жоғары қояды.

Бек білімді, зерек болсын – қырағы,
Тосын қырсық сонда ығып тұрады.

Мың қасиет керек, қылық мәнді, ірі,
Ізгі атың қалу үшін мәңгілік!

Асыл текті адам ұлы, парықта,
Білікпен тек, болды сара, даңқты.

Жақсы тектен туар жақсы адам да,
Жақсы жандар төрге шығар әмәнда.

Шыншыл, сара болу керек ел бегі,
Көңіл, тілі – түзу, дара, зерделі!

Шыншыл, сара басшы керек халыққа,
Халық үшін түсіп шығар тамұққа!

Жасай алар ізгілік пен ірілік,
Заң, ұятты сақтай білер жүгініп! [2;245]

Жақсы мінез-құлық, ізгілік туралы айта келіп, ақын екі жүзділікті, жылпостықты, еріншектікті, имансыздықты сынайды. Адамды өркөкірек, ойсыз болудан сақтандырады. Кісілік, ізгілік үлкенге де, кішіге де керек қасиет деп біледі. Жүсіп Баласағұн адамның дамуы, өсуі – тәрбиенің жетістігі дей отырып, адам бойындағы ізгілік, ізеттілік, қайырымдылық – бәрі адамға тек тәрбие арқылы беріледі дегенді баса айтады. Ұлы ойшылдың «Құтты білік»

дастанындағы ізгілікті басқару принциптері мен ел басқару қағидаларының тәлім-тәрбиелік үлгілері, ел басқаруға қажетті идеялары қазіргі қоғамды дамыту, жаңарту саясатымен де тікелей байланысты. Жүсіп Баласағұнның мемлекетті, халықтың тұрмысын жақсартудағы әлеуметтік эстетикалық көзқарасының бүгінгі өркениетті қоғаммен сабақтастығы «Құтты білік» дастанының халықтық тәлім-тәрбиедегі тағлымды шығарма екендігін көрсетеді. Асыл мұрадағы басқару туралы ойлар – адамдар арасындағы өзара түсінушілікке, имандылыққа, ізгілікке бастайтыны сөзсіз. Дастан бәйіттерінде басқарушының бойындағы кішіпейілділік, мейірімділік, еңбексүйгіштік, ұстамдылық сияқты қасиеттер жиі айтылады десек, дастандағы елбасы бейнесі былайша көрініс табады:

Халыққа алып ұлдар керек саспайтын,
Ұлы істерде ұлы жорық бастайтын.

Жасай алар ізгілік пен ірілік
Заң ұятты сақтай білер жүгініп.

Ел басқару ісіндегі басқарушының бақытқа жету жолы адамгершіліктен, қайырымдылықтан, білімділіктен, әділеттілік пен ізгіліктен бастау алатындығы, әділдік, жақсылық сияқты гуманистік принциптерімен қатар басқару ісінде ақылдылық, сабырлылық, сақтық, батылдық қағидасы айшықталады. Мемлекетті басқару ісінде барлық әрекеттің заңға негізделуі керек екенін де Жүсіп Баласағұн айтқан. Мемлекетті басқару ісін жетілдіруде билік иесі заңға сүйенуі шарт.

Адамды сыйлау, оған құрметпен, кісілікпен қарау – дастанның басты қағидасы. Дастанда адам бақытқа құт-берекемен, ізгі қасиеті арқылы ғана

жетуге болады деп тұжырымдайды. «Құтты білік» дастанындағы кейіпкерлердің де ізгілікті, құт - береке, бақ сипатын танытатын бейнеде алынуы да бекер емес.

Зерттеуші ғалым А. Егеубай Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы ізгілік туралы былай дейді: «Тарих тәлімі. . . Парасат сабағы. . . Дастанның тәлімі бүгінгі замандасқа да тағлым. Ғасырлар бойына халықты кісілікке баулыған жазушының да несімен қымбат? Несімен қызықтырады? Тағы да сол адамгершілік, имандылық дәстүрімен!. . . Ақиқатқа жығылған, әлеуметке адалдық дәстүрімен. Ежелгі дәуір ақынының әлеуметтік мұраттары қашан да әсерлі, ақиқаттың өз тіліндей ашық естіледі. Қоғамға, адамға зардап атаулыға ышқынған қарсылық, рухани жиреністің күйінішті үні сол тілден төгіліп көкіректерге жасындай жетеді» [2,38].

Қорыта келгенде, ұлттық тәрбие құндылықтарын жас ұрпақ бойына сіңіруде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны үлкен рөл атқарады. Өйткені, «Құтты білік» дастаны – түркі тілді халықтың қоғамдық ой-санасында орын алған рухани құбылысты тұтас қамтыған көркем туынды. «Құтты білік» дастанының мазмұны адамның жетілуінің шыңы – ізгілік екенін көреміз, яғни адам өзінің адами жетілуі мен кісілік кемелденуін, имандылығын өзгеге қайырым, жақсылық жасау арқылы ғана таныта алады.

Өз заманынан озық туған ұлы тұлғаның «Құтты білік» дастаны – тәлім-тәрбиелік құндылықтың қайнар көзі. Бұл дастан адам баласын ізгілікке, имандылыққа үндейді, рухани тазалыққа шақырады. Жүсіп Баласағұн еңбегі–бүгінгі ұрпақ тәрбиесі үшін теңдесі жоқ қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев. Н. Ә. «Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы», Егемен Қазақстан, 2003. – 29 қараша.
2. Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн «Құтты білік». Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: «Өлке», 2006. – 640б. 2 - басылым.
3. Келімбетов Н. «Ежелгі әдеби жәдігерліктер». – Астана. «Фолиант», 2004. – 223б.

Молдасан Қуаныш Шорманқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Педагогика және білім беру менеджменті
кафедрасының доцент м. а., п. ғ. к., moldasank@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕНІҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РОЛІ

Түйіндеме. Мақалада ұлттық тәлім-тәрбиенің ұрпақ тәрбиесіндегі ролі туралы айтылады.

Резюме. В данной статье раскрываются роль национального воспитания в воспитании подрастающего поколения.

Summary. In this article reveal a role of national education, humanity, national idea and national spirituality in younger generation education.

Білім беру жүйесін дамыту мен білім беру мазмұнына өзгеріс енгізу – заман талабы. Әр халықтың тарихи, мәдени ерекшелігі білім мазмұнын жаңартудың негізгі көзі болып саналады. Бұл ғылыми білімнің, іскерліктің жүзеге асуы болып табылады. Аталған жүйе негізінде тұлғаның ақыл-ойы, қабілеті дамиды, өзіндік көзқарасы, мінезі қалыптасады. Еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық тәрбиеге кең өріс ашты. Білім беру жүйесі мен мазмұнының жаңа талаптарға сай болуы өмір қажеттілігінен туындап отыр. Өркениетке қадам басқан қоғамда жеке тұлғаны тәрбиелеуде ең алдымен, білім берудің ұлттық жүйесі адамның ішкі жан-дүниесін, рухани әлемін жетілдіру бағытындағы тәрбие ісі ұлттық тәлім-тәрбие арқылы жүзеге асуы қажет. Замана жетістіктері негізінде ұрпаққа сапалы білім беруді мақсат ете отырып, жаңа қоғамға лайықты өмірден өз орнын табатын, зерделі тұлға тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты талабы. Ұрпақ тәрбиесі – қай қоғамның, қай заманның болмасын көкейкесті мәселесі екені даусыз. Себебі, еліміздің көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы, халықаралық деңгейге шығуы бүгінгі ұрпақ бейнесі арқылы көрініс табады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында: «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар», – деп атап көрсетті. [1] Яғни, білім беру саласындағы реформалар әлемнің ең озық елдерінің даму дәрежесіне сай болу, заман үрдісінен көріну әлемдік мәдениетте білім саясатының негізгі көрсеткіші болып саналады.

Бәсекеге қабілетті, талғамы биік, жаңа заман адамын қалыптастыруда ұлттық тәлім-тәрбие құндылықтары мен ұлы мұраларымызды зерделей білудің мәні ерекше. Ұлттық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ қана ұлт тағдырын тереңнен бағалап, болашағын болжайтын тұлға ретінде танылады. Себебі, халықтық педагогика құндылықтары жас ұрпақтың бойында ұлттық сананы қалыптастырады.

Ұлттық тәлім-тәрбиенің асыл арналары болып табылатын ізгілік, имандылық, парасаттылық ұғымдарының бастауы тарихта мәңгі аты қалған ғұлама өсиеттерінде, мақал-мәтелдер мен тыйым сөздерде, шешендік сөз өнерінде, жұмбақтарда, өлең-жырларда, дастандарда және дала данышпандарының нақыл сөздерінде ерекше көрініс тапқан.

Ғасырлар бойы ұмытылмай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бала бойына жастайынан тәрбие нәрін себетін ұлттық тәлімнің негізінде халықтық тәрбие мәселелерін қозғайтын ойлар жатыр. Жасөспірімді өнегелі қасиеттерге, мәдениетке тәрбиелеуде тәрбиелі адаммен жолдас болудың әсері мол екенін халқымыз ежелден-ақ бағалай білген. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани жан-дүниесі бай адамды қалыптастыру баланың өмірге келген кезінен басталуы бекер емес.

Мұндай мақсатқа бағытталған жұмыс адамды еңбек сүйгіштікке, ізгілікке, ұжымдық пен патриотизмге тәрбиелейді. Адамгершілік – әр адамға тән асыл қасиеттер. Адамгершіліктің қайнар бұлағы халқымыздың салт-дәстүрінде, әдет-ғұрпында, отбасында қалыптасады. Әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс - тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіреді. Демек, жеке тұлғаға жан-жақты терең білім берумен бірге оның жүрегіне адамгершіліктің асыл қасиеттері адамды құрметтеу, оған сену, кішіпейілділік, қайырымдылық, ізеттілік, ізгілік, қарапайымдылықты ұялата білсек, жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына ықпал етері сөзсіз. Ол тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттері мен сыйласымдық қарым-қатынастарында қалыптасады.

Бүгінгі таңда зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде ата-бабаларымыз сан ғасырлар бойы сақтап келген халық педагогикасының негізінде ұрпаққа саналы тәрбие беру мен қатар ұлттық тәлім-тәрбиелік асыл мұралардың назарға алынуы бұл мәселенің көкейкестілігін айқындап отыр.

Ұлттық дәстүр, рухани мәдениет негізінде болашақ ұрпақтың рухани адамгершілік тәрбиесін жаңа сағыға көтеру міндеттерін жүзеге асыру туралы зерттеуші ғалымдар: «Қазіргі білім, ғылым мен мәдениетті жаһандандыру процесі кезінде әр ұлт өз мемлекетінің рухани мәдени құндылықта-

рын сақтай отырып, әлемдік өркениетке кірігуі заңды құбылыс» [2;3], «Халықтық педагогика – тәлім-тәрбиелік, ой-пікірдің ілкі бастауы, халықтың рухани мұрасы. . . Ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні – адамгершілік, имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі», – деп атап көрсетті. [3;348] Мұндағы басты қағида – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар арқылы мәдени дағдыларды игеру, өзіне, сондай-ақ, өзгелерге де жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру.

Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни, адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өзіне сенімділікті арттыруда ұлттық тәлім-тәрбиенің мәні ерекше. Отанға деген сүйіспеншілік, қоғам игілігі үшін адал еңбек ету, көмек беру, сондай-ақ қоғамға тән адамгершіліктің өзге де формалары, сананың, сезімдердің, мінез-құлық пен өзара қарым-қатынастың бөлінбес негізінде ұлттық құндылықтар жатады.

Халқымыздың тәлім-тәрбиелік мұрасына үңілсек, ол адамгершілікті, қайырымдылықты, мейірбандықты дәріптейді. Адамгершілік қасиеттердің түп негізі отбасында қалыптасатыны белгілі. Халқымызда: «Тәрбие – тал бесіктен» деген ұлағатты сөз бар. Отбасындағы ізеттілік, қайырымдылық, имандылық – бәрі балаға тал бесіктен берілетін алғашқы тәрбие. Баланың өмірге белсенді көзқарасының бағыты отбасы арқылы беріледі. Қазақ халқының әлеуметтік өмірінде үлкенді сыйлау ұлттық дәстүрге айналған. Ата-балаларымыздың тағлымында баланы бесігінен-ақ, жақсы әдеттерге баулыған. Отбасында, балабақшада, қоғамдық орындарда үлкенді сыйлау дәстүрін бұзбау және оны қастерлеу әрбір адамның борышы болып саналады. Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттері мен танымы арқылы қалыптасады. Бұл – ұлттық тәрбиенің ең озық көріністері

Қай заманда болмасын, адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттерінің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын саналы ұрпақ тәрбиелеу.

XXI ғасырдың көкейкесті мәселелері тоғысқан кеңістігінде көне мұраларымыздағы адамның болашағын бағыттауға қажетті рухани күш, ізгі ілім, өшпес үлгідегі ақыл-кеңестердің ұлттық мәдениетіміз, тіліміз бен дініміздің бүгіні мен ертеңіне де негіз әрі тірек болары осыған дәлел. Кез келген халықтың рухани мұрасында әлемдік философияның, әлемдік педагогиканың ортақ қазынасын байыта түсетін құнды ой-пікірлер, пайымдаулар болатыны белгілі. Қазақ дүниетанымының өзегі саналатын құндылықтың әрбір тынысы, әрбір сөз орамы мен ой түйіні ізгілікпен байланысты. Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі – жас ұрпаққа-адамгершілік-рухани тәрбие беру. Рухани-

лық – жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі адамды мейірімділікке, ізгілікке шақырады. Адамгершілік тәрбие бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетін анықтайды.

Қазіргі ақпараттық ғасыр мен ғаламдандудың күшейіп тұрған уақытында ұлттық идея мен ұлттық сананы қалыптастыруда ұлтымыздың салт-дәстүріндегі үлгі-өнеге, асыл қасиеттеріміз: үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, барға қанағат етушілік, жомарттық пен қонақжайлылық, мейірімді болу, қайырымдылық жасау сияқты көптеген адамгершілік, ізгілік, өнеге-сипаттар жайлы ғұлама көзқарастары педагогика тарихын байытып қана қоймайды, жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру үрдісіндегі мәнін арттыра түседі.

Баланы үлкенді сыйлауға, кішіге ізет көрсетуге, иманды болуға, адамгершілікке баулу ұлттық тәлім-тәрбиенің жемісі екенін дәлелдейді. Адам баласы мінез-құлқында отбасынан алған тәрбие мен тәлім арқылы білім мен ақылды ұштастыра білгенде өз орнын адаспай табады. Өйткені, ол қоғамда өзінің адамгершілік қасиетімен, адамдығымен, қайырымдылығымен ардақталады.

Ұрпақ тәрбиесі – келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени - ғылыми өрісі озық азамат етіп тәрбиелеу – біздің қоғам алдындағы борышымыз.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында білім берудің мақсаты: «Жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру», – деп айқын көрсетілген [4;3].

Қазақтың көрнекті педагогы Ж. Аймауытов: «Өткен өмірде күн сайын адам қай бағытта машықтанып әдет етсе, егде болғанда да сол бағытта өзгереді. . . » дейді[5;142]. Бұдан шығатын түйін адамдар арасындағы жақсы қарым-қатынас көбінесе, іскерлік қарым-қатынастың адамгершілік және психологиялық үлгісін қалыптастырады. Ата-ананың болашақ бала тәрбиесі үшін жауапкершілігі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады.

Жеке тұлғаның бойындағы жалпыадамзаттық құндылықтардың қалыптасуы осы қалыпта жүзеге асады, сөйтіп, оның өзін-өзі тануына, өзіндік бағдарын анықтауына мүмкіндік туғызатындай тәлім-тәрбие берілуі керек.

Демек, ұрпақ тәрбиесінде ұлтжандылыққа тәрбиелеу үшін олардың ар-ұятын, намысын оятып, мейірімділік, қайырымдылық, кішіпейілдік, қамқорлық көрсету, адалдық, ізеттілік сияқты қасиеттерді бойына сіңіру қажет.

Қоғамдағы саяси-экономикалық, әлеуметтік, рухани-мәдени өзгерістер айналадағы құбылыстарға, заттарға деген адамның ішкі сана-сезімі мен көзқарасына, қарым-қатынасына өзінің әсерін тигізеді. Ендеше, жастардың бойына адамгершілік, ізгілік қасиеттерді қалыптастыру, ұлттық тәлім-тәрбие негіздерінен қол үзбеу жас ұрпақтың рухани мәдениетін арттырып, көркемдік әлемін байытады. Ғасырлар бойы халқымыздың қанына сіңген имандылық қағидалары: адамдар арасындағы ізгілік, қайырымдылық, адалдық, әділдік

қарым-қатынас негізінде жас ұрпақты тәрбиелеудің сыры тереңде жатыр. Тәрбие беру, тәрбиелеу мақсаты қоғамның даму сұранысымен анықталады және оның өзіндік тәсіліне, әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогрестің қарқынына, педагогикалық теория мен практиканың дамуының жеткен деңгейіне, қоғамның, оқу орындарының, білім беруші мен білім алушы мүмкіндіктеріне тәуелді. Осындай тәрбие жұмысының түрлі формаларын есепке ала отырып, ұжымдық шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістемесін меңгеру аса маңыздылыққа ие.

Ендеше, қазіргі жаһандану процесінде ел болашағын ойлайтын, жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдениеті мен ғылыми өресі жоғары ұрпақ тәрбиелеу – қоғам алдындағы міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *«Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдау. 2014 жыл. 17 қаңтар.*
2. *С. Қалиев, Ж. Молдабеков, Б. Иманбекова. Этнопедагогика: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007– 400б.*
3. *Ж. Әбиев. Педагогика тарихы: Оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2006. – 480б.*
4. *«Қазақтың тәлімдік ой- пікір антологиясы»: 2 том. Құрастырған: Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы: «Рауан», 1998. – 416б.*

Молдасан Қуаныш Шорманқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Педагогика және білім беру менеджменті
кафедрасының доцент м. а., п. ғ. к., moldasank@mail.ru

Беже С.

Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасының магистранты

**МҮМКІНДІКТЕРІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН
ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫС ТЕХНОЛОГИЯСЫ**

Түйін: Мақалада мүмкіндіктері шектеулі балалармен жүргізілетін әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы туралы айтылады.

Реюме: В статье анализируются о технологии социально-педагогической работы с детьми с ограниченными возможностями

Summary: The article analyzes the technology of social and educational work with children with disabilities

Әлеуметтік технология бұл объект және субъектінің қатынастарына емес, айтарлықтай дәрежеде субъект-субъект қатынасына негізделген технологиялық процестің бірден-бір түрі болуы ықтимал. Кәсіби көмек көрсетілетін әлеуметтік процестің қатысушысының әрекетінсіз, индивидтің жанұяның, топтың әрекетінсіз және келісуінсіз әлеуметтік технологияларды қайта құру мүмкін емес. Осыған байланысты, әрбір индивид өзі үшін және жақындары үшін әлеуметтік технолог болып табылады деп айтуға болады. Ол жүргізілетін қайта құруларға әрекет ете отырып немесе олардан бас тарта отырып, әлеуметтік басқару органдары қызметінің мақсаттары мен қызмет құралдарын бөлісе отырып немесе оған қандай да бір басқа мақсаттар мен қызмет құралдарын қарсы қоя отырып, әр түрлі деңгейлердегі әлеуметтік технологияның жүзеге асырылуына қатысады [1].

Сондықтан да болар, кез келген әлеуметтік технологияда қандай да бір фундамент, маңызды блок болады – әсер ету объектісі болып табылады. Қоғамды тұтасымен және оның құрылымдық элементтерін тұрақты және терең оқып-үйрену, бұл, біздің қоғамдағы іс-әрекеттер заңдылығын толық, әрі жетік білмеуімізбен емес, сондай-ақ оны құрайтын қоғам мен адамдардың өздері әрдайым өзгеріп тұратындығымен және де кешегі өте әсерлі жайлар бүгінде күлкілі және ескіріп қалған болып көрінетіндігімен түсіндіріледі.

Әлеуметтік технологиялық фундаменттің екінші бір маңызды блогы процестерді операцияландыру мен процедураларының бірлігі.

Әлеуметтік технологиялық фундаменттің үшінші блогы әлеуметтік технологиялардың жоғары субъективтік мазмұны әсер етуді өндіретін тұлғаның және әсер етуді басынан өткеретін тұлғаның мәні. Осыған байланысты әлеуметтік жұмыспен айналысатын адамдарда тек дана теориялық білім емес, сондай-ақ клиенттермен өзара әрекет етудің амалдары мен дағдылары болуы қажет.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың объектілері әр түрлі болып келеді, мүгедектер, балалар, девианттық бағыттағы жасөспірімдер, толық емес немесе көп балалы жанұялар және т. б.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыстағы технологиялар деңгейіне байланысты төменгідей болып бөлінеді:

- жай (маман еместердің де қолынан келетін);

- күрделі, белгілі бір салада жұмыс істейтін маманда белгілі бір біліктіліктің болуын талап ететін;

- кешенді, әр түрлі салада жұмыс істейтін бірнеше маман да тиісті біліктіліктің болуын талап ететін.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың мәні – әлеуметтік құқықтарды жүзеге асыруда балаға көмек көрсету. Әлеуметтік құқықтар өте көп шектілі болғандықтан және тұлғаның әлеуметтік қызмет атқаруын қамтамасыз ететіндіктен, әлеуметтік-педагогикалық жұмыс шешуге ұмтылатын проблемалар өте кең ауқымды және әр қырлы болып келеді, оған қоса нақты бір әлеуметтік жағдайда әлеуметтік проблемалардың әр түрлері мен типтері қиылысып отырады.

Ең алдымен, әлеуметтік-педагогикалық жұмыс объектісі тек қана жекелеген тұлғалар емес, сондай - ақ олардың топтары болып табылады – жанұялар, еңбек және көршілес ұжымдар, жастар немесе кәсіби топтары, ұқсас қиындықтарды басынан өткеруші тұлғалардың бірігуі. Сондықтан да әлеуметтік педагогтардың әрбір іс - әрекеті, оның қолданатын әрбір технологиясы немесе әдістемесі индивидуалдық және топтық әдістерді үйлестіруі қажет, балалардың және ата - аналардың қатынастарының, жұбайлар арасындағы қатынастарының проблемаларын, қандай да бір кәсіпорын қызметкерлерінің жалғыз басты қарт адамдарды және мүгедектерді әлеуметтік қолдау үшін 309 үйде әлеуметтік көмек көрсету бөлімдері әрекет етеді, олар 31632 жалғыз басты қарт адамдарға қызмет көрсетеді.

Протезді-ортопедиялық көмекке 28 мыңнан астам адам мұқтаж, сурдотехникамен даму етуге – 60 мыңнан астам мүгедектер - естуі бойынша және 19 мыңнан астам мүгедектер көруі бойынша мұқтаждық білдіруде.

Мүгедектерді, демалыс және спортпен айналысуды ұйымдастыру бойынша нақты кепілдемелерімен қамтамасыз ету, осы бағытта мүгедектермен жұмыс істеу үшін, кадрларды даярлаудың тәртібі мен жағдайын анықтау проблемаларын заңдық тұрғыда шешу қажет[2].

Мүгедектіліктің негізгі себептері: бірінші орында жалпы аурудан болған мүгедектілік – 86 %, екінші орында соғыс және соған теңдестірілген мүгедектер – 6, 2 %, үшінші орында бала жастан мүгедектілік – 6 %, төртінші орында еңбектегі зақымданудан – 1, 8%.

Еңбекке қабілетті халық арасындағы мүгедектердің дамуына әлеуметтік және экономикалық факторлар әсер етеді, жұмыссыздық, тегін медициналық көмектің кепілденген көлемін алудағы қиындықтар, медициналық қызметтің жоғары-құны, ауыр созылмалы ауруларды өз уақытында қарамау және айқындамау.

Қалада дене бітімі және ақыл-ой дамуы жетіспейтін балалар үшін арнайы коррекциялық оқу-тәрбие мекемелерінің 8 типі бар, онда 3800 балалар мен жасөспірімдер бар. Осыған орай, әлеуметтік-педагогикалық жұмыс проблемасын талдау бірінші этапта олардың тұлғалық, топтық, жанұялық және тағы сол сияқты негіздерді айқындайды. Алайда, осыны ескере отырып, әлеуметтік қызметкер клиенттің жағдайын тандаған кезде, оған көмек берудің нақты технологиясын тандағанда ең алдымен ол өзі әсер ете алатын және клиенттің әлеуметтік жағдайын тұрақтандыра алатын немесе жақсартып алатын, жедел сипаттағы проблемалар мен себептерді қарастыруы қажет.

Қазіргі өмірде әлеуметтік-экономикалық проблемалар маңызды рөл атқарады, және де олардың мәні бақылаусыз, экстенсивті дамып жатқан техногендік процестердің жағымсыз салдарларымен ғана емес – техногендік катастрофалармен, табиғаттың ластануымен анықталады.

Әлеуметтік саясаттың тармақталынуы үшін әлеуметтік-экономикалық проблеманың мәні зор және де ол көп жоспарлы болып келеді.

- Біріншіден, қандай да бір әлеуметтік мәселені шешу үшін қоғам мен мемлекеттің бөле алатын қаржылық қорының саны ең әуелі экономика жағдайына байланысты болады.

- Екіншіден, қоғамда көптеген проблема-

ларда таза экономикалық және таза әлеуметтік шектері, өзінің табиғаты бар.

- Үшіншіден, бірқатар экономикалық проблемаларды қоғамда әлеуметтік проблемаларды шешусіз мүмкін емес, елдегі реформаның жүргізілуі де осы реформаның барысында халықтың көп бөлігі өздерінің әлеуметтік және мүліктік статустарын жоғалтумен түсіндіріледі, яғни олардың жағдайы мүшкілдеген [3].

Сонымен қатар, халықтың білімділігін, дене және әлеуметтік денсаулықтың, әлеуметтік жете білушіліктің және саяси сауаттылығының өсуінсіз жаңа, жоғары технологиялы қызмет түрлерін дамыту, көп уәделік әлеуметтік технологияда жүзеге асыру мүмкін емес.

Әлеуметтік-педагогикалық проблеманың айрықша кешенін, мінез - құлықтық проблемалар құрайды. Индивидтердің немесе топтардың девианттық мінез - құлықтарын талдаған кезде әдетте маскүнемдер, нашақорлар, қылмыскерлер, жезөкшелер және т. б. бөліп қарайды.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыс проблемалардың кешенділігі, әлеуметтік қайта құрулардың объектілері мен субъектілерінің күрделілігі, әлеуметтік ресурстардың шектеулі көлемінде. Жоғары мәнді және тиімді нәтиже алу қажеттілігі осының бәрі әлеуметтік-педагогикалық жұмысты технологияландыруды талап етеді, ал осы қызмет түрінің ерекшелігі әлеуметтік жұмыс арқа сүйейтін технологияның сипатын анықтап береді.

Айтып өткеніміздей, әлеуметтік-технологиялар тәртіпке келтіру және оптимизациялау мақсатында әлеуметтік процестер мен жүйедегі әсер етудің құралдары және әдістерінің жиынтығы ретінде анықталады.

Әрине, бұл функциялар әлеуметтік жұмыс технологиясының барлық жүйесінде тек жиынтық түрінде толық жүзеге асырылады, нақты жағдай да қандай да бір жиынтығы қолданылуы мүмкін.

Бұл мәселені тереңірек түсінуге, оның салдарларын болдырмауға әлеуметтік-медициналық, әлеуметтік, экономикалық, психологиялық т. б. факторлар көмектеседі. Сондықтан да мүгедек балаларға көмектесу технологиясы – үлкендер мен балаларға әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың әлеуметтік - экологиялық моделіне негізделеді. Бұл модельге сәйкес, мүмкіндігі шектеулі адамдар қиыншылықтарды ауруына сәйкес немесе дамымауына сәйкес емес, сонымен бірге оны қоршаған табиғи және әлеуметтік ортаның олардың арнайы қажеттіліктеріне сай келмеуінен, қоғамдағы кері түсініктерден де болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова *Социальная педагогика.* –М., 1999.
2. И. Н. Закатова *Социальная педагогика в школе.* –М., 1996.
3. М. М. Плоткин *Педагогические условия социальной реабилитации.* –М., 1994.

Мамырбекова Гүльсан Ариповна

к. п. н., доц. кафедры педагогики и образовательного менеджмента КазНУ им. аль-Фараби

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСПЕШНОСТИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ

***Резюме.** В статье проводится анализ воспитательного потенциала семьи, рассматриваются особенности семейного воспитания на различных этапах развития человечества, методы, принципы воспитания в семье, акцентируется значение семьи как главного фактора развития ребенка как личности, а также условия успешного воспитания детей.*

В истории развития общества проблема взаимоотношений семьи и школы в воспитании детей далеко не всегда решалась однозначно. Так, древние римляне считали, что только семья должна и может дать хорошее воспитание, а древние греки отдавали предпочтение школе. Древний философ Платон, вслед за Сократом считал, что истинное воспитание ребенок сможет получить только в государственных школах, куда надо направлять его с семилетнего возраста.

В средние века, когда религия имела сильное идеологическое влияние, считалось, что только в медресе, монастыре, в церковной или монастырской школе дети могут получить хорошее воспитание.

В XVIII и в начале XIX в. меняется взгляд на организацию воспитания. В семьях всех сословий традиционно проявлялась большая забота о воспитании детей. В народе оно чаще всего строилось по принципу «делай как я», то есть в основу семейного воспитания был положен авторитет родителей, их дела и поступки, семейные традиции. В качестве образца в первую очередь выступал отец, глава семьи. Его пример, как правило, был образцом для подражания мальчиков, девочки чаще учились у матери.

Так как крестьянские семьи нередко посещали разные беды пожары, голод, болезни и преждевременная смерть - дети лишались родителей и оставались сиротами. Тогда воспитание детей осуществлялось всем миром, общиной, а иногда и совсем посторонними людьми, которым отдавали детей в ученики. При этом четко срабатывала народная педагогика со всеми традиционными правилами и ясными представлениями о добре и зле, допустимом и запретном, разрешаемом и невозможном.

В дворянских и состоятельных семьях воспитанием занимались кормилицы и няни, приставленные к маленькому барину в услужение. Они прививали любовь к родному краю, родной природе, родному языку; воспитывали «патриотический дух», передавали вместе с народными песнями и сказками народные представления о правде и справедливости, о чести и достоинстве.

Взрослеющих детей передавали на воспитание иностранным гувернерам и гувернанткам, ко-

торые учили правилам хорошего тона, светским манерам, языкам.

Вообще в явлении гувернерства заложен глубокий положительный смысл: нотации и нравоучения читает чужой человек, которого за постоянные замечания можно и не любить, над которым можно подшучивать, подтрунивать. Родители же одаривают детей лаской, положительными эмоциями, поэтому о них дети всегда вспоминают с обожанием и глубоким уважением.

Современные педагоги и психологи утверждают, что даже несколько месяцев «лишения любви» наносят умственному, нравственному и эмоциональному развитию ребенка до трехлетнего возраста непоправимый урон. То есть именно в самом раннем детстве закладывается фундамент всей последующей духовной жизни человека, а от прочности этого фундамента, от того, из каких материалов он сложен, и зависит, какое сооружение потом можно будет на нем воздвигнуть, какой величины и сложности. Значит, создание духовной основы личности и есть цель, смысл семейного воспитания.

Семейное воспитание - общее название для процессов воздействия детей со стороны родителей и других членов семьи с целью достижения желаемых результатов. Определяющая роль семьи обусловлена ее глубоким влиянием на весь комплекс физической и духовной жизни растущего в ней человека. Чем лучше семья и чем лучше влияет она на воспитание, тем выше результаты физического, нравственного, трудового воспитания личности. Семья стоит у колыбели формирования личности в самом прямом смысле, закладывает основы отношений между людьми, формирует ориентации на всю оставшуюся трудовую и социальную жизнь человека. Влияние семьи на ребенка сильнее всех других воспитательных воздействий.

Методы воспитания в семье - это пути, с помощью которых осуществляется целенаправленное педагогическое влияние родителей на сознание и поведение детей. Всеми родителями используются общие методы семейного воспитания: убеждение, личный пример, поощрение, наказание.

Вся система воспитания детей в семье строится на следующих принципах:

1. Собственный стиль поведения родителей должен отвечать их стремлению хорошо воспитывать детей.

2. Родители должны обеспечивать соответствующие условия, при которых различные виды полезной деятельности постепенно сформируют личность ребенка.

3. В семье должно быть единство требований всех членов семьи. Отсутствие единых требований приводит к «раздвоению личности», к выработке приспособленческих навыков.

4. Наличие авторитета родителей. Что же такое авторитет? Это духовное воздействие родителей на формирование сознания и поведения детей, основанное на уважительном и доверительном отношении ребенка к мнению отца и матери.

Какие родители авторитетны? Те, кто может оказать ребенку реальную помощь в учебе. Авторитетны и те родители, которые любят своего ребенка и оказывают ему постоянное и систематическое внимание.

Но нельзя путать авторитет с авторитаризмом. Авторитаризм - стиль руководства, основанный на беспрекословном подчинении.

5. Разумность родительской любви. Чрезмерная родительская любовь характеризуется, прежде всего, повышенным вниманием взрослых к ребенку, проявлением слишком большого интереса к его делам, бездумным выполнением всех его желаний и прихотей.

Нельзя любить ребенка в ущерб себе и другим членам семьи, окружающим людям. У него может возникнуть тенденция к господству над окружающими, навязыванию им своих взглядов. Это мешает формировать самостоятельность, тормозит процесс взросления, ведет к неправильному развитию личности.

6. Традиции в семье. Семья - это небольшой коллектив, и его, конечно же, скрепляют традиции - устойчивые формы. Они могут проявляться в виде праздников, совместных прогулок. Традиции всегда поддерживаются определенными членами семьи. Традиции очень важны, поскольку благодаря ним молодое поколение учится ценить и уважать семейную атмосферу и понимать важность семьи.

7. Учет особенностей пола ребенка.

Замечательный педагог В. А. Сухомлинский призывал родителей к тому, чтобы они не забывали, что в семье живут девочка и мальчик. Образцом для девочки всегда служит мама. Именно у нее она учится готовить, стирать, перенимает другие хозяйственные навыки, учится быть мягкой, терпеливой, разумной, т. е. «хранительницей домашнего очага». Образцом мужского поведения является отец.

Основными условиями успеха в воспитании детей в семье можно считать наличие нормальной

семейной атмосферы, авторитета родителей, правильного режима дня, своевременного приобщения ребенка к книге и чтению, к труду.

Нормальная семейная атмосфера - это осознание родителями своего долга и чувства ответственности за воспитание детей, основанного на взаимном уважении отца и матери, постоянном внимании к учебной, трудовой и общественной жизни, помощь и поддержка в больших и малых делах, в бережном отношении к достоинству каждого члена семьи, постоянном взаимном проявлении такта; организация жизни и быта семьи, в основе которой лежит равенство всех членов, привлечение детей к решению хозяйственных вопросов жизни семьи, ведению хозяйства, к сильному труду; в разумной организации отдыха в участии в спортивных и туристских походах, в совместных прогулках, чтении, прослушивании музыки, посещении театра и кино; взаимная принципиальная требовательность, доброжелательный тон в обращении, задушевность, любовь и жизнерадостность в семье.

Созданию высоконравственной атмосферы в семье способствуют семейные традиции, крепкие устои и принципы. К ним относится проведение общественных и семейных праздников по случаю дня рождения взрослых и малышей. Подготовка детьми и взрослыми подарков, вручение их при особом эмоциональном подъеме создают ту атмосферу торжественности, радости и счастья, которая формирует духовную культуру, «цементирует» семью как коллектив.

Важным условием успеха в воспитании является авторитет родителей и старших братьев и сестер. Отец и мать уполномочены воспитать достойного члена общества, на этом и основывается их родительская власть и их авторитет в глазах детей. Родители являются самыми близкими и дорогими людьми для детей, поэтому дети хотят подражать отцу или матери, быть похожими на них. Поэтому родители обязаны показывать пример своим детям во всем. Нормальные взаимоотношения детей и родителей в семье строятся на взаимном уважении и доверии друг к другу. Дети видят в родителях советчиков во всех своих делах, помощников в борьбе с разного рода трудностями, истинных друзей, с которыми можно поделиться и радостями, и заботами. Родители должны предъявлять к детям высокие требования, одновременно глубоко уважая их личность.

Успешным воспитание в семье будет при соблюдении четкого режима дня для детей. Режим дня включает весь распорядок дня ребенка в течение суток - время на полноценный сон, закаливающие процедуры, на упорядоченный прием пищи, на все виды труда и отдыха. При этом учитываются возраст и состояние здоровья ребенка. Режим дня должен иметь воспитательное значение, что воз-

можно лишь при обязательном привыкании к его выполнению без напоминания взрослых. Со стороны старших должен осуществляться контроль за качественным выполнением режимных моментов и трудовых поручений, оценка их, помощь при возникших затруднениях.

Особое место в воспитании ребенка в семье следует отвести чтению. В дошкольном возрасте ребенок особенно любит слушать сказки, которые ему читают взрослые, рассказы из жизни людей и животных. Из книг он узнает о хороших людях, об их делах, узнает о животных, растениях. В сказке побеждает всегда сильный, ловкий, справедливый, честный и трудолюбивый человек, а злой, недобрый карается людьми и обществом. Слушая сказку, ребенок не остается равнодушным к судьбе героя он переживает, волнуется, радуется и огорчается, то есть у него формируются чувства, постепенно зарождается интерес к книге. С поступлением ребенка в школу, когда он научится читать, важно закрепить интерес и выработать навык самостоятельного и систематического чтения. Этот навык не появляется сам по себе, нужна согласованная и умелая работа школы и семьи. Только это приобщит ребенка к чтению, и он начнет считать книги своими спутниками в приобретении новых знаний. Зародившийся интерес к чтению приведет ребенка в библиотеку, в книжный магазин. У него будут свои герои, которым он будет подражать.

Трудно переоценить значение труда в жизни человека. Физический труд обеспечивает высокий жизненный тонус мышц и всех органов человека улучшает все физиологические процессы в организме - правильное дыхание, кровообращение, обмен веществ, рост всего тела и отдельных органов. Физический труд является средством борьбы с утомлением, особенно для лиц занимающимся умственным трудом. Трудовое воспитание является неотъемлемой частью всестороннего развития личности. По тому, как ребенок будет относиться к труду, какими трудовыми умениями он будет обладать, окружающие будут судить о его ценности.

Важным условием успешного воспитания детей является единство требований, предъявляемых к детям всеми членами семьи, а также единые требования к детям со стороны семьи и школы. Отсутствие единства требований между школой и семьей подрывает авторитет учителя и родителей, ведет к потере уважения к ним.

Развитые в раннем возрасте духовные потребности, умение общаться со сверстниками и взрослыми обогащают личность ребенка, требуют применения возможностей в обществе. А применить их можно, доверившись коллективным формам воспитания.

Продолжая семейное воспитание чрезвычайно важно найти ключ к сочетанию воспитания семейного и общественного, потому что сочетание

такое желательно и совершенно необходимо. Ведь в ранние годы жизни ребенка семья нужна для формирования определенных областей человеческого сознания, человеческой психологии, и отсутствие ее влечет за собой печальные и далеко идущие последствия, такие, например, как правонарушения. Того времени, которое дети проведут дома, после яслей, детского сада, школы вполне хватит, чтобы семья сыграла предназначенную ей роль.

Общественные формы воспитания должны совершенствоваться не в противовес семье, не взамен ее, а как средство, которое, органически сочетаясь с домашним воспитанием, дополняет его, обогащает, необычайно расширяет его «диапазон». И нисколько не освобождает родителей от их родительского долга, нисколько не зачеркивает того, что выращивание детей является основной социальной функцией семьи. Но зато обязывает родителей внимательно координировать свои усилия с внесемейными воздействиями на ребенка, обязывает активно участвовать в работе тех учреждений, где он учится и воспитывается, обязывает помогать педагогам в воспитании детей.

Единство усилий, постоянный дружеский контакт семьи, школы и общественности - это то, к чему мы должны стремиться, это залог верного успеха в воспитании подрастающего поколения.

Итак, каким бы замечательным ни было воспитание общественное, где конечным назначением является формирование идеалов, формирование личности ребенка закладывается в семье, под воздействием родительской любви во имя его будущего, под воздействием авторитета родителей, семейных традиций. Ведь все то, что он видит и слышит в семье, он повторяет, подражает взрослым. А этот этап собственных действий ребенка (именно действий, а не поступка) - ключевой в формировании личности. Благодаря этому совершенному действию ребенок входит в контекст социальных отношений, уже играя определенную социальную роль. Воспитательный процесс в семье не имеет границ, начала или конца. Родители для детей - это жизненный идеал, ничем не защищенный от детского пристального глаза. В семье координируются усилия всех участников воспитательного процесса школы, учителей, друзей. Семья создает для ребенка ту модель жизни, в которую он включается. Влияние родителей на собственных детей обеспечивает их физическое совершенство и моральную чистоту. Семья формирует такие области человеческого сознания, которые только ей и дано по настоящему формировать. А дети в свою очередь несут в себе заряд той социальной среды, в которой живет семья.

В настоящее время в связи с многочисленными кризисами экономики и политики страны проблемы семьи и семейного воспитания приобрели особую актуальность. Несмотря на то, что пробле-

мы семьи долгое время были несколько отодвинуты на второй план, сейчас важность семьи постепенно возрастает: осознается ее роль в развитии подрастающего поколения.

Также мы определили, что духовное богатство личности, ее взгляды, потребности и интересы, направленность и способности во многом зависят от того, в каких условиях протекает их формирование в детстве и юношеские годы. А так как родители составляют первую общественную среду ребенка, соответственно личности родителей играют существеннейшую роль в его жизни. Развитие интеллекта и творческих способностей, познавательных сил и первичного опыта трудовой деятельности, нравственное и эстетическое формирование, эмоциональная культура и физическое здоровье детей - все это зависит от семьи, от родителей, и все это составляет задачи семейного воспитания.

Таким образом, можно сделать вывод, что семья - это первая школа общения ребенка. Семья - это главный фактор развития ребенка как личности. Семья располагает благоприятными условиями для эстетического воспитания детей. С ростом ребенка восприятие прекрасного обогащается при посещении культурных мероприятий, театров, музеев, выставок и т. д. Большую воспитательную силу имеет эстетика быта и внешнего вида самого ребенка и его родителей.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что семейное воспитание играет основополагающую роль в воспитании ребенка.

Также стало ясно, что воспитание не происходит само собой. Семейное воспитание ребенка

строится на определенных принципах, выработанных поколениями.

Каковы же условия успешного семейного воспитания?

Успех воспитания в семье может быть обеспечен в том случае, когда созданы благоприятные условия для роста и всестороннего развития ребенка. Определяющая роль семьи обусловлена ее глубоким влиянием на весь комплекс физической и духовной жизни растущего в ней человека. Чем лучше семья и чем лучше влияет она на воспитание, тем выше результаты физического, нравственного, трудового воспитания личности.

Основными условиями успеха в воспитании детей в семье можно считать наличие нормальной семейной атмосферы, авторитета родителей, правильного режима дня, своевременного приобщения ребенка к книге и чтению, к труду. Конечным назначением воспитания является формирование идеалов, формирование личности ребенка закладывается в семье, под воздействием родительской любви во имя его будущего, под воздействием авторитета родителей, семейных традиций. Воспитательный процесс в семье не имеет границ, начала или конца.

Семья создает для ребенка ту модель жизни, в которой он будет жить всю свою жизнь, а также в дальнейшем строить свою семью, учить и воспитывать своих детей и внуков. Таким образом, воспитывая ребенка, создавая для него модель жизни, необходимо помнить о том, что эта модель может стать основой для многих последующих поколений.

Список использованной литературы:

1. Азаров Ю. П. Семейная педагогика. М, 2005. - 279 с.
2. Афанасьева Т. М. Семья. М., Просвещение. 2005. - 225 с.
3. Бондаревская Е. В. Психолого-педагогические предметы семейного воспитания. - Могилев, 2005. -256 с.
4. Дружинин В. И. Психология семьи. - М. 2006. -280 с.
5. Кулик Л. А., Берестов Н. И. Семейное воспитание. М, 2009.
6. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. - М. : Академия, 2009.
7. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. М., 2001., - 145 с.
8. Спиваковская А. С. Социология семьи: - СПб., 2004. - 275 с.

Есенова Камчат Аугажыевна

Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының аға оқытушысы, kamchat_esenova@mail.ru

Тәліпқызы Ж.

«Әлеуметтік педагогика және өзін өзі тану» мамандығының 4 курс студенті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада кәсіптік бағдар беру мәселесімен қатар оқушылардың өзін-өзі айқындау мәселелері, ағымдағы еңбек нарығында және кәсіби білім беру қызметіндегі өзекті мәселелер негізінде жасалған оқушыларды оқыту мен тәрбиелеуде кәсіптік бағдарлауды іске асырудың кешенді басым бағыттары, ұстанымдары, кәсіптік бағдарды жетілдіру бағыттары туралы ұсыныстары берілген.

Резюме: В статье наряду с проблемой профориентации даны предложения по совершенствованию профориентации, концепции, комплексные доминирующие направления осуществления профориентационной работы в обучении и воспитании учащихся основанные на актуальной проблеме профориентационной деятельности и текущего рынка труда проблемы самоопределения учащихся.

Summary: In the article along with the problem of vocational orientation suggestions are given on perfection of vocational orientation, complex dominant directions of carrying out of vocational orientation work in educating and education of students based on the issue of the day of vocational orientation activity and current labour-market of problem of self-determination of students.

Мамандықтың жаманы жоқ, бұл үлкен өнерді,
зор шеберлікті қажет ететін нәрсе.

Ж. Аймауытов

Қазақстан Республикасының президенті Н. Ә. Назарбаевтің 2015 жыл 1 желтоқсанындағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформа, даму» атты Қазақстан халқына жолдауында айтылғандай: «Білімді, еңбекқор, бастамашыл, белсенді болуға қазірден бастап дағдыланындар. Шеберліктің шыңына жете білсеңдер мамандықтың бәрі жақсы. Қазір техникалық мамандықтардың, ғылым мен инновацияның күні туған заман. Ерінбей еңбек еткен, талмай ғылым іздеген, жалықпай техника меңгерген адам озады. Тұрмысы жақсы, абыройы асақ болады. Біз жүзеге асырып жатқан түбегейлі реформалар мен атқарып жатқан қыруар істердің бәрі сендер үшін жасалуда» деп қазақстанның жас азаматтарына өз жолдауында күш жігер беріп отырған таңда болашақ ұрпаққа саналы тәрбие мен дұрыс жолға салу бүгінгі таңдағы педагогтардың жастарға кәсіп таңдаудағы қателіктер жасамауына бағыт бағдар беру жұмыстарын дұрыс жолға қоя білуді қажет етеді [1].

Қазіргі таңдағы ғылыми техникалық прогресс адам қызметінің барлық салаларына әсерін тигізе бастады; адам еңбегінің сенімділігі мен сапасына, жұмыскердің кәсіби қызметін дамытуға қойылатын талаптар арта түсті. Нарықтық қатынастардан өтуімізге байлынысты жұмыс күшінің де биржасы пайда бола бастады, ондағы бәсекелестікті тек қана жоғары білікті маман ғана көтере алады. Осындай жағдайда өскелең ұрпаққа уақыт талабына сай мамандық иесі болуға бағыт беру өзекті мәселеге айналады. Ал кәсіби бағдар беру жүйесін жетіл-

дірудің басты алғышарты оқушыларды кәсіби бағыт таңдауға даярлау негіздерін табысты әзірлеу болып табылады. Нарықтық экономика жағдайында мамандықты ерікті түрде таңдау мәселесі және жұмыскердің еңбек биржасында бәсекелестікке қабілетті болуын қамтамасыз ету ерекше маңызға ие болып отыр.

Қазіргі кезде оқушылардың неғұрлым ертерек кәсіби бағыт қажеттілігі мен олардың кәсіби бағыт таңдауға нақты даярлығының арасында қарама қайшылық болар даусыз жағдай. Оқушылардың мамандануы мен кәсіби бағыт таңдауы оқудың соңғы кезеңінде басталған жағдайда едәуір саналы болатыны белгілі.

Мамандық таңдау үшін маңызды мәселелердің бірі жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағыт беру мәселесі болып табылады. Оқушылардың мектеп бағдарламасы шегіндегі ақпарат алу деңгейі нақты мамандықты таңдауға жәрдем беретін фактор болып табылмайды. Сондықтан оқушылардың білім деңгейіне қарамастан, олар кәсіби бағыттағы арнайы ақпаратты қажет етеді.

Үздіксіз білімі беру жүйесіндегі жаңа әлеуметтік экономикалық қатынастарға көшу адамның қоғамдағы рөлін өзгертуді, оған кәсіби жұмыскер ретінде қарауды талап етіп отыр. Нарықтық экономика заңдары мен өмір сүруге тырысып жатқан қазіргі қоғамды адамның жеке жағдайын жақсарту мақсатында оның еңбек қызметінің бағыты өзгеріп отыр. Бұл үздіксіз білім беру жүйесіндегі кәсіби бағыт беруді талап етеді. Мамандық таңдау

мәселесі қоғамдағы адамның бір маңызды жағы ретінде оның өз өмірінің негізгі салаларындағы тәуелсіздігінің көрсеткіші болып табылады. Бұл адамды кәсіби мансапқа, оның еңбек биржасында өз кандидатурасын көрсетуге, нарықтық экономика жағдайында кәсібін өзгерту мүмкіндігін даярлауға мүмкіншілік береді

Кәсіби өзін өзі айқындау оқушылардың психологиялық ерекшеліктері негізінде әр жас кезеңінде жүзеге асырылып отырады. Өзін өзі айқындау оқушылар үшін дербестік және таңдау еркіндігін, ал педагогтар үшін бұл процессті күнделікті және шебер басқаруды талап етеді.

Кәсіби өзін өзі айқындау дегеніміз тұлғаның өз кәсіби еңбек ортасына деген көзқарасы мен өзін көрсету тәсілдерін қалыптастыру. Бұл адамның бүкіл өмірлік және еңбек жолында өтетін оның ішкі тұлғалық және әлеуметтік кәсіби сұраныстарын келістірудің ұзақ процесі.

Кәсіби бағыт беру мен ерте кәсіби өзін өзін айқындаудың педагогикалық негізінде А. Е. Голлошок, А. С. Ефимов, П. Т. Мағзумов, Е. М. Павлютинков, А. Д. Сазанов, В. Д. Семоненко, Н. Ш. Шадышев, С. Н. Чистяков және т. б. ғалымдардың еңбектерінде әр тұрғыдан қарастырылған.

Бағытты таңдау мәселесіне әлеуметтік психологиялық көзқарас И. С. Кон., К. А. Абуханова-Славская., А. В. Петровский және т. б. еңбектерінде көрініс тапқан. Мысалы К. А. Абуханова-Славская бағыт таңдауды жеке тұлғаның қатынастар жүйесі координатасында қалыптасатын өз көзқарасын саналы түрде түйсіну ретінде қарастырады.

Е. А. Климов кәсіби өзін өзі айқындау «... Адамның дауына шек қою емес, кәсіби шектелулікке түсу емес, шексіз даму мүмкіндіктерін іздеу, бұл бір рет қана болатын іс емес бұл әр жас кезеңдерінде және әр түрлі мақсаттармен байланысты болып келетін ұзақ көп жылдық процесс»[2]. Оның нәтижесінде келешекте өмір сүрудің мәнінің баянды болу мүмкіндігі артады. Бүгінгі таңда болашақ маманды даярлаудың басты бағыттары: жүйелі ойлау және көзқарас мәдениетін қалыптастыру кәсіби фактор ретіндегі адамгершілік және әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырып дамыту; шығармашылықты туындату қызметі әдістемесін меңгеруге бағытталған оқыту мазмұны мен әдістері танылады. Осыған байланысты мектептің оқу тәрбие ісі процесі оқушылардың әрбір кәсіби топтың құндылықтары мен нормаларын меңгеруге бағытталуы және жеке тұлғаның кәсіп таңдауында көрініс табатын ішкі тұлғалық бағыт бағдарларын себептерін қалыптастыруға көмектесуі тиіс

Бұл өмірде қилы -қилы мамандықтар саласы жеткілікті сондықтан кей кездерде мұндай көп түрліліктің ішінде бағыт таңдау өте қиынға соғады. Кейбір адамдарға анау да, мынау да ұнайтын си-

яқты болады, ал бәз біреулерге керісінше балалық шағынан өз кәсіби бағытын бұлжытпай таңдап, кейінгі өмірінде оны іске асырады.

Адам өміріндегі ең маңызды әрі мәнді ісі ол - өмірдегі өз кәсібінді дұрыс таңдау. Осы жолда қандай жұмыстар жүргізіліп жатыр деген сұрақ туындайды. Мәселен кәсіпке бейімділік, кәсіп таңдау, балалық шақтан басталады десек осы балаларға мектеп педагогтары және ата- аналар қандай көмек беруде? Ата-ана және педагог үшін баланың өз кәсібін таңдауында не маңызды? Ата-ана үшін мүмкін баласының жалақысы мен беделі көп кәсіп таңдағаны дұрыс деп саналатын болар, сонда баланың қабілеті, баланың ішкі жан дүниесінің қалауы ескерілмей қалады емес пе? Ал педагог үшін баланың кәсіп таңдауында не маңызды болуы мүмкін? Балалар кәсіп дегеніміздің не екенін білеме? Кәсіп жайлы ақпаратты қанша жастан берген дұрыс? Бұл қаншалықты нәтиже береді. Көңілде осындай сұрақтар туындайды.

Мектеп оқушылары өзін өзі кәсіби айқындауы үшін кәсіптік бағдар беру жұмысы заман талабына адамзат қажеттілігіне байланысты белгілі жүйеге келтірілуі тиіс. Қазіргі жастар көбінесе өмірде заңгерлік, экономист немесе шет тіл мамандықтарын таңдайды шын мәнінде Батыстың немесе өркениетті елдерді ұстамы бойынша бұл мамандықтар елдің экономикасын көтеретін құрылымын нығайтатын кәсіптер болып саналады және тәуелсіз еліміздің іргесін нығайтатын мамандықтардың озық ойлы иегерлері бізге де керек ақ. Өмірде өз жолын әлі де айқындай алмаған бітіруші өзінің материалдық немесе жанұялық жағдайына қарап кез келген оқыту орынына құжатын тапсыра салады. Осыдан келіп оқушының «таңдаған» мамандыққа деген селкостығы пайда болып жуапкершілігі төмендейді. Үлгерім сапасы, сабаққа қатысуы нашарлайды осыны алдын алу үшін мектептерде оқушыларға мамандықтың әр саласы туралы білімдерін жетілдіру қажет. Жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдауда өзін өзі айқындауы үшін білім беру саласында өндірістік еңбекті ұйымдастыру мен соған байланысты ғылыми негіздерді үйретудің кәсіптік бағдарды жетілдіру келесі бағытта іске асырылуы тиіс:

- мамандыққа байланысты қызықты іс шаралар ұйымдастырып оны жоғары сынып оқушылары арасында өткізу;
- мамандыққа байланысты арнайы курстар құру;
- жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі айқындауы үшін оларға кәсіптік бағдар беру жұмысының әдістемелік құралдарын жасау;
- мамандықтың әр саласы туралы тарихи мағлұматтармен таныстыру;
- өндіріс орындарымен байланысты күшейту;
- жоғары сынып оқушыларының қабілетіне және жеке қызығушылықтарына байланысты кәсі-

би бағыт бағдар беру жұмысын ұйымдастыру;

-мектеп пен жоғары оқу орындарының арасындағы сабақтастықты күшейту.

Осы алғышарттар дұрыс жолға қойылған жағдайда жоғары сынып оқушылары өмірде өз мамандығын таңдап болашағының негізін қалауға үлкен мүмкіндік алады.

Әрине мамандық таңдау кезінде кәсіпке қойылатын психологиялық талаптар орындалатын жұмыстың сипаты ғана емес таңдалып отырған кәсіпке деген сұраныс, оған төленетін жалақы т. б. көптеген осы сияқты факторлар есепке алынады.

Егер таңдаған болашақ кәсібінің бейнесі бұрынғыдан айқындала түссе яғни, бүтін болса онда кәсіптер әлемінде өз жолыңызды табу қолайлы болары сөзсіз. Өскелең жас азаматтың болашағы өмірінің мәнді болуының қыры мен сыры яғни тағдыры осы мамандық таңдауға байланысты екендігін жанында шығармауы тиіс. «Қандай мамандықты таңдаған дұрыс» деген сұрақ әрбір

жоғары сынып оқушыларын мазалайтыны анық. Өмірде мамандықты дұрыс таңдау ол еңбекте және қоғамда жоғары жетістікке жетудің кепілі. Белгілі кәсіпті меңгеруі үшін оқушының қабілетін, қызығушылығын, сол мамандыққа физиологиялық жағдайының сәйкестігін, психологиялық дайындығын анықтап алып оқушыларға қазіргі таңдағы қоғам қажеттілігіне ие болып отырған мамандықтар жайында ақпарат беріп, кәсіби бағдар беруге болады.

Мамандықтың жақсысы немесе жаманы болмайды. Кез келген мамандық өз алдына қиындығымен, қоғамдық қажеттілігімен ерекшеленеді. Осы мамандықтарға оқушыларды үйрету, мамандандыру мақсатында кәсіби бағдар беру жүргізіледі. Сонымен қатар мамандық таңдағанда тек бас пайданы ойламай Отанға, мемлекетке қаншалықты пайда әкеле аламын деп мамандық таңдауда асқан жауапкершілік танытқан жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму. ҚР-ның Президенті Н. Ә. Назарбаевтің Қазақстан халқына жолдауынан «Айқын» республикалық қоғамдық саясат газеті. 1 желтоқсан, 2015 жыл 3 бет.*
2. *Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. М. : Академия, 2004 - 304 с.*

Есенова Камчат Аугажыевна

Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының аға оқытушысы, kamchat_esenova@mail.ru

Намаз Арай

«Әлеуметтік педагогика және өзін өзі тану» мамандығының 4 курс студенті

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

«Бізге қажетті - жаны да, қаны да қазақы халықтың тілі мен дінін, тарихы мен салт-дәстүрін бойына ана сүтімен бірге сіңірген, егеменді елінің еңсесін көтеруді азаматтық парызым деп ұғатын ұрпақ тәрбиелеу», этномәдени білім беру тұжырымдамасының негізгі міндеттерінің бірі болатын.

Еліміздің егемендігімен бірге, халықтық тәлім-тәрбие қазыналарын жинақтап, оны этнопедагогика пәнінің мазмұнына енгізсек, оның құралы этномәдениет қазыналары болып есептеледі.

Қазақ халқы ұрпағының «Сегіз қырлы-бір сырлы» азамат болуын, ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениет құндылықтарының тәлімдік мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып келеді. Ол халқымыздың ғасырлар бойы жасаған рухани-материалдық мәдениетінің бай мұралары, қазіргі «Этномәдениет тәрбиесі» негізінде жастардың Отансүйгіштік тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруда пайдаланатын тәлімдік құралы болып саналады.

XXI ғасырдың басындағы қазақстандық білім заманауи өркениетке тән, жаңа парадигмалардың пайда болу кезеңінде тұр. Мектепті реформалау процесінде білім берудің алдына ұлттық тәрбиенің жақсы сипатын жоғалтпастан, әлемдік, жаһандық білім беру жүйесіне ену міндеті қойылды.

«Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жобада Елбасы Н. Ә. Назарбаев оны іске асырудың басты бағыттарының бірі ретінде жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесін, «еңбек сүйгіштік, намыс, парасаттылық, үнемі өзін-өзі жетілдіру мен оқуға ұмтылысы» сияқты қасиеттер құндылықтар жүйесін қалыптастыруды атап көрсетті. Тәрбие ел болашағы үшін оның байлығын еселейтін білікті мамандардың болуымен ғана емес, олардың дүниетанымы, азаматтық, адамгершілік ұстанымының маңыздылығымен де құнды. Әлемдік қауымдастықтың біртұтас білім кеңістігін қалыптастыруға бағытталған ортақ мүддеге барынша әрекеттенуі – жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген саналы да парасатты тұлғаны тәрбиелеу қажеттігін де алға тартып отырғаны белгілі. Демек, педагогика ғылымының осы кезге дейін қалыптасқан озық тәжірибелеріне сүйене отырып, оны жалпы білім беретін мектептердің оқушыларына оқу-тәрбие процесінде этномәдени құндылықтарды барынша пайдалану – басты талаптардың негізі болуы шарт. Оқушыларға этномәдени білім беру балаларға ана тілін, төл мәдениеті

мен ұлттық құндылықтарын, жалпыадамзаттық мәдени қазынаны игерте отырып, олардың мәдениетаралық ұлттық сана-сезімі мен этномәдени сәйкестілігін қалыптастырып, төзімділігін тәрбиелеуге бағытталған білім беру жүйесі болып табылады.

Этномәдени білімнің дамуы түрлі өркениет пен мәдениеттердің күрделі өзара әрекеті жағдайында өтеді. Сонымен қатар ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан тіл, салт-дәстүр, ұлттық мәдениет этномәдени білімнің негізі болып табылады. Бесік жырынан басталатын ұлттық мәдениетке баулу дәстүрлері қазақ халқына тән негізгі салт болып саналады.

Қазақстан әлем елдерінің ішіндегі көпэтносты халықтар мекендейтін ел болып танылып және жалпыәлемдік және ұлттық мәдениеттердің кірігу процесінде дамып, әлемдік кеңістікте тәуелсіз Қазақстан халықтар бірлігі өркениеттілігінің биік тұғыры тұрғысынан көрініп келеді.

Оқушыларға этномәдени білім беруде этномәдени білім мазмұны жүйелі және бірізділікпен берілуі оқушының ұлттық санасы мен танымын қалыптастыруға әсер етеді. Ал әлеуметтік жағынан қарастырсақ, әлеуметтік орта мен тәрбиелік кеңістікті орнықтыру, тұлғаны әлеуметтендіру үрдісі, әлеуметтік қарым-қатынас негізінде тұлғаның этномәдени құндылығын қалыптастыруға болады.

Сондықтан да, этномәдени білім бере отырып, білім саласының алдында педагогиканың жақсы үлгілерін сақтай отырып, қазіргі қоғамға қажетті, ұлттық мүддені жоғары қоя алатын, барлық құндылықтарды сақтай отырып, жаһандану заманында ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалуға ұмтылатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр. «Бұлай тәрбиеленген жас қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды, қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де ұлт ұлы болып қалады» - деген Міржақып Дулатов.

Соңғы жылдары этнопедагогика ғылымы қанат жайып, этномәдени білім беру қайта жаңғыртылып, дамытылып отырғанда: М. В. Богуславский, Л. Н. Беленчук, Қ. Бөлесев, Г. Н. Волков, Р. Қ. Дюсембинова, Ш. И. Джанзакова, Б. А. Жетпісбаева, С. Т. Иманбаева, С. Қалиев, К. Ж. Қожахметова, Ш. М. Мұхтарова, Ж. Ж. Наурызбай, Ә. Қ. Нұрғалиева, Ә. Табылдиев, С. А. Ұзақбаева, В. К. Шаповалов және т. б. ғалымдардың зерттеулерінің маңызды екенін көруге болады.

Абайдың этномәдени білім беру идеяларындағы басты нысана - «Атаның баласы болма, адамның баласы бол. . . жақсы көпке ортақ, пайдаң еліңе, халқыңа тисін», – деген гуманистік ой-пікірдің маңызы зор. Абай адамды тұтас жеке тұлға ретінде қабылдады, «толық адам» идеясын ұсынды.

Мәдениет – бұл жүйе, оның құрамындағы элементтер – бұл бірнеше ғасырлар бойы сол территорияда мекендеген халықтардың өмір сүру әдет-ғұрыптары мен салт- дәстүрлері. Кез-келген халық немесе ұлт өзінің тек экономикалық, әлеуметтік, даму дәрежесімен ғана емес, сонымен қатар өмір сүру салтымен, тұрмысымен, тіл дәстүрімен, өзінің мәдени байлықтарымен, психологиясымен, мінез-құлық қалыптастыру мәселесінің негізгі бастауы халықтық педагогикасымен дараланып көзге шалынады. Қазақстанда тұратын этностардың әлемдік қоғамдастық талаптарына тез бейімделіп, жаңа сапалық дамуы арқылы озық дамыған елдердің қатарына кешікпей келіп қосылуы адамдарға қойылатын талаптарды түбірімен өзгертті. Алайда басқа халықтардың әсерінсіз таза, дара ұлттық мәдениет тіпті де кездеспейді. Ұлттар мен халықтардың материалдық және рухани байланысы, қарым-қатынасы арқылы олар бір-бірін мәдени байлығы жағынан толықтырады» – дейді С. Н. Артоновский. Өртүрлі ұлт пен халықтарда кездеспейтін, қайталанбайтын таза ұлттық салт-дәстүр ешбір елде болмақ емес. Бір ұлтта бар салт-дәстүрлер, ұлттық ою өрнек, тағам, спорттық ойын түрлері екінші бір ұлтта да белгілі ұқсастықпен және өзіндік ерекшелігімен көрініс береді.

Этномәдени білім беру стратегиясы – өз тарихын, мәдениетіне тиісті сфера арқылы берілуіне негізделген, ұлттық этномәдени ұқсастығын жүзеге асыруға бағытталған. Сонымен бірге, белгілі мемлекетте тұратын барлық этностардың мемлекеттік интеграциясы маңызды болып табылады. Ал бұл жағдай білім беру жүйесі арқылы тиімді жүзеге асырылады. Этномәдени білім беру – ана тіліне, мәдениетіне қатыстырып және әлеуметтік мәдениетті қабылдау арқылы этномәдени ұқсастығын сақтауға бағытталады. Этномәдени білім берудің негізгі тапсырмаларының бірі – ол өз мәдениетін ғана біліп қоймай, сонымен бірге тұтас дүниеге көзқарасы қалыптасқан мәдени тұлғаны тәрбиелеу. С. Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» деген еңбегінде мынадай ой-пікір айтқан болатын, «жалпы ұлт болған жерде ұлттық идея болады». Ұлт болу үшін үш үлкен ұлттың тірегі бар. Бірінші – ұлттың жері, екінші – ұлттың тілі, үшінші – ұлттың мәдениеті. Осы үш тірек мықты болса, ұлт жұтылып кетпейді» - деген пікір білдірген болатын.

Этномәдениет мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі құндылықтар, тарихи мұраларды зерттеп оны оқушы жастардың жадына сіңіру қазіргі таңның басты мәселерінің бірі.

Тәуелсіздік алған жылдан бастап жан-жақты

жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Қазақстанда этномәдени білім беру мен осы саланы зерттейтін ғылым қазақ этнопедагогикасының әдіснамалық-теориялық негіздері қалыптасты.

Тәуелсіз елімізде оқушыларға этностық-мәдени білім берудің әдіснамалық, теориялық және практикалық мәселелерін шешуде «Қазақстан Республикасындағы этникалық - мәдени білім» тұжырымдамасының маңызы зор болды.

С. Қалиевтың «Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы» атты еңбегін қазақ этнопедагогикасы тарихын бір жүйеге келтірген тұңғыш құнды зерттеу деуге болады.

Қазақстанда оқушыларға этномәдени білім беру теориясының негізін қалаған Ж. Ж. Наурызбай оқушыларға этномәдени білім беру тұжырымдамасы мен моделін, тіл саясаты тұжырымдамасын ұсынып, этномәдени білім берудің ғылыми-теориялық негіздерін, мақсаты мен міндеттері, құрылымы мен жүзеге асыру принциптерін айқындап берген болатын. Қазақстанда этномәдени білім берудің даму кезеңі еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізіп, халықтың ана тілі, ұлттық мәдениеті, төл тарихымен толыққанды қауышуға мүмкіндік алған тарихи кезеңнен, яғни өткен ғасырдың 90-жылдарынан басталып, бүгінгі күнге дейінгі, әзірге қысқа да болса ғасырларға бергісіз аралықты қамтиды. Отбасына, мектепке ұлттық тәрбие қайта оралды, қоғамда халықтық тәлім-өнегеге бетбұрыс басталды, Білім беру ұйымдарында этномәдени білім беру бағытында көптеген игілікті істер атқарылып отыр:

- оқу құралдары мен оқулықтар, ұлттық тілдегі терминдік сөздіктер шығару ісі жалғасуда;

- балалар үшін мәтіні үш тілде қатар берілген суретті кітаптар;

- тілашарлар мен тілді өздігінен үйренетін кітапшалар;

- радио мен теледидардан тіл курстары мен ел, жер тарихынан мағлұматтар беретін хабарлар берілуде;

- қазақ тілінде «Балапан», «Мәдениет», «Білім арнасы» т. б. телеарналары ашылды;

- мемлекеттік тіл мен басқа халықтардың этникалық тілін дамытуға бағытталған әдістемелік оқу құралдарын шығарылуда;

- жалпы білім беретін мектептерде «Қазақстан халықтарының тарихы мен әлем тарихы», «Қазақстан халықтарының мәдениеті мен әлем мәдениеті» т. б. біріккен курстар енгізілді. Мұның барлығы көпұлтты мемлекетімізде этномәдени білім беру проблемаларын өз мәнінде шешіліп жатқандығының айғағы бұл үдеріске қазақстандық педагог-ғалымдар да өз үлестерін қосуда.

Қазақстанда оқушыларға этномәдени білім берудің қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік-педагогикалық алғышарттарды болашақ мұғалімдерге ашып көрсету, этномәдени білім беру теориясы мен

тарихы бойынша білім, іскерлік, дағыларын қалыптастыру маңызды іс.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт дәстүрін, тілін білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Қазақстан Республикасының барлық адамзатының білім алуға тең құқылығы, әрбір адамның интеллектуалдық дамуы, психо - физиологиялық және жеке басының ерекшеліктері, халық үшін білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылуы. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге, тәрбиелеуде дидактикалық шарттар яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Қалың елім Қазағым» атты жинағында мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескерте келе былай деп жазды: «Біз арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім»-дегенді.

Олай болса, қазіргі кезеңде мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың мәдени құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Оқушының жалпы адамзаттық қасиеттеріне меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т. б. қасиеттері арқылы ерекшеленеді.

Сынып жетекшілерінің басты қызметі -баланың бойына ұлттық сананы, халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін көңіліне тоқыған дені сау, шымыр да шыныққан, сымбатты, өз тілін білетін, рухани байлығы мол, жан-жақты азамат тәрбиелеп өсіру. Оқушылар бойына ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық қасиеттерді қалыптастыру мен құрметтеуге, сақтауға тәрбиелеуде белгілі әлемдік, отандық ғалымдардың еңбектерін пайда-

лануға болады. Осы арқылы оқушының мәдениеті, білімі кеңейеді. Оқушының мәдениетті болуы үшін ұлттық мәдениетті ұштастыруы қажет. Адамның бойына жақсы адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы, өнер-білімді игеру - тәрбиеге, өскен ортаға, үлгі-өнеге берер ұстазға байланысты.

Қазақстан сияқты Тәуелсіздіктің жолымен енді дамып келе жатқан мемлекетке тұрақтылықпен даму үшін жастарды, оқушыларды этникалық білім мен тәрбие тұрғысынан өмірге даярласақ, олардың ұлттық рухы биік болады. Ал рухы күшті елдің қашанда бағы таймайды. Өршіл намысты, биік рухты ұрпағы бар елдің еңсесі әр уақытта биік болады. Ұлттық рух бар жерде ғана отаншылдық сезімі қанат жаяды. Ал, этномәдени білім мен тәрбие отансүйгіштікті қалыптастыру үшін аса қажет. Бүгінгі жас ұрпақты сонау замандардан жинақталған ата – бабаларымыздың мол мұрасы мен сусындату басты міндет. Ұлдың батыр, қыздың әдепті болып қалыптасуы, бабалар мұрасына байланысты. . Ұрпақ тәрбиесі ертеңді күтпейді.

Қазақстанда этномәдени білім беру дәстүрлері (тәрбиенің оқытудан басымдылығы негізінде этномәдени білім беру идеясын іздеу; этномәдени білім беру мазмұнында жалпы мәдениет пен этномәдениет компоненттерінің үйлесуі, халық педагогикасына және оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі формаларына иек арту);

Қазақстанның этномәдени білімі тарихи бастауын еліміздің аумағында мәдени-әлеуметтік құбылыстар пайда болған кезеңнен алып, күні бүгінге дейін желісі үзілмей келе жатқан тарих жолы. Қазақ халқы осы тарих пен мәдениеттің заңды мұрагері. Қазақстандық этномәдени білімнің генезисінде халқымыз бастан кешкен көшпелілер өркениетінің, түркі мәдениетінің, ислам дүниесінің, Еуразия әлемінің, әлемдік құндылықтардың қалыптасу, даму кезеңдерінің мәні мен мазмұны ерекше.

Елдік пен ерлікті, азаматтық пен адамгершілікті жырлаған өршіл өлең-жырларды, туған жер-ата қоныс, ел тағдыры, өмір өткелдері мен қоғам жайлы философиялық, педагогикалық көзқарастарды өскелең ұрпақтың рухани мәдениетін арттыруда, этномәдени білім беру тәжірибесінде кеңінен пайдаланудың маңызы ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әбілдина С. Қ. Қазақстанда оқушыларға этномәдени білім беру тарихы. (Оқу құралы) Қарағанды: Гласир баспаханасы, 2008. - 79 б.
2. Әбілдина С. Қ. Ұлттық мектепте оқытудың этномәдени аспектісі // Наука и вызовы времени: материалы международной научно-практической конференции. -Алматы: НЦ НТИ, 2008. - Б. 266-269.
3. Әбілдина С. Қ. Оқушылардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың этнопедагогикалық негіздері // Ұлт тағылымы. - 2009. - №4. - Б. 26-32.
4. Этномәдени білім беру арқылы экономикалық мәдениетті қалыптастыру // Ұлттық тәрбие. -Алматы, 2010. №3. - Б. 110-112.

Қасымова Роза Садыққызы

Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасының доценті, п. ф. к., krs1958@mail.ru

Амангелді Нурбол

4 курс студенті

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПАТРИОТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында тәрбие жүйесін жетілдіруге байланысты негізгі мақсаты – «Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпыадамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретіндегі сапалық қасиетін қалыптастыру» – деп бүгінгі ХХІ жаһандану ғасырында ұлттық мәдениет пен өркениетті өзара кіріктіре отырып, жеке тұлға қалыптастыру көзделіп отыр. Еліміздің алдыңғы қатарлы 30 мемлекеттің қатарынан көрінуі, экономикалық еркін аймаққа мүше болуға ұмтылысы, педагог мамандарға үлкен маңызды міндеттерді жүктейді. Қазақстан Республикасын бейбітшілік пен тыныштықты сақтаудың негізгі бір тұғыры деп айтуға болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев: «өткен тарихымызды зерделеп, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айырып, оны бүгінгі күннің кәдесіне жарату – қоғам алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі. Өйткені, біздің тәуелсіздігіміз, егемендігіміз осы тарихты таңдауға тікелей байланысты: өткенді білмей, болашақты анықтау мүмкін емес» деген болатын» [1, 224б]. Мұның өзі бүгінгі таңда оқушыларды өз елінің тарихы мен патриоттық құндылықтарымен терең таныстырып, соның негізінде патриоттық тәрбие беру қажеттілігі туындап отыр.

Білім беру мекемелері оқу-тәрбие процесінде патриоттық тәрбие беру, әлеуметтік мәні зор құндылықтар арқылы азаматтықты және патриотизмді қалыптастыру мен дамытуды көздейді. Патриотизмге тәрбиелеудің үлкен ортасы - мектеп. Сондықтан да оқушыларды отаншылдық сезімде тәрбиелеу – білім берудің мектепке дейінгі ұйымнан бастап, жоғары оқу орындарының алдында тұрған өзекті мәселе болып отыр. Ол жөнінде Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, «Білім беру жүйесінің міндеті азаматтық пен патриотизмге, өз Отанына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кез келген көріністерді болдырмауға тәрбиелеу»– деп айтылған болатын [2, 6б].

Бұл міндет жалпы білім беретін мектептерде патриоттық тәрбие беру бойынша іс – шараларды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады. Білім беру саласы барлық кезде ұрпағына елін, халқын,

туған жерін сүйю және қорғау сезімдерін дарытып және дамытып келеді. Ұрпақ тәрбиесі қай заманның, қай қоғамның болсын үздіксіз ізденіске түсірген ізгі мұраты екені даусыз. Әсіресе, жастарды патриотизмге тәрбиелеу мәселесі барлық кезде де қоғам мен мемлекеттің назарынан тыс қалған емес.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жолдауларының барлығында дерлік «Қазақстандық патриотизм мен саяси ерік-жігер – жаңа Қазақстанды құрудың аса маңызды факторлары», «Қазақстан патриотизмінің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылы және олардың Отан намысы алдындағы жалпы жауапкершілігі» – екендігін алға тартып, «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек» деп, жастарды патриотизмге тәрбиелеу мәселесін назардан тыс қалдырған емес.

Қазіргі таңда бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеу, ұлттың тұрмыс -тіршілігін өркендетуші сапалы да салауатты, ұлтжанды, патриот, мәдени-ғылыми ой- өрістері кең ұрпақ өсіру-қоғам алдында тұрған басты міндет. Өрбір қоғам өзінің даму барысындағы зиялы қайраткерлердің педагогикалық мұраларын, тәрбиелік тәжірибесін зерделеп, заман талаптарына сай жетілдіріп пайдаланып отырған. Расында да, ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасыр басында тәуелсіз елімізде қоғамдық даму үрдісінде ұлттық салт-дәстүрге, халықтық тәрбиеге деген бетбұрыс айқын байқалады

Патриотизм – адамның мыңдаған жылдар бойы бекіген ең терең сезімдерінің бірі. Туған жерге, тілге, салт дәстүрлерге адал болып, олардан қол үзбеу түрінде патриотизмнің тарихи элементтері көне заманда-ақ қалыптаса бастаған» - деп тұжырымдайды [7, 35 б.].

Жалпы патриотизмді адамгершілік, саяси принцип және адалдық, мақтаныш, сүйіспеншілік, сезім тұрғысынан қарастырады. Патриоттық тәрбиенің философиялық астарына, даму үрдісіне үңілетін болсақ, түп тамыры Түркі қағанатынан бастау алатынын ауыз және жазба әдебиет үлгілеріне шолу жасағанда айқын аңғарамыз. Түркі жұртының ұлттық ерлік дәстүрі негізінде оқушы жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру ерекше орын алатын көреміз.

Оқушыларға патриоттық тәрбие берудегі негізгі міндеттер – қоршаған ортаға деген сүйіспеншілік, қоғамға деген рухани-мәдени қатынас, еліміздің тәуелсіздігі мен бірлігін сақтау, Қазақстан көпұлтты мемлекет екенін негізге ала отырып, бүгінгі қоғам мүшелерінің бойында Қазақстандық патриоттық сезімін қалыптастыру.

Сондықтан да жас ұрпақ бойындағы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, яғни жастайынан ерлік пен елжандылықтың рухын себу отбасынан бастау алады. Отбасындағы негізгі міндет - баланы жастайынан ата-анасына, туған-туыстарына, әулетіне, еліне, жеріне деген сүйіспеншіліктерін жетілдіру арқылы, Отанына, мемлекетке деген шынайы сезімін қалыптастыру болып табылады.

“Отанды сүю отбасынан басталады” дегендей жеке тұлғаның бойындағы патриоттық сезімді қалыптастыруда отбасы негізгі орын алады. Әсіресе патриотизмге берген Ш. Уәлихановтың тұжырымын негізге алатын болсақ, ең алдымен өз отбасы, туған туыстары, одан соң ауыл-аймақ, ел-жұртымды, руластарымды, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстарын, Ресей жұртын қадірлеймін деуінен-ақ патриотизмнің негізгі мәйегі отбасы екені дау тудырмайды. Отбасында жеке тұлғаның бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда бірінші орында адам бойындағы адами құндылық қасиеті негізгі орын алады [7].

“Еліңді сүйсең ерлік істейсің”, “Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі” деген елжандылық ұрандар адамның жеке басына қарағанда ел намысы, елі үшін мақтаныш сезімі жоғары екенін түсінеміз.

Расында да, көптеген ғылыми еңбектерді зерделейтін болсақ, патриотизмді қалыптастыруға септігін тигізетін қасиетті белгілер: ұлттық сана - сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық салт-дәстүрлер, әдет - ғұрыптар, парыз, намыс, бірлік және міндет. Патриотизм сапа, сенім тұрғысынан негізделіп, сезім арқылы көрініс береді.

Патриоттық тәрбие беру мәселесі қай заманда болмасын ойшылдардың, ағартушылардың, ғалым – педагогтардың назарында болған. Педагогика ғылымының ойшылдары: әл-Фараби, Ж. Баласағұни, М. Қашқари, еңбектерінің негізгі өзегі өз Отанын, елін, жерін сүйетін саналы азаматты тәрбиелеу болса, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, т. б. ағартушылардың ойлары мен тәлім-тәрбиелік құндылықтары, Алаш қайраткерлері М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың, Ж. Аймауытовтың, М. Дулатовтың, Ә. Бөкейхановтың, Х. Досмұхамедовтың т. б. педагогикалық мұрасында патриоттық тәрбие тұлғаны жан-жақты тәрбиелеудің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Ғасырлар бойы жинақталған халықтың бай рухани қазынасын және ғұлама ғалымдардың еңбектерін, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан

ой-пікірлері мен тәрбие туралы мұраларын зерттеу арқылы, оқушы жастардың бойына патриоттық тәрбие тәлімін беруді қалыптастыруға жетелейді.

Сондықтан, педагогика тарихының теориясы мен практикасына елеулі үлес қосқан Алашорда қайраткерлерінің мұраларын зерттеу қажеттілігін туындатады. Осы орайда, біздің еңбегіміз Алашорда қайраткерлерінің мұраларын зерттеуге қосқан бірегей еңбек, онымен бірге оқушыларының патриоттық құндылықтарын Алаш қайраткерлерінің педагогикалық мұралары негізінде қалыптастыру деп есептейміз.

Халықты өркениеттің өріне сүйреген көсемдердің көзге шалынар басты қасиеті - олардың қай - қайсысы болмасын жан-жақты «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлғалар болғаны. Саяси күрескер, жалынды патриот, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі және өз мамандықтарының білгірі болуы – халқымыздың маңдайына біткен шоқ жұлдыздар деуге әбден болады.

«Көзіңді аш, Оян қазақ, көтер басты, өткізбей қараңғыда бекер жасты» елім, жерім деп арыстандай айбаттанып үн қатқан, «Қинамайды абақтыға жапқаны, қиын емес дарға асқаны, атқаны, маған ауыр осылардың бәрінен, өз ауылымның итері үріп, қапқаны» деп, елі үшін еңіреп өткен Алаш зиялылары Бұқар жырау мен Ақтамбердіден, Дулат пен Шортанбайдан, Махамбет пен Абайдан нәр алды.

Алаш қайраткерлері елдің экономикалық саяси, мәдени дамуын қазақ халқының санасын оятуды оқыту арқылы ғана шешу қажеттілігін дәлелдеді. Бұл жайында Ахмет Байтұрсынов «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында былай деп жазады: «Әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастау керек, неге десек, болыстық та, билік те халықта»- деп ұлтымыздың білім алып, өркениетті елдердің қатарына қосылу қажет екендігін айғақтайды.

Философ А. Айталы “... Ұлтжандылық халықтың рухани және материалдық игіліктерін көбейтуге арналған жігері, қайраты. Ұлтжанды деп еңбеккер, іскер, талапты, ойшыл, ізденгіш, ұлттық мұраттар жолындағы абзал істің иесін айтамыз. Ұлы ұлттар өздерінің осындай ұлтжандылығымен мықты”, - деп атап көрсетеді.

Ж. Аймауытов: «Балаға қайырымдылықты, шыншылдықты беретін кім? Ол, әрине, ата-ананың тәрбиесі» -дейді. Ол бала мінезін жас шыбыққа теңейді. Жас кезінде дұрыс тәрбие алмаған бала өскенде қисық ағаш сияқты болып, өсетінін, отбасында теріс тәрбиеленген баланы қайта тәрбиелеудің үлкен қиындық келтіретінін айтады. Ж. Аймауытов өнегелі отбасынан бұзық мінезді баланың шығуы немесе тәрбиесі нашар отбасынан да тәрбиелі, өнегелі баланың өсуі мүмкін дей келе, адамның тән сырқатын емдейтін дәрігер мамандығымен, адам жанын сауықтандыратын, ақыл-

есін, мінез-құлқын, тәрбиелеп жетілдіретін тәрбиеші-ұстаз еңбегін салыстыра отырып, бұл екі мамандықтың да, тәні сау, рухани байлығы мол, жан-жақты жетілген абзал жанды, сергек қоғам мүшелерін тәрбиелеудегі өлшеусіз мол еңбегінің маңыздылығын өте орынды атап өткен.

Тәрбие мәселесіне байланысты М. Жұмабаевтың жазған еңбектерінің бірі «Бала тәрбиелеу жолдары». Бұл әдістемелік еңбектің құндылығы – жасөспірім сабиден бастап, ер жеткен бала мен бой жеткен қызды ұлттық негізде тәрбиелей отырып, ұлы адами қасиеттерді бала бойына қарай қалыптастыру керек екендігін көрсетеді. М. Жұмабаевтың ұлттық мектепті құру оны қалыптастыру туралы жазған еңбегінің бірі, «Жазылашақ оқу құралы һәм мектебіміз». Ұлы ұстаздың ұлт тағдырына немқұрайлы қарай алмағандығын осы бір еңбектен көруге болады. Ол «бір елдің тағдыры мектебінің құрлысына байланысты. Қазақтың тағдыры келешекте ел болуына мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді қазақ жанына қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады» дейді.

Мағжан Жұмабаев тіл жайында былай дейді: «Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жыры, тарихы, тұрмысы, мінезі, айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сыры сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы айнадай ашық көрініп тұрады». Тұлғаның жан-жақты дамуына адамгершілік тәрбиесінің қатысы ерекше. Білімі жоғары тұлғаның өзі, егер адамгершілік

қасиеті аз болса, ол рухани құлдыруға ұшырайды. Сондықтан да М. Жұмабаевтың «Педагогика» оқулығы моральды бойына сіңірген рухани-адамгершілік тәрбиеге бағытталған, адамға қызмет жасау үшін ол халқын, жерін қадір тұту керек деген еңбек деп айтуымызға болады.

Оқушыларды бүгінгі мен ертеңі туралы ойланту, олардың өмірге деген дұрыс көзқарастарын қалыптастыру, болашақ патриот екеніне сезім ұялату, олардың өзін - өзі күтуі, қазіргі уақытқа сай білім алуы- бүгінгі күннің талабы. Болашақ ұрпаққа салт – дәстүр, әдет – ғұрыптарды тереңінен түсіндіріп, осы заманға сай білімді, мәдениетті үйрете отырып, ата – бабамыздан мұра болып қалған құндылықтарды үйрету арқылы тәрбие беру.

Мектепте, жоғары оқу орындарында және мектептен тыс мәдени мекемелерде жас ұрпақтың бойында инабаттылық, ибалылық, сыпайылық, адамгершілігі мол, эстетикалық талғамы жоғары, жаны мен тәні таза, өнерлі де, іскерлі етіп рухани жағынан дамытуды қалыптастыру керек. Оқушыларды ізеттілік, кішіпейілділік, қайырымдылық, мейірімділік, үлкенді сыйлау, елін, жерін, тілін сүюі, отансүйгіштік т. б. қасиеттерге баулып, олардың бойына патриоттық құндылықтарды қалыптастыруда Алаш қайраткерлеріміздің еңбектері мен мұраларының алатын орны ерекше.

Мектеп оқушыларының бойына патриоттық құндылықтарды қалыптастыруда негізгі педагогикалық іс-әрекеттер: мектептегі жалпы білім беру мен тәрбие ортасы, мұғалімнің тұлғалық бейнесі, оқу пәндерінің мазмұны, оқушылармен жүргізілетін тәрбиелік іс-шараның әдіс-тәсілдері, ұйымдастыру формалары маңызды орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н. Ә. Қалың елім, қазағым, - Алматы: Өнер; 1998 – 306 б.
- 2 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, -Егемен Қазақстан, -2007. -15 тамыз. -Б. 5-8.
- 3 Назарбаев Н. Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. № 55, 1 наурыз, 2007.
- 4 Назарбаев Н. Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 27 қаңтар, 2012.
- 5 Назарбаев Н. Қазақстан халқына жолдауы // www. akorda. kz 14 желтоқсан, 2012.
- 6 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1998. – 112 б.
- 7 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- 8 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық ылық жинағы. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 2005. - 296 б.
- 9 Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. -Алматы: Атамұра, 1999. -240 б.
- 10 Назарбаев Н. Ә. Менің арманым да, мұратым да Қазақстан халқын бақытқа жеткізу. //Жұлдыз. -2000. - №7.

Қасен Гүлмира Аманқызы

к. п. н., и. о. профессор

Рамазанова Самал Амиргалиевна

старший преподаватель кафедры педагогики и образовательного менеджмента,
факультет философии и политологии, КазНУ им. аль-Фараби

ОПЫТ АПРОБАЦИИ СИСТЕМЫ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДОВ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Резюме. Актуальность данной статьи обосновывается тем, что Республика Казахстан по общему уровню смертности от суицидов, и особенно по показателям для подростков входит в число неблагоприятных стран мира. В статье описываются теоретические основы и содержание, процесс апробации, использованные диагностические методы и результаты апробации системы психолого-педагогической профилактики суицидов в школе и вузе среди представителей подросткового и юношеского возраста. Результаты срезов до и после апробации программ доказали обоснованность и результативность разработанной системы психолого-педагогической профилактики суицидов среди представителей подросткового и юношеского возраста.

Summary. The relevance of this article is justified by the fact that the Republic of Kazakhstan on the overall level of mortality from suicide, and particularly on indicators for adolescents ranks among the disadvantaged countries of the world. The article describes the theoretical basis and content, the process of testing, diagnostic methods used and the results of approbation of system of psychological and pedagogical prevention of suicide in school and University among the representatives of adolescence and youth. The results of the sections before and after testing programs have proven the validity and effectiveness of the developed system of psychological and pedagogical prevention of suicide among members of adolescence and youth.

Түйін. Осы мақала біздің еліміз үшін өте өзекті мәселе болып табылады, себебі, ҚР суицидке баратын жастардың саны бойынша әлемдік көрсеткіштерде алдыңғы және жастардың құқығын қорғау жағынан көрсеткіштер бойынша соңғы қатарларда. Мақалада суицидтің теориялық негіздері мен мазмұндамасы, тестілеу мен әр түрлі диагностикалық әдістердің процесін толық сипаттаған және ЖОО-дағы психолог-педагогтар суицидтің алдын алу жүйесін сынақтан өткізеді және оның нәтижелерін сипаттайды. Тестілеу барысында психолог-педагогтардың суицидтің алдын алу жүйесі өте жоғарғы деңгейде екендігін және тиімділігін дәлелдейді.

За последние 45 лет прошлого столетия средний мировой показатель суицидов возрос на 60% [1]. Особенно выросла смертность от самоубийств среди подростков и молодых людей в ряде промышленно развитых стран. Всемирная организация здравоохранения признала важность проблемы самоубийств для общественного здоровья и еще в конце XX века выступила с глобальной инициативой профилактики самоубийств. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), в 2000 г. 1 млн. человек совершили суициды; по прогнозам, к 2020 г. в результате суицидов будет погибать уже 1, 5 млн. человек [2].

В связи с этим профилактика суицидального поведения, как предвестника суицида – глобальная проблема, к решению которой должны присоединиться врачи, журналисты, писатели, педагоги, воспитатели, административные работники и все, кто заинтересован в оздоровлении общества.

Разработка мер по недопущению суицида в Казахстане и формирование в молодежной среде позитивной адаптации к жизни является приоритетным направлением оздоровления общества и целью профилактики социально-патологических движений в молодежной среде. Теоретические основы и содержание системы психолого-педагогической профилактики суицидов

Мы предполагаем, что профилактика проблем суицида, возникающих в психическом состоянии, общении, развитии и обучении должна опираться на следующие положения:

1. Формирование антисуицидальных факторов должно осуществляться через повышение социальной адаптированности на основе ценностно-целевой внутренней позиции.

2. Развивать позитивное самосознание, научить ценить свою и чужую индивидуальность, сформировать позитивное отношение к жизни можно через создание здоровой системы социальных отношений обучающегося.

3. Знания, умения и навыки, которые обучающимся необходимо приобрести в ходе реализации системы профилактической работы (знания о ценности здоровья, жизни человека; знания об эффективных способах поведения, решения проблем; умение принять себя; навыки рефлексии, осознания себя; социальные навыки, способствующие эффективному взаимодействию с окружающими; навык решения собственных проблем) невозможно сформировать без оздоровления социально-педагогической среды, окружения и психики подростка или юноши.

Разработанная система психолого-педагогической профилактики суицидов в разных возраст-

ных группах подросткового и юношеского возраста должна была реализовать следующие задачи:

- 1) привитие ценностей гуманизма и ценностного отношения к жизни, формирование милосердия, развитие ценностных отношений в социуме;
- 2) формирование позитивного образа Я, понимания уникальности и неповторимости не только собственной личности, но и других людей;
- 3) активизация позитивного мышления и формирование активной жизненной позиции;
- 4) развитие витальных тенденций и жизнеутверждающей линии поведения;
- 5) коррекция суицидальных установок (в том числе авитальной активности молодежи) и последующего поведения.

Целью апробации системы психолого-педагогической профилактики суицидов в разных возрастных группах молодежи была первичная профилактика суицидов среди молодежи через повышение социальной адаптированности на основе аксиологической (ценностно-целевой) позиции, теории и технологии педагогической поддержки.

Т. к. предметом педагогической поддержки является процесс совместного с ребёнком определения его собственных интересов, целей, возможностей и путей преодоления препятствий, мешающих сохранить своё человеческое достоинство и самостоятельно достигать желаемых результатов в обучении, самовоспитании, общении, образе жизни, то мы считаем данную теорию и основанную на ней технологию оптимальной в достижении целей профилактики суицидов среди подростков и юношей.

В связи с этим при разработке программ профилактики суицидов мы использовали основные принципы педагогической поддержки [3]:

- 1) согласие ребенка на помощь и поддержку;
- 2) опора на силы и возможности личности;
- 3) вера в эти возможности, ориентация на способности ребенка самостоятельно преодолевать трудности;
- 4) совместность, сотрудничество, содействие;
- 5) конфиденциальность (анонимность);
- 6) доброжелательность и безоценочность;
- 7) безопасность, защита здоровья, прав, человеческого достоинства;
- 8) «не навреди».

Согласно тому, что ведущая антропологическая константа гуманистического мировоззрения и практики (по Газману О. С. [4]) – это признание необходимости свободного развития каждого человека и создание всех возможных условий для осуществления этого, она является определяющей и в разработанной нами системе профилактики суицидов.

Система составлена таким образом, что предусматривает часть программ, которые должны быть проведены с участием привлеченных специ-

алистов, так как специалисты образовательного учреждения не всегда могут владеть актуальной информацией по рассматриваемой теме. При этом большую часть программ проводят ведущие специалисты образовательного учреждения: преподаватели, педагоги-психологи, социальные педагоги или иные специалисты рабочей группы.

Логическое построение программ системы требует придерживаться ее структуры в соответствии с применяемыми в ней методологическими принципами. В работе по программам используются методы групповой работы: лекция, беседа, дискуссия, групповая работа с элементами тренинга, создание творческих работ (индивидуальных и групповых), игры, психологические упражнения, творческие этюды. Также к групповым формам работы мы относим проведение группового тестирования, работа с анкетами, самогестирование.

Четыре программы были запущены одновременно, а оставшиеся три - в зависимости от результатов предыдущих. Две заявленные программы системы психолого-педагогической профилактики суицидов предположительно должны были функционировать в аспекте преодоления трудных жизненных ситуаций (это "индивидуальная программа помощи" и программа кризисной интервенции).

Организация апробации системы психолого-педагогической профилактики суицидов, диагностические методы

Апробация системы психолого-педагогической профилактики суицидов в рамках проведения вышеназванных программ осуществлялась на базе средней школы № 118 г. Алматы и Казахского Национального педагогического университета им. Абая. Общая выборка для апробации системы профилактики суицидов составила 200 человек в возрасте от 15 до 22 лет, из них школьников - 107 человек (9-11 классы), студентов – 93 человека (1-4 курсы). До апробации вышеназванных программ был проведен исходный срез, с помощью которого мы попытались выявить общую суицидальную картину среди обучающихся этих возрастных групп.

Обучающимся для заполнения была предложена, разработанная нами, проективно-ассоциативная методика, составленная по анкетной форме, состоящая из 10 полузакрытых и открытых вопросов-заданий различного типа, целью которой было выявление наличия признаков суицидального поведения подростков и юношей (девушек).

Обработка результатов методики производилась на основе контент-анализа - подсчитывалось количество проявлений суицидальных признаков. Максимальное количество признаков равно 10, то есть количеству вопросов анкеты. Здесь можно привести несколько примеров. Если школьнику предлагается закончить предложение (вопрос №5) «Наступит день когда...», на что он продолжает

«...когда мы все умрем, ... когда я умру» - мы указываем на наличие 1 признака. На вопрос: «Какая твоя любимая музыкальная группа, исполнитель, песня?», подросток отвечает, что его любимая песня называется «Суицид», мы указываем на наличие суицидального признака. Например, на вопрос-задание №7: «Напиши три слова-ассоциации, что для тебя значит слово «ЖИЗНЬ»», учащийся отвечает: «Жизнь – это игра; очередь за смертью; борьба за место на кладбище», мы также указываем на наличие суицидального признака.

Предложенная нами шкала обработки и интерпретации результатов была несколько субъективной, но все же имела конкретные показатели, по которым школьники были отнесены к той или иной группе по суицидальным признакам.

К группе с полным отсутствием суицидального поведения были отнесены школьники, которые не проявили ни одного признака. В качестве показателей отсутствия суицидального поведения нами были определены: отсутствие прямых и косвенных упоминаний о суициде, наличие позитивных жиз-

ненных установок, оптимистический настрой, отражающийся в ассоциациях и проекциях и др.

К группе со средним уровнем суицидального поведения были отнесены подростки и юноши (девушки), проявившие от 1 до 4 признаков. Здесь показатели колебались от нейтральных высказываний до отдельных упоминаний о смерти и косвенных намеках на одиночество, недопонимание.

К группе с высоким уровнем суицидального поведения были отнесены учащиеся, обнаруживших наличие от 5 до 10 признаков. На данном уровне показателями суицидального поведения были явные и косвенные высказывания о смерти, пессимистический настрой, «рисковые установки» (типа «смерть – это продолжение жизни на другом уровне», «ничего не бывает зря – даже смерти» и т. п.).

Анализ результатов опроса по разработанной методике позволил получить количественные результаты по всем участвовавшим в опросе классам. Полученные результаты были обработаны и обобщены (Рисунок 1).

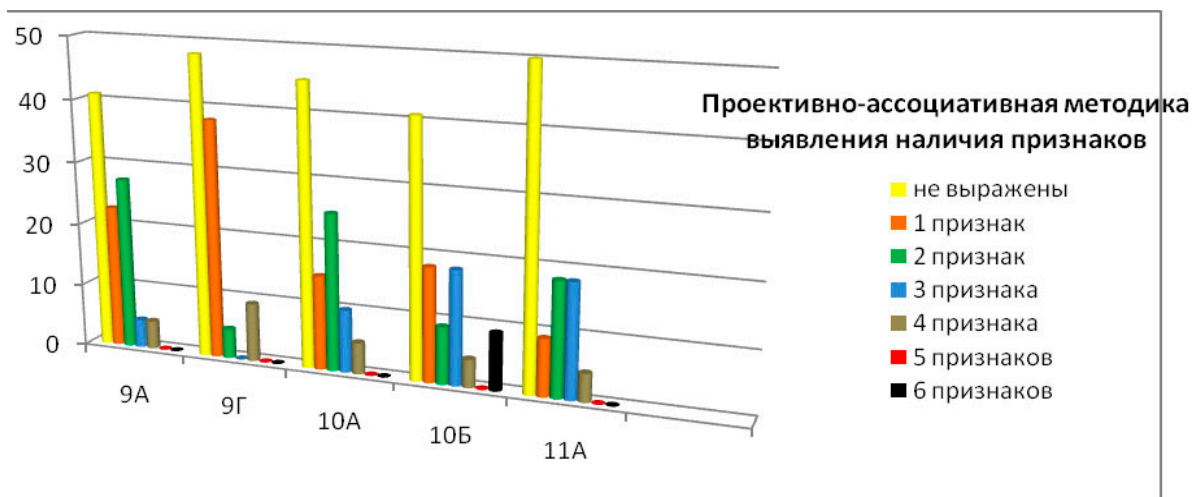

Рисунок 1. Сравнительная гистограмма результатов проведения проективно-ассоциативной методики в школе №118 по классам

По количеству выявленных признаков суицидальности (именно оно и говорит о разных уровнях суицидального поведения), мы выяснили, что какая-либо из форм суицидального поведения может быть присуща школьникам в той или иной степени, будь то пассивные суицидальные мысли или суицидальные замыслы и намерения. Согласно выявленным результатам ощущается острая необходимость в профилактической работе среди школьников.

Также проективно-ассоциативная методика была проведена среди студентов КазНПУ им. Абая на выборке 93 человека в возрасте от 17 до 22 лет (студенты 1-4 курсов).

Результаты проведения проективно-ассоциативной методики среди студентов вуза (КазНПУ им. Абая) показали невысокий уровень суицидальной активности данной категории молодежи (эта группа представлена юношеским возрастом) – Рисунок 2. Это доказывает наше предположение о том, что студенты ВУЗов как социальная группа молодежи с наиболее широкими жизненными перспективами (и в массе своей, относящиеся к среде, которую можно охарактеризовать как «средний слой») менее подвержены суицидам. Но вместе с тем наличие 1-3 признаков суицидального поведения среди студентов делает необходимой профилактическую работу в этом направлении.

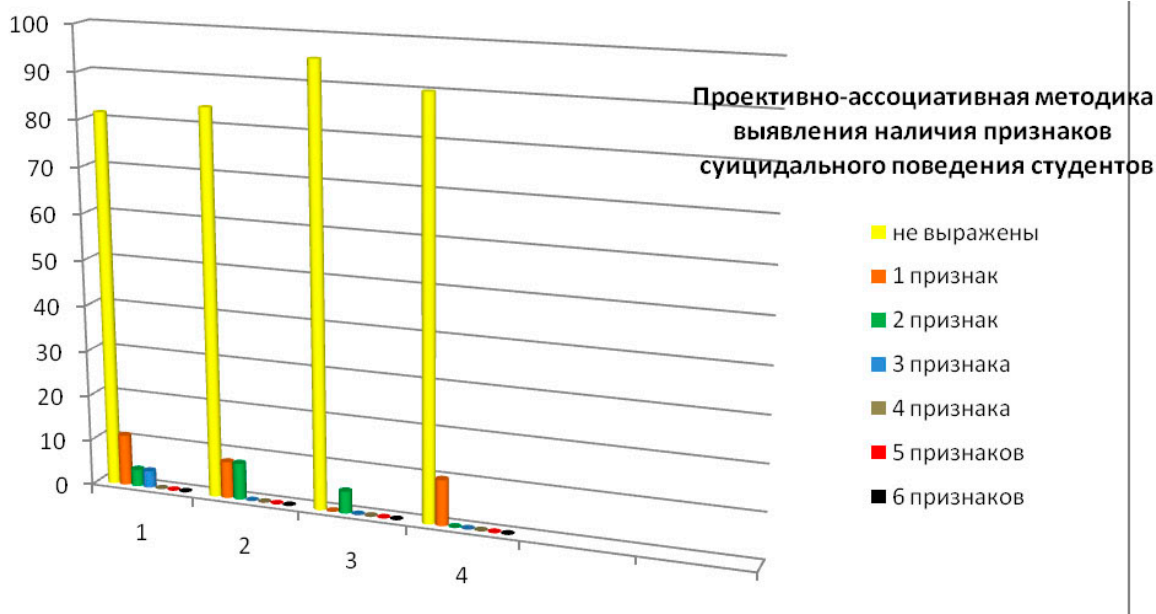

Рисунок 2. Сравнительная гистограмма результатов проведения проективно-ассоциативной методики в вузе по курсам

После исходного среза была начата активная работа по апробации системы профилактики суицидов в школе и вузе. Срезы по действенности четырех одновременно апробируемых программ были проведены на небольшой выборке. В качестве респондентов выступили 48 обучающихся (школьников и студентов), продемонстрировавших высокий уровень суицидальной активности в исходном срезе. Для проведения среза использовалась шкала суицидальных мыслей А. Бека и «Опросник антисуицидальных мотивов», Шкала выраженности суицидальной активности А. Г. Ам-

брумовой и Визуально–аналоговая шкала (ВАШ).

Результаты апробации системы психолого-педагогической профилактики суицидов

Результаты, полученные по «Опроснику антисуицидальных мотивов» в обеих группах до начала работы по программам приведены в таблице 1. Как видим, до начала работы по программам показатели были весьма близки по всем измеренным параметрам. Имевшиеся отклонения средних величин незначительны и свидетельствуют о сопоставимости полученных результатов.

Таблица 1. Показатели средних величин по «Опроснику антисуицидальных мотивов» до начала профилактической работы

Параметр	ЭГ	КГ	Уровень достоверности различий	
1 Выживание, умение справиться с ситуацией		4, 06±0, 58	3, 9±0, 48	Не достоверно
2 Ответственность перед семьей		4, 27±0, 34	4, 03±0, 33	Не достоверно
3 Мотивы, связанные с родителями		4, 06±0, 26	3, 9±0, 23	Не достоверно
4 Опасения относительно совершения самоубийства		3, 42±0, 2	3, 44±0, 2	Не достоверно
5 Опасения социального неодобрения		4, 2±0, 2	4, 29±0, 37	Не достоверно
6 Моральные установки, противоречащие совершению суицидальной попытки	3, 39±0, 22	3, 47±0, 27		Не достоверно

После апробации одной из программ (1 этап профилактики) в каждой из групп (в экспериментальной группе - ценностно-смысловая программа "Любим жизнь и все что в ней", в контрольной группе - "индивидуальная программа помощи") произошел ряд изменений (таблица 2).

Таблица 2. Показатели средних величин по «Опроснику антисуицидальных мотивов» после апробации одной профилактической программы

Параметр	ЭГ	КГ	Уровень достоверности различий
Выживание, умение справляться с ситуацией	4, 2±0, 49	3, 26±0, 46	Не достоверно
Ответственность перед семьей	4, 4±0, 25	4, 07±0, 33	Не достоверно
Мотивы, связанные с родителями	4, 2±0, 28	3, 9±0, 26	P<0, 05
Опасения относительно совершения самоубийства	3, 4±0, 2	3, 42±0, 18	Не достоверно
Опасения социального неодобрения	4, 1±0, 25	4, 26±0, 3	Не достоверно
Моральные установки, противоречащие совершению суицидальной попытки	3, 4±0, 19	3, 48±0, 24	Не достоверно

В экспериментальной группе (ЭГ) изменения по факторам «выживание и умение справляться с ситуацией», «ответственность перед семьей» и «мотивы, связанные с родителями» более заметны, чем в контрольной группе. Это свидетельствует о том, что апробированная программа "Любим жизнь и все что в ней", являющаяся ценностно-смысловой более действенна по сравнению с "индивидуальной программой помощи", воздействующей на личность в трудных жизненных ситуациях с помощью психологических терапевтических средств. Т. е. воздействие на ценности и смыслы личности, особенно в аспекте формирования смысла жизни, противостояния трудностям и опоры на родителей, как на надежный тыл, в разработанной нами программе превенции наиболее эффективно. Посмотрим как две превентивные программы (ценностно-смысловая программа "Любим жизнь и все что в ней" - на закрепление несуйцидальных форм поведения и тренинговая программа "Анти-суицид") помогут изменить результаты в экспериментальной группе (таблица 3).

Таблица 3. Показатели средних величин по «Опроснику антисуицидальных мотивов» после апробации двух профилактических программ

Параметр	ЭГ	КГ	Уровень достоверности различий
1 Выживание, умение справляться с ситуацией	4, 1±0, 33	3, 25±0, 37	Не достоверно
2 Ответственность перед семьей	4, 2±0, 15	3, 2±0, 34	P<0, 05
3 Мотивы, связанные с родителями	4, 1±0, 3	3, 93±0, 37	P<0, 05
4 Опасения относительно совершения самоубийства	3, 37±0, 19	3, 4±0, 2	Не достоверно
5 Опасения социального неодобрения	3, 9±0, 24	4, 25±0, 3	P<0, 05
6 Моральные установки, противоречащие совершению суицидальной попытки	3, 37±0, 16	3, 44±0, 2	Не достоверно

Сопоставив данные таблиц 1, 2 и 3 можно увидеть, что динамика показателей до начала профилактики, после апробации одной программы (1 этап профилактики) и после апробации двух программ (2 этап профилактики) претерпела ряд изменений. В экспериментальной группе до начала профилактики средний балл составлял $3,99 \pm 0,3$; после апробации одной программы показатель снизился до $3,95 \pm 0,28$; а после апробации двух программ (см. таблицу 3) составил $3,84 \pm 0,22$ балла. В контрольной группе до начала профилактики аналогичный показатель составил $3,84 \pm 0,31$; после апробации одной программы составил $3,73 \pm 0,29$; а после апробации двух программ стал $3,58 \pm 0,3$.

Проанализируем уровень суицидальной угрозы, выявленный на основе трех срезов, проведенных по Шкале выраженности суицидальной активности А. Г. Амбрумовой (1980). Шкала позволяет выделить антивитаальные переживания, суицидальные замыслы, суицидальные намерения и суицидальные попытки.

После обработки шкалы отмечаем, что в обеих группах до начала профилактики и на различных ее этапах наблюдаются изменения. Наиболее существенным является снижение в экспериментальной

группе. После апробации одной программы снижение показателей по шкале менее существенно, чем на следующем этапе профилактики - после апробации двух программ (при $p < 0,005$). До начала профилактики суицидов в экспериментальной группе суицидальные намерения высказывали 19 человек и у 1 участника были суицидальные замыслы. В контрольной группе у 17 человек фиксировались суицидальные намерения и у 2-х суицидальные замыслы. За период апробации одной из программ суицидальные намерения в экспериментальной группе уменьшились до 11 случаев, а в контрольной группе - до 9 случаев (случаи по шкале - это высказанные позиции). Суицидальные замыслы не отмечаются в экспериментальной группе, но выявлены 2-х человек из контрольной группы.

При оценке суицидальной угрозы после апробации двух программ произошел ряд положительных изменений. В экспериментальной группе суицидальные намерения определяются у 5 человек, а суицидальные замыслы ни у кого.

В контрольной группе после апробации двух программ также произошел ряд изменений. Суицидальные намерения высказывают 4 респондента, суицидальные замыслы отмечаются в 1 случае (таблица 4).

Таблица 4. Динамика уровня суицидальной угрозы до начала профилактики суицидов и на двух этапах профилактики

Уровень суицидальной угрозы	Экспериментальная группа			Контрольная группа		
	До начала профилактики	После апробации 1 программы	После апробации 2-х программ	До начала профилака	После пробации 1 программы	После пробации 2-х программ
Суицидальная попытка	0	0	0	0	0	
Суицидальные намерения	19	11	5	9	4	
Суицидальные замыслы	1	0	0	2	1	
Суицидальная активность	0	0	0	0	0	

Результаты исследования динамики показателей шкалы А. Бека и «Опросника антисуицидальных мотивов» в группах за время профилактики, а так же уровень статистической достоверности различий между ними приведены на рисунках 3 и 4.

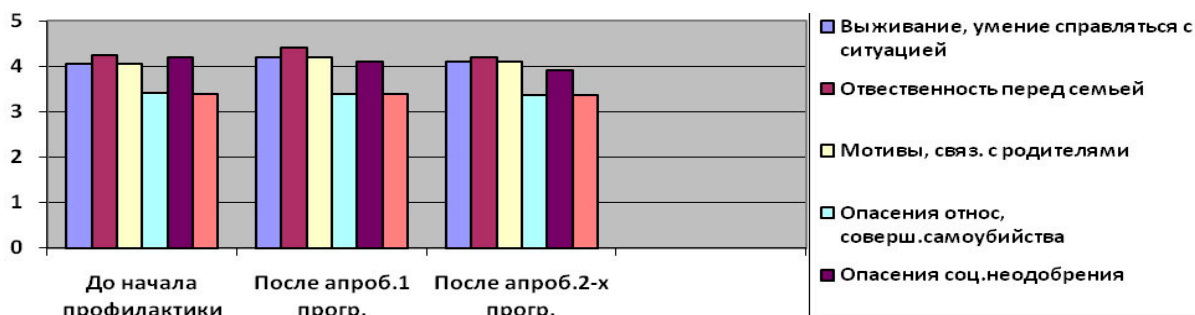

Рисунок 3. Статистически достоверные различия между показателями экспериментальной группы в динамике профилактики

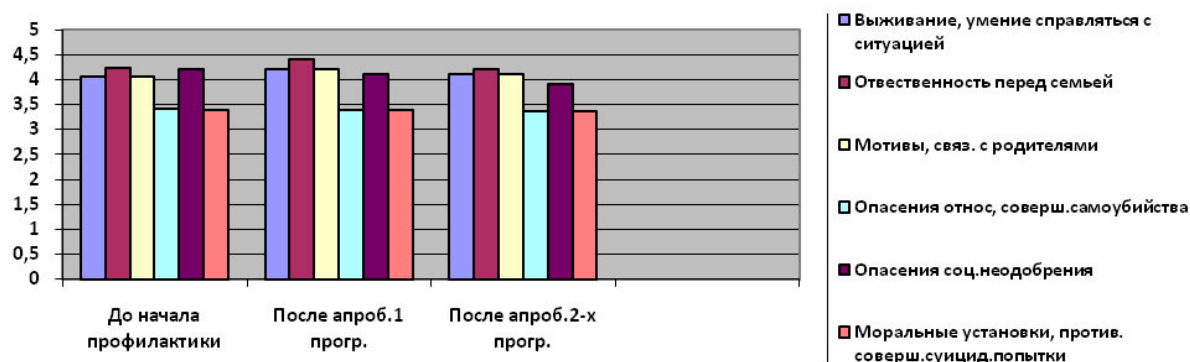

Рисунок 4. Статистически достоверные различия между показателями контрольной группы в динамике профилактики

Список использованных источников

1. Алексеева, С. И. Социальные, этнические и личностные аспекты суицидальной активности населения [Электронный ресурс]/ С. И. Алексеева, Р. И. Горохова. – Режим доступа: www.iriss.ru/attach_download?object_id=000150071347&attach_id=000444
2. Глобализация в российском обществе: сб. научных трудов / отв. ред. И. И. Елисеева. – СПб. : Нестор-История, 2008. – 538 с.
3. Мынбаева А. К., Сеилханова М. Технологии социально-терапевтической работы социального педагога: учебно-методическое пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. -
4. Газман О. С. Воспитание и педагогическая поддержка детей / Народное образование, 1998, №6. С. 29.
5. Амбрумова А. Г. Предупреждение самоубийства / А. Г. Амбрумова, С. В. Бородин, А. С. Михлин. – М. : Просвещение, 1980. – 137 с.

Сеилханова Макпал Есенгалиевна

магистр педагогики и психологии, КазНУ имени аль-Фараби

СОЦИАЛЬНО-ТЕРАПЕВТИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В РАБОТЕ С СУИЦИДАЛЬНО-НАПРАВЛЕННЫМИ ПОДРОСТКАМИ

Резюме. В статье на фоне обоснования актуальности профилактики суицидального поведения молодежи, предложена социально-терапевтическая технология. Доказывается, что использование развивающих, психокоррекционных и психотерапевтических возможностей разработанной технологии социально-терапевтической работы в работе с суицидально-направленными личностями позволяет осуществлять воздействие на деструктивную личность косвенно, мягким и щадящим образом в условиях гармоничной среды образовательного учреждения.

Summary. The relevance of the article reflecting the issues of prevention of suicidal behavior among adolescents, due to worsening of suicidal symptoms in society that require new approaches and methods to prevent this problem of Kazakhstani society. The purpose of this paper is to validate the effectiveness of the use of socio-therapeutic techniques in working with suicidal-directed teenagers. Focuses on the experience of psychological-pedagogical Sciences in the UK, Germany, Singapore, South Korea, France, showing the high effectiveness of the art technology in working with people with disabilities, as well as with ordinary people with the purpose of prevention and correction of negative emotional States, relieving emotional stress, anxiety, normalization of emotional-volitional sphere of personality, development of its creative energy.

Актуальность тематики нашей статьи заключается в том, что в условиях современной социальной жизни, характеризующейся динамичностью, интенсивным развитием всех сфер жизни, происходит увеличение психоэмоциональных нагрузок, что приводит к тому, что остро заявляет о себе проблема суицидальных проявлений в обществе, в особенности среди молодежи. А это в свою очередь требует новых подходов к предупреждению данной глобальной проблемы человечества.

Проблема современного феномена самоубийства простирается от угрожающей статистики подросткового суицида до принципа зарубежной биоэтики о праве свободного индивида на эвтаназию; от международных и национальных программ профилактики суицида до морального оправдания сопровождения самоубийц врачами и др. специалистами.

Согласно проведенным нами в рамках проекта «Научно-теоретические основы и профилактика проблем суицида среди молодежи» исследованиям, суицидальное поведение молодежи - результат взаимодействия различных факторов и сил: экономических и социальных, культурных и экологических, демографических, психологических и других. Психологи школ и даже вузов называют в качестве глубинных предпосылок формирования суицидального поведения в подростковом и юношеском возрасте имущественное расслоение и социальное неравенство, безработицу родителей и самой молодежи, маргинализацию, разрушение семейных и групповых связей.

По мнению специалистов, подростковая психика предрасположена к суициду. На языке медицины это называется специальным термином – «Пубертатный суицид», то есть самоубийство, совершенное в пору полового созревания. Причины этого явления по сути своей те же, что и у взрослого населения: отсутствие механизмов воздействия общества на индивида, болезни (напри-

мер, наркомания или неизлечимые); личностные проблемы (чувство неприкаянности или же банальная антипатия к существующей жизни), и что является наиболее опасным - дети очень часто следуют примеру своего кумира или знакомого, уходя из жизни «За компанию». И именно в контексте детских суицидов стоит задуматься о приемлемости применения термина «Добровольный» уход из жизни, едва ли дети в возрасте от 6 до 12 лет вообще понимают, что такое смерть, и что случится в результате их поступка. А несформировавшаяся психика несчастного, озлобленного на весь мир подростка не в состоянии контролировать тяжелейшие душевные переживания, выпавшие на его долю.

В 2012 году в Казахстане был утвержден межведомственный план действий по предупреждению суицидов на 2012 - 2014 годы. Теперь разработана Дорожная карта по продвижению психического здоровья на 2014 - 2018 гг. В каждой поликлинике в Казахстане начали работать медицинские психологи, в каждой школе - педагоги-психологи, социальные педагогик, которые, так или иначе, занимаются проблемой профилактики суицида. Кроме этого, есть психотерапевтическая помощь, есть национальный телефон доверия - 150, по которому можно позвонить с любого городского телефона.

В 2013 году Министерство здравоохранения подготовило план социальной модернизации с комплексом мер по профилактике суицида и наркомании, снижению числа лиц с проблемами психического здоровья, который уже внесен в правительство на согласование. Предлагаемый алгоритм действий по предупреждению суицида представляет собой 3 этапа предоставления помощи в виде мер, направленных на раннее выявление и предупреждение суицида.

16-17 мая 2013 года проведено запланированное заседание рабочей группы по совершенствованию деятельности психологических служб в орга-

нах и организациях образования, здравоохранения, правоохранительных органах, вооруженных силах и других государственных органах. Целью этих мероприятий являлось знакомство с международным опытом, выработка стратегии и объединение усилий государственных органов и негосударственных структур по предотвращению суицидов в Республике Казахстан. Состояние тревожности – это второй распространенный симптом проблем психического здоровья подростков».

«Хотелось бы отметить ту тенденцию, что у нас на данный момент, согласно статистическим данным, больше всего суицидального поведения и суицида происходит не в городе, а в районах и селах. За 6 месяцев 2014 года несовершеннолетними совершено суицида в городе - 26, а в районах и селах 78», - сказала она на заседании Комитета по социально-культурному развитию Мажилиса Парламента РК «О мерах по снижению суицидального поведения и дорожно-транспортных происшествий среди подростков и молодежи».

Среди казахстанского опыта превенции суицидов можно выделить Государственную программу «Саламаты Казахстан» на период 2011- 2015 гг. Ее основными направлениями в рамках превенции суицида является внедрение практики психологического тестирования в школах и в дошкольных учреждениях, подготовка новых кадров, переподготовка действующих специалистов, обучение школьных психологов и социальных педагогов простым, но эффективным технологиям по повышению уровня психологической устойчивости.

Преимуществом данной программы является ее универсальность и уникальность, так как она носит всесторонний характер изучения психического и физического здоровья и дает возможность на ранних стадиях диагностировать низкие уровни психологической устойчивости и высокие суицидальные риски у детей и подростков, а также осуществляет обновления превентивных знаний специалистов. Но вместе с тем слабым звеном является ограничение в методах работы с данным контингентом - диагностические, медицинские, психотерапевтические, валеологические и т. д. Нет опоры на возможности искусства, в частности на арт-методы.

К сожалению, менталитет общества, а может и другие причины, не позволяют молодым людям в сложных жизненных ситуациях обратиться за помощью в кризисные центры, психиатрические службы или другие специализированные учреждения. Многие подростки и даже взрослые зачастую имеют противоречивые представления об истоках и причинах суицидального поведения, испытывают трудности в обсуждении проблем, боятся открыто говорить о своих переживаниях. Поэтому представляется необходимым именно в образовательных учреждениях организовать профилактику

добровольного ухода из жизни. С этой целью вот уже на протяжении нескольких лет в КазНУ им. аль-Фараби ведутся работы по проектам, финансируемым Министерством образования и науки нашей республики, которые направлены на организацию работ по профилактике суицидальной направленности молодежи разными методами и средствами. Это проекты: «Научно-практические основы и профилактика проблем суицида среди молодежи», «Арт-педагогика и арт-терапия для профилактики суицидального поведения молодежи в Казахстане: разработка научных основ и практических технологий». Как показало проводимое нами исследование, профилактика суицидального поведения молодежи должна осуществляться в рамках антисуицидального движения: с помощью смысло-утверждающих методик, тренингов позитивного мышления, комплекса психотерапевтических средств, жизнеутверждающих мероприятий и др. форм, способов и методов работы, объединенных в технологию социально-терапевтической работы с суицидально-направленными подростками по формированию позитивной адаптации к жизни.

Проектирование социально-терапевтической технологии в работе с суицидно-направленными подростками

Наше теоретическое исследование по анализу и обобщению научной и практической деятельности в области суицидологической превенции разных стран позволило выделить следующие составные части системы превенции суицидов в мировой практике:

- 1) Направления деятельности
    - круглосуточная доступность для нуждающихся;
    - активный поиск людей из групп суицидального риска;
    - выявление и наблюдение за лицами, совершавшими попытки самоубийства.
  - 2) Органы и структуры
    - консультативные службы для населения;
    - службы неотложной телефонной помощи;
    - службы суточной госпитализации;
    - амбулаторные службы;
    - «Дома на полпути» для суицидентов (дневной стационар), программы частичной госпитализации в вечернее время, позволяющие пациентам ходить на работу;
    - неотложные службы психиатрической помощи, включающие превенции и интервенции суицидов;
    - программы неотложных отсылок к врачам, юристам, в агентства по различным видам помощи;
    - массовые образовательные программы, направленные на изучение феноменологии суицида.
- Современная профилактика суицидального риска объединяет кабинеты неотложной психиа-

трической помощи в больницах общего профиля, центры психического здоровья, психиатрические клиники, церковные консультативные центры, антисуицидальные бюро, службы телефонной психологической помощи и центры лечения отравлений. Каждая из этих служб свойственными ей средствами оказывает важную помощь как лицам, склонным к суициду.

В концептуальном плане в мероприятиях по профилактике суицидов мы выделили следующие подходы:

1) информационный – основывается на том, что одним из главных направлений работы должно стать информирование людей о способах решения проблем, выхода из депрессий, затруднительных состояний;

2) социально-профилактический – в качестве основных целей рассматривает выявление, устранение и нейтрализацию причин и условий, вызывающих суицидальные мысли и намерения;

3) медико-биологический – его сущность состоит в предупреждении возможных отклонений от социальных норм целенаправленными мерами лечебно-профилактического характера по отношению к лицам, страдающим различными психологическими отклонениями;

4) социально-педагогический – заключается в восстановлении или коррекции качеств личности, особенно нравственных и волевых.

Из всего этого следует, что необходимо объединение этих подходов в целях наиболее эффективного преодоления проблем суицидов, для этого нами спроектирована технология социально-терапевтической в работе с суицидно-направленными подростками, соединяющая в себе все четыре вышеуказанные концептуальные линии.

Модель проектирования включает отражение теории социально-педагогической терапии в область технологий через принципы проектирования технологии социально-терапевтической работы (рисунок 1).

Рисунок 1 – Модель проектирования технологии социально-терапевтической в работе с суицидно-направленными подростками

Насколько нам известно, социальная терапия – сравнительно новая технология, которая получает все большее распространение в современной социально-педагогической практике. Социальная терапия комплекс решений, процедур, мероприятий и действий, направленных на решение социальных проблем различного уровня, в том числе с суицидально-направленными подростками.

Опытно-педагогическая работа показала, что методы социальной терапии и технология социально-терапевтической работы могут быть использованы для:

1) предоставления возможности выражения агрессивных чувств в социально приемлемой манере. Рисование, живопись красками или лепка являются безопасными способами разрядки напряжения;

2) ускоряет прогресс в терапии. Подсознательные конфликты и внутренние переживания легче выражаются с помощью зрительных образов, чем в разговоре во время вербальной психотерапии. Невербальные формы коммуникации могут с большей вероятностью избежать сознательной цензуры;

3) дает основания для интерпретации и диагностической работы в процессе терапии. Творческая продукция ввиду ее реальности не может отрицаться пациентом. Содержание и стиль художественной работы предоставляют терапевту огромную информацию, кроме того, сам автор может внести вклад в интерпретацию своих собственных творений;

4) позволяет работать с мыслями и чувствами, которые кажутся непреодолимыми. Иногда невербальное средство оказывается единственным инструментом, вскрывающим и проясняющим интенсивные чувства и убеждения;

5) помогает укрепить терапевтическое взаимоотношение. Элементы совпадения в художественном творчестве членов группы могут ускорить развитие эмпатии и положительных чувств;

6) способствует возникновению чувства внутреннего контроля и порядка. Рисование, живопись красками и лепка приводят к необходимости организовывать формы и цвета;

7) развивает и усиливает внимание к чувствам. Искусство возникает в результате творческого акта, который дает возможность прояснить зрительные и кинестетические ощущения и позволяет экспериментировать с ними;

8) усиливает ощущение собственной личностной ценности, повышает художественную компетентность. Побочным продуктом терапии искусством является удовлетворение, возникающее в результате выявления скрытых умений и их развития.

Суммируя эти данные исследований эффективности терапии искусством, необходимо под-

черкнуть, что использование художественных приемов в процессе проведения группы также позволяет глубоко изучать фантазирование и воображение, разрешать конфликты между членами группы и помогать им в достижении гармонии.

В этом направлении также хочется отметить, что в последние годы укрепляют свой статус арт-педагогика и арт-терапия как новые самостоятельные и актуальнейшие научные направления. Они представляют собой очень мягкий, экологичный подход к психологическим проблемам современного человека. Опыт психолого-педагогической науки Великобритании, Германии, Сингапура, Южной Кореи, Франции показывают высокую результативность таких технологий в работе с людьми с ограниченными возможностями, а также с обычными людьми с целью профилактики и коррекции негативных эмоциональных состояний, снятия психоэмоционального напряжения, тревожности, нормализации эмоционально-волевой сферы личности, развития ее творческой энергии.

Методы арт-педагогики вбирают в себя мировой опыт психотерапии искусством, включающий четыре основные модальности: драмотерапию (психотерапию посредством сценической игры); танцевально-двигательную терапию; музыкальную терапию и психотерапию посредством изобразительного творчества.

Технологии арт-педагогики представляют собой сочетание арт-терапевтических методов с приемами изобразительного искусства, музыки, декоративно-прикладной отрасли на основе теоретических концепций педагогики и психологии (и многих ее специализированных направлений), медицины и возрастной физиологии, художественной педагогики и искусствоведения, культурологии и философии.

В рамках социально-терапевтической деятельности также нами разработан комплекс психотерапевтических средств, направленных на формирование у молодежи позитивной адаптации к жизни, сознательного построения и достижения устойчивого равновесия и гармонии в отношении себя и окружающих.

На основе изучения концепции резонансно-системного подхода в развитии самосознания человека и его личных качеств рассмотрены возможности известных психотерапевтических средств через неожиданное видение внутреннего мира человека и окружающего его жизненного пространства. Разработанный комплекс психотерапевтических средств представлен «Мягкими формами» психотерапии: техники когнитивно-поведенческой терапии, выработка психологической защиты от суицида, метод кататимного переживания образов, метод десенсибилизации и коррекции переработки информации движением глаз, медитативные техники, элементы клиентцентри-

рованной (роджерсовской) психотерапии, техники гештальт-терапии, техника разотождествления, психодраматические техники, техники когнитивной и рациональной терапии, методы визуальной терапии, техники НЛП и др.

Новизна нашего подхода заключается в специфике применения техник и в совершенно новом неординарном подходе к проблеме суицидального поведения. Техники когнитивно-поведенческой терапии будут использованы в случае, если причиной психологических расстройств, вызывающих суицид являются дисфункциональные убеждения и установки. Метод кататимного переживания образов или символдрама Х. Лейнера в нашем исследовании применяется при навязчивых идеях о суициде, при психосоматических расстройствах, ведущих к длительной депрессии, в случае нарушений адаптационной способности, обусловленных невротическим развитием личности, при замкнутости, закомплексованности, основу этого метода составляет свободное фантазирование в форме образов, «Внутренних картин» на заданную тему. Метод десенсибилизация переработки движением глаз, предложенный Фрэнсин Шапиро, помогает при тревожных воспоминаниях, страхах, расстройствах, психотравмах, фобиях, уменьшает неврозы, влекущие к суициду.

Элементы клиентцентрированной терапии помогают в полной проработке клиентом этапов субъективного переживания кризиса: ощущения психологического дискомфорта; усиления и нарастания ощущения изоляции и одиночества; депрессии. Основная задача этого метода – помощь в осознании возможности трансформации кризисного состояния индивида, новых перспектив и путей возвращения к нормальной жизни.

С помощью гештальт подхода мы предполагаем разрушить невротические механизмы приводящие человека к психологическим проблемам, а манипулятивные техники гештальттерапии работают в случаях, когда у человека конституционально очень сильно чувство вины, он склонен порой упорно портить самому себе настроение и тем са-

мым заниматься саморазрушением, в конце которого – смерть.

Применение техники разотождествления – это возможность устранения отождествления себя с телом, эмоциями и чувствами, социальными ролями и прочими иллюзорными формами потенциального суицидента, помогающими избавиться от иллюзорного «Я», в осознании реальности.

Психодраматический подход, предусматривающий активное применение основных базовых техник психодрамы («Дублирование», «Обмен ролями», «Зеркало», «Разогрев», «Шеринг») и ролевой игры, активно применяется нами в работе с раскрытием личностного потенциала и обнаружением внутриличностных конфликтов, подростков и молодежи, склонной к суицидальным проявлениям.

Использование техник НЛП-консультирования на основе модели стратегий НЛП ставило целью изменение личностных расстройств обучающихся, склонных к суицидальным проявлениям на основе изменения их жизненных стратегий. Использовались такие техники, как «Встраивание новой стратегии», «Изменение субмодальностей», «Изменение физиологического контекста» и «Использование заданий». При этом их применение вызвало снижение уровня тревоги, депрессии, паранойи, агрессии, помогло в преодолении глубоких личностных проблем, вызванных посттравматическим стрессовым расстройством, а все это в свою очередь содействовало снятию суицидального аспекта в структуре личности суицидента.

Таким образом, использование развивающих, психокоррекционных и психотерапевтических возможностей разработанной нами технологии социально-терапевтической работы в работе с суицидально-направленными личностями позволяет осуществлять воздействие на деструктивную личность косвенно, мягким и щадящим образом в условиях гармоничной среды образовательного учреждения, вне привлечения дополнительных материальных средств и «Дорогих» специалистов.

Список использованной литературы

- 1 Гиллинский Я. И., Юнацкевич Я. И. Социологические и психологические основы суицидологии. - СПб., 1999. С. 7-11.
- 2 Психологические аспекты детского суицида: технологии профилактики: Сборник материалов международной научно-практической конференции / Сост. и науч. ред. Н. Ю. Синягина, Н. В. Зайцева, Е. Г. Артамонова. - М. : АНО ИЦНПРОЦ, 2013. - 99 с.
- 3 Van Heeringen C. Understanding the suicidal brain / C. Van Heeringen // The British Journal of Psychiatry 183. - 2003. - P. 282-284.
- 4 Войцех В. Ф. Что мы знаем о суициде. Под редакцией профессора В. С. Ястребова. -М. :, 2007. 20 с.

Вишневская Анастасия Викторовна

магистр педагогических наук, преподаватель кафедры педагогики и образовательного менеджмента
КАЗНУ имени аль-Фараби, 8705-2222-574, e-mail: spskaznu@mail.ru

ЭКСПРЕСС-ДИАГНОСТИКА КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ.

Резюме. В статье рассмотрены варианты экспресс-диагностики креативности студенческой молодежи и возможности применения данной диагностики в психолого-педагогической практике ВУЗа. Цель статьи – краткое, поэтапное описание 2-х вариантов экспресс-диагностики креативности студенческой молодежи, выявление преимуществ применения экспресс-методов в образовании. Статья подготовлена в рамках выполнения проекта НИР МОН РК № 1763 /ГФ4 «Развитие креативности и творческих способностей студентов как фактор повышения интеллектуального потенциала Казахстана».

Түйін. Мақалада студент жастар креативтілігінің жедел диагностикасы варианттары және осы диагностиканы ЖОО-ның психологиялық-педагогикалық тәжірибесінде қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Мақаланың мақсаты – студент жастар креативтілігі жедел диагностикасының 2 вариантын қысқаша, сатылы түрді сипаттау, білім беруде жедел әдістерді қолданудың артықшылықтарын анықтау. Мақала «Қазақстанның зияткерлік элементін көтерудің факторы ретіндегі студенттердің креативтік және шығармашылық қабілетінің дамуы» атты ҚР Білім және ғылым министрлігі № 1763 /ГҚ4 ФЗЖ жобасының орындалу аясында дайындалды.

Summary. The article considers the options of Express-diagnostics of creativity of student's youth and limited the application of this diagnosis in psychological and pedagogical practice of higher education. The purpose of the article – concise, step by step description of 2 options of Express-diagnostics of creativity of student's youth, revealing the advantages of using Express-methods in education. The article was prepared within the scientific research project of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan No 1763/ GF4 «The Development of creativity and creative abilities of students as the factor of increase of intellectual potential of Kazakhstan».

Введение. Современные условия диктуют потребность в людях креативных, мобильных, умеющих находить выход из любой сложившейся ситуации с наименьшими потерями. Сегодня креативность — это, безусловно, ценный капитал, который приносит постоянные дивиденды, являясь источником новых идей и оригинальных подходов, делает организации конкурентоспособными, а их сотрудников уникальными. Как известно, в основе государственной программы «Интеллектуальная нация-2020» лежат три аспекта: прорыв в развитии системы образования Казахстана, повышение научного потенциала страны, развитие системы инноваций. Главная цель проекта — воспитание граждан новой формации, превращение Казахстана в страну с конкурентоспособным человеческим капиталом [1], [2]. Сегодняшняя молодежь должна уметь не только получать знания, но и создавать их, превращая в технологии и инновации. Соответственно, креативность становится одной из важнейших характеристик будущего специалиста [3].

В большом психологическом словаре дается следующее определение понятия креативность (англ. creativity) — это творческие возможности (способности) человека, которые могут проявляться в мышлении, чувствах, общении, отдельных видах деятельности, характеризовать личность в целом и/или ее отдельные стороны, продукты деятельности, процесс их создания [4]. В последние годы термин «креативность» получил широкое распространение в науке и практическом применении, вытеснив словосочетание «творческие способности». В данный момент насчитывается больше 60 определений креативности. Отметим,

что в педагогике и психологии существует множество взаимосвязанных подходов к пониманию креативности:

- креативность как творческий процесс (И. Спирмен, К. Дункер, А. Матейко),
- как интеллектуальная или творческая способность (Дж. Гилфорд, Д. Б. Богоявленская, Ю. Н. Кулюткин),
- личностная категория (К. Роджерс, А. Маслоу, Я. А. Пономарев) и др [5, С. 848].

Основная часть. В данной статье представлены 2 варианта экспресс-диагностики креативности студенческой молодежи, разработанные и апробированные в рамках проекта НИР МОН РК № 1763 /ГФ4 «Развитие креативности и творческих способностей студентов как фактор повышения интеллектуального потенциала Казахстана». Психолого-педагогическое исследование креативности студенческой молодежи проходило в период с сентября 2014 года по декабрь 2015 года. В исследовании приняли участие 268 человек.

Далее хотелось бы поподробнее остановиться на описании этапов и содержания исследования. Первый вариант экспресс-диагностики креативности студенческой молодежи состоит из 5 тестовых методик:

1. Тест на диагностику творческого потенциала и креативности личности;
2. Тест на уровень развития воображения;
3. Методика диагностики степени готовности к риску А. М. Шуберга;
4. Методика диагностики личности на мотивацию к избеганию неудач Т. Элерса;

Карта диагностики развития креативности (1 вариант методики экспресс-диагностики)

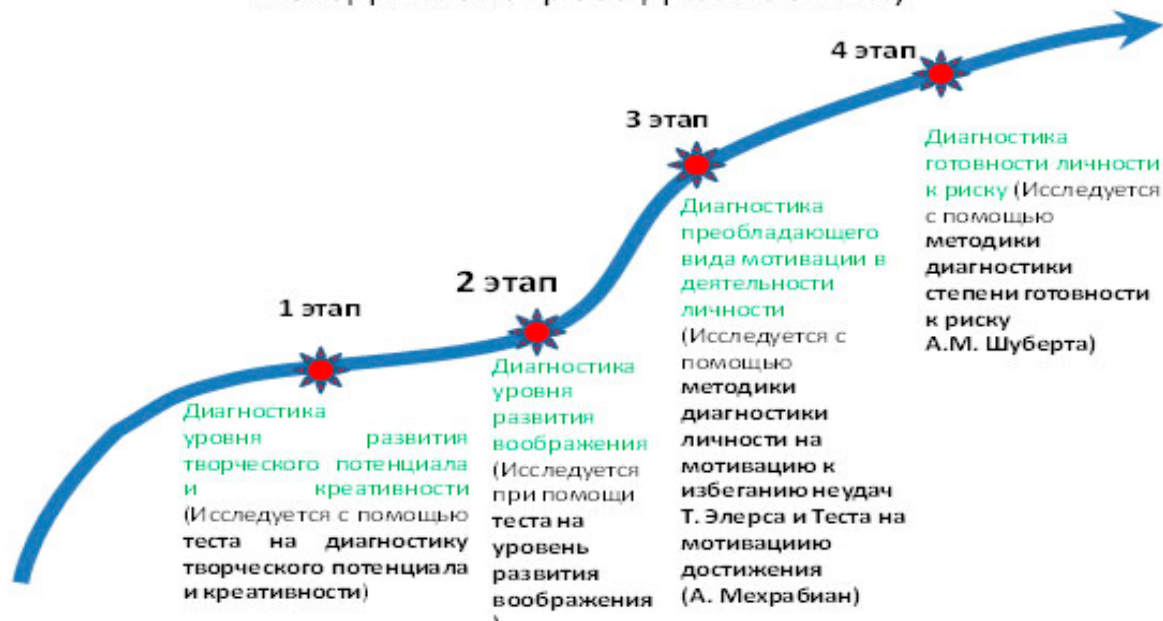

Рисунок 1 –Поэтапное представление методики экспресс диагностики креативности студенческой молодежи (вариант № 1)

5. Диагностика мотивации достижения (А. Мехрабиан).

С помощью данного варианта экспресс-диагностики исследуются следующие показатели личности:

1. уровень развития творческого потенциала и креативности;
2. уровень воображения;
3. готовность к риску;
4. преобладающий вид мотивации в деятельности личности.

Далее будет приведен алгоритм применения первого варианта экспресс-диагностики. Первым оценивается показатель «уровень развития творческого потенциала и креативности личности». Исследование данного показателя происходит с помощью «Теста на диагностику творческого потенциала и креативности личности». Тест состоит из 18 вопросов. Время, отводимое на проведение диагностики, составляет 10 минут. Вопросы теста диагностируют границы любознательности респондента, уверенность в себе, постоянство, зрительную и слуховую память, стремление к независимости, способность абстрагироваться и сосредоточиваться. Эти показатели, по мнению автора методики, и есть составляющая творческого потенциала.

Вторым оценивается показатель «уровень воображения». Тест состоит из 12 вопросов. Время, отводимое на проведение теста, составляет 8-10 минут.

Третьим оценивается показатель «готовность к риску». Для диагностики развития данного показателя используется методика диагностики степени готовности к риску А. М. Шуберта. Методика разработана А. М. Шубертом и направлена на исследование готовности (склонности) человека рисковать в тех или иных ситуациях. Тест состоит из 25 вопросов. Время на выполнение — 10 минут [6, с. 632-635]

Четвертым оценивается показатель «преобладающий вид мотивации в деятельности личности». Для исследования данного показателя используются методика диагностики личности на мотивацию к избеганию неудач Т. Элерса и диагностика мотивации достижения (А. Мехрабиан). Методика диагностики личности на мотивацию к избеганию неудач Т. Элерса представляет собой список из 30 строк. В каждой строке 3 слова, из которых необходимо выбрать одно, наиболее характеризующее испытуемого. Время, отводимое на выполнение теста, составляет 10 минут [6, с. 626-629] Затем применяется диагностика мотивации достижения А. Мехрабиан. Данный тест предназначен для диагностики двух мотивов личности – стремления к успеху и избегания неудачи. Тест имеет мужскую (32 вопроса) и женскую (30 вопросов) формы. Время на выполнение теста составляет 10 минут.

Таким образом, применение тестов первого варианта экспресс-диагностики креативности занимает в зависимости от индивидуальных, психологических особенностей участников тестирования от 48 до 50 минут.

Второй вариант экспресс-диагностики креативности состоит из 3-х тестовых методик:

1. Опросник «Определение типов мышления и уровня креативности» Дж. Брунера;
2. Тест «Художник – Мыслитель»;
3. Тест на ведущую модальную систему (доминирующую перцептивную модальность) С. Ефремцева.

Рисунок 2 –Поэтапное представление методики экспресс диагностики креативности студенческой молодежи (вариант № 2).

С помощью данного варианта экспресс-диагностики исследуются следующие показатели личности:

1. Тип (профиль) мышления и уровень креативности;
2. ведущая модальная (репрезентативная) система;
3. доминирующее полушарие головного мозга.

Первым с помощью опросника «Определение типов мышления и уровня креативности» Дж. Брунера диагностируется первый показатель. Джером Брунер рассматривал мышление как перевод с одного языка на другой. Таким образом, при четырех базовых языках возникает шесть вариантов перевода: предметно-образный (практический), предметно-знаковый (гуманитарный), предметно-символический (операторный), образно-знаковый (художественный), образно-символический (технический), знаково-символический (теоретический). Выделяются следующие факторы мышления: практичность–теоретичность; гуманитарность–техничность; художественность–операторность; конкретность–абстрактность. Опросник состоит из 75 вопросов. Время, отводимое на его выполнение, составляет 20 минут [7].

Вторым с помощью теста на ведущую модальную систему С. Ефремцева диагностируется уровень развития показателя «ведущая модальная (репрезентативная) система». Тест состоит из 48 вопросов и выполняется за 15-20 минут.

Третьим с помощью теста «Художник – Мыслитель» оценивается показатель «доминирующее полушарие головного мозга». Тест состоит из 10 вопросов. Выполняется тест за 5-7 минут.

Второй вариант экспресс-диагностики креативности занимает в зависимости индивидуальных, психологических особенностей респондентов от 40 до 47 минут. В процессе диагностики желательно после каждого теста делать передышки, которые позволят испытуемым немного отдохнуть и плавно перейти к следующему тесту.

Благодаря приведенным выше методам участники исследования могут быть разделены на 3 группы: с высоким, средним и низким уровнем развития креативности.

Полученные в рамках психолого-педагогического исследования креативности студенческой молодежи результаты приведены в таблице № 1.

Таблица 1 — Итоговая таблица психолого-педагогического исследования уровня креативности студентов и магистрантов среди ВУЗов Казахстана

№	Название ВУЗа	Уровень креативности (студенты)			Уровень креативности (магистранты)			Итого (человек)
		Низкий	Средний	Высокий	Низкий	Средний	Высокий	
1	Казахский национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы)		26 чел.	30 чел.		17 чел.	25 чел.	98 человек (56 студентов и 42 магистранта)
2	Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева (г. Астана)		2 чел.	1 чел.				3 чел.
3	Казахский государственный женский педагогический университет (г. Алматы)		56 чел.	30 чел.				86 чел.
4	Казахский национальный педагогический университет им. Абая (г. Алматы)		3 чел.	4 чел.				7 чел.
5	Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева (г. Петропавловск)		14 чел.	6 чел.				20 чел.
6	Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова (г. Кокшетау)		12 чел.	6 чел.				18 чел.
7	Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова (г. Караганда)		2 чел.	3 чел.				5 чел.
8	Актюбинский государственный педагогический институт (г. Актобе)		2 чел.	1 чел.				3 чел.
9	Таразский государственный педагогический институт (г. Тараз)		7 чел.	4 чел.				11 чел.
10	Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова (г. Усть-Каменогорск)		9 чел.	8 чел.				17 чел.
	Общее количество респондентов		33 чел.	93 чел.		17 чел.	25 чел.	268 (226 студентов и 42 магистранта)

Заключение. По результатам полученных диагностических данных составляется креативный портрет личности с указанием уровня развития креативности, преобладающей репрезентативной системы, ведущего полушария головного мозга, ведущего мотива в деятельности и уровня готовности к риску. Выявленные личностные особенности респондентов позволяют эффективно построить не только учебный, но и воспитательный процесс, например, быть использованы куратором-эдвайзером

при работе с группой, а также позволяют раскрыть интеллектуальные и творческие способности студентов, развить необходимые профессиональные компетенции. Все представленные выше тестовые методики легки в использовании и обработке, поэтому могут применяться, как профессионалами, так и людьми, не имеющими специализированного психологического образования (но прошедшими соответствующий инструктаж).

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н. А. Актовая лекция Президента РК: «Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее», прочитанная на праздновании 75-летнего юбилея КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, 13 октября 2009 г.) – Алматы, Қазақ университеті, 2009. - 12 с.
2. <http://www.inform.kz/eng/article/2277663>
3. Досумова А. С. Креативность как элемент инновационного образования // ҚазҰУ хабаршысы Экономика сериясы = Вестник КазНУ, Сер. Экономическая. - 2011. - №1. - С. 110-115/
4. Мецзяков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь - М. : АСТ, Прайм-Евразия, 2009. – 816 с. Издание четвертое, расширенное.
5. Бегалиева С. Б. О креативности как об устойчивой характеристике личности //Успехи современного естествознания, Сер. Педагогические науки. - 2015. - №1. - С. 847-849
6. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. — Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2001. — 672 с
7. <http://pdiag.ru/public/service/testView.xhtml?id=45007>

Мукашева Анар Бекетбаевна

д. п. н., и. о. профессора кафедры педагогики и образовательного менеджмента КазНУ им. аль-Фараби, alia80.80@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Резюме. В данной статье автором раскрываются основные вопросы совершенствования системы музыкального образования в высших учебных заведениях Республики Казахстан, а также проблемы подготовки конкурентоспособных специалистов в области музыкального образования востребованных в современном обществе. Рассматривается организация высшего музыкального образования, как в центральных, так и в региональных высших учебных заведениях РК в современный период.

Summary. In this article the author reveals the basic questions of improving the system of music education in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan, as well as the problem of training competitive specialists in the field of music education in demand in today's society. The organization of higher music education, both in the central and regional universities of Kazakhstan in the modern period.

Түйін. Мақалада автор Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарындағы музыкалық білім беру жүйесін жетілдірудің негізгі мәселелерін, сонымен қатар заманауи қоғамда сұранысқа ие музыкалық білім беру саласындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлау мәселелерін талдайды. Қазіргі кезеңдегі ҚР орталық, аймақтық жоғары оқу мекемелері секілді жоғары музыкалық білім беру ұйымдары қарастырылады.

Образование признано одним из важнейших приоритетов долгосрочной Стратегии развития республики «Казахстан – 2030». Общей целью образовательных реформ в Казахстане является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде.

Задача вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира диктует новые требования к системе образования. Конкурентоспособность образования и конкурентоспособность специалиста является одними из важных компонентов обеспечения конкурентоспособности нашего государства. В условиях присоединения к Болонскому процессу, проблема конкурентоспособности специалиста вышла на новый уровень. Это связано с несколькими позициями:

- стремлением Казахстана совершенствовать качество образования;
- необходимостью реформирования компонентов образования для успешной интеграции;
- завоевания имиджа нашей страны, и соответственно ребрендинга нашей страны не как экономически сырьевого государства, а страны с «умной экономикой», государства с высоким интеллектуальным и эстетическим потенциалом.

В свете реформирования образования во всех его звеньях, в частности определения стратегических путей развития музыкального образования на современном этапе, является подготовка конкурентоспособных музыкально-педагогических кадров.

На современном этапе, практически все высшие музыкальные учебные заведения Республики Казахстан взяли курс на интеграцию в мировое образовательное пространство, создание инновационной системы преподавания, подготовку квалифицированных кадров качественно новой формации - универсально образованных, обладающих

высокой культурой и богатым личностно-творческим потенциалом специалистов. Для реализации данных задач, сегодня имеются практически все необходимые условия.

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, например, активно участвует в многочисленных международных программах и проектах, являясь ассоциированным членом Европейской Ассоциации консерваторий и высших музыкальных школ со штаб-квартирой в Париже. Консерватория возглавляет Международную Ассоциацию «Музыка тюркских народов», через своих представителей участвует в работе Международной академии наук педагогического образования, Международного совета по традиционной музыке, Международной летней академии музыкального менеджмента, регулярно участвует в международных конкурсах, конференциях, мастер-классах и многих других проектах.

На сегодняшний день в стенах музыкального вуза действуют несколько крупных студенческих исполнительских коллективов, многочисленные ансамбли, регулярно выезжающие с концертами по республике и далеко за ее пределы. Выпускники консерватории успешно защищают кандидатские и магистерские диссертации, становятся лауреатами международных и республиканских конкурсов, достойно представляя музыкальную культуру Казахстана в странах ближнего и дальнего зарубежья.

Наглядным показателем профессионализма и успешности выпускников является их 100%-ая трудоустроенность в учебных и творческих коллективах нашей страны. Коллективом консерватории создана собственная модель высшего музыкального образования, уникальность которой заключается в органичном синтезе различных систем обучения: классического, европейского и тради-

ционного. Залог профессиональной мобильности и востребованности специалиста обусловлен расширением предлагаемых консерваторией специализаций. Жизнь требует сегодня специалистов широкого профиля («универсалов»), способных менять по мере необходимости вектор своей профессиональной деятельности. Расширение спектра специализаций на современном этапе – веление времени. Арт-менеджмент, музыкальная критика, эстрадно-джазовое исполнительство, музыкальная психология, ремонт и изготовление музыкальных инструментов и даже подготовка домашних учителей и гувернеров – все это востребовано на «рынке труда». Консерватория реагирует на динамично развивающуюся ситуацию в профессиональной сфере и готова учитывать социальные запросы [1].

На современном этапе Казахская национальная консерватория имени Курмангазы является ведущим музыкальным вузом, обеспечивающим профессиональную подготовку специалистов в сфере музыкального образования. За годы работы коллективом консерватории был накоплен уникальный опыт подготовки кадров высочайшего уровня, востребованных не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Консерватория за годы существования выпустила множество выдающихся исполнителей и деятелей искусств, достойно представляющих наше государство, как в ближнем, так и дальнем зарубежье. Основная цель образовательного процесса консерватории – формирование успешного выпускника, востребованного обществом творческого специалиста, способного к саморазвитию и самоактуализации. Компетентный, универсальный музыкант – вот то, на что нацелены сегодня разрабатываемые педагогами учебные, концертные и исследовательские программы и проекты. К услугам студентов и преподавателей вуза современно оборудованные просторные аудитории, концертные залы, спортивный, тренажерный залы, читальный зал, классный абонемент, библиотека и медиатека, компьютерные классы, Интернет, телерадиокомплекс, типография, музыкальная мастерская, столовая и многое другое. Общежитие для иногородних студентов располагает 42 репетиторскими, читальными и спортивными залами, бытовой техникой и новой мебелью. Студенты консерватории занимаются на новых инструментах лучших японских и немецких фирм (Steinway&Sons, Grotrian-Steinweg, Bluthner, Seiler, August Forster, Yamaha), а также на электронных инструментах для струнного квартета.

В последние годы значительно активизировалось международное сотрудничество, гастрольная жизнь творческих коллективов. Казахская национальная консерватория им. Курмангазы является организатором крупных международных фестивалей и конкурсов, таких как Международный конкурс пианистов, Международный фестиваль

мастер-классов, Международный фестиваль современной музыки «Наурыз-21», Международный конкурс камерной музыки, конкурс традиционной музыки «Асыл Мура» и др.

Сегодня Казахский национальный университет искусств, ректором которого является выдающаяся скрипачка Айман Мусаходжаева, стал высшим учебным музыкальным заведением, в котором собраны все направления и жанры искусства. Помимо музыки, здесь обучаются таким специальностям, как хореография, искусствоведение, изобразительные искусства, скульптура, дизайн, кино и телевидение. Подготовка специалистов соответствует мировым стандартам: бакалавриат - магистратура - PhD. С каждым годом поток абитуриентов, желающих поступить в университет искусств, увеличивается. По словам ректора, перед студентами и профессорско-преподавательским составом ставится задача повышения качества подготовки специалистов. На современном этапе, дисциплины по искусствам могут конкурировать со специалистами в международном масштабе. Увеличилось международное сотрудничество с зарубежными музыкальными вузами. Студенты и учащиеся университета, активно участвуют в международных фестивалях и конкурсах, занимают первые места, а также выступают в известных концертных залах Вены, Рима, Парижа, Москвы [2, с. 235].

Педагогические вузы, в которых не первый год работают музыкально-педагогические факультеты, тоже вносят определенный вклад в подготовку высококвалифицированных музыкально-педагогических кадров, отвечающих современным требованиям.

Казахский государственный женский педагогический университет готовит высококвалифицированных специалистов в области музыкального образования и обеспечивает музыкально-педагогическими кадрами практически все регионы нашей республики.

На факультете Искусства и культуры готовят бакалавров по специальности «5В010600 - Музыкальное образование» и «5В040400 - Традиционное музыкальное искусство». Студенты получают знания на трех кафедрах факультета искусства и культуры: теории и методики музыкального образования, хорового дирижирования и вокала, музыкальных инструментов. Выпускающей кафедрой специальности «5В010600 - Музыкальное образование» является кафедра теории и методики музыкального образования. Такие предметы, как хоровое дирижирование, постановка голоса и вокал, хоровой класс и практикум работы с хором проходят на кафедре хорового дирижирования и вокала. На кафедре музыкальных инструментов проводятся индивидуальные занятия по основным музыкальным инструментам - домбыра, кобыз, баян, фортепиано. Дополнительными инструмен-

тами здесь являются фортепиано и баян. Учебный процесс обеспечивается профессорско-преподавательским составом, который отличается высоким профессионализмом, отличной методической подготовкой [3].

Сегодня в Жетысуском Государственном Университете им. И. Жансугурова, кафедра музыкального образования выпускает специалистов в соответствии с Международным стандартом ИСО 9001-2000 по ряду специальностей, таких как «Музыкальное образование» с квалификацией «Учитель музыки»; «Музыкальное образование» - квалификация «Бакалавр музыкального образования».

За последние годы, качественная модернизация коснулась структуры кафедры. В настоящее время в ней функционирует три секции: хорового дирижирования; вокала; теории и методики. В профессорско-преподавательском составе кафедры насчитывается более 23 человек. Все они имеют высшее специальное музыкальное образование, которое было получено ими в таких вузах, как Московский государственный институт культуры, Алма-Атинская Государственная консерватория имени Курмангазы, ВКГУ, Чимкентский педагогический институт культуры им. аль-Фараби и выпускники данного вуза. Многие из них имеют ученые и академические звания, такие как доктор искусствоведения; профессор; почетные работники образования РК; отличники народного образования РК; почетные деятели культуры; кандидаты наук, доценты.

Профессора и преподаватели кафедры принимают активное участие в международных, всесоюзных, региональных симпозиумах, конференциях и семинарах стран ближнего и дальнего зарубежья.

В деле повышения профессиональной подготовки студентов к практической деятельности, большую работу проводит профессорско-преподавательский состав. Организованные в 1978 году оркестры русских народных и казахских народных инструментов «Жетысу», сегодня имеют звание народных оркестров. Их достижения связаны с именами Народного артиста Советского Союза, композитора Н. Тлендиева, заслуженного артиста РК К. Кумисбекова, заслуженного балетмейстера Д. Абирова, а также О. Б. Араповым, композиторское творчество которого наиболее тесно связано с известными деятелями: народным артистом РК Нургали Нусупжановым; заслуженными артистами РК Бахтияром Тайлакбаевым, Мырзахметом Мукамановым, Турсынхан Каракожаевой.

Профессиональному росту студентов на секции вокала уделяется особое внимание совершенствованию исполнительского мастерства, повышению профессиональной компетентности студентов. Многие студенты секции, например, участвуют в различных музыкальных конкурсах и фестивалях [2, с. 236].

В Павлодарском Государственном Университете им. С. Торайгырова, осуществляется подготовка специалистов высшего профессионального образования различных направлений. Обучение проводится на 9-ти факультетах, функционирующих в составе университета. На факультете История и журналистика работает кафедра «Исполнительское искусство», которая осуществляет подготовку специалистов по направлению 5В010600 – «Музыкальное образование».

Выпускников готовят к деятельности в сфере искусства, культуры и образования и дается базовое знание для педагогической, организаторской деятельности. В виды профессиональной деятельности входят: творческая, исполнительская, педагогическая, организационная, производственно-управленческая, проектная, научно-исследовательская.

Выпускнику специальности «Музыкальное образование» присуждается академическая степень бакалавра музыкального образования. Трудостраиваться выпускники могут в средние учебные заведения, музыкальные колледжи, учреждения культуры и искусства, творческие студии и т. д.

Подготовку специалистов ведет квалифицированный профессорско-преподавательский состав: профессор академии музыки Исмаилов Г. И., профессор ПГУ Айтбаев Е. Х., доцент ПГУ Дукенбай Н. С., доцент ПГУ Каримов Т. Б., старшие преподаватели: Ставская А. Д., Рахимжанов Б. С., Ажигалиева У. А., Землякова Н. В., Пиговаева Н. Ю., Негманова У. К., Анишева Г. М., Хикметова Г. М., Балажанова К. М. [2, с. 243].

На современном этапе, успешное развитие высшего музыкального образования, неразрывно связано с ростом всех направлений культурной жизни общества и востребованностью в высокопрофессиональных специалистах.

Формирование конкурентоспособной личности в этих условиях является одной из актуальных проблем казахстанского общества, которая сегодня готова не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно изменять существующую действительность к лучшему. Поэтому, на первый план выходят определенные требования к такой личности - креативность, активность, социальная ответственность, обладание развитым интеллектом, высокий уровень профессиональной грамотности, устойчивая мотивация познавательной деятельности [4].

Специфичность музыкального образования заключается в том, что оно ставит целью обогащение духовного мира обучающихся; развитие и формирование важнейших нравственно-эстетических взглядов, чувств; привитие потребности, интереса к познанию достижений национальной и мировой культуры и искусства.

Не случайно, по этому поводу, отмечает ученый Р. Сыдыкова, что: «Необходимо воспитывать студентов не узкими ремесленниками, а дать им широкое, общее музыкальное развитие...», которое позволит по ее мнению, - «обрести музыкальный кругозор, достичь высокого уровня музыкального мышления, сформировать эстетические вкусы и взгляды...» [5, с. 68].

Так, в учебном процессе необходимо учитывать специфику будущей профессии решать общие задачи музыкальной подготовки высшей квалификации, специалистов с широкими профессионально педагогическими и музыкальными познаниями и интересами. Поэтому главной задачей процесса обучения и воспитания студентов в музыкальном вузе является формирование творческой, активной личности.

Успешное решение данной задачи видится нам возможным лишь при условии целостного единства профессиональной подготовки: содержание обучения, методов изучения и ее профессиональную (способность к формированию музыкальной культуры обучающихся) и познавательную (систему знаний, способность к самостоятельному освоению, оценке достижений мировой культуры) направленности. Стремительно меняющиеся

условия жизни в информационном обществе вынуждают к постоянному поиску новых подходов к качественному изменению состояния системы музыкального образования.

В Казахстане продолжается модернизация высшего образования, в том числе и музыкального, что сопровождается большими изменениями в организации, управлении и стандартизации учебных процессов, активным внедрением новых информационных и педагогических технологий, развитием дистанционного и непрерывного образования. Произведен пересмотр концептуально-программных подходов к образовательному сектору, конкретизация путей и направлений преобразований.

В рамках международного сотрудничества определяется стратегия развития высшего музыкального образования в Республике Казахстан направленная на подготовку конкурентоспособных специалистов с музыкальным образованием. На современном этапе подавляющее большинство педвузов трансформировано в университеты широкого профиля; расширена их автономия; сформированы вариативность и многоуровневость содержания высшего образования по «Болонской модели»; введены новые учебные предметы, значительно обновлены учебно-методические комплексы.

Литература

- 1 ГОСО РК. *Общее среднее образование. Основные положения.* 2. 03 - А., 2007.
- 2 Мукашева А. Б. *Развитие высшего музыкального образования в Республике Казахстан.* – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 268 с.
- 3 <http://kazmkpi.kz/ru/ob-universitete-1/fakultety-1>
- 4 *Столичное образование.* - 2000. - № 6 (8) – С. 22-25
- 5 Сыдыкова Р. Ш. *Педагогические основы развития творческой активности будущих учителей музыки в процессе профессиональной подготовки в вузе (на материале изучения дирижерско-хоровых дисциплин): дис. ... канд. пед. наук.* – Шымкент, 1999. - 148 с.

Хакимова Т.Х., к.п.н., доцент,
Тюлепбердинова Г.А., к.ф.-м.н., доцент,
Адилжанова С.А., ст. преп.,
Телгожаева Ф.С., ст. преп.,
Газиз Г.Г., ст. преп.,
Черикбаева Л.Ш., ст. преп.

КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, tyushtyq.hakimova@gmail.com

СВЕДЕНИЕ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ АКУСТИКИ К ДРУГОМУ ВИДУ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СВОЙСТВА ОПЕРАТОРА

Резюме: В этой статье рассматривается динамическая обратная задача для уравнения акустики. Для исследования свойства оператора производной Фреше и сопряженного к нему оператора сведем дифференциальную постановку обратной задачи акустики к операторному виду. В обратной задаче введем новую переменную и получаем обратную задачу в которой по дополнительной информации надо найти решение и акустическую жесткость среды. А еще, обратную задачу можно будет свести к системе нелинейных интегральных уравнений вольтерровского типа, для которой можно будет получить серию результатов, включая теоремы о корректности и о сходимости метода итераций Ландвебера. Далее уравнения образует систему нелинейных интегральных уравнений Вольтерра второго рода. И далее сведем обратную задачу для уравнения акустики к операторному виду.

Түйін: Бұл мақалада акустика теңдеуі үшін динамикалық кері есеп қарастырылады. Фреше туынды операторының және оған түйіндес оператордың қасиеттерін зерттеу үшін акустика кері есебінің дифференциалдық қойылымын операторлық түрге келтіреміз. Кері есепке жаңа айнымалылар енгіземіз де, қосымша ақпарат бойынша шешімін және акустикалық ортаның қатаңдығы табылуы керек кері есеп аламыз. Бұл кері есепті көптеген шешімдер табуға болатын, оның ішінде Ландвебер итерация әдісінің жинақтылығы мен қисындылығы туралы теорема да бар, вольтерра типті сызықты емес интегралдық теңдеулер жүйесіне келтіруге болады. Ары қарай теңдеуден вольтерра екінші типті сызықты емес интегралдық теңдеулер жүйесін шығады. Дәл осылайша акустика теңдеуі үшін кері есепті операторлық түрге келтіреміз.

Summary: In this article the dynamic return task for acoustics equation is considered. For research of property of the operator derivative Fréchet and the operator interfaced to it we will reduce differential statement of the return problem of acoustics to an operator look. In the return a task we will enter a new variable and we receive the return task in which according to additional information it is necessary to find the solution and acoustic rigidity of the environment. And still, the return task can be reduced to system of the nonlinear integrated equations of Voltaire type for which it will be possible to receive a series of results, including theorems of a correctness and of convergence of a method of iterations of Landveber. Further the equation forms system of the nonlinear integrated equations of Voltaire of the second sort. We will reduce the return task for acoustics equation to an operator look further.

Рассматриваем обратную задачу для уравнения акустики [1,2]. Для исследования свойства оператора производной Фреше и сопряженного к нему оператора сведем дифференциальную постановку обратной задачи акустики к операторному виду.

$$\frac{1}{c^2(z)} v_{tt} = v_{zz} - \frac{\rho'(z)}{\rho(z)} v_z, \quad z > 0, t > 0, \quad (1)$$

$$v|_{t=0} \equiv 0, \quad z > 0, \quad (2)$$

$$v_z|_{z=0} = \delta(t), \quad t > 0, \quad (3)$$

$$v(+0, t) = g(t), \quad t > 0, \quad (4)$$

где $\rho(z) > 0$ - плотность среды; $c(z) > 0$ - скорость распространения волн в среде. Прямая (обобщенная начально-краевая) задача (1)-(3) заключается в определении акустического давления $v(z, t)$ по известным $c(z)$ и $\rho(z)$. Прямая задача (1)-(3) корректна, подробнее исследование этой задачи можно найти в работах [3,4].

В обратной задаче (1)-(4) по дополнительной информации (4) надо найти либо $c(z)$, либо $\rho(z)$, либо некоторую их комбинацию. Покажем, что одновременно отыскать функции $c(z)$ и $\rho(z)$ в одномерной постановке невозможно, но их произведение можно найти.

Введем новую переменную $x = \varphi(z) := \int_0^z \frac{dz}{c(z)}$. Поскольку $c(z)$ неотрицательна, то для $\varphi(z)$ существует обратная функция $\psi(z)$ такая, что $\psi(\varphi(z)) = z$. Обозначим

$$u(x, t) = v(\psi(x), t), \quad a(x) = c(\psi(x)), \quad b(x) = \rho(\psi(x)).$$

Запишем обратную задачу (1)–(4) в переменных (x, t) , обозначая $c(+0) = \gamma$

$$u_{tt} = u_{xx} - (a'/a + b'/b)u_x, \quad x > 0, \quad t > 0,$$

$$u|_{t < 0} \equiv 0, \quad x > 0,$$

$$u_x(+0, t) = \gamma\delta(t), \quad t > 0, \quad u(+0, t) = g(t), \quad t > 0.$$

Обозначая $\sigma(x) = a(x)b(x)$ и учитывая, что

$$a'/a + b'/b = (\ln a)' + (\ln b)' = (\ln(ab))' = (\ln \sigma)' = \sigma'/\sigma,$$

получим обратную задачу

$$u_{tt} = u_{xx} - 2 \frac{\sigma'(x)}{\sigma(x)} u_x, \quad x > 0, t > 0, \quad (5)$$

$$u|_{t < 0} \equiv 0, \quad x > 0, \quad (6)$$

$$u_x(+0, t) = \gamma\delta(t), \quad t > 0, \quad (7)$$

$$u(+0, t) = g(t), \quad t > 0. \quad (8)$$

в которой по дополнительной информации (8) надо найти решение $u(x, t)$ и акустическую жесткость среды $\sigma(x) > 0, x > 0, \sigma \in H^1[0, \infty)$.

Нетрудно показать, что решение прямой задачи (5)–(7) имеет вид

$$u(x, t) = s(x)\theta(t - x) + \tilde{u}(x, t), \quad (9)$$

где $\tilde{u}(x, t)$ - непрерывная при $x \geq 0$ и достаточно гладкая при $t > x > 0$ функция, $s(x) = -\gamma\sqrt{\sigma(x)/\sigma(+0)}$, θ - тэта-функция Хевисайда.

Подставляя (9) в систему (5)–(8), получим эквивалентную обратную задачу относительно $u(x, t)$ и $s(x)$

$$u_{tt} = u_{xx} - 2\frac{s'(x)}{s(x)}u_x, \quad t > x > 0 \quad (5')$$

$$u_x|_{x=0} = 0, \quad t > 0, \quad (6')$$

$$u(x, x+0) = s(x), \quad x > 0, \quad (7')$$

$$u|_{x=+0} = g(t), \quad t > 0. \quad (8')$$

Обратная задача (5')–(8') предпочтительнее первоначальной постановки (1)–(4) по нескольким причинам. Во-первых, прямая задача (5')–(7'), в отличие от прямой задачи (1)–(3), не имеет сингулярных составляющих. Во-вторых, в обратной задаче (5')–(8') не два, а один неизвестный коэффициент $s(x)$. Поэтому после доказательства локальной теоремы существования решения этой задачи станет ясно, что решение исходной обратной задачи (1)–(4) не является единственным, поскольку для одной функции $\sigma(x) = c(\psi(x))p(\psi(x))$ можно подобрать бесконечно много пар функций $\tilde{c}(\psi(x)) = Cc(\psi(x)), \tilde{p}(\psi(x)) = C^{-1}p(\psi(x)), C = const$, удовлетворяющих исходной обратной задаче. В-третьих, обратную задачу (5')–(8') оказывается возможным свести к системе нелинейных интегральных уравнений вольтерровского типа, для которой получена серия результатов, включая теоремы о корректности и о сходимости метода итераций Ландвебера [3].

Сформулируем обратную задачу акустики в операторном виде, при этом оставим все обозначения принятые в работе [4,5].

Обозначим

$$q_1(x, t) = u_x(x, t),$$

$$q_2(x) = \frac{1}{s(x)} = -\frac{1}{\gamma} \sqrt{\frac{\sigma(+0)}{\sigma(x)}} = -\frac{1}{\gamma} \sqrt{\frac{\rho(+0)c(+0)}{\rho(\psi(x))c(\psi(x))}},$$

$$q_3(x) = 2\frac{s'(x)}{s(x)} = \frac{\sigma'(x)}{\sigma(x)} = c'(\psi(x)) + \frac{\rho'(\psi(x))}{\rho(\psi(x))}c(\psi(x)).$$

Отметим, что поскольку

$$q_2'(x) = -\frac{s'(x)}{s^2(x)} = -\frac{1}{2}q_3(x)q_2(x), \quad s(+0) = -\gamma,$$

то

$$q_2(x) = -\frac{1}{\gamma} - \frac{1}{2} \int_0^x q_3(\xi)q_2(\xi)d\xi. \quad (10)$$

Используем формулу Даламбера для представления решения задачи Коши (5'), (6'), (8')

$$u(x,t) = \frac{1}{2}[-q(t-x) + q(t+x)] + \frac{1}{2} \int_0^x \int_{t-x+\xi}^{t+x-\xi} q_3(\xi)q_1(\xi,\tau)d\tau d\xi, \quad (11)$$

и дифференцируем (11) по x

$$u_x(x,t) = q_1(x,t) = \frac{1}{2}[-q'(t-x) + q'(t+x)] + \frac{1}{2} \int_0^x q_3(\xi)[q_1(\xi,t+x-\xi) + q_1(\xi,t-x+\xi)]d\xi. \quad (12)$$

Положим в (11) по $t = x + 0$

$$s(x) = \frac{1}{2}[q(+0) + q(2x)] + \frac{1}{2} \int_0^x \int_{\xi}^{2x-\xi} q_3(\xi)q_1(\xi,\tau)d\tau d\xi,$$

$$s'(x) = q'(2x) + \int_0^x q_3(\xi)q_1(\xi,2x-\xi)d\xi = \frac{1}{2}q_3(x)s(x).$$

Умножив почленно на (10), получаем

$$q_3(x) = \left[-\frac{1}{\gamma} - \frac{1}{2} \int_0^x q_3(\xi)q_2(\xi)d\xi \right] \left[2q'(2x) + 2 \int_0^x q_3(\xi)q_1(\xi,2x-\xi)d\xi \right]. \quad (13)$$

Уравнения (12), (10), (13) образуют систему нелинейных интегральных уравнений Вольтерра второго рода. Решение этой системы будем искать в классе $q \in \bar{L}_2(l)$ таким, что $q_1 \in L_2(\Delta(l))$ и функции $q_2, q_3 \in L_2(0, l)$. Здесь

$$\Delta(l) := \{(x,t) \in R^2 : 0 < x < t < 2l - x\}, \quad l > 0.$$

Заметим, что если решение задачи (12), (10), (13) существует и $u \in L_2(\Delta(l)) \cap C^2(\Delta(l))$, $s \in C^1(0, l)$, $g \in C^2(0, 2l)$, то по формуле

$\sigma(x) = (\sigma(+0)/\gamma^2)s^2(x)$ мы можем найти решение обратной задачи (5')-(7'), при условии, что $\sigma(+0)$ известно.

Исследовать обратную задачу для уравнения акустики (5)–(8) будем в операторной форме [6]

$$Aq = f, \quad (14)$$

где, в соответствии с (12), (10), (13),

$$Aq := q + Bq, \quad (15)$$

$$q(x, t) = (q_1, q_2, q_3)^T, \quad (16)$$

$$q_1(x, t) = u_x(x, t), \quad q_2(x) = \frac{1}{s(x)}, \quad q_3(x) = 2 \frac{s'(x)}{s(x)}.$$

$$f(x, t) = (f_1, f_2, f_3)^T, \quad (17)$$

$$f_1(x, t) = [g'(t+x) - g'(t-x)]/2, \quad f_2 = -\frac{1}{\gamma}, \quad f_3(x) = -\frac{2g'(2x)}{\gamma},$$

$$Bq = (B_1q, B_2q, B_3q)^T, \quad (18)$$

$$B_1q = -\frac{1}{2} \int_0^x q_3(\xi) [q_1(\xi, t+x-\xi) + q_1(\xi, t-x+\xi)] d\xi,$$

$$B_2q = \frac{1}{2} \int_0^x q_3(\xi) q_2(\xi) d\xi,$$

$$B_3q = 2B_2q[g'(2x) + B_4q] + (2/\gamma)B_4q,$$

$$B_4q = \int_0^x q_3(\xi) q_1(\xi, 2x-\xi) d\xi.$$

Заметим, что если $\{u(x, t), s(x)\}$ - решение задачи (5')-(8'), то вектор-функция $q(x, t)$, построенная по формуле (16), является решением задачи $Aq = f$.

Введем обозначение прямого произведения пространств $L_2(\Delta(l))$ и $L_2(0, l)$. Будем говорить, что элемент $q(x, t) = (q_1, q_2, q_3)^T$, принадлежит пространству $\vec{L}_2(l)$, если

$$q_1(x, t) \in L_2(\Delta(l)), \quad q_k(x) \in L_2(0, l), \quad k = 2, 3,$$

где $\Delta(l) = \{(x, t) \in R^2 : 0 < x < t < 2l - x\}$

Введем в пространстве $\vec{L}_2(l)$ скалярное произведение

$$\langle q^{(1)}, q^{(2)} \rangle_{\vec{L}_2(l)} = - \iint_{\Delta(l)} q_1^{(1)}(x, t) q_1^{(2)}(x, t) dx dt + \sum_{k=2}^3 \int_0^l q_k^{(1)}(x) q_k^{(2)}(x) dx \quad (19)$$

и согласованную с ним норму

$$\|q\|_{\vec{L}_2(l)}^2 := \langle q, q \rangle_{\vec{L}_2(l)} = \|q_1\|_{L_2(\Delta(l))}^2 + \sum_{k=2}^3 \|q_k\|_{L_2(0, l)}^2. \quad (20)$$

В статье исходная задача сведена к системе нелинейных интегральных уравнений Вольтерра второго рода. Получена операторная форма обратной задачи для исследования свойства оператора производной Фреше и сопряженного к нему оператора.

Список использованной литературы:

1. Kabanikhin S. I., Iskakov K. T., Yamamoto M. H_1 -conditional stability with explicit Lipschitz constant for a one-dimensional inverse acoustic problem // *J. Inv. Ill-Posed Problems*. - 2001. - Vol. 9, № 3. - P. 249-267.
2. Кабанихин С. И., Бектемесов М. А., Нурсеитова А. Т. Итерационные методы решения обратных и некорректных задач с данными на части границы. - Алматы: Международный фонд обратных задач, 2006. - 432 с.
3. Тюлепбердинова Г. А. Сходимость метода наискорейшего спуска в дискретной обратной задаче для уравнения акустики // *Материалы международной научной конференции «Теоретические и прикладные проблемы математики, механики и информатики»*. - Караганда: КарГУ, 2010. - № 6.- С. 165-166.
4. Романов В. Г. Обратные задачи математической физики.- М.: Наука, 1984. -264 с.
5. Тюлепбердинова Г.А., Адилжанова С.А. Обратная задача акустики и ее сведение к операторному виду. «Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований», Россия, 2015 г., 1, №2. С 30-32.
6. Тюлепбердинова Г.А. Сравнение численных результатов обратной задачи акустики. ISBN: 978-601-232-992-6, 2013 г., 184 с, Нур-Принт, Казахстан.

Дузбаева Камилла Төлебаевна

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 2-курс магистранты.

+7 707 5007820, dkamilla@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Түйін. Бұл мақалада ақпараттық технологияның қоғамдағы рөлі қарастырылған. Мақалада В. М. Глушков, Н. В. Апатова, Д. В. Матрос сынды беделді ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып «ақпараттық технология» ұғымына жан-жақты түсіндірме беріледі. Елбасы Н. Назарбаевтың «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол», Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, ҚР «Білім туралы» Заңы – Қазақстан Республикасындағы білім берудің даму үдерісін айшықтау мақсатында қолданылған. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларды қолдану арқылы болашақ мұғалімдер оқушының ойлау қабілетін қалай арттырып, ізденушілігін, қызығушылығын, белсенділігін қандай жолмен оятады деген мәселе де мақаланың басты тақырыбына айналған.

Кілт сөздер: ақпараттық технология, оқыту, педагогикалық технология, білім беру, мұғалімді қалыптастыру, ақпараттық технологияларды қолдану.

Резюме. В данной статье рассматривается роль информационных технологий в обществе. Ссылаясь на труды авторитетных авторов таких как В. М. Глушкова, Н. В. Апатовой, Д. В. Матроса были даны конкретные объяснения понятию «информационные технологии». Были приведены примеры из Послания Президента народу Казахстана «Нурлы жол – путь в будущее», Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы (Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118), Закон РК «Об образовании» для того чтобы определить политику образования в РК.

Ключевые слова: информационная технология, обучение, педагогическая технология, образование, формирование учителя, использование информационных технологий.

Summary. This article discusses the role of information technology in society. Referring to the works of reputable authors like Glushkov, N. V. Apatovoy, D. V. Matrosa explanations were given specific notion of "information technology". Examples were given of the President's Address to the Nation "Nurly Jol - way of the future," State Program for Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011 - 2020 years (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 № 1118), the Law of RK "On education" in order to determine education policy in Kazakhstan.

Keywords: information technology, education, educational technology, education, the formation of teachers, the use of information technology.

Қазіргі кездегі шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы Н. Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында: «Білім беру формасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі [1]», - деп атап көрсетті. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларды меңгеру – басты заман талабы болып отыр. Бұлай дейтін себебіміз – ХХІ ғасырдың «ақпараттық технология ғасыры» деп аталуында. Ақпараттық технология ғасыры өз алдына «ақпараттық қоғамды» қалыптастырды.

«Ақпараттық қоғам» идеясы алғаш рет өткен ғасырдағы 60-жылдардың аяғы мен 70-жылдардың басында бірқатар ғалымдардың, атап айтқанда, Д. Белл мен Э. Тоффлердің зерттеулерінде көрініс тапты. Олар адамзат өркениеті аграрлық және индустриялық даму кезеңдерінен кейін жаңа ақпараттық кезеңге қадам басады деп есептеген. Ақпараттық қоғамның тұжырымдамасын зерттеушілер «технологиялық жаңашылдықтар түбегейлі мәде-

ни және әлеуметтік өзгерістер туғызады, әлем мүлдем өзгеше болады» деген дәйектер келтіреді. Зерттеушілер атап өткендей, «жаһандық ақпараттық қоғам» термині ең алдымен саяси, экономикалық және мәдени-әлеуметтік тұрғыдан алғанда, ақпарат пен білімнің рөлі үздіксіз артып отыруына байланысты дамитын аса ауқымды біртұтас ақпарат индустриясы деген ұғымнан тұрады. Бұл құбылыс жаһандық компьютер желілерінің, бірінші кезекте интернеттің пайда болуымен тығыз байланысты. Осылардың дүниеге келуі және бүкіл әлемде басталып кеткен нарықты ырықтандыру нәтижесінде, коммуникациялық қызмет түрлерінің арзандауы ақпараттық саланың күрт дамуының және оның әлеуметтік рөлі арта түсуінің негізгі факторы болып табылады.

Тоффлердің пікірінше, ақпараттық қоғамға тән ең басты белгілер мыналар:

- экономикалық және әлеуметтік өмірдің барлық қырын бұқаралық және стандарттық сипаттардан арылту;

- қоғамда болып жатқан өзгерістердің қарқындылығы, инновациялардың жоғары деңгейлілігі.

«Ақпараттық қоғам» деген атауға ие болған мәдени-әлеуметтік болмыс, қоғамның индустриал-

ды даму сатысынан жаңа өркениеттік деңгейге өту сәтінің динамикалық қалыптасу кезеңі болып табылады.

Ақпараттық қоғамның басты қозғалтқышы болып бүгінде ақпараттық технологияларды айтамыз. «Ақпараттық технология» деген терминді В. Глушков енгізді. Ол оған былай анықтама береді: «Ақпараттық технология дегеніміз — ақпаратты өңдеумен байланысты үрдістер» [2;116-6]. В. Апатова, В. Глушковтың берген анықтамасын жоққа шығармай, оны нақтылай түседі: «Ақпараттық технология дегеніміз — ақпаратты өңдеу үрдісі арқылы жүзеге асатын құралдар мен әдістер жиынтығы» [3;61-6].

Д. Матрос «жаңа ақпараттық технология» ұғымын қарастыра отырып, кез келген әдістер немесе педагогикалық технологиялар ақпаратты тәлімгерлер, оқушылар меңгеру үшін қалай өңдеу және жеткізу керектігін суреттейді [4;18-6], яғни, оның анықтамасы бойынша, кез келген педагогикалық технология дегеніміз — бұл ақпараттық технология.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану.

Қазақстан Республикасы да ғылыми — техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Бүгінде мектептерді компьютерлендіру толықтай аяқталды. Орта білім берудің 12 жылдық моделі енгізілуде. Өмір бойы білім алу әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс», - делінген.

Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық — коммуникативтік технологиялар, оның табиғи ортасына айналып отыр. Ақпараттық – коммуникативтік технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын бірден – бір мүмкіндік. Білім беру саласында ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері пайдаланылуда және одан әрі жетілдірілуде. Ақпараттық – коммуникативтік технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Ақпараттық — коммуникативтік технологияны пайдаланудың мәні компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін баланың жеке тұлғасын дамыту проблемасының маңына топтасқан дидактикалық — әдістемелік

проблемалық міндеттерді шешуге бағындыру болып табылады. Мультимедиялық технологиялар көбіне компьютерлік сыныптарда қолданылады. Қазіргі уақытта сабақ материалына байланысты көптеген электрондық оқулықтар мен аудио-видео жазбалар қолданыста жүр. Осы ақпарат тасушылардың көмегімен оқушыларға аз уақытта көп ақпарат беруге мүмкіндік мол.

Электрондық оқулық пен оқытудың негізгі мақсаты: «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту». Әр түрлі ғылыми зерттеулер дәлелдегендей, оқытудың интерактивті және электронды әдістерін пайдалану, оқыту-тәрбиелеу үрдісін толық жетілдіруге, педагогикалық еңбектің тиімділігін арттыруға, оқушылардың білім-білік дағды сапаларының жақсаруына септігін тигізеді. Қазіргі ақпараттандыру қоғамында электрондық оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Оқытушы үшін электрондық оқулық – бұл күнбе – күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, әрі қарай жетілдіре алады. Электрондық оқулықтар мен компьютерлік оқу-әдістемелік құралдарды өз дәрежесінде қолдануды үйренген оқушылар зерттеуге құштар, өзі белсенді жеке жұмыс істей алады. Оқытушының жұмысын жеңілдетіп, оқушыны жалқаулықтан құтқарады. Электрондық оқулықтың бағалық – нәтижелік бөлігі тестер арқылы жүзеге асады. Тест сұрақтарына жауап бергеннен кейін оқушы диаграмма түрінде өзінің білім деңгейін көре алады. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үрдісінде кеңінен енуі оқушылардың өзіндік және шығармашылық белсенділігін дамыта отырып, электрондық оқулық көмегімен олардың өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды. Электрондық оқулық арқылы үй тапсырмасын, жаңа сабақты түсіндіруге және тест тапсырмаларын орындауға болады. Электрондық оқулық оқушының уақытын үнемдеуіне, бұрын алған білімдерін кеңейтуіне мүмкіндік береді. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды және де сабақта электрондық оқулықтарды қолдану барысында оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады.

«Қазіргі заманғы жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте-мөте қажет», - деп Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде пайдаланудың маңызы зор. Соңғы жылдары ақпараттық-коммуникациялық заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану айтарлықтай нәтиже

беруде. Сондай-ақ педагогтың компьютерлік сауаттылығы ақпараттық – коммуникативтік технологияны пайдаланудағы жеке тәжірибесін тұжырымдау есебінен сапалы түрде артады. Себебі, ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр.

Жедел дамып отырған ғылыми-техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды. Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде.

Жаңа ақпараттық технологияларын пайдалану соңғы уақытта білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Қорыта келе, білім беру жүйесін ақпараттандыру мен ақпараттық – коммуникациялық технологияны оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану оқушының өз мамандығына қызығушылығы мен мамандық сапасын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда қоғамның даму жолдарын анықтайтыны сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» Жолдауы, 11 Қараша 2014ж. ;
2. В. М. Глушков. Основы безбумажной информатики. — М. : Наука, 1982. — 552 с.
3. Апатова Н. В., Мосейчук О. В., Переход И. А. О реализации курса "Оператор ЕС ЭВМ" в системе СПОК. Сб. "Модели и системы обработки информации". - Киев, Вища школа, 1984.
4. Матрос Д. Основы теории информатизации процесса обучения / Педагогика, Москва, 2007, № 6.
5. ҚР «Білім туралы» Заңы (Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы);

Шағырбаева Ментай Доғдырбайқызы

доцент м. а. педагогика ғылымдарының кандидаты, 87026869450, mentay77@mail. ru

Құдайбергенова Алия Мәлікқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а., тел: 87012644898, alia80. 80@mail. ru;

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, педагогика және білім беру менеджменті

Есенова Камчат Аугажықызы

магистр, аға оқытушы, 87077005280; kamshat_esenova@mail. ru

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, педагогика және білім беру менеджменті

Мурзагулова Мейрамкүл Дауренбекқызы

аға оқытушы, тел. 87470146084, mira_ulan@mail. ru;

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы

ҚЫЗДАРҒА ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ГЕНДЕРЛІК ТӘРБИЕ БЕРУ

***Түйін:** Мақалада қыздарға гендерлік тәрбие беру, әйел этикасы мәселелері қарастырылды, гендер, гендерлік тәрбие ұғымдарына анықтама беріледі, сонымен қатар, қазақ халқының салт дәстүрлері, ұлттық құндылықтары арқылы қыз балаға тәрбие беру жолдары қарастырылған.*

***Резюме:** В статье раскрываются понятия: гендер, гендерное воспитание, а также рассматривается гендерное воспитание девушки, этика женщин и воспитание девушек через обычаи и традиции, национальные ценности казахского народа.*

***Resume:** In the article concepts open up : гендер, gender education, and also gender education of girls, ethics of women and education of girls, is examined through customs and traditions, national values of the Kazakh people.*

Қазақстан Республикасы өркениетті елдердің қатарына қосылу жолында, қоғам алдында келер ұрпақты заман талабына сай интеллектуалды, жоғары мәдениеттілігі имандылығымен ұштасып жататын елжанды етіп тәрбиелеу міндеті тұр. Осыған орай білім беру саласы мен тәрбие жүйесінде жаңа ғылыми көзқарас қалыптастыру қажеттілігі туады.

Қазіргі тәуелсіз мемлекетімізде әйел адамдардың рөлі күннен – күнге артуда: біріншіден, әйелдер қоғамда айрықша орны бар әлеуметтік бірлестік, әлеуметтік – экономикалық қатынас жүйесінде халықаралық құқықтары, міндеттері, мүдделері бар тұлға. Екіншіден саяси күштің объектісі, қозғаушы күші. Үшіншіден, жалпы қоғамда, өндірісте, басқару мекемелерінде, отбасында ерекше нақтыланған орны бар.

1998 жылы “Қазақстан әйелдері еліміздің болашағы” атты республикалық форумда сөйлеген сөзінде Елбасы Н. Ә. Назарбаев әйелдердің еліміздегі саяси процестерге қатысуын жандандыра түсу, олардың экономикалық істерге араласуын күшейту әйелдерге тұрмыста жасалатын зорлық пен ымырасыз күрес жүргізу отбасын, аналар мен балаларды қорғау жөнінде мазмұнды пікір айтты [1].

Жалпы білім беру процесінде тәрбиелеу мен оқытуды қатар алып жүру білім алушыны рухани жағынан дамыта отырып, кәсібилікке жетелейді. Осы тұрғыдан алып қарағанда тәрбиенің алдыңғы

шарт екенін түсінуіміз керек, өйткені тек тәрбиені, ұлттық құндылықтарды бойына терең сіңірген, рухани байлығы дамыған адамнан нәтижелі еңбек, кәсіби маман күтуге болады. Мектептегі оқушы қыздарға этномәдени құндылықтар арқылы гендерлік тәрбие беру негізгі мақсаты болғанымен, оның ішінде ұлттық тәрбиенің қосар үлесі мол, себебі, ұлттық тәрбие – тұлғаның тілін құрметтеуге, дінін қастерлеуге, ділін қалыптастыруға, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге бейімдеуге ұлттық құндылық қасиеттерін үйренуге, бүгінгі күн талабындағы жетістіктерді нақты жағдайда пайдалануға үйрететін пән. Сонда ұлттық тәрбиеде білім алған жеке тұлғаның Ана тілін, тарихын, төл мәдениетін, ұлттық салт-дәстүрлерін меңгеру арқылы ұлттық сана-сезімінің, намысының, мінез-құлқының, дүниетанымының дамып, қалыптасуын айтамыз. Тіл қазақ болуымыз үшін, дін адам болуымыз үшін, ал, салт-дәстүр ұлт болуымыз үшін, осылардың негізінде ұлттық діліміз қалыптасары хақ. «Рух» деген сөз, діни түсінік бойынша адамның «жаны» деген ұғымды білдірсе, ғылымда оны адамның ішкі жан дүниесінің шабыт-сезімнің көрінісі деген болады. Адам баласының рухани қалыптасуы мен тәрбиесі туралы мәселелерді көптеген ғылым салалары: философия – дүниетанымын, педагогика – тәлім-тәрбиесін, психология – оның жан-дүниесінің қалыптасу ерекшеліктерін зерттесе, ұлттық

тәрбиелік ғылым саласы – ұлттық құндылықтарды жаңару сипатымен байланыстыра меңгеру жолдарын қарастыратын ғылым. Ұлттық тәрбие ұлттың қолданбалы тәжірибелік, теориялық негізі осы қалыпқа орайластырады. Себебі, адам алдымен отбасында, одан кейін ел ортасында, қоғамда жетіле түседі. Қоғам ұжымнан, ұлттан, ұлыстан, халықтан құралады.

Елімізде гендер мәселесіне деген қызығушылық екі мың жылдық тоғысында байқала бастады. Философия және саясаттану институтында зерттеушілер тобы “Гендер теориясына кіріспе” деген кітапты дайындап жарыққа шығарды, ап кейін Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде Орталық Азиядағы бірінші Әлеуметтік және гендерлік ғылыми зерттеу институты ашылып, онда оқу жоспарларын және гендерлік пән сакральды дерегі ғарыштық орталықпен сәйкес келеді, онда сүтті көл, “құт” қоймасы бар. Міне, сондықтан сүт ұрықтандыратын субстанцияға айналды және сүттен жасалған тағамдарды “жат жұртқа” беруге тыйым салды. Ұрықтандыру идеясы - бүкіл дәстүрлі фольклордан жинақталған турик дүниетанымының жаһандану идеясы.

Шынайы өмірде әйел маңызды әлеуметтік рөл атқарады, дәстүрлі қоғамда жыныстардың абсолюттік теңдігінің абстрактілі идеясы болған жоқ, еркектің санасы мен әлеуметтік мәртебесі әйелге деген қатынасымен байланысты болады.

Көшпелі мәдениет дәстүрінде әйел ерекше құрметтеледі. Ана құқығының дәстүрлі салттары әлемнің көптеген көшпелі мемлекеттерінің әлеуметтік негізін анықтады. Номадтардың мифологиялық санасы басқарушы әулет, ру, тайпалардың ай (әйел) және күн (еркек) мәніндегі түсініктерін қалыптастырады. Көшпелілердің эстетикасы мен мәдениетінің түп атасы сақ дейтін болсақ, олардың мұрагерлері ғұндар, түркілер болды. Геродоттан бастап, Махмұд Қашғариға дейінгі ұлы ойшылдар көшпенділерге тән әскери-жаугершілік қасиет үлкен жер аумағын ұстап тұру қажеттілігінен пайда болғандығы туралы жазды.

Көшпелілердің иен далада еркін, табиғатпен үндес өмір сүруі, олардың қайсар мінезінің қапыптасуына және шешендік өнері, саз өнері, поэзияның дамуына әсер етті. Көшпелі қоғамда мұнымен бірге материалды еңбек әрекетін іске асыруда әйелдер белсенділік танытты. Әйтсе де отбасылық, әлеуметтік, идеологиялық, саяси жүйеде ерлердің рөлі басым болды.

Қазақ ағартушылары XIX - XX ғ. ғ. басында халықтың өмір салтын өзгерту үшін күресті. Әйел мәселесі “Алаш” қозғалысының саяси бағдарламасына енді, баспа беттерінде қызу талқыланды. Алашорда қайраткерлері үшін бұл тақырып тек қана публицистикада ғана емес, сонымен бірге әдебиетте де өзекті болды. Бұл Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Бейімбет

Майлин, Міржақып Дулатов және басқа көптеген жазушылардың шығармаларында көрініс тапты. Қазақтың әдет-ғұрып заңдарын зерттеуші Тайыр Күлтелеев жыныстардың тең құқықты заңдылықтарын бекітумен іс бітпейді деп әділ атап көрсетті. Қалыптасқан қарым-қатынастың сарқыншақтары адамдардың санасында ұзақ өмір сүрді және оны жою үшін ұзақ уақыт табанды да қайсарлы түрде күресті талап етеді.

Табиғатта бәрі екі өрістіліктің, яғни екі карама-қайшылықтың тепе-теңдігіне негізделген. Еркектік бастама бұрынғы ғасырларда ақылды, білімге құмарлықты, батылдықты, пайданы білуді, табандылықты, қайсарлықты, өзін-өзі құрбандыққа шалуды дамытты. Ол болмыстың материалдық жағынан белсенді болып келеді. Әйел бастамасы - бұл ақ пейілді, шыдамды, ар-ұятты, әсерге бой алдырғыш, жанашыр, адамгершіл, өзін-өзі құрбандыққа шалғыш. Демек, рухани мағынада белсенді.

Бастаманың тепе-теңдік заңы еркек пен әйелден бәсеке мен күресті талап етпейді, ынтымақтасты, бірлікті, мәселені бірге шешуді, отбасын, қоғамды, дамытудағы үйлесімділікті қалайды. Осы екі жарты, екі бастама кез келген мәселені шешуде біртұтас болу керек. Қалыпты эволюция бастаманың тепе-теңдігінде ғана мүмкін болады. Оның бірін екіншісінің игеруі міндетті түрде ауыр салдармен аяқталады. XXI ғасыр әйелдің қайта өрлеуімен тығыз байланысты. Адамзатты, ғаламшарымызды азат ету соның қолында. Адамгершілік, руханилық және мәдениет арқылы ғана адамзатты құтқаруға болады.

Еркек және әйел бастамасының тепе-теңдігін қалпына келтіру оларды теңестірумен байланысты емес, керісінше, әр бастаманың дербес дамуын және оны өмірге, отбасы, мемлекет басқаруына енгізуді талап етеді. Бүгінгі күні тең құқылы болуға талпыну көптеген әйелдерді еркек сапаларын көбінесе жаманын көшіруге алып келеді: жаугершілік (әскери өнерді үйрену), теріс қылықтар (шылым шегу, арақ ішу, былапыт сөйлеу, нашакорлық), каталдық рационализм; өз бойындағы әйелдік сапаларды: жұмсақтық, ақ пейілдік, жақынына көмектесуге дайын болу, әсемдікке талпыну, шыдамдылық бір сөзбен айтқанда - руханилықты жоғалту. Өткен ғасырда-ақ физиолог Рудольфи былай деп ескерткен: “Әйел еркекпен салыстырғанда нәзіктеу, жұмсақтау, қозғалмалы, ожданлы болу керек. Жаман тәрбиеленсе, ол әйел фурияға айналады және барлық жағынан еркектен асып түседі”.

Қазіргі кезде, зерттеушілердің белсенді талдайтын тақырыбының бірі “әйел этикасы” болып табылады. Этикалық аспект әдебиетке тікелей қатысты деп ойлаймыз, себебі, эстетикалық, көркемдік өз кезегінде этикалықты, адамгершілікті алдын ала анықтайтын қатынастар мен байланыстарды формалды түрде енгізуді білдіреді. Әйел этикасы туралы дәстүрлі түсінік алғаш рет ХҮІІІ ғ. жасалып, ХІХ ғ. кең тарайды. Әйел нәзік жынысты болғандықтан

да оның моральдық жағынан да, қабілет-қарымы жағынан да төмен болады деген түсінік көбінесе әйелдердің өздерін жете бағаламауына, төменшіктеуіне әкеп соқтырды. Төмендету әйелдердің өздеріне ғана қатысты емес, олардың қызметі мен мүддесіне де қатысты болды. Қазақтың дәстүрлі күй өнері санлақтарының ішінде жалғыз Дина Нұрпейісованың аталуы да осыған айғақ бола алады. Расында, қазақта күйші қыздар аз болмаған. Ойын-тойда немесе кейде іздеп жүріп өнер сайысына түскен кезде, ерлер өнерін қыздардан асыру үшін, қыздар бара алмайтын әдепке жат болардай әрекетке яғни, домбыраны аяқтың саусақтарымен шертү сияқты қимылдар жасап, “өнерін” асырып түсірген. Өнер сайыстарына қыздарды қатыстыруға аса тыйым болмаған. Қазақтың ақын қыздарын ойын-тойда ғана емес, арнайы еліне іздеп келіп айтысатындығын Біржан мен Сара айтысынан білуге болады. Біржан сал сынды ел аузына іліккен жігіт ағасына жас қыз Сараның айтыста төтеп беруді, сөз додасында кем түспеуді сүйсіндіргенімен, некелесер күйеуінің ақын қызға тең болмауын бетіне басқанда, “Келгенде Жиенкүлға шықпайды үнім” деп төменшіктеуі - теңсіздікті тағдырым деп мойындаған мың сан әйелдің болғандығына дәлел. М. Әуезов алғашқы шығармасы “Еңлік - Кебекті” ауыл сахнасында қоймақ болғанда, қыздың рөлін ойнайтын бірде-бір қыз табылмайды. Бұл - халқымыз өнерден қыздарды шеттетті деген сөз емес. Бір жағынан, қазақ өнеріне енген жаңалыққа қызға тән ибашылық сақтай қарауы болса керек.

“Әйел этикасына” деген менсінбеушілік қатынас күнделікті санада көптеген мифтер мен ұғымдар туғызды, оның көпшілігі қазір де таралған. Әсіресе, егер біз әдебиет пен өнер саласына көңіл бөлсек, онда тек қана еркектер осы салада нақты шедеврлерді жасай алғанын, өнер тарихы мен сөз өнері - ұлы еркек дарындылығының тарихы дегенді жиі естиміз. Егер жазылған тарихқа көз жіберсек, мысалы, Сафо, Шарлотте Бронте, Анджелика Кауфман, Вера Мухина, Анна Голубкина, Жорж Санд және басқа дүниежүзілік мәдениетке өз үлесін қосқан әйелдердің еңбектерін де кездестіреміз. Алайда, нақты деректерге жүгінсек, олар өте аз екеніне көзіміз жетеді. Дегенмен мұның өзіндік себептері де жоқ емес. Біріншіден, көп ғасырлар бойы әйелдер іс жүзінде “еркін өнерге” жіберілмеді, бұдан басқа әдебиет немесе кескіндеме өнері әйел үшін ұят, мүмкін емес, ыңғайсыз іс болды. Кім де кім бұл бағытты таңдауға батылы жетсе, ол лақап атпен жұмыс істеп, қоғамдық сынды көтере білуге мәжбүр болды. (Мысалы Америка мен Еуропада әйел суретшілерді дайындау тек XIX ғ. аяғында мүмкін болды. Еуропадағы суретші әйелдердің жағдайын сипаттайтын Мария Башкирцеваның “Күнделігін” еске түсірейік). Әйел үшін жоғары білімге қол жеткізу өткен ғасырдың екінші жартысына дейін жабық болды. Патриархалды тыйым салудың мұндай жүйесі салдарынан бұл

шығармашылық салада әйелдің өзінің дарынын, талантын ашуына мүмкіндік болмады.

Әйелдің оны қоршаған ортамен қатынасы және оның күнделікті қызметіндегі кеңістіктің өзі - үй, отбасы, үйдегі заттар, өз отбасы мүшелеріне қатысты әйелдің қамқорлығы мен табандылығы идеалдандырылды. “Әйел этикасының” пайдасына феминистік сын өкілдері еркек және әйел санасының өзінің адамгершілік ерекшеліктерінің айырмашылықтарын қарау патриархатты, маскулиндік ұстаным тұрғысынан жүзеге асты, яғни еркектік мәдениет пен оның иерархиялы қатары кез келген этикалық және эстетикалық құндылықтардың әмбебап өлшемі болып болғандығын көрсетеді.

Әдебиетте “әйел мәселесімен” байланысты тақырыптар Ресейде бұрын, ХҮІІІ ғ. аяғы - ХХ ғ. басында көтерілген. Жазушы әйелдер Е. Ган, М. Жукова, М. Вовчок, О. Шапир, В. Микулич, А. Коллонтай, Е. Бакунинаны, т. б. айтпай кетуге болмайды.

Мәдениеттегі әйел үні ХХ ғ. бастап қана айқын шыға бастады. Осы ғасырдың бас кезінде қазақ тілінде үзбей шығып тұрған “Айқап” журналы қазақ халқының әлеуметтік, саяси өмірінен хабардар етіп, қазақ бұқарасын мәдениетке, білім мен өнерге шақырған басылым еді. Осы журнал беттерінде жарияланған Сақыпжамал Тілеубайқызының “Қазақ қыздарының аталарына”, “Ұзақ күткен үмітім һәм бас адамдарға бір-екі сөз” атты арнайы мақаласы мен “Қыз батасы” атты өлеңі, Күләйім Өтегенқызының “Қазақ қыздарына”, Мәриям Сейдалинованың “Зарлау” және “Тұр қазақ!” атты өлеңдері арқылы қазақ даласына келген кеңестік жаңа заманның жаңа өмір мен жаңа мәдениетке деген қазақ қыздарының ішкі сұранысын, өзіндік ойын байқауға болады. Кеңестік заманның алғашқы қарлығаштарына айналған, қаламгерлікті қайраткерлікпен ұштастыра білген қазақ қыздары Нәзипа Құлжанова, Нағима Арықова, Сара Есова, Шолпан Иманбаева, Алма Оразбаевалардың суырылып апға шығуы қазақ әйелдері арасынан мемлекет билейтін, бұқараға бағыт сілтейтін белсенділердің тез арада тәрбиеленіп шыққандығын көрсетеді.

Елді социалистік негізде қайта құру дәуірінде қазақ әйелдерінің қоғамдық белсенділігі күшейе түсті. Қазақ әйелдері саналы түрде коммунистік партияның мүшелігіне өте бастады. “Әйел теңдігі” журналында (1926 №10-11) басылған мақаладан әйелдерден сайланған өкілдер жөнінде үзінді келтіруге болады: “Өкілдер ауылдың шаруашылық ыңғайына қарай сайланады. Қатысушылар кедей, орта шаруадан шыққан әйелдер. Жас мөлшері 25 пен 45-тің арасы. Саны 20-30-дан аспауы керек”. Қаламгерлігімен де, педагогикаға қосқан өзіндік үлесімен де Нәзипа Құлжанова ерекшелене түседі. Оның “Қызыл Қазақстан” журналының 1922 жылғы 13-санындағы “Қазақ әйелдеріне” деген мақаласында Нәзипа бостандық, теңдікке қол жеткізуге ғана емес мәдениет пен өнерге деген дұрыс

көзқарас қалыптастыратын ой айтады. “Сарыарқаның кең сахарасын жайлап, айдын шалқар көлдерге бие байлап, үй тігіп, көкорай шалғынға етегі шырмалып, көрінеу жұмақтағы хор қызындай болып жүріп, ай жарығы, салқын тандарда үйдің сыртына шығып, көздің жасын көл қылып, қорлықта өтіп бара жатқан жас өмірін өлең қылып, еркіншілікпен ілесіп, зарлап ән шырқайтын, шерлі жүрек ақындар бізде аз емес” деген маржандай тізілген публицистикасы оның көркем сөздің хас зергері екенін аңғартады. Қазақ әдебиетінде әйелдер тендігін ұран еткен Б. Майлин, С. Торайғыров, С. Көбеев, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Дулатов т. б. болды. М. Әуезовтің “Ей, қазақ мешел болып қалғың келмесе, әйелдің халін түзе, бесігінді түзе” деген сөзі бүгінге дейін маңызын жоғалтпады деуге болады.

Қыз баланың тұлға болып қалыптасуында ата-анасы, туған үйі ғана емес, сонымен бірге оның өскен ортасының, бірге жүрген құрбы – құрдастарының әсерін жоғары бағалап, “Қызың өссе – қызы жақсымен ауылдас бол, ұлың өссе – ұяттымен ауылдас бол” деп қыз тәрбиесіне бүкіл ауылдың жауапты екенін меңзейді.

Халық педагогикасы жеке адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетіндегі үйлесімдікке аса көңіл бөледі. “Қыз бала қылығымен сүйкімді”, “Ақылды қыз ибаға иіледі, ақылды ұл иманға үйіріледі” деген мақалдар қыз баласынан ибалықты, ізеттілікті күтетінін білдіре отырып, “Қызым үйде – қылығы түзде” деп қызды тәрбиелеуде оның психологиялық ерекшеліктерді ескеруді ескертеді.

Қыз баланы жастайынан “Үйренгенің өзіңе құт, істегенің еліңе құт” дей отырып еңбекке, қолөнерге және үй жұмысына үйретуге ерекше көңіл бөлген. “Өнерсіз қыздан без, өнегесіз ұлдан без” “Ою ойғанның ойы ұшқыр”, “Өз үйінде ою оймаған, кісі үйінде сызу сызбас”, “Аяғын көріп асын іш” деген халық тұжырымдары қыз баласына өз міндеттерін ыждаһатпен үйренуге ықпал еткені даусыз.

Қай заманда, қай елде болса да, отбасының адамзат ұрпағына ететін ықпалы мен әсерін өмірдегі басқа ешнәрсенің күшімен салыстыруға болмайды. Себебі, отбасы мүшелерінің бір – біріне кісілік қарым-қатынасы, ішкі сезімдері, ілтипат ықыластары – олардың жаны мен жанның табиғи бірлігіне, тұтастығына негізделген жақындық, отбасы тәрбиесінің күші осында. Болашақ ұлтты тәрбиелейтін ана болса, ертеңгі аналар – бүгінгі қы-

здарымыз. Олай болса қыз тәрбиесі дегенде, ертеңгі болашақты бүгіннен қалыптастыра бастағанымыз жөн. Халқымыздың қыз бала тұлғасын қалыптастыруда үлкендердің, ата-анасының, елге белгілі кісілердің жақсы істерін үлгі етіп, тәрбиеде «ұят», «намыс», «ар» ұғымдарын кең пайдалана отырып тәрбиелеудің мүмкіндіктерін белгіледік.

1) қазақ отбасындағы тәрбие нысандары: ұлттық салт-дәстүр, ұлттық әдет-ғұрып, ұлттық мұралар, әжелер мектебі, аналар мектебі, жеңгелер мектебі, ұлттық рухани құндылықтар, ғылыми-теориялық тәрбие жүйесі, отбасылық тәрбие, ұлттық мәдениет, қыз бала психологиясы, қыз бала физиологиясы, қоғамдық орта;

2) қазақ отбасындағы қыз балаға тәрбие беру әдістері: сендіру, үйрету, жаттықтыру, көтермелеу, мадақтау, мақұлдау, жазалау, тыйым салу, талап қою;

3) қыз бала тәрбиесіне кері әсер ететін факторлар: жағымсыз мінез-құлық, жалқаулық, жауапсыздық, зиянды әрекеттер (алкоголь, темекі, наркотик және т. б.), әуесқойлық ойын – сауықтар және жағымсыз іс-әрекеттер, салауатсыздық, сауатсыздық, мәдениетсіздік, отбасылық, ұлттық намыстың төменділігі, жағымсыз орта деп белгіледік.

Қыз болып қылтия бастағаннан «ақ отауға» енгенге дейін қызды қаншама сынақ күтіп тұрады. Оларды ең алдымен алып-ұшпа сезімді тежей білуге дағдыландырады. Олай болса, қыз баланың тәрбиесі де осылардан басталады, ол ең алдымен анаға байланысты.

Халқымыз ерте кезден-ақ әдепті жоғары бағалай білген. Қазақ ұлдары мен қыздарының да өне бойынан әдептілік қасиеттері байқалып тұрған. Әдеп, адамгершілік жөніндегі қағидалар қашанда халықтың өлең жырларынан, тапқыр, шешендік сөздерінен, ауыз әдебиеті үлгілерінен тиісті орын алып отырған. Әдептілік барлық адамға жарасатын қасиет. Бұл адамның бала жасынан алған тәрбиесіне, өскен ортасына, төңіреkteгі адамдардың қарым-қатынасына байланысты қалыптасқан қасиет. Қыз баланың әдептілігі оның сөйлеген сөзінен, істеген ісінен, мінез-құлқынан, әр түрлі жағдайда өзін ұстай білуінен, құрбы-құрдастарымен және өзге адамдармен арақатынасынан көрініп тұрады. Ата-ананың адамгершілік бейнесі – балаларды әдептілікке тәрбиелеу ісіндегі негізгі көз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Ә Қазақстан – 2030. «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі, және әл-ауқатының артуы» атты Жолдауы. – Алматы: Білім, 1998. – 66б.
2. Нысанбаев А. Н., Гендер и народонаселение. // Проблема гендера в контексте трансформации казахстанского общества: Материалы международного круглого стола. Алматы: КазГосЖенПИ 2001. С. 240 (19-22).
3. Ұзақбаева. С. А. Қазақтың халықтық педагогикасындағы этикалық тәрбие: пед. ғыл. док. дисс. – Алматы, 1994. - 420б.
4. Дайрабаева А. Е. Қазақстанның халықтық педагогикасындағы қыздардың адамгершілік тәрбиесі: пед. ғыл. канд. дис. . . . – Алматы, 1993. -173б.
5. Абубакирова Н. И., Что такое гендер? //ОНС, 1996, № 6).

Шағырбаева Ментай Доғдырбайқызы

доцент м. а. педагогика ғылымдарының кандидаты, 87026869450, mentay77@mail. ru

Құдайбергенова Алия Мәлікқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м. а., тел: 87012644898, alia80. 80@mail. ru;
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада мектеп оқушыларына бойында жауапкершілікті қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Жауапкершілік ұғымына анықтама берілген, жауапкершіліктің түрлері мен құрлымы сипатталады, сонымен қатар, мектеп оқушыларының бойында жауапкершілікті қалыптастырудың құрылымдық моделі және факультативтік курстық мазмұнын ұсынылған.

Кілтті сөздер: жауапкершілік, оқушы, борыш, этика, адамгершілік, әдеп, қарым қатынас, тұлға белсенділігі.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы формирования ответственности у школьников, а также дается определение понятию «ответственность», характеристика видов ответственности, а также авторы предлагают содержание факультативного курса и структурную модель формирования ответственности у школьников.

Summary. In article problems of formation of responsibility at school students are considered, and also definition is given to the concept "responsibility", the characteristic of types of responsibility, and also authors offer the maintenance of a facultative course and structural model of formation of responsibility at school students.

Ключевые слова: ответственность, долг, этика, духовность, школьник, общения.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес жастардың бойында адамгершілік қасиеттердің: ұлттық мақтаныш, патриоттық сезім, адамдарға гумандық қарым-қатынас, ұлттық үрдістегі өзіндік мәдениетін сыйлауды, адамгершілік мінез-құлықтың қалыптасуын талап етеді. Бұл болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының жеке тұлғасын тәрбиелеуші ретінде қалыптастырудың жаңа тәсілінің дәріптелуін, кәсіптік-педагогикалық білім берудің заман талабына сай жаңа мақсаттарын жүзеге асыруға ерекше көңіл бөлінуін, тұлғаның қоғам дамуының белгілі бір деңгейге жетуін талап етеді [1-2].

Бәрімізге мәлім, жауапкершілік әлеуметтік өмір аясында адам, қоғамның табиғи өмір сүруі үшін қажетті жағдай туғызуға себепті салдарын тигізетін еркіндікті (соның ішінде ой еркіндігінде) қамтамасыз етуге қабілетті, жауапкершілікті адамдардың мінез- құлқын қалыптастыру құралы болып табылады. Олай болса, жауапкершілік пен еркіндік өзара байланысты әрі бір-біріне себепті салдарлық құбылыстар. Еркіндік істің байыбын барлай отырып, дұрыс шешім қабілеттілігінен басқа ешнәрсе емес. Еркіндік немесе шешім қабылдауға жағдай тудырған болса, жауапкершілік те арта түседі. Еркіндік шектелген, шектелілген жерде жауапсыздыққа, заңға қайшы келетін мінез-құлыққа әкеліп соқтыратын психологиялық деформацияға жол ашылады. Жауапкершілік бір мезгілде түрлі әлеуметтік байланыстарға тән нәрсе. Жауапкершілік сезімі адамгершілік санаты (категориясы) болып табылады. Алайда, жауапкершіліктің мұндай қасиеті құқықтық жағынан негізделгенде ғана құқықтық реттіліктің көрінісі ретінде жауапкершілік ұғымы түрлі аспектілерге

жиі қолданылады. Кейбір жағдайларда міндеттерді, тапсырмаларды, жүктелген жұмыстарды орындау мен оның нәтижелері, өзге жағдайларда олардың бұзылу, сақталмау жөніндегі жауапкершілігі туралы сөз болды. Бірінші жағынан алып қарастырғанда тұтас құбылыс мінез-құлықтың ондай қылығына тәуелсіз, ал екінші жағынан алып қарастырғында міндеттердің салдары ретінде туындап тәуелдікке ұшырайды. «Жауапкершілік» термині әртүрлі аспектіде қолданылады. Жеке айтатын болсақ: әлеуметтік, рухани. «Әлеуметтік жауапкершілік» түсінігі жалпылама ұқсас. Онымен қоғамдағы болып жатқан жауапкершіліктің барлық түрі қамтылады. Осы тұрғыдан қарағанда рухани, экономикалық, заңдық жауапкершілік - тек әлеуметтік жауапкершіліктің түрі ғана.

Жауапкершілік - бойындағы белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет; тұлғаның қоғамда немесе ұжымда қабылданған әлеуметтік, өнегелі және құқықтық нормалар мен ережелеріне, борыш сезіміне сәйкес өз қызметін бақылау қабілеттілігі. Өсіп келе жатқан адамда жауапкершілікті тәрбиелеу - қазіргі заман өзекті мақсаты. Мұғалімнің өзінде де жауапкершілік болғаны жөн. Жауапсыз мұғалім - білім саласындағы енбейтін құбылыс; ата-аналардың өз балалары тәрбиесі үшін жауапкершілігін белгілейтін заңды және өнегелі нормалар [4]. Жалпы «жауапкершілік» термині этикалық категориялар санатында болғандықтан, біздің түсінігімізше «әдеп», «әдептілік», «әдет», «әдет ғұрып нормалары», «адамгершілік» «имандылық» түсініктерімен тығыз байланысты ұғым. Қазақ философиясында жауапкершілік мәселелері өзінің тереңдігімен, тарихи дәйектілігімен айқындалады. Жауапкершіліктің алғашқы әлеуметтік философиялық талдаулары адамзат үшін мәңгілік

өмір іздеген Қорқыттан басталады. Ал әл Фараби болса жауапкершілік этикалық ұғымдар: зерде, бақыт, ізгілік, әділеттілікпен, теңестірген. Халқымызда жауапкершілікке аса үлкен мән бергені көрсетілген.

Жауапкершілік екі аспектіде қарастырылады. Бірінші жауапкершілік әлдебір әрекетті жүзеге асырудағы міндет болып табылады. Екіншіден, жауапкершілік өз әрекетіне жауапты қажеттілік. Бұдан жауапкершіліктің ар ождан сияқты кең ұғым екенін, парызбен теңестірілетінін байқаймыз.

Жауапкершілік - адам бойындағы белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет; тұлғаның қоғамда немесе ұжымда қабылданған әлеуметтік, өнегелі және құқықтық нормалар мен ережелеріне, борыш сезіміне сәйкес өз қызметін бақылау қабілеттілігі. Өсіп келе жатқан адамда жауапкершілікті тәрбиелеу - қазіргі заман өзекті мақсаты. Мұғалімнің өзінде де жауапкершілік болғаны жөн.

Ганс Ионас жауапкершілік топтамасын парыз күшімен салыстырған және оның түрлеріне тоқталайық.

Ганс Ионас бойынша жауапкершіліктің екі түрі бар:

- 1) Ісі үшін жауапкершілік;
- 2) Қылығы үшін жауапкершілік.

Сонымен қатар, ол мынандай түрлерін көрсетеді: өзара және өзара емес, көлденең және тік, табиғи және келісімдік. Г. Ионастың өзара жауапкершілігі, бұл жауапкершілік отбасындағы адамдардың бір бірімен ара қатынасы кезінде қалыптасатын жауапкершілік болып есептеледі. Өзара емес жауапкершілік болса, оның объектісі «ортақ істің сәттілігі» болып табылады, ол көбіне партнерлер, шағын кәсіпкерлер мен саудагерлер арасында жүреді. Жауапкершіліктің бұл түрі заңдық жауапкершілікке ұқсас, адамдарға мемлекет тарапынан жауапкершілік жүктейді. Одан кейінгі қарастырған өнегелі жауапкершілік. Оның көзқарасынша, ол жауапкершіліктің ең жоғары сапасы бар түрі болып саналған. Егер моральды сипаттармен, нормалар жүрсе, жауапкершілік әлеуметтік сипатта болады. Ата ананың балалар алдындағы, балалардың ата аналар, ұжым, туысқан алдындағы жауапкершілігі осыған жатады, яғни бір сөзбен айтсақ, қарым қатынастық жауапкершілік. Адамдардың әлемтанулық және моральды идеологиясы қоғам, халық, Отан алдындағы жауапкершіліктер болып саналады. Өнегелі жауапкершілік моральды жауапкершілікке жатады, ол құқық пен заңдыққа қарағанда әлдеқайда күрделі. Мұнда ар ождан жауапкершіліктің реттеушісі болады, ұят жауапкершілік көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, Г. Ионастың қарастырған жауапкершілік түрлері ол тік және көлденең жауапкершіліктер. Көлденең жауапкершілік адам арасында тең жағдайда әлеу-

меттік сатып алу, келісім екі жақ теңдігін ұстанымы негізінде жүзеге асады. Тік жауапкершілік өзі жауапкершілікте болатын күшпен пайда болмайтын түрі.

Табиғи жауапкершілік ата ана жауапкершілігі, ол табиғи жолмен жүзеге асып отырады, ал жасанды, уақытша сипаттағы жауапкершілік, ол көбінесе бала асырап алатындар арасында кездеседі. Тәрбиелеу сферасы бойынша жауапкершілік ата аналық, мемлекеттік болып бөлінеді, ата аналық жауапкершілік қамқорлық көрсету болса, мемлекеттік жауапкершілік саясатты білім аймағында жүргізу болып табылады. Ары қарай жалғастырсақ, қоғамға қатысты жауапкершіліктер, топтық, ұжымдық, ұлттық, мемлекеттік болып бөлінеді. Жауапкершілік әлеуметтік құбылыс ретінде адам мен қоғам пайда болуымен шыққан.

Қазіргі таңда қоғамдық өмірімізде кең орын алған ауқымды қоланыстағы түрі Заңдық жауапкершілік. Қоғам заң ережелерін сақтайтын азаматтармен қоса құқық бұзатын тұлғалар болып екіге бөлінеді. Сондықтан құқық бұзушылыққа қарама қарсы қолданылатын мемлекеттік шара жауапкершілік болып табылады.

Заңды жауапкершілік әлеуметтік жауапкершілік формаларының бірі болып есептеледі. Әлеуметтік жауапкершіліктің мәні жеке тұлғаға қоғаммен, мемлекетпен, адамдармен қойылатын міндеттерді орындаудан тұрады. Заңды жауапкершіліктен басқа қоғамда әлеуметтік жауапкершіліктің басқа формалары қызмет етуде: моральдық, саяси, ұйымдық, қоғамдық және т. б.

Әлеуметтік жауапкершілік жеке тұлғаға қойылатын нормативтік талаптар жиынтығы ретінде әлеуметтік жауапкершіліктің объективті жағы болып табылады.

Заңды жауапкершілік заңмен және құқық бұзушыға қатысты мемлекетпен белгіленген тәртіпке сай, мемлекеттік органдар қолданатын, қолайсыз зардаптардан тұратын әсер ету шаралары. Заңды жауапкершілік құқықтық талаптарды орындамағаны үшін емес, оларды бұзғаны үшін белгіленеді, яғни, заң жобаларындағы жауапкершілікті сақтау мен келісім міндеттерін орындау үшін үшін тағайындалады.

Құқық бұзушылық заңды жауапкершіліктің негізі ретінде, яғни заңды жауапкершілік құқық бұзушылықтың негізінде пайда болады. Құқық бұзушылықтың түсінігі белгілі бір әрекеттің әлеуметтік табиғаты мен заң формасын ашатын белгілер жиынтығынан тұрады. Қоғамдық қатынастар жүйесіне, аталған қоғамдық құрылысқа, қоғамдық қауіп, адам әрекетінің белгілі бір түрдегі зияны, құқықтық қатынастардың әлеуметтік мәні болып келеді. Сондай ақ жеке әрекеттер қалыптасқан қоғамдық қатынастарды бұзуға қабілетсіз, бірақ олар өз жиынтығында қоғамның қалыпты шартын бұзады. Сондықтан мемлекет тарапынан құқық

бұзушылыққа қарсы әрекет жасау мүмкіндігі пайда болды.

Азаматтық құқықтық жауапкершілік азаматтық құқықпен белгіленіп жеке адамдар не болмаса заңды тұлғалар өздерінің міндеттерін орындамағанда, адамның денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтіру нәтижесінде пайда болады. Азаматтық құқықтық жауапкершілік келтірген зиянның орнын толтырып, бұзылған мүлікті құқықты қалпына келтіру.

Азаматтық құқықтық жауапкершілік екі түрге бөлінеді: тараптармен жасалған шарттың бұзылуына байланысты біреуге мүліктік зиян келеді. Шарттан тыс жауапкершілікке міндеттіліктен туатын тараптардың жауапкершілігі жатады.

Әкімшілік заңды жауапкершілік әкімшілік теріс қылық орын алғанда көрінеді: мемлекеттік немесе қоғамдық тәртіпке, меншікке, азаматтардың құқығы мен бостандықтарына, басқару тәртібіне қол сұғатын құқыққа қарсы, кінәлі әрекет. Кей кездерде әкімшілік жауапкершілікке қылмыс істеген адамдар тартылады. Бірақ олардың қоғамға қауіптілігі жоқ. Қылмыстық жауапкершіліктен босатылған адамдар болып табылады. Әкімшілік жауапкершілік бойынша белгіленетін жазалар: айып, арнайы құқығынан және көлік жүргізу айыру, заттарын, әсіресе әкімшілік құқық бұзуды істеген кездегі пайдаланып отырған заттарды қайтару.

Тәртіптік жауапкершілік шаралары ұйымдық тәртіпті бұзғаны үшін, сонымен қатар, ішкі тәртіпті, атқару тәртібін, қызметтік міндеттерді бұзғаны үшін тағайындалады. Ол ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс жариялау, үш айға дейін еңбек ақысын төмен жұмысқа ауыстыру, жұмыстан босату. Тәртіптік жауапкершілік туралы жарғылар мен ережелер жұмыскерлер тәртібіне қатаң талап қояды және сонымен бірге тәртіптік жауапкершіліктің жалпы шаралары мен қатаң санкциялары бар арнайы нормаларды да ескереді.

Бұл шараларға қызметке сәйкес еместігі жөнінде ескерту, шешім төмендету жатады. Бұдан да басқа жауапкершіліктің түрлері материалдық, отбасылық, процессуалдық, салықтық, конституциялық.

Материалдық жауапкершілік тұлғаның өз қызметтік міндеттерін орындауда заңсыз әрекеттер нәтижесінде мүліктік зиян келтіруді өндіріп алу.

Этикалық тұрғыдан жауапкершілік ұғымына жақын ұғымдар:

Әдеп қоғамдағы адамдар мінез құлықына қойылатын этикалық талаптардың жиынтық атауы. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтірумен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады. Жалпы мәдени өмірдің қалыптасу барысында мінез құлықтың тұрмыстық белгілері әдептің талаптарына ұлғасып отырғаны белгілі. Әдеп белгілі

заңдар жүйесінде сүйенбейді, немесе белгілі бір тұлғаны қалыптастырған рухани құндылықтарына жағдайды. Қазіргі күндері ғылыми тұрғыдан әдептің тұрпатына ықпал етуші негізгі үш әлеуметтік фактор қарастырылады.

-Қарттар мен жас балаларға қамқорлық,

-Тайпалардың бір біріне қастандық жасауына тиым салу

-Еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі

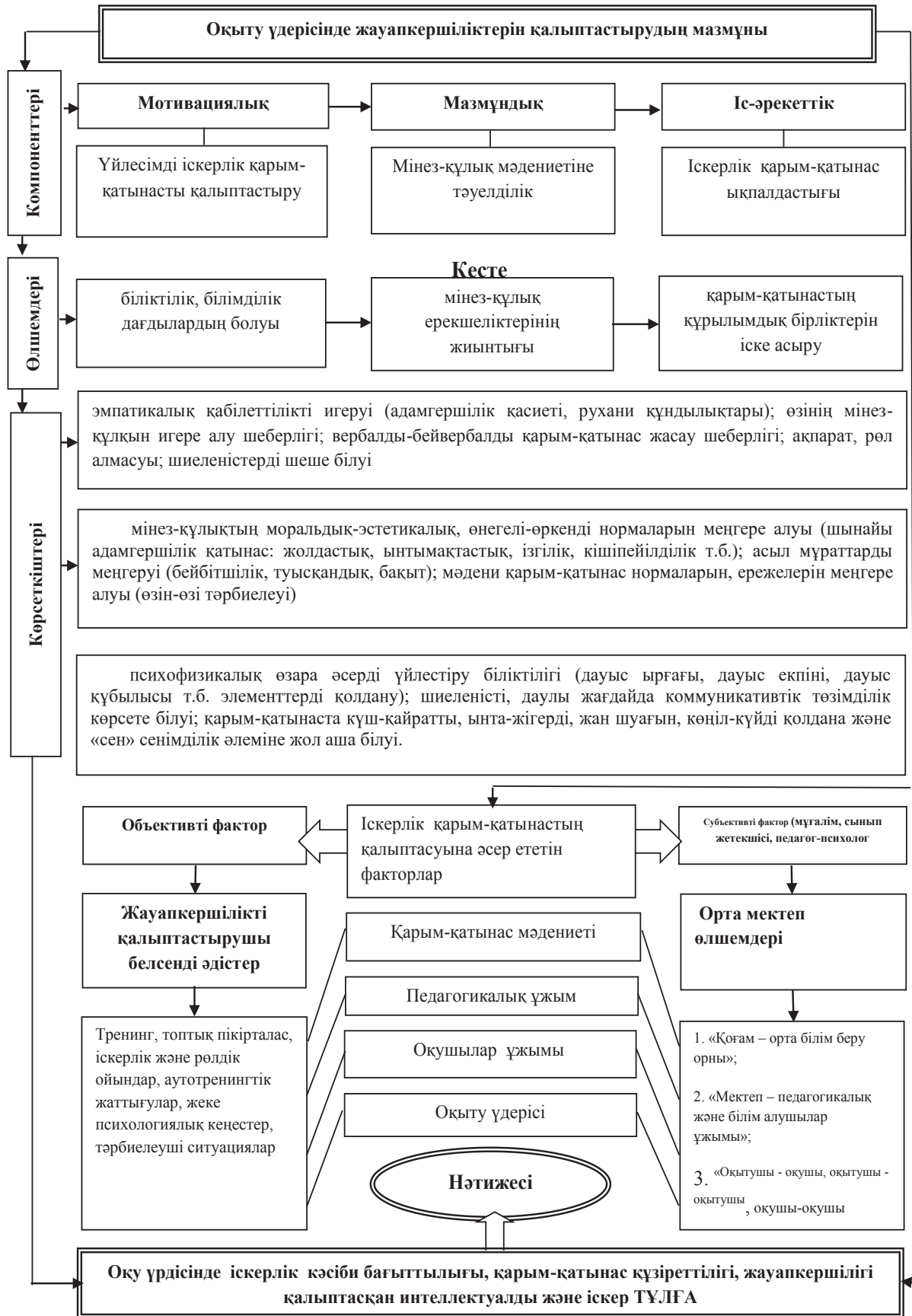
-Адамдар арасында ынтымақтастықты қалыптастыру. Қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесі сонау көшпенділер мәдениетінен нәр алып, заман ағымына сәйкес түрленіп, жаңара түскенімен бастаулық негіздері сақтап келеді [15].

Азаматтық жауапкершілік азаматтық құқықтық тұрғысынан қарастырса ол құқықтық жауапкершіліктің бір түрі. Өзге тұлғаның субъективтік азаматтық құқықтарының бұзылуына байланысты, өзінің заңда көзделген міндеттерін орындамауынан немесе жеткілікті орындамау себебінен туындайтын салдарлар [16]. Азаматтық жауапкершіліктің ерекшелігі оның арқауына және реттеу әдісіне байланысты. Яғни қоғамдық қатынастардың нәтижесінде туындайтын міндетті түрде жауапкершілікке жүктейтін әрекет. Ал рухани азаматтық жауапкершілік бұл арада парыз тұрғысынан қарастыру керек.

Егер қазіргі нарықтық жағдай болсын немесе әлемдік саясаттағы көрініс болсын өркениеттің дамуында, тіпті планетамыздың сақталып қалуында жауапкершіліктің ойып алар орны бар. Сондықтан қазіргі жасөскелең ұрпаққа отан алдындағы, өз міндеті мен мақсаттарын алдындағы, қоғам алдындағы жауапкершілігін қалыптастыру, нығайту отбасының, болашақ ұрпақ тәрбиелеп отырған педагогтардың алдындағы міндеті. Жалпы білім беретін орта мектепте оқушыларға жауапкершілігін қалыптастыру бойынша өзін өзі тану, экономика негіздері, құқықтану, дінтану пәндері арқылы жүзеге асырылады. Ал әлеуметтік педагог мектептің психологымен (психолог жоғары сынып оқушысының жауапкершілігін қалыптастыруда бойынша тұлғалық сана сезімін анықтайды), өзін өзі тану мәні мұғалімі адамгершілік, руханилық, махаббат, достық, жақсылық пен жамандық, ар ождан секілді ұғымдарды бойына сіңірсе, экономика негіздері пәнінің оқытушысы (экономика негіздері пәні мұғалімі оқушыға экономикалық жауапкершіліктің мәнін, негіздерін, ұғым қалыптастырады), дінтану пәні мұғалімі оқушылардың бойына рухани жауапкершілігін қалыптастырады.

Мектеп оқушыларының жауапкершілігін қалыптастырудың құрылымдық моделі.

Модельдің құрылымдық негізіне оқыту жүйесі болып табылатын, бір-біріне тәуелді байланысқан элементтерімен байланысқан заңдылықтарымен ерекшеленетін модельді ұсынып отырмыз (сурет 1).

Оқыту үдерісінде жоғары сынып оқушыларының жауапкершіліктерін қалыптастырудың мазмұнын айқындау мақсатында, «Жасөспірімдердің жауапкершіліктерін қалыптастыру» тақырыбында мектеп оқушыларымен факультативтік таңдау курсы жүзеге асырылды (кесте -). Курстың мақсаты: Жоғары сынып оқушыларының жауапкершіліктерін дамыта білуге үйрету.

Курс мына міндеттерді жүзеге асырды:

- коммуникативтілік мәдениетін қалыптастыру;
- Оқушылар бойында жауапкершілікке негізделген қарым-қатынас қалыптастыру;
- Іскерлік қарым-қатынас барысында өз-өзін ұстауға үйрету;
- Дұрыс қарым-қатынасқа түсе білу.
Курстың мазмұны төмендегідей құрылып, 34 сағатқа жоспарланды. Курс мазмұнына тренингтер, іскерлік ойындар және т. б. іс-шаралар қамтылды.

Кесте - «Жасөспірімдердің жауапкершілігін қалыптастыру» тақырыбында мектеп оқушыларымен факультативтік таңдау курсы

№	Тақырыптар	Барлық сағат саны	Дәріс	Өздік жұмыс
1	Кіріспе	1	1	
2	Жауапкершілік дегеніміз не?	2	2	
3	Қарым-қатынас психологиясы және адамдармен тіл табыса алу	2	2	1
4	Сөйлеу мәдениеті мен уәде беру және оны орындау	1	2	
5	Менің қарым-қатынас стилім	1	2	1
6	Қарым-қатынаста өзін-өзі дұрыс ұстауы	1	2	
7	«Мен-жеке тұлғамын!»	1	2	1
8	Жауапкершілікті көрінудегі имидждің рөлі	1	2	1
9	Іскер адамның психологиялық потенциалы	1	2	
10	«Мен - ескі, мен - жаңа»	1	2	
11	Қорытынды Барлығы	34		

Курс барысында дәріс, семинар және оқушылардың өздік жұмыстары ұйымдастырылып, оқыту жүзеге асырудың жаңа формалары өткізілді.

Мұғалім мен оқушы қарым-қатынас қабілетін дамытуға арналған жаттығуларды қолданудың мақсаты, мына міндеттерді шешеді [34, 43]:

- тиімді қарым-қатынасқа машықтау (байланыс құру, қосылып отыру, белсенді тыңдау, өз пікірін толыққанды білдіру);

- эмпатиялық дамыту;

- сенімсіздіктен, қобалжудан, қорқыныштан, қарым-қатынастағы қиындықтардан арылу;

- тиімді қарым-қатынасқа деген дайындығын дамыту;

- айналадағылармен қатынаста адамгершілікті дамыту;

-тыңдай білу, жанашырлық, дауды жеңу, іскерлігін игеру;

-қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру;

-байланыс жасау іскерлігін меңгеру;

-өз коммуникациялық ерекшеліктерін сезіну;

-өзгелердің қызығушылығымен санасу және оны есепке алу іскерлігін қалыптастыру;

-ашықтық сезімді, адамдарға деген сенімді дамыту;

жауапкершіліктерін қалыптастыру.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ тілі терминологиялық сөздігі. Педагогика. 2003
2. Есім Ф. Сана болмысы. Саясат пен мәдениет туралы ойлар. Алматы, Ғылым, 2002. Т. 7.
3. Ғабитов Т. Х. Мәдениеттануға кіріспе. Алматы 2003
4. Қазақстан Республикасындағы Азаматтық кодексі. Алматы 1994
5. Алдамұратов Қ., Ғабитов Т. Әдеп негіздері, Алматы, 1997 .

Стативка В. С.

Профессор кафедры технического обеспечения ВА МТО имени генерала армии А. В. Хрулёва
Доктор военных наук, профессор

Кадиркулов Ш. К.

Соискатель ученой степени кандидата наук, доцент кафедры МТО ВИСВ МО РК, полковник

МЕТОДИКА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Основной целью эксперимента является проверка теоретических положений (подтверждение рабочей гипотезы), а также более широкое и глубокое изучение темы научного исследования.

Эксперимент должен быть проведен по возможности в кратчайший срок с минимальными затратами при самом высоком качестве полученных результатов. Различают эксперименты естественные и искусственные (рис. 1).

Рисунок 1- Виды экспериментов

Экспериментальные исследования необходимы в том случае, если затруднительно классифицировать все факторы, влияющие на изучаемое явление вследствие отсутствия достаточных предварительных данных. Экспериментальные исследования бывают лабораторные и производственные (рис. 2).

Лабораторные опыты проводят с применением типовых приборов, специальных моделирующих установок, стендов, оборудования и т. д. Эти исследования позволяют наиболее полно и доброкачественно, с требуемой повторяемостью изучить влияние одних характеристик при варьировании других. Однако такие эксперименты не всегда полностью моделируют реальный ход изучаемого процесса, поэтому возникает потребность в проведении производственного эксперимента.

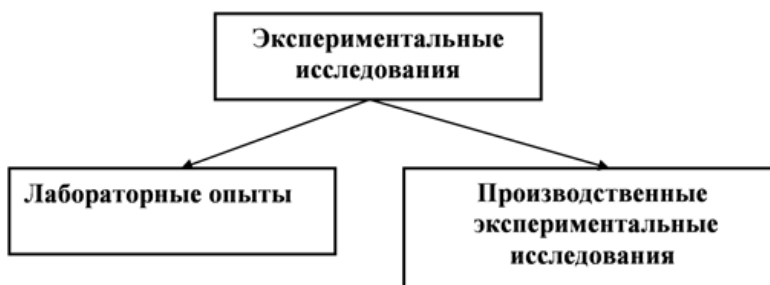

Рисунок 2 – Виды экспериментальных исследований

Производственные экспериментальные исследования имеют целью изучить процесс в реальных условиях с учетом воздействия различных случайных факторов производственной среды.

Одной из разновидностей производственных экспериментов является сбор материалов в организациях, которые накапливают по стандартным формам те или иные данные. Такие данные хорошо поддаются обработке методами статистики и теории вероятностей.

В ряде случаев производственный эксперимент эффективно проводить методом анкетирования. Для изучаемого процесса составляют тщательно продуманную методику. Основные данные собирают методом опроса производственных организаций по предварительно составленной анкете.

В зависимости от темы научного исследования объем экспериментов может быть разным. В лучшем случае для подтверждения рабочей гипотезы достаточно лабораторного эксперимента, но иногда приходится проводить серию экспериментальных исследований: предварительных (поисковых), лабораторных, полигонных на эксплуатируемом объекте.

На обработку и анализ такого эксперимента затрачивается много времени. Все это возможно, когда экспериментатор четко не обосновал цель и задачи эксперимента. В других случаях результаты длительного, обширного эксперимента не полностью подтверждают рабочую гипотезу научного исследования. Поэтому прежде чем приступить к экспериментальным исследованиям, необходимо разработать методологию эксперимента.

Рисунок 3 – Методология проведения эксперимента

Методология эксперимента — это общая структура (проект) эксперимента, т. е. постановка и последо-

вательность выполнения экспериментальных исследований. Методология эксперимента включает в себя основные этапы (рис. 3).

В последнее время широко применяют математическую теорию эксперимента, позволяющую резко повысить точность и уменьшить объем экспериментальных исследований. В этом случае методология эксперимента включает такие этапы: разработку плана-программы эксперимента; оценку измерения и выбор средств для проведения эксперимента; математическое планирование эксперимента с одновременным проведением экспериментального исследования, обработкой и анализом полученных данных.

План-программа включает наименование темы исследования, рабочую гипотезу, методику эксперимента, перечень необходимых материалов, приборов, установок, список исполнителей эксперимента, календарный план работ и смету на выполнение эксперимента. В ряде случаев включают работы по конструированию и изготовлению приборов, аппаратов, приспособлений, методическое их обследование, а также программы опытных работ на предприятиях.

Основа плана-программы — методика эксперимента. Один из наиболее важных этапов составления плана-программы — определение цели и задач эксперимента. Количество задач должно быть небольшим. Для конкретного (не комплексного) эксперимента оптимальным количеством являет-

ся 3—4 задачи. В большом, комплексном эксперименте их может быть 8—10.

Необходимо правильно выбрать варьирующие факторы, т. е. установить основные и второстепенные характеристики, влияющие на исследуемый процесс. Вначале анализируют расчетные (теоретические) схемы процесса. На основе этого классифицируют все факторы и составляют из них убывающий по важности для данного эксперимента ряд. В тех случаях, когда трудно сразу выявить роль основных и второстепенных факторов, выполняют небольшой по объему поисковый эксперимент.

Основным принципом установления степени важности характеристики является ее роль в исследуемом процессе. Для этого изучают процесс в зависимости от какой-то одной переменной при остальных постоянных. Такой принцип проведения эксперимента оправдывает себя лишь в тех случаях, когда переменных характеристик мало — 1—3. Если же переменных величин много, целесообразно применить принцип многофакторного анализа.

Обоснование средств измерений — это выбор необходимых для наблюдений и измерений приборов, оборудования, машин, аппаратов и пр. Средства измерения могут быть выбраны стандартные или в случае отсутствия таковых — изготовлены самостоятельно.

Очень ответственной частью является установление точности измерений и погрешностей.

Методы измерений должны базироваться на законах специальной науки — метрологии.

В методике подробно проектируют процесс проведения эксперимента. Вначале составляют последовательность (очередность) проведения операций измерений и наблюдений. Затем тщательно описывают каждую операцию в отдельности с учетом выбранных средств для проведения эксперимента. Разрабатывают формы журналов для записи результатов наблюдений и измерений.

Важным разделом методики является выбор методов обработки и анализа экспериментальных данных. Обработка данных сводится к систематизации всех цифр, классификации, анализу. Резуль-

таты экспериментов должны быть сведены в удобочитаемые формы записи — таблицы, графики, формулы, номограммы, позволяющие быстро и доброкачественно сопоставлять полученные результаты.

Особое внимание в методике должно быть уделено математическим методам обработки и анализу опытных данных — установлению эмпирических зависимостей, аппроксимации связей между варьирующими характеристиками, установлению критериев и доверительных интервалов и др.

Возможны три случая проведения эксперимента (рис. 4).

Рисунок 4 – Возможные случаи проведения эксперимента

Экспериментальные исследования необходимо проводить в соответствии с утвержденным планом-программой и особенно методикой эксперимента. Обязательным требованием проведения эксперимента является ведение журнала. Форма журнала может быть произвольной, но должна наилучшим образом соответствовать исследуемому процессу с максимальной фиксацией всех факторов. В журнале отмечают тему НИР и тему эксперимента, фамилию исполнителя, время и место проведения эксперимента, характеристику окружающей среды, данные об объекте эксперимента и средствах измерения, результаты наблюдений, а также другие данные для оценки получаемых результатов.

В начале результаты измерений сводят в таблицы по варьирующим характеристикам для различных изучаемых вопросов. Очень тщательно уточняют сомнительные цифры. Устанавливают точность обработки опытных данных.

Особое место отведено анализу эксперимента — завершающей части, на основе которой делают вывод о подтверждении гипотезы научного исследова-

ния. Анализ эксперимента — это творческая часть исследования. Иногда за цифрами трудно четко представить физическую сущность процесса. Поэтому требуется особо тщательное сопоставление фактов, причин, обуславливающих ход того или иного процесса и установление адекватности гипотезы и эксперимента.

При обработке результатов измерений и наблюдений широко используют методы графического изображения. Графическое изображение дает наиболее наглядное представление о результатах экспериментов, позволяет лучше понять физическую сущность исследуемого процесса, выявить общий характер функциональной зависимости изучаемых переменных величин, установить наличие максимума или минимума функции.

Из неравномерных координатных сеток наиболее распространены полулогарифмические, логарифмические, вероятностные.

Полулогарифмическая сетка имеет равномерную ординату и логарифмическую абсциссу.

Логарифмическая координатная сетка имеет обе оси логарифмические; вероятностная — ор-

динату, обычно равномерную, и абсциссу — вероятностную шкалу.

Масштаб по координатным осям обычно применяют разный. От его выбора зависит форма графика — он может быть плоским (узким) или вытянутым (широким) вдоль оси.

Расчетные графики, имеющие максимум (минимум) функции или какой-либо сложный вид, особо тщательно необходимо вычерчивать в зонах изгиба. На таких участках количество точек для вычерчивания графика должно быть значительно больше, чем на главных участках.

В некоторых случаях строят номограммы, существенно облегчающие применение для систематических расчетов сложных теоретических или эмпирических формул в определенных пределах измерения величин.

На основе экспериментальных данных можно подобрать алгебраические выражения, которые называют эмпирическими формулами. Такие формулы подбирают лишь в пределах измеренных значений аргумента x_1 - хп. Эмпирические формулы имеют тем большую ценность, чем больше они соответствуют результатам эксперимента.

К эмпирическим формулам предъявляют два основных требования — по возможности они должны быть наиболее простыми и точно соответствовать экспериментальным данным в пределах изменения аргумента.

Замену точных аналитических выражений приближенными, более простыми, называют аппроксимацией, а функции — аппроксимирующи-

ми.

Процесс подбора эмпирических формул состоит из двух этапов. На первом этапе данные измерений наносят на сетку прямоугольных координат, соединяют экспериментальные точки плавной кривой и выбирают ориентировочно вид формулы. На втором этапе вычисляют параметры формул, которые наилучшим образом соответствовали бы принятой формуле. Подбор эмпирических формул необходимо начинать с самых простых выражений.

Для исследования закономерностей между явлениями (процессами), которые зависят от многих, иногда неизвестных факторов, применяют корреляционный анализ.

В процессе проведения эксперимента возникает потребность проверить соответствие экспериментальных данных теоретическим предпосылкам, т. е. проверить гипотезу исследования. Проверка экспериментальных данных на адекватность необходима также во всех случаях на стадии анализа теоретико-экспериментальных исследований. Методы оценки адекватности основаны на использовании доверительных интервалов, позволяющих с заданной доверительной вероятностью определять искомые значения оцениваемого параметра. Суть такой проверки состоит в сопоставлении полученной или предполагаемой теоретической функции $y = f(x)$ с результатами измерений.

В практике адекватности применяют различные критерии согласия: Фишера, Пирсона, Романовского.

Список использованных источников

1. Митропольский А. К. *Техника статистических вычислений*. – М. : Наука, 2011. – 576 с.
2. Бусленко Н. П. *Моделирование сложных систем*. – М. : Наука, 2009.
3. Вентцель Е. С. *Теория вероятностей*. – М. : Наука, 2007.
4. Овчаров Л. А. *Прикладные задачи теории массового обслуживания*. – М. : Наука, 2009.
5. Вентцель Е. С. *Исследование операций*. – М. : Наука, 2009.
6. Петренко А. М., Куришин В. В. *Основы научных исследований. Техника эксперимента: Учеб. пособие*. – М. : Высш. шк., 2010.

Хадырбаева Индира Ескендірқызы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультетінің
оқытушысы, псих. ғ. магистрі, +7 702 737 9000, indirakadyr@bk.ru,

**ҮЛГЕРІМІ ТӨМЕН ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ
ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ГЕНЕЗИСІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада үлгерімі төмен оқушылармен жұмыс жасау жүйесін зерттеудің генезисі қарастырылған.

Резюме. В этой статье рассматривается генезис исследования системы работы с учащимися низкой успеваемости.

Summary. In this article genesis of research of system of work with the pupil of low progress is considered.

Үлгерімі төмен оқушы–бұл оқушының оқу жүйесінде, білімді оқыту бағдарламасы мен білім стандарттарындағы білім беру мазмұнын меңгеру деңгейінен қала беруі арқасында дұрыс білім ала алмауы және соның салдарынан ары қарай толық оқу мүмкіндігі болмай қалуы. Үлгерімі нашар оқушылар мектеп бағдарламасындағы тақырыпты қабылдай алмайды, сынып және үй тапсырмасын орындай алмайды, сабаққа деген қызығушылығын жоғалтады. Дер кезінде көмекті көре алмаған баланың жеке өмірі өзгеріске түседі. Мектеп оқушысында осыдан оқуға, оқытушыға деген бұрыс қарым-қатынас пайда болады. Ақырында, олар өздерін жаман ұстап, сыныпты ыдыратып отырады, кей уақытта мектепті тастап, қиын жас балалар қатарын толтырады [1;238].

Үлгерімі төмен оқушылармен жұмыс жасау жүйесі сонау ерте кезден бері келе жатқан мәселе болып саналады.

Педагогикалық терминология, сонымен қатар терминологиялық аппарат – бұл үлгермеу мәселесін теория мен тәжірибеде қолданып, педагогикалық және ғылыми жұмыстарда анықтауды лексикалық құралдар мен атаулар жүйесі дейміз

Педагогикалық терминологияға ең маңызды түсініктер мен категориялар термині кіреді, мысалы, үлгермеу түсінігі туралы ғылыми және тәжірибелік мағынада, осы құбылысты анықтау мақсатында қолданылған.

Сонымен қатар, лексикалық салаға терминдермен бірге, құрылымдық бөліністер, үлгермеу мәселесін пайдалануы мен оның ерекшеліктерін анықтайтын педагогикалық заңдылықтар, педагогикалық құбылыстарда кіреді.

Ортақ сұрақ, үлгермеу сияқты құбылысты анықтайтын, негізгі категориялар туралы сұрақ. Ең алғашқы теориялық қалыптасу туралы сөз болады. Аты айтып тұрғандай, бастапқы категория «үлгермеу» және онымен қатар жүретін категория «үлгеру». Басқа категорияларды алатын болсақ бұл «ағымды үлгеру», «қорытынды үлгеру», бұл мынадай түсініктер тарихынан алынған «сәттілік», «артта қалушылар», «үлгермеушілер», «үлгермеуді ескерту», «үлгермеуді бастап кешіру» т. с. с. Бұл

категориялар басқа да педагогикалық және гуманитарлық ғылымдарда пайдаланады. Түсіну аппаратының қалыптасуында, үлгермеуді сипаттауда, ең маңызды сәт, ол басқа ғылымдағы категория мен түсініктің бір-бірімен байланысы, бұл терминологияны педагогикалық немесе осы түсінікке қатысты зерттеулерде пайдалану үшін қолданады.

Үлгермеу және үлгермейтін оқушы түсінігінің қалыптасу тарихи аспектісіне назар аударайық.

Педагогикалық терминология ретінде және басқа да түсініктер сияқты көпғасырлық тарихы бар, сонымен қатар, ең басты түсініктер де бар, олар, үлгермеу құбылысын сипаттауда өзіндік тарихи тамырлары бар.

Мәселен, орыс педагогикалық әдебиеттерде XV-XVI ғасырларда «Геннадияның жолдауы» атты еңбекте «алпыныс», «немқұрайлық» терминдері қолданылды. «Сауаттылыққа үйрене алмайтын», «түсіну қиын» деп үлгермейтін оқушыны айтқан.

Ортағасырлық тәрбие мен отбасылық тұрмыстың идеал көрінісі болып табылатын «Домострой» еңбегінде, «ақылға салам», «үйретем», «ескертем» терминдерінің орнына, «келіспеушілік өмір», т. б., білімдегі ережені сақтамауға қатысты терминдерді қолдану.

I Петрдің кезіндегі педагогикалық терминология өзіне назар аудартып отыр. В. А. Татищев «оқушыларға ілесе алмау» мәселесін көрсетті.

Ресей білімінің ең басты реформаторы болып саналатын Ф. И. Янкович педагогикалық терминологияға «үлгермеу» түсінігін еңгізеді, оны ұстазға арнап жазған бөлімінде қолданады[2; 311].

Ең бастысы, педагогиканың классигі болып саналатын Я. А. Коменскийдің «Ұлы Дидактика» еңбегінде, осы «үлгермеу мәселесінмен күресу» барысында жазылған еңбекте, проблемалық оқушыларға мінездеме берген. «Санасыз, немқұрайлы қарайтын және әлсіз оқушылар да бар. Тек олар қырсық болмаса, оларды түзеуге болады», немесе «... өзгертіп, түзеу сатысының соңғылары болып, санасыз және зұлымдыққа жақын оқушылар тұрады, алайда, оларды түзеу екіталай». Санасыздық, еріншектік, танып білуге деген немқұрайлық, ешкіммен араласқысы келмейтін – міне, осы оқушы-

ларға педагогтар аса назар аударады.

Орыс педагогы П. Ф. Каптеревтің еңбегінде осы мәселеге байланысты «жай дамиды» және «қабілетсіздер» деп бөлінетін тарауларды кездестірдік [3; 247].

М. А. Данилов үлгермеушілікті оқу үрдісінің қозғаушы күштерімен байланыстырады –оның қарама-қайшылықтарымен. Осы бағытқа сәйкес, оқу үрдісі кезінде қойылатын талаптар арасында сәйкестілік болмаса, қарама-қайшылық болатынын айқындап көрсетті. [4; 67].

Осыған ұқсас ойды В. Оконь айтады [5; 82]. Үлгермеушілік – оқушының, ұстаздың және сыртқы орта арасындағы қатынастың бұзылуы. Үлгермеушілікті оның себептеріне қарай зерттеу, көптеген басылымдарда жазылған. Дегенмен, осы бағытқа жасалынған зерттеулерді толық қанды деп есептеуге болмайды, себебі ол сыртқы факторларды қарастырып, ішкі құрылымға мән бермейді.

Бұл бағытта үлгермеушілікті –оның түрлерін анықтау әдісі қарастырады. Осы мәселе бойынша сұрақтар А. А. Бударныйдың көптеген еңбектерінде қарастырылған. Ол үлгермеушіліктің 2 түрін бөледі: шартты және нақты. Себебі мектепте келесі сыныпқа минимумды қанағаттандырған оқушылар жібереді, яғни «3» балға сәйкес. Бұл осы минимум талаптарға сәйкес келетін «абсолютті» үлгермеушілік. Келесі түрі, салыстырмалы үлгермеушілік – қабілеттіліктері мол міндетті талаптардан өзге, қосымша танымдық жұмыстардың берілмеуі.

Бүгінгі таңдағы шығармашылық іс және қарым-қатынасты қалыптастыру жаңалықтардың бірі. Өнерлі белсенді тұлға етіп тәрбиелеу – қазіргі таңдағы мектептердің заман талабына сай қойып отырған басты мақсаттары.

Тәжірибе көрсеткендей, яғни, қалыпты білім беру үрдісінде мұғалім ең басты назарын үгермейтін оқушыларға аударады. Бірақ оның себебін білуге асықпайды, соның нәтижесінде оқушы мұғалімнің айтқанын орындауға асықпайды. Осындай орын алудан «үлгермеу» құбылысы пайда болады және үлгеруге қабілеті жоқ деген «үлгермейтін» деген анықтама береді.

Оқушының үлгермеуі дегеніміз - оның мінез-құлқы мен білім алу нәтижелері сол мектептің дидактикалық және тәрбиелік талаптарға сай болмауы. Оның үлгермеуі оқушының оқу, санау әлсіздігі, интеллектуалды және қорытынды жасау, жалпылау әлсіздігін айтамыз.

Үлгерімді жоғарлату үлгермеушілікті төмендетумен тікелей байланысты. Салыстырмалы үлгермеушілік, «абсолютті үлгермеушілікті» айқындай алмайды.

А. М. Гельмонт еңбектерінде үлгермеушілік түрлеріне түсініктеме берілген, ал оның 3 түрін жіктеді:

1. Жалпы және терең артта қалушылық. Себептері: дайындықтың жоқтығы, жағымсыз шарт-

тар, жалқаулық, жалпы даму деңгейінің жетіспеушілігі.

2. Жеке, бірақ қиын пәндер бойынша салыстырмалы тұрақты үлгермеушілік. Оқытудың кемшіліктері, алғашқы сыныптардың қателіктері, оқуға деген қызығушылықтың болмауы.

3. Эпизодтық үлгермеушілік бір пәннен кейін басқасынан себептері: оқытудың кемшіліктері, мектепке тұрақты бармау.

Барлық жағдайда А. М. Гельмонт фиксацияланған үлгермеушілікті сипаттайды: үлгерімі төмендерге тоқсан айында көптеген «қанағаттанарлықсыз» бағалармен келетін оқушыларды жатқызады [6; 92].

Осындай көресткіштер бойынша, Ю. К. Банскийде үлгермеушілікті жіктеді. Мұнда да фиксацияланған үлгермеушілік сипатталған, олардың түрлері себептеріне байланысты сәйкестендіріледі.

Үлгерімнің мәнін түсіну барысында, үлгерімі төмен оқушыларды да топтауға болады. Үлгерімі төмен оқушыларды жіктеудің бірқатар ғылыми негізделген типологиясы бар: жеке сипаттамалар және ортақ сипаттамалар бойынша жіктеу.

Мәселен, Л. С. Славина үлгермеушілікті басымдылыққа ие себебіне қарай жіктейді. Бірінші топқа – белгілі бір түрлері жоқ оқушылар жатқызылады, екіншісіне – оқуға деген қабілеттіліктері төмен оқушылар жатқызылады, үшіншісіне – оқу еңбегінің дағдылары дұрыс қалыптаспаған және еңбектенгісі келмейтін оқушылар жатады [7; 38].

Оқушыларды тұлғалық құрылымына қарай жіктеу амалдары бар. Мұндай бағытта П. П. Блонскийдің типологиясынан да көруге болады. Сонымен қатар, ол үлгерімі төмен оқушыларды жіктеді. 1 тип – «жаман жұмысшы» (плохой работник) оның сипаттамалары мынадай:

1. тапсырмаларды ұқыпты қабылдамайды, түсінбейді, бірақ мұғалімге сұрақ қоймайды;

2. пассивті жұмыс істейді (әрқашан ынталандыруды қажет етеді);

3. өзінің сәтсіздіктеріне мән бермейді;

4. мақсатын нақты анықтамаған және жұмысын ұйымдастырмайды;

5. жай жұмыс істейді және қарқындылығын ұйымдастырмайды;

6. жұмыс нәтижелеріне индифферентті қатынаста болады.

Келесі түрі потологиялық-өзіне деген спецификалық қатынасына негізделген эмоционалдык. Жұмыс басынан-ақ «ете алмаймын» деп айтады. Қолдауды қажет етеді. Бұл жағдайда айтылған сипаттамалар, дидактикалық емес, психологиялық сипаттамада болады [8; 97].

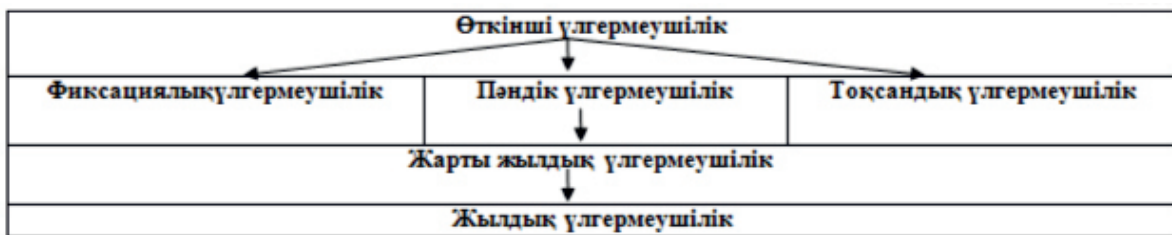
Сондай-ақ, үлгермеушіліктің психологиялық типологиясын Н. И. Мурачковский [10; 145] береді: оның негізіне оқушылардың қарым-қатынасының сипаттамасы алынған. Құндылығы: V-VIII сынып аралығындағы үлгерімі төмен оқушылардың

бәріне ортақ сипаттамалар айқындалған. Олар «әлсіз өзін-өзі ұйымдастыру» деген атаумен жалпыланған, яғни оқушының өзіндік психикалық үрдістерін басқара алмау, ақыл-ой жұмысының қалыптасуы рационалдық әдістердің болмауы. Ақыл-ой жұмысынан қашу мақсатында, үлгерімі төмен оқушылар ойланудан босататын әр түрлі жолдарды іздейді. Төмен өзін-өзі ұйымдастыру салдарына жеткіліксіз интеллектуалдық еңбек болып табылады. Тексерілген психологиялық әдістер арқылы жүргізілген зерттеулердің қорытындысы бойынша, ойлардың, қабылдаудың, көңіл бөлудің, есте сақтаудың төмен көрсеткіштері патологиялық өзгерістердің нәтижесі. Оқушыларда жұмыс істеуге қажетті қабілеттіліктердің, дағдылардың болмауымен түсіндіріледі.

Мәселен, Р. Л. Гинзбург [11; 87] еңбектерінде оқушылардың оқу еңбегіне байланысты жеке сипаттамалары берілген. Автор оқушылардың меңгеруіне қарай бірнеше деңгейге бөледі. Кейбір үлгерімі төмен оқушылар мұғалімнің түсіндіру-

леріне ілесе алмайды және мәтінді, оқулықты және т. б. оқу кезінде күрделі қиыншылықтарды сезінеді. Жалпы үлгерімі төмен оқушылар өзінің интеллектуалдық күштерін жұмыс істегісі келмейді, жұмысының күрделі түрлеріне кері қатынаста болады.

Сонымен қатар, К. М. Хоруженконың үлгермеу мәселесі туралы жүргізген терминологиялық аппарат зерттеуінде, үлгермеу мәселесін анықтайтын 1400-ге жуық терминдер мен түсініктерге сараптама жасалынған [12; 74]. Сонымен қатар, автордың өзіндік концепциясына назар аударайық—«педагогикалық шынайылықтағы жағымсыз құбылыстардың бірі: жалпы білім алу мекемелеріндегі көрініс, бір сабақ бойынша сабақ бағдарламаларын игермеген, академиялық қарыздары көп оқушылар кездеседі». Сондай-ақ, К. М. Хоруженко еңбегінде көптеген категорияларды көрсетеді, олар педагогикалық басқа да әдебиеттерде кездеседі. Олардың кейбіреулерін автордың берген кестелерінен (1, 2 -кесте) көруге болады.

Үлгермеушіліктің категориясы

Үлгермеушіліктің туындау генезисі

Көптеген тарихи қалыптасқан үлгермеу түсінігін сараптай отырып, өзіндік анықтама беріп көрейік, ол енгізілген дидактикалық категориялардан көрініс табады. Үлгермеу–жағымсыз психо-педагогикалық құбылыс. Оқушының білім процесіндегі уақытша сәтсіздігі немесе уақытша беріктілік аспектісін және оқушы мен мұғалімнің арасындағы педагогикалық процестегі қателіктерді сипаттайды. «Үлгермеу» түсінігінің қасында,

біздің ойымызша жақын түсінік «үлгермеуші» деген түсінік болу қажет. «Үлгермеуші» - бұл ойлау сапасы төмен оқушылар, олар мектепті тастап кетуге асығып жүреді, бірақ амалсыздан «оқушы позициясын» сақтайды. Оқылып жатқан құбылыстың алғы шарттары мен ережелері көптеген себептерге байланысты. Үлгермеудің себебі ретінде оның элементтер мен ережелер жиынтығын анықтауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Педагогика: Педагогикалық жоғары оқу орындары мен педагогикалық колледждер студенттеріне арналған оқулық / Ред. басқ. П. И. Пидкасистый; Ауд. : Г. К. Ахметова, Ш. Т. Таубаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. - 237-239 б.
2. Причины неуспеваемости младших школьников и некоторые пути их коррекции. А. С. Гайнанова: Статья / Педагогика и психология // Вестник Башкирского университета. 2009. Т. 14. №1 –310-312 с.
3. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинени / Под ред. А. М. Арсеньева. — М. : Педагогика, 1982. С. 704
4. Данилов М. А. Предупреждение неуспеваемости и второгодничества. М., 1950. 94с
5. Оконь В. Основы проблемного обучения. Пер. с польск. — М. : «Просвещение», 1968. — 208 с.
6. Гельмонт А. М., Ривес С. М. Предупреждение неуспеваемости в школе. М., 1940. 235с.
7. Бабанский Ю. К. Об изучении причин неуспеваемости школьников //Сов. Педагогика, 1972. №1. 12-17с
8. Славина Л. С. Индивидуальный подход к неуспевающим и недисциплинированным школьникам. М., 1958. 186с
9. Блонский П. П. Школьная успеваемость. Избр. пед. произв. М., 1961. 187с
10. Мурачковский Н. И. Как предупредить неуспеваемость школьников. Мн, 1977. 179с
11. Гинзбург Л. Р. К типологии усвоения учебного материала школьниками. - Вопросы психологии, 1956, №5. 87с
12. Хоруженко К. М. Педагогика неуспеваемости. Структурно-логические схемы. Таганрог, 2002. 128с
13. Мурачковский Н. И. Психологическая характеристика типов неуспевающих школьников\\Некоторые вопросы совершенствования обучения и воспитания. Мн., 1970.

Сахариева Нұрбақыт Оразбекқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 2-курс магистранты
8-702-288-31-98, orazbekkyzy_nurbakyt@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: педагогика ғылымдарының докторы – **Ж.Т.Дәулетбекова**

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада оқушылардың бойындағы ерекше қабілеттер, оқуға қызығушылықты арттыру, балалардың тілді игеру мүмкіндіктеріндегі лингвистикалық дүниетанымын қалыптастырудың психологиялық негіздері қарастырылды.

Кілт сөздер: қазақ тілі, оқушылар, лингвистика, психология, дүниетаным, қабілет, ғылым, тәрбие.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы интеллектуального развития учащихся, повышение интереса к учебе, к изучению языка, становление лингвистического мировоззрения, рассмотрены психологические основы.

Summary. In this article is to increase students' interest in reading skills over the development of children's language capabilities at the linguistic basis of the formation of the psychological outlook.

Keywords: Kazakh language, student's, linguistics, psychology, philosophy, skills, science, education.

Еліміздің дамыған елдер қатарына қосылуы ғылым мен техниканың дамуына байланысты. Ал ғылым мен техника саласында жетістікке жету білім беру жүйесінің даму деңгейімен тікелей ұштасып жататындығы белгілі. Сол себепті мектеп қабырғасында білім алатын әр баланы ана тілін терең меңгерген, ұлттық құндылықтарды құрметтейтін, іскер, шығармашыл, ұлтының мұң-мұқтажын түсінетін ұлтжанды тұлға етіп тәрбиелеу – қашан да күн тәртібінен түспейтін мәселе.

Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауларында, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында, Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында, «Білім» мемлекеттік бағдарламасында, мемлекеттік білім беру саясатының тұжырымдамасында және тағы да басқа стратегиялық құжаттарда мектеп ортасында жеке тұлғаның физиологиялық және рухани мүмкіндіктерін ашу, функционалдық сауаттылығын жетілдіру, қарапайым негізгі адами қасиеттерін қалыптастыру, шығармашылық күш-қуатын ашуға қолайлы жағдай туғызуға басымдылығы міндеттелген.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастырылған және жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын көп деңгейлі үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру үшін білім беруді дамытудағы стратегиялық басымдықтар белгіленген.

Бұл – үлкен жауапкершілік артатын күрделі жүйе. Оны шешу үшін, ең алдымен, оқыту мазмұны жаңартылып, ол әрбір оқушының жеке басының қасиеттері мен қабілеттерін дамытып, шығармашылығын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет. Сонда ғана мектептен өз өмірін

өзі реттеп, басқара алатын, әлеуметтенген шығармашыл тұлға тәрбиеленіп шығады. Ал тұлғаның бойында осы қасиеттер мен қабілеттерді, оқуға қызығушылықты тудырудың жолы – оқушының өз ойын өрелі етіп, орайлы жеткізуге, лингвистикалық дүниетанымы арқылы сөйлеу мәдениеті мен шеберлігін дамыту. Ал бұл жұмыстың қай-қайсы да оқушының психологиялық ерекшелігін дөп басып, дәл танумен, соған сай жаттығулар мен тапсырмаларды талғап қолдану аясында жүзеге асады.

Тіл – әлеуметтік құбылыс. Мектеп жасына дейінгі балалар ана тілін ең алдымен табиғи ортасынан үйренеді. Бала үшін дем алу, тамақтану қандай табиғи қажеттік болса, жастайынан тіл үйрену де сондай табиғи талап. Затты басқа заттардан айырып тануы арқылы бала сол заттың атын, түрлі қасиеттерін біледі. Қой, ат, ит, мысық сияқты заттарды ойыншық түрінде де, тірі қалпында да көріп-біліп тануы баланың ақыл-ойына олардың атымен бірге ассоциативті түрде қалыптасады да, бара-бара ол атаулар да бала үшін өз үйінде, қорасында көрінген заттары ғана болмай, жалпылық қасиеті бар заттардың абстракт ұғым атаулары болып сінеді. Сөз адамның айналадағы объективті болмысты тануының жалпылама аты, сондықтан оқушының тіл байлығы молайған сайын оның танымы да тереңдей түседі. Осы танымды жүйелеп, белгілі бір ішкі сабақтастықта меңгерту түпкі нәтижеде оқушыға тіл туралы дұрыс дүниетаным қалыптастыруға келіп саяды.

Тілді оқыту үдерісінде психологиялық әрекеттердің табиғатын зерттеп білу – бірден-бір маңызды мәселелердің бірі. Қазақ тілін оқытуда белгілі психологтар Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Мұқанов, Т.Тәжібаев, Қ.Жарықбаев, Э.Ильенков, Л.С. Выготский, А.А.Алхазшивили, К.С.Ильинский, А.А. Леонтьев, И.А. Зимняя, Б.В. Беляев, Н.И.

Жинкин, Давыдов В.В., Т.И.Бочкарева, Р.Немов, А.Вейн, Б.Каменская, В.В.Петуховалардың көзқарастары негізге алынатыны ақиқат.

Оқушының ой-өрісінің дамуы оқу әрекетімен тығыз байланысты. Оқу әректің негізі иесі – оқушы, түпкі мақсаты – сол оқушының ойлау қабілетін, санасын, дүниетанымын дамыту. Психологтардың пікірінше, оқу әрекеті дегеніміз – оқушының өзін-өзі тануы, өзгертуі.

Адам өмірдің өзіне бейтаныс қыры мен сырын көбірек білген сайын оның ойлауы да, ой елегінен өткізу талғамы да жетіле түседі, ойлаудың практикамен байланысқан сан-салалы қырлары пайда болады. Мысалы, дыбыс, сөз, буын, сөз тіркесі және т.б. тіл білімі салалары туралы мағлұмат алған оқушы оның мәнін, мағынасын, атқаратын қызметін, құрылысын біледі. Алған білімдерін практика жүзінде іске асырады.

Ой мида бірнеше ассоциация арқылы іске асады. Мәселен, көршілестік ассоциациясын алайық. Оқушы бір нәрсені екінші бір көршілес нәрсемен бірге қабылдайтындықтан, ойына бірі түскенде, онымен көршілес басқасы да еске түседі. Мысалы, дауысты дыбысты өткен кезде оқушының ойына онымен қатар дауыссыз дыбыстар түседі. Сын есімдерді оқыту барысында оқушылар сын есімдерді ғана меңгеріп қоймайды, оған ұқсас күрделі сөздер, атаулық тіркестерді ой елегінен өткізіп, есте қалдыруға тырысады.

Мұғалім оқушыларды ойлана білуге баулуда жаттығу жұмыстарын дұрыс таңдап алудың маңызы зор. Оқыту үдерісіндегі оқушының дүниетанымдық әрекетіне қатысты негізгі психологиялық теориялар: биохверизм, гештальтпсихология, когнитивизм, әрекет теориясы және ізгілік психологиясы. Олай болса, мектеп оқушыларының түрлі түйсіну, қабылдау, салыстыру, пайымдау, ойлау, қиялдау, есте сақтау сияқты психикалық қабілеттері олардың оқу іс-әрекетін орындау барысында қалыптасады. Мектеп оқушыларының қазақ тілі сабақтарында өтілген материалдарды меңгеруі және қоршаған ортаны танып білуінің барлығы олардың ойша немесе практикалық іс-әрекеттерді жүзеге асыруы арқылы жүзеге асады. Психолог-ғалым Т.Тәжібаев: «Адам психологиясының сипаттамасын беру үшін оның іс-әрекетінің басты-басты белгілерін атап өткен жөн. Осындай айрықша сипаттардың бірі — адамның дүниедегі заттарға, құбылыстарға, еңбек объектісіне, оның процесіне назар соғуы, зейін қоюы, әр уақыт адам санасының бір затқа, құбылысқа, болмысқа бағыт алып отыруы – іс-әрекет»- деп көрсетеді [1, 27].

Психолог А.А. Люблинская оқушылар заттарды не құбылыстарды танып білуде белсенді таным іс-әрекеттерді орындамайынша, балалар сол заттар мен құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін меңгермейді деп тұжырымдайды: «Кез - келген мазмұнды меңгеру оқушылардың оларға ойша

және іс-жүзінде сан алуан қарекеттер жасауды талап етеді. Мұғалім берген немесе оқулықтағы материалдарды меңгеруде оқушы белсене жұмыс істемейінше, қоғамдық тәжірибеде байқалған білімдер оқушылардың санасына өздігінен ене алмайды және фотография суреттері сияқты оның миында бейнеленіп қала алмайды». Демек, оқушыларға сын есімді меңгеруде мұғалім оқуға қызықтырып, олардың оқуға деген түрткілерін, білім алуға деген құлшыныстарын мақсатты түрде бағыттап отыруы – басты талап.

Психология ғылымында іс-әрекетті үшке бөледі: біріншісі, ойын іс-әрекеті (ойын әрекеті балалардың мектепке дейінгі кезеңінде негізгі әрекеті болып саналады), екіншісі оқу іс-әрекеті (оқу іс-әрекеті балаларда мектепке келген күнінен бастап мақсатты түрде қалыптастырылады), үшіншісі, еңбек іс-әрекеті (ересек адамдардың еңбектенуі). Бұл іс-әрекеттер өзара тығыз байланысты. Оқыту — оқушылардың білімін, біліктері мен дағдыларын, дүниетанымы мен танымдық уәждерін (ықылас, тілек, қызығушылық және т.б.) мақсатты дамытатын іс-әрекеттер барысы, жиынтығы. Оқыту үрдісі екі жақтан жүргізіледі, біріншісі - оқушыларға білімді меңгеруде мұғалімнің орындайтын іс-әрекеттері болса, екіншісі, белгісізді, жаңа материалдарды меңгеруде оқушының орындайтын оқу іс-әрекеттерінің жиынтығынан тұрады.

Мектеп оқушылары оқу іс-әрекеттерін саналы орындауға төселуі олардың танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыруда, дамытуда жетекші рөл атқарады. Оқыту үрдісінде оқушылардың танымы мен психикалық қабілеттері жан-жақты дамиды. Оқыту мен даму тығыз байланысты. Даму мен оқыту үрдісі арасында байланыс туралы қалыптасқан үш түрлі көзқарас бар. Бірінші, француз ғалымы Ж. Пиаже концепциясы. Ғалымның көзқарасы бойынша, «даму оқытуға қатысты емес, адамдар генетикалық ерекшеліктеріне байланысты дамиды». Ал американдық ғалым Э. Торндайктың пікірі бойынша, «оқыту мен даму бірдей, біркелкі жүреді». Көрнекті психолог Л.С. Выготскийдің түйіндеуінше, «оқыту дамудың алдында жүруі керек». Л.С.Выготский бала дамуын кешегі күнгі нәтижеге емес, ертеңгі күнгі нәтижеге қарай жүргізу қажеттігіне назар аударды. Осыған орай ол ең алғаш рет бала дамуының екі аймағын анықтап, бөліп көрсетті: «Бірінші аймақ» — бала дамуының қазіргі қол жеткізген сатысы, мұғалімнің міндеті осыған қанағаттанбай, «бала дамуының жақын аймағына» жетектеу керек. Баланың дамуы екінші «жақын аймақты» меңгеру арқылы жүзеге асады [2, 96].

Ж.Аймауытов білім негізі ана тілі арқылы меңгерілетінін айта келіп: «Ана тілін жақсы меңгере алмай тұрып, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес. Ана тілі – халық болып жаралғаннан бергі жан дүниесінің айнасы, өсіп-өніп, түрлене беретін, мәңгі

құламайтын бәйтерегі», – деген [3, 33]. С.Аманжоловтың «Қазақ әдеби тілінің қысқаша синтаксистік курсы» еңбегіндегі логиканы психологиялық талдау үлгілері психолінгвистикалық талдау үлгілеріне жақын келеді. Ғалымның аталған еңбегіндегі «Сөйлеу мен сөйлем», «Сөйлеу мен ойлау» тақырыптарындағы еңбектерінде стадиялық ойлау мен ұлттық таным ерекшеліктерінің байланысына мән берді [4].

XX ғасырдың басында қазақ даласында оқу ағарту ісімен айналысып, халқына білім беруде аянбай тер төккен педагог-зерттеуші Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» кітабында ойлауды өркендету жолдары туралы былай дейді: «Ойлау – жанның өте бір қиын, терең ісі. Сондықтан тәрбиеші баланың ойлауын өркендеткенде сақтықпен, басқыштап, іс істеу керек. Өркендету жолдары мыналар:

Баланың жанында дұрыс әсерленулер һәм ашық суреттеулердің көп болуына иждахат қылу керек. Әсерленулер, суреттеулер өздері аз болып, дұрыс һәм ашық болмаса, баланың ұғым, hükim жасауы, һәм ой шығаруы қата болады. Ойдың өзінің терең болуы үшін әсерлеу, һәм суреттеулердің көп һәм ашық болуы керек» [5, 37].

Мағжанның «Педагогика» кітабындағы «Ойлауды өркендету жолдары» туралы айтқан ойларын қазіргі таңдағы көптеген ғалымдардың еңбектерінен көруге болады. Осы мәселе жайында Ресей ғалымы И.Я.Лернер проблемалық оқыту туралы айта келіп: «Проблемалық оқытудың жетістігіне оқушының белсенді интеллектуалдық және практикалық әрекетке қатысуын жатқызуға болады. Өйткені мұндай сәтте оқушы күшті жағымды сезімдерге (қызығушылық, қанаттанушылық) бөленеді. Оқушыларда объектіні қабылдау, байқау, қиял, және басқа да интеллектуалдық іскерліктер қалыптасады» деп көрсетеді [5,67]. Сол себепті бала заттарды, көріністерді ұқсас сындары бойынша тап-тапқа бөліп үйренсін. Бірақ баланы, заттар-

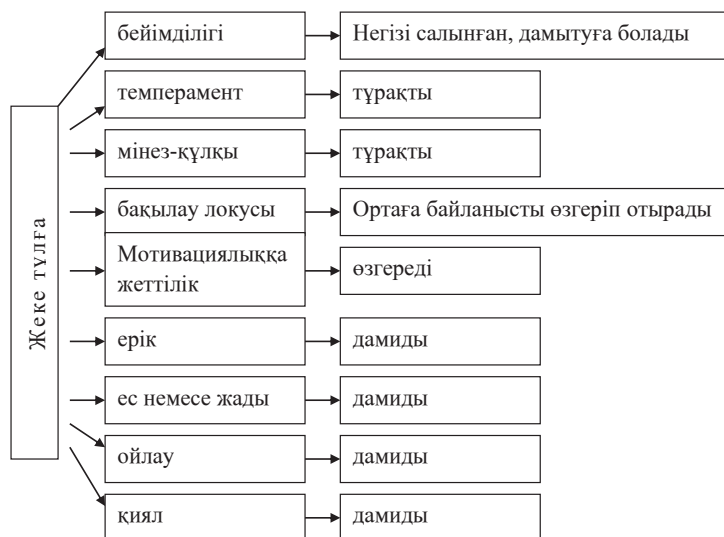
ды, көріністерді тапқа бөлгізіп үйреткенде жеңілден-ауырға көшуді естен шығармау керек.

Жеңілден-ауырға қарай көшу әдістемесіне қатысты тұғырлы ой-пікірлерді украин педагогы В.Ф.Шаталовтың еңбектерінен табамыз. В.Ф.Шаталов тәжірибесінің бір ерекшелігі – оқу үдерісін, оқушылардың іс әрекетін, танымдық жұмыстарын кезеңдерге бөліп, мұғалімнің қатаң түрде басқаруға бейімділігі. Шаталов 1-кезеңде тақырыпты жан-жақты түсіндіріп, 2-кезеңде тірек плакаттарын қолданып, қысқаша түсіндіріп, 3-кезеңде оқушыларға тірек сигналдарын (тірек плакаттарының кішірейтілген түрі) беріп, оларды балалар өз альбомдарына желімдеп, 4-кезеңде оқушылар оқулықпен және тірек сигналдарымен жұмыс істейді. 5-кезеңде сабақ үстіндегі тірек сигналдарын естеріне түсіріп, дәптерлеріне жазып, 6-кезеңде оқушылар тақырып бойынша мұғалімге ауызша жауап береді. Шаталов тәжірибесінде бағдарламаның бір-бірімен байланысты немесе қарама-қарсы тақырыптарын сатылап, біріктіріп оқыту басты назарға алынған.

Баланың лингвистикалық дүниетанымын дамыту мәселесін талдау ең алдымен «жеке тұлға», «қабілет», «нышан», «талант», «бейімділік», «дарындылық» ұғымдарымен ұштасып жатыр.

Оқушылардың лингвистикалық дүниетанымын қалыптастырудың психологиялық мәні – алдымен оның қажеттілігінде, әрбір оқушының қабілетінің нәтижесін рухани қанағаттану мен қуаныш сезіміне айналдыруға жаңаша қадам жасауда деп түсінеміз. Оқушылар білімді өз дәрежесінде игермесе немесе оны іс жүзінде қолдана алмаса, онда танымдық белсенділік те көрсете алмайды. Бұл олардың дүниетанымының дамуына кері әсер етеді. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін мұғалім әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы керек және оқу үдерісінде психологиялық, танымдық, бейімділік пен қабілеттілік ерекшеліктерін басты назарға алғаны жөн.

Біз жеке тұлғаның дамуының психологиялық механизмдері арқылы көрсетіп отырмыз (1-сурет).

1-сурет – Жеке тұлғаның даму деңгейі

Оқушылардың лингвистикалық дүниетанымын дамыту үшін аса маңызды болып табылатын «қабілет», «бейімділік», «талант», «дарын» ұғымдарын ажырата танып-білу керек: олар – өзара тығыз байланысып жатқан, болмыстары тым күрделі де терең болып келетін ұғымдар. Оқушылардың дүниетанымын, ойлау қабілетін дамытуда, шешендікке баулу үдерісінде бұл мәселені ескеру қажет.

Оқушылар тұлғасының дамуы, шығармашыл қабілетін дамыту мәселесі бойынша қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиетті талдау негізінде біз жан-жақты шығармашылықты дамытудың құрылымдық-компоненттік құрамын анықтадық, оған қызығушылық, әрекетшілдік, бағалаушылық құрамдары кіргізілді және мұнда әрбір құрамның өлшемдік сипаттамасы берілді.

1-кесте. Оқушылардың лингвистикалық дүниетанымын дамытуының өлшемдік сипаттамасы

Құрамдары	Өлшемдері	Көрсеткіштері
1. Қызығушылық	Өзінің дүниетанымын дамыту қызығушылығы мен қажеттілігі. Өз шығармашылығына құндылық қатынасы.	1. Жауапкершілігінің болуы. 2. Мақсатты түрде білім ізденуі.
2. Әрекетшілдік	Өзін қызметтің субъектісі ретінде тануы. Өзінің жеке тұлғалық ерекшеліктері мен өзін-өзі дамытудың тәсілдерін білуі. Өзін-өзі дамытуы.	1. Өзінің жеке-дара ерекшеліктері туралы білімді меңгеру дәрежесі. 2. Өзін шығармашылықтың субъектісі ретінде тануы. 3. Дербестік танытуы. 4. Коммуникативтік белсенділігі (сұхбаттасуға ашықтығы).
3. Бағалаушылық	Талдау жасау қабілеті.	1. Жетістіктері мен сәтсіздіктерінің себептерін талдай білуі. 2. Жеке жауапкершілігі.

Оқушының қай-қайсысы болмасын белгілі бір әлеуметтік топтың, әлеуметтік тілдік ортаның мүшесі. Бала, ең алдымен, ана тілін ана әлдиінен үйренеді. Сөйтіп бала миында ана тілінің әуезі, яғни дыбыстық жамылғысы қалыптасады. Ал тілдің мағыналық жағын бала бірте-бірте ұғына бастайды. Ең алдымен бала сөз арқылы, тілдегі сөздердің басын құрап қарым-қатынас жасайды. Ал сөз дегеніміз, көрнекті ғалым, тіл маманы Рабиға Ғалиқызы Сыздықтың сөзімен айтқанда, «тілдің ғимаратын қалайтын кірпіш қой». Міне, осы кірпішті оқушылардың қалай қалайтынын зерделедік. Тіл сөз арқылы жүзеге асады. Белгілі лингвист Н.И. Жанкиннің айтуынша, тіл мен сөз байланысын ажырату үшін алдымен санада ой қандай формада қалыптасады және ол сөз арқылы қалай жүзеге асады соған көңіл бөлуіміз керек.

Жалпы бала психологиясында бала миының көп жері «бос» болып, құбылысты белсенді түрде қабылдауға даяр тұрады. Ал жануарлар миында бос орын болмайды, олардың бәрі инстинкт механизмдерімен толтырылған және туған бойда даму процесі аяқталады. Ал бала миында туғаннан кейін, даму үрдісі жаңа қарқын алады. Бала қағылез болып, жан-жақтағы құбылысты қалт жібермейді.

Балада тіл қабілеттілігі тумасынан пайда

болғанмен, оны жетілдірмесе, ол дамымайды немесе баяулап қалады. Осы табиғи тілдік қабілетті жүзеге асыруда, санадағы ойды қорытып, сөз арқылы сыртқа шығаруда «нейрон талшықтарының» рөлі ерекше. Бала туған күннен бастап мидың сол жақ самай қабатында нейрондар пайда болады. Бала өскен сайын нейрондар да өсіп отырады. Бала 12 жасқа толғанда ғана нейрондар санының өсуі тоқтайды. Міне, осы жас аралығы баланың жетіліп дамуына, сауатты сөйлеуіне, ой-санасының кеңеюіне үлкен септігін тигізеді. Әсіресе, ана тілін игеруге қатты ықпал етеді. Себебі нейрондар үнемі қондырғыш импульсивін тудырып, дыбыстардың анықтылығына, қатаң, ұяңдығына т.б. толып жатқан айырым белгілерін дәл айтуға, ұғынуға әсер етеді.

Ғалымдар бала миындағы нейрондарды зерттегенде, қыз бала миындағы нейрон ер бала миындағы нейрондарға қарағанда өте шапшаң дамидығын айта келе, қыз баланың ер балаға қарағанда сөзі пысықтау, ширақтау болатынына да назар аударған. Бұл тапсырма мен жағтығу жұмыстарын орындау кезеңінде де ескерілуі керек.

Адам сөйлегенде минутына 80-130 сөз, ал секундына 10 фонема айтады екен. Ұл балаларға қарағанда әйелдер шапшаңырақ сөйлейді, яғни екі

минутта 200-150 сөз айтады немесе үсті-үстіне қойылған баланың сұрағына да қиналмастан тез жауап береді. Бұндай айырмашылықтарды психологтар сонай қыз баланың миындағы қалыптасқан нейрондар ықпалының күштілігінен деп біледі.

Адамның жүйке жүйесінде 10 млрд. нейрон болса, оның 1%-і ғана сырттағы хабарларды қабылдап, өндеп, реттеп отырады, қалғаны организмнің жалпы өмір сүруімен тығыз байланысты болады. Түрі мен көлеміне қарай нейрондар әр түрлі болады. Нейрондардың қызметі әр түрлі: ол сөздердің дұрыс айтылуын, дыбыстардың айқын дыбысталуын анықтап қана қоймайды, сонымен бірге артикуляциялық аппараттардың қызметін де реттейді. Сондай-ақ, тіл қабілеттілігі қалыптасуының барлық кезеңін қамтамасыз етіп отырады. Осындай күрделі физиологиялық-психикалық үрдіс нейрондар көмегімен жүзеге асады. Осылайша нейрондар қызметі арқылы тіл қарым-қатынас құралына, адам танымының құралына айналады.

Баланың тілі шығып сөйлей бастағаннан кейінгі өмірінің бәрінде адамның қоғамдағы қызметі, орны, іс-әрекеті айналып келгенде оның ой өрісіне, тілінің дамуына әсер етпей қоймайды. Оқушының тілін ширататын табиғи орталығы оқып-үйрену-

мен, еңбек процесімен ұласып жатса құба-құп. Адамды адам еткен, оған тіл бітірген еңбек болса, келешекте де адамның дүниетанымын, ақыл-ойын, тіл жұмсау әрекетін кеңейтетін еңбек майданы – оның саналы өмірінің мектебі болса, солардың бәрімен ұштасып жататын оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру – маңызды міндет.

Қорыта айтқанда, бүгінгі қоғамда оқушылардың мінезі, қабілеті, сұранысы, қоғамда өзін-өзі таныта алуы бір-бірімен байланысты интегралды қасиеттер. Жеке тұлға бойында бұл қасиеттердің басымдылығы адамдармен қарым-қатынаста көрінеді, оны сөйлеу тілі, сөз мәдениеті, тілдік қарым-қатынасты тілдік ортаға байланысты құра білу жағдаяты айқындайды. Оқушының білім-білік дағдысын қалыптастырудағы психологиялық жағынан түсіндіргенде білім дегеніміз: тану-жаңғырту-түсіну-қолдану-сендіру-сұраныс.

Тіл арқылы – ақыл-зерде, ой-өрісі, парасаты, мәдениеті, әлеуметтік, бейімділік құзыреттілігі дамиды. Оқушының лингвистикалық дүниетанымын қалыптастыру жеке тұлғаға бағыттала отырып, оның көзқарасын, ойын, сезімін, рухани құндылығын, моральдық-этикалық ұстанымдарын, дүниетанымын кеңейтеді деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәжібаев Т. «Жалпы психология». -А., 1989 ж.
2. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: «Смысл», 2006. – 700 с.
3. Мұқанов М. Педагогикалық психология очерктері. – Алматы, 1962. - 35 б.
4. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. - 133 б.
5. Жұмабаев М., Педагогика. - Алматы, 1992. - 112 б.

Ширинбаева Гулбахира Койбагаровна

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, agend66@mail.ru

«ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІН БЕЛСЕНДІРУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

***Түйін.** Мақалада балалар үйі жағдайында, рухани-адамгершілік білім беру аймағында әлеуметтік педагогтың кәсіби белсендіру мәселелері айқындалды. Жүргізілген талдау негізінде. 5B012300 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы бойынша бакалавриат даярлаудың ҚР-ның мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын жүзеге асырудың өзектілігі және маңыздылығы көрсетілді.*

***Резюме.** В статье выявлены проблемы активизации профессионализма социальных педагогов в условиях духовно-нравственного образовательного пространства в детском доме. На основе проведенного анализа, показана значимость и актуальность реализации государственного общеобязательного стандарта образования при подготовке бакалавров по специальности 5B012300 – «Социальная педагогика и самопознание».*

***Summary.** The problems intensify professional social workers in terms of spiritual and moral education space in an orphanage are revealed. On the basis of the carried-out analysis, it shows the significance, importance and urgency of implementing the state compulsory education standards in the preparation of bachelors in the specialty 5B012300 - «Social pedagogy and self-knowledge.»*

Адамзаттың жаһандық мәселелерінің ішінде жеке тұлғалық дағдарыс есебінен болып жатқан әлеуметтік өзгерістердің рухани-адамгершілік сипаты, жетім балалардың рухани даму деңгейіне берер кері ықпалы бүгінгі Қазақстанның ғана емес әлемдік тұрғыда аса көкейкесті әлеуметтік мәселелерінің бірі болғандықтан, бұл әлеуметтік-педагогикалық теория мен практиканы айқындаумен байланысты: медицина, педагогика, психология, әлеуметтік-педагогика, философия ғылымдары саласындағы зерттеушілердің назарын аударып келеді.

Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап ақ, өзіне әлемдік тәжірибелерді жинақтап, қазақ халқының ұлттық мінезіне, рухына сай келер білім берудің ұлттық үлгісін іздестіріп келген болатын. Қазақстандық білім беру жүйесінің халықаралық тәжірибеге назар аударуына қазіргі қоғамда әлеуметтік маңызды орын алатын «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының ашылуы себеп болды [1].

Себебі қазіргі кезеңде тәрбие мен білім беру жүйесінің халықаралық тәжірибеге сәйкес жаңаруына толық әлеуметтенген, рухан-адамгершілік білім негізінде саналы әлеуметтік-психологиялық нышандары қалыптасқан, ғылым мен практика жетістіктерінен хабары бар ертеңгі азаматты тәрбиелеу – балалар үйінің және мектептің үздіксіз жүзеге асыратын міндеттері екені баршаға аян. Бұл жөнінде «Балалар үйінің жарғысының» 21-ші тармағында: «Мектеп жасына дейінгі балалар үшін балалар үйі тәрбиеленушілері өмірінің және денсаулығының сақталуын, балалар денесінің дұрыс жетілуін, оларда мәдени-гигиеналық дағдылардың болуын, сөйлеу тілінің дұрыс дамуын және балалардың мектепке оқуына әзірлігін қамтамасыз етеді» - деп атап көрсетілген.

Жалпы білім беру жүйесіндегі әлеуметтік педагог қызметінің ғылыми негіздемесі ретінде отандық әлеуметтік педагогикадағы, психологиядағы адамның әлеуметтену факторлары мен психикасының дамуы, оның әлеуметтік табиғаты ретіндегі теориялық ерекшеліктері алынады. Балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің даму ерекшеліктері мен оқу-тәрбие жүйесіндегі қарым-қатынастар мәселесін зерттеген: Слущкий В.И., Прихожан А.М., Шахманова А.Ш., Мухина В.С ғалымдар еңбектерінің тәжірибелерін теориялық тұрғыда талдау барысында мәселенің өзектілігін айқындай түстік. [2].

Ш.А.Амонашвили тәрбиеде: «Рухани өмірдің құлазуы адам дамуының эволюциясын тежейді, ал рухани өмірдің өсуі оның өркендеуі мен дамуын анықтайды», пікірін ескерсек, «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының мазмұндық құрылымы барлық біліммен іштей кірігіп, жетім балалардың өзін-өзі тану қажеттілігін жүзеге асыруға ықпал ететін жалпыадамзаттық құндылықтарға бағытталады.

«Өзін-өзі тану» пәні арқылы балалар үйінде ізгілікті тәрбие ортасын құру әрбір баланың рухани дамуына бағытталған рухани-адамгершілік тәрбиелеу білім беру және әлеуметтендіру іс-әрекеттер жүйесін құруды көздейді. Қоғам мен тұлға бір-бірімен тығыз байланысты. Сол себепті, жеке тұлға өзінің көздеген міндетін іске асыру арқылы қоғамдық мүддені шешеді. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік құбылыстардың барлығы адамдардың тікелей қатысуы арқылы пайда болады. Баланың белсенді мотивациялық іс-әрекетінде оның жеке адам болып қалыптасуы жүреді. Бұл қалыптасу баланың жас ерекшелігіне сай онтогенездің негізгі іс-әрекетінің негізінде жүреді (қарым-қатынас, еңбек, ойын, оқу). Негізгі іс-әрекетті бөліп

көрсету оның өсіп келе жатқан баланың психикалық дамуына әсерін түсінуі үшін қажет.

Осыған орай әлеуметтік педагог қызметінің балалар үйі жағдайында оқыту-тәрбиелеу қызметімен қоса жетім балалардың әлеуметтенуіне, жан-жақты толыққанды дамуына мүмкіндік жасауы, дамуындағы өзгешеліктердің орынын толтыруы, құқықтық және психологиялық қорғауы бойынша міндеті жүктеледі. Бұл міндеттердің орындалуында жетекші орын алатын, балалар мен жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін терең меңгерген әлеуметтік педагог болып табылады. Сондықтан да жетім жеткіншектермен жұмыс жасайтын әлеуметтік педагогтердің жұмыс жасау тәсілдері ерекше гуманистік сипатқа ие [3].

Әлеуметтік педагог іс-әрекеті құрылымы әлеуметтік-педагогикалық ағарту, әлеуметтік-педагогикалық диагностика, коррекция және дамытушы профилактикалық жұмыстарын да қатар алып жүреді. Әлеуметтік-педагогикалық құрылымның іс-әрекеттік мазмұны өзара байланысты компоненттермен танылады: мақсат, міндеттер, мазмұн, субъектілердің қызметі, әдістер, тәсілдер, құралдар және тәрбиелеудің рухани-адамгершілік бағыттағы нәтижесі. Жүйені қалыптастырушы компонент болып табылатын мақсат рухани-адамгершілік тәрбие үдерісінің қалған барлық компоненттерін өз қарамағына жинастырады. Олардың барлығы тұтас педагогикалық үдерісті қалыптастырып, алдыға қойылған мақсатқа жетуге септігін тигізеді.

Әлеуметтік педагог қызметінде әлеуметтік-психологиялық көмекті қажет ететін балалардың рухани дамуына қиыншылық тудыратын негізгі себептер әлеуметтік ортаға бейімделу белсенділіктері болып саналады. Қарым-қатынас баланың белсенділігінің, оның қоғамда әлеуметтендірудің міндетті шарты түрінде болады. Оның көмегі арқылы тұлғаның психикалық дамуының көптеген қырларының әлеуметтік детерминациясы жүзеге асырылады. Педагогика, психология ғылымында қарым-қатынас – адамның басқа адамдарға, сонымен бірге өзіне деген қатынасын қалыптастырудың күшті құралы. Қарым-қатынас арқылы адам өзін қоршаған басқа адамдармен қатынастарды құрады; басқа адамды тану арқылы өзін таниды, өзіндік «Менін» қалыптастырады. Педагогикалық қарым-қатынас – бұл белгілі бір субъектінің жай әрекеті немесе бір субъектінің екіншісіне әсері ғана емес, сонымен бірге олардың өзара әрекет үдерісі.

Гуманистік өзара әрекеттестік барысында анықталады: көмек беру, келісім беру; бірге күйзелу, бір субъектінің басқа субъектіге қатысты әдептілігі (немесе әдепсіздігі). Әлеуметтік педагог ұйымдастыратын педагогикалық қарым-қатынас, төмендегі функциядан тұратын іс-әрекет мазмұнын айқындайды.

Бірінші функция – адамдардың бір-бірін та-

нуы. Басқа субъектімен байланысқа түсе отырып, адам ол туралы ұғымды құрады. Әдетте, қарым-қатынастағы жағымды нәтижеге жетудің, қарым-қатынас жасаушы адамдардың бір-бірінің адекватты сезімдік көрінісімен, бір-бірі туралы ақпаратты жинақтаумен және дұрыс жалпылаумен байланысты болатыны анықталған. Аталған функцияны тиімді жүзеге асыруда, басқа адамдармен өзара әрекеттестік барысында жинақталатын қарым-қатынас тәжірибесінің үлкен мәні болады.

Екінші функция – тәрбиелік. аса жалпы және әлеуметтік маңызды функция ретінде. Адамды тәрбиелеу әртүрлі құралдардың көмегі арқылы және кез келген формада жүзеге асырылатын қарым-қатынастың барлық сатыларында жүзеге асырылады. Бұл үдеріс барысында тұлғаның интеллектуалды, эмоционалды және ерікті сфералары, оның әлеуметтік-жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, құнды қатынастары қалыптасады және дамиды. Осылайша балалардың өз қатарластарымен қарым-қатынасы тұлғалық даму аясында әлеуметтік ережелерге негізделеді.

Бірінші ереже – «Біз» сезімін қалыптастыру. Өзара әрекет үдерісінде туындауы мүмкін бірқатар кедергілерді жою арқылы қол жеткізіледі. Әлеуметтік педагог баланың жеке кеңістігіне енбеуге, оған қысым жасамауға ұмтылуы керек. Әдетте, қарым-қатынаста қабылданатын оңтайлы физикалық арақашықтық, бейсаналы түрде бір-бірімен өзара әрекет ететін субъектілердің көңіл-күйіне жағымды әсер етеді. Адамның өзі туралы моральды және жеке ұғымдары, оның кәсібі мен атқаратын қызметі аясындағы әлеуметтік рөлмен берілген талаптардан әлсіз болса, онда әлеуметтік кедергілер пайда болады.

Осы тұста Сара Алпысқызының «Педагогтың міндеті - бала жүрегін тазалау, оны мейлінше лас дүниеден аулақ ұстау, мөлдірлік пен ізгілікке толтыру» деген пікіріне мән берсек, қарым-қатынасты ізгілендіру жоғарыда аталған ереже мазмұнына сәйкес білім беру мен тәрбиелеу саласының гуманистік сипатын нығайтуды қажет етеді.

Екінші ереже – балалармен тұлғалық байланысты міндетті түрде орнату. Бір балаға тактильді түйісу ұнайтын болады (қолдан ұстау, бастан сипау, өзіне қарай қысу), басқа балаға белгілі бір сөздерді айту керек (атына атау, оған қаратып бір-нәрсе айту), ал үшінші балаға мүмкін, оған қараған жеткілікті және визуалды байланыс орнатамыз. Ш.А.Амонашвили тәрбиеде келесі мақсатты алға қояды: кез-келген баланы қандай болса сол қалпында қабылдау: «біз жаны мейірімді адам болуымыз керек және балаларды қандай болса сол қалпында жақсы көруіміз қажет». «Баланы түсіну - яғни оның позициясында болу», - дейді [4].

Үшінші ереже – өзіндік пейілділігін көрсету. Бұл біздің қалай күлетінімізде (ашық, еріксіз немесе мысқылдап күлу), қандай екпінде сөйлей-

тінімізде (достық пейілмен, авторитарлы және т.б.), біздің қимыл-қозғалыстарымыздың экспрессивті түрде қалай боялатынында (ұстамды, қолайсыз, асығып және т.б.) байқалады. Ш.А.Амонашвили «Педагог қуаныш эмоциясының қатынастардың барлық палитрасында басым болатынын еске ұстауы керек. Егер ересектер балалармен бірге жиі қуанатын болса, олар бақытты болуға үйретеді. Бұл ерекше алмасу – ішкі әлеммен алмасу, адамзат белсенділігінің ешқандай басқа түрі оны алмастыра алмайды», - деген тұжырым жасайды [5].

Төртінші ереже – бірлескен іс-әрекеттің айқын мақсаттарын көрсету. Бұл ереженің маңыздылығын А.С.Макаренко сенімді түрде өзінің перспектива туралы ілімінде негіздеді: жақын, орта және алыс.

Бесінші ереже – балаларға тұрақты қызығушылық таныту. Педагог тыңдай білуі және ести білуі керек, балалардың ешқайсысын бөліп-жармай, зейінін аударып, бірге толғану керек.

Алтыншы ереже – көмек көрсету және көмек туралы өтініш жасау. Баланың енетін қайта жасаушы іс-әрекетті, педагог оның жетістікке жететіндей етіп құрастыруы қажет. Балалардың кез келген іс-әрекетінде жағымды психологиялық фонды, қуаныш ахуалын және әртүрлі құралдардың көмегі арқылы қолдауды құру маңызды: жеңілдік беру, жеке тұлғасын атап өту, үрейді түсіру, жасырын көмек беру, белсенділікті жұмылдыру, мотивацияны арттыру.

В.А. Сухомлинскийдің (1900-1970) педагогикалық ұстанымы жан-жақты көрінетін «Жүрегімді балаларға сыйлаймын» атты еңбегінде балаларды үйлесімді тәрбиелеу тек рухани өмірді және әр баланың даму ерекшелігін терең білгенде ғана мүмкін екендігін айқын көрсетеді. Ол «Нағыз адамды қалай тәрбиелеуге болады?» деген кітабында: «Сенің адами тұлғаның адамгершілігі ненің лайықты, ненің лайықсыз екендігін шебер анықтай алуыңмен айқындалады», - деп, адам үшін жалпыадамзаттық құндылықтардың маңызы туралы айтады. Тәрбиедегі рухани-адамгершілік білімнің алатын орнын жоғары бағалай отырып, Ол: «Мейірімсіз, яни жүректің шынайы жылуынсыз адам жанының әсем болуы мүмкін емес. Мейірім балалық шақта тамырын тереңге жаюы керек, егер уақыт жіберіп алса, оны ешқашан да адам бойына сіңіру мүмкін емес», - дейді.

Ол аса маңызды педагогикалық заңдылықты: әр тәрбиеленуші үлес қосатын рухани-адамгершілік қарым-қатынас сипаты ұжымның ортақ моральдік рухына байланысты болатындығын терең түсінді. Осыған байланысты В.А. Сухомлинский тәрбиенің негізгі міндеті – ұжымда жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген нақты адамгершіліктік және азаматтық қарым-қатынас құру екендігін атап өтті. Ол тәрбие жұмысының мазмұ-

ны тәрбиеленушілер арасында нәзік эмоциялық қарым-қатынас құрудан, басқаларға қуаныш сыйлау мәдениетіне үйренуде екендігін көрді.

Педагогика саласындағы ұйымдастырушылық қызметтерге кіріскен басшыларға нұсқау бере отырып, А.В. Сухомлинский: «Әлемде онсыз да зұлымдық жеткілікті, сондықтан да бір-бірімізге, қоршаған ортаға қатысты мейірімді болуымыз керек. Мейірбандық жолына түсу – адамның ең тиімді, ең жарық жолы. Ол сенімді, пайдалы және сыннан өткен – адамға да, қоғамға да», - деп атап көрсетеді [6].

Балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің рухани өмірінде қуаныш үйлесімін құру және өзінің басқаларға қажет екендігін сезіну мұндай атмосфераға ұйтқы болады. Тек адамға деген игі қарым-қатынас негізінде ғана ұжымдық қарым-қатынас бекиді, іс-әрекеттің түрлі үдерістерінде: оқу, еңбек, демалыс және т.б. ұжымдық ара-қатынаста көрінетін «ұжымдық рух» пайда болады.

Балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің қарым-қатынасы сипатының ізгілікті мәні әлсіз, бірақ балалар үйі тәрбиеленушілерімен жұмыс жасаушы Өзін-өзі тану және әлеуметтік педагог маман осындағы жеткіншектердің болашағын болжай білуі және өз-өзін өзгертуіне деген алғашқы қадамдарын жасауға жетелеуі маңызды. ЖОО-дағы әлеуметтік-педагогикалық білім беру мазмұнының базалық принципі – әрбір мектепте әлеуметтік педагог және өзін-өзі тану мұғалімінің кәсіби іс-әрекеттерін дамытуды ынталандыратын: өзін-өзі тану, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жетілдіруге байланысты ізгі білім беру ортасын құруға бағытталған. Сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық білім беруде шығармашылық әрекет жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, мінез-құлық нормаларын меңгерілуімен жүзеге асырылатын, әлеуметтік педагог және өзін-өзі тану мұғалімін өмірге бейімдей отырып, гумандық қарым-қатынасын қалыптастыруға, құндылықтар жүйесінде сол өмірге өзінің үлесін қосатын маман етіп даярлайды.

Осы тұста ғалым Т.И. Петракова ұсынған абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар: «уақытқа бағынбайтын, ешқандай ортамен, қоғаммен шектелмейтін бүкіл адамзат үшін маңызы зор құндылықтар», - деп мәніне берілген сипаттама бізге әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетте мамандардың ізгілікті әлеуетін ашуға, оның рухани дамуына абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтардың (ақиқат, сүйіспеншілік, дұрыс әрекет, ішкі тынышты, қиянат жасамау) ықпалы басым екенін айғақтайтын пікір туындатады. Себебі: мамандарға оқытылатын «Өзін-өзі тану» пәнінің тұжырымдамалық негізі – жалпыадамзаттық құндылықтар болғандықтан:

- ішкі үйлесімділікке әсер ететін ақиқат – зияткерлік аспект
- сүйіспеншілік – адамгершілік аспект;

- дұрыс әрекет – физикалық аспект;
- тыныштық – эмоциялық аспект;
- қиянат жасамау – рухани аспект ретінде қарастырылады [7].

«Өзін-өзі тану» пәнінің болашақ әлеуметтік педагог маманның тұлғалық сапасын жетілдіру-

дегі пәндік рөлі, оның жеке тұлға тұрғысынан әлеуметтену барысында, қоғамға, адамзатқа қызмет жасау үлгісін көрсетудегі ізгілікті қарым-қатынас іс-әрекетін меңгере білуі, білім алушының жеке мінез-құлқының кемелденуінің қамтамасыз етілуімен сипатталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. 5B012300 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. «Жоғары білім. Бакалавриат». – Астана, 2010. 09. 01.
2. Мухина В.С. *Возрастная психология: Феноменология, развития детства, отрочество. Учебник для студентов вузов. – 6-ое изд стереотип. - М.: Академия, 2000.- 456 с.*
3. Мукажанова Р.А, Омарова Г.А. *Методика преподавания дисциплины «Самопознание» а школе. Учебно-методическое пособие для учителей. – Алматы: ННПООЦ «Бобек», 2013. – 128 с.*
4. Амонашвили Ш.А. *Без сердца что пойдем?* – Москва, 2004.
5. Амонашвили Ш.А. *Основы гуманной педагогики. Кн.1 Улыбка моя, где ты?* – М.: Амрита, 2012
6. Сухомлинский В.А. *Сердце отдаю детям. Рождение гражданина.* – Кишинев: Лумина, 1979. – 612с., С.140
7. Петракова Т.И. *Ценностный потенциал базового образования в духовно-нравственном воспитании учащихся. // Образование: исследовано в мире – М.: OIMRU, 2000.*

Керімбасва Ботагөз Талғатқызы

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
педагогикалық ғылымдар кафедрасының доцент м.а., PhD докторы
Түркістан, тел.: 8-777-919-05-86, Kerimbaeva-bota@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада болашақ мұғалімдердің ағылшын тілін коммуникация құралы ретінде пайдалануға даярлаудың қажеттілігі негізделген. Кәсіби пәндерді ағылшын тілінде оқытудың негізгі себептері мен кемшіліктері анықталды. Білім беру бағдарламасында білімгерлердің тілдік қиындықтардан шығудың тиімді әдістері көрсетілген.

Кілттік сөздер: болашақ мұғалімдерді даярлау, ағылшын тілі, білім беру бағдарламасы.

Резюме. В данной статье обоснованы необходимость подготовки будущих учителей к использованию английского языка как средства коммуникации. Выявлены основные причины и недостатки преподавания профессиональных дисциплин на английском языке. Указаны ключевые моменты преодоления языковых трудностей обучаемого в образовательном процессе.

Ключевые слова: Подготовка будущих учителей, английский язык, образовательная программа.

Summary. The article deals with the necessity to training future teachers in the using English language as the medium of communication. The revealed the basic reasons and weaknesses of teaching professional discipline in English. List the key points of overcoming language difficulties of the learner in the educational process.

Keywords: training future teachers, English language, education program.

Әлемдік практикада көптілділік және көптілді білім беру мәселелермен байланысты жан-жақты зерттеулер жүргізілуде. Көптілді білім беруге ЮНЕСКО тарапынан жіті көңіл бөлінуде. Америка психологтарының қауымдастығы педагогика мен саясаттағы көптілділіктің танымдық қабілеттері бойынша арнайы зерттеулер жүргізуде [1]. Көптілділік, білім беру және мәдениет мәселелері жыл сайын Еурапалық қауымдастық комиссиясы мәжілістерінде қаралып келеді. Сондай - ақ аталған қауымдастық электронды оқыту орталарын қолданып, көптілділікті іске асыру бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізуге грант бөліп келеді.

Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасында: «... Елдегі жоғары оқу орындарында көптілді білімге ие педагогикалық кадрларды даярлау» міндеті қойылған. Аталған бағдарламаға сәйкес 2020 жылға қарай қазақ тілін барлық Қазақстандықтар, орыс тілін 95 %, ағылшын тілін 25 меңгеруі тиіс.

Осы орайда жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігудің негізгі құралы ретінде дамыған озық мемлекеттердің ғылыми техникалық әлеуетімен танысу және меңгеру құралы, мемлекеттің, кәсіби мамандардың бәсекеге қабілеттілігінің қамтамасыз етудің маңызды құралы ретінде ағылшын тілін меңгеру өзекті болуда [2].

Қазіргі кезде түрлі салалардағы адам іс-әрекетіндегі интеграциялық үдерістермен байланыста ағылшын тілін коммуникация құралы ретінде пайдалану бірқатар тенденциялар ықпалынан байқалуда. Атап айтқанда: Tom Hutchinson және Alan Waters:

1. Нақты кәсіби іс-әрекеттерге сәйкес ағылшын тілін білу қажеттілігі оның әлемдік деңгейдегі танылуына байланысты. «Ағылшын тілі технология мен экономиканың жалпы қабылданған

халықаралық тілі» [3]

2. Педагогикалық-психология саласындағы алдыңғы қатарда білімгерлердің өздері мен білім алуға қатынастардың қойылуы. Білімгерлердің қажеттіліктері мен қызығушылықтары олардың мотивациясы дәрежесі мен оқу ықпалдылығы деңгейіне әсер етеді.

3. Еліміздегі экономикалық және әлеуметтік саладағы маңызды аспектілердің бірі тіл бойынша саясат. Бұл өз кезегінде «мектеп – ЖОО» жүйесінде көптілді білім беруді іске асыруға бағытталған ғылыми әдістемелік ұсыныстар кешенін жасақтауды қажет етеді. Жоғары білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату мақсатында қазіргі кезде ағылшын тіліндегі толық немесе бөліктей ағылшын тілінде оқытылатын білім беру бағдарламалар санын ұлғайту процесі жүруде.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде білім беру бағдарламалары мазмұны болашақ мұғалімдердің көптілді білім алуын қамтамасыз ету мақсатында бірқатар жұмыстар нәтижелі жұмыстар іске асырылуда:

- Таңдау компоненті кредиттері есебінен ағылшын тілі курсының кредит көлемін ұлғайту.

- Ағылшын тілі бойынша қосымша курстар ұйымдастыру.

- Foundation жүйесінің деңгейінде ағылшын тілін оқыту.

- Тілдік даярлығы жеткілікті нәтиже көрсеткен білімгерлердің 1,2 семестрге шетелдік серіктес университеттерінде тегін білім алуы.

- Мәулена академиялық ауысу халықаралық бағдарламасы аясында білімгерлердің бір академиялық кезеңге, оқытушы - профессорлардың екі-төрт аптаға жіберілуі және т.б.

- Бірқатар жалпы және кәсіби пәндерді ағылшын тілінде оқыту.

Қазіргі кезде болашақ мұғалім даярлауда ағылшын тілді білім беру бағдарламаларының саны күрт өсуде. Бұндай бағдарламаларды ендіруге қатысты мәселелерді үш категорияда қарастыруға болады: тілмен, мәдениетпен және бағдарлама құрылымымен байланысты.

Тілдік мәселелер білімгерлер мен пән оқытушыларының тілдік құзіреттілігінің деңгейінің төмендігінен көрініс алады. Бұл әсіресе ауызекі тілде сөйлесу дағдыларының деңгейін көтеру қажеттілігін туындатады.

Мәдениетпен байланысты мәселелер топқа жиналған білімгерлердің түрлі ұлт пен ұлыс өкілдерінен құралуы, оқытушы білімгер қатынасындағы түрлі мемлекеттердегі қалыптасқан қарым-қатынастың ерекшеліктеріне байланысты туындайды [4].

Құрылымдық мәселелер бағдарламаны ұйымдастыру мен оны іске асыруды басқаруға қатысты пайда болады. Ағылшын тілінде оқытуды ендіретін кез-келген жоғары оқу орны бағдарламаны оқытатын оқытушылар құрамын іріктеумен қатар өздерінің білімгерлер мен оқытушылар құрамының қажеттіліктеріне сәйкес қызметтері шекарасын кеңейтуі тиіс. Мысалы білімгерлерге орналасу, білімі туралы шетелдік құжаттарды қабылдаушы елге беру, оқу мәселелері бойынша қосымша көмек беру.

«Әлеуметтік психология» пәнін ағылшын тілінде оқыту барысында алдымен осы пәнді оқыту аясында білімгерлерде қалыптастырылуы тиіс құзіреттер айқындалды. Бұл құзіреттер 5B010300-«Педагогика және психология» мамандығының білім беру бағдарламасында көрсетілген жалпы (GC- general competence) және кәсіби (PC-professional competence) құзіреттерден пәнді оқыту мақсаты мен міндеттеріне, пән мазмұнына бай-

ланысты жетекші мамандар тарапынан талқылау нәтижесінде іріктеліп алынды. Мысалы:

Competencies and requirements necessary to learn as a result of the discipline

GC 20 The perception of diversity of culture and property, the possession of interpersonal relation, ability to work in a group

PC15 The using theoretical knowledge in pedagogy and psychology in the formation of personality

PC36 The practical skills the historical concept of personal self-development and improvement of professional skills.

Пәнді ағылшын тілінде оқыту барысында келесі кедергілер кездесті:

1. «Әлеуметтік психология» пәні бойынша ағылшын тілінде отандық ғалымдар жазған оқулықтар мен оқу құралдарының болмауы.

2. Білімгерлердің пән мазмұнына сәйкес ағылшын тіліндегі ақпараттық ресурстарды оқып үйренулеріне қажетті сөздік қорларының жеткіліксіздігі.

3. Практикалық тапсырмаларды орындауын баяндауда, СӨЖ жұмыстарын қорғауда ағылшын тілінде ауыз екі сөйлеу мен ғылыми терминологияны байланыстыру қиындықтары.

4. Ағылшын тілінен «Әлеуметтік психология» саласы бойынша сөздік қорды ұлғайтуға қажетті шағын қолданбалы бағдарламалардың желілік ресурстардың аздығы.

Аталған қиындықтардан шығу оқытушымен бірлескен студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыру барысында кеңес беру сағаттары ұйымдастыру, қосымша дидактикалық материалдар қорын қалыптастыру (презентациялар, видео сабақтар, онлайн режимінде сұхбаттасу, әлеуметтік желілердің мүмкіндіктерін пайдалану және т.б.).

Пайдаланылған әдебиеттер

1. *Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, преподавание, оценка.* – Страсбург: Cambridge University Press, 2001; М.: МГЛУ, 2003
2. Керимбаева Б.Т. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде болашақ мамандардың коммуникативтік құзырлығын қалыптастыру // «Білім беруде инновациялық және ақпараттық технологияларды қолдану» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция еңбектері Шымкент 2012
3. Tom Hutchinson, Alan Waters «English for specific purposes : a learning-centred approach» – New York: Cambridge University Press
4. Dudley-Evans T., St. John M.J. *Development in ESP. A multy-disciplinary approach.* –Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.

ӨНЕРТАНУ ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ АҚТ

Крыкбаева Сара Мукашевна

өнертану кандидаты, ҚазМемқызПУ қауымдастырылған профессор м. а.

Алматы қ., тел. 87078202466, sarakm@yandex. ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРДАҒЫ КӨРКЕМДІК БІРЛІГІ МЕН ӘРТҮРЛІГІ

Түйін. Бұл мақалада дәстүрлі қазақ қолөнері мен бейнелеу өнері арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктердің мәні, құндылығы, қазіргі шығармашылықтағы ролі сипатталады.

Резюме. В данной статье описывается важность особенностей, ценностей и различие между изобразительного искусства и традиционных казахских ремесел и их роли в современном искусстве.

Summary. This article describes the importance of the features, values and the distinction between fine art and traditional Kazakh crafts and their role in modern art.

Бейнелеу өнеріне карағанда қолөнердің өзіндік заңдылықтары бар, оның ауқымы кең. Мұнда тұтастылық пен бірлік, масштабтылық пен гармония, әсемдік уақыт талаптарымен функциялық қолданыстарына сай үйлесімді шешімін табады.

Дәстүрлі өнердің қазіргі жағдайын толығырақ түсініп, оның болашағына көз жүгірту үшін халықтық дәстүрлі өнердің мәдени-рухани белгілерін меңгеруіміз абзал.

Бейнелеу өнерінде дәстүрлі өнердің канондық мәдени заңдылықтары бұзылғанмен халықтық өнердің керемет динамикалы ішкі энергиясы, үндестігі, философиялы ой-тәжірибесі реалистік өнер үшін маңызды болып табылады.

Бейнелеу өнері мен дәстүрлі өнер арасында үлкен айырмашылық бар екендігі сөзсіз.

Дәстүрлі халықтық дүниетанымдағы кеңдік, биіктік, тереңдік (бойлық) - масштабты зор ауқымды өлшеммен байланысты. Дәстүрлі өнердің кең масштабтылығы, героикалы асқақтылық, дүниенің біртұтас көрінісі оны бейнелеу өнерінен ажырата түседі.

Сонымен бірге эмоционалды мазмұндық мәннің хабаршысы болып табылатын бейнелеуші және айқындаушы құрал-тәсілдер дәстүрлі өнерде рәмізді мәнге ие болса, бейнелеу өнерінде олар атқаратын міндет күрделене түседі. Ақ, қара, қызыл, көк, жасыл, сары түстердің қазақ өнерінде пайдалану ретіне қарай рәміздік мағынасы бар.

Дәстүрлі өнерде бояу түсі өзінің тұрақты мағынасымен қуатты күшке ие. Ол дүниетанымдық көзқараспен байланысты. Мысалы, И. Кант өнер мен көркемдік кәсіпшілікті ажыратып тарады, біріншісі - еркін өнер, екіншісі табыс үшін жасалатын өнер [1].

Халық шеберінің өзі бізде суретші болса, оның кәсібі - өнер, ал оның қолынан шыққан зат өнер туындысына айналды. Фабрикалар шығарған бұйымға карағанда халық шеберлері жасаған бұымдар жоғары бағаланады. Таза өнер әр уақыт жоғары бағаланатын.

1925 жылы В. С. Воронов былай деп жазады: «Суретшінің міндеті халық шеберінің алдында тұрған көркем-шығармашылық ерекшеліктерді ұғынуға көмектесу» [2].

Көркемдік, авторлық ой-сананың қалыптасуында халықтық өнердің көркемдік тілін меңгеру және басқаларға бере білу, жеткізу әдісі де соңғы рөл атқармайды. Әрине, қазіргі кезеңде халықтық өнердің технологиялық әдіс-тәсілдері мен образды әуендерді туыстық белгілер бойынша атадан балаға берілетін жеке нақты шебердің мұрағаты деп қарастыруға болмайды.

Өйткені халықтық өнердің көркемдік тілі ғылыми және әдістемелік басылымдарда, көрнекі оқу құралдарында, заттық үлгілерде талданып жүйеленген. Қазір шеберлерді тәрбиелеу, оқыту әдісі де өзгерген. Оның мәні бұрынғыдай дағдыла-

ну, шеберлікті жетілдіру, қолдың машықтылығын дамытумен шектелмейді. Ең бастысы - көркем шығармашылық процесін, өнер принциптерін тану, меңгеру, ұғу. Бүгінгі күндері халықтық өнерге арнайы оқу орындарында оқытады. Онда оқушылар алдына мақсатты міндеттер қойылады. Оның ең бастысы - көркем шығарма жасауға, көркем образды сомдауға үйрету [3].

Қолмен тоқып не ойып істеген жұмыстың бәрі бірдей өнер емес, іске зер салып, ой жүгіртіп, материалдың қасиеттерін шеберлікпен пайдаланып, түрлі-түсті бояуды талғаммен енгізген, істің ырғағын түсінген жерде ғана өнер болмақ. Халық шеберлерінің қолынан шыққан бұйымдарда осының бәрі бар. Халық даналығы ғасырлар бойында қалыптасып отырды, уақыт озған сайын сұрыпталып, шеберлердің талғамы өнер арқылы шындала түсті.

Қазірдің өзінде дәстүрлі өнерді мирас еткен, ежелден келе жатқан аталар өнерінің рухын қазіргі таңда жеткізуге ат салысып отырған жеке шеберлер де республика бойынша баршылық. Олар халықтық өнердегі бұрынғы табиғилықты қайта жаңғыртуға ұмтылады.

Дәстүрлі өнерге қойылған өркениет заманындағы кәсіпкерлік талап-тілектер мәдени ортаны өзгертпей қоймайды. «Мәдениет өзінің жетістіктерінде ешқандай пайда көздемейді, өркениеттілік әруақытта себепсіз, пайдасыз еш нәрсе жасамайды», - дейді Н. Бердяев [4].

Бірақ шебердің өзіне ғана тән жекелік ой-өріс халықтық өнердегі көркем тілдің жекелік сипатынан озып кетіп отырады. Себебі халық өнерінің көркемдік тілі жекелік болмағандығымен, ұжымдық санамен, дәстүрлік сипатымен құнды. Ол қазіргі болып жатқан сұраныстарды өтемейді, ол өткенге тән. . . себебі оны бізге дейін көптеген ұрпақтар қалыптастырып келді. Сонымен қарама-қайшы жағдай туындайды. Жеке авторлық өзіндік санамен жұмыс істейтін суретшілер индивидуальді авторлық емес шығармалар жасауға қатысады.

Жалпы алғанда бұл жерде халық шеберлерінің қол өнерінің өзіндік функциясын түсінудегі адаушылықтары байқалады. Жалпы, қол өнері өзінің табиғаты жағынан екі қызмет атқарады.

«Дәстүрлі өнер - барлық халықтарда дамудың төменгі сатыларында болатын және барлық негізгі аспектілерде (қызметі, түрі, жанр, образдар және т. т.) тығыз сабақтастық сақталатын өнер. Оның айрықша ерекшеліктері: шығармашылығының кәсіби сипат алмағандығы, оның жеке бастан тәуелсіздігі, мифологиялық символикаға толы болуы, бүкіл діни табыну комплексімен ажырағысыз байланыстылығы» [5].

Дәстүрлі өнер ғасырлар бойы шындалып, кеңістік пен уақыт ырғағында тұрақты белгілері қалыптасқан өнер. Дәстүрлі қазақ өнерінің табиғи

нышандары тас дәуірінен бастап сақ дәуірін, ерте және кейінгі көшпелі дәуірлерді басынан өткеріп қана қойған жоқ, сонымен бірге ол - синкретті сипатқа ие болып, діни-мифологиялық дүниетаныммен, халықтың өмір-салтымен, ауыз әдебиетімен біте қайнасқан өнер [6].

Кеңес үкіметі тұсында дәстүрлі өнер жаңа сипатқа ие болды. өйткені халықтың әлеуметтік жағдайларында түбегейлі өзгерістер мен ХХ ғасырдағы урбанизация дәстүрлі өмір салтына өз ықпалын тигізді. Дегенмен атадан балаға жалғасып келе жатқан өнер жоғалған жоқ. Әрине, ол кей жағдайда маманданған кәсіби сипат алғандығы рас. Осы кезеңде дәстүрлі өнермен қолында дипломы бар көркемсурет мамандығы бойынша оқыған кәсіпкер қол өнері шеберлері шұғылданатын болды. Дәстүрлі үлгідегі өнер шығармаларын завод-фабрикалар шығаратын болды.

Қазақ ою-өрнегінің көркемдік мәні өте зор. Ою-өрнек тұтас ойлаудан, дүниені тұтас қабылдаудан пайда болған біртұтас жүйе деп айта аламыз. Тұтас қабылдаудың нәтижесінде оның рәміздік, белгілік нышандары қалыптасты. Ою-өрнек пен таңбалар тұтас қабылдаудың, түйсінудің нәтижесінде пайда болған белгі.

Скиф дәуірінен кейінгі кезеңдегі қазақ ою-өрнегінің шындалуы барысында «барлық мәдениеттегідей - низамның ыдырауы болды. Тұтас бейне бөлшекке бөлінді ендігі жерде бөлшек тұтастың орнына жүретін болды. Қасқырдың орнына - аяғы (қасқыр табан), қошқардың орнына - мүйізі (қошқар мүйіз), түйенің орнына - өркеші (өркеш), құстың орнына - тұмсығы - (құс тұмсық), тышқанның орнына - ізі (тышқан ізі) бейнеленетін болды.

Қ. Нұрланова пікірінің құнды жақтарының бірі ол ою-өрнек жүйесін кеңістік пен уақытқа қатысты динамикада қарастырады.

«Үнемі қайталау арқылы санада шартты белгілер орнығады: ал машық («тұрмыс» ретіндегі машық және осыған байланысты ыңғайлылық пен қарапайымдылық сипаттарының да мәні зор) ақыл-еске қайшы келмеу принципі бойынша біртіндеп сұрыптау арқылы белгілі бір ою элементтеріне ғұмыр ықтиярын дарытады. Белгінің жалпыға ортақтығы, яғни оның кейбір мағынаға меңзеу қасиеті (оның көп мағыналығы, жинақтау қабілеті) ою элементінің ғұмырлы болуының мәнді факторы» [7].

Ою-өрнектің алғашқы мағынасында біртұтас дүниетанымдық түсінік пен мифопоэтикалық таным жатқандығы сөзсіз. Дегенмен уақыт өте келе ою-өрнектің алғашқы мағынасы ұмыт болып, бізге әлеуметтік жағдайлармен тікелей байланысты мағынасы ғана жетуі мүмкін. Оның үстіне ою-өрнек өзінің бұрынғы мағынасын жоғалтқаннан кейін жай әшекейге айналады.

Шын мәнінде ою-өрнектер тек әдемі ғана емес, терең мәнге, танымға да ие. Халқымыз өмір-

ден көрген-түйген ойларын әдемі шеберлік шешіммен астастыра білген.

Әрбір бояу нақышқа дейін өзінше бір сыр аңғартады. Мейрам күндері төселетін кілем-төсеніштердің түрі өзгеше болған. Олар бірден көз тартатындай әдемі, шүйгін, ашық бояулармен ерекшеленген. Оның өзі, біріншіден, мейрамға деген көңіл-күйге сәйкес болса, екіншіден, осының өзі үй иесінің қонақжайлылығын, келген адамдарға деген мейірімін білдірген.

Кейде қапрапайым элементтер немесе күрделі әшекейлер астарлы ойды байқатып, бір ауылдағы, үй ішіндегі елеулі оқиғадан хабар береді. Мысалы, қаза жағдайында киіз үйдің кіре берісіне кілемшелер ілінеді. Егер өлген кісі қарт адам болса - ақ, жас болса - қызыл, орта жастағы адамға ақ пен қара оюлы жолақты кілемшелер тұрады.

Халық оюларының аталуы, шыққан тарихы өте қызық. Сыңар мүйіз, сыңар өкше оюларының дүниеге келуі туралы ел аузында мынадай бір аңыз-әңгіме бар. Ою ойып отырған бір қыз көрші үйдегі етікшінің қолындағы балғасының әрбір дыбысы шыққан сайын: «Қап, мына етікті киетін адам көп ұзамай сыңар өкшемен қалатын болады-ау» деп өкініпті. Бұл сөзінің мәнін сұраушыға әлгі қыз: көрші үйдегі етікші өкшенің бірін жаңа теріден жасап, екіншісіне тері жетпей ескіден жасағанын айтады. Ал осы қыздың өзі де «Арқар мүйізінің» біреуін ғана бейнелеп, екінші мүйізді жасамай қалдырыпты. «Сыңар мүйіз» бен «сыңар өкше» содан қалған екен деседі халық.

Көптеген «ай туу», «ай таңба», «ай бас» атты оюлар адамдардың айға деген ерекше наным-сенімінен туған. Ерте-ертеде жер бетінде адамдардың әке-шешесі, тәңірі ерекше сиқырлы қасиеті бар ай болыпты деседі. Ал негізгі кәсібі мал мал бағу болған қазақ халқының өнершілері өз оюларында бұл ерекшеліктерге көп мән берген. Мысалы, шеңбердің ортасындағы «қырық мүйіз» байлықты, асып төгілуді аңғартады екен.

Оюлар, негізінен, орналасуына орай шет оюлар мен шаршы оюлар болып екіге бөлінеді. Шет оюлардың аттары, көбіне, «айбалта», «семсер ұшы», «пышақ ұшы» болып келеді. Бұлай аталуына не себеп? Шет оюлар бейне бір шекараны

қоршаған сарбаздар сияқты әсер етеді. Ата-балаларымыз жаугершілікті басынан көп өткерген. Сондықтан олардың өнерінде де сол заман өзінің ізін қалдырған. Шет оюлар шаршы оюларды қоршай орналасады да, сұстылау келбетімен сыртқы жаулардан өз «отандастарынан қорғайды. Олардың аттарының айбалтамен, семсермен сабақтас болып келуі сондықтан. Бірақ сыртқы жауларға деген бөтен пиғылы жоқ. Бейбітшілікті аңсайды. Оны мынадан аңғарамыз. Шет оюлардың ішінде күн бейнесінен туған «өмір» деп аталатын ою бар. Ал сол «өмір» оюының үздіксіз, жалғасқан түрі «өмір жолы» деп аталады. Яғни, бұл бейбітшілікті сақтайық, ұрпақ өсірейік, болашаққа бет алайық дегенді аңғартса керек. Міне, осыдан кейін шет оюлардың ішкі өрнектерді бостан бос қоршап тұрмағанына көз жеткізгендейміз.

Шаршы оюлар шет оюларға қарағанда әлдеқайда көп. Олар, оюлар тілімен сөйлейтін болсақ, бейбіт жатқан «қалың ел». Шаршы оюлар, көбіне, сұлулық символының - әсем гүлдің, жайнаған жұлдыздың, сүйкімді жан-жануарлардың, т. б. көңілге ыстық көрінетін аттарын иемденеді.

Ою - өрнек шындықтың шартты ұғымын білдіретіндіктен, көбінің алғашқы белгі анықтамалары ұмытылғандықтан және оны біртұтас өнер шығармасы деп қарастырғандықтан ол кейінгі кезде адамның эмоционалды көңіл – күйі мен субъективті түйсіну ерекшелігін білдіретін болды. Оның сәндік әшекей ретіндегі мағынасы күшейе түсті. Сондықтан да ою - өрнектің синтездік қасиетін естен шығармаймыз. Бұл жағынан алғанда мұнда кездейсоқтық болмауға тиіс.

Қазақ қолөнерінде ою-өрнек кеңінен қолданылады. Қолөнер бұйымдарын тұтыну барысында олардың улитарлық құндылығы эстетикалық талғаммен ою-өрнек арқылы әшекейленіп мән-мағынасы айқындала түседі.

Қас шеберлердің қолынан шыққан өнер туындысының өрнегін терең зерттесек, көп нәрсеге көз жүгіртіп, талғам таразысынан өткізсек құндылығын бағалар едік.

Жер жүзіндегі барлық халықтардың ою-өрнек өнерінің өзіндік ерекше сыр сипаты мен рухани мәдени тыныш тіршілігі сабақтасып жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах /Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзерман]. - Т. 5. - М.: Мысль, 1964. - 564 с. - (319).
2. Воронов В. С. О крестьянском искусстве. Избранные труды. - М.: Советский художник, 1972. - 350 с. - (186).
3. Зиновьева Т. Авторское самосознание мастера //Декоративное искусство СССР. - 1985. - № 9. - С. 30
4. <http://www.studfiles.ru>
5. Мириманов В. Алғашқы қауымдық және дәстүрлі өнер /Ауд. Н. С. Сыздықов. - Алматы: өнер, 1989. - 328 б. - (310).
6. Байжігітов Б. К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері. - Алматы: Ғылым-өлке, 1998. - 192 б. - Б. 9
7. Малаев Ә. Киіз туырлықтағы көркем шежіре //Жұлдыз. - 1995. - № 4. - С. 162-163.

Крыкбаева Сара Мукашевна

өнертану кандидаты, ҚазМемқызПУ қауымдастырылған профессор м. а.
Алматы қ., тел. 87078202466, sarakm@yandex. ru

Маханова Гүлмира

магистр, аға оқытушы. ҚазМемқызПУ, тел. 87079301279, makhan. q@mail. ru

ДӘСТҮРЛІ ХАЛЫҚ КИІМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК МӘНІ

Түйін. Бұл мақалада дәстүрлі қазақ киімдеріндегі ұлттық ою-өрнектердің көркемдік мәні және композициялық шешімі, қазіргі костюм үлгілерінде қолданылуы аясы мен ерекшелігі өнертанымдық мәселе ретінде қарастырылады.

Резюме. В этой статье рассматривается художественное значение и композиционное решение национальных орнаментов в традиционной казахской одежде, их применение и особенности в видах современного костюма как искусствовеческой проблемой.

Summary. This article discusses the artistic value and composition of national ornaments in traditional Kazakh clothing, and especially in the modern costume as iskusstvennoi problem.

Ұлттық ою-өрнектің ең бір көп кездесетіні дәстүрлі киімдер мен оның сәндік әшекейлері екені күмән келтірмейтіні даусыз. Қазақтың өрнек әшекейлері туралы С. Дудин, Е. Шнейдер, Р. Карутц тағы басқа зерттеушілер де зерттеп, қазақ халық киім үлгілері мен оның сәндік әшекейлі өрнек мәнеріне үлкен мән берді. XVIII-XIX ғасырларда қазақ киімінің көркемдік мәнері талай саяхатшылардың қызығушылықтарын арттырып, олардың суреттерінде, жазбаларында ескерткіш болып сақталған (П. С. Паллас, И. Г. Георги, А. И. Левшин, А. О. Орловский, И. Фальк және т. б.).

Қазақтың қолөнер бұйымдары өзге мұсылман халықтарының ұлттық өнер туындылары тәрізді ою-өрнекпен көркемделуі, безендірілуі, көркемдік психологиялық ерекшелігі әлі күнге дейін сақталып келеді. Белгілі өнертанушы В. Чепелев: «Қазақтар тек ою-өрнек әлемінде өмір сүретін сияқты», -деп таң тамаша қалса, академик Ә. Марғұлан: «Қазақтар тек ою-өрнек әлемінде өмір сүреді десек асыра айтпағандық емес. Халық шеберлерінің қолынан шыққан тұрмыс заттарының ою-өрнекпен әшекейленбегені жоқ», -деп олардың маңызын аса жоғары бағалаған [1]. Қазақ ою-өрнегі ғалымдар жазып жүргендей сәк, үйсін, ғұн, түрік, қаңлы, қыпшақ секілді көне көшпелі тайпалардың өнерінің негізінде қалыптасты. Ою-өрнек кез келген әшекей бұйымда сиқырлы күшке ие, сонымен бірге ол бақыт пен сәттіліктің рәміздік белгісін нышаны. Оның сипаттық ерекшеліктері көшпелі ғұмыр кешкен халықтардың дүниетанымдық ой танымынан туындағанын білдіреді. Көптеген зерттеушілердің еңбектерінде ою-өрнек қазақтардың өмір тіршілігінің ажырамас бөлігі екендігін айтты және ою-өрнекті белгі ретінде қарастырады. Дегенмен ою-өрнектің көркемдік сипатын, құндылықтарын, әшекей бөлшектерін, ұлттық сана мен дүниетаным ретіндегі біртұтас болмысынан айналып өте алмаймыз.

Қолөнер бұйымдарының бөлшегі ретінде енген ою-өрнектің нұсқасы табиғи бірлікте бағалануы тиіс. Оның көркемдік жарасымдылығын

жазықтықтың бетінен, ою-өрнек арасындағы рауаждан, бұйымға салынған нақыштың үйлесімділігінен іздеген жөн. Бұл оның мазмұндық, рәміздік, стильдік сипатын жалпы көркемдік ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Ал ою-өрнек түрлерін, оның жеке бөлшектерін жаттап алып, өрнектің өзіне ұнаған таныс үлгілерін кез келген нәрселерге жапсыра беру дағдысы қазіргі таңдағы ұлттық киім үлгілерінің көркемдеу нақыштарында әлі де толық жойыла қоймады. Мұндай жағдайда өрнектер жасанды әшекейге айналады.

Қазақ даласының әр аймағында ою-өрнек әртүрлі бағытта жүзеге асып, өздеріне ғана тән нақышымен ерекшеленсе, барлық ою-өрнектің негізін салған ою - мүйіз деп есептелінген. Киім, зергерлік бұйым, тоқыма өнімдері, қазақ үй жабдықтары, кілем тоқу, алаша өру секілді қазақ халқының дәстүрлі өнімдерін оюмен өрнектеу тәсілдері кеңінен қолданылған. Ұлттық ою-өрнек адамзат тарихының шығармашылығының ең көне түрлерінің бірі және сол кездің өзінде рәміздік, магиялық, таңбалық, семантикалық қызметтер атқарған.

Халқымыздың қай қолөнер саласын алсақта, ою-өрнек өзіндік ерекшелігі, белгілі бір тәртіппен орналасқан заңдылық жүйесі ежелгі нұсқаларында құстың, гүлдің, жануарлардың түрін тұспалдайтын бөлшектерде сақталған. Көне түркілердің түсінігінде құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің тіршілік нышаны болып көрініс табады. Ол қазақ ою-өрнегінің мақұлықаты, нәубет аты, ғарышаты, тікесызықты, нышандық, танымдық т. б. сарындарының мазмұнын кеңейте түсті. Көптеген өнер зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, ою-өрнектердің сипаттық ерекшеліктеріне байланысты негізінен төрт түрге бөлуге болады. Себебі ою-өрнектердің бояу түсі, ырғақ, таңба, сызық белгілері табиғат жаратылысымен және кеңістіктегі бейнелерімен рәміздік байланыста екенін аңғаруға болады.

1. Өсімдіктестес ою-өрнектер: («гүл», «жапырақ», «бесжапырақ», «жауқазын» т. б.)

2. Космогониялық ою-өрнектер: («ай», «күн», «жұлдыз», т. б.)

3. Зооморфты ою-өрнектер: (хайуанаттардың, жан - жануарлардың бейнесін сипаттайтын, рәмізді бейне арқылы көрсететін «мүйіз», «арқар мүйіз», т. б.)

4. Геометриялық ою-өрнектер: («бесбұрыш», «ирек», «шеңбер» т. б.).

Ежелден ою-өрнектің сиқырлылық күші бар деген наным-сеніммен тұрмыс-тіршілікте қолданылатын барлық заттарын жоғарыда аталған ою-өрнек тобының төрт түрімен көркемдеп әшекейлеген.

Сиқырлық (Магия) – кезінде әлемге кең тараған наным. Қазақ ұлттық киім әшекейіндегі өрнектердің кез келгені айналадағы қоршаған ортаны тануынан, бейнелеуінен туған шағын үлгі іспеттес. Оларда космогониялық, зооморфтық, өсімдіктетес, геометриялық өрнектердің нақыштары кеңінен өріс алған. Олар біріншіден сиқырлы күштің, екіншіден бақыт пен сәттіліктің шартты белгілері көрініс тапқан.

Ою-өрнектердің ішінде киімге алғаш сәндік және магиялық сипат бергені зооморфтық ою-өрнектер деуге болады. Ол көшпелілер дүниесімен, ежелгі мифологиямен, алғашқы қауымдық кезең өнерімен байланысты туындаған. Жартастардағы зооморфтық үлгіде салынған өрнектер бөрі құлақ, қошқар мүйіз, «құс мұрын», «түйе табан», «ит құйрық», «қошқар мүйіз», «құс қанат», «қаз табан», т. б. өрнектер олардың көнелігін білдіреді. Осылардың ішінде кең тараған өрнек—«қошқар мүйіз». Өрнектің бұл үлгілері ертедегі Пазырық қорғанынан табылған түкті кілем нақыштарына ұқсас болса, Құндариядағы Алтынасар қалашығының б. ж. с. д. I ғасыр–б. ж. с. VI- VII ғасырларына жататын көптеген ыдыстары қошқар мүйіз рельефті бейнелерімен орындалған. Қошқар–көне ұғымда қасиетті, құрбандық мал. Ежелден қошқар мүйіз күн тәңірісімен байланысты сипатталып, дөңгелек күн сәулесі ою-өрнек иірімінде көрініс тапты.

Ірі қара жануарлардың мүйізді пішімінен үстіндегілерін белгілеп, құдайды-аспан мен күннің байланысында нышандады. Иірімденген қошқар мүйізді ою көшпенділер ұғымы бойынша молшылықтың, тоқшылықты, байлықтың, берекенің белгісі деп түсінді.

Әлемнің көптеген халықтарының түсінігінде мүйізді жануарлар тіршіліктің тірегі киелі болып табылған. Қошқар мүйіздің «қыңыр мүйіз», «сыңар мүйіз», «қос мүйіз», т. т. нұсқалары көп. Кейбір халықтың ұғымы бойынша қошқар мүйіз ағаштың бейнесін сипаттаса, көптеген оюларда адам бейнесін елестетеді. Қос өркештің сүйір басы - ағаштың жапырағы мен төбесін, сүйір төбешілер-тау бейнесін кескіндесе, әлеуметтік шартты белгілері бәйтерек оюымен басымырақ сипатталады.

Ертеде көшпенділер ұғымы бойынша иірімделген мүйізді ою-өрнектерді көп мөлшерде киімге, үй мүлікке т. б. көп пайдаланса, соғұрлым

құдайдың күші, рахымы мол болып, барлық жамандықтан сақтайды деп түсінген. Сол секілді зооморфтық ою-өрнек нақышымен салынған ою түрлері «түйе табан»-алыс сапарға шығу, «ит құйрық»-ауыл аралас қатынас, «омыртқа»-қайраттылық, ерлік, «құс»-бақыттың, бостандықтың, еркіндіктің белгісін білдірген. Ежелден көшпенді ғұмыр кешкен ата бабаларымыз түз құстарын қолға үйретіп, тіршілікте өздерін қоршаған аң мен құстың барлық қасиеттерін бақылай, зерттеген.

Қазақтың құстұмсық, құсқанаты, қарлығаш, аққу, қараторғай ою-өрнектерімен қыз-келіншектердің киімдері молынан көркемделді.

Аққу–кез келген көлге мекендемейтін «құс падишасы» атанған киелі құс. Қазақ оюында ол тазалық пен сұлулықтың, махаббатың белгісі, үкі оюы-тазалық жас баланың қорғаушысы, қарлығаш оюы-шаңырақтың сақтаушысы болып саналған. Бұл оюлар еркіндік, бақыт және өркендеу, өркен жаю тәрізді ойдың мәнін білдірген. Құс атауымен байланысты оюлар ұрпақ жалғастығын айқындайтын белгі болып танылған. «Құстұмсық» оюы-жүзікке салынған сыңар дөңгелек, қос дөңгелек, күн секілді белгі арқылы әділеттілікті, мейірімділікті нышандаған.

Ертеден дәстүрлі салт жорада мынадай әдет болған. Алыс жаққа ұзатылған қыздан көп ұзамай өз еліне төркініне бір жапырақ орамал арқылы кестелеп жіберген сәлемдеме хатта құс бейнесі салынған ою келсе, қызының барған жерінде құстай еркін сол елдің қызындай болып сіңісіп кеткендігінің белгісі ретінде өз туыстарын қуантқан. Осындай сәлемдемемен орамалға ою таңбалармен кестеленіп салынса, онда қызынан жайсыз хабардың келгенін ұққан. Егер орамал бетінде салынған ою жиектеліп жүргізілген тамшымен не болмаса сыңарқанат, бір сағы ұзынша, бір сағы қысқа етіп бейнеленген бүршік өрнегі қара түспен кестеленсе бұл ұзатылған қыздың «барған жерімде бағым ашылмай, көзімнен жас кетпеді, сыңар қанаттай жаным жалғыз, отырсам опак, тұрсам сопақ болдым», - дегендей жайын білдірген. Ұзатылған қыз анасы қосдөңгелекті болып келетін «құдағи жүзiктi» дәстүрлі салттық жорада өзінің жақсы көрген құдағиына күмістен арнайы тапсырыспен соқтырып, жасататын болған.

Көркем өнер дәстүрі колөнер кәсіпшілігінің шеберлігімен ұласып, бірте-бірте ол халықтық өнерге айналды. Ислам дінінің тыйым салғанына қарамастан халық шеберлері ертеден келе жатқан колөнер мұрасын әрқашан жаңартып отырды. Құстарды, аңдарды, адамдарды бейнелеудің көркем үлгілері абстаркты өрнек түріне алмастырылды. Жалпы археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көне ескерткіштерден көне тайпалар құс тұмсықты аңдар мен жануарлар бейнесін әсіресе колөнерде көп пайдаланғанын көре аламыз. Бұл мал мен жануарлар өмірінен алынған оюлармен

қазақ халқы тек тұрмыста қолданылған, киім безендірілмеген. Ою-өрнектің алғашқы мағынасында біртұтас дүниетанымдық түсінікпен мифопоэтикалық таным жатқандығы сөзсіз.

Ежелгі геометриялық ою-өрнектерде сиқырлық мәнге ие. Бұл өрнектің тепе-теңділікпен сәйкестікте құрастырылып, жеке бөлшектері тұзу, қисық, доға, шиыршық тәріздес сызықтармен біртұтас композицияда шешімін табады. Бұл топтағы ою-өрнектермен киімдер молынан безендірілген. «Ирек» оюы аққан өзен, су секілді түсінікті тоқтаусыз, қозғалыстағы үзілмес өмір тіршілігінің белгісін білдіретіндей әсер береді, мұндай өрнектер әсіресе киімнің өңірлеріне, шеттеріне түсірілген. Толқын тәріздес өрнектер жануарлар әлемінен немесе аспан әлемінен алынған өрнектердің шеттерінде қорғаныш ретінде қызмет атқарған. «Үшбұрыш» өрнегі адамдардың шоғырын сипаттаса, «Шаршы» оюы-күн мен түн, жаз бен қыс секілді табиғат құбылыстарының алмасуынан, дүниедегі жамандық пен жақсылықтан ақпарат берген. А. К. Амброздың айтуынша, ромб нақышы ұрпақ көбейтуді, табиғаттағы аналық бастаудың белгісі болып табылады [2, 17-18 бб.]. Ромб тәрізді тұмарлар орта ғасыр дәуіріндегі [3, 158 б.] Қазақстандағы тас ескерткіштерде кездеседі. Қола дәуірінде де ромб нақышымен әйелдердің алқалары әшекейленген. Түркімен әйелдерінің (годжик. . .) ромб тәріздес әшекейі бар [4, 78-98 бб]. Үйлену тойына арналған өңіржиек әшекейіне ромб тәрізді өрнектің мәні ұрпақ көбейту белгісі ретінде сипатталады. Оның нақышы кейде мүйіз, ілгек тәрізді оюлармен күрделендіріліп, оның іші нүктелермен, гүлдермен, геометриялық өрнектермен толтырылады.

Геометриялық өрнектерге жататын «балдақ», «өрмекші», «итқұйрық», «тұмар», «қос тұмарша», «қос дөңгелек», «тарак», «балта», «қаңқа», «жіліншік», т. б. үлгілер ромб, шаршы, төртбұрыш, шаршының қиғаш жартысын құрайтын үшбұрыш, алтықыр, сегізқыр т. б. пішіндердің композициялық шешімін құрайды. Бұл оюларды киім безендіруде қолданылмаған, басқұр, алаша, ши, текемет, т. б. тұрмыстық заттарға молынан қолданылды.

Ою-өрнектің ең көне түрі космогониялық өрнектер. Космогониялық өрнектер екі түрлі мәселені қамтиды: ол дүниенің құрылымын және мәңгілік қозғалыстағы табиғат құбылыстарын білдіреді. Дәстүрлі өнер шығармалар мен ауыз әдебиетте көрініс тапқан осы екі түсінік мәңгілік қарама-қайшылықты күн мен түн, жарық пен қараңғылық, суық пен ыстық, мейірімділік пен зұлымдық секілді белгіні білдіреді. Қазақ қол өнерінде күн ою-өрнегі алуан түрлі бейнеде ерекше көрініс табады. Қола дәуірінен бастау алған күн, от, ай және жұлдыздарға табыну, оларға арнап құрбандық шалудың ғұрыптық рәсімі тарихи жазба деректерде көп зерттеліп, қарастырылған. Ш. Уәлихановтың

«Қазақтарда шамандықтың қалдығы», -деген еңбегінде «Қазақтар күнді ай секілді қасиет тұтпаған», -деп тұжырым жасағанмен қазақ киімдері мен әшекейлерінде күнге байланысты ою-өрнек негізгі орталық орын алады. Әсем кестеленген күн шеңбері хандардың, халыққа қадірлі ауқатты адамдардың шапанының арқасына салынған.

Күнге табыну киелі апат-отқа табынумен тығыз байланысты көрініс табады. Қоладан құйылған дөңгелектер күнді білдірген, оларды савроматтар қарулары мен киімдеріне, мойындарына тағып, тұмар ретінде пайдаланған Сақ дәуіріндегі шауып бара жатқан аттар бейнесі біртіндеп оюға айналып, көбінесе түймеде, әр түрлі өрнектерде сақталған. Сібірдегі түркі тілдес халықтардың кейбір үйлену дәстүрлерінде күнге, айға табыну деректері ұшырасады, ай мен күнге табыну некені нығайтады және ұрпақ көбейтеді деп түсінеді.

Монғолдарда иірілген қос мүйіз оюының ортасындағы тамшы тәріздес өрнек жарық дүниеге келетін нәрестені, яғни бұл ою қанды туысқандықты білдірсе керек. Тірі ағзаның бәрі бір тамшыдан дамиды деген ой таным жатыр. Күннің ең қарапайым бейнесі–крест белгісі ол ұрпақ көбейту секілді ой-ниетпен ұштасады және сұқ көзден сақтайтын сиқырлы тұмар ретінде дәстүрлі дүниетанымды түсінік береді [5]. «Төртқұлақ» ою-өрнегі қазақ қолөнерінің барлық салаларындағы бұйымның дәл ортасына кеңінен пайдаланылған, бұл ою адамдардың бір күндік, бір айлық немесе жарты жылдық өмірін білдірген. «Крест» танбасы қазақ ою-өрнегінде «төртқұлақ» өрнегінің баламасы дегуге болады. Кресті шеңбермен айнала қоршау ол күнді бейнелеудің келесі бір белгісін нышандайды. Көне дәуірде дөңгелек пайда болған соң, алты радиусты шеңбер түріндегі киелі белгі туындайды, ол айнала қозғалуды білдіреді. Сібір түркі тілдес халықтарының дәстүрлі дүниетанымында «күн нұры» жіп, арқан және шаш арқылы бейнеленіп ұрпақ көбейту, өмірлік күштің түрімен сәйкестендірілген. Ал «Ай өрнегі» діни орындарды, күмбез тамдар мен сәулеттік құрылыстарды безендіруде көп қолданғанмен, ол ислам діні келуден бұрын пайда болған. Көптеген «айшық», «айтаңба», «айбалта» атты оюлар адамдардың айға деген ерекше наным-сенімнен туған. Жұлдыздарға қарап «жұлдыз гүл», «топ жұлдыз», «жұлдыз өрнек» деген ою түрлері де бар. Олар сырт киімдер бешпент, шапан, тон өрнектеуге кеңінен пайдаланылған. Аспаннан жерге жеткендей әсер беретін бұл ою-өрнектің тобымен қазақ халқы киімді мол безендірген.

Әйелдің ұлттық киімдері өсімдіктестес ою-өрнектермен молынан көмкеріліп әшекейленді. Өсімдіктестес өрнектер кескіні араб үлгілерімен (арабеска) ұштасып жатыр және өрнектердің нақыштары адамның қоршаған табиғат әлемімен бірлігін танытады. Өсіп өнетін табиғат дүниесін кие тұту, тәңірі тұту, олардың да жаны бар деп

қабылдау сенімінен туындаған. Төрт жапырақтан тұратын «гүл ою»-дүниенің төрт торабын, кеңістік үйлесімділігін білдірсе, төрт бұрышты ою-өрнектің түп негізі осыдан бастау алады.

Өсімдіктес ою-өрнекті негізгі және жанама деп екі топтың түріне бөледі. Оның негізгі тобына ағаш, алмагүл, масақ, шырмауық, қызғалдақ, бадам деген өрнектер жатады, бұл өрнектерді әйел киімдерінде тығыз және басып кестелеу кейде жапсырма тәсілмен әшекейлеу мол қолданылған. Жапсырма әдісімен гүл түріндегі пішіндер көбінесе киімнің кеуде тұстарын безендірген, киім етектерінде жапсырма әшекей қолданылмайды. Киімдерді безендіруде өсімдіктес топтың жанама түрлері өсімдіктің тұтас емес, оның бір ғана бөлшегін қолдану болып табылады. Жапырақ тәріздес өрнек түрімен киімдердің етек жеңдері безендірілді. Қазіргі ұлттық киімдерде «үш жапырақ», «көп жапырақ», «сандық гүл», т. б. өсімдіктес, алуан түспен боялған өрнектерді жиі қолданылатынын көруге болады. Киім көркемдеуде өсімдіктес ою тізеден, белден жоғары салынған. Бұл сонау ерте кездің өзінде-ақ халқымыз дала төсінде өсімдікті, көкті аяқ асты таптамай, табиғатты қорғай, аялай білгендігін танытады. Киімнің кез келген жеріне кесте тігу немесе жапсырма жапсыру киімнің әрін қашырады. Өрнектің көлемі, түсі киімнің жалпы түсімен, ауқымымен, салмағымен сәйкес үйлесімді болуы керек.

Ұлттық киімінде қолданылатын ою-өрнек түрінің бірі – «Әлем ағашы» өрнегінің түрлі нұсқалары болып табылады. «Әлем ағашы» өрнек ұғымының астарында мәңгілік өмір, Тәңірлік идея, аспан мен жер, ғарыштық доминанта мазмұны жатыр. Бұл өрнектің нұсқасы ұлттық киім, бас киім, шапандарда т. б. кездеседі, әсіресе қалыңдықтың «сәукеле» бас киімінен көре аламыз. «Су оюы» да байырғы, киелі өрнектердің бірі. Ертеде су ұғымы жаратушы аналардың бірі болып саналған. Сумен ауырған адамды ұшықтаған, көне түркі жазбаларында «от ана», «су ана» деген тіркестерде бар. Су оюының негізінде «ирек», «тасқын», «дария» оюлары қалыптасқан. Дария - дарқандылықтың белгісін білдіреді. «Тау оюы» - мәңгіліктің, күш күдіреттің, жаратылыстың рәмізі. «Таудай бол» деп қариялар бата берген. «Тұмар ою» - Орта Азия халықтарының барлығында қорғаушы, жол ашушы, қасиетті дүние ретінде қолданылған байырғы оюдың бір түрі. Көне түрік тілінде «тұмар иер» деген сөз «туған жер» деген мағынаны білдіреді. Бұрын тұмардың ішіне туған жер топырағын салған. «Жер ана желеп-жебейді», «туған жерге қайтып» деген сенімнен туындаған ырым қазақта арасында әлі де бар. Тұмар оюы басқұр, аққұр, кілем, текемет, киіздердің шетіне салынады, ол «Тұмарша» деп аталады. Оның басқа да нұсқалары да бар. Мысалы, «шаршы» өрнегі «қос тұмарша» деп аталады, ол да киелі оюға жатады. Тұмаршаның төбе ұшы

жоғарғы қарап салынса, әйел адамның белгісін, төмен қарап салынса-ер адамның белгісін танытса, бұл екеуінің қосылып салынуы басталып келе жатқан жаңа өмірді білдірген. Ал үшбұрышты тұмардың сақтаушы, қорғаушы секілді табыну қасиеттері сиқырлық мағынаға ие.

Қолөнері бұйымдарындағы көркемдік кеңістік кең байтақтылық пен тұрақтылықты аңғартса, ал ырғақты ою-өрнек әуендері сол кеңістіктегі еркін қозғалысты, көңіл-күй қозғалысын әсерін туындатады [6]. Ертеден қазақ шеберлері оларды түрлендіру барысында аз ғана реңдер мен өрнек жүйелерін пайдалана отырып, ерекше сәндікпен әшекей әуенде шеше білген. Тепе-теңділік принципінің арқасында ғана жарасымды, орнықты көңіл-күй қалыптасады. Онда керемет бай реңдер мен бояу түстері болмаса да ол бір жағынан суреттің жұмбақ қасиетімен қызықтырады. Егер сурет деп өрнекті айтсақ, өрнектің жазықтықта орналасуы адамның Жаратылыстағы орнын анықтайтындай көрініс береді. Олар бір-бірін оңай алмастыра алатындықтан осы тепе-теңділік қасиеті Адам мен Жаратылыстың біртұтастылығын білдіретіндей, олардың ерекше үйлесімді орналасуы осындай дүниетанымдық әлеуметтік жағдайлармен байланысты болған.

Өрнектер әдетте бірінің үстіне бірі салынбай, айқастырылмай бөлек орналасады, кез келген жерге ретсіз көп орындала бермейді. Бұйым бетіндегі ою-өрнектердің ірілігі оның монументті сипатын арттырып, нәрсенің өн бойына, түр-түстеріне және сызық әуендеріне ерекше талғаммен байланысты күш-қуаттылық жинақтайтындай әсер береді. Сонымен қазақтың ұлттық әйел киіміндегі ұлттық ою-өрнектер заттық-материалды дүниенің реалистік көшірмесін бейнелегенмен, көз жауын алардай нәзік, талғампаз, нақыштық пішіндері мен бояу түсінің айшықты үйлесімімен кез-келген адамның ішкі сезіміне әсер етеді. Қазақтың ұлттық әйел киімінің өзіне ғана тән қалыпты сипаттық ерекшелігін ою-өрнектің көркемдік жүйесі негізінде қарастырсақ, оның композициясындағы тұрақтылық, ою-өрнектің тепе-теңдігі, жайсаң жазықтылығы айқындалады.

Әйелдің ұлттық киім үлгілерінде әр түстің өзіндік рәміздік нышаны психологиялық феномен ретінде қызмет атқарған. Ою-өрнек киім матасының түсімен ең алдымен қатынас құралы ретінде тіршілік етіп, белгі ретінде ақпарат берген. Ұлттық киімдегі бейнелі танба белгілердің қызметті тек материалдық затты емес, адамның ішкі көңіл-күйі мен мінезімен және жас ерекшелігінің өтпелі кезеңімен ұштасып, ол сезімдік зат болып табылады.

Жалпы алғанда түс адамның жүйке-психикалық қызметіне ғана емес, оның тәжірибелік жиынтығына да әсер етеді. Дәстүрлі өнердегі бояу түсі рәміздік мағынасында бұйымның, заттың, ою-өрнектің т. б. нәрселердің түсін ғана айқындамайды,

оның мазмұндық мәнін білдірген. Әлемдегі көптеген халықтардың ежелгі мәдениетінде негізгі түстер қызыл, ақ, қара болып табылады, алғашында бұл түстер табиғи өмірлік апаттармен байланыстырылып, оларға ерекше мән берілді.

Ұлттық ою-өрнекте ақ пен қара түстер өмір мен өлімді, адалдық пен жауыздықты, күн мен түнді, кейде жарық дүние мен қара жердің мағынасын білдірген. Көне түркі тілінде «қызыл» - оңтүстікті, «қара» - солтүстікті, «ақ» - батысты, «көк» шығысты білдірген [7, 160 б.]. Қазір бояу түстері арқылы рәміздік таным емес, өзіндік ой қиялды айқындайды. Түстердің мәні арқылы өзіндік таным ойлар нышандайды, қызыл түс билік, күш-қуат, ақ түс ақиқаттың, болашақтың үміттің, о дүниенің белгісі, мысалы, келінге ақ жаулық тағып, бетін ашпас бұрын ақпен көмкеру; қара түс өлім идеясымен байланысты ұғымды да қамтиды. Сонымен қатар еңбек, жер, байлық, сергектік секілді ой ұшқырлықта ұласады. Костюмнің композициялық шешімі костюмнің алуан түрлі қызметтері мен дене бітімінің рәміздік көрінісінде бейнеленді.

Дәстүрлі қоғамда костюм түсіне ерекше мән беріліп, ол көркем талғаммен талап етіліп, рәміздік оймен танылған [8]. Қазіргі кезде киім түсінің рәміздік мәні азая түсуде, өйткені дәстүрлі қоғамда түске қол жеткізу қиын, әрі боялатын материалдың бағасы қымбат және қазіргі қоғамда өмірдің қарқындап дамуы соншалықты тіпті түстің өзі қабылданбаған. Қазіргі киім түсіне ғана емес, сұлбасына, пішіміне және нақыштық шешіміне ерекше мән беріледі.

Қазіргі киім дизайн саласында дәстүрлі ұлттық киімді халық дәстүрінің озық үлгілерімен көркемдеу көрініс тауып келеді. Халықтық киім әрқашан суретші-сәнгерлердің, құрастырушылардың назарындағы объекті болып табылады. Қазір ұлттық киім қайталанбас ұлттық сарынмен негізгі нұсқада жасауға ұмтылады. Ұлттық әйел киімдерінің көркемдік ерекшелік мәнері, киімнің қосымша бөлшектері мен түсініктерінің мәнімен сипатталады.

Қорытындылай келсек, ұлттық киім көркемдік мәнеріндегі ою-өрнектердің мәні өз бойына адамзат дүниесінің табиғатпен біте қайнасып келе жатқан қарым-қатынастың біртұтастығы мен бірлігін ерекше рәмізде нышандаған. Сәндік-қолданбалы өнерде киімге алғаш сәндік және сиқырлық сипат бергені зооморфтық ою-өрнектер көшпелілер дүниесімен, ежелгі мифологиямен, алғашқы қауымдық кезең өнерімен байланысты туындаған деп айтуға болады.

Қазақ ою-өрнектерінің жиі қолданылатын жүзден астам бізге белгілі түрі мен нұсқасы бар екені мәлім. Халықтың астарлап, тұспалдай сөйлей білуі музыкадан да, ою-өрнектен де, жалпы дәстүрлі өнерден жақсы көрініс тапқандығы, киім безендіруде оның көркемдік тілі бояу түсі, ырғақ, таңба, сызықтар нақышымен анықталды. Ұлттық әйел киімінің негізгі көркемдік шешімі мен эмоционалды-мазмұны рухани әлеуметтік ортада қалыптасқан, оның көркемдік безендірілу мәнері мен түсініктері негізгі жүйеде дәстүрлі қалыптасқан.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Маргулан А. Х. *Казахское народное прикладное искусство*. – Алма-Ата: Өнер, 1991. – Т. 1. – 256 с.
2. Амброз А. К. *Раннеземледельческий культурный символ (ромб с крючками)*. – Баку, 1989. – 218 с.
3. Шер Я. А. *Каменные изваяния Семиречья* // СА. – 1986. – № 4. – С. 158.
4. Береснева Л. Г. *Декоративно - прикладное искусство Туркмении*. - Л., 1986. – С. 78-98.
5. Малаев А. К. *Орнамент как феномен культуры: семиотический и семантический анализ: дисс. ... докт. филол. наук*. - Алматы, 2008. - 267 с.
6. Тохтабаева Ш. *Функция казахской традиционной одежды* // Известия НАН РК, серия общественных наук. - Алматы: Ғылым, 1994.
7. *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество*. - Новосибирск: Наука, 1990. – 248 с.
8. Қрықбаева С. М. *Сәндік-қолданбалы өнердегі қазақ әйел киімдерінің семантикалық мәні*. ө. к. дисс. Алматы, 2010. – 120 б.

Омаров Әділет

Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2 курс магистранты, adilet-0692@mail.ru

МАШУРОВА РАХИЛЯМНЫҢ АКТЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін: Мақалада М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының актрисасы Р. Машурованың театр сахнасында қызмет еткен жылдары сөз етіліп, ойнаған рольдері ғылыми түрде жан-жақты талданған. Актрисаның бейне жасаудағы ерекшеліктері сараланды. Мақалада отандық және әлемдік драматургтардың пьесалары бойынша қойылған спектакльдер зерттелген.

Кілт сөздер: Театр, сахна, қойылым, режиссер, актер, режиссерлік шешім, актерлік ойын.

Резюме: В статье, посвященной творческой работе в жизни актрисы Академического драматического театра им. М. Ауезова Машуровой которая посвятила многие годы любимой профессии, всесторонне научно рассмотрены редкие замечательные особенности в постановке образа на сцене театра. В статье также глубоко исследованы постановки пьес отечественных и мировых драматургов.

Ключевые слова: Театр, сцена, спектакль, режиссер, актер, актерская игра, режиссерское решение.

Abstract: In an article dedicated to the creative work in the life of the actress of the Academic Drama Theater by M. Auezov Mashurova who devoted many years of his beloved profession, comprehensively reviewed the scientific rare remarkable features in the training of an image on the stage. The article also deeply studied the performances of native and international playwrights.

Key words: Theatr, scene, performance, director, actor, actor's game director's decision.

Өмірін өнермен өрнектеген көрнекті сахна шеберлерінің бірегейі – Р. Машурова 1965 жылы Құрманғазы атындағы Мемлекеттік консерваторияда КСРО халық артисі, профессор Хадиша Бөкееваның шеберханасында дәріс алған. Оқып жүрген кезінен-ақ ол М. Әуезов атындағы академиялық драма театрына қызметке қабылданып бүгінгі күнге дейін сан алуан рольдерді сахна төріне шығарды. Актриса жасаған бейнелер галереясында – М. Әуезовтің «Қобыландысындағы» дегеніне жетпей қоймайтын, қайсар мінезді Күнекей, Ф. Эрвенің «Түлкі бикешіндегі» ерке де, есті Делиза, М. Булгаковтың «Жендеттеріндегі» сұлу да сиқырлы Арманда, Шыңғыс Айтматовтың «Ана-жер анасындағы» жаны жайсаң Әлиман, Д. Файзидің «Башмағымдағы» нәзік жанды Сәруар сынды көптеген арулардың қайталанбас бейнесін жасады. Сахнада өзіндік ерекшелігімен көрініп, қай жанрға салсада жүйріктік таныта білді.

Рахиялам бала кезінен театр өнеріне құштар еді. Апасы Тұрсынқыз жылдар бойы ұйғыр театрында қызмет еткен. Жақын туыстарыда өнер саласында жүргендіктен балаң Рахиялам олардың ықпалы зор болды. Мектеп қабырғасында жүріп-ақ актриса болуды армандап, ер жеткенде ұйғыр театрынан көрген сүйікті кейіпкерлері Анархан, Санам, Шырын, Баян рольдерін ойнайтынын көз алдына елестетті.

Р. Машурова алғаш рет үлкен сахнаға 1967 жылы шығып, актерлік өнер жолын бастады. Театр табалдырығын енді аттаған жас актрисаның тырнақалды ролі драматург Ә. Тәжібаевтың «Майрасындағы» Айбарша еді. Жастығы мен тәжірбиесінің аздығына қарамастан ол Айбарша кейіпіне еніп, тартымды бейне шығарады. Кейіпкер бойындағы барлық қасиеттерді ашуда тыңғылықты

әрекеттеніп, қойылымның толыққанды шығуына үлесін қосты. Сахнадағы алғашқы қадамы сәтті болды. Актриса Айбарша ролін өзіндік мәнерімен, айшықты шешіммен, өзгеше шеберлікпен орындаған. Бұл рольді сәтті шығарудағы жас актрисаның табысы оның үлкен өнер сапарындағы алғашқы үлкен талпынысы.

Актрисаның театр сахнасында ерекше көзге түскен, кемеліне жетіп орындаған рольдерінің бірі – А. Чеховтің «Сүйікті менің ағатайым» қойылымындағы Соняның бейнесі. Театр өнерінің жауһары саналатын бұл туынды да Соня – Рахиялам өзінің табиғи сүйкімділігімен, жан дүниесінің тазалығымен, тектілігімен көруші қауымды тәнті етті.

Өнердің қара шаңырағы М. Әуезов атындағы драма театрында өткізген әрбір күн, әрбір репетиция институт табалдырығынан аттаған жас актриса үшін жақсы мектеп болды. Аты-шулы артистердің ойыны, тәжірбиелі режиссерлердің ақыл-кеңесі оның талабын ұштап, тәжірбиесін кемелдендіре түсті.

Р. Машурованың актерлік өмірбаянында ойып орын алатын ролі Ш. Айтматовтың «Ана – жер-ана» спектакліндегі Әлиман еді. Бұл қойылымға театр ұжымы бар ынтасымен дайындалып бір деммен ойнап шығады. Қойылымның режиссері Ә. М. Мәмбетов актерлермен ізденіс жолында көп еңбектеніп зор нәтижеге қол жеткізеді. Әрбір артистке бейнені шығаруда өз тәжірбиесімен бөлісіп терең мазмұнға құрылған шығарманы бірлесе игереді. Ш. Айтматовтың «Құс жолы» повесті бойынша жасалған күрделі инценировка режиссер мен актерлердің алдына көптеген тапсырмалар қойып шешіміне аса зор мән беруді талап етті, ұжым бұл қиындықты артқа тастап, халықтың жадында қа-

латын ауқымды мәселені көтерген философиялық мәнге ие қойылымды сахналайды.

Қырғыздың заңғар жазушысы Ш. Айтматовтың шығармалары қазақ сахнасында қойылғалы да талай уақыт өтіп жатыр. Дүниетанымы, көзқарасы, тарихы мен тағылымы бір қырғыз халқымен әдеби мәдени рухани ел болып ес жиғалы да өзгерген емес. Мәдени байланыстың тағы бір көрінісі қазақ сахнасында сәтті қойылған осы «Ана-Жер ана» қойылымы болатын. Бұл қойылым қазақ сахнасына тың жаңалықтармен, актерлік ізденістер мен режиссерлік шешімдердің жаңа үлгісін алып келді. Нағыз талантты өнерпаздарын басын құраған ерекше сәтті қойылым болып театр тарихына енді.

Толғанай бейнесін арқалы актриса Сәбира Майқанова сомдаса, келіні Әлиманды Р. Машурова кескіндейді. Ер азаматтары соғысқа кетсе де қара ауылдың тіршілігі тоқтаған жоқ еді, майданға кеткен отандастарының керек-жарағын, ас-суын дайындап келін мен ененің өмірі өте береді. Жаңадан тұрмыс құрған келіншектің әйел-ана бақытты сезінбей жатып күйеуі Қасымнан айырылуы ауыр соққы болып тисе де, көп жылдарын соғысқа аттанған жұбайының жолын тосумен өтеді. Р. Машурова албырт сезімге құштар күйін нанымды бейнелейді. Әлиманның махаббат майданы сұм соғысқа айналып кетуінің себебінен оң солын тани алмай қалған жас келіншектің күйзеліске түседі. Сол бір сұрапыл соғыс жылдарында Әлиман сияқты жесір қалып, қайсы біреулердің мазағына ұшыраған келіншектердің тағдыры өмір шындығы. Жайнаған гүлдің суық шалғанын кімде болса көрген болар, адал, ақ сезімді Әлиманда сол дерлік. Бірде өмірге разы, бірде наразы. Трагедияның тереңдей түсуіне кейіпкер Әлиманның хал-ахуалы да бірден-бір себепші. Оның үнсіздігі, көңіл күйінің сылбырлығы актрисаның өзі ойнаған қаһарманның ішкі тереңін көбірек сезінгені, қимыл-қозғалысы, барлық жағдайларға аса мән беріп, көңіл пернесіне зерделей қарағаны актриса ойының шынайылығының, кейіпкер үшін толғанатын, жанкешті, ізденімпаз актриса екендігінің көрінісі іспеттес. Сондықтан актриса Р. Машурованың ролі кейде темпераментті, кейде бұған кері сезімді талап ететін күрделі бейне. Қиын-қыстау кезеңде өтіп жатқан жастық кезеңінде осынша бақытсыздықты, ауыртпалықты көтере алмаған Әлиман ақ жолдан адасып кетеді. Қойылымдағы барлық кейіпкерлер заманның зарын тартып өмірдің уытты шақтарын бастан кешіреді. Актриса соғыс зардабынан күйреген Әлиманның әлсіздігін дөп басқан. Р. Машурова Әлиманды сомдай отырып қойылымның трагедиялық ахуалын қоюландыра түсті, адал бола тұрып адасқан, шынайы да шерменде жанның бейнесін жасай алды. Қойылымда театрдың темір қазығына айналған өнер майталмандарымен бір сахнада бірнеше рольдерді сомдап, тәлімі мен тәрбиесін көріп

өскен актриса бүгінде театрға еңбегі сіңген өнер иесіне айналды.

Актерге берілген әрбір роль сахнаға жол тартпас бұрын көптеген дайындықтан өтетіні белгілі. Актерлерді талай ізденіс жолына жетелеген кезекті бір күрделі қойылым драматург Қ. Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астында» комедиясы болатын. Аталмыш пьеса драматургтың тырнақалды туындысы. 1959 жылы М. Әуезов атындағы академиялық драма театрында тұсауы кесілген қойылым Алматы жұртшылығы үшін мәдени құбылыс болды. Сәтті шыққан қойылымнан кейін драматург бірнеше пьесалардың авторы атанып драматургия саласына біршама жақсы пьесаларды алып келді. Режиссер Қ. Жетпісбаевпен жазушының арасында байланыс осы қойылымда айқын байқалған еді. Бұл қойылымда да студент жастардың арасында өтетін бұл оқиға шынайы махаббатты, адамгершілік қарым-қатынас пен достықтың беріктігінің айқын көрінісі іспеттес. Адамдардың арасындағы нәзік байланыс, достық көңіл, туыстық толғаныстарын актерлер шебер жеткізе білген. М. Әуезов театр қайраткерлерінің бір жиынында: «Қалтай Мұхамеджановтың тұңғыш талабы татымды комедия туғызды демекпіз. Тегі күлкінің жөн-жосығы, алуаны мол екені көпке мәлім. Жаныңды қуантатын күлкі бар. Сорақыны мақтау, келеңсізді келемеждеу, әр сәті, әр сипаты күлкі жайларын аңғартады» деп жоғары баға берген. [1, 2406]. Осы орайда сыншы: «Замандас болмысын суреттейтін сол кездегі драматургияда кездесетін жаңа мен ескінің арасындағы дәстүрлі тартыс мұнда жоқ. Комедияның тартыс желісі студент жастардың өмір тірлігіне деген екі түрлі қарыма-қайшы көзқарасына құрылған. Мұндағы жас кейіпкерлердің дені оқуларын бітіріп, қоғамның білімді де, саналы азаматтары ретінде елдің игілігі үшін қызмет етуді мұрат тұтса, енді бір бөлігі ауырдың үсті, жеңілдің астымен өтіп, өмірден жылы, жәйлі орын іздеп, қиыншылықтардан аттап өтудің жолын қарастырады. Көздеген мақсатына жетуде бұлар ештеңеден тайынбайды. Осы өмірлік мәселені шынайы суреттеу үрдісінде автор комедиялық бейнелеу құралдарын жанр талабына лайық тапқырлықпен пайдаланған. Ол кейіпкерердің ұнамды, ұнамсыз схемаға жүктемей көркемдік тұтастықта суреттейді" деп театр зерттеушісі Б. Құндақбайұлы драматургтің еңбегіне орынды пікір қалдырған [1, 2406.]. Қазақы наным-сенім, достық әзіл, Арыстан, Сапар, Сұңғат сынды жас ғалымдардың ой-пікірлері сатира арқылы да ашыла түскен.

Театрдың белді актерлері тоғысқан бұл қойылымда Р. Машурова қалалық ақсауақ қыздың бейнесін сомдайды. Марфуға-Р. Машурова бақуатты жерден шықса да қарапайым студенттің жары атанып өмірдің қиын-қыстау шағын өткізіп жатты. Студенттік өмір мен отбасы жағдайды өмірді

бірге алып жүрген жас келіншектің басынан небір жағдайлар өткенімен Марфуға өте көңілді, жайдары жаның бейнесін береді. Бұл шығармада Марфуға бейнесі шынайы суреттелген, аздап қиялшыл келген келіншектің өмір сүріп отырған орталарына үйлесе бермейтін кейбір ойлары күлкі шақырады. Қазақ тілінде кейбір сөздерді дұрыс сөйлей алмағанына да қысылатын Марфуға өте адал, ашық жарқын болып көрінеді. Марфуға қойылымның негізгі оқиғасын өрбітуші ретінде қатысады және комедиялық тұстарына да арқау болады. Драматургтің пайымдауынша ол жалған тәрбиенің, татымсыз ортаның құлы. Тұрмыстың күнгей жағына ғана үйреніп, өмірге жуыса алмай жүрген Марфуға кей ретте күлкіге шақыра отырып, өмірдің көлеңкелі жағын көрсетсе, кей ретте жиренту орайында – жат қылықтарды әшкерелейді. Оның Сұңғатқа деген кіршіксіз махаббатын анық байқауға болады, күйеуімен ренжісіп қалған тұстарында Марфуғаның көңіл-күйі түседі. Мұндай сәттерде өзін қалай ұстарын білмей, іштей өзінің кінәлі екенін сезіп тұрады, іштей қиналып өзінің жағымсыз қылықтарын ой елегінен өткізіп, жақсы жаққа өзгеру үрдісі байқалады. Адамдардың бойындағы ұнамсыз қылықтар, шалыс басқан қадамдар, орынсыз айтылған пікірлер әр кейіпкердің болашақта өмірлерін жақсы арнаға бұрғысы келетін келісті ойлары қойылымның ең әсерлі тұстарын аша түседі. Көрермендердің іштей ынтымақтасып, жақсы ісіне сүйсініп, кемшілігіне күйініп отыратын кейіпкер Марфуғаның кейіпкерлері көңілге қонымды шықты. Комедиядағы әр кейіпкердің күлкісінің сыр-сипатынан, әр алуан ой саларлық астарлы ой жатады. Мысалы, Марфуғаның күлкі тудыратын тұстары күлмей қалуға болмайтын, кінә тағуға да тұрмайтын зілсіз, көңіл ашар күлкі. Осылайша бір қойылымда бірнеше сорақы, келеңсіз, тұрпайы мінездерге арналған күлкілердің бәрі де қонымды, орынды болды.

Қойылымда ойнаған әрбір кейіпкер әлеуметтік тұстарын ғана ашып қоймай сол мінездерден туатын адамдық іс-әрекеттерге философиялық мән-мағына бере білген. Сыртынан қарапайым көрінгенімен әр біреуі еңбекке, терең білімге, орнықты өнер табуға икемді, қабілетті жастардың бар екендігін сырлы сатира, зілді ысқақ арқылы береді.

Спектакль жастар өмірінен алынғандықтан студенттік шақтардың қызықты кезеңдеріне жіті мән беріліп, сапалы білім үшін күрес өзекті мәселе ретінде көтерілген, бүгінгі жастарды толғандырып жүрген әлеуметтік мәселелер де талқыланады. Жалпы Марфуға өзіндік мінезімен ерекшеленетін бейне, ол Р. Машурованың айтулы табысты жұмысы болып табылады.

Драматург А. Тасымбековтің қуғын-сүргін жылдары жазықсыз жапа шеккен жандардың тағдыры жайындағы «Кебенек киген арулар» пьесасы көркемдік шындық тұрғысынан жазылған көркем

шығарма. Аталмыш қойылым театр сахнасында тарихи дерек көздерін негізге ала отырып қойылды. Қараша халықтың сана-сезімін бұғаулаған жымысқы саясат, сүттің қаймағын қалқып алып, сылдыр сұйығын қалдырған іспетті тұтас, бір ұлт ақыл-ойының көшбасында жүрген саңлықтарды сыпырып әкетіп, тіршілік нәрін, таратушы әйел-аналарды түрмеге қамау, бұл «бір халықтың болашағын жатырдан бастап құрту, тұншықтыру» саясаты ауқымды түрде зерделеніп жазылған. Жазушы аса бір күрделі, жан ауыртарлықтай нәзік тақырыпқа бара отырып оның қасіретнамалық табиғатын жан-жақты ашып көрсеткен. Р. А. Машурованың сомдаған рольдерінің бірегейі “Кебенек киген арулар», спектакліндегі Хемичэм бейнесі. Аталмыш спектакльді М. Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрында режиссер Б. Атабаев қойылымның идеясын анық қалыптастырумен қатар, композициялық тұтастығын сақтап сахналаған. Қойылымды даярлау барысында қоюшы режиссер мен әртістер құрамы өткен күндер зобалаңын еске түсіріп қана қоймай, ұлт зиялыларының басына бұлт үйірудегі түпкі мақсатын айқындап, солақай саясаттан туындаған соқыр сенімнің көрінісі мен салдарын ашық сахналаған.

Бұл қойылымда Р. Машурованың кейіпкері – момын әйел. Дүрбелең кезеңде тап болып, түрмеге отанын сатқан халық жауының жұбайы есебінде отырады. Қасіретнамада басты роль болмағанымен, ондағы әр кейіпкердің өзіндік ой-арман, мақсат-мүддесі мен таным қайшылықтары арқылы дараланып көрсетілген. Мұндағы әйелдердің түрмеге жабылуының өзіндік тарихы бар. Актриса Р. Машурова бұл бейнені АЛЖИР-де қамауда болған ұйғыр әйелі Хемичэмнің өмірімен терең танысып, егжей-тегжейлі зерттеп сахналайды. Қойылымда әлеуметтік, адамгершілік мәселелері, түрлі көзқарастардың қақтығыс мен талас-тартысы да қамтылған.

Р. Машурова-Хемичэм болып жатқан жағдайларды сырттан бақылаушы, саясаттан алыс жүретін әйелдің бейнесінде көрінеді. Әйелдер саясат және партиялық билет жөнінде сөз таластырып жатса да Хемичэмді олар талқылап жатқан тақырыптары қызықтырмайды, ол өз көзқарасын ешқашан білдірген емес. Концерт ұйымдастыруда – Хемичэм қатысушы емес, көрермен болып отырады. Басынан өтіп жатқан оқиғадан кейіпкердің жанына бататын бірден бір жайт оның балаларының жайы. Хемичэм ұйғыр тілінде ұлдары жайында толғанас сөйлеп, сағынышпен еске алып, ұйғыр халқының ұлттық биін билейді. Соңғы сөзінде Сталин туралы өлеңдегі бір шумақпен орыс тілінде аяқтайды. Р. Машурова Хемичэмді нақышына келтіріп беріле ойнап, өз кейіпкерін кеміліне жеткізді. Ол Отанын сатқан сатқынның әйелі атанса да, туған халқына адал, елін жерін сыйлайтын парасатты әйел бейнесінде көрінеді. АЛЖИР-де сол сатқын жұбайы-

ның кесірінен отырады, барлық әйелдер сияқты ол да өзін кінәлі деп санамайды, себебі өз еліне қарсы ешқандай қателік жасамағанын біледі.

Р. Машурованың ерекшелігі ол роль сомдау барысында кейіпкермен үндесіп, кейіпкер үшін күйіп өзін мүлдем ұмытып кететін кейіпкер кейіпкержанды, үнемі ізденіс үстінде жүретін талапты актриса. Кейіпкерінің психологиялық көңіл-күйіне терең бойлайтын, ұнамды-ұнамсыз қасиеттерін зерттеп сахналайтын әртіс екенін осы Хемичэм ролі арқылы тағы бір дәлелдеді.

Барлық өмірін театрмен тығыз байланыстырған Р. Машурова талғампаз өнер иесі. Әрбір қазақ актерлері үшін кез-келген қойылым үздіксіз жаттығу алаңы, толғаныстар мен ізденістер мекені іспеттес. Күн санап қарыштап дамып келе жатқан қазақ театры кәсібилікке жол ашып, қазақ актерлері өздерін жан-жақты дамытып, театр тарихына қайталанбас қойылымдар мен рольдерін алып келіп жатты. Актер бейне жасауда бір сәтке өзінің қалыпты өмірінен бас тартып, қойылымдағы адам кейпіне енуі табиғи құбылыс сияқты, дегенмен де өзге адамды сомдау үшін білімді, рухани бай болуы шарт. Екінші адам болып сахнада өмір суру, қойылымдағы кейіпкерді жан-жақты ашу актердің көрермен алдындағы міндеті.

XX ғасырдың Француз композиторы Артур Онеггердің шығармасы Абай атындағы опера және балет театрының сахнасында «Жалын жұтқан Жанна д'Арк» қойылымы қойылды, басты тұлға Жанна д'Арк бейнесін Р. Машурова сомдайды. Ұлы даланы бағындырған адуынды, қаһарман әйелдің кейпінде актриса ғаламат ойнап шығады. Шығарма Батыс Еуропамен Францияның басына түскен қиын шақтарын суреттеп, жаумен күрес жүргізіп жатқан елдердің тарихи қақтығыстарына құрылған. Осы туындысы арқылы автор халықты ержүрек қадамдарға бағыттап, рухани күш беріп, жеңіске жетуге деген сенімдерін нығайта түседі.

Бұл қойылымға Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, композитор Базарғали Жаманбаевтың сіңірген еңбегі ауқымды еді. Спектакльдің бір тұтас көркем шығарма болып шығуы тікелей режиссердің кәсібилігіне, байыпты жұмыс жүргізуіне байланысты. Қойылым режиссері Владимир Бегма мен суретшісі Владимир Арефьевтің қазақ сахнасында жүрген табысты жұмыстары еді. Режиссер әр сахнаға ерекше штрихтар ойлап тауып, драмалық үрдісті қызықты мезанценаларға құрып оның шарықтау шегіне жеткізе білген.

Жанна д'Арк бейнесінде талантты актриса Р. Машурова қойылымның негізгі ой-өрісін, даму кезеңдерімен, тартыс күштерін, мақсатымен міндетін дәл тауып, асқан дарындылық танытып ойнайды. Халықтың батыр қызы Жаннаның бойындағы ерлік мінезін, халқына деген ұлы махаббатын айқын көрсеткен. Жалған жалаға тап болып, дарға асылғалы тұрған қыздың қорқынышы мен

үрейін, оны сатып кеткен, сенген адамдарының пасық қылықтарын есіне алып жиіркеніп тұрады, өліммен бетпе-бет келгенде асқан өжеттілік, қайсарлық, көзінде ұшқыны бар дара тұлағаның бейнесінде көрінеді. Бұл қойылым қазақ халқының мәдениетіне оң өзгерістер алып келіп қоймай, халықтар достығына да жол ашты.

Театр сыншысы Әшірбек Сығай Жаннаның бейнесіне енген Р. Машурованың актерлік ойына жайында былай дейді «Артистің үлкен шығармашылық биігі, сөз жоқ Жанна д'Арк бейнесі. Француз композиторы Артур Онеггердің «Жалын жұтқан Жанна д'Арк» атты тарихи –монументалдық, кесек драмалы араториясы 1983 жылы Қазақтың Абай атындағы опера және балет театрының сахнасында сәтті қойылып, үлкен мәдени оқиғаға айналған еді. «Жанна д'Арк – тұңғыш рет 1950 жылы Францияда сахналанған. Ал, Рахилиам кейіптеген Жанна д'Арк бұрынғы Одақта бірінші болып көрсетілуімен театр шежіреснен орын алары күмәнсіз. Операның атышулы майталмандарымен иық тірестіре жүріп, қаншама хор, би көріністері мол көлемді көлемді музыкалық туындының туын жықпай, жұрт алдына алып шыққан жас драма артисінің табиғи талантына бас игенбіз. Украиндық режиссер Владимир Бегма жас артист Машурованың сахналық кәсіби ішкі даярлығын жоғары бағалап, жергілікті басылым беттерінде оған сүйіспеншілік танытқаны көпке белгілі» деп актриса өнеріне зор бағасын берген болатын [2, 146].

Сахнада жүріп жатқан кез-келген қойылым көрерменді іштей толқытып, көркемдік эстетикалық талғамын өсіріп, рухани байытатыны баршаға мәлім. Мұнда барлық өнер ұжымының еңбектері ақталды, көркемдік-идеясы бай қойылым көрермен жүрегіне жол тартты. Спектакль тарихи терең мазмұнға ие болып, өмірде болатын ауқымды мәселені, нағыз жоғары идеяны алға тартқан. Актрисаның шығармашылық жолына да жаңа белестер мен өзгерістер алып келе отырып, оның кәсібилігінің шыңдалуына зор әсер етеді. Жанна д'Арк бейнесі Р. Машурованың орындауына биікке көтеріліп қойылымның құндылығын арттыра түсті.

Қазақ драматургиясында бұрын соңды болмаған ерекше жасалған бейнелердің бірі Ә. Тәжібаевтің «Майра» пьесасындағы Айбаршаның бейнесі. Жазушы Айбаршаны Майраға қарама-қайшы кейіпкер ретінде береді. Өмірдің солғын шақтарын басынан кешірген Майраның қасында Айбарша әлі де болса балалық мінезі қалмаған, еркіндікті сүйетін жан. Қойылымда Майра көзқарасы қалыптасқан, пайымы биік болып көрінсе, Айбарша уақыт өте келе небір озбырлыққа тап келе есейеді, тағдырымен тайталасқа түседі. Өзін алдаған кейіпкер Дүрбіттің шынайы бейнесі ашылғанда, адал махаббаты Бактияр қайтыс болған кезде Айбарша балалық мінезінен бас тартып ересек өмірдің

ащы-тұщысына араласып өмірде болатын сатқындық, алдау-арбау сынды жағымсыз пиғалдарды көріп үлкен өмірге біршама жақын келеді. Пайымы мен парасаты биік актриса Р. Машурова Айбарша кейіпіне еніп Дүрбітке айтатын сөздерінде терең мағынасымен, астарлы ойымен жеткізеді. Айбарша адамның көңіл-күйін аңғарғыш, сезімтал бойжеткен. Р. Машурова Айбарша бейнесінде драмалық биікке көтеріліп, қойылымға ерекше серпіліс бере түседі. Айбаршаның шынайылығына тәнті боласың. Р. Машурова Айбаршаны сомдауда көп тер төккені байқалады, оның кейіпкер бейнесіне тым еніп өзін сонау шақтарда өмір кешкен албырт, аңғал қыздың образына ене алды. Қойылым басында ол аңқау, әлі де оң-солын тани қоймаған балғын бойжеткен болып көрінсе, шарықтау шегіне қарай Дүрбіттің жасаған опасыздығына қорланып кек алуға дейін барып намысын қайрай түседі, оның өжеттілігі кейбір кейіпкерлердің азасына айналады. Сүйген жігіті Бақтиярдың ішкілікке салынып кетуі қызды біраз әбігерге салады, ғашығына жаны ашып оған қалай көмектесуге болатын білмей дал болады. Әр кейіпкеріне ыждаһаттылықпен дайындалатын актриса Р. Машурова Айбарша роліне де асқан дайындықпен келген. Замана тынысын, уақыт өлшемін, адамдардың арасындағы нәзік байланысты да сырт қалдырмаған. Ол ойнаған рольдердің бояуы айқын, кескіні көркем шығатыны сондықтан болар.

Мәдениет тарихында келешек ұрпаққа өнеге боларлықтай құндылықтарды қалдырған әрбір өнер иесінің орны бөлек. Еліміздің рухани дамуына ерекше үлес қосқан халық қалаулыларының өмірі мен өнерін қашанда қастерлеп, болашақ ұрпаққа аманат ету парызымыз. Актриса Р. Машуро-

ва да театр тарихында көптеген рольдерді сомдап, ел мәдениетіне, ұлт өнеріне зор үлесін қосып келеді. Оның әрбір сомдаған рольдері асқан талғампаздықпен, ауыр еңбекпен келді. Театр сахнасында сан алуан кейіпкерлердің өмірін кешіп, көрермендерді небір әсерлерге бөледі. «Шын сүйіспеншілік болса – қанша болсада бола берсін, ол кісіні шыңға көтереді» деген К. С. Станиславский актерлік өнердің шыңына тек сүйіспеншілік, адал еңбек қана жеткізетінін баса айтады [3, 222б]. Р. Машурова барлық ғұмырын театр өнеріне арнады. Бүгінгі таңда кемеліне жеткен өнер қайраткері, ұлағатты ұстаз. Болашақ қазақ театры үшін актерлер дайындауда өнімді еңбек етіп келеді, актрисаның шеберханасынан шыққан бірнеше лек актерлер еліміздің көптеген театрларында, мәдени ошақтарында жемісті қызмет атқарып жүр. Р. Машурованың өнер үшін кешкен мехнаты аз емес. Өнердің өміршең болуына, театрдың биікке шығуы үшін көп ізденді, талмады, тартысқа да түсіп аянбай күресті және жеңе білді. Қазақ көрермендерін асыл қасиеттерге, адамгершілікке, еңбекқорлыққа, адал сүюге, жаманнан жиіркеніп жақсыны қастерлеуге шақырды.

Театр сахнасында жарты ғасырға аса қызмет ете жүріп драматургтердің сан-қырлы тақырыптағы алуан түрлі жанрдағы әрқалай кезеңдерді суреттейтін қойылымдарында жағымды-жағымсыз кейіпкерлерді сомдап, олардың көрермен жүрегіне жетуі үшін жан-жақты еңбектенген актриса, қазақ театрының өркендеуіне өзіндік үлес қосқан тұлға. Өнердің өрісін кеңейтіп, театрмен ғұмырлас, тағдырлас болған Р. Машурованың актерлік жолы кеңейіп, өз бағытын тапқан. Актрисаның халық үшін әлі де берері мол деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамеджанов Қ. Екі томдық шығармалар. Алматы: Жазушы баспасы, 1 том. 1978. – 240 б.
2. Сығай. Ә. Қазақ әдебиеті. 1996 ж, №10 - 5 наурыз. 1996ж - 14 б.
3. Станиславский К. С. «Менің искустводағы өмірім» - Алматы: мемлекеттік көркем әдебиеттер баспасы, 1954 – 222 б.

Еспенова Айгерім Тұрсынқызы

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2-курс магистранты
Алматы қ., 8702 668 4045, Aespenova@mail. ru

ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ ТЕРІ ӨНДЕУ ӨНЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін: Бұл мақалада автор қазақ қолөнерінің бір саласы тері өңдеу өнері туралы жазған. Тері өңдеу өнерінің дамуы мен теріден жасалған заттардың көркемдік ерекшелігі талдау жұмыстары арқылы ашылып, жекелеген сипаттамалар жүргізілген. Аталмыш мақаладан еліміздің қолөнерінің даму тарихында маңызды орын алатын тері бұйымдары туралы толыққанды мәлімет ала аласыздар. Сонымен қатар тері өңдеу өнерінің қазіргі таңдағы ерекшеліктері туралы біле аласыздар. Тері өңдеу өнерінің жаңаша бағытта дамып, өзгергенін қазіргі таңдағы суретші, шеберлердің теріден жасалған туындылары туралы ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: бейнелеу өнері, Қазақстан қолөнері, тері өңдеу өнері.

Резюме: Статья автора посвящена обработке кожи, как одному из направлений казахского прикладного искусства. Тема развития искусства обработки кожи и особенностей изделий из кожи, раскрывается через описание этих изделий. Из данной статьи вы можете получить полную информацию об изделиях из кожи, которые занимают важное место в истории развития прикладного искусства страны. В том числе вы можете узнать о новых видах изделий из кожи в Казахстане. Рассказывается творчество современных художников и мастеров, изменение в искусстве обработки кожи в новых направлениях.

Ключевые слова: изобразительное искусство, прикладное искусство Казахстана, искусство обработки кожи.

Summary: The article is devoted to the author's treatment of the skin as the one of the directions of the Kazakh applied art. The theme of art leather and leather products features, opens up through the description of your product from the skin. Because of the leather goods that occupy an important place in the history of arts and crafts of the country. Including you can find a modern kind of leather products in Kazakhstan. It covers the work of contemporary artists and craftsmen and their development, changes in the art of treatment of the skin in new directions.

Key words: fine art, applied art of Kazakhstan, art leather processing.

Қазақстанның орта ғасырлардағы өнері өзіндік өрнегімен ерекшеленеді. Бұл кезеңдегі өнер тәңіршілдікпен, түркілердің қуатты саясатымен, қалалардың салынып, сауда мен қолөнердің дамуымен үндесті. Балбал тастар мен құлыптастар да осы кезеңнің туындылары. Зергерлік өнер, тері илеу, қыш құю, тоқыма өнері де дамыды. Қазақ халқының көркемдік ойлау жүйесі мен бейнелеу тілінің байлығы ою-өрнек өнерінде, белгі, таңба жүйесінде айқын ізін қалдырған. Адам мен табиғатты тұтас бірлікте қарастыратын қазақтың дәстүрлі дүниетанымы мен өнері киіз үйдің құрылысынан өз көрінісін тапқан.

Қазақстанда тері өңдеу өнері ежелгі дәуірлерде пайда болып, XX ғасырдың бас кезіне дейін дәстүрлі сабақтастығын сақтап келді. Тарихта қалған көптеген ескерткіштер ұлттық өнеріміздің ежелден пайда болып, дамып жетілгенінің дәлелі бола алатыны анық. Оған мысал ретінде Қ. Әмірғазиннің «Қазақ қолөнері» атты кітабында жазып кеткен мына бір тіркестерді келтірсек болады. «Өткен тарихымыздан тағы бір дәлел – археологтарымыз тапқан еңбек құралдары: теріні өңдеуге арналған кремнийден жасалған тас пышақ пен қырғы, мал сүйектерінен жасалған ине мен біз. Олай болса, алғашқы адамдар тек аң аулаумен, болмаса оларды қолға үйретумен ғана шұғылданған жоқ. Олардың терісін өңдеп илеуді, олардан киім тігуді меңгерген» [1, 179].

Сонымен қатар теріні өңдеп, илеп жұмсартуды да үйреніп, одан түрлі заттар жасап үй жабдықтарын қаптап, көші-қон кезінде қолайлы материал екенін ертеден аңғарған. Сынбайтын, оңайлықпен жыртылып, тесіліп қалмайтын болғандықтан,

теріден ыдыс аяқ, киім-кешек жасауды үйренген. Теріден жасалған кез-келген бұйым ыстыққа да, суыққа да төзімді келеді және оны ұзақ уақыт қолдануға болады. Міне, осы ерекшеліктерді ата-бабамыз ежелден назарда ұстады.

«Қазақтың көркемдік көн өңдеу кәсібі, басқанда сәндік қолданбалы өнер салалары сияқты халықтың ерекше дәстүрлі сана – сезімін, ой – мүдде принципінің негізделуі мен дүниетаным болмысын бейнелеп танытады. Мұндағы негізгі қарым – қатынас қазақтың табиғатпен байланысы мен алмасуы, табиғаттың жаратылысын идеалық бағыттағы мәдениет сферасына айналдыру және оның байлығын ұтымды да ұқыпты пайдалану» [2, 179].

Қазақ халқының тұрмыс – тіршілігінде шаруашылық жайында мал өсіру негізгі орын алған. Себебі, негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болғандықтан қазақ халқы малдың етін, сүтін азық етсе, терісі мен жүнін киім - кешек тігуге, тұяғы мен мүйізінен, сүйегінен әртүрлі қолөнер бұйымдарын әзірлеген, тіпті малдың тезегін де тастамай отын ретінде пайдаланған. Ал терісі өте бағалы шикізат көзі болған.

Мал терілерін илеп, бояп, өң беру ертеден келе жатқан ең жақсы дамыған және жетілген өнер. Мал терісімен қатар, аң терілерінен де түрлі бас киімдер мен ішіктер тігіледі. Мысалы: қасқыр ішік, түлкі ішік, сусар бөрік, жанат ішік, бұлғын ішік аң терісінен тігіледі. Кей де мұндай киімдерді аң терісінің жонынан, тамағынан немесе пұшағынан құрап істейді. Бұл киімдерді тамақ ішік, пұшпақ бөрік, пұшпақ ішік деп атайды. Аң терілерінен әр түрлі

төсеніштер жасайды. Оларды бөстек дейтін болған.

Көксауыр - жылқы терісі мен серке терілерінің сауырынан (жондығынан) жасалады. Көбінесе ол көкпен, кейде қызыл, сары, жасыл түстермен боялып, өң беті жалтырап тұрады. Көксауырдың әр түстілерін өзара мүйіздеп, оноластыры немесе бір түсті көксауырдың әзін әр түрлі жібек жіппен кестелеп, өрнектеп, кебіс, мәсі, етік, кісе, аттұрман тігеді. Бұл заттарды да көксауыр деп атай береді. Көксауырларға алтын, күміс, жез шегелер қағып, кейде маржаннан моншақ жүргізіп, өкше сірінің артына, тұмсығына, қоныштың әр жеріне неше түрлі жарқырауың асыл тастар отырғызып әсемдейді. Мұндай заттар өте жарасымды және бағалы жиһаз саналады. Көксауырдан тоқым, қорамсақ, дулыға сияқты заттармен қатар тұскиіз, тон, сәукеле сияқты өте сәнді мүліктер де жасалған. Сондықтан көксауыр ісі көбінесе зергерлер қолына тән.

Теріден киім, аяқ киім, белбеу, белдік, ат әбзелдерін, тоқым, тартпа садақ оғын салатын оқшантай, сандықтардың үстінен салатын әшекей, әртүрлі құтылар мен ыдыстар сонымен қатар кілем де жасаған. Халық шеберлері қолданбалы өнердің бұл түріне ең жоғары технологиялық және көркемдік деңгейге қол жеткізді.

Ел тірегі қашанда ер азамат. Бұрынғы жаугершілік заманда, қазақ батырлары киген көн дулыға – жауынгер, сарбаздарды садақ оғынан т. б. қарсыласының сілтеген қаруынан қорғайтын бас киім. Ол көннен жасалып, жиектері металмен құрсауланады. Көн дулыға өте жеңіл және ыстық, суық өткізбейді. Жұқа, талдырып басқан киізбен немесе сырылған матамен астарланады. Оны жасау үшін ағаштан төрт бөліктен тұратын арнаулы қалып әзірленеді. Содан соң қалыпқа бір елідей мүм жағып, оның сыртын түгі мен шелінен тазарған шикі терімен қаптайды. Көлеңкеде бірер тәулік кептіріп, батырғымен бедерлі өрнек сызады. Әрі қарай дулығаны қалыптан ажыратып, әбден кепкен кезде металмен құрсаулап әшекейлейді.

Ал сарбаздардың садақ оғын (жебе) салып сақтайтын, тасымалдайтын сауыты (қорап, қылшам). Қорамсақ жөнінде Қ. Ахметжановтың зерттеуінде төмендегідей мәліметтер бар:

Көшпелі халықтарда XII ғасырлардан бастап оқ қабының теріден, көннен, матадан (барқыт, парча, т. б.) жасалған жалпақ болып келген жаңа түрі қолданыла бастады. Оқ қабының бұл түрі «қорамсақ» деп аталады. (монғолша «хоромсог»). Кейде қазақтар «қорамса», «қорам» деп те атайды.

«Қазақ батырлары қамшыны да қару ретінде пайдаланған. Сондықтан Ш. Уәлиханов қамшыны қару-жарақтардың қатарына қосады. Қару ретінде жасалатын қамшының сабы салмақты, өрімі жуан және ұзын болуымен бірге, кейде өрімге темірден өзек салып дайындаған» [3, 74].

Ер қанаты – ат, демекші теріден ат әбделдері, ер, жүген, тоқым, үзеңгі, тартпа, өмілдірік, құй-

ысқан, қамшы, т. б. заттар жасалады.

Екі тізгін жоқ болса,
Ат басын адам бұра алмас.

Екі тартпа жоқ болса,
Ат үстінде тұра алмас.

Екі үзеңгі жоқ болса,
Атқа адам міне алмас.

Бәрі бірдей сай болса,

Шайтан түгіл, жын алмас. . . деген екен С. Сейфуллин өлеңдерінің бірінде.

Осы өлең жолдарында айтылғандай ер тұрманың жабдықтары түгел болуы шарт. Сонымен қатар мықты, атқа отырғанда үзіліп кетпейтіндей берік, ыңғайлы жасалғаны абзал.

«Адам баласының атты ауыздықтап мінуі және ер-тұрманды ойлап табуы шын мәнінде ұлы жаңалық болды. Ердің шығуы жайында Орта Азия халықтарында мынадай аңыз бар. «Бірнеше мың жыл бұрын мұсылман патшасы Жәмшид ұзаққа созылған атты жорықтан соң, артын жарақаттап алады, ауырған жерін жеңілдету үшін, атының арқасына иленген нан (қамыр) салғызып мінеді. Ауырған жері жазылып, қамырдың аттың арқасына келісті формаға келіп қатая бастағанын байқаған патша, аяғының талғанын қойдыру үшін ат үстінен тұзақ тастап, оған аяғын салады, аяғының талғаны қояды. Сонда патша жайма нанның формасындай етіп, ағаш пен былғарыдан зат жасауды бұйырады. Сөйтіп бұл нәрсені ер деп атайды». Орталық Азияның ғұндарында алдыңғы және артқы қасы бар, сүйегі ағаштан жасалатын қатты ерлер б. з. б. III ғасырлардан кейін-ақ кең қолданыла бастады» [4, 157-158].

Ер қосу, ер жасау қазіргі күнге дейін үзілмей келе жатқан өнер түрі. Ердің сүйегі, қаңқасы ағаштан жасалып, былғарымен, терімен қапталып, түрлі шегелермен бекітіледі. Ер аттың арқасына батпас үшін тоқым салады. Киізден сырылып, айнала жиегі шұға, барқыт сияқты маталармен көмкеріп жасайды. Ауқатты адамдар киіздің сыртын былғарымен қаптап, бедерлі өрнектер салатын болған. Сонымен қатар теріден сағалдырық – жүгеннің ат алқымы астынан орап тұратын бауында жасаған.

Сонымен қатар ер-тоқым жерге, елге қарай әр-түрлі ерекшелікте жасалатын болған. Оған салынатын ою-өрнек ерекшелігі, ердің формасы мен безендірілуі әр жерде әрқалай жасалған. Тарихта ертоқымдар жасалуы жағынан қазақ ері, найман ер, коқан ері (шошақбас), бұхар ері (құранды ер), қозықұйрық ер т. б. көптеген атаулармен беріліп, бөлінетінін кездестіре аламыз.

Ат пен адамды байланыстырар тағы бір құрал қамшы, ер жабдықтарының ішіндегі ажырамас бөлігі және көнеден келе жатқан құралдардың бірі. «Алғашқы атқа мінген адам атты әртүрлі шыбықпен, ағашпен айдап жүргізген. Уақыт өте келе бұл құралды малдың шикі терісінің өзінен жасаған, бертінірек өрме өнері шыққанда шикі қайысты өріп, өрменің санына байланысты қамшылар үш та-

спа өрім, төрт таспа өрім, алты таспа, сегіз таспа, он екі, жиырма төрт, қырық сағіз таспа болып бөлінген. Қамшы сөзінің шығу тегі туралы көрнекті колөнер маманы, ұста – Дәркембай Шоқпарұлы мынадай жорамал келтіреді. Қамшы сөзіндегі қам түбірі қазақ тілінде бірнеше ұғымға ие. Қам – шикі, шылғи, шала, қам-қарекет, қимыл, айла, тәсіл, амал, қам-уақыт, қайғы, қамығу, қам-қамдану, әзірлену, даярлану. Қамшы өрімі иленбеген шикі, шылғи теріден де өріле беретіндіктен: қам – шикі, қамшы, қам – шылғи-қамшы түрінде қамшы сөзі қалыптасты ма деген ой келеді. . . » [4, 191]. Ал қыз-келіншектердің қамшысы ерекше әшекейленіп жасалатын болған.

Алыс сапарға, жолға шыққанда сусын құйып алу жүру мақсатымен торсық жасай бастады. Қазақ халқы ежелден-ақ сәндік қолданбалы өнерінің барлық салаларының өңделуі сәнделу жолдарына аса мән беріп ұқыптылықпен қараған. Соның бірі мал терісінен өңделетін «торсық».

Негізінен алғанда торсық –сусын (қымыз, қымыран, айран, шұбат) құйылатын бұйым. Торсық өнер тарихында сонау андронов мәдениетінен бастап дамыған. Яғни тереңірек айтар болсақ, сол кездерде қыш құмыра жасау үшін мал терісінен форма жасап алып оның ішіне топырақ салып нығыздап сыртынан иленген саз балшықты кептеп жапсырып отырған екен. Осылай торсық бұйымының түпкі тамыры б. з. б ғасырларды қамтиды.

Халық шеберлері қазақ үйдің жабдықтарын, үй жиһаздарын, қабырғаға ілінетін, жерге төселетін кей заттарды да теріден жасаған. Оған мысал теріден жасалған тұс киіз. «Талдықорған облысы шеберлері тіккен тері тұс киізін қырғыз халқының тері мүліктерімен жақын бір ұқсастығы бар әттең, қазақ қол өнерін тағы бір қырынан танытып, мұралардың мазмұнын байытар мұндай аттың терісінен жасалқан тұс киіз біреу – ақ. Тұс киізде еш дерек болмағанмен оны XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың басындағы мұралардың қатарына қосқан дұрыс» [5, 22], деп жазылған. Соған қарағанда өзіндік ерекшелігі бар бұл тұс киіз туралы деректер аз болғанына қарамастан, теріден жасалатын бұйымдар қатарын тағы бір толтырып шықты. Қазіргі таңда Ә. Қастеев атындағы МӨМ қорында сақталып тұрған жылқы терісінен жасалған бұл тұс киіз, өте ерекше мәнерде орындалған. Теріге ою үлкен бір мәнермен, мазмұнмен әсем өрнектеліп түскен. Оның күрделілігі, сәнділігі мата, киіз тұс киіздерден еш айырмашылығы жоқ. Зерлі тігіс орнына күміс нақыштар орнын тауып сәнді қолданылған. Тұс киіздің күнгірт бірбеткей өнін жарқылдаған күміс ашып тұр. Теріден мұндай әсем көркемделген бұйым жасауды меңгерген халықтың теріні пайдаға асыруды ертеден – ақ игергенін ұғу қиын емес. Сонымен қатар біз бұл тұс киізге қарап халық шеберлері ертеден – ақ аралас техникада жұмыс істегенін тері мен металды байланыстыра білгенін көреміз. Сонымен қатар теріні ағашпен де байланысты-

ра білген. Ағаштан жасалған үй жабдықтарын, ер тоқымдарды терімен қаптап жасаған.

Жалпы тері өте қолайлы, төзімді материал. Қазақ өнерінде теріден жасалған заттардың құндылығы ешқашан жойылған емес. Теріден көптеген заттар, құралдар, киім-кешек, аяқ киім, ыдыс-аяқтар, т. б. заттар жасалып отырған. Теріні илеп, икемге келтірудің өзіндік қыр сырын меңгерген шеберлер ұлттық өнерімізді қай заманда болмасын ұлықтап, ғасырдан ғасырға жеткізіп отырған. Тарихы тереңге жайылған ұлттық өнер сан ғасырлар бойы еліміздің өнерін өзге елдерден ерекшелеп, тарихымызды таңбалап келеді. Ұлтты өнер бүгінгі күнде өз жалғасын тауып, өзгеше заманауи қырынан бой көрсетуде. Техника мен техногия дамыған заманда теріні өңдеуде оның түр-түсін өзгертуде жаңа жетістіктерге жетіп отыр. Сол себепті де осы салада еңбек етіп, шығармашылықпен айналысып жүрген суретші шеберлердің де қатары көбейе бастады.

Қазіргі таңда теріден жасалған туындыларымен танылып жүрген суретшілердің бірі - Аманат Назарқұл. Суретшінің «Скифтер – Кентаврлар» (1997); «Бабалар рухы» (1998); «Үш грация» (1999); «Томирис» (1999); «Азия Биби» (2000); «Түнгі жолаушы» (2000), «Аралды аңсау» (2000), «Қорқыттың үш бұлағы» (2000) атты шығармалары орындалу стилі жағынан әрқилы болғанмен, жан дүниесінің тынымсыз ізденісін, тысқы дүниемен үйлесімді байланысын білдіретін туындылар өзіндік көзқарасы бар, батыл, тәуекелі мол суреткер. Бұл тұрғыда оның тері өңдеудің көне, далалық технологиясымен байланысты «Таудағы қыз» (1999), «Заратуштра» (2000), «Тәңірі» (2000), «Құс» (2000) сияқты туындылары жоғары бағаға ие болды. Ол ағашты, тағы да басқа заттарды терімен қаптап, теріден мүсіндер сомдап, түрлі формалар жасаумен де айналысады. Терінің негізгі табиғи түсін сақтай отырып, форма беру ерекшелігінде ұтымдылық танытады. Суретшінің «Тұрандот ханым», «Хан Ерке», «Балбалдар» топтамасында берілген көріністер көне дәуірден қалған қазақ даласындағы тастан жасалған балбар бейнелеріне ұқсас келеді. Ағаштан жасалған мүсіндер көнмен қапталып, оюлап жасалынған. Сопакша келген формаға адамның бет-жүзін, қолдарын нәзік ықшамды да әдемі үйлестірген. Әрбір бейне өзінің тақырыбын айқындап көрсетеді. Мысалы, «Тұрандот ханым» туындысынан түр-тұлғасы нәзік, сұлу қиылған қасы, оймақтай аузы, қолдары өте нәзік, кесе ұстап биязы жүзбен сәл сол жақ бетке қисая тұрысынан ханымға тән мінез бен жоғары қауым өкілі екенін танытатын кескінді келбет көреміз. Бас киімі, дене тұрқы толықтай ою-өрнекпен әсемделген. Бұл жерден мүйіз, қошқар мүйіз, құсқанат, қосмүйіз өрнектерін көруге болады. Оюларды сары, алтын түсте жылтырата түсірген, қоңыр, қызыл, жасыл, сары түстер солғын жеңіл жылы өңде беріліп шығармаға шынайылық беріп форманы ай-

қандай түседі. Дәс осы ерекшеліктерді «Хан Ерке» туындысынан да көреміз. Жұмыстарындағы өзіндік ерекшелік ағашты терімен қаптап қана қоймай оны әшекейлеп бедерлеп ою-өрнек түсіріп, өзіндік болмыс-бітімін аша түсуінде болып табылады.

Шығармашылық жолында тері өңдеу өнерін байқап көріп, өздерінің ерекшеліктерін танытып, композицияларының құрылымында көркем, декоративті туындыларымен ерекшеленетін суретшілер де бар. Сонымен қатар теріден заман талабына сай көптеген бұйымдарға қап, әдемі де әсем сумка, немесе әмиян жасау және әшекей бұйымдарды да жасауды қолға алды. Қазіргі таңда теріден жасалған баулар арқылы әр-түрлі туындыларды ағашқа байлап әсемдеу, әшекейлеу жиі көзге түседі. Мысалға, Ә. Ахметовтың теріден және жүннен жасаған «Молшылық» атты туындысын айтсақ болады. Ақ және қара түсті графикаға ұқсас туынды ағашқа теріден жасалған баулар арқылы байланып, әсемдігімен көзге түседі. Геометриялық фигураларға ұқсас берілген бейнелер арқылы көп нәрсені түсінуге болады. Дөңгелек, яғни, шеңбер формасы – шексіздікті бейнелесе, дөңгелек қара дақтар немесе төрт бұрыштағы үшбұрыш формалары арқылы төрткүл дүниені бейнелесе, композицияның дәл ортасында негізінен молшылықты, жақсылықпен ұрпақтың жалғасуын білдіретін белгі «қошқар мүйіз» оюы салынған. Осындай ерекшелікті біз М. Мәмбетқыновтың ағаш және тері материалдарынан жасалған «Дала үні» атты туындысынан көреміз. Теріге сурет батырып салынған, екі түрлі теріні қолдана отырып оны бір-бірімен таспамен тігу арқылы байланыстырған. Екі түрлі терінің бірі ашық түсті және оған негізгі сурет салынған. Туындының дәл ортасынан қою қоңыр түстегі тері тілімі иректеліп келіп алдыңғы план мен артқы планды айшықтап тұрған іспетті. Ағаш рамаға теріден жасалған баулар арқылы айқастыра тартып, байланған. Жалпы туындыдан кеңбайтақ далада тігілген қазақ үйлер мен түйелерді нәзік иірімді жұмыр формалар арқылы берген. Ойлы қыратты даламен дәл ортасында кесене бейнеленгені көрінеді. Қоңыр түсте жердің бейнесі анық берілген ал суды өзенді автор су өрнегі арқылы көрсеткісі келгендей, су өрнегі – екі қатар сызық аралығында ирек сызық арқылы дөңгелек, төртбұрыш бейнелерді жасайды. Бұл ою-өрнекті «бессаусак», кейде «бесгүл» деп те атаған.

С. Рыстанның да туындыларынан теріден жасалған әдемі дүниелерді көруге болады. Оның шығармашылығының ерекшелігі теріден жасалған картина графикалық картиналар сериясынан еш айырмашылығы жоқтығында. Суретшінің негізгі мамандығы суретші-график, сол себепті оның теріге салынған туындыларына қарап тері екенін бірден байқау қиын. Туындыны ағаш рамаға таспамен байлап, өріп байланыстырғанын көреміз. Автор дәстүрлі материал – теріні өте тиімді пайдалана отырып, суреттің сипатында, көркемдік қатарын-

да, табиғи материалдарды қолдануда (ағаш, тас т. б.) қазақ тұрмысының қайталанбас ерекшеліктерін көрсете білді. Халық өнерінің стилистикалық желілерін немесе жекелеген кейбір элементтерін, суретшілер өз ойларын іске асыру, авторлық стилін қалыптастыру үшін, творчестволық жолмен қайта қарап байланыстырды. Осыған мысал ретінде Сейфулла Рыстанның шығармашылығын айтсақ болады. «Суретшінің «Мәңгі» (тері, өрім, 40x50, 2000), «Қыран» (тері, өрім, 65x50, 2003), «Бәйтерек» (тері, өрім, 65x50, 2003), «Натюрморт» (былғары, ағаш, металл, өю, өру, бедерлеу, жалатпа), «Ауыл» (былғары, ағаш, металл, өю, өру, бедерлеу, жалатпа) т. б. көптеген туындылары белгілі» [6, 128]. Шебер терімен былғарымен жұмыс жасайды және оны ағашпен, металмен, таспен байланыстыра отырып бедерлеп ою-өрнек түсіріп, жалатпа жүргізіп, өріп байланыстырады. Осының бәрі күрделі де ұзақ процесс болғанына қарамастан автордың туындылары бір-біріне ұқсамай өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Теріге әр-түрлі жанрда натюрморт, пейзаж бен тұрмыстық көріністерді бейнелейді. Суретшінің «Ауыл» атты туындысынан ауылдағы тұрмыс-тіршілікті, отбасы, ана мен бала бейнесін көреміз. Қазақи болмыс пен салт-дәстүрді ұлттық ерекшелігімізді анық көрсеткен. Алдыңғы планда бейнеленген кимешек киген ана мен құшағындағы кішкене нәрестені көруге болады, автор мейірімге толы ананың жүзіндегі балаға деген махаббат пен қамқорлықты жеткізе білген. Бұл шығармадан қазақ дәстүрлі кілем, текемет, түскиіз, торсық, қазақ үйді көруге болады. Сонымен қатар, төрт түліктің бойында болатын жақсы қасиеттердің бәрі түйе малының бойынан табылады, түйесі бардың - киесі бар – деп, ата-бабамыз түйе малын қадір тұтқан. Сол ерекшелікті картинада бейнеленген қосөркешті түйелердің тобырынан көреміз. Бірі түйені байлап жатса, бірі түйе сауып, ал енді біреулері түйемен шауып барады, қолына бүркіт алып аңғада түйемен шығып бара жатыр. Бір шығармаға қазақ даласындағы бар байлық пен тіршілікті сыйдырып аспаннан күннің жарқырап шығып, таудағы жүгірген бұғылар мен қанатын кеңге салып қалғып ұшқан қыран құсты да бейнелеген. Қазақ үй, қазан-ошақ, отбасы көрінісі композицияда жақсы құрылым тауып, жайқалған талды таспадан өріп, терідеге бейнеленген картинаны рамаға жалғап тұр. Шығарманы қорытындылап қоршаған рамада ерекше жасалған. Жоғарғы жағына сары түсті дөңгелек металды орнатып күнді бейнелесе, астыңғы бөлігінде бір шетінде асықтар ал, екінші шетінде ағаштан жасалған кішкене балбал тастың көрінісі берілген. Автор қазақи болмысты, ұлтымыздың ерекшелігін, ұлттық құндылықтарымызды асқан шеберлікпен жеткізе білген. Суретшінің өз туындылары арқылы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты көрсетіп, өскелең ұрпаққа тәлім-тәрбие беріп отырғанында көруге болады. Демек Сейфулла Рыстанды өз ұлтының

өнерін ұлықтап, ұлттық дәстүрді дәріптеп жүрген суретшілердің бірі десек қателеспейтіміз анық.

Елімізде теріні өз туындыларына пайдаланып жүрген тағы бір автор Бультрикова Сәуле Төлебайқызы. Шығармаларының көлемі шағын болса да, айтылар ой мен мән-мағынасы көлемді. Суретшінің теріні көркемдеп, өңдеп жасаған көптеген сериялық туындылары белгілі, атап айтсақ «Шежіре» 1, «Шежіре» 2, «Арман ағашы» 1, «Арман ағашы» 2, «Ностальгия», «Абай және О. Сүлейменов сөздеріне» және тағы да басқа шығармаларын айтсақ болады. Өзінің туындыларында терімен қатар сүйек, металл, акрил, лайка және басқа да материалдар пайдаланады. С. Т. Бультрикованың шығармашылығының ерекшелігі лайка материалын пайдалануда болып табылады. «Лайка - жұмсақ терінің айрықша сұрыпы, яғни, өте жұмсақ, икемді мата тәрізді терінің нәзік түрі. Оның «лайка» атауымен берілуінің өзінде ерекше мағына жатқаны анық. Лайка сөзі баршамызға сібірлік иттің атауы ретінде белгілі. Зерттеушілер бұл терінің жұқа түрін иттің терісінен де өңделіп жасалуы мүмкін деп те қарастырады» [7, 48]. Шығармаларынан геометриялық фигуралардың түрлері мен қатар кескіндемеге тән айқын, ашық түстердің берілуін көреміз. Автордың «Абай және О. Сүлейменов сөздеріне» атты сериялық жұмысы тоғыз шағын шығармадан тұрады. Жұмыстары құраққа ұқсас майда төртбұрышты тілімдер арқылы құрастырылған. Туындыларында шаңырақтың, тау мен кең даланың көрінісін бейнелейді. Ал «Ностальгия» атты туындысында қазақ ою-өрнектерінің үлгісін көрсеткен. Ностальгия, яғни, еске алу, грек тілінен аударғанда өткенге оралу, Отанға оралу, сағыну дегенді білдіреді. Автор бұл туындысы арқылы қазақ өнерінің тарихын еске алуды көрсеткісі келгендей. Сан жылдар бұрын қалыптасқан қазақ өнерінің өткенін сағыну. Қазіргі таңда қолданыс аясы тарылып, сағымға айналған қолөнер жәдігерлерін еске салғысы келгені айқын көрініс тапқан. Сонымен қатар «Шежіре» атты сериясында құрақ тәрізді құралып, күміспен, басқа да металлдармен белгілер салынған. Қазақ мәдениеті мен өнерінде белгінің, таңбаның алатын орны үлкен. Сол себепті әр белгіні жеке-жеке төрт бұрыш ішіне белгілеп көрсеткен. Себебі, бір белгі, бір ру-тайпаның жеке белгісі немесе мөрі болуы ықти-

мал. Жалпы суретшінің шығармалары қазақтың тарихының желісіне құрылған қайталанбас көрініс береді. Бағзы заманда қалыптасып сақталған тарихи жәдігерлерді ұлықтап, ерекше туындылар қалыптастырған авторлардың бірі десек қателеспейміз.

Қазіргі таңда теріден жасалған көптеген заттар, картина, ыдыстар, қаптар мен сумкалармен қатар әшекей бұйымдар да кездеседі. Оған мысал ретінде суретші Н. Вшивцеваның қолынан шыққан кәдесый бұйымдарын, салпыншақ, білезіктерді айтсақ болады. Суретші әртүрлі тастар мен теріні байланыстыра отырып жасаған. Сонымен қатар терімен жұмыс жасап жүрген басқа да шеберлер баршылық олардың қатарында К. Айыпқалиев саба, мес жасаумен көзге түссе, Б. Бейсбеков, С. Бультрикова былғарыдан түрлі панно жасауымен ерекшеленді, М. Асанбаев теріден жағандар жасаса, Т. Бегінбет былғары, ағаш пен сүйекті байланыстыруда өзіндік ерекшелігімен көзге түсті. Ал, Н. Қалиев теріден кебіс жасап, Ж. Наушабаев саба жасап теріден жасалатын бұйымдардың қатарын бірқатар толтырып шыққаны ақиқат.

Қорыта айтқанда, суретшілердің әр жылдары жасалған суреттемелері олардың жоғары кәсіби шеберлігін, оның көрегендігі мен қызығушылығының кең ауқымын көрсетеді. Көпнесе шеберлердің өмірі мен шығармашылықтарының ара жігі болмайды, себебі, жемісті еңбек өмір сүру кепілі. Айналамыздағы заттар әлемі, адамдар мен табиғат бәрі суретші үшін жоғары деңгейлі құбылыс, олар біздің көзқуанышымыз бен зерделеуіміз үшін жаратылған болмыстың барлық элементтерінің үйлесімділігі мен бірлігінің әлемдік заңдылығы солар арқылы меңгеріледі.

Біз суретшінің жаңа ауқымды идеяларды жандандырып екпінді еңбекті жалғастырып келе жатқанын көреміз. Әр автордың өнері өзіне барлық ерекшелік пен теңдессіз көріністерін жинаған. Қазіргі таңдағы техника мен технология өрбіп, кемелденген шағында, сонымен қатар тәуелсіздік алған жылдардан бергі суретшілердің көне дүниелерді қайта қалпына келтірумен айналысып, ұмыт қалған өнерімізді қайта жоғары деңгейге көтеріп отыр. Бұл еліміздің өнері мен мәдениетінің дамуына, тері өңдеу өнерінің қайта жаңа үлгіде жаңғыруына қосқан үлкен үлестері десек қателеспейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. Алматы «Дайк – Пресс» 2004. – 162 б.
2. Қазақ өнерінің тарихы. – 3 томдық. (Орта ғасырлар дәуірі. II том) – Алматы, «Өнер», 2007. 392 б.
3. Мұсаханова М. З. Қазақ халқының қолданбалы өнері: Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. / - Алматы, 2012. – 215 б.
4. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2010. – 496 б., суретті.
5. Оразбаева Н. А. Қазақ халқының сәндік ою – өрнек өнері. «Аврора» Ленинград: 1970. 207 б.
6. Қазақ өнері: 5 томдық. II том. Халықтық және қолданбалы-сәндік өнер. – Алматы: Елнұр, 2013. Альбом, - 176 бет.
7. Мастера прикладного искусства Казахстана. Альбом. Издательство ТОО «Деловой мир Астана», 2008 - 200 с.

Мұқышева Назира Рахманқызы

Кинотанушы, өнертану кандидаты, ҚазҰОУ «Өнертану»
кафедрасының доценті, arizan.kino@mail.ru

БҮГІНГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ БӨРІ-КЕЙІПКЕР («АҢШЫ», «КЕЛІН», «ШАЛ») ФИЛЬМДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Түйін: Автор бұл мақалада бүгінгі қазақ киносындағы бөрі-кейіпкердің көрініс табу ерекшеліктері туралы баяндайды. Заманауи қазақ көркемсуретті фильмдері, соның ішінде «Аңшы» (реж. С. Апрымов), «Келін» (реж. Е. Тұрсынов), «Шал» (реж. Е. Тұрсынов) шығармаларындағы бөрінің бейнесіне сараптама жасалады. Бүгінгі қазақ көркемсуретті киносындағы бөрі-кейіпкердің көрініс табу ерекшеліктерін мысалдармен талдап, жан-жақты қарастырып, ғылыми тұжырымдар жасайды.

Резюме: Статья посвящена особенностям отражения героя-волка в современном казахском кино. Анализируется образ волка в художественных фильмах «Аңшы» (реж. С. Апрымов), «Келін» (реж. Е. Тұрсынов), «Шал» (реж. Е. Тұрсынов). Конкретно обозначив особенности отражения героя-волка в современном казахском игровом кино на основе многочисленных примеров, делаются научно-исследовательские выводы.

Summary: at that article, author tells about specifics and peculiarities of wolf-character's image reflexion in modern Kazakh cinema. Modern Kazakh films and wolf's image had analyzed especially in such compositions as «Hunter» (dir. S. Aпрыmov), «Daughter-in-law» (dir. E. Tursynov), «The old man» (dir. E. Tursynov). Modern Kazakh cinema's imaging specifics of wolf'-character had analyzed with examples and widely searched, making of scientific conclusions.

Әлем халқының өнері мен әдебиетінің шығармаларында аңыз-ертегілердің, ауыз әдебиеті кейіпкерлерінің жиі кездесетіні белгілі. Соның бірі – тотемдік ата-бабаның бейнесі. Е. Мелетинский «Поэтика мифа» атты еңбегінде «Мифтік уақыттың оқиғалары, тотемдік ата-балардың, мәдени кейіпкерлердің т. б. басынан өткерген тарихы ғаламның, табиғат пен әлеуметтік өмірдің моделін қалыптастыратын өзіндік метафоралық коды болып табылады» - деп жазды [1, 242 б].

Шын мәнінде, тотем-кейіпкердің қандай да бір шығарманың сюжеттік желісінде көрініс табуының тарихын, қайнар көзін өте ежелгі дәуірден, аңыз-эпсаналардан іздеудің қажеттілігі туындайды. Соның бірі – тіпті барлық халықтардың фольклорында, әдебиеті мен кинематографында жиі кездесетін және әрқилы мағынада сипатталатын қасқырдың бейнесі. Мысалы, Ежелгі Грек мифологиясында қасқыр алғашқы жауынгер, соғыста мерт болғандардың жебеушісі, ал скандинавия елдерінің аңыз-ертегілерінде, сондай-ақ христиандық наным-сенімде зұлымдық пен хаостың символы ретінде бейнеленсе, ежелгі түркілер үшін хас батырлықтың, жаяу жүректіліктің, тәкаппарлықтың, азаттықтың символы қызметін атқарғаны және өздерін Көк Бөріден тарағанбыз деп есептегені, қасқыр тотемі туралы әңгімелердің ғұндар, көк түріктер, үйсіндер, оғыздар сынды ежелгі халықтардың көне мифтері мен жазба ескерткіштерінде сақ-талғаны белгілі.

XIX-XX ғасырдың әлем әдебиеті мен кино өнерінің шығармаларында кездесетін қасқырдың бейнесі жоғарыда айтылған символдармен тығыз байланысты екендігін көреміз. Мысалы, И. А. Крыловтың «Қасқыр мен қозы», М. Е. Салтыков-Щедриннің «Сұр қасқыр» шығармаларында қасқыр жыртқыш аң ретінде көрінеді. Ал, XVII ғасырда француздық Шарль Перронның жазған «Қы-

зыл телпек» ертегісінің желісімен түсірілген фильмдердің саны бірнеше екендігі әлем киносының тарихынан белгілі. Солардың бірі – 2011 жылы американдық режиссер Кэтрин Хардвиктің «Қызыл телпек» атты фильм-триллері. Бұлардың барлығында да қасқыр тек бақытсыздық пен қауіп-қатер алып келетін «кейіпкер» ретінде бейнеленеді.

XX ғасырдың соңғы онжылдығындағы қазақ және өзге де түркі халықтарының әдебиеті мен кино өнерінде бөрінің бейнесі жаңа бір леппен көрініс тапты. Бұл елдің егемендік алып, ұлттық рух және халықтық дүниетаныммен қайта қауышу кезеңімен, оның қайнар көзін іздеумен, соған қайта оралуымен сәйкес келді. Осы кезеңде түркілер үшін қасиетті болған бөрінің бейнесі алдыңғы қатарға шығады. Бір айта кетерлігі – «бөрі» сөзінің қазақ тілінде көксерек, қасқыр, арлан, көкжал сияқты бірнеше баламасы бар. Алайда, ірілік, асқақ мінез, тәкаппарлық, батырлық сияқты қасиеттерді бөріге, арланға телиді. Ал, қасқыр деген ұғымның аясында кәдуілгі жыртқыш аң деп түсінеді. Сондықтан болар, әсіресе, қазақ әдебиетінің шығармаларында қасқыр-бөрінің бейнесі біржақты қарастырылмайды.

Фольклор шығармаларында батырлықтың, асқақтықтың символы болған бөрінің бейнесі 1980-1990 жылдардың әдебиетінде моральдық азғындауды, адами қасиеттерден арыла бастауды көрсету үшін салыстырмалы түрде қолданылады. Мысалы, М. Мағауннің «Қасқыр-бөрі» шағын әңгімесінде кезінде ұран болған қасиетінен айырылмаған батыр Бөрінің енді қасқыр болып сорға айналуы, оның ерлігінің қарақшылықпен пара-пар болуы сипатталады. Яғни, асқақ мінез бен жақсы қасиет бөрінің бойында қалып, ал абыройсыз істің бәрі қасқырға телінеді. Ж. Ахмадидің «Кие» атты әңгімесінде қасқырды киелі аңға теңесе, 1988 жылы жарық көрген Ш. Айтматовтың «Жаза» («Плаха»)

аты романында қасқыр-бөрі мен адамдар өздерінің бастапқы табиғи орындарымен алмасады. Яғни, қасқыр-бөрінің тотемистік сипатынан гөрі, оның бейнесі арқылы белгілі бір уақыттың, әлеуметтік өмірдің көрінісіне, табиғат пен адамның өзара қарым-қатынасына, адамдардың моральдық келбетіне, психологиясына барлау жасалады. Ал, қасқыр-бөрінің бейнесі бүгінгі қазақ киносында бар ма, егер бар болса, онда ол қандай мағынаға ие болды деген сұрақ туындайды.

Егер, XX ғасырдың соңғы онжылдығында түсірілген қазақ көркемсуретті фильмдерінде қоршаған ортаға, қоғамға деген сыни көзқарас, өткен күнді қайта електен өткізу басым болса, 2000-2012 жылдары түсірілген фильмдерінің көркемдік құрылымында ата-бабалар уақытының белгісі ретінде мифологиялық символдар, кейіпкерлер, сюжеттер жиі көрініс таба бастайды. Бұл алғашқы тарихының қайнар көзіне үңілу, оған қайта оралу үйлесімсіздіктен құтылып, халықтық сана-сезіммен қауышудың қызметін атқарды. Осы тұста қазақ фильмдерінің көркемдік құрылымында бөрінің бейнесі жиі пайда бола бастайды. Солардың бірі – эпсана жанрында түсірілген «Аңшы» фильмі. Ондағы бөрі-кейіпкердің көркемдік бейнесіне анықтама беру үшін ең алдымен, негізгі режиссерлік ой мен философиялық концепциясының ерекшелігіне назар аудару қажеттілігі туындайды.

Фильм туралы кинотанушы Г. Әбікеева «Шын мәнінде фильм бала-бөлтірікті адам-әкенің тәрбиелегені туралы баяндайды. Және бұған Еркін - күшіктеу кезінде өлген қаншық-қасқырдың баласы болуы мүмкін деген болжам мен Алтайдан келген бестырнақты қасқырдың үнемі аңшы мен бала жүрген жерде пайда болатынын қоссақ, онда қасқырдың ізіне түсіп жүрген аңшы емес, қасқыр-әке өзінің баласын әкету үшін жүр деген түйін жасауға болады. Олай болса, фильмнің тарихы алғашқы түркі, алғашқы адамның қалыптасуы туралы болып мүлдем өзгереді» - деп жазды [2, 244-243 бб]. Дегенмен, кинотанушының бұл пікірімен келісуге де, келіспеуге де болады. Әрине, шығарманың фабуласынан, сюжеттік және бейнелік қатарынан жоғарыда келтірілген көзқарасты оқуға болады. Біздіңше, бұл шығарма алғашқы түркілердің тарихы деген концепциядан алыстау сияқты. Фильмнің сюжеттік құрылымында бөрінің жиі кездесуі және ең бастысы, баланың бөрінің жанына барып жайғасуы сияқты т. б. көріністер алғашқы түркілердің тарихынан емеуірін білдіреді. Бірақ, бұл «емеуірін» режиссерлік ойдың кинематографиялық сыртқы сұлбасы ғана. Фильмдегі режиссерлік ойдың құпиясын ашу үшін, алдымен автордың киношығармашылық өмірбаянына үңілудің қажеттілігі туындайды.

Алғашқы толықметражды «Қиян» фильмінде (1989) өмірді өз «күйінде» көрсетсе, одан кейінгі «Сергелденді» (1993) режиссердің ішкі монологы

ретінде қабылдауға болады. Ал, «Ақсуатта» (1997) тағы да шынайы өмірге бет бұрса, одан кейінгі «Аңшыда» режиссер өзінің ішкі «өміріне» қайта оралады. Бірақ, екі фильмдегі «ішкі монолог» екі түрлі сипатта баяндалады. «Сергелдендегі» ішкі үйлесімсіздік, шарасыздық «Аңшыда» мүлдем кездеспейді. «Сергелденнің» оқиғалары қалада (шындығында, қала екендігіне тек емеуірін жасалады), тар-қапас бөлмелерде, ал «Аңшының» оқиғалары негізінен табиғаттың аясында өтеді. «Сергелденде» «тұншығу», ауыр демалу бар, ал «Аңшыда» керісінше, кең тыныс алу сезіледі. Фильм бірден кең далада қалықтай ұшқан құс көрінісімен басталады. Бұл еркіндік туралы тақырыптың алғашқы белгісі. Әрі қарай фильмнің өне бойында осы тақырыптың сарыны үнемі кездесіп отырады. Алайда, еркіндік тақырыбы психологиялық, әлеуметтік, моральдық тұрғыдан дәріптеуге, жалаң пафосқа ұрынбайды. С. Апрымовтың өзі «Киноман» журналына берген сұхбатында былай дейді: «Мен қаланың өмірінен әбден жалығып, тынысым тарыла бастады. Сол кезде мына дүниеде тек аңшының ғана өмірі баянды әрі мазмұнды деген ой келді. Өйткені, ол – абсолютті еркіндік, социумнан тыс және тіпті, жемтігің болса да, табиғатпен өзара қарым-қатынасың таза әрі адал өмір» [3, 6 б]. Режиссер осы ойын екі уақыттың, яғни мифологиялық және бүгінгі уақыт белгілерінің кейде қатар, кейде қабыса өзара еркін орын алмастырып отыруы арқылы поэтикалық деңгейге дейін көтереді. Кинотанушы Нөгербек Б. Р. : «Аңшы» – тұтасымен фольклорлық өнерге қарай бағытталған фильм. Адам, оның сәйгүлігі, таулар, тұңғық аспан және бөрі барлығы жинақтала келе мифологиялық сарынды қалыптастырады. Бұл – өмірге, табиғатқа деген поэтикалық көзқарас, ата-бабалар және ұрпағының кешегісі мен бүгінгі бірге қатар жүретін фольклорлық шығармалардың бірыңғай уақыт-кеңістігі» - деп жазды [4, 8 б].

Жоғарыда айтылған режиссерлік концепция арқылы фильмдегі орталық кейіпкерлердің бірі – бөрінің бейнесін анықтауға болады. Тауда Алтай жақтан келген бестырнақты бөрінің пайда болуы, маңайдағы малшылардың мазасын алып жүргені туралы аңшы оқ-дәрі, өзге керек-жарақтарды сатып алып тұрған жерінде естиді. Әңгімесін бітірген соң, сатушы ежелгі бір әуенді дыбыстайды. Екі түрлі кеңістік пен уақыт белгісінің ара-жігі білінбей бір эпизодта көрінеді. Яғни, бөрі әрі мифтік, әрі шынайы мазмұнға ие болады. Сондықтан, «Аңшы» фильмін таза мифтік немесе реалистік шығарма ретінде қабылдаудың қажеті жоқ. Мұнда екеуі де астарласып, қабысып жатады.

Бөрінің мифтік бейнесіне қатысты емеуірінді екі тұста көреміз: бірі – аңшы мен баланың жүрген жерінде үнемі пайда болатын таудың басындағы қасқыр, екіншісі – баланың оның жанына барып ұйықтауы. Біріншісінде камераның көзі оған жекпе-жекке шығатын жыртқыштан гөрі, тұ-

манның арасынан пайда болған әлдебір сиқырлы әлемге қарағандай көз тігеді. Кейінгісінде камера шегіне отырып, біртіндеп алыстай береді. Бұл қозғалыс баланың қасқырдың бауырында жатқан бөлтірігіне ұқсайтын сезім тудырады. Бірақ, ол заманауи өмірдің тыныс-тіршілігімен қабысып кетеді, яғни Е. Мелетинскийдің сөзімен айтқанда, «тотемизм «түс көру уақыты» мен бүгінгі адамдардың арасындағы өзіндік медиаторы қызметін атқарады» [1, 247 б]. Жоғарыдағы көріністе тотемистік мағынаға ие болған бөрі, фильмнің жалпы поэтикасымен, табиғат және еркіндік сияқты негізгі тақырыбымен қабысып, біте қайнасып кетеді.

Осы тұста «Егер, бөрінің бейнесі тотемистік мазмұнға ие болса, онда неліктен аңшы онымен жекпе-жекке шығуға ұмтылады және жеңіліске ұшырайды, қаза табады» деген тағы бір сұрақ туындайды. Режиссердің бұған дейінгі фильмдерінің барлығында да кейіпкерлер міндетті түрде жеңіліске ұшырап отырды. «Қиянда» моральдық деградация жайлаған ауылдан белгісіз жаққа кетіп тынады, «Сергелдеңде» ішкі деградацияның құрбанына айналады, «Ақсуатта» «шалдан» жеңіліске ұшырайды, бірақ ауылдан кетпейді. Алайда, соңы ашық, яғни мойынсұнуы әлде жеңіске ие болуы беймәлім күйде қалады. «Үш ағайынды» фильмі де жеңіліспен аяқталады. Бірақ, бұл фильмдердегі кейіпкерлердің ешқайсысы күрескерлік мінез танытпайды, тек «Ақсуатта» ғана қарсылықтың алғашқы нышаны білінеді. Ал, «Аңшы» фильмінде тұңғыш рет аңшының негізінде фольклорлық кейіпкердің деңгейіне көтерілген толыққанды болмысы бар, мінезді, айбарлы, рухы мықты күрескер-кейіпкердің бейнесі алдыңғы қатарға шығады. Аңыз-ертегілердің батырлары сияқты азулы бөрімен жекпе-жекке шығады. Біржағынан алып қарасаңыз, аңшы бөріге, бөрі аңшыға айналады. Екеуінің болмысы біте қайнасып кетеді. Екеуі де азат, екеуі де табиғаттың төл баласы, екеуінің де рухы асқақ. Шынайы-мифтік кейіптегі аңшы шынайы-мифтік бөрімен теке-тіреске түседі. Мифтік кейіптегі аңшы мифтік кейіптегі бөріні жеңер еді, бірақ фильмде жеңіліске ұшырайды. Осы тұста аяқталуы тиіс мифтік сарын қайтадан бой көтереді. Өйткені, аңшының қандай жағдайда қаза тапқаны тағы да белгісіз. Тек, емеуірін, топшылау бар.

«Аңшыдағы» жеңілістің алдыңғы фильмдердегі жеңілістен айырмашылығы – оның ісін жалғастыратын, Алтайлық бестырнақты бөрімен тең жекпе-жекке шыға алатын, рухы мықты избасары бар. Олай болса, аңшының рухы жеңілген жоқ. Ол Еркіннің бейнесінде өзінің жалғасын табады.

Фильмдегі аңшы мен бөрінің мифтік-шынайы бейнесімен тығыз байланысып тұрған тағы бір кейіпкер бар. Ол – жас баланың бейнесі. Кинотанушы Г. Әбікеева «Бала тек суыққанды ғана емес, оның сүйкімсіздеу бет-пішіні қасқырдың бөлтірігі-

не ұқсайды. . . Фильмнің соңына қарайғы бір эпизодта әлдекім (аңшы болуы мүмкін) балаға «Сенің тұлабойың сүп-суық, өйткені бала кезінде ыстық әйелдің кеудесінде жатпағаның. Бар да, өзіңнің орныңды тап» дейді. Сол кезде бала үйден шығады да, төбедегі тастардың арасына барып, қасқырдың жанына жайғасады. Сондықтан, баланың бөлтірік болуы мүмкін деген болжам бар. . . » [2, 242 б] - дей отырып, фильмнің алғашқы түркілердің тарихы туралы пікірін растай түседі. Егер, фильм кинотанушы айтқандай, тек түркілердің алғашқы шығу тарихы туралы ғана болса, онда баланың шығармадағы рөлі де тек осы мазмұнның аясында ғана қалары даусыз.

Жоғарыда айтқанымыздай, аңшы мен бөрінің мифтік-шынайы бейнесін баладан да көруге болады. Еркін түрмеге түскенге дейін суық, қатал, тұйық, адамдардан саяқ жүреді. Өзінің қатарластары да оны өгейсиді, тобына қоспайды. Оған да айналасы жат, бөтен, бір сөзбен айтқанда, жалғыз. Осы тұста 1990-жылдардағы қазақ киносындағы бала-кейіпкердің жинақталған мифологиялық бейнесін көруге болады. Егер, солай деп қабылдайтын болсақ, онда мифтік-шынайы бала кейіпкер нағыз ер-жігітке тән барлық қасиетке тұңғыш рет мифтік-шынайы кейіптегі аңшы кейіпкерден сабақ алады. Ол, алдымен табиғаттың «тілін», әйелді қалай жақсы көру керек екенін т. б. үйренеді. Сонан кейінгі қасқырдың жанына барып жайғасуы, яғни өзінің алғашқы тарихына оралуы – ата-бабасының өжет, асқақ, еркін рухымен табысуы. Олай болса, бұл 1990-жылдардағы қазақ киносының жинақталған мифологиялық бала-кейіпкердің рухтың еркіндігімен қауышқан поэтикалық бейнесі. Кинотанушы Б. Р. Нөгербек «Аңшы» фильмін бір кездері ата-әжелеріміздің Отанын қорғаған батырлар туралы айтқан аңыз-ертегілерін тыңдағандай, жүреппен қабылдауымыз керек. Бұл шығармадан шынайы өмірдің іздерін табу үшін талпыныс жасаудың қажеті жоқ. Өйткені, ол көрерменнің экрандағы поэтикалық шындыққа деген сенімін жоғалтады» деп жазды [4, 8-9 бб].

Сонымен, бала мен бөрінің, тау-тас пен даланың, аспанда қалықтай ұшқан құстың бейнесі жинақтала келе, аңшы рухының еркіндігін, мүмкін арманын меңзейді. Олай болса, «Аңшы» – жас баланы асырап алған бөрі туралы ежелгі түріктерден қалған аңыздан гөрі, рухтың еркіндігі мен асқақтығын баяндайтын фильм. Ал, киношығармадағы бөрі-кейіпкер сол еркіндіктің символы қызметін атқарады.

Соңғы жылдары қазақ көркемсуретті киносында пайда болған бөрі-кейіпкер режиссер, кинодраматург Ермек Тұрсыновтың шығармашылығымен тығыз байланысты. Егер, «Аңшыдағы» бөрі бүгінгі күнмен астарласып, қабысып жатса, Е. Тұрсыновтың 2009 жылы түсірген алғашқы «Келін» фильмінде Келін мен Енесі өмір сүріп жатқан үй-

дің айналасында үнемі пайда болатын қасқырдың бейнесі арқылы ежелгі түріктерден келе жатқан аңыздың сарыны аңғарылады. Фильмнің соңында кейіпкерлер сол қасқырдың сүтімен дүниеге келген нәрестені асырайды. Яғни, «Аңшы» фильміне қарағанда, «Келінде» ежелгі түріктердің Көк бөріден тарағанбыз деген аңызы басымырақ көрініс табады.

«Келін» фильміндегі оқиғалардың өтетін орны мен уақыты белгісіз. Сондай-ақ, көркемдік құрылымындағы уақыттың «Аңшы» фильміндегідей «бір-біріне ауысуы» немесе «секірісі» сезілмейді. Олай болса, қасқырдың бейнесі де бірыңғай кеңістік пен уақыт ағымында көрініс табады.

Е. Тұрсыновтың Э. Хэмингуэйдің «Теңіз бен шал» повесінің желісі бойынша 2012 жылы түсірілген «Шал» фильмінде де қасқыр тақырыбы жалғасын табады. «Келін» фильмінің оқиғасы ежелгі дәуірде өтсе, «Шалдың» оқиғалар тізбегі бүгінгі күнмен тығыз байланыста өтеді.

Табиғаттың ата заңынан мақұрым қалған қаланың үш «атқамінері» өлтіріп кеткен бөлтіріктері үшін қасқыр адам атаулыдан өшін ала бастайды. Осы тұста Шал мен олардың арасында теке-тірес

басталады. Шал қайткен күнде алдындағы отар қойы мен өзінің өмірін аман сақтап қалуы тиіс. Өйткені, ол әкесіз қалған немересінің аяққа тұрып, азамат болуына жауапты.

Осы тұста режиссер «кешіру-кешірмеу» құқығын Шалдың қарсыласына береді. Өйткені, адамдар оның ұясының шырқын бұзып, тас-талқан етті. Сондықтан, оның қай үкімі болса да заңды. Шал мен қасқыр арасында әрқайсысының өз ұрпағы үшін басталған теке-тірес бітіммен аяқталады. Олардың арасында алдында ғана басталған аласапыран ендігі жерде үйлесімділікпен ұласады.

Сонымен, бүгінгі қазақ киносындағы қасқырдың, бөрі-кейіпкердің бейнесі біржақты қарастырылмайды. Бөрі-кейіпкер кейде аңыздың сарынын еске түсірсе, кейде бүгінгі күнмен астарласып, қабысып жатады. «Аңшы» фильмінде бөрі-кейіпкер рух еркіндігінің символы қызметін атқарса, «Келінде» күллі түркі халқының түп негізі ретінде қарастырылады. Ал, «Шал» фильмінде бүгінгі адамдардың адами қасиеті мен ниетін, рухани діңгегін, өмір, ұрпақ туралы пәлсәпалық толғаныстарын айқындау үшін қызмет етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мелетинский Е. М. *Поэтика мифа*. – Москва: «Наука», 1976. – 407 б.
2. Абикиева Г. *Национализм в Казахстане и в других странах Центральной Азии*. – Алматы: ОФ ЦЦАК, 2006. – 308 б.
3. Ахмедов Р. Серик Апрымов: первобытное кино // *Интервью с кинорежиссером С. Апрымовым* // Алматы: «Киноман» журналы, 2005, № 5. – 4-7 бб.
4. Бауыржан Ногербек. *Удивительное кино* // Алматы: Киноман, 2005, № 5. – 8-9 бб.

Слямқұлов Береке Ермектайұлы

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2 курс магистранты
Алматы қ., 87027057548, Bereke. 9191@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ УАҚЫТ ТЫНЫСЫ

Түйін: Бұл мақалада автор қазақ елінің дарынды өнер қайраткерлерінің тағдыры, Жоңғар басқыны, Ресей ге-ноциді кезеңдегі қазақ халқының дәстүрлі музыка мәдениетінің өкілдері жайында жазған. Ән мен күйдің көркемдік педагогикалық, музыкалы-эстетикалық, музыкалы теориялық, музыкалы-психологиялық, тарихи-элеуметтік, пәлса-фалық ерекшелігі талдау жұмыстары арқылы ашылып, жекеленген сипаттамалар жүргізілген. Мақалада дәстүрлі қазақ музыка өнерінің даму тарихында маңызды орын алатын ән мен күй өнерінің дарынды тұлғалары жайлы, ата-бабаларымыздың уақыт жетелей әкелген тәрбие мазмұнаға толы рухты қазынасы ашып көрсетілген.

Кілт сөздер: Дәстүрлі музыкалық өнер, ән-күй өнері, Қазақстан, дарынды тұлғалар.

Резюме: В данной статье автор написал про судьбу самых талантливых музыкальных художников страны, о представителях казахской традиционной музыкальной культуры периода Джунгарского нападения и геноцида Рос-сии а также про тоталитарное время. Была определена педагогическая, эстетическая, музыкально-теоретическая, музыкально-психологическая, историко-социологическая, философская структура песен и кюев. Статья важна ис-кусством традиционных казахских музыкальных песен и состоянием искусства талантливых людей и их произве-дений доведенных до нашего времени, чтобы открыть сокровища духа, наполненной содержанием традиционных дисциплин.

Ключевые слова: музыкальное искусство, талантливые люди Казахстана.

Summary: In this article the author wrote about the fate of the country's most talented musical artists, representatives of the Kazakh traditional music culture period Jungar assault and genocide of Russian and about totalitarian time. It was picked pedagogical, esthetic, musical-theoretical and musical-psychological, historical and sociological, philosophical structure of the songs and kyuis. Become an important art of traditional Kazakh music songs and state of the art of talented people, and their works have been brought to our time, to discover the treasures of the spirit-filled content of traditional disciplines.

Key words: The traditional musical art, musical art, talented people of Kazakhstan

Қазіргі кездегі рухани болмыс құбылыста-рының көмескіленіп ұмытыла бастауы халықтың өзіндік сана-сезім дағдарысына ықпалын тигізіп, еліктеушілік сияқты құбылыстардың белең алуы-на әкеліп соқтыруда. Осыған байланысты, ұлттық ойлаумен тығыз байланысты сезімдік құбылыстар-дың ерекшелігімен танылатын толғаныс-толғаулар-дың өнер тілімен көрінісін айтуға болады. Өнердің, оның ішінде, қазақ халқының дәстүрлі музыка өнері құдіретінің ақыл-ой мен сезімге қатынасы ерекше. Дәстүрлі музыка өнерінің уақыт тынысын танытарлық көркем тілінің маңызы, ұлттық болмы-сты орнықтырар қадір-қасиеті – адамдардың сана сезіміндегі, өз өміріндегі ұлттық айқындылығы. Ол қоғамдық-этикалық негіздегі тұрмыстық, тіл-дік, мәдениет, өнер ерекшеліктерімен байланысты. Ұлттық айқындылықтың мәні ұлтқа тән саналық қатынастардың ұлтқа тән өзінділікке ие болуын-да, яғни ұлттық өзіндік сананың құрылымдық бөліктері – өнерімен белгілі болған, өзіндік топқа қатысты қасиет. Кез келген халық өзінің тарихи қалыптасу деңгейінде өздерінің ортақ мүдделерін, мәдениетін, салт-дәстүрін қалыптастырып, келек-шекте де өзінің даму ерекшеліктерін сапалы түрде сабақтастырып отырады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы қоғам-ның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде: «Мәде-ни дәстүрлер қашанда элеуметтік қайта түлеудің қайнар көзі болып келеді. Өзінің тарихи мәдени тамырларына қайта оралу бұл, әрине оң процесс.

Қазақстанда ұлттық тілді, мәдениетті, экономика-ны дамытуға барынша қолдау жасап отыр», - деген сөзі мұның айғағы [1]. Осыған орай қазақ этноэсте-тикасы – қазақ халқының адам мен әлем арасын-дағы құндылық қатынастардың көрінісі ретіндегі әсемдік пен сұлулық аясын және ұлттық көркемө-нер, мәдениет саласын зерттейтін философиялық ғылым.

Қазіргі таңда Қазақстандағы білім беру жүй-есінде көптеген жұмыстар атқарылуды. Әлемдік деңгейге жақындатылған жалпы орта білім стан-дарты бойынша оқу-тәрбие жұмыстары жүргізілу-де. Қазақстан Республикасы «Білім беру туралы» Заңының сегізінші бабында жеке тұлғаның шығар-машылық, рухани және физикалық мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салты-ның негіздерін қалыптастыру, жеке қасиеттерді дамытуға жағдай жасау жолымен ой-өрісті бай-ыту, сондай-ақ әлемдік және отандық мәдениет жетістіктеріне келу секілді басты тапсырмалары қарастырылады [2].

Жоғары оқу орындарында әсіресе өнер ошақтарында жоғары деңгейдегі дәстүрлі халық педагогикасының құралдары арқылы кәсіби ма-манның музыкалық мәдениетін қалыптастыру мәселесі өзінің күрделілігімен, өзектілігімен ерек-шелінеді. Соңғы уақытта Қазақстанда өнердің бір түріне үйрету туралы әдістемелер, зерттеулер көп болғанымен дәл дәстүрлі халық педагогикасының, яғни дәстүрлі халық музыкасының тәлім-тәрбелік құралдары арқылы маманның музыкалық мәде-

ниетін қалыптастыру бойынша арнайы зерттеулер болғанымен, әлі де болса жеткіліксіз.

Жоғары оқу орындарында, соның ішінде музыкалық білім беретін мамандықтарда әсіресе қазақтың дәстүрлі музыка мәдениетінің тотаритарлық кезеңдегі жағдайы мәселесі ғылымдардың үстіртін шолу жасағанымен, арнайы зерттеу объектісі болмаған. Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі музыкасы мен мәдениеті мәселелері талқыланған біраз әдебиет бар болғанымен олар тым аз көлемде. Сондықтан, қазақ халқының дәстүрлі музыка өнері, оның өкілдері, тотаритарлық кезең мен сол заманда өмір сүрген дарынды тұлғалар тарихы жайлы жазылған әдебиеттер сараптамасынан бастаған жөн. Әлемнің музыкалық мәдениет үлгілерінің алуан түрлерінен көрініс тапқан қазақтың дәстүрлі музыка мектебінің қалыптасуы барысындағы музыкалық мәдениет пен оның өкілдері жайлы ой-пікірлердің қалыптасуы бірнеше кезеңдерден өткен. Қазақтың төлтума музыкалық мәдениеті ерте дәуірде қалыптасып, ақын-жыраулар өнерінің құндылығы шығарманың көркем мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі қазақ қоғамындағы қуатты әлеуметтік-мәдени орнымен және қызметімен айқындалды.

Қазақ халқы ел болғалы не бір қиыншылықтарды басынан өткергені баршамызға аян. Сонау жонғар басқыншылығы кездерінен бастап, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін де, жергілікті халық өкілдерінің шылқ етіп, жағдайлары жақсарып кете қоймағаны тарихи ақиқат. Ақтабан шұбырындыда еліміздің ел болып қалуы үшін аянбай күрескен батырларымызбен қатар, сол кезеңде қуғынға түскен қаншама дәстүрлі музыка өкілдерін екі – үш ғасыр өткен соң ғана, жариялылықтың арқасында еске алып, еңбектерін елеп ескеріп жатырмыз. Қуғын-сүргінді көре жүріп, қазақ мәдениетінде халық сазгерлері өзіндік қасиеті ерекше жеке туындыларын шығарған Құрманғазы Сағырбайұлы, Дәулеткерей, Қазанғап, Еспай, Сейтек,, Тәттімбет, Ықылас қатарлы күйшілер мен Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ, Мұхит Мералыұлы, Жаяу Мұса, сияқты әншілер музыка тілінің саздық-ырғақтық қана емес, композиторлық ойлау мәнері де дараланған үрдістік жүйелерін жасап, сол заманның ащы шындығын өз туындыларында «тарихқа таңба басқандай» жазып қалдырды. Оған дәлел Құрманғазы Сағырбайұлы (1818-1889) «Кісен ашқан» атты күйін талдап аша түсейік.

Құрманғазының ғұмыр кешкен Ресей патшалығы жүргізген отаршыл саясаттың ең бір қарқын алып, шектен шыға бастаған кезіне дөп келеді. Мұндай озбырлыққа жан-жүрегімен қарсыласу Құрманғазының өмірбаянына айналып, күй тілінде көрініс тауып отырды. Ол өзі беттескен заманның тарихи-әлеуметтік болмысына күйші - философ ретінде ден қояды.

... Перовскийдің бұйрығы әне-міне деп орын-

далмай, Құрманғазы түрмеде жаға береді. Күндерден күн өткенде Құрманғазы амалдың жоқтығын біліп, қалайда қашуды ойлайды. Айсыз қараңғы бір түнде жұмыстан қайтып келе жатып, аяғы ауырып, тіпті жүргізбеген болып Құрманғазы тұтқындар тобынан кейін қала береді. Қапысын тауып, конвойдың біреуін қағып түсіріп, қаша жөнеледі. Қараңғыда күйшінің ізін жоғалтып алған конвойлар түрмеге қайтады. Оның алдында күндіз жұмыс үстінде Құрманғазы баяғы Лавочкиннің шешесі берген болат араны ұлтарағының астынан суырып, кісеннің бір жағын кесіп жай орнына байлап қойған болатын. Қашарда бір жағын қолына алып адымдай жөнеледі. Қаладан алысырақ бір сарайға барып, кісеннің екінші басын да кесіп, сол араға лақтырып тастайды. Біреулердің айтуынша Құрманғазы қашар тұста кісенді жұлып аламын дегенде өзінің майөкшесінің бірін жұлып алады да қаша береді. Ол күні қалың шөптің арасынан ешқайда шықпайды. Кісен қиған жерлерін көйлек-дамбалынан жыртып алып орайды. Кеш бата Құрманғазы Жайықтың бойын төмен қуа жүре береді. Таң ата бір ауыл шетіндегі малшының үйіне келіп, өзінің мән-жайын айтады. Ол үйдің иелері Құрманғазыны тамақтандырып, басқалардың көздерінен тасалап, тыным алдырады. Жарасына сормақта тартып, жақсылап байлап береді. Кішкене тыныққасын, Құрманғазы домбыра алдырып, бірнеше күй тартады. Ең соңғы күйінде қайғының үні шығады. Айналадағыларға Құрманғазы бұл күйдің атын «Кісен ашқан» екенін айтады.

Кісен ашқан күйі

1 - Күйдің педогогикалық ғылым тұрғысынан талдаса күйінің тәлім-тәрбиелік мәні зор соны әсерлі түрде жеткізе білу керек. «Тәрбиесіз берген білім қауіпті», – деген екен әл-Фараби. Яғни бұл күйде тәрбиенің түпкілікті тамыры жатыр. Енді бір сәт әсерлі талдау ұстаздың шебер орындауында әсем күй әуезіне ұласады. Жетекші күйдің көркемдік, ырғақтық, әсерлі жақтарын көрсетіп, олардың мазмұнын ашудағы атқаратын маңызына тоқталады. Күй көрінісі Қазақ ССР халық суретшісі Сахи Романовтың «Кісеннен босану» атты репродукциясында теңдесі жоқ көркемдікпен көрсетіледі. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі – әлемде теңдесі жоқ тәрбие. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында елге-жерге, тілімізге, дінімізге деген құрмет жатыр. Ал осы ұлттық тәрбиені бала бойына сіңіруде күйлердің философо-психологиялық тәлеуметті-пәлсафасы өте қажетті. Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды. Қазіргі кезде ұлттық тәрбиенің көздері – фольклор, ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі

тәрбие қағидалары міне осы күйді орындаудағы осындай жан-жақты жұмыс түрлері мен әдістемелік әдіс-тәсілдер оның көркемдік ерекшеліктерін терең ұғуға, саналы ойнауға мүмкіндіктер туғызады. Орындаушылардың композитор шығармашылығына және күйіне деген қызығушылығы, құмарлығы тәрбиелік мәні арта түседі.

2 - Күйдің психологиялық тұрғысынан талдау - Өзі өткен өмір жолының із соқпақтары дегендей Күйші ағамыздың басынан өткен қиын кезеңнің көрінісі осы күйде белгілінген . Адам басынан не өтпейді қиыншылықтар мен махаббат сезім селдерінің сан түрлісі болар. Суретші өз туындысын ақ параққа бейнелесе, ұлы суретші күйші ағамыз күймен жеткізген екен. Психологиялық ой өріс әрине әр күйде болмасын әнде кездесе береді, бірақ түрі бөлек орындау шеберлігі ерекше жан Құрманғазы ағамыздың ой өрісі ұлыларға ғана тән құпиялы құбылыс десе жалған болмас. Адам сезімінің барлық түрін қамтыған күй елдірпей әкетпесі анық бұл күйдің . Кей сәттерде адам бойында саналы түрдегі психологиялық дайындық болса, сана жүйесінің бірнеше кезеңінен өту әбден мүмкін . Тұла бойды тітіркендіре туындының логикалық бітімін күттіре шарықтап келеді. Күйдің атына сай, аяқ, қолға салу кезеңнен бастап, адамның жан -дүние, сезімін билеп, өзгертумен ортаға, билеуші таппен заманына деген өшпенділік күн санап арта түсері анық. Ал сол қорлық мезгіл кісен алынғаннан бастап, сана сезім өршіп түсері анық. Күйдің музыкалы-психологиялық мәтініне көз жүгіртсек, тарихына үңілесек сезімдердің тізбегі, олардың ішіндегі адамның ішкі және сыртқы күйзелісі, ой өрісі, күш-жігер қайраты сол кезеңнің ауыртпалықтары бәрі ұштаса отырып өте терең мазмұнға бай әуен әсер етпей қоймайды.

3 - Күйді музыка теориялы тұрғыда талдау- Асықпай тебірене басталған күй бойды әлсін елдіртеді. Негізгі тональдігі ля минор болса өлшемі 3/4 . Күй құрылымында басқа өлшемдер кездеспейді . Күй ырғақтары өте ауыр лепті бастапқы естігеннен күй тарихын баяндай бастала жөнеледі, асықпай тебіренткен күй бір бөлімнен екінші бөлімге крешендо белгілерімен ұштаса отырып толқып әсер береді. Әсем саз басында пианомен басталып меццо -фортеға жалғасады арықарай дами келе фортеға көше пианоға орала, бірінші бөлімі аяқталады. Екінші бөлімде шарықтау шегін (кульминация) анық көруге болады. Күйде кездесетін альтерациялық белгі ол бекар . Ұзақтықтары төрттік және сегіздік ноталарынан құралады. Әуен жалғаса келе үшінші бөлімге меццо форте арқылы ұласады. Бөлім крешендо арқылы пианомен аяқталады. Күйдің 2-3 бөлімдерінде кейбір ноталар акцентталған .

4 - музыкалы эстетикалық тұрғысынан талдау-бұл жерде аспабының керемет сақралды (Күдіретті) қасиеті – тілсіз сөйлеу. Аспап – күй

арқылы иесінің барлық ішкі шерін, ойын жеткізе білгендей . Ең бастысы - адамгершілік сезімді, жеке бастың рухани деңгейін көтеру, мінез-құлқын толықтыру, түзету. Егер оқушы өзін жаман әдеттен алшақ ұстап, іс-әрекетінің әдемілігін, қажеттілігін түсініп, еңбек нәтижесінен көркемдікті сезіне білсе, бұл оның музыкалы- эстетикалық талғамының, адамгершілік қасиеттерінің жоғары жетіле бастағанын көрсетіп тұрғандай. Бұнда белгілі бір эстетикалық мұраттың белгілірі де бар адамдардың көкесп жүрген әсемдік жөніндегі түсінігі. Эстетика адамның өмірі, іс-әрекеті, тәжірибесімен тікелей байланыста болып келеді. Грек тілінен аударғанда «эстетика» сезім, түйсік деген мағынаны білдіреді. Олай болса эстетика-өмірді сезім арқылы танып, білудің негізгі жолы. Эстетикалық тәрбиенің міндеті - жас ұрпақты өмірдің барлық салаларындағы: адамның өмірі мен тұрмысындағы, еңбектегі, көркемөнердегі, табиғаттағы сұлулық пен әсемдікті көре білетін, ұға білетін, бақылай алатын және оларды өзі жасай алатын азамат етіп тәрбиелеу. Ол үшін жас жеткіншектер сауатты, терең білімді болуы керек . Бұл күйдің ырғағы мен қағыстарынан көп нәрсе аңғаруға болады әлбетте оның эстетикалық тұрғысынанда. мәселен қиын зұлмат кезеңдері еліміздің жанашыры Құрманғазы ағамыз соңына дейін бостандықты дәріптеп үлгі тұтарлық биік шынды яғни бостандықтың сұлулығын дәріптеп тұрғандай . Күш, Жігер беріліп ақ тұр ал күй құрылымы шыдамдылық, азаттық пен бостандыққа деген сұлулыққа ұмтылысты білдіргендей күйде. Адамның жетем-ау деген арманы, өмірде сол бойынша құрғысы келетіні көрсетіліп тұр. Ондаған, жүздеген дыбыстар мен дыбыс аралықтары бірлесіп, екі шекті музыкалық аспабына күш, құдрет бергізіп тұрған Құрманғазы бойындағы бағасы жоқ дарындылық -деп бағалаймыз .

5 - Күйді әлеуметті-тарихи- пәлсафалы талдау. Күй белгілі бір оқиғаға немесе адамның көңіл күйіне байланысты қазақ даласын шарлайды Эстетика— философиялық ғылым. Ендеше, ол да этика сияқты нақты ғылымдар өлшеміне сай келмейді. А. Баумгартен сезім арқылы қабылдауға мүмкін кемелділікті әсемдік деп білген, әсемдіктің бірден-бір көрініс табатын саласы өнер деп қарастырған. Эстетиканың тікелей өнермен байланыстығын есте ұстасақ, өнер тарихы — адамзат тарихы екендігін де мойындаймыз. Адамзат есін білгелі өнермен бірге жасасып келеді.

Әйгілі француз жазушы және музыкатанушысы Ромен Роллан қазақ музыкасының жинағымен танысып, оны құрастырушы Александр Затаевичке былай деп жазған: «Сіздердің байтақ далаларыңызға әсемдік беретін әуенге таң қалдым. Мен олардың маған таныс болып көрінгендігімен таң қалдым. Біздің ғылыми зерттеуімізде анықталғаны әуендердің біздің Еуропалық музыка фольклорына жақындығын сеземін. Перовскийдің бұйрығы

әне-міне деп орындалмай, Құрманғазы түрмеде жата береді. Күндерден күн өткенде Құрманғазы амалдың жоқтығын біліп, қалайда қашуды ойлайды. Айсыз қараңғы бір түнде жұмыстан қайтып келе жатып, аяғы ауырып, тіпті жүргізбеген болып Құрманғазы тұтқындар тобынан кейін қала береді. Қапысын тауып, конвойдың біреуін қағып түсіріп, қаша жөнеледі. Қараңғыда күйшінің ізін жоғалтып алған конвойлар түрмеге қайтады. Оның алдында күндіз жұмыс үстінде Құрманғазы баяғы Лавочкиннің шешесі берген болат араны ұлтарағының астынан суырып, кісеннің бір жағын кесіп жай орнына байлап қойған болатын. Қашарда бір жағын қолына алып адымдай жөнеледі. Қаладан алысырақ бір сарайға барып, кісеннің екінші басын да кесіп, сол араға лақтырып тастайды. Біреулердің айтуынша Құрманғазы қашар тұста кісенді жұлып аламын дегенде өзінің майөкшесінің бірін жұлып алады да қаша береді. Ол күні қалың шөптің арасынан ешқайда шықпайды. Кісен қиған жерлерін көйлек-дамбалынан жыртып алып орайды. Кеш бата Құрманғазы Жайықтың бойын төмен қуа жүре береді. Таң ата бір ауыл шетіндегі малшының үйіне келіп, өзінің мән-жайын айтады. Ол үйдің иелері Құрманғазыны тамақтандырып, басқалардың көздерінен тасалап, тыным алдырады. Жарасына сормақта тартып, жақсылап байлап береді. Кішкене тыныққасын, Құрманғазы домбыра алдырып, бірнеше күй тартады. Ең соңғы күйінде қайғының үні шығады. Айналадағыларға Құрманғазы бұл күйдің атын «Кісен ашқан» екенін айтады.

Дегенмен қазақтың дәстүрлі музыка мәдениеті мен оның өкілдері жайлы тоталитарлық замандағы қорлық, қуғын-сүргін көргені түбегейлі зерттеліп айтылмаған. Сондықтан қазіргі кезде өзекті деп танылып отырған, мәдени байлығымызды сыйлаған ата-бабаларымыздың адам құқығының тең екендігін, әрі теңсіздіктің теңелуін мақсат етіп, осы заманға тәуелсіздікті жеңе әкелген, ұлы дәстүрлі мәдениет тұлғаларының тәрбиелік мектебін терең зерттеуді қажет етеді.

Бұндағы мақсат әрине, Қазақ даласында дәстүрлі музыка мәдениетінің қалыптасуын теориялық тұрғыда негіздеп, тоталитарлық кезеңдегі дарынды тұлғалар тағдырын зерделеу болып табылуы керек.

«Қазақтың дәстүрлі музыкалық мәдениеті Орта Азияның көшпелі халықтарының суперэтноикалық (Л. Н. Гумилев бойынша) өркениетіне жатады» - деп жазады «XIX – XX ғғ. дәстүрлі қазақ музыкасының зерттелуі» - атты еңбегінде Әдетов Бекболат 1993 жылғы аудармасында.

XX ғасырдың басында қазақтар Ресей империясының ең ірі түркі тілдес этносы болып қана қоймай, сонымен қатар дүниежүзіндегі ең ірі көшпелі этносты құрады. Қазақтардың музыкалық мәдениеті көшпелі қоғам мәдениетінің типологиялық көрсеткіші болып табылады. Бұл жағдай

бүгінге дейін оны зерттеудің көптеген қырларына қиындық келтіріп жүр, олар, бірінші кезекте, рухани, мәдениеттанушылық мәселелерге қатысты. Жалпы жағдайды бұрмалайтын субъективтік-даралық немесе идеологиялық себептерді еске алмаған өзінде бұл мәдениеттің дәлме-дәл бейнелену іздеу жолындағы объективтік және әзірге еңсеруі қиын кедергі көшпелі мәдениеттерді зерттеудің жалпы гуманитарлық әдіснамалық жолдарының жоқтығы болып отыр.

Екі ғасырдан аса зерттелу тарихы болуына және оған қыруар еңбектердің арналуына қарамастан, қазақтардың мәдениеті әліде болса өзінің көптеген аса маңызды түрлері бойынша танылған жоқ. ХҮІІІ – ХІХ ғ. ғ. қазақ музыкасы «сырттан» келген, басқа халықтар мен өзге мәдениеттер өкілдерінің, әрі отарлаушылық идеологиясымен уланғандардың зерттеу объектісі болды. Қазан төңкерісінен кейін өткен кезеңнің субъективтік идеялық-сезімдік ұстанымдары қатаң идеологиялық өктемдікпен алмасты және бұл да зерттеушілерді өзгеше мәдениеттің көптеген шынайылығынан сырттатумен болды [3].

Кәсіби музыканы жасайтын салдар, серілер, ақындар, жыраулар мен күйшілер өз шығармаларында магиялық, эстетикалық, әлеуметті ендіруші және коммуникативтік функцияларды біріктірді. Олардың шығармашылық жанрлары: ән – лирикалық ән, жыр – эпикалық шығарма, терме - речитативтік өсиет өлеңдер, күй – бағдарламалық әңгімемен (аңызбен) бірге орындалатын аспаптық пьеса.

Революцияға дейінгі кезеңдегі орыс зерттеушілерінің еңбектерінің құндылығы бірдей емес еді. Осы еңбектердің кейбіреулерінің басты кемшілігі «зерттеу такырыбына теріс, немқұрайды қарағандық, соның салдарынан қазақ халық шығармашылығы және оның иесі – қазақ халқының өзі туралы қате көзқарас қалыптасады. Бұған негіз болған нәрсе – қазақтардың музыка мәдениетіне және патшалық Ресейдің «бұратана» халықтарының дербес шығармашылық дамуға қабілетсіз, жалпы «төмен-нәсәлді» халықтардың тұтастай мәдениетіне деген ұлы державалық-шовинисттік көзқарас еді» [4]. Бірақ бұл пікірді бәрі құптаған жоқ. Мәселен, Н. Ф. Катанов өзінің «бұратаналар (қазақтар) құрып бітуге душар, сондықтан олармен әуре болудың қажеті жоқ дейтін осында қалыптасқан пікірмен табанды күрес» жүргізуіне тура келетінін жазған [4]. Көптеген еңбектердің арасында объективті ғылыми зерттеулерге бастау болғандары да болды.

XX ғасырдың соңына таман, дәстүрлі мәдениеттің (әсіресе кәсіби музыка саласының) ұзақ уақыт бойғы бұзылуынан кейін осындай көбіне-көп шашыранды деректердің өзі аса құнды құжаттың куәлік мәніне ие болып, қазір өзіміз көруге де зар болып қалған көшпелі мәдениеттің сол бір «табиғи» жай-күйін бейнелейді. XX ғасырдағы қа-

зақтардың әлеуметтік тұрмыс жағдайының өзгеруі – отырықшылыққа өту, индустриаландыру, кенттендіру, демографиялық құлдырау кезеңі, мәдени басқару-қысымдаудың тоталитарлық амалдарымен қоса идеологиялық үстемдік, дінсіздікті орнату, жаппай байланыс құралдарының ықпалы – дәстүрлі музыканың жағдайын елеулі түрде өзгертті. Оның қоғам алдындағы құндылық мәртебесі мен шығармашылық әлеуеті адам айтқысыз құлдырады [3].

Демек Қазақстанда дәстүрлі кәсіби музыканың кенттенуі (урбанизациясы) табиғи, эволюциялық жолмен емес, ұйымдастырылған үкіметтік әрекеттердің нәтижесінде күрт секірмелі түрде, екі-үш жылда жүзеге асты. Бұл тармақты жасау қазақтардың тарихындағы аса бір қиын, нәубетті кезеңде жүргізілді. 1916 жылдан 1995 жылдарға дейін қазақтар «демографиялық тоқырауды» («демографическая депрессия») бастан өткеріп, халқының саны үнемі кемуге болды. 20-шы жылдардағы аштық пен күйзелістің шығыны демограф М. Тәтімұның деректері бойынша 730 мың адамға жетті, ал 1931-33 жылдардағы күштеп ұжымдастырудың салдарынан аштық пен іш сүзегінен Қазақстан халқының 49% -ы (2 млн. 20 мың адам) опат болды, жаппай шет елдерге қоныс аудару басталды. Соның салдарынан түп-кілікті халықтың саны бұрынғысының 25%-дай ғана болып қалды. Туған жерде аман қалғандары 1937 жылдың зобалаңына және тағы 300 мың боздақты жалмаған Ұлы Отан соғысының таукіметіне тап болды. Осының бәрі дәстүрлі қоғамның құрылымын күрт өзгертті. Дәулетті жіктердің жойылуы, халықтың қайыршылануы кәсіпқойлықтың материалдық негізін шайқалтты. Сан мыңдаған музыканттар және музыканың шынайы білгірлері мен құйма құлақ тыңдаушылары өлім құшты. Әлеуметтік зілзалалар дәстүрлі мәдениет үшін жойқын жағдай қалыптастырды [5].

Осы тоталитарлы кезеңде қазақтың музыкалық тілі де вербальді тіл секілді қыспаққа алынып өзгерді. «Феодалдықтың қалдығы» деп танылған дәстүрлі музыканың орнын халықтың «социа-

лизмге секірісінің» дәлелі боларлық XIX-ғасырдың европалық жазба музыкасының тілдік жүйесінде жазылған шығармалары күштеп енгізілді. Бұл бағыт көпшілік әндер, опералық, симфониялық туындылардан бастап, оған қоса 30-шы жылдары құрылған ұлт аспаптар оркестріне арналған шығармалар қосылды. Бұл кезде халық аспаптарынан құралған оркестр дәстүрлі музыканың «сапалануы» және «дамуының шыңы» деп танылды.

XX-ғасырдың 20-40-шы жылдарынан бастап халықтың көркем санасына өрескел қиянат жасалды: ұлттық музыка тілінің орнын европалық музыкалық тілдің қарапайымдалынған «егізі» басты. «Жана» тілдің ұлттық «септіктері» – монодиялық ладофункционалды элементтері, «сөздері» – дәстүрлі әуендік-ырғақтық иірімдері, ал, «сөйлемдері» – цитаталы негізде қолданылған дәстүрлі ән мен күйлердің әуені болды.

Егемен республикамызда күні бүгінге дейін ғасырлық тарихы бар европоцентристік концепцияның «қаратүнек заманның келмеске кеткен фольклоры» турасындағы ойы күні бүгінге дейін өз өміршеңдігін жоймай келеді. Алайда, тек дәстүрлі музыка шығармалары тарихшылар айта алмаған XX-ғасырдың шынайы тарихын жеткізді. Олар ғасыр басында болған халық толқулары мен Қазан төңкерісінің беттерін ақтарса (Динаның «16 жыл», Мәменнің «17 жыл» күйлері), Т. Ахметовтың «Жетім бала» күйі 30-шы жылдарда халық ақиықтарының репрессиялануын ашып көрсетеді. 80-ші жылдары күйшілер шығармашылығының тарихи парақтарында жаппай «елу сегіз» күйлері (бұл заңның бабына сәйкес миллиондаған совет адамдары репрессияланды) туады. Қазақтың музыкалық санасында Ұлы Отан соғысы елеулі орын алды. Ол Р. Елубаевтің «Жас қазағы» т. б. мысалдармен жалғастыруға болады. 1986 жылдың желтоқсанына соң жас сазгерлердің шығармашылығының дүмпуі, олардың дәстүрлі қыр, толғау, күй жанрына қалам тартуын, европалық аспаптармен қатар домбра, қобыз аспаптарына жазылған туындылар жан айқайы боп шыққан ұлттық музыкалық тілдің жаңғыруы деп білеміз [6].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстанның болашағы-қоғамның идеялық бірлігінде. - Алматы. Қазақстан – XXI ғасыр. 1993.
2. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы
3. Әдетов Б. «XIX – XX ғғ. дәстүрлі қазақ музыкасының зерттелуі» А., 1993ж.
4. Россия // Киргизский край / Под общей редакцией П. П. Семенова-Тяньшанского. Т. 8. Спб., 1903.
5. Әдетов Б. «Қазақтардың дәстүрлі музыка мәдениеті XX ғасырдың әлеуметтік ауқымында». 1990ж.
6. Аязбеков С. А. «Қазақтың музыкалық тілі - мемлекеттік мәселе» 1986-2000 жж.

Кенжетаева | Арай Әуелханқызы

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2 курс магистранты
Алматы қ., 8775-291-22-24, Arai-1234@mail.ru

ОШЛАКОВ КОНСТАНТИН КИРИЛЛОВИЧ - МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕМЕҢГЕРІ

Түйін: Бұл мақалада Қазақстандық музыка өнерінің шарықтауына зор үлес қосқан, тұңғыш орыстың баян(сырнай) аспабын енгізген, баян өнерінің кемеңгері - К. К. Ошлаковтың өзінен кейінгі жас ұрпаққа көлемі үлкен шығармашылық мұра қалдырғаны туралы баяндалады. К. К. Ошлаков бүкіл ғұмырын ұстаздыққа, сонымен қатар, шығармашылық өнеріне арнады. Ол керемет орындаушы, виртуоз, әдіскер, композитор, педагог, үйретуші, көптеген өңделген әндердің, методикалық оқу құралдарының, нұсқаулықтардың авторы. К. Ошлаков 4 томдық «Школа игры на баяне» әдістемелік оқу құралының авторы. Бұл оқу құралы қазақ халқының фольклорына, музыка мәдениетіне негізделген.

Кілт сөздер: баян өнерінің кемеңгері, шығармашылық мұра, виртуоз (асқан шебер орындаушы), майталман, құндылығы.

Резюме: В этой статье освещается творческий жизненный путь великого виртуоза-исполнителя К. К. Ошлакова, который открыл новую страницу в музыкальной культуре Казахстана - профессиональное баянное искусство, средствами которого неустанно пропагандировали шедевры казахской национальной музыки. Ему как педагогу и организатору казахстанское музыкальное образование обязано открытием первых в истории республики баянных классов, музыкальных факультетов, учебных пособий, организацией первых ансамблей и оркестров баянистов. Как методист Ошлаков известен своим новаторским подходом к музыкальному образованию, который основывался на практических принципах комплексного обучения игре на баяне.

Ключевые слова: виртуоз-исполнитель, баянное искусство, шедевры, новаторский подход, комплексное обучение, репертуарный материал, исчерпывающие ответы

Summary: This article highlights a creative way of life magnificent virtuoso performing musician K. K. Oshlakova, which opened a new page in the musical culture of Kazakhstan - professional bayan art, by means of which tirelessly promoted the masterpieces of Kazakh national music. He was a teacher and organizer of the Kazakh musical education is required to the opening of the first in the history of the republic bayan classes, musical faculties, teaching aids, the organization of the first ensembles of accordionists and orchestras.

Key words: virtuoso performer, bayan art, masterpieces, innovative, comprehensive training, repertoire material detailed answers

Сырнай аспабы қазақ халқында кең тараған музыкалық аспап. Сырнай аспабы қазақ жеріне орыстар арқылы келген. Орыс халқы бұл аспапты «гармонь» деп атайды. Гармонь (сырнай) аспабы қазақ, татар, украин халықтары арасына таралған, бірнеше ұлтқа ортақ музыкалық аспап. Қазақ халқы бұл аспапты «сырнай» деп атап келген. Он тоғызыншы ғасырдың соңында жиырмасыншы ғасырдың басында қазақ сахарасында өмір сүріп, өнерімен атағы елге жайылған, сырнай аспабымен ән салып атағы шыққан Шөже, Шашубай, Нартай, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Естай Кенен, Майра, Дөнеш, Хафиза сынды сырнайдың әуезді үнін кезінде елге танытқан тарландардың есімі қазақ халқына белгілі.

Алғаш рет сырнай аспабын Қазақтың халық аспаптары оркестріне белгілі сазгер, музыка зерттеушісі Ахмет Жұбанов енгізген. Ахмет Жұбанов (1906-1968) — қазақ музыкасын зерттеуші көрнекті ғалым, әйгілі композитор, дирижер. Қазақстанның халық артисі, өнертану ғылымының докторы, профессор, академик. Қазақ жерінде қалыптасқан жүзден астам ұлттар арасындағы достық саясатының арқасында, бір халықтың мәдениеті екінші халықтың мәдениетіне пайдалы ықпалын тигізіп отырғанын Қазақстандық өнердің шарықтауына зор үлес қосқан баян-сырнай өнерінің кемеңгері, Константин Ошлаковтың шығармашылық

өмірінен байқауға болады. Ол өмірінде бақытсыз жағдайға ұшырап, көз жанарынан айырылып зағип болғанына қарамастан, қолына ұстаған баянымен орыс халқының музыкалы мұрасын жырлаумен қатар өзінің жерлес туысқан қазақ халқының ән-күйлерін де шерте білді. Ол қазақ халқының тілін, музыка мәдениетін өзінше игеріп, оны баян сырнай музыка аспабының тіліне, сарынына түсіріп, қазақ халқының музыка тіліне баулыған тұңғыш таратушылар қатарына жатады. К. Ошлаков өзінің аспабына бүкіл ғұмырын арнады. Оның қолындағы орыс аспабы жарқырай түсіп, қазақша шырқады. Бүкіл өмірін туысқан қазақ халқының музыкалы мәдениетіне жолдаған К. К. Ошлаковтың туылу шағы қазан төңкерісімен тұспа-тұс келеді. Ол 1916 жылы Шығыс Қазақстанда Зырянск қаласында қарапайым көпбалалы отбасында туылды. Константин жастайынан музыкаға әуес болғанымен, әкесі бір музыкалы аспап алып бере алмады. Сонда да ол тиіп-қашып жүріп музыкалы үйірмелерге қатысады. Ата-анасы баян сүйемелдеуімен ән айтатын, осының бәрі оған керемет әсер беретін. Константин Ошлаковтың балалық шағы қазақ балаларының арасында өтті. Қазақ халқының ұлттық ойындарын ойнап, қазақ тілін жетік меңгеріп алды. Орыс ертегілерімен бірге қазақ ертегілерін, аңыздарын жақсы білді. Қазақ халқының салт-дәстүрін, мереке-мейрамдарымен де жақсы таныс

болды. Қазақ халқының мәдениетін терең білетін ол өзінің өнер шығармашылығында анық көрсете білді. 1933 жылы әскер қатарына алынып, әскери міндетін орындап, байланысшы оқуын оқып жүрген кезінде, оның өмірінде өкінішті жағдай орын алады. Байланыс сымын жалғап жатқанда электр үшқыны тиіп, қасындағы динамит жарылады. Соның зардабынан екі жанарынан айырылады. Томск госпиталына жеткізілгенімен, дәрігерлер көмек бере алмайды. Осылайша оның өмірі күрт өзгеріп, қараңғы қапаста қалады. Жастайынан музыканы жаны сүйген Константин, жарық сезімінен айырылып, қиын жағдайға тап болды.

Бір күні госпитальға Томск музыка училищесінің оқушылары мен мұғалімдері келіп концерт қояды. Оны естіп Константин қатты қобалжиды. Осы концерт берушілермен әңгіме үстінде көзі көрмейтін әнші, баяншы мұғалім Майковпен танысады. Бұл таныстық К. Ошлаковқа өмірлік жолын айқындап, жастайынан армандаған мақсатын ашып, бүкіл тағдырын өзгертіп жібереді. Себебі, Майковтың түсіндіруімен, К. Ошлаков Луи Брайлдың (зағиптарға арналған оқыту жүйесі) оқу системасымен таныса бастайды. Мақсаты алдынан табылғанына қатты қуанған Константин барлық күш – жігерін салып, аз уақыттың ішінде жаңа системаны игеріп алды. Госпитальдың басшылары Константинның талабын біліп, оны музыкалық училищеге үлкен күшпен орналастырады. 1934 жылы бір жылдық дайындық курсын жақсы аяқтаған Константин, 1935 жылы студент атанды. Оның педагогтары А. Рожков пен И. Дорофеев шәкірттерінің жетістігін мақтаныш етті. Музыкалық қабылдауы, қабілеті өте жоғары болды. 1939 жылы үлкен жанкешті еңбегінің арқасында училищені үздік аяқтады. Осы уақытта Красноярск қаласында өткен сайыстың жеңімпазы атанады. Одан кейін оны Абакан қаласындағы Хакасск радиосына жұмысқа шақырады. Осы радиода қызмет ете жүріп, бүкіл Сібірді аралайды. Ансамбльдер ұйымдастырып К. Ошлаковтың аты Қазақстанның барлық жеріне танымал болады.

1936 жылы К. Ошлаков студент кезінде Алматы қаласына келіп, радиодан өзінің өнерін көрсетіп, баян ойнайды. Сол ойын Алматы тыңдармандарының жадында жатталып, керемет әсер қалдырады. Осының нәтижесінде 1940 жылы оны Қазақстанның Мәдениет Министрлігінің шақыртуымен Алматы қаласының Қазақ радиокомитетіне қызметке алынады. Осы уақыттан бастап осы жерде оның табанды 20 жылдық еңбегі басталады.

Баянның әсем үнінен қазақтың ән-күйлерін радиодан есіткен Алматы музыка училищесінің директоры Құсманғалиев К. Ошлаковты мұғалімдік қызметке шақырып орналастырады. К. Ошлаковтың сол училищеге кірген күнінен бастап, өмірінің соңына дейін 45 жылдың ішінде оның тәрбиесінен жүздеген баяншылар шығыпты.

К. Ошлаковтың сүйемелдеуімен танымал әншілер: К. Байсеитова, Р. Джаманова, Абдулиндер әндерін орындайды. Онымен бірге композиторлар М. Тулебаев, Е. Брусиловский, А. Жұбанов, Л. Хамиди бірге жұмыс жасайды. Л. Хамиди, Б. Байқадамов пен К. Ошлаков арасында шығармашылық достық орнайды. Ол кезде Алматыда музыка техникумы болғанымен баян класы болмаған. Сонымен. 1941 жылы П. Чайковский атындағы музыкалық училище базасында республикалық ең алғашқы баян класын ашып, оқушылар қабылдайды. Кейін өз шәкірттерін жинап, баяншылар (сырнайшылар) ансамблі құрады. Соғыс уақытында алғашқы Қазақстандық баяншыларымен (сырнайшыларымен) оркестр ұйымдастырып, жаралы жауынгерлерге концерт береді. Осы уақытта өзінің ғылыми – әдістемелік зерттеу жұмысына кіріседі, ол еңбегін «Музыкалық аспаптарда ойнаудың кешенді оқытуы» деп атады. Ол еңбегі жоғары сұранысқа ие болып, қажетті құралға айналады.

Алматыға соғыста көз жанарынан айырылған жаралы жауынгерлер келе бастайды. К. Ошлаков олардың тағдырын өзгертуге күш салып, мамандық қана беріп қоймай, келешек өміріне азық береді, әрі қарай өмір сүруге бейімдейді. К. Ошлаков ұстаздық қызметпен қатар концерттік қызметін де бірге атқарады. Қазақстанның облыс, аудандарын түгел аралап, өз өнерін жұртшылыққа таныстырады. Оның репертуарында Л. Хамидидің «Қазақ вальсі», А. Жұбановтың «Тәжік биі», Е. Брусиловскийдің «Қазақ марші», М. Төлебаевтың «Біржан мен Сара» операсы, Құрманғазы, Ақан сері, Тәттімбет, Дәулеткерей, Дина Нұрпейісова сияқты ақын, домбырашылар шығармалары болды. 45 жылдан артық мұғалімдік тәжірибесін өзіндік етпей баян ойнаймын деген жастарға үйрету мақсатымен республикамызда баянға түрлі пьесалар мен ән-күйлерді өңдеп жинақтап және «баянды ойнау мектебі» атты төрт бөлімді екі оқу құралдарын шығарды. К. Ошлаков ұстаздық, концерттік әрі қоғамдық қызметтерді атқара жүріп, Алматының Мемлекеттік консерваториясын (1945 – 1950) жылдар ішінде бітіріп алады. Өнер иесі және шебер тәрбиеші К. Ошлаков жастарды тәрбиелеуде сатылау системасын пайдаланды. Ол Әміре Қашаубаев атындағы жас балалар музыкалық мектебінде де ұстаздық етті. Мектепті бітірген жас өнершілер училищеге, консерваторияға түсіп білімдерін жалғастырды. 1948 жылы музыкалы училище жанынан Н. Тілендиев, К. Жантілеуов болып ұлт аспаптар бөлімін ашып, қазақ жастарын музыкаға үйрете бастайды. Олардың музыкалық іргетасын қалап, баян мәдениетін дамытып, көркейтіп, насихаттау жұмыстарын жүргізді. Облыстардың мәдениет сарайларындағы ұйымдасқан алты айлық, бір жылдық баян үйрену курстарының бағдарламасын жасаған да Константин Ошлаков болды.

Ұстаз өнерінің шеңбері тек музыкалық мектепте, училищеде әрі институт деңгейінде қалып қоймай, бүкіл республикамызға танымал болды. Қазақтың музыкалы мәдениетін орыс мәдениетімен үндестіріп, одан әрі өркендету саласында оның өңдеген халық әндері, күйлері, үлкенді-кішілі шығармалары радио, теледидардың алтын қорында сақтаулы. К. Ошлаковтың шығармашылық еңбегін талдай отырып, оның ауқымдылығына таңдануға болады. 160 этюд, 300 ден аса өңдеу мен қазақ әндеріне, күйлеріне, билеріне жасаған аранжировкалары танымал. Оның музыкалық шығармалары, сюиталары, марштар мен әндері өзінің сазымен, композициялық құрылымымен таңдандырады. К. Ошлаков баян өнеріне бүкіл ғұмырын арнады. Маэстро қолындағы сырнай жаңа қырымен көрініп, қазақ жерінде қазақша шырқады. Қазақстан елінде 1940 жылы басталған баян (сырнай) өнерін К. Ошлаковсыз елестету мүмкін емес. Керемет майталман орындаушы, баян аспабында шебер ойнаушы, әдіскер, композитор, педагог, оқу процесін ұйымдастырушы, автор, профессор Қазақстанға еңбегі сіңген мұғалім К. Ошлаков Қазақстан өнеріне өзінің зор үлесін қосты. Осы еңбегін бағалай отырып А. Затаевич пен Е. Брусиловскийдің ізбасары деуге әбден болады. А. В. Затаевич Қазақстанда кәсіптік фортепиано өнерінің бастау алуына ықпал жасады, сонымен қатар, фортепиано мектебін қазақ халық сазымен толықтырды. Е. Г. Брусиловский қазақ операсының шыңына шықты. Қазақстанда хормен ән орындау және музыкалық драматургияның пайда болуына ықпал жасады. К. Ошлаков болса кәсіби баян өнерінің Қазақстан жерінде дамуына үлкен үлес қосып, оның өшпес әсем үнін тұңғыш таратушы ұлы ұстаз болды. Үш негіз: фортепиано, опера және баян мектебі, осылардың арқасында Қазақстан өнері даму алды. К. Ошлаковтың қазақ халқының әндері мен күйлеріне жасаған аранжировкалары тек Қазақстанда емес, Ресей Украина, Белоруссия, Әзірбайжан, Татарстан және шет елдерге де тарап, зор құрметке ие болды. Кеңес Одағының көптеген баяншылармен тығыз достық қарам-қатынаста болды, олар: Ю. Казаков, В. Галкин, А. Беляев, И. Паницкий - Ресей халық артистері, Н. Ризоль, И. Яшкевич-Украина халық артистері. Алғашқы мұғалімдік қызметі басталғалы бері тынбай еңбектеніп жүріп, қоры-

тынды шығарып отырды. 1953 жылы тұңғыш рет баян үшін өңделген «Қазақ әндері», 1958 жылы «Композиторлардың мектеп әндері» Кейінгі еңбегі 1959 жылы Қазақтың оқу-құрал баспасынан басылып шыққан К. Ошлаковтың «Школа игры на баяне» деп аталған 1-2 кластар үшін жазылған оқу құралының бірінші бөлімі болды. Бұл оқу құралында қазақтың, орыстың халық әндері әсем музыка тілімен шебер өңделген. 1960 жылдары К. Ошлаковтың осы оқу құралының екінші бөлімі де баспадан шықты. екінші бөлімін 3-4 кластарға арнады. 1970 жылдары үшінші, төртінші бөлімдері жарық көріп, өнерпаз жастардың ең қажетті оқулығына айналды. К. Ошлаковтың ұстаздық еңбек жолында көптеген шәкірттерді баулып, оларға керемет білім үйретті.

К. Ошлаков 1987 жылы 71 жасында инфарктан қайтыс болды. СССР Халық артисі, аса талантты баяншы Ю. Казаков К. Ошлаков пен оның отбасымен етене жақын араласатын, бұл жағдай оған қатты әсер етті. Ол сол кезде: «Қазақстанның музыка өнері ұлттық өнерді бәрінен жоғары қоятын талантты баяншы К. Ошлаковтай музыканттан айырылды» - деп жазды. Орыс азаматы қазақ халқының тілін үйреніп, қолындағы музыкалы аспабы - баянын қазақша сырлы әуенімен жырлатқан, сөйлеткен ұстаз Константин Кириллович Ошлаковтың сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Біздің өткен шағымызбен болашағымыздың одан нәр алып сусындары анық. Өмірінің соңына дейін баян өнеріндегі салып кеткен сара жолымен бүгінгі күні оның ізін жалғап ізбасарлары келеді, атын жаңғыртып өнерін дамытуда. Артында қалдырған кешенді методикалық оқулықтары таптырмас құралға айналды. Өз өнерін жанымен сүйіп, жұмысына тәнімен берілген нағыз ұстаз, елінің шынайы патриоты бола білді. Баян аспабын қазақ еліне сіңдіріп, ұлттық аспап етуіне көп еңбек етті. Еңбегі еш болмай, жалғасын тауып ұлттық нақышқа келтірілді. Қазақ мәдениетінде басқа да скрипка, гитара, фортепиано, домбыра, қобыз, шертер аспаптарымен қатар баян да ұлттық мәдениет өнерінде өз орнын тапты. Бұл жетістік баян өнерінің негізін қалаушы К. Ошлаковтың жетістігі. Келешек ұрпақ та баянның (сырнай) әсем үнін дәріптеп, одан әрі дамытып, көркейту жолында жемісті еңбек етері анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Аль-Фараби. Музыка туралы трактаттар Алматы «Ғылым», 1992 ж
2. Е. Простомолотов «С верой в каждого из нас» мақаласы., 1986 ж.
3. Е. Простомолотов «Мне повезло, у меня был учитель» мақаласы., 1992 ж.
4. Е. Простомолотов «Певец грядущего и уходящего» мақаласы., 2000ж.
5. Е. Простомолотов «Константин Ошлаков» кітабы., 2002 ж.
6. Ошлаков К. « Комплексный метод обучения игре на музыкальных . инструментах». Алма-Ата, 1980.
7. Простомолотов Е. «Играй, оркестр. » Алма-Ата: «Ғылым», 1992ж

Макан Лаура Ерболатовна

магистрант 2 курса Казахской Национальной Академии Искусств имени Т. К. Жургенова,
г. Алматы, 8777 2185200, seksenbaeva-laur@mail.ru

К ВОПРОСУ О СТИЛЯХ И ЖАНРАХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО БАЛЕТА

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан хореографтарының классикалық және халық билерінің негізінде туындаған балет қойлымдарының жанрлық және стильдік ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен бірге Қазақстан балет өнерінің ұлттық ерекшеліктері сарпатталған.

Түйін сөздер: жанр, стиль, хореографиялық стиль, фольклорлық стиль, этнографиялық стиль, жыр, би.

Резюме. В данной статье проведен анализ жанровых и стилевых характеристик балетных постановок казахстанских хореографов, основанный на синтезе канонов классического балета и народного/народно-сценического танца.

Автором определяются национально – специфические характеристики современного балетного искусства Казахстана.

Ключевые слова: жанр, стиль, хореографический стиль, фольклорный стиль, этнографический стиль, поэма, танец.

Summary. The article aims at analyzing genre and style of ballet performances by Kazakhstani choreographers, which comprise features of classical and folk dances. The author makes an attempt to clarify specific national properties of the modern Kazakhstani ballet art.

Tags: genre, style, choreographic style, folk style, ethnographic style, poem, dance.

Казахстанское хореографическое искусство стремительно развивается и расширяет свой жанровый и стилистический диапазон. За годы независимости в республике были открыты: театр оперы и балета им. К. Байсеитовой, театр современного танца «Самрук», «Астана балет», «Астана опера», театр оперы и балета в городе Шымкент и многие другие.

Казахстанские хореографы, режиссеры, балетмейстеры развивают искусство балета, обогащая репертуар отечественных театров. Хореографы осваивают новые направления, стили и жанры в балетном искусстве, а так же продолжают свои творческие поиски в уже сформировавшихся направлениях и решают эстетические и идейно-художественные задачи. Однако насущной проблемой, по мнению искусствоведов, остается недостаточное обращение казахстанских балетмейстеров к национальной теме.

Как будет рассмотрено далее, национальная тематика может не только идентифицировать идейные и патриотические чувства художника балетмейстера, режиссера, хореографа, но и обогатить сферу именно балетного искусства, порождая новые жанры и стили на основе взаимообогащения классики и национального искусства. Рассмотрим более подробно стилевые и жанровые особенности балетных постановок, которые были созданы со значительным временным разрывом, разными по художественной манере балетмейстерами, но постановки, на наш взгляд, характеризующиеся единичными жанровыми и стилевыми признаками.

Жанр балетного спектакля обуславливает особый характер структуры балета, который включает в себя хореографический сценарий (сюжет), музыку и пластический стиль.

«Под хореографическим жанром традиционно понимается совокупность хореографических произведений, объединённых кругом затронутых тем и концепцией их воплощения». [1, 18]

Стиль в хореографии более изменчив и адаптивен к внешним условиям. Если под стилем понимается «совокупность признаков, характеризующих искусство определенного времени, направления или индивидуальную манеру» [2, 245], то стиль должен отражать нравственные, идейно-эстетические, философские и многие другие характеристики эпохи, эксплицировать индивидуальную манеру постановщика и исполнителя и соответствовать типу и форме хореографического мышления данного исторического отрезка времени.

Многие теоретики балета/искусствоведения уделяют большое внимание определению понятия хореографический стиль. Детальное описание данного понятия представлено в типологии хореографов Л. А. Блум, Л. Т. Чаплина, у искусствоведа, музыковеда, балетоведа В. В. Ванслова и др.

В настоящей статье под стилем мы рассматриваем индивидуальное музыкально-хореографическое мышление балетмейстера как представителя определенной национальной культуры.

Анализ балетных постановок разных лет дает основание утверждать о существовании выраженного стиля в хореографических постановках казахстанских балетмейстеров, который можно охарактеризовать как смешанный/синтезированный на основе канонов классического и фольклорно – этнографического стилей. Несмотря на индивидуальный почерк каждого автора, синтезированный стиль становится довольно узнаваемым и своеобразным. Балетные жанры широко представлены в репертуарах казахстанских театров. Так на про-

тяжении нескольких десятилетий на национальную тему были поставлены такие балетные спектакли как:

«Калкаман и Мамыр» муз. Великанова, балетм. Л. А. Жуков. 1938год

«Коктем» муз. Надирова, балетм. А. И. Черыгин. 1940год.

«Камбар и Назым» муз. Великанова, балетм. М. Ф. Моисеев. 1950год

«Дорогой дружбы» муз. Тлендиева, балетм. Д. Т. Абиоров. 1958год

«Легенда о белой птице» («Акканат») - муз. Г. Жубановой, балетм. Д. Т. Абиоров. 1966)

«Аксак кулан» - (муз. А. Серкебаева, балетм. М. Тлеубаев. 1976).

«Гакку - Клич лебедя» - (муз. А. Исаковой. балетм. Б. Аюханов. 1967г. первая постановка: 1985год. (последующая постановка) Молодой балет Алматы).

«Козы-Корпеш и Баян-Сулу» - (муз. Е. Брусиловского, балетм. Д. Т. Абиоров. 1972г.).

«Алия»- (муз. М. Сагатова, балетм. Байдаралин. 1978).

«Фрески» (муз. Т. Мынбаев, балетм. З. Райбаев. 1981)

«Тамыр» (муз. К. Шильдебаев. балетм. Г. и Г. Габбасовы. 2004).

«Алкисса» (муз. Р. Салаватов. балетм. В. Гончаров. 2006). Театр им. К. Байсеитовой.

«Кыс киялы» (муз. Р. Салаватов. балетм. В. Гончаров. 2008). Театр им. К. Байсеитовой.

«Глеп и Сарыкыз» - (муз. А. Серкебаева, балетм. Марго Саппингтон (Германия) 2009.

ГАТОБ им. Абая.

«Байтерек» (муз. А. Бестыбаев. балетм. Д. Авдыш. 2010). Театр им. К. Байсеитовой.

«Алем» (муз. Б. Гафаров, балетм. Н. Дмитриевский (Россия), 2014г. Astana ballet.

«Жусан»(муз. С. Рахманинов, А. Пярта, К. Дженкинс, К. Шильдебаев, балетм, М. Авахри. 2014. Astana ballet).

«Жезтырнак»(балетм. Г. Адамова).

«Легенды Великой степи» (музыка казахских композиторов., балетм. Г. Туткибаева).

«Каракоз»(муз. Г. Жубановой. балетм. Вакиль-Усманов(Австрия)2015. Астана-Опера.

Драматический балет, как правило, это сюжетный балет, представленный множеством разноплановых героев, что, несомненно, определяет богатство хореографических решений, как образа главного героя, так и кордебалета.

Поэма «Кыз-Жибек» - своеобразное литературное свидетельство родовых устоев казахов, устный памятник патриархальной старины. Первым балетмейстером, поставившим танцы для одноименной оперы, был А. А. Александров. В опере, а в дальнейшем и в балетном спектакле использовались казахские народные танцы: Шашу, Былкыл-

дак, так называемый танец птиц (гусей). Данные танцы – первые образцы профессиональных сценических казахских танцев. Немного позднее вышла новая редакция танца Былкылдак (авт. Д. Абиоров).

Спустя годы (1967г.) к поэме «Кыз Жибек» обратился балетмейстер Б. Г. Аюханов. В его постановке увидел свет «Гакку» - двухактный драматический балет, созданный на основе данной лиро-эпической поэмы.

Жанр определил хореографическую лексику спектакля. Балетмейстер мастерски сочетает казахский народный и классический танец. Сохраняя каноны классического танца, автор благодаря использованию национальных элементов передает самобытность и национальный характер истории. Это чувство усиливается под воздействием симфонической музыки, которая так же является синтезом классической и народной музыки.

Но искусство прекрасно тем, что оно интерпретируется сквозь призму творца, сквозь призму времени. А. А. Александров, Д. Абиоров и Б. Г. Аюханов используют кюй великого народного композитора Таттимбета Былкылдак, сохраняют его семантику, но находят совершенно разные хореографические решения в тексте оперного и балетного спектаклей. Былкылдак это танец радости, веселья, жизнелюбия и светлой грусти о том, что в жизни все преходяще, неуловимо. Но если А. А. Александров видел этот танец исключительно как женскую партию, Д. Абиоров как женскую партию, но массовую(4 танцовщицы), Б. Г. Аюханов усилил это ощущение яркого эмоционального содержания, включив вместо одной женской партии массовый мужской и женский танец. Роль данного и других танцев в обоих спектаклях не сводится просто к зрелищному эстетическому явлению, они выполняют смыслообразующую и сюжетообразующую функции. Балет, несмотря на множество партий это единый текст, смена танцев или партий это начало нового повествования. Танец птиц исполняется в белых сценических костюмах. «Птицы» одновременно символизируют безмятежность, беззаботную жизнь юной Жибек, но они же и предвестницы трагедии в сцене гибели Толегена. Как балетмейстеру удастся передать два противоположных чувства через один и тот же объект? Смысловая нагруженность образов передается через язык пластики и поддерживается музыкальной линией.

Основной мотив поэмы – стремление Толегена, главного героя, к свободе, к любви. Поэтизируя эту черту Толегена, балетмейстер пользуется различными хореографическими приемами. В хореографической партии Толегена доминируют прыжки, символизирующие стремление к свободе и независимости. Эта идея гармонично воплощена и в музыке.

Образ Жибек, возлюбленной Толегена, не является стереотипным. В ней сочетается нежность

и твердость духа, скромность и благородство, терпимость и непреклонность. Адажио Жибек с Толегеном в первом акте спектакля раскрывает лиричность и романтичность образа Жибек. Однако, адажио Жибек и Бекежана показывает совершенно другую, противоположную грань образа героини. В этих сценах балетмейстеру удается передать враждебность Жибек по отношению к коварному Бекежану, непреклонность ее характера. Такой эффект достигается благодаря продуманной пластике и подбору музыкального материала.

Как отмечал один из первых национальных профессиональных балетмейстеров Д. Абилов, характеризуя индивидуальный стиль автора спектакля «в сочинении казахских танцев почерку хореографа Б. Аюханова свойственна изобретательность в комбинации и движении, лиричность, яркая танцевальность». [3, 81]

Проводя сравнительный анализ отметим, что в балете «Гакку» национальный колорит, соотношение элементов классического и народного танцев сбалансированы в равной степени, тогда как в нижеследующем балетном спектакле наблюдается сочетание классического и народного, но уже в другом соотношении, пластика народного танца не доминирует, она завуалирована, но присутствует и дирижирует общей хореографией. Но оба этих спектакля родственны по жанру и стилю.

В симфонической поэме «Фрески» повествуется история жизни древних скифов, населявших территорию Казахстана более тысячелетия назад. Сюжетную основу составляет поэма выдающегося современного поэта О. Сулейменова «Глиняная книга» в постановке З. Райбаева. По своему жанру спектакль является трагедией, в нем ярко выражена трагедийная драматургия. Через стремительное развертывание характеров героев, стремительную смену событий автору удается раскрыть масштабность и трагичность исторического момента «Балетмейстер избрал приём оживающих девяти фресок, из которых создается целостный спектакль. Приём оживающих картин достаточно разработан в мировой хореографии, особенно балетмейстерами, обладающими картинным мышлением. Для З. Райбаева этот приём послужил для воплощения мозаичного типа драматургии, где целое складывается из частного», [4, 19]

Спектакль имеет оригинальную концепцию: каждая фреска хореографически оформлена, каждая фреска – это часть общего повествования, сменяя одна другую, объединенные единой музыкальной темой они образуют своеобразный художественный дискурс.

Поэма «Глиняная книга» - это философское размышление поэта о народном духе, об осознании народом своего характера, роли в истории. Поэтом создан не историко-документальный опус, а реконструирован эмоционально – художественный

облик времени. Переложив содержание поэмы на язык пластики, балетмейстеру удалось не только не утратить изначальное эстетическое содержание, но и обогатить его с помощью нескольких семиотических систем: пластики, музыки, сценографии.

В целом спектакль построен на антитезах: герои противоположны в начале действия и в финальной сцене, пройдя испытание любовью, они перерождаются в героев сильных духом. Антитезой выступают религиозные устои и вероотступничество хана, любовь и воинский долг также противопоставлены друг другу. Все эти коллизии, присутствующие в поэме, балетмейстер решает, смело вводя в хореографический текст формы классического танца, спортивную пластику, акробатику, пантомиму и наконец, орнаментирует элементами народного танца. Простое сложение элементов, как известно не приводит к успеху, тем более в такой сложной и специфической форме человеческого общения как художественная коммуникация.

Балет – это не только зрительный ряд. Балет – это полиязычное явление, это сплав хореографии, музыки, сценографии. В данном спектакле синтезированность характерна не только для пластики, но и для музыкального текста, в котором сопряжены этномузыка и современная музыка. Национальный музыкальный жанр кюй органично вплетается в канву современной оркестровой музыки, метафорически соединяя прошлое с настоящим и будущим. Возможно, подобная гармония на первый взгляд несовместимых явлений есть залог сценического долголетия спектаклей.

Третья составляющая рассматриваемого балета – сценография, дополнившая экспрессивность спектакля и в некоторой степени определившая язык пластики. Как правило, в спектаклях подобного жанра сценографию создают художники-живописцы, но сценография «Фресок» создавалась художником-графиком Е. Сидоркиным. Тема каждой из девяти фресок была создана в скифском тератологическом стиле, ассоциативно и опосредовано возвращая к сюжетной и музыкальной теме. Три семиотические системы создали единую художественную систему спектакля.

Если выше рассмотренные спектакли объединить одним определением как жанры большой формы, то последующие можно назвать малыми формами. Как правило, они не основываются на литературных источниках, но доминантной является музыкальная составляющая. В данном случае под малыми формами следует понимать небольшие по временной протяженности хореографические композиции.

Очень близкой по своему художественному решению с предыдущими балетными спектаклями является хореографическая композиция «Ер -Туран» поставленная молодым хореографом А. Садыковой.

В основе хореографической постановки лежит текст поэтического произведения малой формы (песня Ер-туран, авт. Е. Хусаинов). Идея постановки состоит в художественном воспроизведении определенного исторического момента из жизни тюрков, творческое осмысление истории, быта тюрков.

Данную постановку можно отнести к героическому жанру. В основу сюжета положены сцены баталий, битв, сражения, которые были неотъемлемой частью жизни тюрков. Как и любая война, она сопровождается победами и потерями, утратами. Эта тема искусно решена в музыкальной теме, где происходит диалог домбры и кобыза. Партии домбры и кобыза определяют хореографическую лексику постановки. Динамичный звук домбры диктует ритмопластику постановки. Под звуки домбры создается образ всадников. Балетмейстер комбинирует движения казахского народного танца, такие как шабыс, жорга, тебинги, тизгин какпа, монкиме с элементами классического танца. Данный прием не нарушает восприятие зрителя, а придает действию динамичность и хореографическую красочность.

Когда вступает кобыз, происходит смена музыкальных тем и повествования, возникают новые образы, меняется характер повествования. Ритмичная музыка сменяется более спокойными и умеренными по темпу звуками кобыза, что позволяет балетмейстеру сменить характер хореографии. В соответствии с темпом музыки автор переходит на язык классического танца. Постановка продолжается мужским соло, построенным на больших прыжках (*tombe jette entournent*). На наш взгляд постановки молодого балетмейстера показали зрителю яркие и самобытные национальные образы, построенные на своеобразной пластике, гармоничном сплетении классического, народного и модерн танца. Пластическая лексика передала эмоциональную окраску народной казахской хореографии, танец передал воинственный дух, дух свободолюбия, независимости и гордости.

Хореографическая миниатюра Дала әуендері. (Звуки степи) в постановке А. Садыковой создана как лирическое бессюжетное танцевальное действие. В ней присутствуют характеристики классического, народного и свободного (модерн) танца. Своеобразие данного номера проявляется в рас-

пределении и в выполнении сочетания элементов. Техника ног представлена только классическими элементами (*Arabesque, pa de bouree...*), в то время как техника рук представлена в основном элементами народного танца. Одновременно в танце присутствуют признаки свободного (модерн) танца (позы). Особенностью элементов народного творчества является их образность, они воспроизводят этно реалии, которые легко считываются зрителем, так как они основаны на знакомых явлениях, традициях и образах. Например: движения кайнар (родник)...

По определению самого хореографа (А. Садыковой) стиль ее постановок можно условно назвать как «неоказахская хореография».

На основе проведенного обзора и анализа можно сделать попытку терминологически обозначить хореографический стиль казахстанских хореографов и балетмейстеров для определения тенденций в национальной хореографии.

Национальная самоидентификация в глобальном социо-культурном пространстве – эта неотъемлемая черта любой национальной культуры, которая отразилась и на эстетических взглядах казахстанских хореографов.

Типичным для творчества современных казахстанских хореографов становится обращение к эпическим жанрам, сюжетную основу которых составляют исторические события, народные легенды, сказания, предания.

Существуют также бессюжетные постановки, синтезирующие фольклорно-этнические и классические черты.

Большую роль в балетных спектаклях играет музыка. Музыкальную основу современных балетов, наряду с классическими, представляет широкий спектр современных стилизованных музыкальных произведений. Инструментальная аранжировка опирается на использование национальных инструментов. На основе сопряжения универсальных канонов танцевального искусства и национально-специфических, сочетания музыкальных жанров, современные жанры и стили хореографии не схоластически эксплуатируют культурный код, а используют как способ отражения этнической концептуальной картины мира.

Литература:

1. А. А. Меланьин. *Методы анализа танцевального движения. диссерт. М., 2010. – С. 18*
2. Н. Ю. Русова. *Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению. Наука, 2004. – С. 245*
3. Д. Абиров. *История казахского танца. Алматы., 1997. – С. 81*
4. А. А. Садыкова. *Балетный спектакль «Фрески» и его роль в судьбах национальной хореографии Казахстана. Простор. <http://zhurnal-prostor.kz/assets/files/2010/2010-12/2010-12-17.pdf> – С. 19*

Мәулетұлы Ардаби

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының докторанты,

Сабырова Алия

өнертану ғылымының кандидаты

ІЛЕ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КҮЙШІЛІК ӨНЕРІ

***Түйін.** Бұл мақалада Іле күйшілік аймағының өзіндік көркем тілі және орындаушылық ерекшеліктері сипатталады. Күй өнерінің орындаушылары мен сазгерлерінің күйшілік шеберліктеріне талдау жасалды.*

***Резюме.** В этой статье описаны особенности исполнения и личный художественный язык искусства исполнения кюй Илийского края.*

Разбор исполнительского мастерства исполнителей и композиторов в сфере кюй искусства.

***Summary.** This article describes the features and performance of a personal artistic language arts of performance kuy of Ili region. Analysis of performing arts of performers and composers in the field of art kuy*

Күй - халқымызбен бірге жасасып, атадан балаға жеткен, ең киелі де, қастерлі, қасиетті өнер. Күй өнері қазақтың кең байтақ даласында мейілінше дамып өркендеді.

Алтайдан Атырауға дейінгі кең байтақ қазақ даласында күйшілік өнер өңірлік және орындаушылық ерекшелігіне сай бірнеше орындаушылық мектептерге бөлінді. Әр өңірдің өзіндік ерекшелігі бар.

Атап айтсақ: Шығыс Қазақстан, Жетісу, Арқа, Қаратау, Сыр бойы, Батыс Қазақстан, Маңғыстау күйшілік мектептері қатарлы жеті үлкен орындаушылық мектеп болып қалыптасты/1/. Осы орындаушылық мектептің ішінде Шығыс Қазақстан күйшілік мектебінің тамыры тереңнен бастау алып, аймақтық жағынан кең ауқымды болып дамыды.

Бұл орындаушылық мектептің үлкен бір тармағы - Қытай Халық Республикасының Шыңжаң ұйғыр автономиялы районындағы қазақтардың (өлке деп түсінген дұрыс) күйшілік мектебі/2/.

Қытай Халық Республикасының Шыңжаң ұйғыр автономиялық районуна қарасты Іле қазақ автономиялық облысының Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтарында Санжы, Бұратала облыстарында, Құмыл аймағында, Гансу өлкесінде, Күйтүн, Шыхызы, Үрімжі қалаларында өмір сүріп жатқан екі миллионнан астам қандастарымыз бар. [1, 265-296 бб].

Қазіргі кезде қазақтың домбырашылық өнерінде "төкпе" және "шертпе" күйшілік дәстүр - даму кезеңі жағынан аймаққа тән орындаушылық, композициялық, аспаптық даму жүйелерімен ерекшеленеді [2,84-85бб]. Батыс Қазақстанның күйшілік өнері көптеген ғылыми еңбектерде зерттелсе, шертпе күй туралы тек соңғы кезде ғана дәйекті тұжырымдар жазыла бастады. Әйтсе де, шертпе күй мектептерінің орындаушылық ерекшеліктері оның ішінде, әсіресе ҚХР Шыңжаң өлкесіндегі қазақтарда сақталған күй мұралары қазіргі кезде толық зерттелген жоқ.

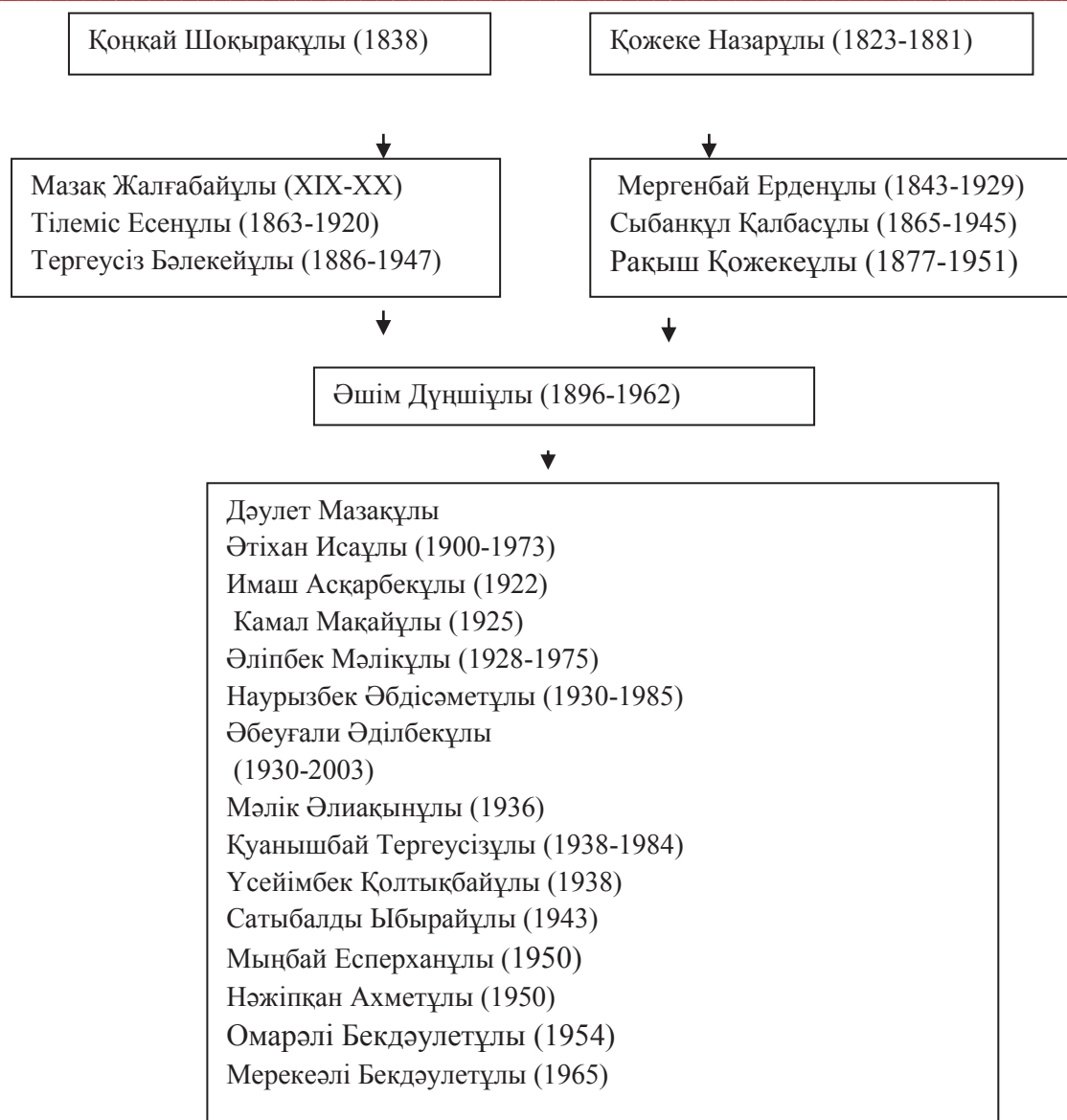
Осы орайда, өңірдегі күй мұраларымыздың бізге белгілі Байжігіт, Тәттімбет, т.б. күйшілік

өнер иелерінде сақталған аймақтық және орындаушылық ерекшеліктерімен ортақ немесе өзіндік қолтаңбаларын айтуға болады. Қытайдағы қазақтардың күйшілік өнері туралы толық зеттеулер ғана емес, жалпы осы өңірдің күйшілік дәстүрлері туралы материалдардың өзі бүгінгі күнге дейін мардымсыз болды.

Қытай жеріндегі қазақтардың этникалық қоныстану жағдайы яғни, Ұлы жүз қазақтары (негізінен албан мен суан) Жетісу өңірі мен Шыңжаңның Іле өңірінде қоныстанған. Орта жүз қазақтары (наймандар, абақ керейлер) қазіргі Қытай территориясындағы Алтайдың Жеменей, Сауыр өңірінде қоныстанған. Ал наймандар мен уақтардың біразы Тарбағатай өңірі атап айтқанда, бүгінде Қытайдың Іле өңірінде жасап отырған іргелі Қызай тайпасы [1, 265-296 бб]. Осы аймақта рулы ел болып қоныстанған қазақтың рухани мәдениеті оның ішінде күйшілік өнері әр аймақтағы рулардың салт-дәстүрімен біте қайнасып дамыды.

Іле аймағы, жері жағынан Қазақстанның Жетісу аймағымен шекаралас жаз жауыны мол, қысы жылы құнарлы аймақ. Қорғас, Шапшал, Күнес, Тоғызтарау, Текес, Нылқы, Құлжа аудандары қатарлы сегіз аудан бір қаладан құралған, орталығы-Құлжа қаласы. Осы сегіз аудан бір қалада ханзулар (қытай), қырғыздар, ұйғырлар, моңғолдармен қоса қазақтар жиі қоныстанған. Негізінен, Найманның Қызай тайпасынан басқа бір ауыл қоңыраттар, Албан-Суан рулары өмір сүреді. Бұндағы қазақтардың тірішілік көзі- негізінен көшпелі мал шаруашылығы және жартылай отырықшы егін шаруашылығы. Іле аймағы күйшілік мектебі арыда Қоңқай, Қожекелерден басталып, төменгі кестедегі мұрагер күйшілер арқылы қаймағын бұзбай бізге жетті. (Ол туралы кесте келесі бетте көрсетілді)

Іле аймағында көнеден бізге жеткен күйлердің басты ерекшеліктері: әуені, сарыны жағынан ескі бақсылық сарындар, қара өлең, жоқтау, сыңсудың әуендері жиі кездеседі/3/. Себебі Іле аймағындағы қазақтарда күні бүгінге дейін салт-дәстүрі ерекше сақталған. Мысалы: қыз ұзату тойы аяқталып,

қызды жат жұртқа шығарып саларда ескіден келе жатқан салт бойынша қыз ауылындағы сері жігіттер жар-жар айтып, қыздың басына бөртпе салып, айнала қоршаған жеңгелері барған жеріне балдай батып, судай сіңуіне әсиет тәрбие негізінде қызбен қосылып сыңсу айтады. Ал кісі өлімінде де, сай сүйекті сырқырататын жоқтау айтылады. Ал бақсылар аруақ шақырып, адам емдеудің алдында домбыраның орта шенінен «ре-ми» дыбысынан басталатын зарлы әуенді безілдете тартып-тартып жіберген. Іле өңіріндегі ескіден келе жатқан ойнамалы бақсылар домбыра және қобыз аспабында орындап айтатын өлеңдері болған/4/.

Өзге шерпте күй мектептеріндегі күйлер орындалуы жағынан негізінен (көбінесе теріс бұраудағы күйлерде) орта буынның «до-до» дыбысынан, немесе кіші сағаның «до-соль» дыбысынан басталса, Іле аймағындағы теріс бұраудағы Әшімнің «Терме күй» атты күйінде, негізгі әуен бас буынның «Ми бемоль-Си бемоль» дыбысынан басталып, орта

буынға аялдамай, бірден сағаға кетеді. Жалпы тұтып алу «фложелет» әдісі бұл қазақтың күйшілік өнерінде өте жиі қолданылатын әдіс.

Іле күйшілік мектебінің өкілдері қазақтың үлкен екі рулық тайпасынан құралады. Яғни, найманның Қызай тайпасынан шыққан Қоңқай, Мазак, Тілеміс, Тергеусіз, Әшім сияқты күйшілермен қатар Ұлы жүз Албан руынан шыққан Қожеке күйші бастаған күйшілер қауымы. Қожеке- Жетісу күйшілік мектебінің және осы Іле күйшілік мектебінің ірі өкілдерінің бірі. Қожеке күйлерінде де жоқтау, сыңсу, кара өлең сарындарымен қатар күй өнеріндегі жоғалып бара жатқан күй тартудың ескі әдіс-амалдары жиі көрінеді.

Іле аймағындағы күйлер күй құрылысының дамуы структураларын сақтай отырып, бас буынан (бас шенінен) үлкен саға «ре» дыбысына дейін шырқап шығып, әр күйдің тарихынан сыр шертеді[3,16-21бб]. Сондай-ақ, бұл өңірдегі күйлердің қағысы көбінде төмен қазақша күреп тар-

ту әдісімен айқындалады. «Күреп тарту» әдісі дегеніміз - ескіден келе жатқан шертпе күй тартудағы оң қолдағы төрт саусақтың бір уақытта қимылдап, шерту әдісі. Бұндай әдісті халық арасында қазақы шертіс деп те атаған.

Аталған үш аймақтағы домбыралардың жасалу пішіні шертпе күйлерге арнайы арналып шанағы жалпақ (қалақ), мойны жуандау, перне саны (алғашқы үлгілерінде) 13-14 байламға дейін ғана болған [4,886]. Бұл домбыраларға ерте кезде ешкінің ішегінен қолдан иіріп, ішек тағып, күй тартқан. Ешкінің ішегінен ішек тағылып тартылған күйлердің қазақы дыбыс бояуы басым болып, қоңыр үнді болып естілген.

Іле аймағындағы күйлер ертеректе ел арасындағы шеберлердің шауып жасаған 13-14 пернелі домбырада тартылып, кейіннен Шаңхайдан арнайы қазақтың домбыра аспабын зерттеген ұлты ханзу (қытай) маманның құрастыруымен жасалған

домбырада орындалды. Бұл домбыра бұрынғы домбыраларға қарағанда құрылысы жағынан үлкейтіліп, 17 перне тағылып жасалды. Ішегі сым темірден тағылды/5/. Шаңхайда алғаш жасалған домбыраның құрылысы негізінен ескі шаппа домбыралардың құрылысын негіз етіп алып, шанағы жалпақ формада, мойны ескі формадан ұзындау болып жасалды (мойнының ұзындау болғаны перне саны көбейгендіктен). Бұл домбыралар мен тартылған күйлер «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» антологиясына Дәулет Халықұлы, Камал Мақайұлы қатарлы күйшілердің орындауында енді. [5, 62-99 бб.] Шаңхайда жасалған домбыраға темір ішек тағылғандықтан тартылған күйлердің үні Дуғар аспабының үніне жақындау сыңғырлап естіледі.

Төменде Іле аймағындағы ескі домбыраның үлгісі мен 1955 жылы Шаңхайда жасалған домбыраның үлгісі берілді:

Іле өңірі, күйші Әшімнің домбырасы және 1955 жылы 13 пернелі шаппа домбырасы .

Шаңхайда жасалған домбыра.

Бұл Іле аймағында өмір сүрген әйгілі күйші Әшім Дуңшіұлының қолдан шауып жасалған домбырасы. Бұл домбыраның жасалғанына 80 жыл болды. Қазіргі таңда Іле аймағының орталығы Құлжа қаласында тұратын.

Қорыта айтқанда, Іле күйшілік аймағының өзіндік көркем тілі және орындаушылық ерекшеліктері бар. Осы жолдағы келешек қадам - аймақтың жалпы күйшілік өнерін, орындаушылық ерекшеліктеріне тоқтала отырып, өнерді пір тұтқан бабалардан қалған мұраны сақтау арқылы біздің ұлттық мұрамызды, оның ішінде өзімізге етене жақын күй күдіретін болашақ ұрпаққа жеткізу, кешенді салыстырмалы зерттеу жүргізу арқылы ғылыми теориялық айналымға енгізу қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мәсімханұлы Д. Еуразиялық өркениет - ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы. Астана.: Фолиант баспасы, 2012. - 265-296 бб.
2. Сейдімбек Ақселеу. Қазақтың күй өнері. Монография.- Астана: Күлтегін, 2002.- 832б.
3. Әбуғазы М., Мәулетұлы А. Әшім және Іле аймағының күйлері. - Алматы: Лем баспасы, 2008.
4. Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі антология. EL production company, Ltd: 2009 - 62-99 бб.
5. Әлімбекұлы Байақын, Халықұлы Дәулет. Күй қайнары. – Күйтүн: Іле халық баспасы, 1985.
6. Сейітқазинұлы Қизат. Күйші баба Бәзғалам және оның күйлері жайында. Тарбағатай газеті: 2000. 23с.
7. Іле тарихи материялдары. Іле халық баспасы . 2004.
8. С. Тоқтабаев. Дала дарабоздарының екі реткі кездесуі. Іле газеті, 2008, 15 ақпан.
9. М. Таңғытұлы. Шығыстың шырын шерпелері. Шәуешек баспасы. 2003.
10. Мырзаханұлы Ж. Қазақ халқы және оның салт-санасы. – ҚХР Үрімжі: Халық баспасы, 1992.
11. Құрманжан Зікіриаұлы, Тұрсынжан Бәзілханұлы. Шыңырау1-кітап халық күйлерінен музыкалы-этнографиялық жинақ. – ҚХР Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 2000.
12. Камал Мақайұлы, Ақберді Зиятбекұлы, Еркебай Қабылжанұлы. Қоңқайдың қоңыр күйлері. – Шыңжаң халық баспасы, 2013.
13. Отан Кәсімбайұлы, Кәсімбай ән-күйлері. - Шыңжаң халық баспасы, 2008. 293-294б.
14. Қ. Абдоллаұлы. Бейсенбі күйлері. – Шыңжаң халық баспасы, 2006.

Сілтемелер

1. Күйшілік өнердің аймақтық-орындаушылық ерекшелігіне қарай, қазақ даласындағы күйшілік мектептер қазіргі таңдағы зерттеу метриалдарында осылай тұрақтанған.
2. Қазақстан мен Қытай арасындағы шекара бөліске түспей тұрғандағы қазақ руларының аймақтық ерекшелікке ие қоныстану жағдайына байланысты, шекара пайда болғаннан кейін сол рулардың бір бөлігі Қазақстанда енді бір бөлігі қазіргі Қытай территориясында қалып қойды. Сондықтан Шығыс Қазақстан өңірінің күйшілік өнеріне қытай және қытай арқылы кеткен қазіргі Монғолия жеріндегі қазақтардың күйшілік өнерін жатқызуға болады.
3. 2012 жылғы Астанадағы Түркі академиясының ұйымдастырыуымен, ҚХР Шыңжаң өлкесі Іле аймағына жасаған этнографиялық экспедиция кезінде Мұңғұлқүре ауданының Сарқобы ауылында тұратын Нұрбай Дәулетқанұлынан ескі қара өлеңдер, жоқтай, сыңсу сарындары жазылып алынды. (экспедиция мүшелері: Ардаби Мәулетұлы, Базаралы Мүптекеев).
4. 2012 жылғы Астанадағы Түркі академиясы ұйымдастырыуымен, ҚХР Шыңжаң өлкесі Іле аймағына жасаған этнографиялық экспедиция кезінде Шыңжаң қазақтары күйшілік мектебінің ірі тұлғасы бүгінде 91 жасқа келіп отырған абыз күйші Камал Мақайұлы мен шәкірті күйші Нұрқуаныш Жұманаліұлы Іле өңірінде өткен бақсылардың домбыра асапабында орындайтын әуендерін орындап берді. (экспедиция мүшелері: Ардаби Мәулетұлы, Базаралы Мүптекеев).
5. Қытайдың Іле аймағында тұратын қарт күйші Камал Мақайұлы мұра етіп берген 1955 жылы Шаңхайда жасалған 17 пернелі домбыра қазіргі таңда менің (Ардаби Мәулетұлы) қолымда. Әшімнің көзін көрген шәкірті камал Мақайұлында сақтаулы тұр (домбыра туралы айтып берген Камал Мақайұлы).

Мұстапаева Талшын

Т.Жүргенов атындағы Өнер академиясының магистранты
Алматы қ., tmustapaeva89@mail.ru

ДӘУРЕН ӘБІРОВ – ҚАЗАҚ ХОРЕОГРАФИЯ ӨНЕРІНДЕГІ ДАРА ТҮЛҒА

Түйін. Мақалада қазақтың тұңғыш балетмейстері Д.Әбіровтің Қазақстандағы хореография өнерінің қалыптасуы мен дамуына, қазақ халқының ежелгі ұлттық биі мәдениетін қайта жаңғыртудың негізгі бағыттарын зерттеуші ғалым екендігі туралы қысқаша баяндалады.

Резюме. В статье рассматривается научно-исследовательская деятельность первого профессионального казахского балетмейстера Д. Абилова. Его исследования древней национальной танцевальной культуры, являются неопределимым вкладом в становление и развитие хореографии Казахстана.

Summary. This paper considers creative activity of the first professional Kazakh choreographer - D. Abirov. It states that his research towards the ancient national dance culture is inestimable contribution regards the process of Kazakhstan choreography's formation and development.

Жалпы адамзаттық қоғам қалыптасуының, дамуының куәсі іспетті мәдени тарихи элементтердің жиынтығын құраушы киелі өнердің кез-келген түрі әр халықтың өмірлік тіршілігін бейнелейтін ұлттық салт-дәстүрлік құбылыс ретінде дамып, құрады. Осы бір өнерлік күдіретті құбылыстың бірі – би өнері. Би – бұл, бүкіл сюжеттік мазмұнды қимыл-қозғалыс арқылы тілсіз өрнектеп жеткізуші өрнекті өнер. Қай халықты алсақ та, сол халықтың өзіне тән би өнерін өз ұлтына тән болмыс-бітіммен өз тілінде сөйлетуші, дамытушы, өркендетуші дарындары, тума таланттары танытып кетті, әрі танытып келеді, таныта берері де сөзсізді. Осындай дарынды таланттардың бірі – қазақ ұлттық хореографиясының даму тарихына айрықша үлес қосқан дара тұлға, тұңғыш қазақ балетмейстері Дәурен Тастанбекұлы Әбіров.

Ол онбір жасында Алматы хореографиялық училищесіне оқуға қабылданғаннан кейін екі жылдан соң 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ өнері мен өдебиетінің алғашқы онкүндігіне қатысып, алғаш рет үлкен сахнада бишілер тобында өнер көрсетеді. Ол өзіне жүктелген әйгілі классикалық балеттер «Акку көлінде» – Зигфрид, «Жизельде» – Альберт, «Бақшасарай фонтанында» – Вацлав, «Баядеркада» – Солор партияларын орындаған. Осы спектакльдерді көрген және қатысқан әлемге аты шыққан биші Г.Уланова Д.Әбіровтің талантына риза болып, жас бишіге шығармашылық табыс тілеп, «Классикалық би», «Халық биі» пәндерінен «өте жақсы» деген бағасын қойып, ақ батасын берген [1].

Дәурен Тастанбекұлы Абай атындағы опера және балет театрында өзінің кәсіби сахнадағы өмірін би өнерімен өрнектей жүріп, қазақ ұлттық биінің тілін, тарихын зерделеудің, әртүрлі халықтық билерді хореографиялық негізге ала отырып, қазақ биінің болмыс-бітіміне тән ұлттық қимыл-қозғалыстарды енгізу арқылы ұлттық кәсіби сахналық балет өнерін өркендетуге өзіндік үлесін қосуды мақсат тұтты. Ол ой мен мазмұнның музыкалық-хореографиялық бейне арқылы ашылатын

өнер екенін, оның негізгі қайнар көзі халық билерінде жатқанын өте жетік түсініп, фольклорлық, этнографиялық шығармалардың ықпалын тиімді түрде негізге ала білді, әрі тікелей халықтың музыкалық-би шығармашылығымен байланысты туындаған фольклорлық қимылдардың негізгі элементтерін кәсіби хореографияға енгізе білді. Ол осылайша, бұл қимыл-қозғалыстарды қазақи ұлттық мінез-құлықты, сыр-сипатты, тіптен ұлттық ерекшелікті айқындаушы элемент ретінде таныты және қалыптастырды. Бұның айғағы балетмейстер 1954 жылы Абай атындағы опера және балет театрында «Қыз Жібек» операсының жаңа нұсқасында қолдың және аяқтың қимылы арқылы қазақ ұлттық билерінің негізгі қимылдарын алғаш рет пайдаланады.

Ол осы театрда симфониялық би музыкасы халықтық материалдарды қолдануға мол мүмкіндік беретін М.Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсындағы сахналық балеттік қойылымда күй сазымен үндескен ұлттық нақыштағы түрлену, домбыраның қағысына сәйкестелген динамикалық күш, ырғаққа берілген екпін арқылы ұлттық бидегі әсем қимыл-қозғалыстарды, халқымыздың әдет-ғұрыптарын, ойын-сауық, той-думанын өрнектеп жеткізіп, көрермендерге теңдесі жоқ керемет хореографиялық қойылым ұсынды. Бұл туралы операның жаңа редакциясын қабылдаушы көркемдік кеңесте театрдың сол кездегі бас балетмейстері Ю. Ковалев: «Біз балетмейстерлер, ұзақ жылдар жұмыс істей жүріп, біздің айналамызда қазақтың халық биінің бар екенін білмеппіз. Ал жас балетмейстер Әбіров өз қойылымында халық биін оның тілімен сөйлетті. Осы қойылыммен қазақ билері өзінің жеке ұлттық сипатына ие болды» [2], - деп Дәурен Тастанбекұлының кәсіби шеберлігін мойындаған екен.

Ол Батыстық би өнерін шығыс халықтарының биүлгісімен үйлестіріп, ертеден келе жатқан қазақ халық биінің көне үлгісін көркемдеді, сонымен қатар қазақ ұлттық биінің қалыптасу тарихы, оның ұлттық сипаты мен ерекшеліктері туралы

әлем халықтарының халық билері қамтылған ірі-ірі басылымдардағы жарияланымдардың авторы. Дәурен Тастанбекұлы болашақтағы жас буын хореографтар үшін қазақ биінің әліпбиі болып табылатын «Становление и развитие казахского танца на сцене» (1979), «Қазақ билерінің тарихы» (2006), Ә.Исмаиловпен бірге «Қазақ халық билері» (1961) атты ғылыми еңбектерін, ұлттық үрдістегі сахналық қойылымдарын қалдырды. Бұл оның еліміздің мәдени қоржынындағы бағажетпес асыл мұраларына қосқан орасан зор үлесі.

Ол өзінің «Қазақ билерінің тарихы» атты еңбегінде: «Еңбектің міндеті қазақ биінің кәсіби сахнада дамуы мен құрылу кезеңдерін көрсету және қазақ ұлттық хореографиясын алдағы уақытта да дамыта түсудің маңыздылығын, кейбір шешілмей жатқан өзекті мәселелерді ашып көрсету болып табылады» [2], -деп түйіндейді. Ғалымның қазақ халық билеріне енгізген ғылыми жаңалықтары – қазақ биін басқа халықтар биінен айырықшалайтын, әрі ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын қазақ ұлттық хореографиясының негізгі элементтері ретінде:

Ырғақты қадам - иықты көтеру және түсіру, тізені шұғыл бүгу;

Тепең жорға - жорға аттың селкілдетпесіз жай жүрісі;

Шоқаң жорға - жорға аттың шоқырағы;

Шабыс - шабу;

Ытқыма - секіру (әр түрлі формада);

Айдаһарша иірілу - оралған жылан;

Тебінгі - атты тебіну;

Сүйіртпе - аяғын сүйрету, және т.б. би элементтерінің халықтық екендігін даусыз дәлелдеді. Ол өзінің кезекті бір сауалнамаға берген сұхбатында: «Халықтың өзінікін өзіне жұтындырып, қайтарып беруді ойлауымыз керек. Қазақтың биінде 30-дан аса ер адамның, 20-дан аса әйелдің қимылы бар. Бұл орасан зор байлық» [3], - деген екен.

Дәурен Тастанбекұлының есімі, оның ұлттық хореография өнеріндегі майталмандық тұлғасы қазақ биі аясының кеңеюімен, жаңаша тақырыбымен, жаңа образымен, заманауи ұлттық сахналық би негізінің дамуымен бірге жасайды. Ол: «...Мен өзімді ешқашан жалғыз сезінген емеспін. 1952 жылы ГИТИС-тің балетмейстерлік бөлімін бітіргеннен кейін Абай атындағы Опера және балет театрында еңбек ете бастадым. Осы шаңырақта классикалық балеттік қойылымдарды сахналай жүріп, мен қазақ ұлттық билеріне қатысты өзіндік парызымды ешқашан ұмытқан емеспін» [4], - деген екен. Бұл өзінің ұлтын сүйген, ұлтының өнерін сүйген, оны дәріптеген, дамытуға өзіндік сүбелі үлесін қосуға ғұмырын арнаған өнер иесінің ұлттық өнерге деген азаматтық парызын білдіргені деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Айтқалиева Қ. Балетмейстер Дәурен Әбіровтің шығармашылық мұрасы.
2. Әбіров Дәурен. Қазақ билерінің тарихы: Оқу құралы /Аудар.: Шаханова Р.Ә., Турғумбаева Б.Д. - Алматы: ИздатМаркет, 2006 - 152 бет.
3. Қазақ би өнері қалай қалыптасқан? // Жас Алаш. -1997 – 29 қараша
4. Джилкибаев Э. Танец предков // Казахстанская правда. – 2000 - 8 апрель.

ПКІР - РЕЦЕНЗИЯ - REVIEW

Г.С. Мауленов

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие - в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год).

Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии - доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юриди-

ческих наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О.Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминоло

гии, как науки - от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам - доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги - российские ученые - доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

А.Н. Агыбаев

*доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан.

Преступность и причины, ее порождающие всегда являлись объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над

тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологии, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз) 2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және **ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған** заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану, экономика және жаратылыстану ғылымдары бойынша **басылымдар тізіміне кіреді**.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, профессор **Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады. Журналға қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Мақалаға қойылатын талаптар:

1. Мәтін А-4 форматта, барлық шеттерінен – 25 мм қалдырылып, WORD редакторында, «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1.
2. Мақаланың рәсімделу тәртібі: автор(лар) туралы толық мәлімет (аты-жөні, ғылыми атақ-дәрежесі, қызмет орны, мансабы, E-mail, факс, телефон, мекенжайы), бір қатардан соң мақала тақырыбы бас әріппен және негізгі мәтін бір қатар тасталып жазылады.
3. Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.
4. Мақалаларға қазақ, орыс, ағылшын тілінде түйін-резюме-summary берілуі керек.
5. Авторлық резюме (андатпа): ақпараттық, түпнұсқалық, мазмұнды, құрылымды, ағылшын тілінде қысқа нұсқа түрде берілуі қажет.
6. Материал көлемі 3-7 бет болуы керек. Сілтемелер рет саны бойынша мақаланың соңында беріледі.
7. Жекелеген авторлардың журналда жарияланған мақалаларындағы пікір-ұсыныстары редакцияның көзқарасын білдірмейді. Редакция оқырман хаттарына жауап бермейді, кері қайтармайды. Журнал материалдары басқа басылымдарда көшіріліп басылса, міндетті түрде сілтеме жасалуы керек.
8. Мақала үшін төлемақы - 10 000 теңге. Мақалаңыз қабылданған соң төлемақының түбіртегін редакцияның электронды почтасына жіберу керек. Жақын және алыс шетелдіктер үшін Western Union арқылы төлеуге болады.

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы, +7 701 111 8828;

Ғылыми редактор: ф.ғ.к., доцент Әбдиева Роза Серікбайқызы +7 701 33 234 07.

Реквизиттер:

Каспий банк терминал (депозит)

ИИН 720703400513

Цифровой код 19720

Абдиева Роза Серікбаевна

E-mail: nauka-zan@mail.ru;

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,

Түлкібас көш., 49 үй

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал

№ 2 (37) 2016 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 05.03. 2016 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Көлемі 44,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 07.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,

Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научно-популярный журнал «ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009, Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.) выходит 6 раз в год. Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, философия, искусствоведение, экономика и естественные науки. Подписка производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией Е.О. Алауханова «Заслуженного деятеля Казахстана», доктора юридических наук, профессора, Президента Международного Казахстанского криминологического клуба.

Материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Текст статьи должен быть набран в редакторе WORD, шрифтом “Times New Roman”, размер шрифта – 14, интервал – 1. Отступы со всех сторон 25 мм.
2. Материал размещается в следующем порядке: на первой строке – полная информация об авторах (Ф.И.О., научная степень, звание, должность, учреждение, город, адрес, телефон, факс, E-mail), через строчку – название статьи (заглавными буквами), на следующей – сам текст.
3. В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.
4. Объем материала не менее 3-7 страниц (включая рисунки). Литература в конце основного текста с отступом в одну строку.
5. Статья должна содержать түйін-резюме-summaу на казахском, русском и английском языках.
6. Работы, оформленные без соблюдения правил, остаются без рассмотрения. Работы направляемые в журнал, должны быть изложены в сжатой форме и в определенной последовательности.
7. Авторские резюме (аннотации) должны быть: Информативными, оригинальными, содержательными, структурированными, «англоязычными», компактными, но не короткими.
8. Оплата за статью - 10 000 тенге. Платежные реквизиты на оплату организационного взноса высылаются авторам после рассмотрения статьи. Квитанцию/чек об оплате (в формате *.jpg или *.png). Оплату можно будет произвести через Western Union для авторов дальнего и ближнего зарубежья.

Представительство редакция по СНГ:

Москва: доцент Мыктыбаев Т., моб.: +7-926-2190830;

Рязань: проф. Зарипов З.С. моб.: +7-960-5726474;

Краснодар: проф. В.П. Коняхин: моб.: +7-918-443 56 21

Киев: проф. Лиховая С.Я. моб.: +7 380674469485

Харьков: проф. Харченко В.Б, моб.: +7 380932339968

Ташкент: Абдурасулова К.Р., моб.: +7 998 909 63 92 51

Баку: тел.: (99412) 5962144; (99455) 715 63 99;

Душанбе: проф. Бахриддинов С.Э., моб.: + 992907702120

Бишкек: проф. Сыдыкова Л.Ч., моб.: + 996555753058

Главный редактор; д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

Реквизиты:

Каспий банк через терминал (депозит)

ИИН 720703400513

Цифровой код 19720

Абдиева Роза Серикбаевна

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

web-sait: www.nauka-zan.kz

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район,

Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

Гүлдана Амангелдіқызы Қуаналиева - АҚЫЛДЫ АНА. ЗАМАНАУИ ЗАҢГЕР. ҒИБРАТТЫ ҒАЛЫМ.....	7
Алауханов Есберген Оразович О ВЗАИМОСВЯЗИ КРИМИНОЛОГИИ И УГОЛОВНОГО ПРАВА В КАЗАХСТАНЕ.....	10
Қуаналиева Гүлдана Амангелдіқызы, Шарипханов Еркебұлан ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ СЕБЕПТІ БАЙЛАНЫС ПЕН ӘРЕКЕТСІЗДІК АРАҚАТЫНАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	14
Балтабаев Сабырғали Амантайұлы АМЕРИКА ҚҰРАМА ШТАТТАРЫ МЕН ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ ОТБАСЫ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚПЕН КҮРЕСТЕГІ ТӘЖІРИБЕСІ.....	19
Аралбаева Айгерим Адилевна, Тасыбаева Сауле Кенесбаевна ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНКТІК ЖҮЙЕСІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	23
Бытымбаев Аманғалий Мұқашұлы ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҮЗУШЫЛЫҚТЫҢ ҰҒЫМЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....	27
Гаврилова Юлия Александровна ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ КАК ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА	31
Бүлеулиев Бахтияр Тулегенович, Османова Динара Бахтияровна, Барсукова Рита Анатольевна, Егізбаев Нургельди Оразгельдиевич ЛОГИКА И КВАЛИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	35
Бүлеулиев Бахтияр Төлегенұлы, Османова Динара Бахтиярқызы, Жаксыбекова Фаридат Сатбергеновна Егізбаев Нургелді Оразгелдіұлы ЖАҢАДАН АШЫЛҒАН МӘН-ЖАЙЛАРДЫҢ СОТ ШЕШІМІНІҢ ЗАҢДЫЛЫҒЫ МЕН НЕГІЗДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ	40
Рахметов Есил Шарипбаевич, Бекенов Шыңғыс ЖЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІБІН САПАЛЫ ІЛГЕРІЛЕТУДЕГІ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮСІНІК.....	43
Канатов Танат Канатович СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ СОТРУДНИЧЕСТВА В КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ.....	46
Лукин Игорь Владимирович МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ-КОНТРОЛЯ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА	54
Саду Абыз Анетович БЕС БАҒЫТТЫ РЕФОРМАНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	58
Сырлыбаев Марат ВЫЯВЛЕНИЕ, УСТРАНЕНИЕ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ СЛЕДСТВЕННЫХ ОШИБОК В ДОСУДЕБНЫХ СТАДИЯХ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА	62
Салкебаев Талғат Смағұлұлы ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ЖЕРГІЛІКТІ ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТІНІҢ МОДЕЛІНЕ ТАЛДАУ ЖАСАУ	66
Ахметов Даурен Төлегенұлы ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ	69
Танбазар Белес Жандосұлы, Жумагазиева Райса Шамшеддиновна БАНКРОТТЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢДЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ	73
Танбазар Белес Жандосұлы, Жумагазиева Райса Шамшеддиновна БАНКРОТТЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	76
Каратаева Малика Бакытовна КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ.....	79
Касенов Абылайхан Сандыбекович ОСНОВАНИЯ ИЗМЕНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ	83
Касенов Абылайхан Сандыбекович СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА, РЕГУЛИРУЮЩИХ ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ ГОСУДАРСТВ	87
Есенбекова Гүлжан Базарбаевна ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ИНСТИТУТА ЭКСТРАДИЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	91

Муканова Гюльнар Кайроллиновна ЛОГИСТИКА КОММУНИКАЦИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: КИТАЙ – КАЗАХСТАН – ИРАН. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ	94
Аққұлов Асқар Лақбайұлы Өңірлік мәдениет саласын мемлекеттік басқарудағы жетістіктер мен қажеттіліктер	100

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Утебалиева Гульнара Ергазиевна, Каскабасова Хорлан Сеитовна СООТНОШЕНИЕ «ЯЗЫК – КОГНИЦИЯ» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОНЯТИЙ ИНТЕГРАТИВНОЙ ТЕОРИИ УСВОЕНИЯ НЕРОДНОГО ЯЗЫКА	104
Нұрғазина Марал Бекенқызы, Құлманов Қуандық Сәндібекұлы ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДАМУДАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕРДІ СИПАТТАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ.....	108
Guvercin Selim, Gaipov Davran THE SYSTEM OF TRI-LINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN: ISSUES OF ITS CONTENT	112
Жайнарбаева Назгуль Нурланқызы ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АҚАН СЕРІ ОБРАЗЫ.....	115
Ілиясова Динара Серікбайқызы ОРЫС ТІЛДІ ТОПТАРДА ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІККЕ ҮЙРЕТУ ТӘСІЛДЕРІ	118
Иманбай Асыл ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРİNДЕГІ ТҮБІРЛЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	122
Кузнецова Татьяна Анатольевна, Матасова Ирина Николаевна MANIFESTATION OF THE NATIONAL CHARACTER IN PROVERBS AND SAYINGS (ON THE EXAMPLE OF THE ITALIAN LANGUAGE).....	125
Кульмагамбетова Айнур Даулбаевна ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ЖИНАЛУЫ, ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ЕРТЕГІЛЕРДІ КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	129
Кыдырбекулы Дулатбек Балгабекович КАЗАХСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА «ОТТЕПЕЛИ» И «ЗАСТОЯ»	134
Сейітжанов Зұфар Нұрсапаұлы, Қалқабаева Сәлима Әбдіраманқызы, Имаханбет Райхан Сахыбекқызы Оспанова Ақнұр Абдужапарқызы АҚАННЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕРІ.....	137
Мамыт Амангелды Алтыбайұлы, Мыңбаева Ақбілек Пазылханқызы ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САНАДАҒЫ МӘДЕНИ-ТІЛДІК БЕЙНЕЛЕР	141
Мухамеджанова Сания ҒҰНДАР – ТҮРКІ ТЕКТЕС ЕЛДІҢ ТҮП АТАСЫ.....	145
Омарова Бану Аманбаевна ҚАРА СӨЗДЕР ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ЕСІМДІКТЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	147
Сафуллина Назгуль, Амиржанова Назира «ДИУАНИ ХИКМЕТ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ.....	150
Смагулова Назира Ә. ҚҰРЫШЖАНҰЛЫНЫҢ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	152
Тілеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы, Мақұлбек Азамат Болатбекұлы, Нұрлыбаев Нұржан Мәдірайұлы ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМНЫҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ	155
Юлдашева Гулнура Базарбайқызы, Қобланова Айман Жылқыбайқызы ҚҰСТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ	157
Meldibekova Zulfiya Abdykalykovna KAZAKHS AND TRADITIONS	160
Ниязгулова Айгуль Асқарбековна, Ибрагимов Ниетжан ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ КАЗАХСТАНА	163
Алмухаметова Гульмира Сатыбалдықызы СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ – БҮГІНГІ ЗАМАН ТАЛАБЫ	166
Онгарбаева Алия Тынысовна СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ И КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ.....	169
Шыныбекова Айжан Сахановна ТІЛ МӘДЕНИЕТІ, ТІЛДІК НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ	173

ПЕДАГОГИКА - PEDAGOGY

Тауланов Сабит Сауменович, Небылица Василий Васильевич ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ОБУЧЕНИЯ ВОЕННОЙ ПОДГОТОВКЕ В СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОМ ЛИЦЕЕ «АРЫСТАН»	178
Слесарь Марионелла Васильевна ПОЛИЭТНОКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПЕДАГОГА И ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ	181
Давлеткалиева Елизавета Султанқызы, Мулдашева Багдашжан Кадыржановна, Кульбаева Бакыт Сагындыковна, Сатова Динара Еркынкызы ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ	184
Ахметов Тлеген Альмуханович, Даумова Батима Бексултановна ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	187
Баймухамбетова Ботагоз Шакировна, Смаглий Татьяна Ивановна РАЗВИТИЕ ПОТРЕБНОСТИ В САМОАКТУАЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА «САМОПОЗНАНИЕ»	190
Анарбек Назгуль, Тан Сяотун ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА И КИТАЯ: БИНАРНЫЙ АНАЛИЗ	194
Кенишбаева Гульшат Нурпейсовна, Салғараева Гульназ Ибрагимовна ЖАҢА ФОРМАЦИЯ МҰҒАЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	199
Нурланова Винара ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ	202
Картабаева Аяна Алгағалиевна ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ТУРИСТІК ДИСКУРСЫ ТӘСІБИ ҚАТЫНАСТЫҚ ЖАҒДАЯТТАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ	205
Кенжалиев Досым Исатаевич, Сатыбалдиева Сандугаш УНИВЕРСИТЕТТІҢ АСТРОНОМИЯ КУРСЫНДА ЖҰЛДЫЗДАР ДИНАМИКАСЫН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	208
Assylbekova Aliya THE EFFECTS OF THE BOLOGNA PROCESS	210
Atyhanova Dinaera Ergayypovna, Kogabaeva Asem Maratovna POSSIBILITIES AND VISTA OF USING THE LEARNING MANAGEMENT SYSTEM MOODLE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	214
Kadenov Erbolat Turlybekovich PSYCHOLOGY AND PEDAGOGICAL MAINTENANCE OF EDUCATION OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTION	217
Kadenov Yerbolat, Toktassynova Assylzat INTERACTION OF THE PSYCHOLOGIST AND TEACHER: METHODOLOGICAL PRINCIPLES	219
Пузикова Светлана Михайловна, Нурмаханова К. Ж. ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКИХ ДОМОВ	221
Пузикова Светлана Михайловна, Ажиметова Д. А. ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ РАБОТЫ СЕЛЬСКИХ ШКОЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	224
Рамазанова Самал Амиргалиевна, Алимова Айгерім ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ЗИЯНДЫ ӘДЕТТЕРДІҢ АЛДЫН-АЛУ ЖОЛДАРЫН ҚАРАСТЫРУ	227
Молдасан Қуаныш Шорманқызы «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ ІЗГІЛІК ТӘРБИЕСІ	229
Молдасан Қуаныш Шорманқызы ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕНІҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РОЛІ	232
Молдасан Қуаныш Шорманқызы, Беже С. МҮМКІНДІКТЕРІ ШЕКТЕҮЛІ БАЛАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫС ТЕХНОЛОГИЯСЫ	235
Мамырбекова Гульсан Ариповна СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСПЕШНОСТИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ	237
Есенова Камчат Аугажыевна, Тәліпқызы Ж. ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	241

Есенова Камчат Аугажыевна, Намаз Арай МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	244
Қасымова Роза Садыққызы, Амангелді Нурбол ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПАТРИОТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	247
Қасен Гульмира Аманқызы, Рамазанова Самал Амиргалиевна ОПЫТ АПРОБАЦИИ СИСТЕМЫ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДОВ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ.....	250
Сеилханова Макпал Есенгалиевна СОЦИАЛЬНО-ТЕРАПЕВТИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В РАБОТЕ С СУИЦИДАЛЬНО-НАПРАВЛЕННЫМИ ПОДРОСТКАМИ.....	257
Вишневская Анастасия Викторовна ЭКСПРЕСС-ДИАГНОСТИКА КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ.....	261
Мукашева Анар Бекетбаевна СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	267
Хакимова Т.Х., Тюлепбердинова Г.А., Адилжанова. С.А., Телгожаева Ф.С., Газиз Г.Г., Черикбаева Л.Ш. СВЕДЕНИЕ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ АКУСТИКИ К ДРУГОМУ ВИДУ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СВОЙСТВА ОПЕРАТОРА	271
Дузбаева Камилла Толебаевна АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ	277
Шағырбаева Ментай Доғдырбайқызы, Құдайбергенова Алия Мәлікқызы, Есенова Камчат Аугажықызы, Мурзагулова Мейрамкүл Дауренбекқызы ҚЫЗДАРҒА ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ГЕНДЕРЛІК ТӘРБИЕ БЕРУ	281
Шағырбаева Ментай Доғдырбайқызы, Құдайбергенова Алия Мәлікқызы МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	284
Стативка В. С., Кадиркулов Ш. К. МЕТОДИКА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ	289
Хадырбаева Индира Ескендірқызы ҮЛГЕРІМІ ТӨМЕН ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ГЕНЕЗИСІ	293
Сахариева Нұрбақыт Оразбекқызы ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	297
Ширинбаева Гулбахира Койбагаровна «ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІН БЕЛСЕНДІРУ КРИТЕРИЙЛЕРІ	302
Керимбаева Ботагөз Талғатқызы АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	306

ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Крыкбаева Сара Мукашевна ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРДАҒЫ КӨРКЕМДІК БІРЛІГІ МЕН ӘРТҮРЛІГІ	308
Крыкбаева Сара Мукашевна, Маханова Гүлмира ДӘСТҮРЛІ ХАЛЫҚ КИІМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК МӨНІ	311
Омаров Әділет МАШУРОВА РАХИЛЯМНЫҢ АКТЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІ	316
Еспенова Айгерім Тұрсынқызы ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ ТЕРІ ӨНДЕУ ӨНЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	321
Мұқышева Назира Рахманқызы БҮГІНГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ БӨРІ-КЕЙІПКЕР («АҢШЫ», «КЕЛІН», «ШАЛ» ФИЛЬМДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)	326
Слямқұлов Береке Ермектайұлы ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ УАҚЫТ ТЫНЫСЫ.....	330
Кенжетасева Арай Әуелханқызы ОШЛАКОВ КОНСТАНТИН КИРИЛЛОВИЧ - МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕМЕҢГЕРІ.....	335
Макан Лаура Ерболатовна К ВОПРОСУ О СТИЛЯХ И ЖАНРАХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО БАЛЕТА.....	338
Мәулетұлы Ардаби, Сабырова Алия ІЛЕ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КҮЙШІЛІК ӨНЕРІ.....	342
Мұстапаева Талшын ДӘУРЕН ӘБІРОВ – ҚАЗАҚ ХОРЕОГРАФИЯ ӨНЕРІНДЕГІ ДАРА ТҮЛҒА.....	346